ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΔΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

BYZANTIAKA
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
Διεύθυνση: Καθηγ. *Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – 54124

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ 26
ΤΗΛ. 2310- 219.493

Επιμέλεια έκδοσης: ΙΩΑΝΝΑ-ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Δ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Στοιχειοθεσία: ΟΛΓΑ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ
Μοντάζ, Εκτύπωση και Βιβλιοδεσία: TYPOFFSET

ISSN: 1012-0513

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

BYZANTIAKA

Τόμος 24ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Περί Εναντιοφανούς και «εναντιοφανειών»

Πριν από 27 χρόνια είχα δημοσιεύσει μαζί με τον ήδη πρόεδρο της Ακαδημίας Επιστημών του Βερολίνου καθηγητή Dieter Simon και τον παλαιό μου συμφοιτητή στο Μόναχο Günter Weiss, που δεν ζει πια, μία εργασία, στην οποία, ανάμεσα σε πολλά άλλα, εξεταζόταν και πάλι το πολυσυζητημένο θέμα της ταυτότητας του Ανωνύμου-Εναντιοφανούς[1]. Υπενθυμίζω ότι πρόκειται για νομικό των μεταϊουστινειάνειων χρόνων (7ος αι.), για τον οποίο το μόνο στοιχείο της ταυτότητάς του που δεν αμφισβητείται, σύμφωνα με όσα γίνονται γενικώς δεκτά, είναι ότι συνέγραψε διατριβή (που δεν έχει διασωθεί) υπό τον τίτλο «περὶ ἐναντιοφανειῶν», όπου προσπαθεί να εξουδετερώσει με ποικίλες ερμηνευτικές μεθόδους τις αντινομίες και αντιφάσεις, φαινομενικές ή πραγματικές, ανάμεσα σε διάφορα χωρία του Πανδέκτη. Επειδή δεν είναι γνωστό το όνομά του, εμφανίζεται στη νομική φιλολογία, τόσο τη βυζαντινή όσο και τη νεότερη, ως *Εναντιοφανής*, εξαιτίας του έργου, με το οποίο συνδέθηκε. Ο εν λόγω νομικός, εκτός από το έργο αυτό, συνέγραψε μεταξύ 612-629, ίσως λίγο πριν το 619, τον πιο γνωστό και διαδεδομένο από τους βυζαντινούς νομοκάνονες, δηλαδή τον Νομοκάνονα σε 14 τίτλους[2], καθώς και ένα «μονοβίβλιον περί ληγάτων και mortiscausa δωρεών» – σύμφωνα τουλάχιστον με όσες πληροφορίες παρέχει ο ίδιος.

Στην παραπάνω μελέτη μας είχαμε, ο Simon, ο Weiss κι εγώ, εκφράσει κάποιες αμφιβολίες ως προς την ταύτιση του Εναντιοφανούς με τον νεότερο Ανώνυμο. Διαφορετική άποψη διατύπωσε τρία χρόνια αργότερα ο συνάδελφος και αγαπητός φίλος Nicolaas van der Wal[3], υπεραμυνόμενος της ταυτίσεως[4] και υποστηρίζοντας περαιτέρω ότι όλα τα υπό το όνομα τόσο του Ανωνύμου όσο και του Εναντιοφανούς φερόμενα σχόλια των Βασιλικών έχουν γραφεί από το ίδιο πρόσωπο και πρόκειται για αποσπάσματα από τη summa[5] του παλαιού

1. D. Simon / Sp. Troianos / G. Weiss, «Zum griechischen Novellenindex des Antecessor Iulian», *Fontes Minores* II. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte 3.] (Frankfurt am Main 1977) 1-29 (11).

2. Βλ. το κεφ. 4.10 του Νομοκάνονα στους Γ. Ράλλη / Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. Α΄, Αθήνα 1852, σ. 124, ή στον I. B. Pitra, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, τ. II, Roma 1868 (ανατύπ. 1963), σ. 511 ή στην έκδοση του A. Mai που έχει ανατυπωθεί από τον J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus (...). Series graeca* τ. 104 στ. 621.

3. N. van der Wal, «Wer war der "Enantiophanes"?», *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 48 (1980) 125-136.

4. Βλ. ωστόσο van der Wal, *ό.π.* σ. 129 που εκφράζει κάποιες υποθέσεις για ενδεχόμενες παρανοήσεις.

5. Κατά την άποψη που πριν από πολλά χρόνια διατύπωσε ο H. J. Scheltema, "Das

Ανώνυμου[6] στον Πανδέκτη, την οποία αυτός – ο Ανώνυμος-Εναντιοφανής – υπέβαλε σε νέα επεξεργασία.

Δεν θα ασχοληθώ εδώ με το κατά πόσον είναι ορθή ή όχι η όλη θεωρία του van der Wal, αλλά με τις συνέπειες της αποδοχής της. Αν η άποψή του ως προς τα σχόλια είναι ορθή – πράγμα καθόλου απίθανο – τότε και αυτά ακόμη τα (παλαιά) σχόλια που η χειρόγραφη παράδοση αποδίδει ονομαστικώς στον Εναντιοφανή («του Εναντιοφανούς») δεν προέρχονται, όπως κατά τον 19ο αιώνα υποστηρίχθηκε[7] και γενικώς πιστεύεται, από το «μονοβίβλιον περὶ ἐναντιοφανειῶν», αλλά από τη summa του παλαιού Ανώνυμου. Επομένως, αν έτσι έχουν τα πράγματα, ούτε υπό αυτή την αποσπασματική μορφή έχει περισωθεί ένα μέρος από το μικρό έργο που χάρισε στον Εναντιοφανή το όνομά του. Εννοώ βέβαια υπό την αρχική, αυθεντική διατύπωσή του, γιατί εμμέσως παραδίδεται το περιεχόμενό του μέσα στα σχόλια της summa, δοθέντος ότι, όπως υπογραμμίζει ο van der Wal[8], προηγήθηκε η συγγραφή των δύο μονοβιβλίων, ακολούθησε η σύνταξη του Νομοκάνονος και τέλος ασχολήθηκε Εναντιοφανής με την επεξεργασία και τον σχολιασμό της summa του Πανδέκτη.

Παρ' όλα αυτά πιστεύω, ότι δεν πρέπει να εγκαταλείψουμε τις ελπίδες μας, να βρούμε αληθινά κομμάτια από το χαμένο «μονοβίβλιον». Μία προσεκτική ανάγνωση των σχολίων των Βασιλικών θα μας αποκαλύψει ασφαλώς κρυμμένα αποσπάσματα από το κείμενο εκείνο.

Ένα τέτοιο απόσπασμα πιστεύω ότι υπάρχει σε ένα από τα άγνωστα σχόλια των Βασιλικών που επισημάναμε στον Σιναϊτικό κώδικα 1117 (482), ο Βίκτωρ Τιφτιξόγλου και εγώ στα τέλη της δεκαετίας του '80. Πρόκειται για σχόλιο στη

Kommentarverbot Justinians", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 45 (1977) 307-331 (314) = του ίδιου, *Opera minora ad iuris historiam pertinentia* (Groningen 2004) 403-428 (410), η Summa Anonymi καταρτίστηκε λίγο μετά τη σύνταξη του Πανδέκτη (πάντως πριν από το 550).

6. Ο παλαιός Ανώνυμος ανήκει στους νομικούς των χρόνων του Ιουστινιανού. Βλ. για τους δύο Ανωνύμους προχείρως N. van der Wal / J. H. A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, σ. 47 επ. και 63 επ., καθώς και Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, 2η έκδ., Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 93, 111 και 144 επ.

7. Βλ. K. E. Zachariä von Lingenthal, "Über den Verfasser und die Quellen des (pseudo-Photianischen) Nomokanon in XIV Titeln", *Mémoires de l'Académie Impériale de St.-Pétersbourg*, série VII, tome 32, no 16, σ. 8-10 (= του ίδιου, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, τ. II, Leipzig 1973, 152-154 και C. G. E. Heimbach, *Basilicorum libri LX, Prolegomena*, Leipzig 1870 (ανατύπ. Amsterdam 1962), σ. 54-56.

8. van der Wal, ό.π. σ. 129.

διάταξη των Βασιλικών 28.5.3 (= Dig. 23.2.14) που περιέχεται στο φ. 54r του χειρογράφου. Να το κείμενό του:

«Καὶ τὴν ἐν αὐτῷ παραγραφὴν λέγουσαν·

Ζήτει βιβ. λε΄ τίτ. η΄ κεφ. θ΄ θέμα τελευταῖον. Καὶ μή σοι ἐναντιωθῇ· ἀλλ' ἀνάγνωθι 'Ινστιτ. α΄ τίτ. ι΄ θέμα γ΄ περὶ τὸ τέλος ἔνθα φησί· Οὐ δύναται γάρ τις λαμβάνειν τὴν ἰδίαν μητέρα ἢ μάμμην ἢ θυγατέρα ἢ ἐγγόνην εἴτε φυσικαί εἰσιν εἴτε θεταί, εἰ καὶ τὰ μάλιστα ἡ θέσις ἐλύθη τῷ τρόπῳ τῆς ἐμαγκιπατίονος· αἰσχυνέσθω γὰρ τὴν νῦν ἢ πάλαι τοῦ πατρὸς ἢ πάππου προσηγορία. Καὶ πάλιν· Εἰ δὲ εἴη μοι θετὴ ἀδελφή, ἐφ' ὅσον <μὲν> συνέστηκεν ἡ θέσις, ὁ γάμος ἐμποδίζεται. Ταύτης δὲ καὶ διαλυθείσης διὰ τὸ ἐμὲ ἢ ἐκείνην ἐμαγκιπάτους γενέσθαι, ἀκωλύτως ὁ γάμος προβήσεται· ἐπειδὴ γὰρ ἡ θέσις νόμιμος οὖσα διὰ τῆς ἐμαγκιπατίονος οὔσης ἐν νόμῳ καὶ αὐτῆς διελύθη, εἰκότως οὐδὲν εἶδος ἔχω πρὸς αὐτὴν συγγενείας. Καὶ ἐξ ἐκείνου λῦσον τὴν ἐναντιοφάνειαν»[9].

Επειδή εμφανίζεται στο παραπάνω χωρίο ο όρος «ἐναντιοφάνεια», θέλω να παρατηρήσω ότι ο van der Wal θεωρεί ορθότερη την ονομασία «περὶ ἐναντιοφανῶν»[10], υποστηρίζοντας ότι παραδίδεται σε αρχαιότερα και καλύτερα χειρόγραφα. Παρ' όλα αυτά και ο ίδιος παραδέχεται ότι είναι λίγο περίεργο να αναγράφεται στον τίτλο επίθετο αντί ουσιαστικού και σημειώνει ότι υποτίθεται πως το επίθετο συμπληρώνεται με ένα από τα ουσιαστικά «νομίμων» ή «διγέστων»[11].

Σχόλια στον τίτλο 5 του βιβλίου 28 των Βασιλικών παραδίδονται σε δύο χειρόγραφα: τον Codex Laurentianus graecus 80.11 και τον Codex Parisinus graecus 1348[12]. Τα σωζόμενα σχόλια για το κεφάλαιο 28.5.3 δεν είναι πολλά και κανένα δεν εμφανίζει κάποια ομοιότητα με παραπάνω σχόλιο που μας διασώζει ο σιναϊτικός κώδικας. Για το ότι το απόσπασμα προέρχεται από το επώνυμο έργο του Εναντιοφανούς δεν υπάρχει αμφιβολία. Η σύγκριση γίνεται μεταξύ δύο διατάξεων του Πανδέκτη, της 23.2.14 και της 28.8.9. Η πρώτη αφορά γα-

9. V. Tiftixoglu / Sp. Troianos, «Unbekannte Kaiserurkunden und Basilikentestimonia aus dem Sinaiticus 1117», *Fontes Minores* IX. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 19.] (Frankfurt am Main 1993) 137-179 (163).

10. Βλ. π.χ. Migne, ό.π. σημ. 2.

11. Van der Wal, ό.π. σ. 127 σημ. 12.

12. H. J. Scheltema / D. Holwerda, *Basilicorum libri* LX. Series B vol. V: Scholia in libris XXIV-XXX, Groningen κ.λπ. 1961, σ. 1847 επ.

μικά κωλύματα λόγω συγγενείας ή υιοθεσίας, ενώ η δεύτερη τη δυνατότητα εγκαταστάσεως ως κληρονόμου κυοφορουμένου, υπό την προϋπόθεση ανυπαρξίας κωλύματος να συναφθεί γάμος με τη μητέρα του κυοφορουμένου. Η «ενάντιοφάνεια» δημιουργείται από το ότι ενώ κατά την πρώτη διάταξη κώλυμα προερχόμενο εξ υιοθεσίας δεν αίρεται ποτέ, ακόμη κι αν λύθηκε η υιοθεσία με αυτεξουσιότητα (emancipatio), γιατί δεν παύει να υπάρχει ο σεβασμός προς αυτόν που επείχε θέση πατέρα ή πάππου, από την § 4 της δεύτερης διατάξεως συνάγεται εξαίρεση για την εξ υιοθεσίας αδελφή μετά τη λύση της υιοθεσίας: «Sed si per adoptionem sororem factam habeam, potero postumum ex ea heredem instituere, quia adoptione soluta possum eam ducere uxorem». Δυστυχώς δεν σώζεται η απόδοση της παραγράφου αυτής στα Βασιλικά, επειδή ολόκληρος ο τίτλος 35.8 είναι restitutus. Πάντως η εξήγηση και η άρση της «εναντιοφανείας» δίνεται στο παραπάνω σχόλιο: επειδή δεν είχε προϋπάρξει προς την εξ υιοθεσίας αδελφή κανένας συγγενικός δεσμός.

Η αναζήτηση και άλλων τέτοιων δειγμάτων πρέπει να γίνει με μεγάλη προσοχή, επειδή δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι θα αναγράφεται το όνομα του Εναντιοφανούς ως συντάκτη του σχολίου, όπως δεν αναγράφεται και στο σχόλιο που παρέθεσα πιο πάνω. Κατά συνέπεια η έρευνα επιβάλλεται να διεξαχθεί με κριτήρια όχι εξωτερικά, αλλά εσωτερικά. Πρέπει δηλαδή να πρόκειται για σχόλιο στο οποίο περιέχεται σύγκριση χωρίων του Πανδέκτη που εμφανίζουν αντίφαση, αντικείμενο δε του σχολίου οφείλει να είναι η διαπίστωση αντιφάσεως και ακολούθως η προσπάθεια του σχολιαστή να την άρει.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Επιδόσεις υψηλής ασχετοσύνης

Η μικρή αυτή ανακοίνωση[1] γίνεται με αφορμή δύο πρόσφατες εκδόσεις που άμεσα συνδέονται με την Ιστορία του Δικαίου, και μάλιστα με τις πηγές της. Η μία έκδοση πραγματοποιήθηκε το 2001 από τον Εκδοτικό οίκο των Αδελφών Κυριακίδη στη Θεσσαλονίκη και φέρει τον τίτλο «Νομοκάνονον Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα πάνυ πλουσιώτατον. Νουθεσία εις τον πνευματικόν και ασφάλεια». Η επιμέλεια του κειμένου, η εισαγωγή και τα σχόλια οφείλονται στον Αρχιμανδρίτη Νικηφόρο Π΄ Χρ. Μανάδη. Η δεύτερη έκδοση είναι προϊόν αθηναϊκό. Τυπώθηκε το 2002 από τον εκδοτικό οίκο «Αστήρ», Αλ. και Ε. Παπαδημητρίου και τιτλοφορείται «Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου Επιτομή Ιερών Κανόνων – Απάνθισμα», τ. Α΄. Η έκδοση έγινε με επιμέλεια του Αγιορείτου ιερομονάχου Θεοδωρήτου.

Ας αρχίσουμε από την πρώτη έκδοση. Πρόκειται για «έκδοση» ενός χειρόγραφου κώδικα που προέρχεται από τη Μονή του Αγίου Γεωργίου Περιστερά του Πόντου, ο οποίος διασώθηκε και μεταφέρθηκε στην Ελλάδα από δύο ιερείς. Προτάσσεται εισαγωγή (σ. XI-XVI), ακολουθεί η φωτοτυπική ανατύπωση των φύλλων του χειρογράφου (σ. 1-119) και στο τέλος καταχωρίζεται η μεταγραφή του κειμένου (σ. 121-207). Ο κώδικας περιέχει το «νομοκάνονον πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον», που πριν από 35 χρόνια είχα (στο πλαίσιο ερευνητικής αποστολής) εντοπίσει και φωτογραφίσει στην Παναγία της Λίνδου[2]. Περιγραφή του χειρογράφου και του κειμένου δημοσιεύθηκαν τότε σε ειδικό περιοδικό[3]. Επειδή είχα διαπιστώσει ότι το κείμενο αυτό έχει μεγάλη χειρόγραφη παράδοση, έκρινα την εποχή εκείνη πρόωρη και, επομένως, άσκοπη την έκδοση όλου του νομοκάνονα από ένα μόνο κώδικα, γι' αυτό περιορίστηκα στην έκδοση των αρχοτελειών με την ελπίδα, ότι κάποιος ομότεχνος θα αποφάσιζε μελλοντικά να ασχοληθεί συστηματικά με τη γένεση του νομοκανονικού αυτού έργου, συγκεντρώνοντας όλους τους γνωστούς κώδικες με στόχο, ενδεχομένως, την κριτική του έκδοση. Τα επόμενα χρόνια άλλοι ερευνητές επεσήμαναν και

1. Η ανακοίνωση αυτή πραγματοποιήθηκε κατά την τελευταία Συνάντηση των Ελλήνων Ιστορικών του Δικαίου (Κομοτηνή, 24-25 Οκτωβρίου 2003). Προστέθηκαν μόνο όσες υποσημειώσεις ήταν αναγκαίες για την τεκμηρίωση του περιεχομένου της.

2. Το φωτογραφικό υλικό απόκειται στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών.

3. Σπ. Ν. Τρωιάνος, «Νομοκάνων "πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον". Ο υπ' αριθ. 8 κώδιξ της Λίνδου», *Αρχείον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου* τ. 23 (1968) σ. 38-53, 97-118, 162-176 και τ. 24 (1969) σ. 35-55.

άλλα, εκτός από τα τότε ήδη γνωστά, χειρόγραφα με το ίδιο κείμενο[4].

Ο ανυποψίαστος επιμελητής της έκδοσης εξηγεί στην εισαγωγή του τί είναι οι «νομοκάνονες» και απαριθμεί τα – κατά την άποψή του – γνωστά μέχρι σήμερα νομοκανονικά έργα, χωρίς να παραλείψει να περιλάβει σ' αυτά – πρωτοτυπώντας – το «Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων» του *Γ. Ράλλη* και *Μ. Ποτλή*, ούτε την έκδοση ιερών κανόνων και εκκλησιαστικών νόμων του *Αμίλκα Αλιβιζάτου*, ούτε ακόμη τις δύο συλλογές της Καταστατικής νομοθεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος αφενός και των Ορθοδόξων Πατρειαρχείων αφετέρου του μακαριστού Μητροπολίτου Κίτρους *Βαρνάβα (Τζωρτζάτου)*. Για την ύπαρξη άλλων χειρογράφων και τη σχετική βιβλιογραφία δεν έχει ο επιμελητής ιδέα.

Το κείμενο προσφέρεται για πολύ ουσιαστικό από νομοκανονική άποψη σχολιασμό. Εδώ οφείλω ωστόσο να τονίσω – για να μη γίνει «η εσχάτη πλάνη χείρων της πρώτης» – ότι όποιος επιχειρήσει αυτόν τον σχολιασμό πρέπει να είναι άριστος γνώστης των πηγών και της σχετικής βιβλιογραφίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση περιορίστηκε ο επιμελητής στη γραμματική ερμηνεία ορισμένων όρων με βάση το γνωστό «Μέγα Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης» του Δ. Δημητράκου. Το τραγικό στην όλη υπόθεση είναι ότι ο επιμελητής, που είναι θεολόγος – πιθανότατα αξιόλογος – όχι όμως ιστορικός του Δικαίου, έπεσε θύμα της άγνοιας ειδικών όρων, αλλά και της έλλειψης στοιχειώδους φαντασίας. Έτσι φθάνει – περιορίζομαι σε ένα μόνο παράδειγμα – στην επεξήγηση των όρων «καμπανιστής» και «παραβλακιστής» στο κεφάλαιο σζ΄ του νομοκάνονα με τα παρακάτω σχόλια: «καμπανιστής: ο γελών καμπανιστά / παραβλακιστής: ο ποιών προκλητικώς βλακείας» (σελ. 191 σημ. 2 και 3). Ακόμη και εκείνον που έχει ελάχιστες γνώσεις κανονικού δικαίου θα προβλημάτιζε το γεγονός, ότι απειλείται ποινή αφορισμού τεσσάρων ετών στην πρώτη και έξι μηνών στη δεύτερη περίπτωση. Ο προβληματισμός θα τον οδηγούσε στην αναζήτηση της ορθής ερμηνείας που δεν ήταν καθόλου δύσκολο να βρεθεί. Η ορθή μορφή του πρώτου όρου είναι «παρακαμπανιστής» (διερωτώμαι, γιατί τον αγνόησε ο επιμελητής της έκδοσης, ενώ έτσι τον αναφέρει και ο πίνακας στην αρχή του νομοκάνονα και το κείμενό του), το δε Λεξικό του Δημητράκου ήδη επεξηγεί: «καμπανίζω: (...) 4. μσν. ζυγίζω δια του καμπάνου βλ. λ.» (τ. Δ΄ σ. 3603 στ. α΄), και στη

4. Βλ. Κ. Μανάφης, «Νέον χειρόγραφον νομοκάνονος του τύπου "πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον"», *Επετηρίς Ετ. Βυζ. Σπουδών* 37 (1969/70) 466-472 και Α. Τσελίκας, *Δέκα αιώνες ελληνικής γραφής (9ος-19ος αι.)* [Μουσείο Μπενάκη. Συλλογή χειρογράφων], Αθήνα 1977, σ. 59-60, αριθμ. 52.

λέξη *κάμπανος*: «ο στατήρ, το καντάρι». Πρόκειται, σημειωτέον, για αρχαιότατο όρο που εμφανίζεται στους παπύρους. Όσο δε για τον «παραβλακιστή» που δεν είναι άλλος από τον «παραυλακιστή», την ορθή ερμηνεία του όρου (που, σημειωτέον, υπάρχει στο *Κανονικόν*, το ψευδεπιγράφως αποδιδόμενο στον Ιωάννη Δ΄ τον Νηστευτή[5]) παρέχει το Λεξικό του Δημητράκου: «ο μετακινών τους όρους, τα όρια» (τ. Ζ΄ σ. 5506 στ. β΄)[6]. Ο «παραζυγιαστής» (άλλος τύπος του «παρακαμπανιστή») και ο «παραυλακιστής» είναι δύο αδικήματα που συνηθέστατα εμφανίζονται σε απεικονίσεις αμαρτωλών από την ύστερη βυζαντινή ή τη μεταβυζαντινή περίοδο στον προνάρθηκα των ναών[7].

Τα τραγικά δεν σταματούν ωστόσο στις επεξηγήσεις των όρων. Τόσο στην Εισαγωγή (σ. XIV) όσο και στα σχόλια επί του κειμένου (σ. 170 σημ. 1) επιχειρεί ο επιμελητής τη χρονολόγηση του νομοκάνονα με βάση τη μνεία ενός πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με το όνομα Μεθόδιος στο κεφάλαιο ρκθ΄. Και η μεν χρονολόγηση δεν θα έπρεπε να τον απασχολήσει τόσο πολύ, δοθέντος ότι σε ένα από τα χειρόγραφα έχει διασώσει ο αντιγραφέας την αυθεντική σημείωση του συμπιλητή, όπου ο τελευταίος αναφέρει την ημερομηνία της ολοκλήρωσης του πονήματός του: «Τὸ παρὸν νόμιμον συναθροισθὲν ὑπὸ Κυρίλλου μοναχοῦ ἐκ διαφόρων νομίμων μόχθῳ πολλῷ καὶ ἐπιμελείᾳ καὶ οἱ ἀναγιγνώσκοντες αὐτὸ εὔχεσθε ὑπὲρ ἐμοῦ. Ἐν ἔτει ͵ζρκβ΄, μηνὶ αὐγούστου ιβ΄»[8]. Επομένως το κείμενό μας είναι χρονολογημένο: ο συντάκτης του το συμπλήρωσε στις 12 Αυγούστου του έτους 1614 (7122 [: ζρκβ΄] – 5508 = 1614). Επομένως αποδεικνύεται λανθασμένος όλος ο συλλογισμός που στηρίζεται στην ταύτιση του αναφερόμενου στο κείμενο πατριάρχη Μεθοδίου με τον Μεθόδιο Γ΄ (1668-1671). Ανεξάρτητα όμως από την τύχη, να μας σώζεται η χρονολόγηση

5. Πρβλ. Μ. Arranz, *I penitenziali bizantini. Il Protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o «Secondo Kanonarion» di Basilio Monaco*, Ρώμη 1993, σ. 172.

6. Η μετακίνηση ορίων στοιχειοθετούσε αδίκημα που στο ρωμαϊκό και στο βυζαντινό δίκαιο επέσυρε αυστηρότατες ποινές. Βλ. αντί άλλων το τμήμα II του Παραρτήματος της Εκλογής «περὶ ὅρων καὶ ὁροθεσίων ἀγρῶν» στους L. Burgmann / Sp. Troianos, «Appendix Eclogae», *Fontes Minores III*, (Φρανκφούρτη 1979) σ. 24-125 (ειδικότερα σ. 41-44 και 98-99, όπου και ανάλυση των πηγών των παρατιθέμενων διατάξεων).

7. Βλ. σχετικά την ερευνητική πρόταση του Σπύρου Τρωιάνου / Μαρίνας Παπαδημητρίου για τη συγκέντρωση αυτών των απεικονίσεων (*Δ΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 91-92).

8. Τσελίκας, *ό.π.* σ. 60.

του κειμένου, δεν ήταν δυνατό να πρόκειται για τον Μεθόδιο Γ΄, δοθέντος ότι από πλήθος δημοσιευμένων πηγών γνωρίζουμε ότι εδώ νοείται ο Μεθόδιος Α΄ (843-847). Πράγματι η αναφορά γίνεται στην «Ἀκολουθία Μεθοδίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τῶν ἀπ' ἀρνήσεως διαφόρων προσώπων καὶ ἡλικιῶν, πρὸς τὴν ὀρθόδοξον καὶ ἀληθῆ πίστιν ἐπιστρεφόντων»[9]. Η ακολουθία αυτή μνημονεύεται, μεταξύ άλλων[10], και στο *Κανονικόν* του Ιωάννου του Νηστευτή (βλ. πιο πάνω), σύμφωνα με τη σύνοψη που κατάρτισε ο Ματθαίος Βλάσταρης[11], στην *Επιτομή κανόνων* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου[12], αλλά και στο *Πηδάλιον* κατά τον σχολιασμό του καν. 11 της Συνόδου της Νικαίας και του Κανονικού του Ψευδο-Νηστευτή.

Το βιβλίο αυτό, για το οποίο εκφράζονται και συγχαρητήρια με πατριαρχικό γράμμα, προκαλεί αγανάκτηση σε κάθε ιστορικό του δικαίου. Η αγανάκτηση δεν στρέφεται τόσο κατά του επιμελητή, γιατί – δυστυχώς – δεν υπάρχει δυνατότητα να πείσει κανείς τους ανθρώπους, να μην ασχολούνται με πράγματα που δεν γνωρίζουν, όσο κατά του εκδοτικού οίκου. Πότε, επί τέλους, θα αντιληφθούν οι εκδότες, ότι δεν πρέπει να τυπώνουν κάθε κείμενο που τους προσκομίζουν. Ότι σε περιπτώσεις έργων, για τα οποία δεν έχουν προσωπική γνώση, πρέπει να ζητούν αξιολόγηση του προς έκδοση κειμένου από κάποιον (πραγματικά και όχι αυτοδιορισμένο) ειδικό, όπως κάνουν οι σοβαροί εκδοτικοί οίκοι του δυτικού κόσμου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, εφόσον κρινόταν ότι η δημοσίευση του κειμένου θα μπορούσε να αποβή ωφέλιμη για ορισμένο κύκλο αναγνωστών – μια και μέσα σε 35 χρόνια δεν βρέθηκε κανείς να αναλάβει την κριτική έκδοση – θα έπρεπε να γραφεί μία αξιοπρεπής εισαγωγή, να παραλειφθεί η φωτοτυπική ανατύπωση των φύλλων του κώδικα που δεν προσφέρει τίποτε απολύτως, ούτε καν από πλευράς γραφής, και να προστεθούν ευρετήρια, κυρίως πηγών.

9. Βλ. Ευχολόγιον το Μέγα, έκδ. ιερομονάχου *Σπυρίδωνος Ζερβού*, Βενετία ²1862 (ανατύπ. Αθήνα 1986), σ. 591. Βλ. επίσης J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*. Series graeca, τ. 100 στ. 1299-1317.

10. Οι διάφορες μνείες απαριθμούνται από τους V. Grumel / J. Darrouzès, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, I/ 2-3*, Παρίσι 1989, αριθμ. 430.

11. Βλ. Γ. Ράλλη / Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. Δ΄, Αθήνα 1854 (ανατύπ. 1966/1997), σ. 433.

12. Βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Γύρω από τις πηγές της «Επιτομής κανόνων» του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου: τα σχόλια», *Επετ. Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελλην. Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών* τ. 23 (1976, κυκλ. 1978) σ. 85-122 (εδώ σ. 112)

Στο δεύτερο βιβλίο η κατάσταση δεν είναι τόσο απελπιστική όσο στο πρώτο. Πρόκειται για την έκδοση αποσπασμάτων από ένα μεγάλο νομοκανονικό έργο που συνέταξε στη διάρκεια όλης της ζωής του ο Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης. Το έργο, που ήταν γνωστό από παλαιότερα δημοσιεύματα, σώζεται σε τέσσερα χειρόγραφα. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχει ο επιμελητής της έκδοσης, ο Νεόφυτος χρησιμοποίησε ευρύτατο φάσμα πηγών, τόσο νομικών όσο και θεολογικών. Ο επιμελητής επικαλείται τον τεράστιο όγκο του έργου για να δικαιολογήσει την αποσπασματική έκδοση. Δεν επεξηγεί όμως τα κριτήρια της επιλογής των εκδιδόμενων αποσπασμάτων και – το χειρότερο – δεν δημοσιεύει τον πίνακα περιεχομένων της συλλογής. Τέλος, δεν παρέχονται επαρκή στοιχεία για τη γενική φυσιογνωμία του έργου, το οποίο χαρακτηρίζεται μεν ως επιτομή, αλλά με γνωστές επιτομές της νομοκανονικής φιλολογίας δεν έχει πολλή σχέση.

Δημήτρης Αγορίτσας

Η εκκλησιαστική οργάνωση της περιοχής του Στρυμόνα
(7ος-12ος αι.)

Εισαγωγικά

Η περιοχή του Στρυμόνα έχει προσελκύσει έως τώρα το ενδιαφέρον αρκετών Ελλήνων και ξένων ερευνητών. Ωστόσο, η μελέτη της εκκλησιαστικής της οργάνωσης δεν απαντά αυτόνομα, αλλά στα πλαίσια της πολιτικής και στρατιωτικής ιστορίας έχοντας, συνήθως, ως σημείο αναφοράς ένα αστικό κέντρο (π.χ. τους Φιλίππους ή το Μελένικο)[1] ή μία ευρύτερη περιοχή[2]. Στο παρόν άρθρο επιδιώκεται μια πρώτη διερεύνηση της εκκλησιαστικής οργάνωσης της περιοχής του μέσου και κάτω ρου του Στρυμόνα από τις αρχές του 7ου αι. και καθ' όλη τη διάρκεια της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου, εποχής σημαντικών αλλαγών και ανακατατάξεων για ολόκληρη την αυτοκρατορία και τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο και με ειδήσεις ιδιαιτέρου ενδιαφέροντος για τα εκκλησιαστικά πράγματα του Στρυμόνα.

Εκκλησιαστική οργάνωση (7ος-8ος αιώνας)

Τον 6ο αιώνα ο χώρος που εξετάζουμε αποτελούσε τμήμα της Υπαρχίας του Ιλλυρικού και ειδικότερα της επαρχίας Μακεδονίας Πρώτης. Σύμφωνα με τον Συνέκδημο του Ιεροκλέους υπήρχαν σε αυτήν τρία επισκοπικά κέντρα, η Αμφίπολις, οι Σέρρες και η Παρθικόπολις[3], ενώ η αρχαιολογική έρευνα έχει εντοπίσει και φέρει στο φως πλήθος παλαιοχριστιανικών θέσεων[4]. Οι παραπάνω επισκοπές τελού-

* Το παρόν άρθρο αποτελεί τμήμα της διπλωματικής μου εργασίας με θέμα την *Ιστορική Γεωγραφία της περιοχής του Στρυμόνα (7ος-12ος αι.)*, Ιωάννινα 2003, υπό την εποπτεία της κας. Αγγελικής Κωνσταντακοπούλου. Πολλές ευχαριστίες οφείλω ακόμη στην ομότιμο καθηγήτρια Βαλκανικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κα. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου για τις πολύτιμες επισημάνσεις της.

1. Ο P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Παρίσι 1945, ασχολήθηκε και με την περιοχή του κάτω ρου του Στρυμόνα. Βλ. επίσης I. Dujčev, «Melnik au moyen âge», *Byzantion* 38 (1968), 28-41 και Z. Pljakov, «The City of Melnik», *BHR* 23,4 (1995), 74-90.

2. Βλ. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αιώνας)*, Γιάννενα 1984, όπου η περιοχή του Στρυμόνα συνεξετάζεται στα πλαίσια του ευρύτερου χώρου της Μακεδονίας μέχρι και τον 6ο αιώνα. Επίσης τις εργασίες του Z. Pljakov, «La région de la moyenne Struma aux XIe-XIIe siècles», *Palaeobulgarica* 10,3 (1986), 73-85 και «La région de la moyenne Struma aux VIIe-IXe siècles», *Palaeobulgarica* 13,2 (1989), 100-115.

3. 'Ιεροκλέους, *Συνέκδημος (Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatuum)*, εκδ. G. Parthey, Βερολίνο 1866 (ανατ. Amsterdam 1967), σ. 7, 639, στ. 8, 10 και 640, στ. 2.

4. Βλ. σχετικά τη διατριβή της Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία*, καθώς και τις εργασίες των Alexandra Dimitrova, «Die frühbyzantinische stadt bei Sandanski im der

σαν μέχρι και τις αρχές του 6ου αι. υπό καθεστώς αυτονομίας, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τα εξαρχικά δικαιώματα του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης. Το καθεστώς αυτό μεταβλήθηκε το 535, όταν ο Ιουστινιανός Α΄ υπήγαγε όλες τις επισκοπές του Ιλλυρικού στην πνευματική εποπτεία του πάπα της Ρώμης[5].

Η κρίση που έπληξε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 6ου και κατά τη διάρκεια του 7ου αι., είχε άμεσες επιπτώσεις και στην περιοχή του Στρυμόνα. Τα παλαιά εκκλησιαστικά κέντρα με τις μεγάλες βασιλικές είτε ερημώθηκαν είτε μετεξελίχθηκαν, ή καλύτερα αντικαταστάθηκαν, από μικρότερους οικισμούς, στους οποίους ναοί μικρών διαστάσεων ανοικοδομήθηκαν πάνω στα ερείπια των άλλοτε επιβλητικών βασιλικών. Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν απότοκος μιας μακράς διαδικασίας εσωτερικών αλλαγών και μετασχηματισμού στις πόλεις της Ύστερης Αρχαιότητας, αλλά και αποτέλεσμα ορισμένων εξωγενών παραγόντων, όπως ο λοιμός στα χρόνια του Ιουστινιανού Α΄, η έντονη σεισμική δραστηριότητα στις αρχές του 7ου αι., και ασφαλώς οι αβαροσλαβικές επιδρομές του 6ου και 7ου αιώνα[6]. Οι πληροφορίες που αντλούμε για την περιοχή του Στρυμόνα από τα πρακτικά των Συνόδων, τα Τακτικά των επισκοπών, και τα αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν τις παραπάνω αλλαγές. Ειδικότερα, η πόλις – επισκοπή της Παρθικοπόλεως θα πάψει να υφίσταται μετά τα πρώτα έτη του 7ου αι., στην περίπτωση των Σερρών, παρά την σιωπή των πηγών, ο οικισμός επιβίωσε κατά τους λεγόμενους "σκοτεινούς αιώνες", ενώ για την Αμφίπολη τα πράγματα περιπλέκονται περισσότερο.

Πιο συγκεκριμένα, η πόλη και τα παλαιοχριστιανικά της μνημεία υπέστησαν σοβαρότατες καταστροφές από σεισμούς στις αρχές του 7ου αι., περί το 620[7],

archäologischen forschungen», *EtBalk* 4 (1979), 127-146, Pljakov, *The City of Melnik*, σ. 75 και Vladimir Penčev, «Monnaies», *Melnik* I, Σόφια 1989, σ. 208 κ.ε. (βουλγ. με γαλλική περίληψη).

5. Β. Φειδάς, «Ιστορική εξέλιξη της οργανώσεως της Εκκλησίας Μακεδονίας», *ΕΕΘΣΠΑ* 30 (1995), 41-43. Ο τελευταίος απορρίπτει την άποψη ότι το Ανατολικό Ιλλυρικό αποτελούσε κατά τον 5ο αι. παπικό Βικαριάτο, με βικάριο τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, καθώς βασίζεται σε συλλογή εγγράφων, η γνησιότητα των οποίων αμφισβητείται. Πρβλ. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 163, 166-176 και ιδιαίτερα σ. 170 κ.ε.

6. Για το θέμα βλ. Jean-Michel Spieser, «The City in Late Antiquity: A Re-Evaluation», *Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium*, Variorum Collected Studies, Aldershot - Burlington 2001, αρ. I, σ. 1-14. Πρβλ. Α. Σινάκος, «Ένα περίεργο φυσικό φαινόμενο της εποχής του Ιουστινιανού: η "συννεφιά" των ετών 536-537 μ.Χ.», *Βυζαντιακά* 22 (2002), 33-48.

7. Η έντονη σεισμική δραστηριότητα (ἤ τῶν σεισμῶν ἀλλεπάλληλος ἔλευσις), των αρχών του 7ου αι., θεωρείται σήμερα ως η κυριότερη αιτία καταστροφής των παλαιοχριστιανικών κέντρων της Μακεδονίας. Στο 3ο θαύμα της β΄ συλλογής των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου περιγράφεται παραστατικά η καταστροφή της Θεσσαλονίκης από μεγάλο σεισμό και τους μετασεισμούς που ακολούθησαν, P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τ. I, Παρίσι 1979, σ. 194, §219 και 195, §222. Βλ. και Ch. Bakirtzis, A propos de la destruction de la Basilique paléochrétienne de Kipia (Pangée), παράρτημα στο I. Καραγιαννόπουλος, *Les Slaves en Macédoine*, Αθήνα 1989, σ. 33-38. Για την περί του αντιθέτου άποψη και την απόδοση των καταστροφών στους Αβαροσλάβους, Fanoula Papazoglou, «Eion-Amphipolis-Chrysopolis», *ZRVI* 2 (1953), 14 και Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 202-203.

αλλά η κατοίκηση στον χώρο φαίνεται πως διατηρήθηκε κατά τη διάρκεια του 7ου αι., όπως μαρτυρεί η ανέγερση στο άμεσο χρονικό διάστημα ενός μικρού ναΐσκου πάνω από τα ερείπια της βασιλικής Γ΄[8]. Μολονότι στις εργασίες της Στ΄ Οικουμενικής Συνόδου (680/1) η επισκοπή Αμφιπόλεως δεν εκπροσωπήθηκε, δέκα χρόνια αργότερα, στην Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο (691/2), ο επίσκοπος της πόλης, Ανδρέας, υπέγραψε στα πρακτικά της[9]. Η παρουσία του παραπάνω ιεράρχη στην Πενθέκτη έχει απασχολήσει επί μακρόν την έρευνα. Το ζήτημα που ανακύπτει είναι, αν και σε ποιο βαθμό η Αμφίπολη εξακολουθούσε να υφίσταται στα τέλη του 7ου αι. και επομένως, αν ο επίσκοπός της είχε πραγματική δικαιοδοσία ή επρόκειτο για τιτουλάριο. Σχετικά, έχουν διατυπωθεί οι ακόλουθες απόψεις: Σύμφωνα με την πρώτη, ο Αμφιπόλεως Ανδρέας ήταν τιτουλάριος, καθώς δεν υπάρχουν αξιόπιστες, σύγχρονες ή μεταγενέστερες, μαρτυρίες που να συνηγορούν στη διατήρηση της έδρας του κατά την περίοδο αυτή[10]. Στον αντίποδα βρίσκεται η γνώμη εκείνων που δέχονται, περισσότερο ή λιγότερο ανεπιφύλακτα, τη διατήρηση της πολιτικής και εκκλησιαστικής παρουσίας της πόλης καθ' όλη τη διάρκεια του 7ου αιώνα[11]. Τέλος, υπάρχει και η ενδιάμεση άποψη ότι η επισκοπή Αμφιπόλεως επανιδρύθηκε κατά το διάστημα

8. Ε. Στίκας, *ΠΑΕ* 1962, 42-46. Παρόμοιοι ναΐσκοι, διάδοχοι, τρόπον τινά, των μεγάλων παλαιοχριστιανικών βασιλικών έχουν βρεθεί στους Φιλίππους, στον οκταγωνικό ναό και στην εκτός των τειχών κοιμητηριακή βασιλική, καθώς και στις βασιλικές των Κηπιών και του Ποδοχωρίου στην Πιερίδα κοιλάδα. Βλ. Χ. Μπακιρτζής, «Ἡ ἡμέρα μετὰ τὴν καταστροφὴ στοὺς Φιλίππους», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου: Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ῥωμαϊκὴ παράδοση, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 704-705 και σημ. 16.

9. *Mansi*, XI, col. 993B.

10. G. Ostrogorsky, «Byzantine Cities in the Early Middle Ages», *DOP* 12 (1959), 58. Πρβλ. Papazoglou, *ό.π.*, σ. 13-14 και Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 203.

11. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τα Θέματα του Μακεδονικού Χώρου: Το Θέμα Στρυμόνος», *Διεθνές Συμπόσιο: Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 1992*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 308 και σημ.11, όπου και βιβλιογραφία· επίσης, H. Ohme, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofliste. Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692* [Arbeiten zur Kirchengeschichte 56], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1990, σ. 228.

680/1-690/1 προκειμένου να ενισχυθεί η βυζαντινή εξουσία και δραστηριότητα στους Στρυμονίτες Σλάβους[12].

Σχετικά με το παραπάνω ζήτημα, μπορούμε να προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις. Ειδικότερα, το θέμα της συμμετοχής του επισκόπου Αμφιπόλεως στην Έκτη και Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο δεν αποτελεί ασφαλές τεκμήριο για την παύση της επισκοπής κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα. Η αποκάλυψη μάλιστα του μικρού ναΐσκου στη θέση της βασιλικής Γ΄ φανερώνει ότι η ζωή στην πόλη συνεχίστηκε, μολονότι ο πληθυσμός της θα πρέπει να είχε ελαττωθεί κατά πολύ. Σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες μία επισκοπή μπορεί να υφίσταται μόνο στην περίπτωση που μία πόλη έχει ικανό αριθμό κατοίκων[13], και επομένως η επισκοπή Αμφιπόλεως δεν θα έπρεπε να υφίσταται μετά τις αρχές του 7ου αιώνα, αλλά να είχε διαλυθεί. Ωστόσο, κυρίαρχη ήταν η αντίληψη ότι η κατάσταση μπορούσε να αναστραφεί με την ανάληψη μιας σειράς ενεργειών. Σε αυτό φαίνεται ότι αποσκοπούσαν οι επανειλημμένες και σε τακτά χρονικά διαστήματα εκστρατείες που αναλήφθηκαν στην περιοχή, όπως η εκστρατεία του Ιουστινιανού Β΄ στα 688[14].

Η επιχείρηση αυτή είχε ως στόχο τους Σλάβους, την παρουσία των οποίων δεν μπορούμε να παραβλέψουμε. Πράγματι, στα τέλη του 7ου αι., οι εχθρικές επιδρομές δυσχέραναν σε μεγάλο βαθμό την οργάνωση και το έργο της Εκκλησίας. Στην περιοχή του Στρυμόνα ειδικότερα, οι φυσικές καταστροφές και «αἱ βαρβαρικαὶ ἔφοδοι» προκάλεσαν σοβαρότατη κρίση στην εκκλησιαστική οργάνωση. Η κρίση ήταν διττή, δημογραφική και οικονομική, καθώς ο πληθυσμός μειώθηκε και οι χειμαζόμενες επισκοπές απώλεσαν την περιουσία τους και επομένως σημαντικά έσοδα για τη συντήρησή τους. Στη γενικότερη ένδεια θα πρέπει να προστεθούν τα σοβαρά προβλήματα και η αναστάτωση που προκαλούσαν οι νεήλυδες Σλάβοι παρακωλύοντας με τις επιθέσεις τους ή αποτρέποντας

12. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ μεσαιωνικὴ 'Ελλάδα. Γενικὴ ἐπισκόπηση», *Βυζάντιο καὶ Σλάβοι - 'Ελλάδα καὶ Βαλκάνια (6ος-20ός αἰ.)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 93.

13. Βλ. τον 6ο κανόνα της Συνόδου της Σαρδικής (343) και τον 57ο κανόνα της Λαοδικείας (ca. 360), Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θείων και ἱερῶν Κανόνων*, Αθήνα 1853 (ανατ. 1966), ΙΙΙ, σ. 243, 247 και 222-223, αντίστοιχα.

14. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *ό.π.*, σ. 93. Για την εκστρατεία αυτή, Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, «Η εκστρατεία του Ιουστινιανού Β΄ κατά των Βουλγάρων και Σλάβων (688)», *Βυζαντιακά* 2 (1982), 113-124. Προηγουμένως, στην περιοχή του Στρυμόνα είχαν εκστρατεύσει κατά σειρά ο Κώνστας Β΄ το 658 και ο Κωνσταντίνος Δ΄ το 678.

με τον φόβο της παρουσίας τους τις μετακινήσεις και την ποιμαντική δραστηριότητα της Εκκλησίας.

Η έκταση του προβλήματος απασχόλησε την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο, η οποία με τον 37ο κανόνα της έδωσε τη δυνατότητα σε επισκόπους που παρέμειναν ακουσίως μακριά από την έδρα τους εξαιτίας των βαρβαρικών επιδρομών, να ασκούν την αρχιερατική τους εξουσία ακόμη και μέσα στα όρια μιας ξένης επαρχίας[15]. Επρόκειτο για μία ρύθμιση κατ' οικονομίαν και με προσωρινό χαρακτήρα, που ανταποκρινόταν στη γενικότερη κατάσταση στη Βαλκανική κατά την περίοδο αυτή. Ως εκ τούτου, στην περίπτωση που ο επίσκοπος Αμφιπόλεως βρισκόταν στην έδρα του, μπορούμε να αποδώσουμε την μη παρουσία του στην Στ΄ Οικουμενική Σύνοδο σε σειρά δυσχερειών που δεν επέτρεψαν τη μετάβαση του στην πρωτεύουσα ή και σε άλλους λόγους[16]. Στην αντίθετη περίπτωση, που ο επίσκοπός της παρέμεινε σχολάζων μακριά από την έδρα του, θα πρέπει να ίσχυαν για το πρόσωπό του όλα όσα όριζε ο 37ος κανόνας της Συνόδου. Επομένως, δεν επρόκειτο για τιτουλάριο, αλλά για κανονικό επίσκοπο, καθώς, σύμφωνα και με την γνώμη του Σπ. Τρωϊάνου, ο εν λόγω επίσκοπος, όπως και άλλοι όμοιοί του ασκούσαν πραγματική διοίκηση[17].

Ο οικισμός της Αμφίπολης δεν διατηρήθηκε επί μακρόν. Εγκαταλείφθηκε οριστικά, πιθανότατα στις αρχές του 8ου αιώνα, ενώ άγνωστο παραμένει αν υπήρξε άλλος επίσκοπος μετά τον Ανδρέα. Αποκαλυπτικά για την εξέλιξη αυτή είναι και τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας. Τόσο τα νομισματικά ευρήματα, όσο και η κεραμική δεν συνηγορούν στη διατήρηση του οικισμού για μεγάλο χρονικό διάστημα, καθώς οι ανασκαφές στον χώρο δεν απέδωσαν κεραμική της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου, ενώ το μόνο (τυχαίο) νομισματικό εύρημα των χρόνων αυτών είναι ένα νόμισμα του Θεοφίλου (829-42)[18].

15. *Mansi*, XI, col. 960, κανόνας λζ΄. Επιπροσθέτως, ο 18ος (ιη΄) κανόνας της Συνόδου κάνει λόγο για «τοὺς προφάσει βαρβαρικῆς ἐπιδρομῆς, ἢ ἄλλως πως ἐκ περιστάσεως μεταστάντας γενομένους κληρικούς», οι οποίοι ορίζεται ότι οφείλουν να επανέλθουν «ἐν ταῖς οἰκείαις ἐκκλησίαις», *Mansi*, XI, col. 952.

16. H. Ohme, *Das Concilium Quinisextum*, σ. 231. Η απουσία εκπροσώπησης της επισκοπής Αμφιπόλεως στην Έκτη Οικουμενική Σύνοδο θα μπορούσε επίσης να αποδοθεί στη μη επιλογή του επισκόπου της μεταξύ των εκπροσώπων του πάπα Ρώμης στη Σύνοδο ή και σε ενδεχόμενη χηρεία του θρόνου κατά την περίοδο αυτή.

17. Σπ. Τρωιάνος, «Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της Έργο», *Έκκλησία* 69 (1992), 240.

18. Χ. Μπακιρτζής, «Ανασκαφή Χριστιανικής Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 1988, 135-142 και Στίκας,

Για την επόμενη περίοδο (8ος-μέσα 9ου αι.) οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την εκκλησιαστική οργάνωση στην περιοχή του Στρυμόνα παραμένουν ελλιπείς και αποσπασματικές. Η πενία αυτή των πηγών μπορεί να αποδοθεί σε διάφορες αιτίες, όπως στην αναστάτωση που προκάλεσε η υπολογίσιμη παρουσία ενός, μη εκχριστιανισμένου ακόμη, σλαβικού πληθυσμού, στην αποκοπή της περιοχής από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, καθώς μέχρι και τις αρχές του 8ου αι. (732) υπαγόταν στην δικαιοδοσία της πρεσβυτέρας Ρώμης και βέβαια στην εικονομαχική διαμάχη. Ωστόσο, η υπαγωγή του Ιλλυρικού στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως το 732 από τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄, μολονότι διευκόλυνε την ιεραποστολική - ποιμαντική πολιτική του πατριαρχείου έναντι των Σλάβων, δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα παρά έναν αιώνα αργότερα, καθώς η εικονομαχική έριδα αποτελούσε τροχοπέδη για κάθε ανάλογη προσπάθεια.

Οι ειδήσεις που διαθέτουμε για τα εκκλησιαστικά πράγματα στην περιοχή του Στρυμόνα κατά τη διάρκεια της Εικονομαχίας και τη στάση που κράτησαν οι τοπικοί επίσκοποι είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Τα πρακτικά της εικονοκλαστικής συνόδου του 754 δεν μας έχουν σωθεί, αλλά και στα σωζόμενα πρακτικά της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου (787) δεν συναντούμε ονόματα επισκόπων από την περιοχή[19]. Εξαίρεση αποτελεί το λεγόμενο «Τακτικό των Εικονοκλαστών» (Notitia 3, κωδ. *Parisinus* 1555A), ένα κείμενο του τέλους του 8ου ή των αρχών του 9ου αιώνα[20], στο οποίο μνημονεύονται ως επισκοπές υπαγόμενες στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης, εκτός από τις Σέρρες, η Αμφίπολη και η Παρθικόπολη, πόλεις που δεν επιβίωσαν πέραν του 7ου αι. Ως εκ τούτου τίθεται ζήτημα αξιοπιστίας του παραπάνω Τακτικού[21]. Ο αναχρονισμός αυτός αποτελεί για την

ΠΑΕ 1969, 56. Η πρωτοβυζαντινή νομισματική παρουσία στην Αμφίπολη λήγει με ένα νόμισμα, πιθανόν, του Μαυρικίου (582-602), Στίκας, *ΠΑΕ* 1978, 63, ή με νομίσματα του Ιουστίνου Β΄ και της Σοφίας (565-578), Στίκας, *ΠΑΕ* 1966, 42 και 1970, 54 και A. Dunn, «From *Polis* to *Kastron* in Southern Macedonia: Amphipolis, Khrysoupolis, and the Strymon Delta», *Castrum 5, Archéologie des espaces agraires méditerranéens au moyen âge*, Μαδρίτη - Ρώμη - Murcie 1999, σ. 403. Εκτός από τη μειωμένη νομισματική παρουσία, και η ευρεθείσα κεραμική του 6ου αι. είναι κακής ποιότητας. Κατά τον Dunn, *ό.π.*, σ. 405, η πόλη εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια των σκοτεινών αιώνων λόγω των πολιτικών δυσκολιών.

19. *Mansi*, XIII, col. 133-152.

20. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, σ. 20-33, 235-6. Το σωζόμενο χειρόγραφο είναι του 14ου αιώνα, ενώ το κείμενο συντάχθηκε, κατά τον Darrouzès, τον 9ο αι. με αποτέλεσμα να τίθεται ζήτημα αξιοπιστίας του.

21. Κατά την Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «σκο-*

Ελεονόρα Κουντούρα-Γαλάκη μια «προσπάθεια αλλοίωσης της εκκλησιαστικής ιεραρχίας» από μέρους των εικονομάχων αυτοκρατόρων με την προσθήκη νέων μητροπόλεων, την τροποποίηση της σειράς των παλαιοτέρων και την τοποθέτηση εικονομάχων επισκόπων[22].

Η αμφιλεγόμενη αξιοπιστία του «Τακτικού των Εικονοκλαστών» δεν μας επιτρέπει να έχουμε μία ασφαλή εικόνα των εκκλησιαστικών πραγμάτων του Στρυμόνα κατά την περίοδο της Εικονομαχίας. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να στηριχτούμε σε ορισμένα αρχαιολογικά ευρήματα της περιόδου, όπως ο ανεικονικός διάκοσμος στη σφραγίδα του αρχιεπισκόπου Σερρών Γεωργίου (α΄ μισό 9ου αι.)[23] καθώς και στα προσκτίσματα της βασιλικής Α΄, στους γειτονικούς Φιλίππους[24], τα οποία αποτελούν δείγματα εικονομαχικής επίδρασης, χωρίς ωστόσο να επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Εκκλησιαστική οργάνωση (9ος-12ος αιώνας)

Από τις αρχές του 9ου αι. οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την εκκλησιαστική οργάνωση στην περιοχή του Στρυμόνα είναι περισσότερες, συγκριτικά με την "σκοτεινή" περίοδο του 7ου και 8ου αιώνα[25]. Ειδικότερα, μετά το πέρας της Εικονομαχίας, επί Θεοδώρας και Μιχαήλ Γ΄, η κατάσταση στην περιοχή θα μεταβληθεί εντυπωσιακά· αλλαγή που θα εκδηλωθεί πρωταρχικά με την ανασύνταξη του εκκλησιαστικού χάρτη. Πιο συγκεκριμένα, η επισκοπή Σερρών θα αναβιβαστεί στις αρχές του 9ου αι. σε αρχιεπισκοπή υπό το πατριαρχείο, ενώ περί τα τέλη του 10ου αι. απαντά ήδη ως μητρόπολη. Παράλληλα, θα ιδρυ-

τεινών αιώνων», ΕΙΕ/ ΙΒΕ, Μονογραφίες 3, Αθήνα 1996, σ. 127, το Τακτικό αυτό «απηχεί τις νέες εκκλησιαστικές και πολιτικές συνθήκες των μέσων του ογδόου αιώνα». Πρβλ. Της ιδίας, «Συμβολή στην μελέτη της βυζαντινής εκκλησιαστικής ιεραρχίας κατά την περίοδο της πρώτης εικονομαχίας», *Βυζαντιακά* 14 (1994), 67-80.

22. Κουντούρα-Γαλάκη, *Βυζαντινός κλήρος*, σ. 117 κ.ε. καθώς και σ. 127-128.

23. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 1, Washington, D.C. 1991, αρ. 42.1, σ. 109. Οι G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. I/2, Basel 1972, σ. 1080, αρ. 1914, χρονολογούν την ίδια σφραγίδα περί το 750-850.

24. Ευτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Φίλιπποι, από την παλαιοχριστιανική στη βυζαντινή πόλη», *Διεθνές Συμπόσιο: Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 1992*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 174-175.

25. Πρόκειται για γενικότερο φαινόμενο. Βλ. D.A. Zakythinos, *La grande brèche dans la tradition historique de l'Hellénisme du septième au neuvième siècle*, Χαριστήριον εἰς 'Αναστάσιον Κ. 'Ορλάνδον, τομ. Γ΄, 'Αθῆναι 1972, σ. 300-327.

θούν νέες επισκοπές, όπως του Στρομόνος, των Εξεβών, της Καισαρουπόλεως, των Σμολεάνων και αργότερα του Μελενίκου. Νέοι ναοί θα ανεγερθούν σε ολόκληρη την έκταση του μέσου και κάτω ρου του Στρυμόνα, ενώ συν τω χρόνω σημαντική θα αποβεί η παρουσία και δράση του μοναχισμού. Οι παραπάνω μεταβολές θα πρέπει ασφαλώς να συσχετιστούν με την ευρύτερη προσπάθεια του βυζαντινού κράτους για την πολιτικοστρατιωτική αναδιοργάνωση των εδαφών του στη Βαλκανική και την προσπάθεια εκχριστιανισμού και επιβολής ελέγχου στον σλαβικό πληθυσμό[26]. Ως εκ τούτου, πριν προχωρήσουμε σε μία πιο λεπτομερή εξέταση των αλλαγών στην εκκλησιαστική οργάνωση της ευρύτερης περιοχής του Στρυμόνα, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας δύο παραμέτρους: α) την σταδιακή εμφάνιση από τον 9ο αι. κ.ε. νέων οχυρών κέντρων (πόλεις - *κάστρα*), που δεν χρησίμευαν απλά και μόνο ως καταφύγιο για τους γύρω αγροτικούς πληθυσμούς, αλλά και ως έδρα των διοικητικών και στρατιωτικών αρχών του κράτους και χώρο συγκέντρωσης ποικίλων οικονομικών δραστηριοτήτων και β) την ευρύτερη διοικητική αναδιοργάνωση της περιοχής με τη δημιουργία του θέματος Στρυμόνος, λίγο πριν από τα μέσα του 9ου αιώνα[27].

Επανερχόμενοι στο θέμα των μεταβολών στην εκκλησιαστική οργάνωση και στις νέες επισκοπές που έκαναν την εμφάνισή τους κατά τη διάρκεια του 9ου αι., θα σταθούμε αρχικά στην αρκετά ενδιαφέρουσα περίπτωση της επισκοπής Στρομόνος. Η πρώτη και μοναδική αναφορά που έχουμε γι' αυτήν είναι η υπογραφή του επισκόπου της Παύλου στα πρακτικά της Φωτιανής Συνόδου το 879[28]. Η ύπαρξή της δεν επιβεβαιώνεται από καμία άλλη πηγή, ενώ δεν απαντά ούτε στα Τακτικά, μολονότι ο τύπος Στρομόνος είναι γνωστός, καθώς συναντάται σε σφραγίδες υπαλλήλων του 9ου και 10ου αιώνα[29]. Ως εκ τούτου, ο A. Dunn θεωρεί ότι πρόκειται για μία «regional see», μία χωρεπισκοπή, με μη αστι-

26. Επί του θέματος, ο Lj. Maksimović, «Tradition and Innovation in Byzantine Territorial Organization of the State and the Church (IX-X century)», *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Coference, Kručevac 10-13 May 2000*, Βελιγράδι - Kruševac 2002, σ. 9-22 (σερβ. με αγγλ. περίληψη), έχει την γνώμη ότι κατά τον 9ο και 10ο αι., παρά τις μεταβολές που υφίστανται τα όρια των θεμάτων, η εκκλησιαστική οργάνωση παρέμεινε κατά βάση αμετάβλητη.

27. Lemerle, *Philippes*, σ. 127.

28. *Mansi*, XVII A, col. 377.

29. Oikonomides, *Seals* 1, σ. 105, 37.3 και 37.5. Ο Dunn, «Stages in the Transition from the Late Antique to the Middle Byzantine Urban Centre in S. Macedonia and S. Thrace», *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 150 και σημ. 75, ερμηνεύει την απουσία αυτή ως αδυναμία των ερευνητών να αναγνωρίσουν στον τύπο Στρομόνος μία παραλλαγή του Στρυμόνος.

κό χαρακτήρα, τα όρια της οποίας περιλάμβαναν την περιοχή γύρω από τον ποταμό Στρυμόνα, ενώ ο σκοπός της ίδρυσής της παραμένει άγνωστος[30].

Σύμφωνα με την παράδοση της ορθοδόξου Εκκλησίας ο χωρεπίσκοπος ήταν κανονικός επίσκοπος, τελούσε υπό τον επίσκοπο του μητροπολιτικού κέντρου ως βοηθός και ήταν επιφορτισμένος με τη διακονία των πιστών μιας ευρύτερης αγροτικής περιφέρειας έχοντας ως μόνιμη έδρα του κάποιο επαρχιακό κέντρο[31]. Θα ήταν επομένως αρκετά ελκυστική η σκέψη να αποτελούσε η επισκοπή Στρομόνος χωρεπισκοπή για την εξυπηρέτηση της ποιμαντικής και ιεραποστολικής δράσης της βυζαντινής Εκκλησίας στον ευρύτερο αγροτικό χώρο της κοιλάδας του Στρυμόνα, έως ότου η ανάπτυξη των επισκοπών Εξεβών και Καισαρουπόλεως κατέστησαν την ύπαρξή της περιττή. Όλα τα παραπάνω, ωστόσο, αποτελούν περισσότερο μία εικοτολογία, καθώς ο Στρομόνος Παύλος υπογράφει στην σύνοδο του 879 απλά ως επίσκοπος Στρομόνος και όχι ως χωρεπίσκοπος, όπως θα υπέγραφε στην περίπτωση που αυτός ήταν ο τίτλος του στην πραγματικότητα. Πως θα μπορούσε άλλωστε, όταν έναν αιώνα νωρίτερα η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος (787) κατήργησε τα επισκοπικά λειτουργήματα των χωρεπισκόπων επιφέροντας έτσι την οριστική εξάλειψη του αξιώματος αυτού[32]. Το βέβαιο με την επισκοπή Στρομόνος είναι ότι δεν διατηρήθηκε επί μακρόν, προφανώς γιατί εξυπηρέτησε μία πρόσκαιρη ανάγκη, που όταν εξέλειψε, έπαψε να υφίσταται και ο λόγος ύπαρξής της.

Μεγαλύτεροι είναι οι προβληματισμοί που εγείρονται για την επισκοπή Σμολαίνων, η οποία σχετίζεται πιθανότατα με το ομώνυμο σλαβικό φύλο των Σμολένων ή Σμολεάνων και ήταν απότοκος του εκχριστιανισμού του. Η επισκοπή απαντά στους επισκοπικούς καταλόγους από τον 9ο μέχρι και τα τέλη του 12ου αι. ως υποκείμενη στη μητρόπολη Φιλίππων[33]. Η έδρα της μας είναι άγνωστη, ωστόσο, η αναγραφή της στα Τακτικά μεταξύ των επισκοπών Χριστουπόλεως και Καισαρουπόλεως ενισχύει, κατά τη γνώμη ορισμένων ερευνη-

30. Dunn, *ό.π.*, σ. 150.

31. Για τους χωρεπισκόπους βλ. Ιακ. Πηλίλη, επισκόπου Κατάνης, *Τίτλοι, 'Οφφίκια καί 'Αξιώματα ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ καί τῇ Χριστιανικῇ 'Ορθοδόξῳ 'Εκκλησίᾳ*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1991, σ. 208-213 και A. Papadakis «Chorepiskopos», *ODB* 1, New York - Oxford 1991, 430. Επισημαίνουμε ότι συχνά οι χωρεπίσκοποι συγχέονται συχνά με τους λεγόμενους «περιοδευτές», οι οποίοι ήταν περιοδεύοντες ιερείς που τελούσαν τα αναγκαία λειτουργήματα ανά την επαρχία, Πηλίλης, *ό.π.*, σ. 208-209.

32. Papadakis, ό.π., σ. 430.

33. Darrouzès, *Notitia* 7, 618, σ. 285 – *9*, 492, σ. 304 – *10*, 582, σ. 329 και *13*, 632, σ. 364.

τών, την άποψη ότι η σλαβική φυλή των Σμολεάνων ήταν εγκατεστημένη στον κάτω ρου του Στρυμόνα[34]. Παραταύτα, καθώς ο χώρος δικαιοδοσίας της δεν έχει ακόμη ταυτιστεί από την έρευνα, και οι απόψεις διίστανται, το ζήτημα εξακολουθεί να μένει ανοιχτό.

Για την περίπτωση της πόλεως των Σερρών οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας από τον 9ο αι. κ.ε. είναι αρκετές και μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την εκκλησιαστική της οργάνωση και ιστορία. Ειδικότερα, στα Τακτικά του 8ου-9ου αι. (Notitia 3) η πόλη αναφέρεται ως επισκοπή υποκείμενη στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης και κατέχουσα τη 14η θέση[35]. Στις αρχές του 9ου αι. η επισκοπή Σερρών αναβιβάστηκε σε αρχιεπισκοπή υπό το πατριαρχείο, σύμφωνα με τα Τακτικά της εποχής του Νικολάου Α΄ Μυστικού (Notitia 7) και κατέλαβε την 26η θέση[36]. Τέλος, περί τα τέλη του 10ου αι. η πόλη αναβιβάστηκε σε μητρόπολη, καθώς σε συνοδικό τόμο του έτους 997 προσυπογράφει μεταξύ άλλων και ο μητροπολίτης Σερρών Λεόντιος[37]. Στη διάρκεια του 11ου αι. οι Σέρρες αναφέρονται στα Τακτικά ως μητρόπολη του πατριαρχείου στην 58η ή 60η θέση[38], ενώ με την ίδια σειρά αναφέρονται και στα

34. D. Češmedžiev, «On the Question of the Localization of the Slav Tribe Smoljani», *BHR* 25,1 (1997), 91 και σημ. 27. Ο συγγραφέας παραπέμπει και στην άποψη του Golubinskij, ο οποίος τοποθετεί τα Σμόλαινα στο σημερινό Ορφάνι, Α. των εκβολών του Στρυμόνα. Πρβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *L'inscription* protobulgare de Direkler, (Centre d'Études du Sud-Est Européen 19), Αθήνα 1996, ο οποίος τοποθετεί τους Σμολεάνους στην περιοχή μεταξύ του άνω ρου του Νέστου και του Άρδα.

35. Darrouzès, *Notitia 3*, 271, σ. 236.

36. Darrouzès, *Notitia 7*, 77, σ. 273. Το Τακτικό χρονολογείται «Ἐπὶ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Παλαιοῦ». Ο Νικόλαος Α΄ Μυστικός πατριάρχευσε δύο φορές, την περίοδο 901-907 και το 912-925, ενώ το Τακτικό επιβεβαιώνει και μία σφραγίδα του α΄ μισού του 9ου αιώνα, η οποία φέρει την επιγραφή «Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γεοργήο. Ἀρχηεπισκόπου Σέρας», Oikonomides, *Seals* 1, σ. 109, 42.1.

37. V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople*, vol. I, Les Actes des Patriarches, fasc. II, Les Regestes de 715 à 1043, Χαλκηδόνα 1936, σ. 231, αρ. 804.

38. Σε πατμιακό χειρόγραφο Τακτικού του 11ου αι. (Notitia 10) καταλαμβάνει την 60η θέση (Φειδάς, *Ιστορική εξέλιξη*, σ. 52-53), ενώ στη Notitia 11 την 58η (Darrouzès, *Notitia 11*, 60, σ. 343). Σύμφωνα δε με τους κώδικες *Atheniensis B.N.* 1429 και *Vatic.* 829, εξακολουθεί να αποτελεί αρχιεπισκοπή υπό το πατριαρχείο, κατέχουσα την 26η θέση, Darrouzès, *ό.π.*, 111, σ. 345. Πάντως στα 1019 ένας ανώνυμος μητροπολίτης Σερρών αναφέρεται στα πρακτικά μιας συνόδου του Πατριαρχείου, Grumel, *ό.π.*, σ. 244, αρ. 826, ενώ στον 11ο αι. χρονολογείται και ο μητροπολιτικός ναός των Αγ. Θεοδώρων. Ο ναός, τρίκλιτη βασιλική, διέθετε πλούσια ψηφιδωτή και μαρμάρινη διακόσμηση, απόδειξη της ευημερίας και της σπουδαιότητας της πόλης την εποχή αυτή.

Τακτικά του 12ου αιώνα[39]. Αναφορικά με τον αριθμό των υποκείμενων σε αυτήν επισκοπών, οι αναφορές των Τακτικών είναι ασαφείς· δεχόμαστε ωστόσο ότι στη μητρόπολη Σερρών υπάγονταν οι επισκοπές των Εξεβών[40] και, πιθανότατα, του Μελενίκου[41]. Τέλος, για την περίοδο του 11ου και 12ου αι., μας είναι γνωστά τα ονόματα ορισμένων μητροπολιτών, όπως του Γρηγορίου[42], του Στεφάνου (1071)[43], του Θεοδώρου[44] και του Ιωάννη[45].

Παρατηρώντας τις σφραγίδες των παραπάνω ιεραρχών διαπιστώνουμε ότι από τα χρόνια του μητροπολίτη Στεφάνου (ca. 1070) δεσπόζει σε αυτές η παράσταση του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη, πολιούχου των Σερρών. Στις παραστάσεις αυτές ο άγιος δέχεται την ευλογία του Χριστού, ο οποίος εικονί-

39. Στα Τακτικά (Notitiae) *12* και *15* κατέχει την 58η θέση (Darrouzès, *Notitia 12*, 58, σ. 349 και *15*, 58, σ. 381), ενώ στη Notitia 13 την 60η και στη Notitia 14 την 56η (Darrouzès, *13*, 757, σ. 366 και *14*, 61, σ. 376). Γενικότερα, για την Εκκλησία των Σερρών τον 11ο-12ο αι., Βάσω Πέννα, «Η Εκκλησία των Σερρών (11ος-12ος αι.): Η μαρτυρία των μολυβδοβούλλων», *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία, Σέρρες 1993*, τ. β΄, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 491-498.

40. Στη Notitia 13 (Darrouzès, σ. 366, 757), στον κώδικα *Atheniensis B.N.* 1371 αναγράφεται «τῷ Σερρῶν τῆς Εὐρώπης θρόνος ὑποκείμενος οὐκ ἔστι», ενώ στον κώδικα *Sinaiticus* 1117 αναφέρεται ότι «αἱ Σέρραι ὁμοίως, ἐτέθη δὲ ἡ Ἐζεβᾶ». Τέλος, στη Notitia 14 του 12ου αι. (Darrouzès, σ. 376, 61) αναφέρεται ότι «αἱ Σέρραι τῆς Θετταλίας μὴ ἔχουσα θρόνον ὑποκείμενον».

41. Βλ. παρακάτω, σ. 11.

42. Oikonomides, *Seals* 1, σ. 110, 42.2-3. Η Βάσω Πέννα, *Εκκλησία Σερρών*, σ. 493, τοποθετεί τη θητεία του πριν το 1070, καθώς στη σφραγίδα του εικονίζεται ο άγιος Γρηγόριος και όχι ο άγιος Θεόδωρος, η παράσταση του οποίου δεσπόζει στις σφραγίδες της μητρόπολης των Σερρών μέχρι και τα τέλη του 12ου αι.

43. Oikonomides, *A Collection of dated Byzantine Lead Seals*, Washington, D.C. 1986, σ. 94, αρ. 96. Πρόκειται για σφραγίδα προσαρτημένη σε έγγραφο της μονής Ιβήρων, *Actes d'Iviron* II, *Du milieu du XIe siècle à 1204*, εκδ. J. Lefort, et. al., Παρίσι 1990, αρ. 40, σ. 119, 128, στ. 65 και V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V/1, L'Église, Παρίσι 1963, σ. 596, αρ. 777. Στις δύο όψεις της παριστάνονται οι Άγιοι Δημήτριος και Θεόδωρος.

44. Ο μητροπολίτης Θεόδωρος υπογράφει σε ένα πρακτικό του 1166, Darrouzès, *Listes Synodales*, σ. 78, πιν. II, αρ. 36. Σφραγίδα του ίδιου μητροπολίτη βρίσκεται στη συλλογή του νομισματικού μουσείου Αθηνών, Κ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Ἀθῆναι 1917, αρ. 33.

45. Oikonomides, *Seals* 1, σ. 110, 42.4. Ταυτίζεται ενδεχομένως με τον Ιωάννη, επίσκοπο Σερρών και υπέρτιμο, που υπογράφει στις συνοδικές πράξεις του 1191 και 1192, V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople*, vol. I, Les Actes des Patriarches, fasc. III, Les Regestes de 1043 à 1206, Παρίσι 1947, σ. 182-83, αρ. 1180. Στη σωζόμενη σφραγίδα του εικονίζονται οι στρατιωτικοί άγιοι Θεόδωροι να δέχονται την ευλογία του Χριστού, Πέννα, *Εκκλησία Σερρών*, σ. 496.

ζεται στηθαίος πάνω από τον άγιο. Η απεικόνιση στρατιωτικών αγίων σε σφραγίδες εκκλησιαστικών αξιωματούχων μολονότι δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη, ήταν «επίκαιρη και επιτακτική για τους ιεράρχες των Σερρών, μιας βυζαντινής παραμεθόριας πόλης, στο σταυροδρόμι των ποικίλων εχθρικών επιδρομών»[46]. Επιπλέον, οι απεικονίσεις των πολεμιστών αγίων, όπως αυτές του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτου, είχαν μεγάλη διάδοση στα χρόνια των στρατιωτών – αυτοκρατόρων της δυναστείας των Κομνηνών, με τους οποίους οι ιεράρχες των Σερρών πιθανότατα συνδέονταν στενά[47].

Αναφορικά με την επισκοπή Εζεβών, η πρώτη σχετική μνεία απαντά στα πρακτικά της Φωτιανής Συνόδου (879) όπου, μεταξύ όλων όσων υπογράφουν, απαντά και το όνομα του επισκόπου 'Εσβών, Πλάτωνα[48]. Αν και η ταύτιση της επισκοπής Εσβών με την πόλη των Εζεβών αμφισβητείται[49], ο Ν. Ζήκος τοποθετεί την ίδρυση της επισκοπής στον 9ο-10ο αιώνα[50]. Η επισκοπή Εζεβών αναφέρεται συχνά σε μία σειρά εγγράφων της μονής Ιβήρων[51], ενώ γνωστό μας είναι και το όνομα του επισκόπου Εζεβών Θεοδούλου μοναχού (1085)[52]. Η επισκοπή υπόκειτο πιθανότατα στη μητρόπολη Σερρών ήδη τον 12ο αι., αλλά η μαρτυρία αυτή απαντά μόνο στον σιναϊτικό κώδικα *Sinaiticus* 1117 (12ος αι.)[53].

46. Πέννα, *ό.π.*, σ. 494.

47. A. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, Αθήνα 1997, σ. 185-186. Στο έπος επίσης του Διγενή Ακρίτα, έργο του 11ου-12ου αι., ο Διγενής παρουσιάζεται να παίρνει όρκο στο όνομα των αγίων Θεοδώρων, ενώ στο παλάτι του «ἵδρυσε ναόν, ... ἁγίου ἐν ὀνόματι μάρτυρος Θεοδώρου», *Digenis Akritis, The Grottaferrata and Escorial versions*, εκδ. Elizabeth Jeffreys, Cambridge 1998, σ. 191, στ. 700 και σ. 208, στ. 104-105. Πρβλ. Πέννα, *Εκκλησία Σερρών*, σ. 493-498.

48. *Mansi*, XVII A, col. 377.

49. Ο A. Dunn, «Stages in the Transition from the Late Antique to the Middle Byzantine Urban Center in. S. Macedonia and S. Thrace», *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 149-50 και σημ. 73, ταυτίζει την επισκοπή Εσβών με την πόλη των Εζεβών, θέση που απορρίπτει ο Μ. Ζαφειρίου, «Ζήτινος, Ζίντζος, Τζίντζ(ι)ος, Σιτοχώρι, Ιστορικογεωγραφικά της νοτιοανατολικής Βισαλτίας Σερρών», *Ιστορικογεωγραφικά* 7 (2000), 25 και σημ. 55, ο οποίος δέχεται ως περισσότερο πειστική παλαιότερη άποψη του R. Janin, «Esbous», *DHGE* 15 (1963), 837, που ταυτίζει την επισκοπή Εσβών με την ομώνυμη πόλη (Εσβούς, Εσεβών) της Αραβίας.

50. Ν. Ζήκος, «Εζεβαί, ένας βυζαντινός οικισμός στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Στρυμόνα», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 82.

51. *Actes d'Iviron* II, αρ. 34, σ. 96, στ. 4 (πρακτικό του Νικολάου Σέρβλια, 1062), αρ. 35, σ. 102, στ. 10 (1062) και αρ. 40, σ. 126, στ. 32 (1071). Βλ. επίσης R. Janin, «Ézéba», *DHGE* 16 (1967), 291-292 και Απ. Γλαβίνα, «Η επισκοπή Εζεβών», *Ιστορικογεωγραφικά* 5 (1995), 56-71.

52. *Actes d'Iviron* II, αρ. 43, σ. 145, στ. 1, 4.

53. Darrouzès, *Notitia 13*, 757, σ. 366.

Μεταγενέστερες έγγραφες αναφορές πιστοποιούν την ένωση με τα Στεφανιανά[54], αλλά πουθενά δεν γίνεται λόγος για υπαγωγή της επισκοπής σε κάποια μητρόπολη. Η υπαγωγή στην μητρόπολη Σερρών θα επιβεβαιωθεί εκ νέου σε πράξη του 15ου αιώνα[55].

Στην περίπτωση του Μελενίκου η χριστιανική παρουσία μαρτυρείται ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές έφεραν στο φως μία παλαιοχριστιανική βασιλική του 6ου-7ου αι., η οποία ανακατασκευάστηκε το 10ο αι., ενώ λείψανα άλλης μιας βασιλικής ανακαλύφθηκαν 3 χλμ. Α. του Μελενίκου, στην περιοχή Sorakevo[56]. Οι πληροφορίες που έχουμε για την εκκλησιαστική ιστορία της πόλης κατά την περίοδο του 10ου-12ου αι. είναι ελάχιστες. Ενδεχομένως, μετά την κατάληψή του από τον Βασίλειο Β΄ στις αρχές του 11ου αι., το Μελένικο αποτέλεσε επισκοπή της μητρόπολης Σερρών, μιας και δεν μνημονεύεται μεταξύ των επισκοπών που παραχωρήθηκαν στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος[57]. Ωστόσο, η πιθανολογούμενη υπαγωγή του Μελενίκου στη μητρόπολη Σερρών δεν τεκμηριώνεται από σύγχρονες γραπτές μαρτυρίες, αλλά στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην παράδοση, όπως επισημαίνεται και από σημειώματα μεταγενέστερων κωδίκων Τακτικών του 13ου και 14ου αιώνα[58]. Κατά τη γνώμη ορισμένων βούλγαρων ιστορικών το Μελένικο έγινε επισκοπική έδρα στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι., πιθανότατα μετά την κατάκτησή του από τους Βουλγάρους[59]. Στη διάρκεια πάντως του α΄ μισού του 13ου

54. Γλαβίνας, *Η επισκοπή Εζεβών*, σ. 68 και σημ. 43, 44.

55. Darrouzès, *Notitia 21*, 159-160, σ. 421.

56. Pljakov, *The City of Melnik*, σ. 75.

57. H.Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, *BZ* 2 (1893), 42-46. Η άποψη του Γ. Θεοχαρίδη, *'Ιστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 274, 277 και 304, ότι το Μελένικο (η περιοχή Ζαγορίων) αποσπάστηκε επί Βασιλείου Β΄ διοικητικά και εκκλησιαστικά από το θέμα Στρυμόνος, και υπήχθη στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος, δεν ευσταθεί. Πρβλ. και I. Snegarov, *Istorija na Ohridskata Arhiepiskopija*, τ. Α΄, Σόφια 1924, σ. 188.

58. Στον κώδικα *Athon. Iviron* 290 υπάρχει το ακόλουθο σχόλιο: «ὁ Μελενίκος ἐτιμήθη εἰς μητρόπολιν καὶ προεβιβάσθη εἰς νε΄ θρόνον. λέγουσι δέ τινες τῶν Σερρῶν ἦν ἐπισκοπή, ἀλλ' οὐχ εὑρίσκεται οὐδαμοῦ γεγραμμένον, εἰ μὴ κατὰ παράδοσιν τοῦτο λέγουσι», το οποίο απαντά και σε μεταγενέστερους κώδικες, Darrouzès, *Notitia 17*, 176-177. Στη *Notitia 20*, (Darrouzès, σ. 192 και 417, 44), αναγράφεται ότι «Τὸν δὲ Μελένικον οὐχ εὑρίσκομεν οὐδαμοῦ γεγραμμένον, λέγεται δὲ ἀγράφως καὶ αὐτὴ τοῦ Σερρῶν εἶναι ἐπισκοπή».

59. Liliana Mavrodinova, «Nouvelles considérations sur les peintures du chevet de l'église Saint-Nicolas à Melnic», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976*, Αθήνα 1981, II, σ. 437.

αι., η πόλη τιμήθηκε σε αρχιεπισκοπή[60].

Τέλος, όσον αφορά την Καισαρούπολη, η πόλη αναφέρεται για πρώτη φορά τον 9ο αι. ως επισκοπή· το όνομα μάλιστα του επισκόπου της Μεθοδίου απαντά στη σύνοδο του Φωτίου το 879/80[61]. Σύμφωνα με τον P. Lemerle η επισκοπή ιδρύθηκε τον 9ο αι. και υπαγόταν μέχρι και το 12ο αι. στη μητρόπολη των Φιλίππων[62]. Πράγματι, η επισκοπή Καισαρουπόλεως απαντά ως υποκείμενη στους Φιλίππους στα Τακτικά (Notitiae) 7, 9, 10 και 13, τα οποία καλύπτουν χρονικά μία περίοδο από το 10ο-12ο αιώνα[63]. Γνωρίζουμε ότι στα 1033 επίσκοπος της πόλης ήταν ο Θεοφάνης[64], ενώ σώζεται και μία σφραγίδα με το όνομα κάποιου Αγαπίου επισκόπου Κεσαροπώλεως (11ος-12ος αι.)[65].

Από τα παραπάνω παρατηρούμε ότι, με εξαίρεση τις επισκοπές Στρομόνος και Σμολεάνων, σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις έχουμε ταύτιση της κατά τόπους εκκλησιαστικής έδρας με ένα οχυρό "αστικό" κέντρο, που το καθένα τους πληροί ορισμένα κριτήρια, όπως ασφάλεια μέσω της οχύρωσης, συγκέντρωση διοικητικών και στρατιωτικών αρχών και ασφαλώς κάποια οικονομική δραστηριότητα, που τα διαφοροποιεί από τον αγροτικό τους περίγυρο. Ως εκ τούτου, τα νέα αυτά κέντρα αναπτύσσονται κατά κύριο λόγο πάνω ή κοντά σε προϋπάρχουσες, σημαντικές οδικές αρτηρίες, όπως η Εγνατία οδός και η κάθετη οδός κατά μήκος της κοιλάδας του Στρυμόνα. Εντύπωση εντούτοις προκαλεί η περίπτωση της Χρυσούπολης, η οποία δεν υπήρξε ποτέ εκκλησιαστική έδρα, μολονότι επρόκειτο για αξιόλογο οικονομικό κέντρο από το 10ο αι. κ.ε., και από τις σημαντικότερες πόλεις στην περιοχή του Στρυμόνα, μαζί με τις Σέρρες

60. Στη *Notitia 15* καλείται «ἀρχιεπισκοπὴ νεοτίμητος», Darrouzès, *Notitia 15*, 191, σ. 386. Σε σημείωση του κώδικα F (*Vaticanus* 1455) αναφέρεται «† Ἰστέον ὅτι μετὰ τὸ ἐξελθεῖν τοὺς Ῥωμαίους τῆς Κωνσταντινουπόλεως παιδείᾳ Κυρίου μέχρι τοῦ ἐπανελθεῖν αὐτοὺς εἰς αὐτὴν εὐδοκίᾳ Θεοῦ ἐτιμήθησαν... Ἀρχιεπισκοπαὶ δὲ νεοτίμητοι αὗται·... ὁ Μελένικος». Ο Μελένικος αναφέρεται ως μητρόπολη σε καταλόγους των ετών 1285 και 1294, Darrouzès, *Notitia 15*, 164-165. Η σημείωση του κώδικα F κάνει λόγο μόνο για αρχιεπισκοπή. Επομένως, ως μητρόπολη απαντά από το έτος 1285, Darrouzès, *Notitia 15*, 168.

61. *Mansi*, XVII A, col. 375 και Darrouzès, *Notitia 7*, σ. 285, σημ. 614.

62. Lemerle, *Philippes*, σ. 263-266.

63. Darrouzès, *Notitia 7*, 619, σ. 285, *Notitia 9*, 493, σ. 304, *Notitia 10*, 583, σ. 329 και *Notitia 13*, 633, σ. 364. Η επισκοπή Καισαρουπόλεως κατέχει σε όλα τα Τακτικά σταθερά τη θέση μεταξύ των επισκοπών Σμολαίνων και Αλεκτρυοπόλεως.

64. *Actes de Vatopédi* I, *Des origines à 1329*, εκδ. J. Bompaire, et. al., Παρίσι 2001, αρ. 6, σ. 89, στ. 23.

65. Oikonomides, *Seals* 1, αρ. 41.1, σ. 109.

και το Μελένικο. Θα μπορούσε κανείς να επικαλεστεί την παρουσία των γειτονικών επισκοπών Εζεβών και Καισαρουπόλεως, οι οποίες κάλυπταν ενδεχομένως το κενό, καίτοι ως οικισμοί δεν μπορούν να συγκριθούν με την Χρυσούπολη, αλλά η ερμηνεία αυτή δεν φαίνεται επαρκής. Θεωρούμε επομένως ότι το θέμα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Εκτός από την δημιουργία νέων επισκοπών, κατά τη διάρκεια του 9ου και 10ου αι. σε όλη την έκταση της περιοχής του Στρυμόνα παρατηρείται οικοδόμηση νέων ναών και μονών. Αυτής της περιόδου είναι οι ναοί που ανακαλύφθηκαν στα Kulata (κοντά στο Πετρίτσι)[66] και στο Krupnik[67], ενώ οι ναοί που αναγείρονται στο Kolarovo[68], στα Kulata[69], στο Μελένικο[70], στις Σέρρες και την γύρω περιοχή[71], και πιθανότατα στο Σιδηρόκαστρο[72], ανήκουν στον 11ο-12ο αι. και φανερώνουν την αξιοσημείωτη ανάπτυξη που σημειώθηκε στις παραπάνω περιοχές κατά την περίοδο αυτή μετά και την καθυπόταξη της Βουλγαρίας από τον Βασίλειο Β΄. Τέλος, στην παραπάνω αρίθμηση θα πρέπει να προσθέσουμε και την μονή Κοσηνίτζης στο όρος Παγγαίο (β΄ μισό 9ου αι.), καθώς και μία σειρά μετοχίων και μονυδρίων[73] στον κάτω Στρυμόνα - τμήματα ευρύτερων ιδιοκτησιών - τα οποία δημιουργήθηκαν σταδιακά από το 10ο αι. και η πλειοψηφία των οποίων ανήκε στις μονές του Αγίου Όρους, στο Πατριαρχείο και

66. P. Miljković-Pepek, «L'architecture chrétienne chez les Slaves macédoniens à partir d'avant la moitié du IXe siècle jusqu'à la fin du XIIe siècle», *The 17th International Byzantine Congress*, Washington, D.C., 1986, σ. 489 και πιν.II, αρ. 19.

67. *Αυτόθι*, σ. 490 και πιν.II, αρ. 8.

68. B. Cvetkov, *Selištnata mreža v dolinata na Sredna Struma prez Srednovekovieto IX-XVII vek (po arheologičeski danni)*, Σόφια 1991, σ. 314-315.

69. Cvetana Dremsizova-Nelčinova, *Arheologičeski pametnici v Blagoevgradski okrăg*, Σόφια 1987, σ. 81-82, εικ. 55, πρβλ. P. Gatev, «Nakiti ot pogrebenija ot XI-XII v.», *Arheologija* 19,1 (1977), 30-46 και πιν. 1-6.

70. Το 10ο αι. ανακαινίστηκε για τις ανάγκες της πόλης μία παλαιοχριστιανική βασιλική δυτικά του ναού του Αγίου Νικολάου, ο οποίος κτίστηκε πιθανόν στα τέλη του 12ου αι., Pljakov, *The City of Melnik*, σ. 75.

71. Ο μητροπολιτικός ναός της πόλης (Αγ. Θεόδωροι) χρονολογείται στον 11ο αι., ενώ στο 12ο αι. ανήκει ο ναός του Αγίου Νικολάου Ελαιώνος βορείως των Σερρών, *ΑΔ* 46 (1991), μέρος Β΄2 - Χρονικά, 347-348 και Ευθ. Τσιγαρίδα, «Περί του ναού του Αγ. Νικολάου Ελαιώνος Σερρών», *ΑΑΑ* 4,1 (1971), 54-57.

72. *ΑΔ* 44 (1989), Β΄2 – Χρονικά, 383-385.

73. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη μονή του Αγίου Νικολάου στο Μαρμάριον, κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα, ίδρυμα του σεβαστού Γρηγορίου Πακουριανού, P. Gautier, «Le Typikon du Sébaste Grégoire Pakourianos», *REB* 42 (1984), 113, στ. 1559-1575.

στη μονή Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη.

Οι παραχωρήσεις αυτές, προνομίων και σημαντικών οικονομικών πόρων κυρίως προς τις μονές του Αγίου Όρους, από το 10ο αι. κ.ε., θα οδηγήσουν σταδιακά στην «αθωνικοποίηση» της περιοχής του κάτω ρου του Στρυμόνα[74]. Ενδεικτικά, η μονή *Ιβήρων* κατέχει μαρτυρημένα ήδη από το 1047 μετόχια, κτήματα ακόμη και ένα ολόκληρο χωριό, τον Ροδολίβο, στην περιοχή του κάτω ρου του Στρυμόνα[75], ενώ η μονή *Αμαλφινών* διαθέτει κι αυτή, βάσει χρυσοβούλλων, κτήματα σε ορισμένα χωριά στην Πιερίδα κοιλάδα[76]. Η *Λαύρα* κατέχει ήδη το 984 γη και παροίκους στη Χρυσούπολη, ενώ είχε εξασφαλίσει (ca. 976-84) από τον Βασίλειο Β΄ φοροαπαλλαγή (*εξκουσσεία*) για την ιδιοκτησία της αυτή[77]. Έτσι, στα τέλη του 11ου αι. (1089) η ιδιοκτησία της στο θέμα Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης υπολογίζεται ότι έφτανε τους 47.052 μοδίους[78]. Το *Βατοπέδι* στα 1080 έχει αποκτήσει ένα κτήμα κοντά στη Χρυσούπολη, καθώς και ένα μετόχι μέσα σε αυτήν[79]. Η μονή του Χριστού Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με το Τυπικό της (1136), κατέχει ορισμένα χωριά στην περιοχή των Σερρών[80], ενώ το πατριαρχείο - η Αγία Σοφία - διαθέτει κτήματα στην περιοχή του θέματος Στρυμόνος ήδη από τις αρχές του 10ου αι.[81]. Τη

74. Ο όρος ανήκει στη Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ο Αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σ. 135. Για την οικονομική ανάπτυξη των μονών, A. Harvey, «The Monastic Economy and the Imperial Patronage from the Tenth to the Twelfth Century», *Mount Athos and Byzantine Monasticism. Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994*, ed. A. Bryer - Mary Cunningham, Variorum 1996, σ. 91-97.

75. *Actes d'Iviron* I, *Des origines au milieu du XIe siècle*, εκδ. J. Lefort, et. al., Παρίσι 1985, αρ. 29, σ. 257 και II, αρ. 34, σ. 96.

76. *Actes de Lavra* I, *Des origines à 1204*, εκδ. P. Lemerle, et. al., Παρίσι 1970, αρ. 42, σ. 233-236, αρ. 43, σ. 239 και A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 109, σημ. 96.

77. *Actes d'Iviron* I, αρ. 6, σ. 139, στ. 22-23, 32-33. Βλ. και Lemerle, *Agrarian History*, σ. 169. Από ένα έγγραφο άγνωστης χρονολογίας, πιθανότατα αντίγραφο άλλου, παλαιοτέρου εγγράφου, πληροφορούμαστε για ορισμένες ακόμη δωρεές προς τη μονή από τον Ιωάννη Τσιμισκή και τους πρωτοσπαθαρίους, στρατηγούς Νικήτα και Θεόδωρο, *Actes de Lavra* I, app.II, σ. 362-363, στ. 6-7, 20-24.

78. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 125.

79. *Actes de Vatopédi*, I, αρ. 10, σ. 112, στ. 14, 17-18 και αρ. 11 σσ. 117-118, στ. 16-17, 40-41.

80. P. Gautier, «Le Typicon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974), 121, στ. 1521, 1528.

81. R. Jenkins – L. Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, (CFHB 6), Washington D.C. 1973, αρ. 35, σ. 248, στ. 18-22 και αρ. 165, σ. 490, στ. 6-15. Πρβλ. και *Actes d'Iviron* II, αρ. 45, σ. 162, στ. 20 και αρ. 52, σ. 244, στ. 535, 551.

διαχείριση όλων αυτών των κτημάτων είχε κάποιος *προεστώς*, όπως συμπεραίνουμε από μία επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού σε κάποιον Στρυγγυλίζοντα, *προεστώτα τῶν κτημάτων* της Μεγάλης Εκκλησίας[82]. Τέλος, και η επισκοπή Εζεβών διέθετε στα όρια της δικαιοδοσίας της ένα προάστειο και παροίκους[83].

Η ανάπτυξη όλων των παραπάνω εκκλησιαστικών κέντρων και η ανοικοδόμηση του πλήθους αυτού των ναών και των μονών κατά τη διάρκεια του 9ου αι., θα πρέπει να συσχετιστεί αφενός με την ευρύτερη αναδιοργάνωση του Κράτους, της Εκκλησίας και της οικονομίας, μετά την κρίση της Εικονομαχίας, αφετέρου με την προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας «για την πολιτική και εκκλησιαστική αναδιοργάνωση της βαλκανικής περιοχής»[84]. Μέσα στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο, η οικονομικού χαρακτήρα παρουσία των παραπάνω κέντρων συνέβαλε, όπως παρατηρεί ο Ν. Σβορώνος, αφενός στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, αφετέρου στην επιτέλεση της πνευματικής τους αποστολής. Εν προκειμένω, η σημαντική σλαβική παρουσία στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μακεδονίας φαίνεται ότι αποτελούσε έναν από τους κύριους στόχους της αποστολής αυτής.

Η σλαβική παρουσία και ο Μοναχισμός

Η σλαβική παρουσία στο χώρο του μέσου και κάτω ρου του Στρυμόνα εντοπίζεται με βεβαιότητα ήδη από τα μέσα του 7ου αι., καθώς το 676/78 μνημονεύεται από την ανώνυμη συλλογή των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου το έθνος των Σκλαβήνων «τῶν τοῦ Στρυμόνος». Οι εγκαταστάσεις τους ανιχνεύονται χάρη στο αρχαιολογικό υλικό[85] και στα τοπωνύμια[86] σε όλο τον μέσο Στρυμό-

82. Jenkins – L. Westerink, *ό.π.*, αρ. 35, σ. 248, στ. 12-13. Βλ. και J. Ph. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire, DOS* 24, Washington D.C. 1957. Κατά το β΄ μισό του 11ου αι. οι Πέτρος διάκονος και Ιωάννης Ιατρόπωλος, χαρτουλάριοι του σεκρέτου του ευαγούς οικονομείου της Αγίας Σοφίας, αναφέρονται ως *παραδοτές* και *πράκτορες* των κτημάτων του οικονομείου στην περιοχή του Στρυμόνα, *Actes d'Iviron* II, αρ. 40, σ. 125, στ. 2-3.

83. *Actes d'Iviron* II, αρ. 43, σ. 147, στ. 26, 30.

84. Ν. Σβορώνος, «Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 6 (1984), 17-47 και ειδικότερα σ. 39 κ.ε.

85. Βλ. παραπάνω τις εργασίες των I. Dujčev και Z. Pljakov, σ. 1, σημ. 1 και 2. Πρβλ. και τις μελέτες των Jordanka Jurukova, «Les invasions slaves au sud du Danube d'après les trésors monétaires

να, στις βόρειες υπώρειες του Παγγαίου, καθώς και στις παρυφές του Κερδυλλίου, της Βροντούς και του Μενοικίου. Παρά την ενοχλητική ορισμένες φορές δράση κάποιων ομάδων, ο σλαβικός πληθυσμός εξοικειώθηκε σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα με τα ήθη και την θρησκεία των παλαιών κατοίκων και ο εκχριστιανισμός τους φαίνεται ότι είχε συντελεστεί σε μεγάλο βαθμό περί τα μέσα του 9ου αιώνα, οπότε και οι ανάγκες για τη διαποίμανσή τους ήταν μεγάλες.

Την εξέλιξη αυτή επιβεβαιώνουν και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες από νεκροπόλεις του 9ου και 10ου αι. στην περιοχή του μέσου Στρυμόνα, όπου τόσο τα κτερίσματα, όσο και ο τρόπος ταφής των νεκρών ήταν χριστιανικά[87]. Αυτόν τον σταδιακό εκχριστιανισμό των Σλάβων, που πραγματοποιήθηκε ανεξάρτητα από την εξωτερική ιεραποστολική δραστηριότητα του Βυζαντίου, χωρίς ωστόσο να είναι ελάσσονος σημασίας, υποβοήθησε και στήριξε η Εκκλησία με την ίδρυση επισκοπών σε περιοχές με έντονο σλαβικό στοιχείο, καθώς και με την ιεραποστολική και ποιμαντική δράση του μοναχισμού.

Εντούτοις, ελάχιστες και συνήθως έμμεσες είναι οι γραπτές μαρτυρίες που διαθέτουμε για την προσπάθεια αφομοίωσης των σλαβικών ομάδων από το βυζαντινό κράτος μέσω του εκχριστιανισμού τους. Η διαδικασία αυτή υπήρξε μακρόχρονη και έγινε σταδιακά από τις κατά τόπους Εκκλησίες με τη συμβολή και του μοναχισμού. Στην περιοχή του Στρυμόνα ειδικότερα, χαρακτηριστική είναι

en Bulgarie», *BBulg.* 3 (1969), 259-263 και Alexandra Dimitrova, *Die frühbyzantinische stadt bei Sandanski*, σ. 127-146.

86. F. Brunet, «Sur l'hellénisation des toponymes slaves en Macédoine byzantine», *TM* 9 (1985), 254, σημ. 64, πιν. 4.

87. Η έλλειψη γραπτών μαρτυριών για τον εκχριστιανισμό των Σλάβων της Ανατολικής Μακεδονίας και ειδικότερα της κοιλάδας του Στρυμόνα μας αναγκάζει να στηριχτούμε κυρίως στα αρχαιολογικά ευρήματα. Ειδικότερα, στη νεκρόπολη 2 της Ablanica (Β. του Μελενίκου) βρέθηκαν νομίσματα (monnaie-amulette), του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ´, της αυτοκράτειρας Θεοδώρας και της πριγκίπισσας Θέκλας, με έτος κοπής ca. 842, Vojislav Jovanović, «Prilozi Hronologiji Srednjevekovnih Nekropola Jugoslavije i Bulgarske - II», *Balkanoslavica* 8 (1979), 140. Στη νεκρόπολη του Tuhovište - Ogradeto βρέθηκε σε τάφο μπρούτζινο νόμισμα του Βασιλείου Α´ (867-886) και σε έναν άλλο, μπρούτζινο νόμισμα του Λέοντα ΣΤ´ (886-912), *ό.π.*, σ. 140· επίσης, σε νεκρόπολη του 9ου-10ου αι. κοντά στο Sandanski οι ενταφιασμοί ήταν χριστιανικοί, Pljakov, *La moyenne Struma aux VIIe-IXe siècles*, σ. 110. Η Živka Văžarova, «Pogrebalnijat obred kato istoričeski iztočnik za etničeskata săštnost na bălgarskata narodnost (po arheologičeski i etnografski danni)», *Arheologija* 19,2 (1977), 30-50, παρατηρεί ότι στις νεκροπόλεις, τόσο του μέσου Στρυμόνα (9ος-11ος αι.), όσο και του άνω (12ος αι.) οι ενταφιασμοί γίνονται με χριστιανικό τρόπο, και μόνο στην περιοχή του Περνίκου, στον Άνω Στρυμόνα, απαντά ακόμα και τον 11ο-12ο αι. η συνήθεια αποτέφρωσης των νεκρών.

η περίπτωση του κτίτορα της μονής Κοσηνίτζης στο όρος Παγγαίο, οσίου Γερμανού (9ος αι.). Ο τελευταίος, σύμφωνα με τον βίο του[88], περιπλανήθηκε αρκετά στην Ανατολική Μακεδονία, φαίνεται όμως ότι δεν αρκέστηκε στα εδάφη του Βυζαντίου, αλλά προχώρησε, σύμφωνα με άλλη πηγή, και «ἐπὶ τῆς Βουλγαρικῆς χώρας»[89]. Η κινητικότητα αυτή του οσίου Γερμανού, όπως και η επιθυμία του οσίου Γρηγορίου του Δεκαπολίτη (9ος αι.) «ὁρμῆσαι πρὸς τὰ τῶν Σκλαβηνῶν μερῶν ὄρη»[90], θα πρέπει ασφαλώς να συσχετιστούν με την επιθυμία άσκησης από μέρους τους κάποιου ιεραποστολικού και ποιμαντικού έργου στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας[91].

Στην περιοχή του κάτω και μέσου Στρυμόνα, κυρίως λόγω του πεδινού της χαρακτήρα αλλά και του πυκνού δικτύου των επισκοπών, το μοναστικό στοιχείο περιορίζεται στον ορεινό όγκο του Παγγαίου και στα μετόχια κυρίως των αγιορείτικων μονών. Στο Παγγαίο ειδικότερα, κύριο μοναστικό κέντρο αποτελεί η μονή Κοσηνίτζης, η οποία ιδρύθηκε στα χρόνια του Βασιλείου Α´ Μακεδόνα, στις βόρειες υπώρειες του όρους, χώρο με σημαντική σλαβική παρουσία. Ως κτίτορες της μονής θεωρούνται: αρχικά και κατά παράδοση ο επίσκοπος Φιλίππων Σώζων (5ος αι.), και εν συνεχεία ο μοναχός, όσιος Γερμανός, ο οποίος είναι βεβαιωμένα ο πρώτος κτίτορας της[92]. Πράγματι, η μελέτη των αρχιτεκτο-

88. Ο βίος έχει εκδοθεί από τον Διονύσιο Δράμας, «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ, τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς ἱερᾶς μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης ἐκ χειρογράφου τῆς Λαυρεντιανῆς βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας», *Ἐκκλησία* 57 (1980), 40-42 και 69-71.

89. «Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων ἱερομαρτύρων ιε´ τῶν ἐν Τιβεριουπόλει», *PG.* 126, col. 201, όπου και αναφέρεται ότι στα χρόνια της ηγεμονίας του Βόρη «ἐφάνη ὁ ἅγιος Γερμανὸς ἐπὶ τῆς Βουλγαρικῆς χώρας».

90. G. Makris, *Ignatios Diakonos und die Vita des hl. Gregorios Dekalopites*, [Byzantinisches Archiv, band 17], Stuttgard – Leipzig 1997, σ. 110 (μθ´), στ. 1-2.

91. Για την παρουσία του οσίου Γερμανού στην περιοχής της Τιβεριουπόλεως-Στρούμιτσας, ο Β. Κατσαρός επισημαίνει ότι επρόκειτο για μια ιεραποστολική δραστηριότητα που συνετέλεσε στην προετοιμασία του εδάφους για τον εκχριστιανισμό της περιοχής. Β. Κατσαρός, «'Ανέκδοτο σημείωμα γιὰ τὸν κτήτορα τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς 'Αχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου: τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς παρουσίας τοῦ ὁσίου Γερμανοῦ, τῆς ἀρχαιότητας τῆς μονῆς καὶ τῶν σχέσεών της μὲ τὴ Μακεδονικὴ δυναστεία», *Η Δράμα και η περιοχή της (Ιστορία και Πολιτισμός), Β´ Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 19-21 Μαΐου 1994*, Δράμα 1998, σ. 243 κ.ε.

92. Ι. Παπαδόπουλος, «Τινὰ περὶ τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς 'Αχειροποιήτου τῆς ἐπιλεγομένης Εἰκοσιφοινίσσης», *ΕΕΒΣ* 5 (1928), 380. Τη δράση του οσίου Γερμανού και την ίδρυση της μονής τον 9ο αι. επιβεβαιώνει η αναφορά στο βίο του οσίου Γερμανού μιας βυζαντινής πρεσβείας προς τους Σέρβους, η οποία χρονολογείται από τον Dujčev στα έτη 867-86, «Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle», *ZRVI* 7 (1961), 53-60, καθώς και η πιθανή αναφορά περί του οσίου Γερ-

νικών μελών του καθολικού έδειξε ότι ο μικρός ναός, που ανήγειρε αρχικά ο όσιος τον 9ο αι. με την οικονομική ενίσχυση δύο βυζαντινών αξιωματούχων, του Νικολάου και του Νεοφύτου, ανακαινίστηκε τον επόμενο αιώνα, στα χρόνια του Βασιλείου Β΄ (975-1025), εφόσον και η μνήμη του οσίου είχε καθιερωθεί, και στην ευρύτερη περιοχή επανήλθε η ηρεμία και σημειώθηκε οικονομική πρόοδος[93]. Οι δύο παραπάνω χρονικοί σταθμοί στην οικοδομική ιστορία της μονής φανερώνουν, κατά τον Β. Κατσαρό, αφενός «τοὺς ἰσχυροὺς δεσμοὺς τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ ἱδρυτῆ», αφετέρου την τιμή και τον σεβασμό των δύο αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας στο πρόσωπο του οσίου Γερμανού, ενός από τους «"φωτιστὲς τῶν Σλάβων"»[94]. Στα παραπάνω, θα προσθέταμε και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, και την ενίσχυση τους προς ένα θρησκευτικό και πνευματικό κέντρο με σημαντική ποιμαντική δράση στους πληθυσμούς του Παγγαίου και της ευρύτερης περιοχής της Ανατολικής Μακεδονίας.

Παρουσία αιρετικών ομάδων στην περιοχή του Στρυμόνα(;)

Ολοκληρώνοντας τα σχετικά με την εκκλησιαστική οργάνωση στην περιοχή του Στρυμόνα θα είχε ενδιαφέρον μία σύντομη αναφορά και στο ζήτημα της πιθανής παρουσίας αιρετικών - μανιχαϊκών ομάδων στο χώρο αυτό. Ο λόγος για τους Βογόμιλους, που φέρεται να είχαν κάποια παρουσία στην κοιλάδα του μέσου Στρυμόνα, μολονότι οι σχετικές μαρτυρίες είναι ελάχιστες και συνάμα αμφιλεγόμενες και ως εκ τούτου δεν επιτρέπουν ασφαλή συμπεράσματα. Η σημαντικότερη, αλλά και περισσότερο διφορούμενη, μαρτυρία είναι η αναφορά του βογομίλου παπά Νικήτα στη σύνοδο του Saint-Félix de Caraman περί της αιρετικής Εκκλησίας της Melenguia[95]. Η τελευταία έχει ταυτιστεί από ορισμένους ερευνητές με τη σλαβική κοινότητα των Μελιγγών, στη νότια Πελοπόννησο, ενώ από άλλους εντοπίζεται στον μέσο Στρυμόνα και ειδικότερα στην περιοχή του

μανού, στα χρόνια της ηγεμονίας του Βόρη, στον βίο των 15 Μαρτύρων της Τιβεριουπόλεως (*PG*. 126, 201, λξ΄), πρβλ. Κατσαρός, *'Ανέκδοτο σημείωμα*, σ. 242 κ.ε.

93. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 385-86 και Μ. Καμπούρη, «Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν μεσοβυζαντινὴ φάση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης», *ΕΕΠΣΠΘ* 5 (1971-72), 127-145.

94. Κατσαρός, *'Ανέκδοτο σημείωμα*, σ. 247-48.

95. Antoine Dondaine, «Les actes du concile albigeois de Saint-Félix de Caraman», (*Miscellanea Giovanni Mercati*, 5), *ST* 125 (1946), 326, στ. 33.

Μελενίκου[96]. Κι ενώ το ζήτημα παραμένει ακόμη υπό διερεύνηση, η παρουσία ενός ιδιόμορφου, όσο και σπάνιου (unicum) εικονογραφικού θέματος στην αψίδα του ιερού στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Μελένικο δημιουργεί επιπλέον ερωτηματικά[97].

Πρόκειται για την απεικόνιση ενός ιεράρχη ενώπιον του Ιησού, που ευλογεί, ενώ πίσω του εικονίζεται ο απόστολος Πέτρος, ο οποίος θέτει την δεξιά του στην κεφαλή του ιεράρχη. Η σκηνή ταυτίστηκε από τον Α. Ξυγγόπουλο με τη χειροτονία του αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου ως πρώτου επισκόπου των Ιεροσολύμων[98], απεικόνιση μοναδική μέχρι στιγμής στη βυζαντινή τέχνη. Επί του θέματος, η Liliana Mavrodinova επιχειρώντας μια χριστολογική ερμηνεία επισήμανε ότι η παράσταση εξυπηρετεί το δόγμα της ενσάρκωσης και ότι έχει σαφώς αντιαιρετικό περιεχόμενο, βασιζόμενη στην αντιβογομιλική πραγματεία του πρεσβυτέρου Κοσμά[99]. Σύμφωνα με αυτή, οι Βογόμιλοι αποκήρυσσαν το θεσμό της επισκοπικής οργάνωσης της Εκκλησίας, τη Θεία Λειτουργία και τις άλλες Ακολουθίες θεωρώντας τες δημιουργήματα του Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Ο Κοσμάς αντιπαρέθεσε στη δοξασία αυτή τη χειροτονία του Ιακώβου του Αδελφοθέου σε πρώτο επίσκοπο Ιεροσολύμων από τον ίδιο τον Ιησού και στη δημιουργία από τον Ιάκωβο της πρώτης Λειτουργίας. Η απεικόνιση αυτή αποτελεί επομένως, κατά την Mavrodinova, εικαστική αποτύπωση της αντιβογομιλικής πραγματείας του πρεσβύτερου Κοσμά[100].

96. Ο Dujčev, *Melnik au moyen âge*, σ. 41 και σημ.1, πιστεύει ότι η περιοχή του Μελενίκου έπαιξε κάποιο ρόλο στην κίνηση των αιρετικων Βογομίλων στα Βαλκάνια. Ακολούθως, ο B. Hamilton, «The Cathar Council of Saint-Félix Reconsidered», *Monastic Reform, Catharism and the Crusades, (900-1300)*, Variorum Reprints, IX, Λονδίνο 1979, σ. 38-39, αμφισβητεί την άποψη ότι η αιρετική Εκκλησία της Melenguiae συνδέεται με την ομάδα των Σλάβων Μηλιγγών στη νότια Πελοπόννησο. Αντίθετα, ο D. Obolensky, «Papas Nicetas: A Byzantine Dualist in the land of the Cathars», *Harvard Ukrainian Studies – Okeanos*, Harvard University 1983, σ. 492, βρίσκει απίθανη τη σχέση μεταξύ της Melenguiae και της πόλης του Μελενίκου, άποψη που ενστερνίζεται και ο J. Duvernoy, «L'eglise dite bulgare du catharisme occidental et le problem de l'unite du catharisme», *BBulg* 6 (1980), 138 και σημ. 91, και Του ιδίου *L'histoire de Cathares, Le Catharisme*, Toulouse 1994, σ. 73-74. Θα πρέπει πάντως να επισημάνουμε ότι στο κείμενο της Συνόδου του Saint-Félix de Caraman η Εκκλησία της Melenguiae αναφέρεται μαζί με τις αιρετικές Εκκλησίες της Δρογουβιτείας, Βουλγαρίας και Δαλματίας, περιοχές που έχουν μία εδαφική συνάφεια μεταξύ τους.

97. Για το ναό του Αγίου Νικολάου και τη συγκεκριμένη παράσταση, Α. Ξυγγόπουλος, «Παρατηρήσεις εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ 'Αγίου Νικολάου Μελενίκου», *ΕΕΦΣΠΘ* 6 (1950), 115-128.

98. *Αυτόθι*, σ. 119-121.

99. Liliana Mavrodinova, *Saint-Nicolas à Melnik*, σ. 430-434.

100. *Αυτόθι*, σ. 434-435 και σημειώσεις.

Προσπάθεια ερμηνείας της παράστασης στην αψίδα του Αγίου Νικολάου έγινε τέλος και από τον Chr. Walter[101]. Κατ' αυτόν η μορφή του ιεράρχη που παριστάνεται ενώπιον του Χριστού είναι αυτή του πάτρωνα του ναού, αγίου Νικολάου, καθώς σύμφωνα με την παράδοση ο ίδιος ο Χριστός έχρισε τον επίσκοπο Μύρων. Ο ίδιος ερευνητής ωστόσο δεν φαίνεται να λαμβάνει υπ' όψιν του την ερμηνεία της Mavrodinova, ενώ καταλήγει στην επισήμανση ότι «as the scene is unique, no certain interpretation is possible».

Επιλογικά

Η μελέτη της εκκλησιαστικής οργάνωσης στην περιοχή του Στρυμόνα κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο αποκαλύπτει, σε μικρότερη ασφαλώς κλίμακα, την εξέλιξη μιας ευρύτερης προσπάθειας με σκοπό την ανασυγκρότηση της Εκκλησίας, ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τον 7ο αι. κ.ε. Η πολιτική και εκκλησιαστική αναδιοργάνωση του δυτικού, βαλκανικού τμήματος της αυτοκρατορίας και η επαναφορά του πολιτικού ελέγχου του Βυζαντίου στην περιοχή εγκαινίασαν μία περίοδο σταθερότητας, τόσο πολιτικής, μετά την υποταγή και την οργάνωση των Σλάβων στα πλαίσια της θεματικής διοίκησης του Στρυμόνα, όσο και δημογραφικής και οικονομικής. Την ίδια περίοδο, πρώτο μισό του 9ου αι. και μετά το τέλος της εικονομαχικής διαμάχης, αναδιοργανώθηκε και ο εκκλησιαστικός χάρτης με την ίδρυση νέων επισκοπών, την αναβάθμιση των παλαιοτέρων και τη δημιουργία μοναστικών κέντρων. Αυτή η επιχείρηση ανασυγκρότησης ασφαλώς συνέβαλε αποφασιστικά στον εκχριστιανισμό και στην εκκλησιαστική οργάνωση των εκεί εγκατεστημένων Σλάβων και κατ' επέκταση στην ενσωμάτωσή τους στην αυτοκρατορία, πράγμα που είχε ήδη συντελεστεί σε μεγάλο βαθμό τον 11ο αι. Τέλος, η δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη του 11ου και 12ου αι. αντανακλάται στην ακμή των εκκλησιαστικών κέντρων, όπως οι Σέρρες και το Μελένικο, στην ανοικοδόμηση νέων ναών στην περιοχή των Σερρών, αλλά και βορειότερα, στις περιοχές που αποσπάσθηκαν από το βουλγαρικό κράτος, και τέλος στην εξάπλωση της αθωνικής παρουσίας μέσω της ανάπτυξη των μεγάλων κτημάτων των μονών του Αγίου Όρους στην περιοχή του κάτω ρου του Στρυμόνα.

101. Chr. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, [Birmingham Byzantine Series I], Λονδίνο 1982, σ. 132-133 και ιδίως σημ. 94.

ΠΙΝΑΚΑΣ

Κατάλογος μητροπολιτών και επισκόπων στην περιοχή του Στρυμόνα (7ος-12ος αιώνας)

Αμφιπόλεως

Ανδρέας, επίσκοπος (Πενθέκτη Σύνοδος 691/2, *Mansi* XI, col. 993B)

Εζεβών

Πλάτωνας, επίσκοπος (Φωτιανή Σύνοδος 879, *Mansi*, XVII A, col. 377)

Θεόδουλος, επίσκοπος (1085, *Actes d'Iviron* II, αρ. 43, σ. 145, στ. 1, 4)

Καισαρουπόλεως

Μεθόδιος, επίσκοπος (Φωτιανή Σύνοδος 879, *Mansi*, XVII A, col. 375)

Θεοφάνης, επίσκοπος (1033, *Actes de Vatopédi*, I, αρ. 6, σ. 89, στ. 23)

Αγάπιος, επίσκοπος (11ος-12ος αι., Oikonomides, *Seals* 1, σ. 109, αρ. 41.1)

Σερρών

Γεώργιος, αρχιεπίσκοπος (α΄ μισό 9ου αι., Oikonomides, *Seals* 1, σ. 109, αρ. 42.1)

Λεόντιος, μητροπολίτης (Συνοδικός τόμος 997, Grumel, *Regestes*, I, fasc. II, σ. 231, αρ. 804)

Ανώνυμος, μητροπολίτης (Πρακτικά συνόδου 1019, Grumel, *ό.π.*, σ. 244, αρ. 826)

Γρηγόριος, μητροπολίτης (ante 1070, Oikonomides, *Seals* 1, σ. 110, αρ. 42.2-3 και Πέννα, *Εκκλησία Σερρών*, σ. 493)

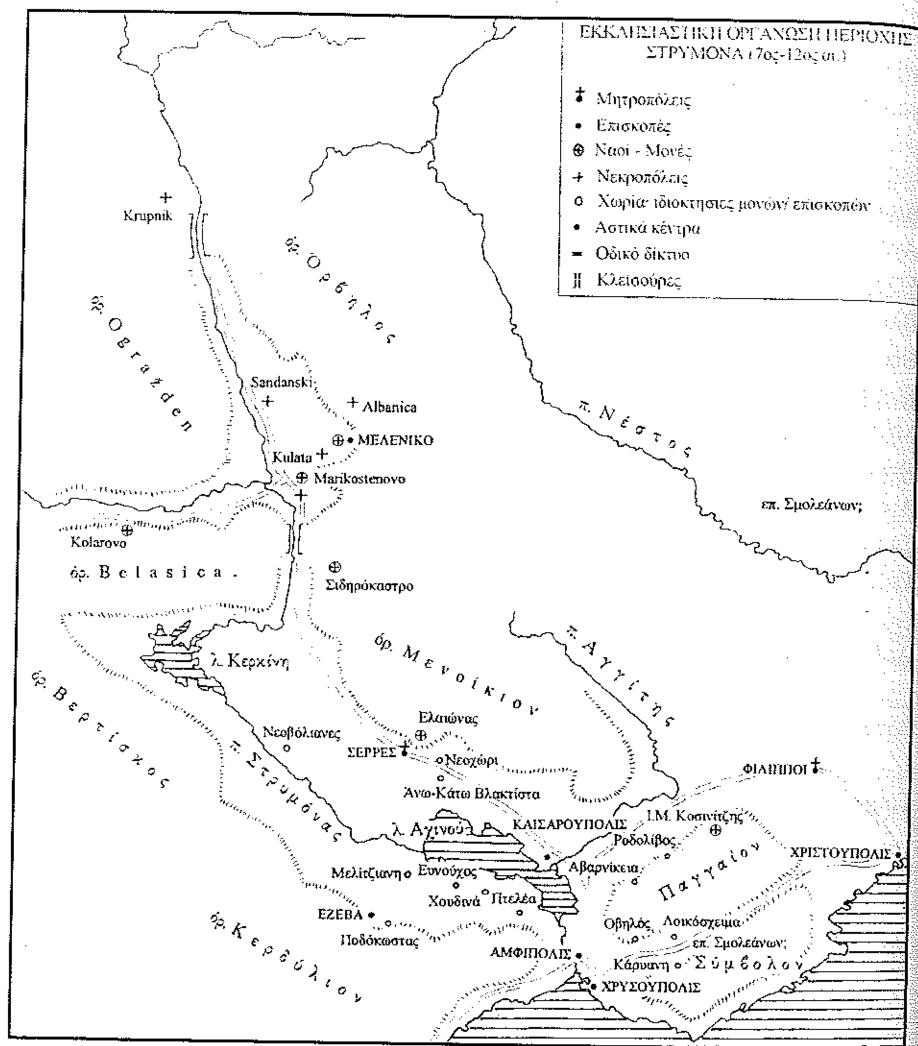
Στέφανος, μητροπολίτης (1071, Oikonomides, *A Collection*, σ. 94, αρ. 96 και *Actes d'Iviron* II, αρ. 40, σ. 119, 128, στ. 65)

Θεόδωρος, μητροπολίτης (Συνοδικές πράξεις 1166, Darrouzès, Listes Synodales, σ. 78, πιν. II, αρ. 36 και Κ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Ἀθῆναι 1917, αρ. 33)

Ιωάννης, μητροπολίτης και υπέρτιμος (Συνοδικές πράξεις 1191, 1192, Grumel, *Regestes*, vol. I, fasc. III, σ. 182-83, αρ. 1180)

Στρομόνος

Παύλος, επίσκοπος Στρομόνος (Φωτιανή Σύνοδος 879, *Mansi* XVII A, col. 377)

Pascal Androudis

Nouvelles recherches et donnees archeologiques sur les monasteres byzantins abandonnes de l'Athos

A la mémoire d' Athanassios Papazôtos

En dépit de nouvelles informations des Actes publiés sur les couvents méso-byzantins de l' Athos[1] et les nouvelles recherches sur leur prosopograhie et leur histoire[2], leur étude archéologique[3] peine à aller plus loin. Le sujet eut été toutefois assez vaste, en un premir examen nous eussions voulu prétendre recenser tout ce qui fut construit pendant la période méso-byzantine. Force fut donc bien de nous limiter. C' est aux monastères abandonnés que nous nous sommes attachés. Nous avons donc exclu de notre étude les vingt grands monastères de la peninsule.

Notre connaissance de l' architecture et de la sculpture des couvents athonites abandonnés est particulièrement fragmentaire et incomplète. Peu de restes d' édifices généralement datés du Xe-XIe siècle ont été conservés, et les vestiges qui subsistent encore sont mal connus.

Notre recherche sur le terrain depuis des années constitue un accroissement du *corpus* des anciens monastères athonites. Le relevé précis et l' examen minutieux

1. Voir *Archives de l' Athos XX. Actes de Chilandar* I , éd. M. Zivojinović, V. Kravari et C. Giros, Paris 1998 et *Archives de l' Athos XXI. Actes de Vatopédi* I, éd. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari et C. Giros, Paris 2001.

2. C. PAVLIKIANOV, «The monastery of Zelianos. The first slavic monastic institution on Mount Athos», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 37-48; *IDEM*, «Η παρουσία σλάβων μοναχών στη Μεγίστη Λαύρα κατά τον ΙΔ΄ και τον ΙΕ΄ αιώνα», *Ο Άθως στους 14ο–16ο αιώνες* (Αθωνικά-Σύμμεικτα 4), Athènes 1997, 75-87; *IDEM*, «Οι Σλάβοι στην αθωνική Μονή Ζωγράφου», *Σύμμεικτα* 12 (1998); *IDEM*, *The Medieval Aristocracy on Mount Athos*, Sofia 2001.

3. A. PAPAZOTOS, «Recherches topographiques au Mont Athos», *Géographie historique du Monde Méditerranéen*, Paris 1988, 149-178; P. THEOCHARIDIS, «The Byzantine Fortified Enclosure of the Monastery of Chelandariou», *Hilandarski Zbornik* 7 (Beograd 1989), 59-69; *IDEM*, «Recent research into Athonite monastic architecture, tenth-sixteenth centuries», *Mount Athos and Byzantine monasticism* (Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994), éd. A. Bryer et M. Cunningham, VR, Aldershot, Hampshire 1996, 205-221; S. MAMALOUKOS, «Παρατηρήσεις στη μεσοβυζαντινή ναοδομία του Αγίου Όρους», *Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων* (Athènes 23, 24 et 25 Mai 1997), Athènes 1997, 36-37. Voir aussi P. THEOCHARIDIS-I. PAPANGELOS, «Κατάλογος των πύργων του Αγίου Όρους», *Οι πύργοι του Αγίου Όρους* (éd. ΚΕ.Δ.Α.Κ.), Thessalonique 2002, 18-21; S. STEFANOU, «Οι πύργοι του Αγίου Όρους-Παρατηρήσεις στην οχυρωτική λειτουργία, στην αρχιτεκτονική και στην ιστορική τους εξέλιξη», *Οι πύργοι του Αγίου Όρους*, 22-25.

qu' on a effectué sur leurs vestiges encore visibles (catholica, chapelles, enceintes, tours, pavements, sculptures en bas-relief), nous ont permis de mieux saisir certaines évolutions, non seulement dans les types architecturaux, mais aussi dans le domaine de la sculpture sur marbre. Il permet aussi de verifier toutes les informations fournies par les documents et mieux former l' histoire des couvents méso-byzantins de la peninsule.

Notre intérêt pour l' organisation du monachisme athonite après la deuxième moitié du Xe siècle[4] nous a conduit vers la découverte de ce qui reste de son épanouissement et qui est encore visible[5]. Tels qu' ils se présentent aujourd' hui, les monastères abandonnés de l' Athos n' évoquent plus guère l' époque lointaine qui les a fait surgir. Les fouilles faites d' après les sources historiques nous donneraient des informations importantes sur les couvents mésobyzantins. Jusqu' à présent, le seul catholicon fouillé de l' Athos reste celui du monastère de Saint-Syméon de Boroskôpou[6]. Un autre établissement ruiné, situé hors les limites actuels du Mont Athos, à l' emplacement dit «Frangokastron», a été tout récemment identifié au monastère de Zygou[7].

Les problèmes pour une meilleure connaissance de l' ancienne vie monastique de l' Athos sont la végétation sauvage et la rupture de la tradition. On dispose de monuments pour lesquels existent plusieurs documents écrits, mais d' autre part une absence totale des éléments des fouilles. La première recherche sur notre sujet fut conduite par le collègue regreté Ath. Papazôtos, qui publia de plans des catholica et tours des monastères de Boroskôpou, Thessalonicien, Kalétzi, Kalyka, Katzari, Saint-Prokopios, Sarabari, Trochala, Saint-Hypatios, Phalakrou et Saint-Philippos[8].

4. Sur les premiers étapes de l' organisation de la vie communale au Mont Athos voir D. PAPACHRYSSANTHOU, *Ο Αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Athènes 1992.

5. D' informations précieuses sur l' état de conservation des ruines des monastères méso-byzantins vers la fin du XIXe-début du XXe siècle ont été fournies par l' hiéromoine athonite G. Smyrnakès (*Το Άγιον Όρος*, Karyès, Mont Athos ² 1988).

6. N. NIKONANOS, «Άγιον Όρος-Χαλκιδική», *Α.Δ.* 29 (1973-74), 773; A. PAPAZOTOS, *op. cit.*, 150-151, fig. 3.

7. Les fouilles sur le site de l' ancien monastère sont conduites, depuis quelques années, par I. Papangelos. Voir I. PAPANGELOS, «Η αγιορειτική μονή του Ζυγού (Φραγκόκαστρο)», *Η Δεκάτη* (10e Ephorie des Antiquités Byzantines) 1 (Thessalonique 2003-2004), 12-19; *IDEM*, «Μονή Ζυγού», *Πεμπτουσία*, no 14 (avril-juin 2004), 72-78; *IDEM, Η Αθωνική Μονή Ζυγού*, Thessalonique 2005.

8. Voir A. PAPAZOTOS, *op. cit.*, 149-178.

On exposera en bref quelques résultats de nos recherches archéologiques et architecturales sur le terrain au Mont Athos depuis 1989[9]. Notre *corpus* des monastères abandonnés est formé suivant les principes du catalogue de Papazôtos. On cite d' abord toutes les sources historiques sur chaque couvent et ses moines attestés. Nous présentons ensuite l' histoire du monastère d' après les Actes, tout en essayant de préciser l' emplacement topographique de chaque couvent et ses monastères limitrophes. Notre objectif est de présenter toutes les données archéologiques, suivies par l' exposition de l' architecture des vestiges encore visibles. On présente finalement le riche décor sculpté que l' on trouve sur place ou l' on peut attribuer à chaque couvent, ainsi que les restes aussi pénibles soient-ils des pavements des catholica.

Grâce à nos recherches et aux «periorismoi» des textes on a pu signaler et identifier plusieurs couvents ruinés de l' Athos. Après avoir fait leurs relevés analytiques, on a produit des plans, sections, élévations et tout ce qui pouvait éclairer telle ou telle particularité de chaque édifice.

On a relevé et completé les relevés des restes encore visibles de l ' ancien catholicon d' Esphigménou (fig. 1)[10], de Saint-Syméon de Boroskopou[11], des catholica des monastères de Phalakrou (église extensivement restaurée en 1647/8)[12], de Xylourgou (dans le terrain de l' actuelle Skite russe de

9. Sur les premiers résultats de nos recherches voir P. ANDROUDIS, «Recherches archéologiques sur les monastères abandonnés de l' Athos», *XXe Congrès International des Etudes Byzantines (Collège de France-Sorbonne, 19-25 Août 2001), Pré-Actes, III. Communications Libres*, Paris 2001, 331; *IDEM*, «Nouvelles données archéologiques sur les monastères abandonnés de l' Athos», *Actes du Congrès International «La Culture monastique dans les Balkans» organisé par la Fondation I. Dujčev et l' Université de Sofia (Samoukov, Bulgarie, 28 Septembre-1 Octobre 2002)*, actes en cour de publication.

10. Voir plan restitué de l' ancien catholicon d' Esphigménou (sans cœurs, reconstitution faite d' après le croquis du pélérin russe V. Barskij) dans P. MYLONAS, «Two middle-byzantine churches on Athos», *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines (Athènes, Septembre 1976)*, II Art et Archéologie. Communications B, Athènes 1981, 573 et fig. 32 (d).

11. Voir plan du catholicon fouillé en 1974 dans P. MYLONAS, *Two middle-byzantine Churches*, 573, fig. 32 (a); A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, 164 (fig. 3). Il s' agit d' une église en forme de croix grecque, sans cœurs, avec un narthex. Ses dimensions exterieures sont 11, 50 x 7, 90 m. La coupole était supporté par les murs qui séparent l' abside centrale de la prothèse et du diakonicon et par deux murs partant du mur ouest de l' église. Selon A. Papazôtos, l' église avait une partie supérieure au-dessus du narthex, appelée «catichouména».

12. Les premiers données archéologiques sur ce monastère sont présentées par A. Papazôtos (*Recherches topographiques*, 158-160, 177, pl. 16-17). L' église primitive avait le plan d' une basilique à nef unique (couverte d' un toit à deux pentes), de dimensions 9 x 6, 30 m. Les faces extérieures sont

Bogoroditsa)[13], de Saint Sauveur de Kalyka[14], de Ravdouchou[15], de Chalkeôs (l' actuel Kyriakôn de la Skite de Saint-Démétrios, aujourd' hui dépendance du monastère de Vatopédi, fig. 2)[16], de Saint-Procope (fin du XIe siècle)[17] de Saint-Philippe (dans la cellule homonyme)[18], de Ravdouchou (fig. 3)[19], de Trochala[20] et l' église de l' ancien monastère de Saint-Basile de Chelandariou (XIVe siècle)[21].

On a aussi relevé les vestiges des tours des monastères abandonnés, dont plusieurs sont renforcées par des contreforts[22]. Il s' agit des tours ruinées de

décorées avec des arcs doubleaux aveugles.

13. Sur l' histoire de l' ancien monastère voir l' introduction de P. Lemerle dans la publication des actes du monastère de Saint-Pantéléèmôn: *Archives de l' Athos XII. Actes de Saint-Pantéléèmôn*, éd. P. Lemerle, G. Dagron, S. Cirković, Paris 1982, 3-19. Sur le catholicon du monastère voir A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, 155, pl. 10; S. MAMALOUKOS, *Παρατηρήσεις στη μεσοβυζαντινή ναοδομία, op. cit.* Il est à noter que le catholicon du monastère conserve son côté est primitif.

14. Voir plan des restes de l' ancien catholicon dans A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, 156, fig. 6-7.

15. Sur ce catholicon voir P. MYLONAS, *Two middle-byzantine Churches*, 545-559.

16. P. KOUFOPOULOS-D. MYRIANTHEUS, «Το περιβάλλον και τα εξωμοναστηριακά κτίσματα», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Ιστορία και Τέχνη*, Α΄, Mont Athos 1996, 212-215; P. CHATZIANTONIOU, «Το Κυριακό της βατοπεδινής Σκήτης του Αγίου Δημητρίου», *Ιερά Μονή Βατοπεδίου. Ιστορία και Τέχνη* (Αθωνικά Σύμμεικτα 7), Athènes 1999, 171-196. Le monastère de Chalkéos, devenu *paliokellon*, a été cédé au monastère de Vatopédi en 1377 (Vatopédi, inédit). Voir *Archives de l' Athos XXI, Actes de Vatopédi* I, *Des origines à 1329*, éd. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, Paris 2001, 28.

17. Sur ce catholicon voir P. MYLONAS, *Two middle-byzantine Churches*, 559-574. Voir aussi S. MAMALOUKOS, *Παρατηρήσεις στη μεσοβυζαντινή ναοδομία, op. cit.*; P. KOUFOPOULOS- D. MYRIANTHEUS, *op. cit.*, p. 215 et ph. 178 attribuèrent cette église à la fin du XIe ou au XIIe siècle.

18. L' ancien catholicon byzantin fut démoli à la fin du XIXe siècle et une autre église plus grande a prit sa place. Voir G. SMYRNAKES, *op. cit.*, 624. Voir plan des restes de l' ancien catholicon dans A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, 161, 170 (et fig. 15 et pl. 19). Le mur sud de l' église byzantine est conservé à une hauteur de 4m environ.

19. Sur ce catholicon voir P. MYLONAS, *Two middle-byzantine churches*, 545-559.

20. De l' ancienne église subsiste encore une partie du mur Ouest. A droite et à gauche de la porte d' entrée existent deux conques sémi-circulaires, avec des traces de fresques. Voir A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, 157, fig. 11.

21. Sur l' église du monastère de Saint-Basile de Chelandariou voir surtout S. NENADOVIC, *Osam vekova Hilandara, gradjenije i gradjevine*, Beograd 1997, 173-178; S. BARISIC, «The Church of St Basil on the Sea», dans G. SUBOTIC (éd.), *Hilandar Monastery*, Beograd 1998, 197-204.

22. Voir catalogue des tours athonites dans P. THEOCHARIDIS-I. PAPANGELOS, *op. cit.* Voir aussi P. THEOCHARIDIS, «Οι πύργοι του Αγίου Όρους», *17th International Byzantine Congress, Washington DC*, 1986, *Abstracts of short papers*, 342; *IDEM*, «Observations on the Byzantine buttressed towers of Macedonia», *Byzantine Macedonia. Art, Architecture, Music and Hagiography*,

Kalligraphou (à une distance de 30΄ à pied, à l'Est du monastère de Docheiariou)[23], de Phalakrou (à une faible distance, au Nord du catholicon du monastère)[24], d' une ancienne tour (dont les faces sont munies de conteforts plats) édifiée à côté de l' ancienne route qui mène du monastère de Zographou à celui de Chelandariou (fig. 4)[25], de la tour (avec chacune des faces munie des deux contreforts plats) dite «de l' Albanais» et son citerne accolée postérieure (fig. 5)[26]. Il est à noter que le dessus de toutes les tours mentionnées est couvert d' une épaisse couche de terre et de végétation. De plus, on a produit les relevés de l' enceinte monastique et de la grande tour carrée édifiée sur un petit promontoire, dans le terrain de l' ancien couvent des Amalfitains (fig. 6)[27], de la tour du monastère abandonné de Kaletzè (elevée sur une hauteur visible de 19 m, ce qui delimite un volume respectable)[28], de la tour ruinée de Katzari[29], de la tour ruinée

éd. J. Burke-R. Scott, Melbourne 2001, 20-27, 157-162.

23. Sur la localisation du monastère voir *Archives de l' Athos XIII. Actes de Docheiariou*, éd. N. Oikonomidès, Paris 1984, 36-39, fig. 1.

24. A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, 23.

25. P. ANDROUDIS, «Ερειπωμένος βυζαντινός πύργος στο Άγιον Όρος», *Μακεδονικά* 32 (2001), 355-363.

26. Voir plan de la tour dans S. NENADOVIC, «Odbrana manastira Hilandara», *Zbornik za Likovne Umetnosti* 8 (Novi Sad 1972), 94 et 113-114, fig. 3; S. CURCIC, «Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας», *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια και η διατήρησή της*, éd. par S. Curčić et E. Hatzitrifonos, Thessalonique 1997, 42; fig. 23 (ε). Sur l' histoire et l' architecture de cette tour - à notre avis antérieure au XVe siècle - voir particulièrement P. ANDROUDIS, «Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες για τον πύργο του "Αλβανού" της Μονής Χελανδαρίου στο Άγιον Όρος», *Βυζαντιακά* 22 (2002), 219-245.

27. Voir premières imformations sur cette tour dans A. PERTUSI, «Monasteri e monaci italiani all' Athos nell' alto Medioevo», dans *Le Millenaire du Mont Athos*, 963-1963, τ. I, Chevetogne 1963, 217-251; P. THEOCHARIDIS, «Ο πύργος της Μορφονούς (της Μεγίστης Λαύρας)», *Οι πύργοι του Αγίου Όρους*, 38-39. A la base, du côté sud une brèche permet d' accéder au niveau du rez-de-chaussée de la tour. Voir nos dernières remarques sur cette tour dans P. ANDROUDIS, «Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Μονή των Αμαλφηνών στο Άγιον Όρος», *Δ΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (Thessalonique, 20-22 Septembre 2002)*, Thessalonique 2003, 179-180.

28. La tour est rectangulaire (dimensions externes 6, 50 x 5, 50 m). L' épaisseur des murs (exception faite du mur Ouest qui est épais de 2 m) varie de 1, 20 à 1, 40 m. Des plans de cette tour ont été publiés par A. Papazôtos et P. Theocharidis. Sur la tour en question voir A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, 152 (et fig. 5 et pl. 3); P. THEOCHARIDIS, «Ο πύργος της μονής του Καλέτζη (Κολιτσού)», *Αθωνικά Σύμμεικτα* 7 (1999), 197-209; *IDEM*, «Πύργος του Καλέτζη (Κολιτσού)», *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια και η διατήρησή της*, 218-219; *IDEM*, «Ο πύργος της Κολιτσούς (της μονής Βατοπαιδίου)», *Οι πύργοι του Αγίου Όρους*, 50-53.

29. Sur cette tour voir A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, 154-155, fig. 8, 9 et pl. 8-9.

de Saint-Hypatios[30], de la tour de Kalyka[31], de la tour ruinée dressée à côté de l' arsenale du monastère de Konstamonitou[32] et de la tour ruinée, munie des contreforts (larges de 1 m et saillantes de 1 m environ) de l' ancien monastère de Saint-Basile près du port du couvent de Chelandariou, dont le dessus est couvert d' une épaisse couche de terre et de végétation (fig. 7)[33].

Notre *corpus* fut aussi enrichi par les relevés des ruines et des sculptures dispersées des couvents desertés des Amalfitains[34] et d' Alôpou, près de Karyès (fig. 8). D' autres découvertes archéologiques ne sont pas d' une moindre valeur : citons à titre d' exemple les restes d' un mur byzantin à deux conques derrière le mur Est de la chapelle cimetériale post-byzantine du monastère de Dionysiou[35], ainsi que les restes pénibles de l' ancienne phase byzantine (XIVe siècle) du monastère de Grégoriou integrés à l' ensemble monastique postérieur[36].

La recherche s' étend aussi sur quelques chapelles byzantines qui subsistent encore à nos jours, comme celle de Saint-Blasios (XIVe siècle, fig. 9a et b) à 40' de pied de Megisti Lavra[37]. On a aussi relevé les faibles vestiges d' une petite

30. *Ibidem*, 158, fig. 12, pl. 15.

31. Située à une distance de 200 m. environ du monastère. Cf. *Ibidem*, 153, pl. 5.

32. Sur cette tour voir G. ATHANASSIADIS, «Ο παλαιόπυργος του αρσανά της Ιεράς Μονής Κωνσταμονίτου», *Οι πύργοι του Αγίου Όρους*, 146-149; *IDEM*, «Ο παλαιός αρσανάς της Ι.Μ. Κωνσταμονίτου», *Άγιον Όρος και Θάλασσα* (éd. ΚΕ.Δ.Α.Κ.), Thessalonique 2003, 57.

33. Sur l' histoire et l' architecture de cette tour voir M. KOVACEVIC, «The Hrusija tower», *Hilandar Monastery*, 187-196; G. KANELLIS, «Ο πύργος του Αγίου Βασιλείου (της Μονής Χελανδαρίου)», *Οι πύργοι του Αγίου Όρους*, 76-79; P. ANDROUDIS, «Το "Παλαιομονάστηρο" του Αγίου Βασιλείου της Μονής Χελανδαρίου Αγίου Όρους», *Διεθνές Συνέδριο Παραδοσιακής Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής (Βέροια 12-15 Οκτωβρίου 2000)*, Veroia 2003, 64-65.

34. Sur les sculptures déposées à l' emplacement de l' ancien monastère des Amalfitains voir P. ANDROUDIS, «Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά τέμπλα του Αγίου Όρους», *Η Βυζαντινή Γλυπτική 7ος-12ος αιώνας* (Actes du Colloque International sur la sculture byzantine du VIIe-XIIe siècle, Athènes 6-8 Septembre 2000), à paraître.

35. P. ANDROUDIS, *Les Eglises cimetériales monastiques du Mont Athos*, Villeneuve d' Asq (Lille), 1997, t. I, 76 et t. II, fig. 216-218 et pl. 49.

36. Sur les plus anciennes phases de sa construction voir P. ANDROUDIS, «Εντοπισμός και καταγραφή των παλαιότερων οικοδομικών φάσεων της βορειοδυτικής πτέρυγας της Μονής Οσίου Γρηγορίου στο Άγιον Όρος», *Εικοστό Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002*, Athènes 2002, 10-11.

37. Sur cette chapelle voir P. ANDROUDIS, «Το βυζαντινό παρεκκλήσι του Αγίου Βλασίου στη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους», *Μακεδονικά* 34 (2003-2004), Thessalonique 2005, 15-33. Ses fresques furent publiées dans E. TSIGARIDAS, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Βλασίου της Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος», *Μακεδονικά* 31 (1998), 93-119. Cf. aussi A. PAPAZOTOS, «Ο Ιγνάτιος Καλόθετος, ιδρυτής του Αγίου Βλασίου στη Μεγίστη Λαύρα», Μακεδονικά 19 (1979), 426-429.

chapelle anonyme située près de la plage de Morphônou (fig. 10)[38], qui a dû appartenir à l' ancien couvent des Amalfitains[39]. Citons aussi la petite chapelle des Saints-Anargyres de Megisti Lavra édifiée à une distance de 10΄ du monastère[40], et les restes pénibles de la chapelle de la Skite de la Sainte-Trinité qui se trouve aux environs du monastère de Chelandariou[41].

Quant à la sculpture méso-byzantine de l' Athos, on a repértorié et étudié plus de cinq cent pièces, pour la plupart fragmentaires et dispersées. Il s' agit surtout de fragments d' épistyles (deposés à la cour du monastère de Zographou, fig. 11)[42], de linteaux et encadrements des portes (en provenance du catholicon des Amalphitains, fig. 12)[43], de dalles d' iconostase (au monastère de Ravdouchou)[44], de piliers d' iconostase (quatre piliers remployés par deux dans les encadrement des fenêtres des «chœurs» de la chapelle post-byzantine de Koukouzélissa à

38. Ces vestiges subsistent sur la route qui conduit à Megisti Lavra. Cf. P. ANDROUDIS, *Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Μονή των Αμαλφηνών, op. cit.*

39. Annexé définitivement à Megisti Lavra en 1287.

40. Voir I. TAVLAKIS, «Το εξωκκλήσι των Αγίων Αναργύρων στη Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress (Wien 4-9 Oktober 1981), Akten II/6, JÖB 32/6*, Wien 1982, 251-262, fig. 1-12.

41. On y voit encore deux conques du mur oriental. Voir S. NENADOVIC, «Hilandarski skit Svete Trojice na Spasovoj Vodi», *HZ* 2 (1971), 99-111; *IDEM*, *Osam vekova Hilandara*, 162-165; O. TOMIC, «Hilandarski skit Svete Trojice na Spasovoj Vodi», *HZ* 9 (1997), 173-275. Sur les fresques de cette chapelle, qui sont généralement attribuées à 1260-1270, voir V. DJURIC, «Fresques médiévales à Chilandar», *Actes du XIIe Congrès d' Etudes Byzantines (Ochride 10-16 Septembre 1961)*, t. III, Beograd 1964, 61-65, fig. 2-5; *IDEM*, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, München 1976, 53-54, fig. 32 et E. TSIGARIDAS, «Τοιχογραφία του παρεκκλησίου της Σκήτης της Αγίας Τριάδος», *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, 42-43. V. Djurić (*op. cit.*, 63) metta l' hypothèse que dans l' endroit de la Skite se trouvait la tour dédiée à la Transfiguration, dans laquelle Domentijan écrivit la vie de saint Siméon.

42. Ces épistyles sont incorporés dans la construction de la fontaine de la cour, devant la chapelle de la Vierge.

43. Les deux encadrements des portes sont fragmentaires et furent murés dans l' appareil nord de la chapelle post-byzantine de la Skite de Morphônou. Cf. P. ANDROUDIS, *Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά τέμπλα, op. cit.*

44. Voir photographie de cette dalle (dimensions 93 x 53, 5 cm) qui est incorporée dans le pavement postérieur de l' étage supérieur du catholicon dans P. MYLONAS, *Two middle-byzantine churches*, 551. On a aussi relevé le petit fragment de la deuxième dalle d' iconostase de Ravdouchou qui était aussi incorporé dans la construction du pavement de l' étage de l' église. Malheureusement ce fragment fut disparu après les travaux de réfection du pavement.

Megisti Lavra)[45], des chapiteaux tronconiques (au monastère de Docheiariou)[46], des colonnettes et chapiteaux de fenêtres (aux deux étages du catholicon de Ravdouchou et à l' extérieur, à son environnement immédiat, fig. 13)[47], des colonnettes et des chapiteaux des colonnettes aux inscriptions en provenance du catholicon du monastère de Saint-Procope (fig. 14)[48], des stylobates et des épistyles d' iconostase en provenance du catholicon du même monastère (fig. 15, 16)[49], ainsi que de chapiteaux d' iconostase (à Docheiariou). Dans les maçonneries remaniées du catholicon de l' ancien monastère de Phalakrou furent incorporées des sculptures méso-byzantines; il s' agit de pièces de stylobate d' iconostase, de quatre chapiteux de fenêtres bilobées, des pièces d' épistyle, des corniches, ainsi que d' une dalle d' iconostase[50]. On a aussi repértorié certains piliers d' iconostase en provenance inconnue (en face de l' entrée du monastère de Koutloumousiou[51] et dans la cour du monastère de Vatopédi[52]). Quant au monastère serbe de Chelandariou, on a étudié les sculptures méso-byzantines murées dans une tour de l' enceinte septentrionale, ainsi que d' autres sculptures découvertes après l' l' enceinte septentrionale, ainsi que d' autres sculptures découvertes après l' incendie de 4 mars de 2004 qui a ravagé le monastère[53].

On a encore repértorié de pièces particulières, comme l' encadrement d' icône (d' un *proskynétarion*) au catholicon du Pantocratôr (fig. 17) et la petite phiale en marbre avec des inscriptions et des croix, conservée dans la même église (fig. 18).

L' étude du riche matériel sculpté et assez dispersé a donné des aperçus sur l'

45. Piliers inédits.

46. Récemment découverts lors des travaux de restauration du «dokheion» (*δοχείον*) monastique. Quelques sculptures du monastère ont été publiées dans T. PAZARAS, («Τα βυζαντινά γλυπτά», *Παρουσία Ιεράς Μονής Δοχειαρίου*, Mont Athos 2001, 337-365).

47. Sculptures inédites.

48. Aujourd' hui déposées dans la cour monastique de Vatopédi. Sur les deux chapiteaux des colonnettes voir P. MYLONAS, *Two middle-byzantine churches*, 556, fig. 25 et A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, 156, pl. 12.

49. Aussi déposées dans la cour de Vatopédi. Il s' agit des chapiteaux de colonnettes, des colonnettes, d' un pilier d' iconostase, d' une pièce d' épistyle, ainsi que de cinq pièces de stylobate.

50. Sculptures inédites. Selon A. Papazôtos (*op. cit.*, 160) : «*...ces fragments sculptés – chambranles, chapiteaux des colonnettes – peuvent être considerés comme étant de la fin du Xe siècle ou du début du XIe siècle. Par conséquent l' église conservée doit être datée après le XIe siècle...*». Du catholicon proviennent des fragments du pavement, décorés en opus sectile (Cf. *Ibidem*, 160, 178, pl. 18).

51. Inédits.

52. Inédits.

53. Inédites. Il s' agit surtout des piliers d' iconostase, ainsi que de fragments des dalles d' iconostase.

essor de la sculpture mésobyzantine du Xe-XIe siècle au Mont Athos et des églises ou des chapelles où se trouve. D' autres sculptures importantes de la fin du Xe-XIe siècle proviennent des catholica des monastères de Sarabarè (Σαράβαρη)[54], de Zygou[55], du Ravdouchou[56], des Amalfitains[57], de Chalkeôs[58], de Zographou (fig. 11)[59] et de l' ancien catholicon d' Esphigménou[60]. Parmi les cas particuliers il faut retenir tout spécialement la pièce sculptée avec la figure de saint Georges (en buste), jadis au monastère des Amalfitains (fig. 19)[61]. Les sculptures déposées dans les couvents athonites sont en majorité de provenance inconnue, comme celles à Docheiariou, Pantocratôr, Vatopédi, Chelandariou et les dalles d' iconostases remployées dans la construction de la phiale du catholicon de Megisti Lavra (fig. 20)[62]. Des *spolia* de l' époque méso-byzantine furent aussi murés dans les phases postérieures des catholica et des tours de Vatopédi et des Amalfitains et comme corniches sur la partie supérieure du clocher byzantin de Vatopédi[63]. On les retrouve aussi à l' intérieur de l' ancienne chapelle cimetériale du Pantocratôr (dont la datation remonte à la deuxième moitié du XIVe siècle, fig. 21). Il s' agit de trois pièces d' épistyle (sculptées avec le motif de la feuille d' acanthe) incorporés dans la construction de la clôture du chœur mixte en bois et en marbre

54. Sur les sculptures du monastère de Sarabarè voir A. PAPAZOTOS, «Η μονή του Σαράβαρη στο Άγιον Όρος. Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες», *Κληρονομία* 12 (1980), 85-94; *IDEM*, *Recherches topographiques*, 157, 176; P. ANDROUDIS, *Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά τέμπλα*, *op. cit.*

55. Inédites, découvertes lors des fouilles du catholicon de l' ancien monastère. Ils existent ancore des sculptures du monastère qui ont été transportées au monastère de Chilandar.

56. Quelques sculptures (chapiteaux des fenêtres bilobées des deux étages) du catholicon de Ravdouchou furent publiées par P. Mylonas (*Two middle-byzantine churches*, 549-553).

57. P. ANDROUDIS, *Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά τέμπλα; IDEM, Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Μονή των Αμαλφηνών, op. cit.*

58. Sculptures inédites. Il s' agit des chapiteaux des fenêtres (conservés *in situ*) et des fragments des piliers d' iconostase, murés dans les refections postérieures du catholicon. Aussi des quatres chapiteaux du catholicon, de l' encadrement et du linteau de la porte d' entrée au naos du même bâtiment.

59. Sculptures inédires.

60. Ces sculptures furent transferées dans la cour du nouveau monastère restauré d' Esphigménou.

61. P. ANDROUDIS, *Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά τέμπλα; IDEM, Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Μονή των Αμαλφηνών, op. cit.*

62. Apart de quelques petites références dans les articles sur la sculpture méso-byzantine, les sculptures de la phiale du catholicon de Megisti Lavra, dont on a fait les relevés analytiques, sont encore inédites. Leur publication est en cours de préparation par T. Pazaras.

63. Les sculptures du clocher (surtout des fragments d' épistyles) sont encore inédites.

de l' église et d' un chapiteau de fenêtre bilobée incorporé dans le mur nord comme support de l' iconostase[64]. Citons aussi l' existence d' un chapiteau, ainsi que d' une colonnette et d' un chapiteau de fenêtre bilobée qui sont remployés dans la construction de l' église[65]. Un pilier d' iconostase du XIIe (?) siècle fut utilisé comme enmarchement de l' entrée de la nouvelle église cimetériale du même monastère (église de Saints-Anagryres, datée de 1771)[66].

Les décors plastiques en marbre de l' époque mésobyzantine de l' Athos témoignent, encore une fois, des liens entre les monastères athonites et les ateliers des sculpteurs en provenance des grands centres artistiques de Constantinople[67] et de l' Asie Mineure occidentale. Les motifs employés sont très courants dans le repértoire de l' art byzantin du Xe-XIe siècle. L' accomplissement du catalogue des sculptures nous permettra d' étudier toute cette évolution au Mont Athos.

* * *

L' espace limité de notre article ne permet pas de présenter les résultats de nos recherches d' une façon plus détaillée. On a ainsi choisi quelques exemples caractéristiques, tant dans le domaine de l' architecture ecclésiastique, que dans celui de la fortification.

Les ruines du catholicon de l' ancien monastère d' Esphigménou se situent à l' Ouest, à une petite distance de l' emplacement actuel du monastère (fig. 1)[68]. Malheureusement, l' église primitive byzantine présente un aspect délabré. Ils en subsistent encore de vestiges de deux grandes absides de plan tripartite, conservés à une hauteur de 3 m et une petite partie du mur nord. Ces restes pénibles[69] ne

64. Cf. P. ANDROUDIS, *Les Eglises cimetériales monastiques*, t. I, 70-71 et t. II, fig. 187, 191 et 192.

65. *Ibidem*, t. I, 66 et t. II, pl. 40, 42, fig. 189, 190, 193.

66. *Ibidem*, t. I, 73 et t. II, pl. 44 et fig. 205.

67. Ce fait est déjà constaté dans T. PAZARAS, *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου*, Thessalonique 2001, 101-102.

68. Voir G. SMYRNAKES, op. cit., 639.

69. Selon Smyrnakès (1903), l' ancien monastère fut détruit : «... *ως εκ της αποσπάσεως και καταπτώσεως του υπερκειμένου όρους ως δεικνύουσι και σήμερον τα άνωθεν των ερειπίων αυτής ηφαιστειογενη συντρίμματα, ένθα νυν το ησυχαστήριον του ησυχαστου Μοναχου Σάββα εκ του προαστείου του Ναυπλίου Προνοίας, ιδρύσαντος αυτό τω 1896. Ενεκα δε της καταπτώσεως ταύτης εκαλύφθη το ήμισυ της Μονής και όλον το μεσημβρινον τειχος του Καθολικου Ναού, όστις ιδρυθεις κατα το πρωτον ήμισυ της Ε΄ εκατονταετηρίδος (!) δεν ειχε σχημα Σταυρου, αλλ' ην τετράγωνος μετα νάρθηκος και εξωνάρθηκος, εχόντων ανα δύο κίονας και τέσσαρας του κυρίου Ναου· ο δε νάρθηξ ειχε δύο εισόδους και ο εξωνάρθηξ μίαν. Σώζονται έτι μικρον κάτωθεν αυτου και*

suffisent pas pour une reconstitution graphique du monument[70]. Le catholicon fut bâti en pierres irrégulières de calcaire et de moyenne taille, qui s' altèrnent avec des assises en briques[71].

Du catholicon proviennent des sculptures inédites, comme la dalle brisée qui porte une croix accompagnée des monogrammes du Christ IC XC NI KA (fig. 22)[72]. Une autre dalle (fig. 23), avec sa partie supérieure formée en arc, laisse penser à une plaque jadis placée dans une conque de l' ancien catholicon. On pourrait donc dater le catholicon byzantin de la fin du Xe-début du XIe siècle et l' inscrire dans le cadre de la tradition architecturale d' autres catholica athonites de l' époque[73].

Le catholicon du monastère de Chalkeôs (identifié par A. Papazôtos au monastère de *Kynopodos* ou *Skylopodarè*)[74], est l' un des plus importants et les mieux conservés de l' Athos (fig. 2)[75]. Son plan est en croix inscrite, avec des

τα ποτιστήρια της Μονης· τω δε 1804-1815 διετηρουντο εν καλη καταστάσει τέσσαρες κίονες του Ναου τούτου κογχόγλυπτοι ήτοι μετα ραβδώσεων, ων τους δύο ανωτέρω εμνημονεύσαμεν...».

70. Un plan restitué de l' ancien catholicon fut publié dans P. MYLONAS, *Two middle-byzantine churches*, 573, fig. 32.

71. Ce détail a été signalé dans S. MAMALOUKOS, «Παρατηρήσεις στη μεσοβυζαντινή ναοδομία του Αγίου Όρους», *Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης. Περιλήψεις*, Athènes 1997, 36-37.

72. Une autre pièce sculptée de la même façon est incorporée dans la construction de la fenêtre trilobée du chœur, percée dans le mur sud du catholicon du monastère de Chelandariou. Cette dalle était jadis attribuée au XIIe siècle. Cf. S. NENADOVIC, *Osam vekova Hilandara*, 30, fig. 17. M. Šuput («Architectural decoration of King Milutin's Church», *Hilandar Monastery*, 154) hésite – sans raison - à attribuer ce relief à l' onzième siècle. Au contraire, P. Mylonas («Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου. Η διαμόρφωση του ναού Αθωνικού τύπου με χορούς και λιτή στο Άγιον Όρος», *Αρχαιολογία* 14 [février 1985], 74), attribue les reliefs de la fenêtre trilobée du catholicon à l' onzième siècle.

73. Sur les catholica des grands monastères byzantines du Mont Athos voir P. MYLONAS, «L' architecture monastique du Mont Athos», *Le Millénaire du Mont Athos*, II, Chevetogne 1964, 229-246; *IDEM*, «Η Αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους», *Νέα Εστία* 74 / 875 (Athènes 1963), 189-207; *IDEM*, «Η αρχική μορφή του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας», *Αρχαιολογία* 1 (novembre 1981), 52-63; *IDEM*, «Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra au Mont Athos et la genèse de type du catholicon athonite», *CA* 32 (1984), 89-112; *IDEM*, Notice sur le katholikon d' Iviron, *Actes d' Iviron*, Paris 1985, 64-68; *IDEM*, *Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου*, 64-83. Sur le catholicon du monastère de Vatopédi voir S. MAMALOUKOS, «Η αρχιτεκτονική του καθολικού», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Ιστορία και Τέχνη*, Α΄, Mont Athos 1996, 166-175; *IDEM*, *Καθολικό Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική* (Thèse de Doctorat), Athènes 2001.

74. A. PAPAZOTOS, «Η Μονή Ακαπνίου-Ο ναός του Προφήτη Ηλία», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, Thessalonique (s.d.), 53.

75. Jusqu' à présent, ce catholicon n' est pas suffisament publié. Cf. P. KOUFOPOULOS-D. MYRIANTHEUS, *Εξωμοναστηριακά κτίσματα*, 212-214; P. CHATZIANTONIOU, *Το Κυριακό*, 171-196.

choeurs, du type dite «athonite»[76]. L' église byzantine fut extensivement remaniée dans la période post-byzantine[77]. La coupole est supportée par quatre colonnes[78] aux chapiteaux richement ornés. Les façades se dressent avec de grands arcs doubleaux et des fenêtres bilobées. Les travaux de réfection nous ont permis de relever le bâtiment et produire d' élévations (fig. 24 a, b).

A l' intérieur du naos, le pavement est composé de plaques de marbre. Au centre fut réalisé un panneau carré en *opus sectile* (fig. 25) au dessin entrelacé, vivement polychrome. Ce pavement doit être considéré comme l' un des plus beaux de l' Athos[79]. Du décor sculpté on distingue surtout les quatre chapiteaux des colonnes du naos et ceux des colonnettes des fenêtres. De l' ancienne iconostase en marbre subsistent encore son stylobate en marbre blanc (*in situ*) et les fragments des colonnettes murés dans les réfections assez postérieures de l' église (surtout au mur Nord du naos). On pourrait attribuer la construction du catholicon et son décor plastique au XIe siècle, datation aussi proposée par la plupart des spécialistes[80].

La tour rectangulaire à contreforts plats qu' on a découverte en 1990 à une distance de 40´ à pied du monastère de Zographou, sur la petite route qui mène au monastère de Chelandariou (fig. 4) fut établie sur un promontoire[81]. Elle se dresse encore à 6 m du niveau actuel du sol et n' apparaissent actuellement que ses trois côtés, celui du sud partiellement enseveli sous la terre. Bâtie en pierres de moyen appareil avec mortier rougeâtre et gros joints, la tour est un rectangle de 9, 30 sur 5, 80 m. La construction primitive fut munie des deux contreforts plats sur chaque face et présente de similitudes avec la tour du monastère athonite de Katzari[82] et d' autres tours athonites qui sont attribuées au XIe-XIIe siècle[83]. Au

76. Sur ce type architectural voir P. MYLONAS, «Η αρχική μορφή του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας», 52-63; *IDEM*, *Le plan initial du catholicon*, 89-112; *IDEM*, *Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου*, 64-83.

77. P. CHATZIANTONIOU, *Το Κυριακό*, 171-196.

78. Les deux colonnes vers l' Est présentent une forme octogonale, tandis que les deux autres, vers l' Ouest ont la forme habituelle cylindrique.

79. Sur les pavements des catholica byzantins du Mont Athos voir P. MYLONAS, *Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου*, 67-71, notes 30-47.

80. P. MYLONAS, *Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου*, *op. cit.*; P. CHATZIANTONIOU, *Το Κυριακό*, *op. cit.*

81. P. ANDROUDIS, *Ερειπωμένος βυζαντινός πύργος*, 355-363.

82. A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, 155, 166, fig. 8- 9 et 174, pl. 8.

83. P. THEOCHARIDIS, *Οι πύργοι του Αγίου Όρους*, 342.

Sud se dressent les vestiges d' une construction carrée, qui probablement logeait l' escalier d' accès aux étages de la tour. La face ouest est masquée par un mur de soutenement tardif (une sorte de «chemise»). La grande masse de la tour est totalement aveugle. Des nombreux trous de boulins parsèment les murs de la tour à toutes hauteurs. L' étage devait être percée au premier étage de la tour. Les planchers de bois des étages étaient portés sur des poutres dont les extrémités pénétraient dans les murs. A notre avis, la tour a dû appartenir à un monastère méso-byzantin, à présent non-identifié[84]. D' autres tours byzantines des monastères abandonnées furent présentées par A. Papazôtos[85].

Malheureusement les données archéologiques sur les catholica des monastères mésobyzantins ruinés de l' Athos ne sont pas nombreuses pour que l' on puisse en préciser le type architectural. La conservation de ces édifices, qui ont beaucoup changé d' aspect depuis l' époque de leur érection, est assez mauvaise.

De résultats plus solides ne peuvent être obtenus qu' après la formation complète du catalogue des couvents. Malheureusement les travaux de restauration des monastères et leurs dépendences sont la cause des destructions des vestiges, comme c' est le cas d' Alôpou[86]. Les vestiges des anciens couvents peuvent offrir, outre matière à réflexion et à étude pour les spécialistes, un élément intéressant sur le plan de la vie de la communauté Orthodoxe de l' Athos et son attachement à la tradition oubliée à jamais. Mais on sait bien que l' étude ne suffit pas à arrêter la dégradation, il faut aussi que quelques travaux soient faits pour l' entretien des monuments, afin de ne pas risquer de voir disparaître à jamais ceux qui nous restent. Beaucoup ont besoin d' être débarassés de la végétation menaçante qui les envahit (p.exemple Boroskôpou, Amalfitains, Kalligraphou), ceci bien sûr avec la prudence que requiert la fragilité de leurs vieux murs. Sujets d' études archéologiques, topographiques et architecturales, pôles d' attraction des visiteurs, jalons historiques de la communauté monastique, ces vestiges abandonnés sont tout cela à la fois; ils méritent une place plus honorable parmi nous que celle qui leur est faite. Puissions-nous y avoir contribué.

84. G. Smyrnakès (*op. cit.*, 562), note l' existence des ruines d' un monastère attribué à Saint-Nicolas (?), à une distance de 40´ à pied du monastère de Zographou.

85. A. PAPAZOTOS, *Recherches topographiques*, *op. cit.*

86. Ces vestiges furent rasées lors les travaux de l' «amenagement» de la cour extérieure du *kellion*.

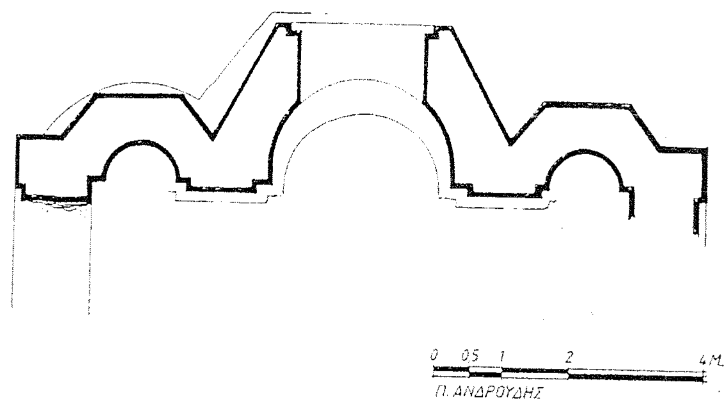

Fig. 1 : Plan des restes de l' ancien catholicon du monastère d' Esphigménou.

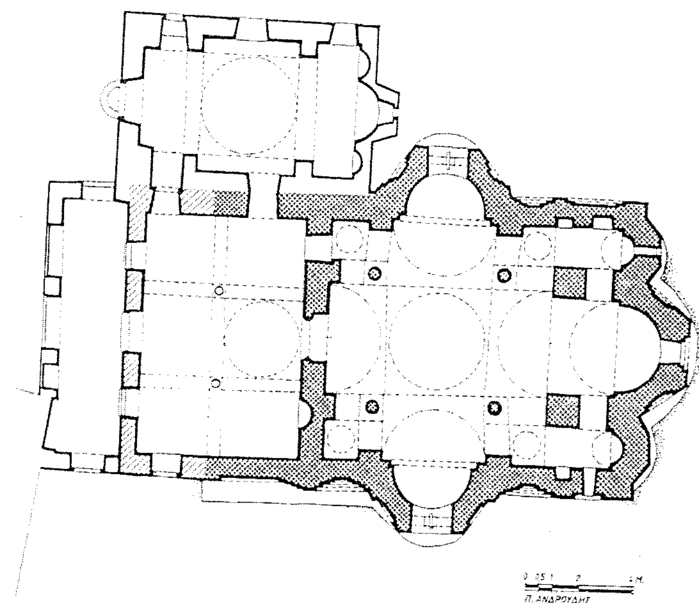

Fig. 2 : Plan du catholicon de Chalkéôs avec ses phases postérieures.

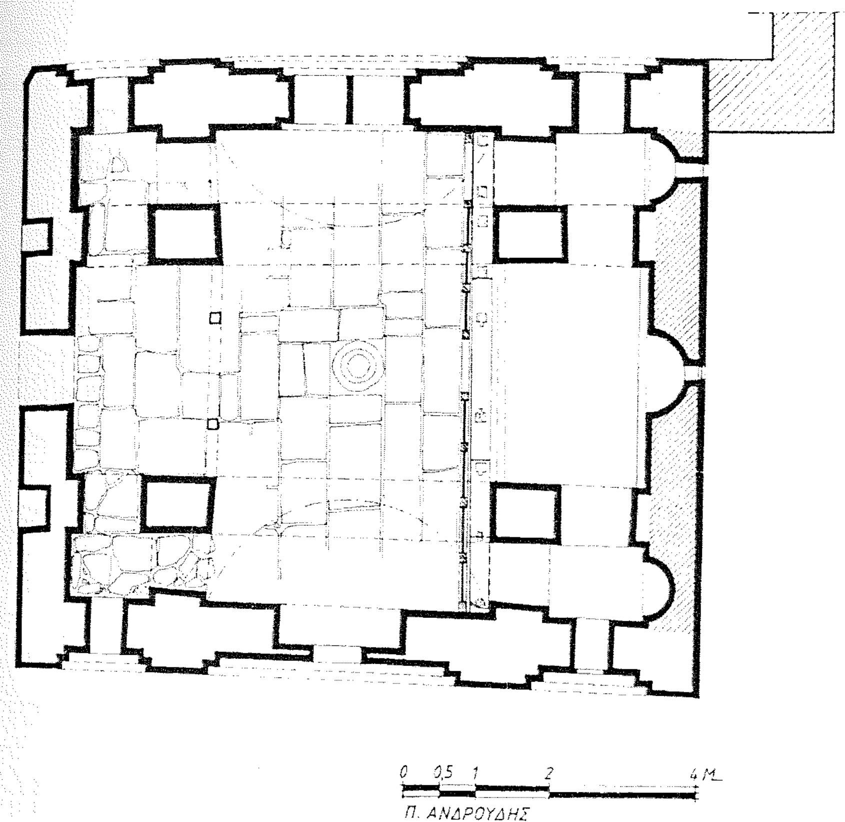

Fig. 3 : Plan du catholicon remanié de Ravdouchou.

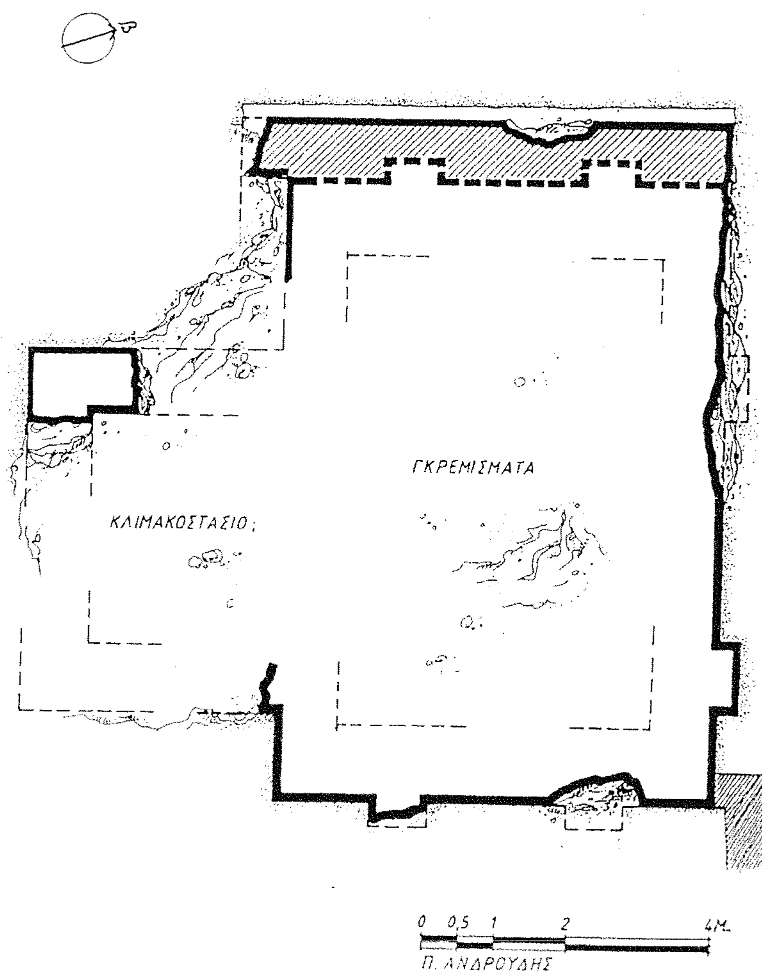

Fig. 4 : Plan de la tour monastique située entre Zographou et Chelandariou.

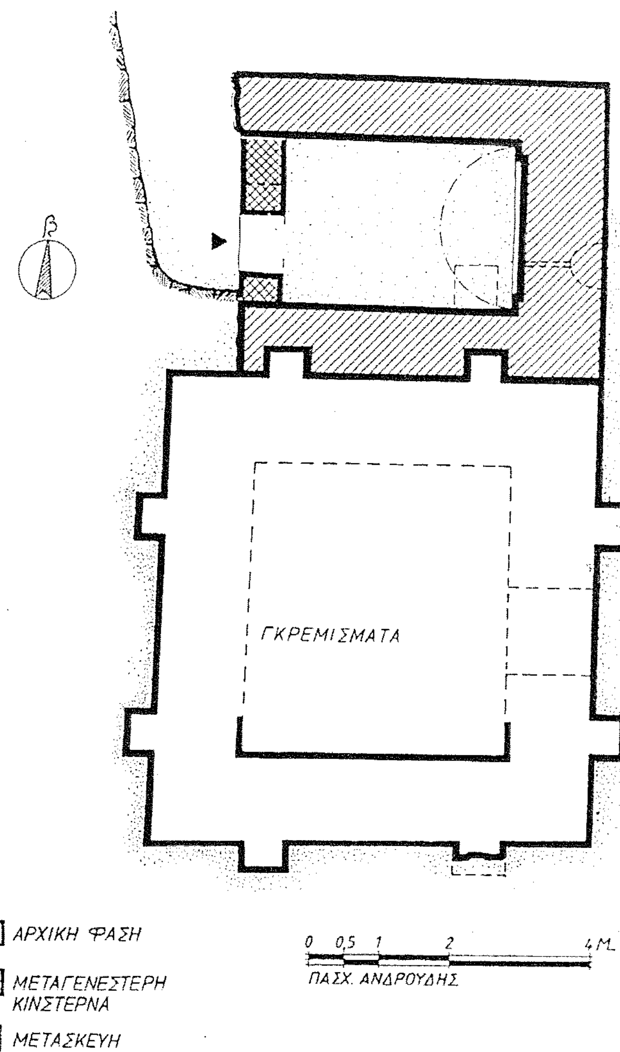

Fig. 5 : Plan de la tour byzantine dite «de l' Albanais» et son citerne.

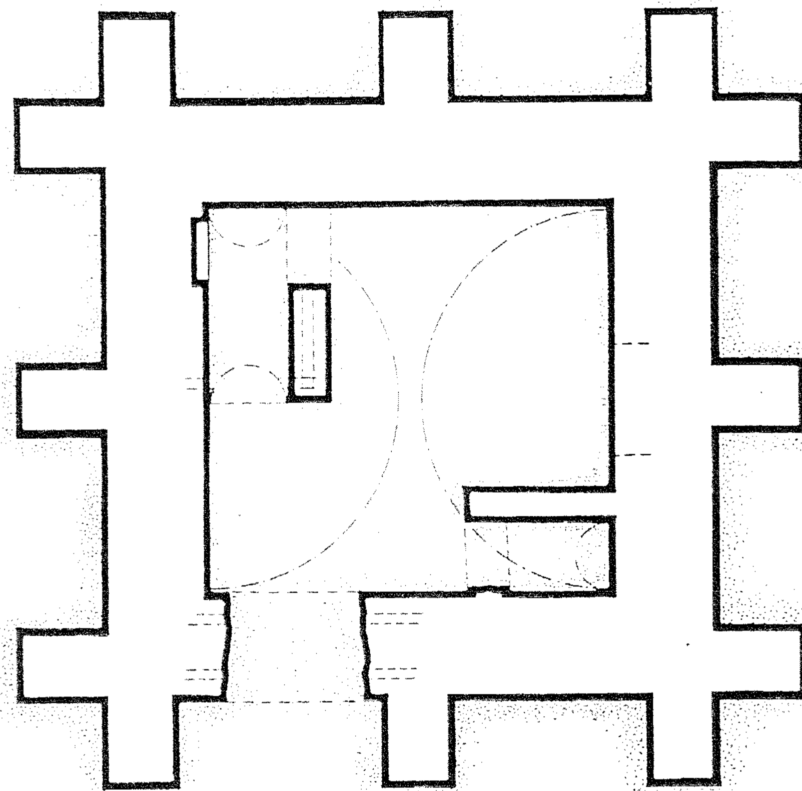

Fig. 6 : Plan du rez-de-chaussée de la tour de Morphônou.

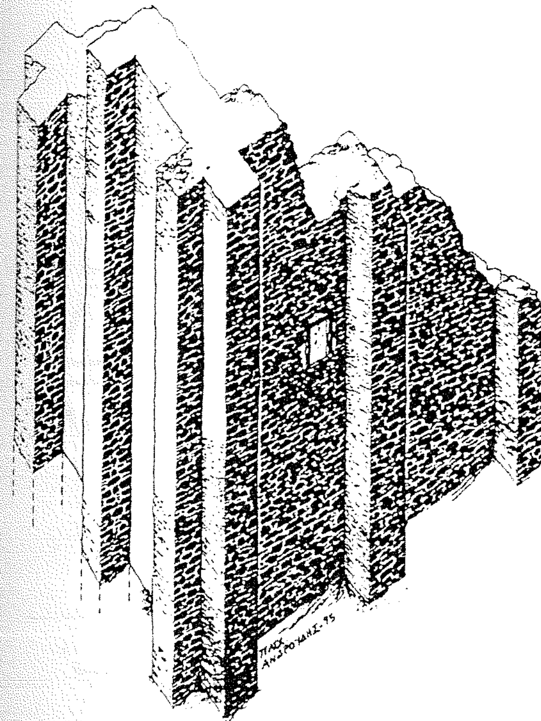

Fig. 7 : Tour du monastère de Saint-Basile de Chelandariou.

Fig. 8 : Restes du catholicon d' Alôpou (1989, de nos jours disparus).

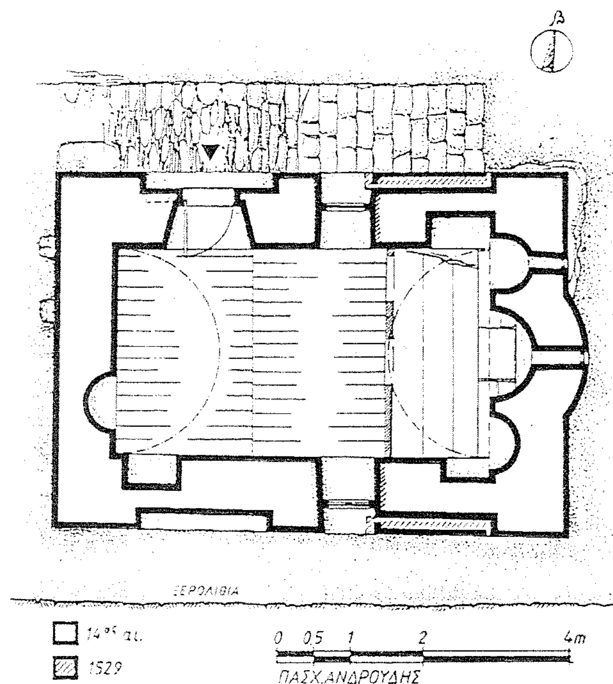

Fig. 9 a : Plan de la chapelle byzantine de Saint-Blasios de Meg. Lavra.

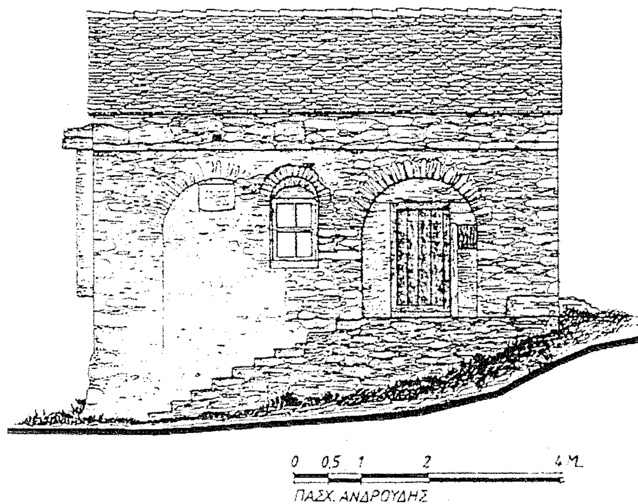

Fig. 9 b : Saint-Blasios. Côté nord.

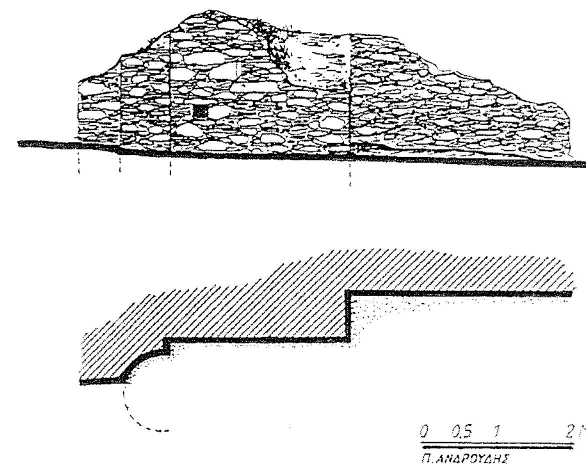

Fig. 10 : Restes d' une petite chapelle près de la plage de Morphônou.

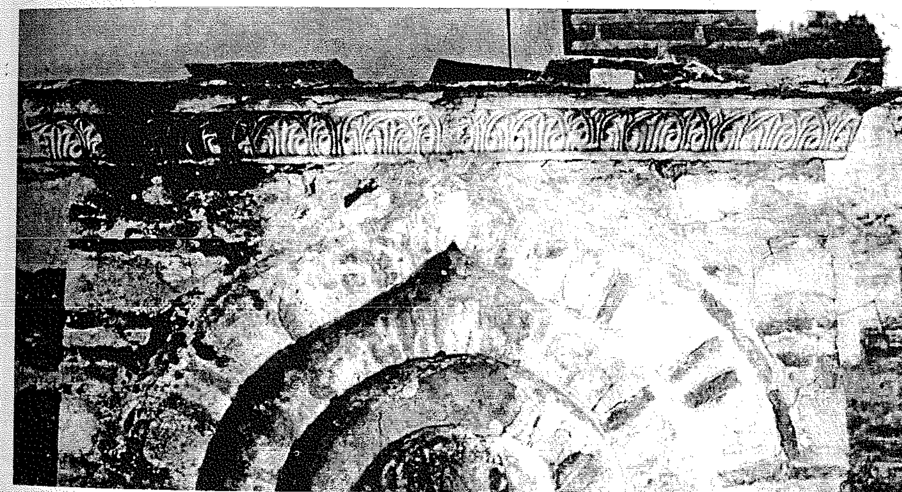

Fig. 11 : Sculptures deposés à la cour du monastère de Zographou.

Fig. 12 : Linteau et encadrements de porte en provenance du catholicon des Amalphitains.

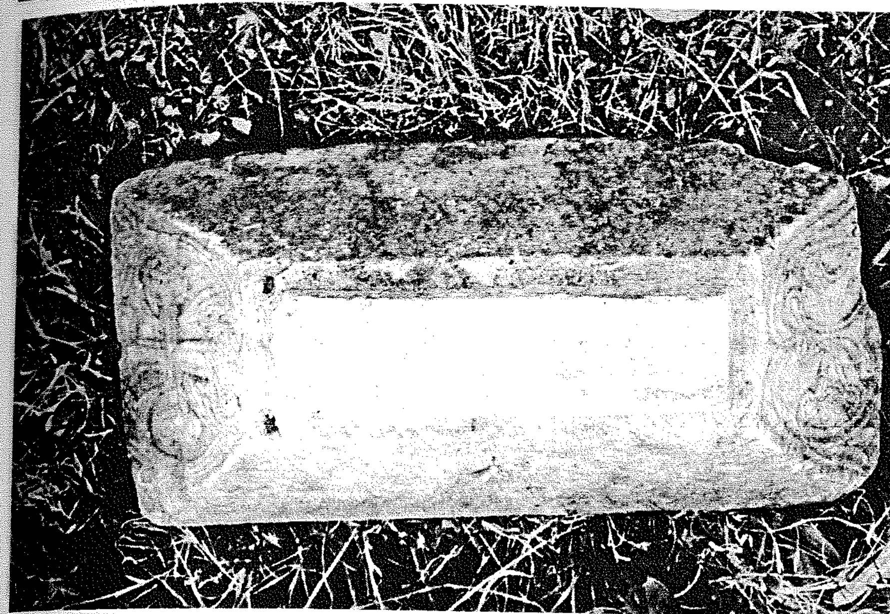

Fig. 13 a : Chapiteau de fenêtre en provenance du catholicon de Ravdouchou.

Fig. 13 b : Détail de la fig. 13 a.

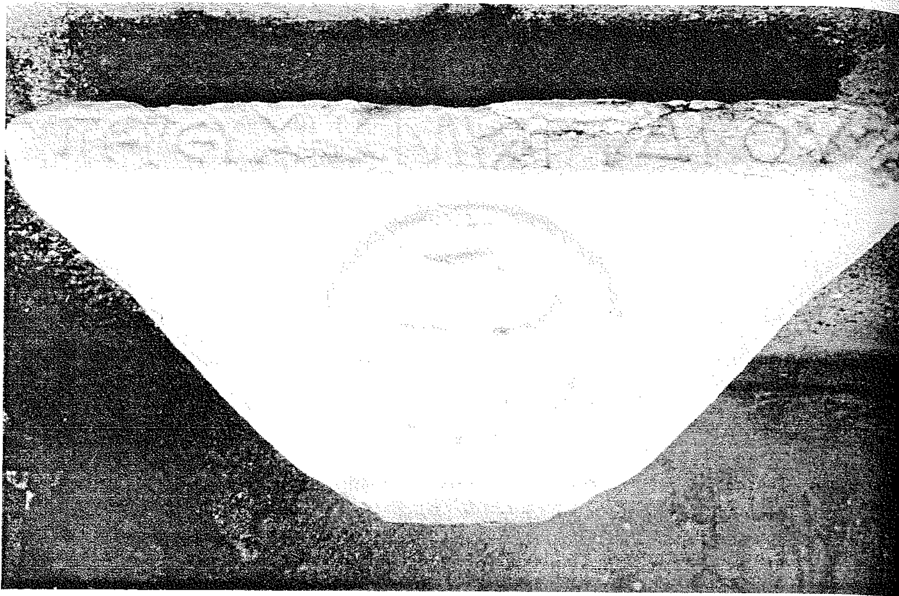

Fig. 14 : Chapiteau de colonnette à inscription en provenance du catholicon du monastère de Saint-Procope.

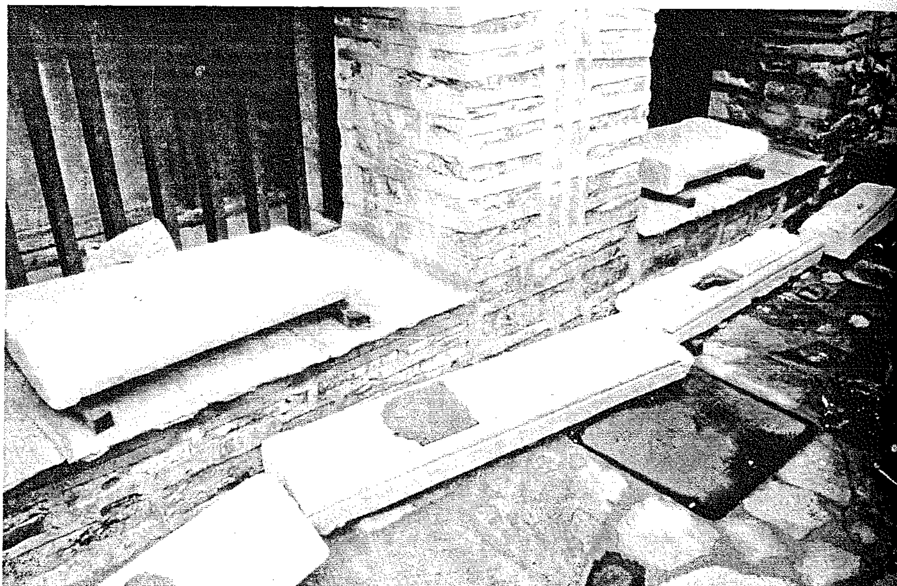

Fig. 15 : Stylobates d' iconostase en provenance du catholicon du monastère de Saint-Procope.

Fig. 16 : Epistyle d' iconostase en provenance du catholicon du monastère de Saint-Procope.

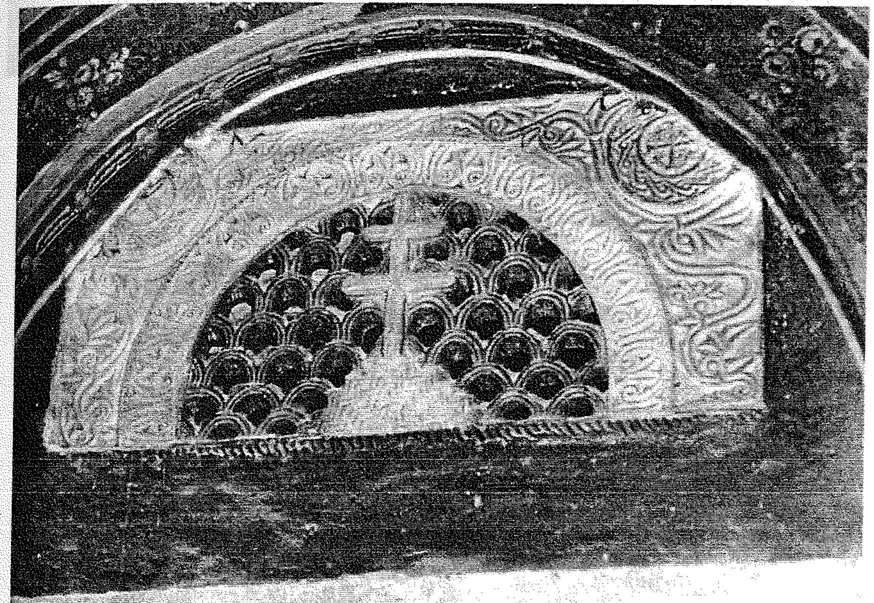

Fig. 17 : Encadrement d' icône au catholicon du Pantocratôr.

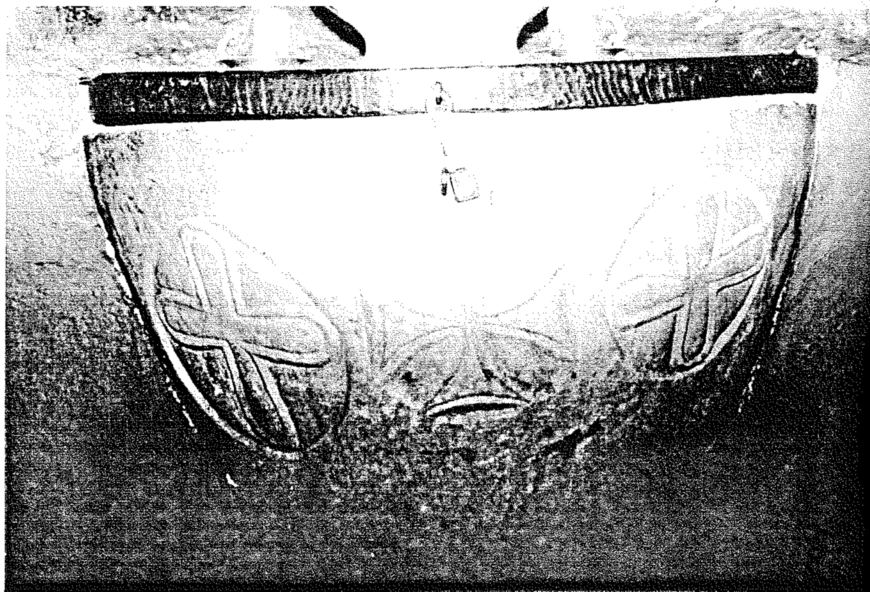

Fig. 18 : Phiale conservée dans la même église.

Fig. 19 : Morphônou. Pièce sculptée avec la figure de saint Georges (en buste).

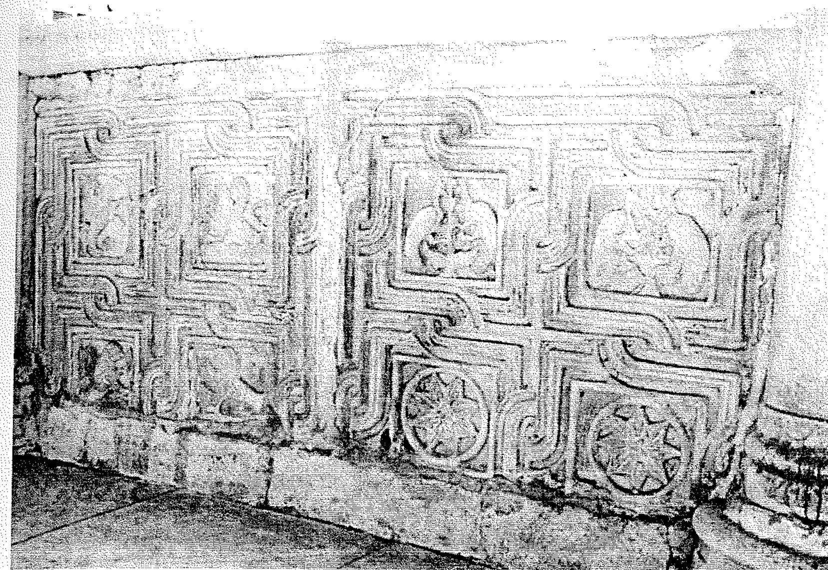

Fig. 20 : Dalles d' iconostase remployées dans la construction de la phiale du catholicon de Meg. Lavra.

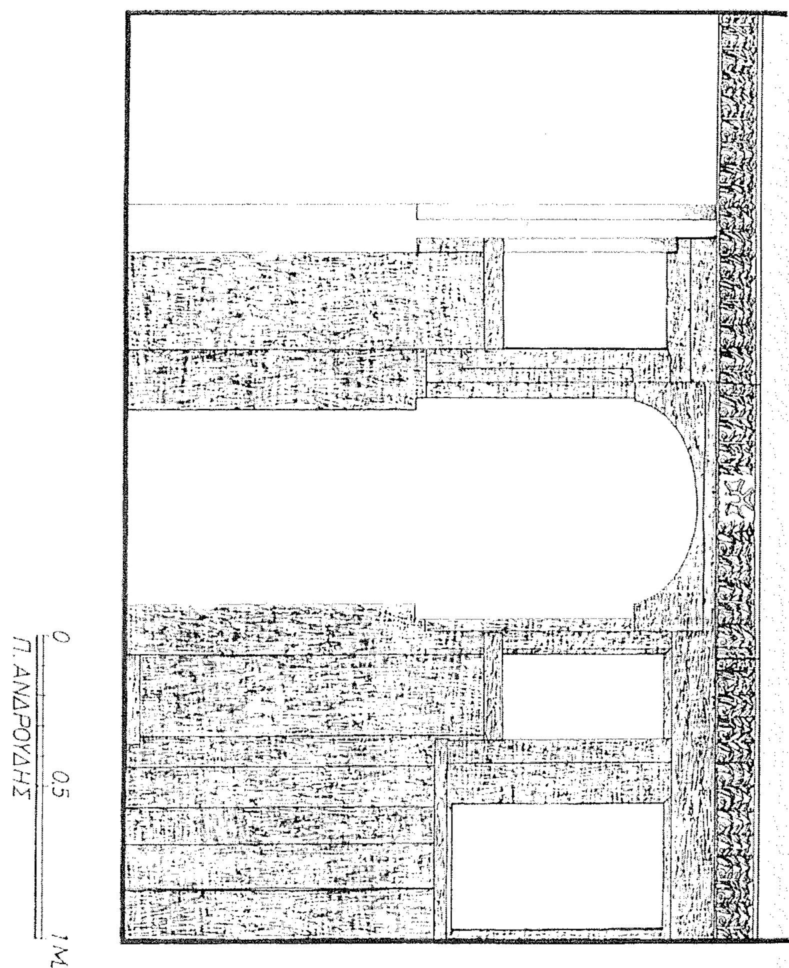

Fig. 21 : Iconostase remaniée à l' intérieur de l' ancienne chapelle cimetériale byzantine du Pantocratôr.

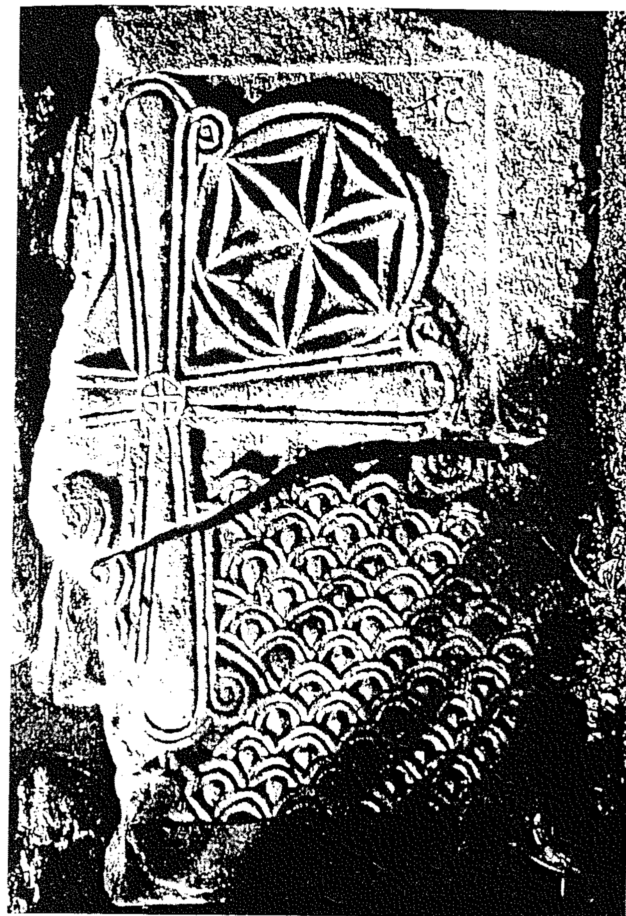

Fig. 22 : Esphigménou. Dalle de l' ancien catholicon du monastère.

Fig. 23 : Esphigménou. Dalle de l' ancien catholicon du monastère.

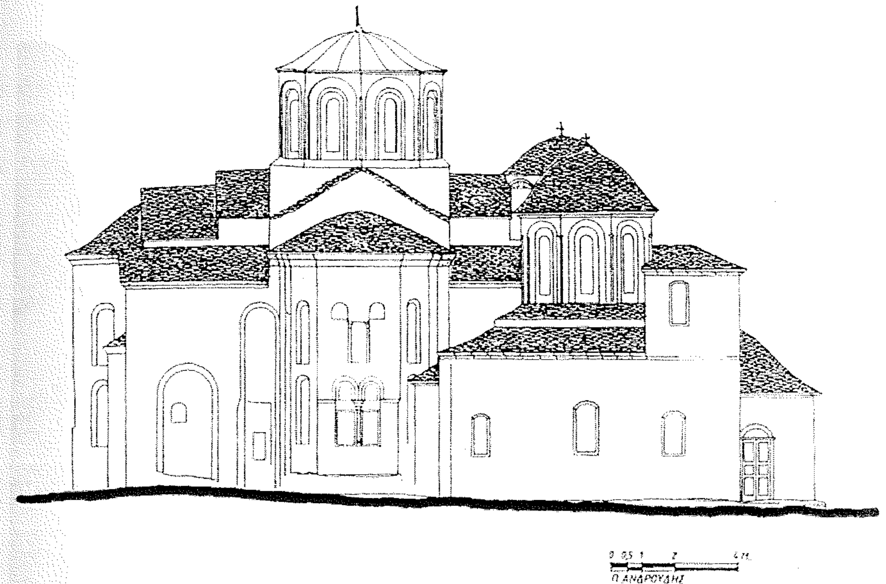

Fig. 24 a : Côté nord du catholicon de Chalkéôs.

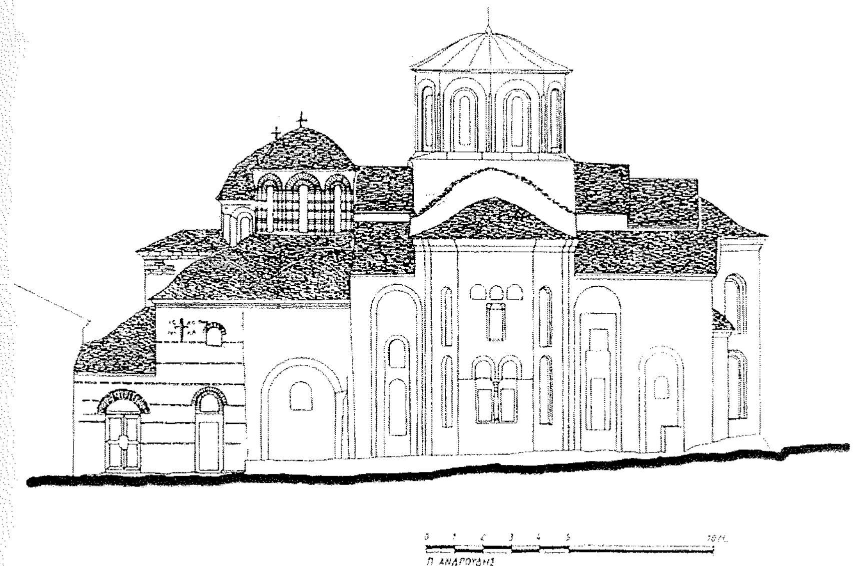

Fig. 24 b : Côté sud du catholicon de Chalkéôs.

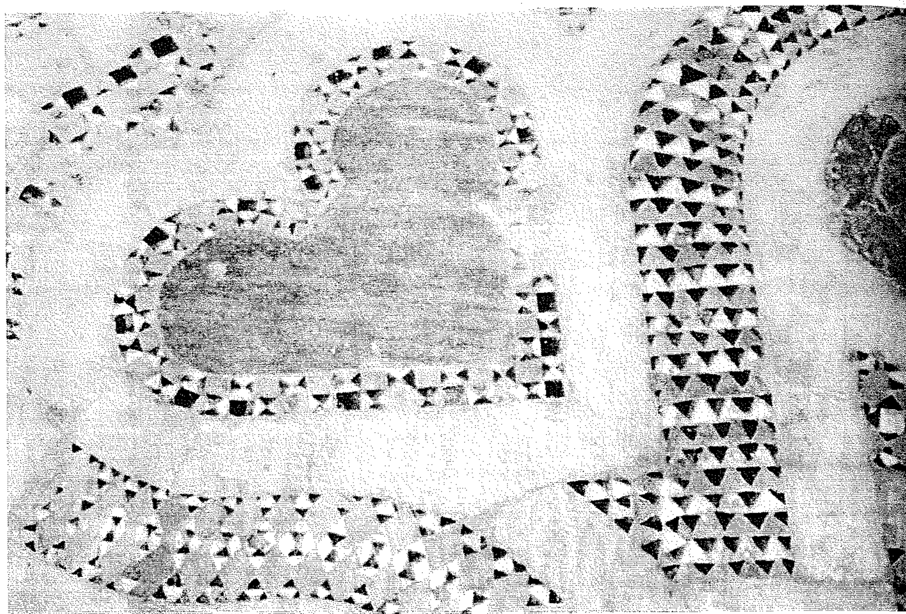

Fig. 25 : Panneau carré du pavement en *opus sectile* du catholicon de Chalkéôs.

Σωτ. Ν. Καδάς

Περιγραφή Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας (Κώδ. Λ 54)

Η συγκεκριμένη Περιγραφή, άγνωστη μέχρι τώρα, βρίσκεται στο χειρόγραφο Λ 54[1] της μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, το οποίο έγραψε ο Λαυριώτης ιερομόναχος Ευθύμιος στη σκήτη των Καυσοκαλυβίων το έτος 1773 (εικ. 1)[2]. Το κείμενο της Περιγραφής καταλαμβάνει 72 από τις 404 σελίδες του χειρογράφου (σσ. 279-350)[3] και είναι ποιητικό (στ. 4866-6123)[4] σε μία στήλη των 18 δεκαπεντασύλλαβων στίχων (εικ. 2). Συγκεκριμένα, αρχίζει από τη θέση της Μεγίστης Λαύρας και τελειώνει στα διάφορα εξαρτήματά της πάνω στο Όρος, με ιδιαίτερη έμφαση στο καθολικό της, για το οποίο διατίθενται οι 40 περίπου σελίδες[5]. Γενικά, η Περιγραφή χαρακτηρίζεται για τις πολλές λεπτομέρειες, τις σχολαστικές καταγραφές των αποστάσεων μεταξύ των διαφόρων χώρων ή οικοδομημάτων και τις ακριβείς καταμετρήσεις των αντικειμένων, καθώς και για τα εγκωμιαστικά σχόλια που εμπεριέχουν συχνά το στοιχείο της υπερβολής.

Αναλυτικά, μετά από μία μακρά εισαγωγή με ιστορικά στοιχεία ως προς τις συνθήκες ανοικοδόμησης και τους κτίτορές της, αναφέρεται ότι η μονή βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Άθω, και ειδικότερα στην τοποθεσία Μελανά, από όπου «βλέπει» τη Λήμνο, τη Θάσο, τη Σαμοθράκη, το Αιγαίον Πέλαγος και όλη την Άσπρη Θάλασσα (εικ. 3). Περικλείεται σε οχυρωματικό περίβολο, μήκους πάνω από ένα μίλι, κτισμένο με πλατείς τοίχους και ενισχυμένο κατά διαστήματα με δέκα πύργους. Δύο άλλοι οπλισμένοι πύργοι υψώνονται στην είσοδο, στην οποία ανοίγονται στη σειρά τρεις σιδερένιες πόρτες. Από αυτές οι δύο σχηματίζουν επάνω καμάρες, όπου εικονίζονται αντίστοιχα η Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα και ο άγιος Αθανάσιος κρατώντας τη μονή στα χέρια του. Σε μία άλλη καμάρα, ανάμεσα στη δεύτερη και τρίτη πόρτα, είναι ζωγραφισμένη ξανά η Παναγία, που θεωρείται

1. Ο πλήρης αριθμός του είναι 1544—Λ 54, Σπυρίδων Λαυριώτης – Σωφρ. Ευστρατιάδης, *Κατάλογος των κωδίκων της Μεγίστης Λαύρας (της εν Αγίω Όρει)*, Κανταβριγία - Παρίσιοι 1925 (φωτ. ανατ. Νέα Υόρκη 1969), 273.

2. σ. 393: *Τέλος, τῷ δέ Θεῷ ἡμῶν δόξα: 'Εγράφη τό παρόν εἰς τήν τοῦ Καυσοκαλυβίου σκήτην ἔτει ,αψογ΄ μηνί Σεπτεμβρίῳ.* Πλήρης παλαιογραφική και κωδικολογική ανάλυση του χειρογράφου θα υπάρχει στη δημοσίευσή του που ελπίζουμε να ακολουθήσει σύντομα.

3. Το χειρόγραφο αριθμείται κατά σελίδα και όχι κατά φύλλο, όπως γίνεται συνήθως.

4. Ποιητικό είναι όλο το περιεχόμενο του χειρογράφου.

5. Προηγούνται μερικές άλλες ενότητες, οι οποίες αναφέρονται στη γέννηση, την ανατροφή και την πολιτεία του οσίου Αθανασίου, ιδρυτή της μονής.

ο φύλακας της Λαύρας. Είναι το σημείο, μπαίνοντας αριστερά, όπου τη συνάντησε ο άγιος Αθανάσιος και εκεί καίει ακοίμητο καντήλι. Ακόμη, στην εξώπορτα διατηρεί κελί ο πορτάρης, ο οποίος κρατά τα κλειδιά και από τις τρεις πόρτες.

Το καθολικό της Λαύρας είναι ένας μεγάλος και αξιοθαύμαστος ναός, που έχει σταυρικό σχήμα και στεγάζεται με μολύβι (εικ. 4-5). Σχηματίζει τέσσερις καμάρες και στο κέντρο υψηλό τρούλο, ο οποίος φέρει στην κορυφή του σιδερένιο σταυρό και περιστοιχίζεται από δεκαέξι παράθυρα. Πάνω από αυτά εικονίζονται δώδεκα άγγελοι, πιο ψηλά χερουβίμ και σεραφείμ, στο κέντρο του τρούλου ο Κύριος και κάτω στις τέσσερις γωνίες οι ευαγγελιστές. Στη βάση του τρούλου τοποθετούνται σταυρικά δύο τεντωμένες αλυσίδες μαζί με σιδηροδοκούς, από τους οποίους κρέμεται με μια άλλη αλυσίδα ο μεγάλος μπρούντζινος πολυέλαιος με τα 36 συνολικά κηροπήγιά του σε τρεις επάλληλες σειρές και ένα χορό εξωτερικά που μετρά 76 πιθαμές. Δύο άλλοι πολυέλαιοι κρέμονται στους χορούς των ψαλτών, με τη διαφορά ότι αυτοί είναι κρυστάλλινοι και σχηματίζουν δύο σειρές κηροπηγίων. Στους επόμενους στίχους εγκωμιάζεται ο ναός με τα καλύτερα λόγια, χαρακτηριζόμενος τελικά ως παράδεισος και επίγειος ουρανός.

Ακολουθεί η περιγραφή του ευρύχωρου ιερού βήματος, το οποίο έχει στη μέση την αγία τράπεζα και αριστερά και δεξιά την πρόθεση και το τυπικαριό. Η αγία τράπεζα είναι τετράγωνη στηριγμένη πάνω σε τέσσερις μαρμάρινες κολόνες, που ενώνονται μεταξύ τους με ανάγλυφες σανίδες ως θωράκια. Άλλες τέσσερις ξύλινες κολόνες υποβαστάζουν το ξυλόγλυπτο κιβώριό της, στο εσωτερικό του οποίου είναι ζωγραφισμένοι οι δώδεκα απόστολοι και ο Χριστός. Από αυτό κρέμεται το θαυμάσιο αρτοφόριο πάνω από την αγία τράπεζα, στο πίσω μέρος της οποίας είναι μπηγμένος ένας ασημένιος σταυρός, ενώ αριστερά και δεξιά της υψώνονται μερικά μανουάλια. Επιπλέον, υπάρχουν στο βάθος μία μικρότερη μαρμάρινη τράπεζα, τρία σκαλοπάτια για μητροπολίτες και ένα σύνθρονο για τον πατριάρχη.

Μέσα στο ιερό βήμα σώζονται 53 ασημένιες εικόνες και άλλες κάτω από αυτές χωρίς ασήμι, ενώ πιο πάνω από το σύνθρονο ανοίγονται τρία παράθυρα με πολύχρωμα τζάμια. Εξάλλου, από τη μεγάλη καμάρα της οροφής του ιερού βήματος, στο κέντρο της οποίας εικονίζεται η Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος, κρέμεται μπρούντζινος σταυρός με τέσσερις λαμπάδες. Επίσης, αριστερά και δεξιά από την κεντρική κόγχη, διαμορφώνονται αντίστοιχα η πρόθεση και το τυπικαριό. Η πρώτη, όπου τελείται η θεία προσκομιδή, φωτίζεται από ένα παράθυρο και περιλαμβάνει μανουάλια, μία βρύση για τη νίψη των ιερέων και ένα ξεχωριστό μέρος για να ανάβουν τη φωτιά κατά τη θεία λειτουργία. Στο δεύτερο χώρο, που φωτίζεται και αυτός στα ανατολικά από ένα παράθυρο, διατηρούνται τα βιβλία με τις τυπικές εκκλησιαστικές διατάξεις.

Μπροστά από το ιερό βήμα τοποθετείται το τέμπλο, το οποίο αποτελείται από τέσσερις κολόνες, με μαρμάρινα θωράκια ανάμεσά τους. Στο κέντρο του ανοίγεται η Ωραία Πύλη, στις δύο πλευρές της οποίας σώζονται οι δεσποτικές εικόνες, μαζί με του αγίου Αθανασίου και του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός. Ακολουθούν πιο πάνω δύο ακόμη σειρές εικόνων, ενώ στο μέσο της απόληξης του τέμπλου υψώνεται μέχρι την καμάρα μεγάλος σταυρός με τον Εσταυρωμένο· αριστερά και δεξιά, στη βάση του, εντοπίζονται οι μικρές εικόνες της Θεοτόκου και του Ιωάννου του Θεολόγου[6]. Κατόπιν αναφέρονται σύντομα τα εντός του ιερού βήματος βιβλία, ιερά σκεύη, άμφια, κειμήλια και άγια λείψανα, όλα αφιερώματα αυτοκρατόρων, πατριαρχών, αρχιερέων, ηγεμόνων και θεοφιλών γυναικών. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στα άγια λείψανα, που απαριθμούνται ένα προς ένα στη σειρά και για τα οποία υπογραμμίζονται μερικές ξεχωριστές ιδιότητές τους. Συγκεκριμένα, μνημονεύονται το τίμιο Ξύλο, κάρες και τεμάχια από λείψανα του τιμίου Προδρόμου, αποστόλων, ιεραρχών, αγίων μαρτύρων και οσίων πατέρων, όλα κλειδωμένα μέσα σε μια ωραία αργυρόχρυση θήκη, πάνω από την οποία καίει ακοίμητο καντήλι.

Έξω από το ιερό βήμα, στον κυρίως ναό, διαμορφώνονται οι δύο χοροί του καθολικού που φέρουν εσωτερικά ορθομαρμάρωση, σμαλτωμένα πλακίδια και τοιχογραφίες και διαθέτουν από τέσσερα παράθυρα ο καθένας. Στην αρχή του δεξιού χορού βρίσκεται το στασίδι του ηγουμένου, με ξυλόγλυπτο μικρό κιβώριο και την εικόνα του αγίου Αθανασίου μέσα, και ακολουθούν τα υπόλοιπα στασίδια όπου έχουν τη θέση τους οι εγκριτότεροι ιερομόναχοι, άλλοι πατέρες, ο κανονάρχης, ο ψάλτης, ο διαβαστής και ο «παρεκκλησιάρχης». Αντίστοιχα, στα στασίδια του αριστερού χορού κάθονται ο εφημέριος, ο ψάλτης, ο βηματάρης, οι «ωρολόγοι»[7], άλλοι ιερομόναχοι και πατέρες. Κοντά στους χορούς ανοίγονται οι δύο πύλες που οδηγούν η μία

6. Είναι τα γνωστά «λυπηρά».

7. Πρόκειται για τρία άτομα που ρυθμίζουν την ώρα κατά χρονικά διαστήματα και αναλαμβάνουν μερικές ακόμη εργασίες στο ναό.

στην πρόθεση και η άλλη στο τυπικαριό, ενώ τους τοίχους τους κοσμούν πολλές εικόνες· κρέμονται και μπρούτζινοι σταυροί με τέσσερις λαμπάδες. Στο κέντρο κάθε χορού βρίσκεται το αναλόγιο των ψαλτών με ένα καντήλι στο επάνω μέρος. Επίσης, εκεί που τελειώνει ο δεξιός, υπάρχει προσκυνητάρι με ένα μανουάλι πλάι, ενώ άλλα μανουάλια, καθώς και καντήλια, βρίσκονται και μπροστά στις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου. Εξάλλου, κάτω από την τέταρτη, δηλ. τη δυτική, καμάρα, από την οποία κρέμεται πολυέλαιος και στο εσωτερικό της εικονίζονται οι κτίτορες, τοποθετούνται τέσσερα άλλα προσκυνητάρια με ισάριθμες εικόνες, μία του Χριστού και τρεις της Θεοτόκου, και ένα πολυκάνδηλο.

Στη συνέχεια περιγράφονται οι τρεις νάρθηκες, καθώς και τα δύο παρεκκλήσια του καθολικού. Το δάπεδό τους, όπως και εκείνο του κυρίως ναού, είναι στρωμένο με πολύχρωμα μάρμαρα, δίνοντας την εικόνα ελαφρά τρικυμισμένης θάλασσας, εξαιτίας της πολυχρωμίας και της προσεκτικής τους τοποθέτησης.

Ο πρώτος νάρθηκας είναι θολοσκέπαστος και περιλαμβάνει δύο κολόνες, έναν πολυέλαιο και δύο εικόνες κάτω από κιβώρια. Πάνω από αυτόν βρίσκονται τα κατηχούμενα, μία μικρή εκκλησία και βιβλιοθήκη με διάφορα ψυχωφελή βιβλία. Από τα κατηχούμενα, στα οποία σώζεται η πέτρα με τα αποτυπώματα από τις γονυκλισίες του αγίου Αθανασίου, βλέπει κανείς μέσα στο ναό. Επίσης, στις δύο πλευρές του ίδιου νάρθηκα ενσωματώνονται τα παρεκκλήσια του Αγίου Νικολάου και των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων, που έχουν πόρτες και παράθυρα και κοσμούνται στο εσωτερικό τους με τοιχογραφίες και εικόνες. Στο δεύτερο μάλιστα βρίσκεται κάτω από κιβώριο ο τάφος του αγίου Αθανασίου, περιστοιχισμένος από πολλά ακοίμητα καντήλια. Στα αριστερά του καθολικού υπάρχει το «διακονικόν», όπου φυλάσσονται μέσα σε κιβώτια σκεύη της εκκλησίας και άλλα αναγκαία για τις ιερές ακολουθίες.

Ο δεύτερος νάρθηκας κοσμείται και αυτός με τοιχογραφίες και φορητές εικόνες: της Θεοτόκου Οικονόμισσας κάτω από κιβώριο, όπου καίει ακοίμητο καντήλι, πολλών αγίων, των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, του αγίου Αθανασίου να κρατά τη μονή στο χέρι του και των κτιτόρων αυτοκρατόρων Νικηφόρου Φωκά και Ιωάννου Τσιμισκή. Έχει παράθυρα, πορφυρές κολόνες στην πύλη του και τους δύο πύργους, του ωρολογίου και του κωδωνοστασίου.

Ο τρίτος νάρθηκας στεγάζεται με πέντε καμάρες πάνω σε οκτώ άσπρες

κολόνες, που ενώνονται μεταξύ τους με μάρμαρα, και κοσμείται με τοιχογραφίες, στις οποίες εικονίζονται η Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, ο ταξιάρχης Γαβριήλ και ο άγιος Αθανάσιος πάλι με τη μονή στα χέρια του. Ακολουθούν απεικονίσεις και άλλων αγίων, καθώς και των κτιτόρων, να κρατούν κάτι, ίσως ασήμι ή χρυσάφι, με το οποίο έκτισαν τη Λαύρα. Στον ίδιο χώρο σώζονται δύο ερμάρια, όπου φυλάσσονται οι εικόνες της Θεοτόκου και του αγίου Γεωργίου αντίστοιχα.

Με την αναφορά ότι ο ναός διαθέτει συνολικά 36 ποικιλόχρωμες κολόνες, 66 παράθυρα και 100 ασημένια κανδήλια, από τα οποία τα 36 είναι ακοίμητα, τελειώνει εδώ η περιγραφή του καθολικού. Στο εξής γίνεται λόγος για τα κτίρια και τα άλλα αξιοθέατα της μονής έξω από αυτό.

Το πρώτο είναι η φιάλη η οποία υψώνεται μπροστά και έξω από τον τελευταίο νάρθηκα και έχει μαρμάρινο δάπεδο. Το αναβρυτήριο στο κέντρο είναι όλο από ατόφιο σκαμμένο μάρμαρο σαν ποτήρι και διαθέτει ένα σωληνάριο, που ξεκινά από τον πυθμένα του και καταλήγει σε μπρούτζινο αετό και άλλα ζώα, από τα στόματα και τις μύτες των οποίων τρέχει το νερό προς τα κάτω. Γύρω από αυτό υπάρχουν οκτώ κολόνες σε τρεις διαφορετικούς χρωματισμούς, που συνενώνονται με ισάριθμα τόξα και υποβαστάζουν τον μολυβοσκέπαστο θόλο, ο οποίος κοσμείται στο εσωτερικό του με τοιχογραφίες. Στα μετακιόνια διαστήματα τοποθετούνται μαρμάρινα ανάγλυφα θωράκια, εκτός από τα δύο, ανατολικά και δυτικά, που αντιστοιχούν στον άξονα του ναού. Στη φιάλη τελείται ο αγιασμός κάθε αρχιμηνιά, από τον οποίο ραντίζονται τα κελιά και όλος ο χώρος του μοναστηριού.

Κατόπιν, στο προαύλιο του καθολικού, που είναι στρωμένο με πολύχρωμα χαλίκια, υπάρχουν έξι κυπαρίσσια και αρκετές νεραντζιές με άνθη και καρπούς. Επίσης, δεξιά βρίσκονται τα καμαροσκέπαστα μνήματα των πατριαρχών, αριστερά τα λεγόμενα «παπαδικά» κελιά πάνω από 14 καμάρες και κοντά στη φιάλη δύο βρύσες και ένα πηγάδι. Απέναντι από τη φιάλη ανοίγεται η μεγάλη πόρτα της κοινής τράπεζας, η οποία και περιγράφεται παρακάτω μαζί με τους βοηθητικούς χώρους της και άλλα κτίσματα της μονής, μέσα και έξω από αυτή.

Καταρχήν η τράπεζα, που έχει σταυρικό σχήμα, διαθέτει 24 μονοκόμματα μαρμάρινα τραπέζια, με χωρητικότητα δώδεκα ανδρών στο καθένα και σε όλη την εσωτερική της επιφάνεια κοσμείται με παλιές αξιόλογες τοιχογραφίες (εικ. 6). Στα δεξιά της είναι το «τραπεζαρείον», από όπου μοιράζονται το ψωμί και το κρασί, και στα αριστερά της το μαγειρείο και οι

φούρνοι. Λίγο πιο πέρα βρίσκονται το «ραπταρείον» (= ραφείο), το «ωρολογείον», το κηροπλαστείο, το προσφορείο, μία βρύση, το παραπόρτι, το ελαιοτριβείο, το «τζαγκαρείον», το «χαλκιαδείον», άλλη βρύση, το νοσοκομείο, το καμπαναριό, το σκευοφυλάκιο, το «βαγεναρείον» (= οιναποθήκη), το «δοχείον» (= αποθήκη τροφίμων), οι ξενώνες, τα 400 και περισσότερα κελιά των μοναχών, τα 22 παρεκκλήσια και οι αποθήκες με τις τροφές των ζώων. Η ενότητα κλείνει με την παρατήρηση ότι η μονή διατηρεί συνολικά 36 κυπαρίσσια και 12 βρύσες διάσπαρτες σε διάφορα σημεία, μία από τις οποίες χρησιμεύει για πλυσταριό.

Περνώντας ο ποιητής έξω από τον περίβολο της μονής, μνημονεύει αμπελώνες, ελαιώνες, λιβάδια, κήπους, νεραντζώνες, πολλά καθίσματα με παρεκκλήσια και το κοιμητήρι. Παράλληλα, σημειώνει ότι η Λαύρα διαθέτει δικόν της «αρσανά» (= λιμάνι) όπου ξεχειμωνιάζουν τα καΐκια και οι βάρκες της, ενδεχομένως και ξένα πλοία. Αποτελείται από υψηλό πύργο, δύο κελιά με τις εκκλησίες τους και άλλα βοηθητικά κτίρια. Ως προς τη θέση του, βρίσκεται πάνω σε βράχο, σαν νησάκι, και για λόγους ασφαλείας έχει μία γέφυρα με αλυσίδα, ώστε σε πιθανή εχθρική εισβολή να σηκώνεται και να ασφαλίζεται η πόρτα.

Στη Λαύρα όμως ανήκουν και μερικά άλλα καθίσματα με πολυάριθμα κελιά στη Μορφωνού, στην Προβάτα, στον Μυλοπόταμο και στις Καρυές. Επιπλέον, από το δεξιό μέρος της κατέχει ολόκληρο τον Άθω, την Αγία Άννα, την Κερασιά, το Καυσοκαλύβι και τον Προφήτη Ηλία, εξαρτήματά της τα οποία, επειδή βρίσκονται στην Έρημο, ονομάζονται όλα σκήτες[8]. Σ' αυτές βρίσκονται περισσότερες από 200 καλύβες, όπου κατοικούν ασκητές και ερημίτες ζώντας από τα εργόχειρά τους. Συγκεκριμένα κατασκευάζουν καμηλαύκια, κομποσχοίνια, εγκόλπια, λαβίδες, σταυρούς και σφραγίδες ή είναι καλλιγράφοι και ζωγράφοι. Όλα τα παραπάνω απέχουν από τη μονή δύο και τρεις ώρες, ενώ στην κορυφή του Όρους είναι και ο ναός της Μεταμορφώσεως, που έκτισε ο ίδιος ο άγιος Αθανάσιος ανεβαίνοντας πρώτος σ' αυτή. Τότε μάλιστα άφησε και εντολή να τελείται εκεί κάθε χρόνο αγρυπνία με θεία λειτουργία, τα δε έξοδα για την πανήγυρη να διατίθενται εξολοκλήρου από το μοναστήρι. Στο κείμενο αναφέρεται ότι η εν λόγω κορυφή ακουμπά τα σύννεφα και ο ίσκιος της φθάνει μέχρι τη Λήμνο ή και τη

8. Δεν περιλαμβάνονται ο Άγιος Βασίλειος, η Μικρή Αγία Άννα, τα Κατουνάκια, τα Καρούλια και η σκήτη του Προδρόμου.

Σαμοθράκη.

Τελειώνοντας την περιγραφή του ο Ευθύμιος, σημειώνει ότι η Λαύρα απολαμβάνει και πολλών άλλων προνομίων, τα οποία παραλείπει για λόγους συντομίας και επειδή το αντίθετο θα έμοιαζε σαν κάποιον που θα επιχειρούσε να μετρήσει την άμμο. Έτσι, στις ενότητες που ακολουθούν μέχρι το τέλος του χειρογράφου, εγκωμιάζει τη μονή συγκρίνοντάς την με μια πλειάδα ευσεβών γυναικών της Παλαιάς Διαθήκης, τις οποίες τελικά φαίνεται εκείνη, έμμεσα προσωποποιημένη, να ξεπερνά σε μεγάλο βαθμό. Επιπλέον, την παρομοιάζει με την Εδέμ, τον ήλιο και άλλα στοιχεία της φύσης, αναφέροντας παράλληλα τις πολύτιμες και αναρίθμητες προσφορές προς τους πιστούς της. Τέλος, ομολογεί ο ίδιος ότι είναι αδύνατο να εξυμνηθεί η Λαύρα επάξια και για το λόγο αυτό την ικετεύει να δεχθεί το παρόν μικρό δώρο του με ευμένεια, ενώ, ταυτόχρονα, παρακαλεί και τη Θεοτόκο να μεσιτεύσει στον Υιό της για τη σωτηρία της ψυχής του[9].

Ακολουθεί η δημοσίευση του κειμένου της Περιγραφής, με τη μορφή που απαντά στο ίδιο το χειρόγραφο και με ελάχιστες μόνο επεμβάσεις μας, όσες κρίναμε απαραίτητες για την ευκολότερη ανάγνωσή του από τον σημερινό αναγνώστη. Συγκεκριμένα, αναλύουμε τις βραχυγραφημένες λέξεις και συλλαβές χωρίς τη χρήση ημικυκλικών παρενθέσεων, κεφαλαιογραφούμε τα κύρια ονόματα και τα τοπωνύμια και χωρίζουμε τις λέξεις μεταξύ τους. Ακόμη, σημειώνουμε κάπου κάπου μερικές συγκρίσεις του κειμένου του χειρογράφου με τα δύο άλλα έντυπα και σύγχρονα με αυτό Προσκυνητάρια της Μεγίστης Λαύρας, του Μακαρίου Τριγώνη (1772)[10] και του Σάββα Πελοποννησίου (1780)[11].

* * * *

9. Τα Προσκυνητάρια γράφονταν για να βοηθήσουν τους αναγνώστες τους να προσεγγίσουν καλύτερα τους ιερούς τόπους, αλλά και για ψυχική ωφέλεια των αναγνωστών και των ίδιων των δημιουργών τους, Σ. Καδάς, *Προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων. Δέκα ελληνικά χειρόγραφα*, Θεσσαλονίκη 1986, 47.

10. *Προσκυνητάριον τῆς βασιλικῆς καί σεβασμίας μονῆς Μεγίστης Λαύρας*, τοῦ ἁγίου 'Αθανασίου *τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ*, συντεθέν μέν παρά Μακαρίου Κυδωνέως τοῦ ἐκ χώρας Χανίων, τοῦ Τριγώνη, τοῦ καί τῆς αὐτῆς μονῆς σκευοφύλακος, 'Ενετίησι 1772 (στο εξής: *Τριγώνης*).

11. *Προσκυνητάριον τῆς βασιλικῆς καί σεβασμίας μονῆς Μεγίστης Λαύρας, τοῦ ἁγίου 'Αθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ*, συντεθέν μέν παρά τοῦ πανοσιολογιωτάτου γεροκαθηγουμένου καί σκευοφύλακος τῆς αυτῆς μονῆς, κυρίου Σάββα, 'Ενετίησι 1780 (στο εξής: *Σάββας*).

φ. δv *Προσκυνητάριον τῆς ἱερᾶς καί σεβασμίας*
βασιλικῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας
τοῦ ἁγίου 'Αθανασίου τοῦ
ἐν τῷ Ἄθῳ, συντεθέν
διά στίχων πολιτικῶν
παρά Εὐθυμίου
Μακε-
δόνος
τοῦ
Τραπεζουντίου, τοῦ καί τῆς
αὐτῆς μονῆς
ἱερομονάχου.

....

σ. 279 *Περιγραφή τῆς ἱερᾶς βασιλικῆς*
μονῆς Μεγίστης Λαύρας.

Αὕτη ἡ θεοφρούρητος, καί σεβάσμιος Λαύρα,
ἡ νέα γῆ ἡ ῥέουσα, τό ζωῤῥυτον νάμα.
'Η γῆ λέγω ἡ δεύτερη, ἡ τῆς 'Επαγγελίας,
ἐξ ἧς ῥέει ἡδύτατον, νέκταρ τῆς ἀμβροσίας.
Εἰς τήν ὁποίαν ἀληθῶς, στάζουν μέλι καί γάλα,
οἱ οὐρανοί πνευματικόν, καί θειότατον μάννα.
'Ο δεύτερος παράδεισος, ἡ Σιών ἡ δευτέρα,
ἡ σωστική καταφυγή, ἡ κιβωτός ἡ νέα.
'Η 'Εδέμ ἐξ ἧς ῥέουσι, ποταμοί χαρισμάτων,
καί καταρδεύουν τάς ψυχάς, πνευματικῶν ναμάτων.
σ. 280 *Αὕτη ἡ ἱερά μονή, τῆς Παρθένου Μαρίας,*
ἔλαβε τάς ἀρχάς αὐτῆς, μέ πολλάς δυσκολίας.
Μέ πόνους ἀδιήγητους, μέ κόπους ἀμετρήτους,
μέ ἔξοδα βασιλικά, καί μέ τρόπους μυρίους.
Ὥστε νά βάλωσιν ἀρχήν, καί νά θεμελιώσουν
ἕνα τοιοῦτον κτίριον, καί νά τό τελειώσουν.
Τά ὅσα ἐσυνέβησαν, ὅλα στήν ἱστορίαν,
ἀψευδῶς τά εὑρίσκομεν, μέ ἀκρίβειαν λίαν.

Γνωρίζωντας γάρ ὁ ἐχθρός, πῶς μέλλει νά αὐξήση
Λαύρα ἡ περιβόητος, τῇ τοῦ Θεοῦ βουλήσει,
ἔπασχεν ὁ παμπόνηρος, καί ἄρχων τῆς κακίας,
μέ ὅλην του τήν δύναμιν, κιὄλας τάς μεθοδίας,
τό ἔργον νά ἐμποδισθῇ, καί νά μήν τελειώση,
κ' ἐξ ὁλοκλήρου ὁ δεινός, αὐτό νά ξεῤῥιζώση.
Ὅς καί μέχρι τῆς σήμερον, πάσχει ὁ δολιόφρων,
νά κακοποιήση αὐτήν, μέ μέσον πολλῶν τρόπων.
Ποσάκις ἐδιήγειρε, κατά ταύτης ὁ τάλας,
ἄγρια κύματα πολλά, και φουρτούνας μεγάλας.
σ. 281 *'Η σκέπη ὅμως τῆς ἡμῶν, θείας Οἰκονομίσσης,*
φρουρεῖ αὐτήν ἕως τοῦ νῦν, ἐκ βλάβης αὐτοῦ πλείστης.
Ἄς πολεμᾷ ὁ πονηρός, ὅσον καί ἄν θελήση,
δέν ἠμπορεῖ τό ἔλεος, τοῦ Θεοῦ νά νικήση.
Καθώς καί τότε πάσχισε, διά νά ἐμποδίση
τόν θεῖον 'Αθανάσιον, τήν Λαύραν νά μήν κτίση.
'Αλλ' ὁ Θεός εὐδόκησε, δι' εὐχῶν τοῦ ἁγίου,
θείου ἡμῶν καθηγητοῦ, πατρός 'Αθανασίου,
κ' ἔλαβε τέλος ἀγαθόν, ἡ Λαύρα ἡ ἁγία,
μ' ὅλην της τήν περιοχήν, Θεοῦ σοφῇ προνοίᾳ,
πρός αἰσχύνην καί ἐντροπήν, τοῦ νοητοῦ θηρίου,
καί ὄνειδος αἰώνιον, ἐχθροῦ τοῦ παμπονήρου.
'Ο πρῶτος δέ κτίτωρ αὐτῆς, εἶναι ὁ Νικηφόρος,
ὁ αὐτοκράτωρ βασιλεύς, ὁ λαμπρός ἑωσφόρος.
Ὅστις πρῶτος ὤν στρατηγός, ἔτι εἰς τά φουσάτα,
τοῦ βασιλέως 'Ρωμανοῦ, κ' εἰς ὅλην τήν ἀρμάδα,
ἀφ' οὗ ἐκατατρώπωσε, κ' ὑπέταξε τήν Κρήτην,
καί εἰς τήν Βασιλεύουσαν, ἦλθε μέ πολλήν φήμην,
σ. 282 *τόν ὁποῖον ὁ βασιλεύς, πολλά τόν ἀγαποῦσε,*
καί διά τάς νίκας αὐτοῦ, πάντα τόν ἐτιμοῦσε,
τότε δή ἐνθυμήθηκε, τάς παλαιάς συνθήκας
ποῦ εἶχε μέ τόν ἅγιον, πρίν νά λάβῃ τάς νίκας,
καί παρευθύς ἐκάθησε, καί ἔγραψεν ἕν γράμμα,
πρός τόν θεῖον πατέρα μας, καί τὄστειλ' ἐν τῷ ἅμα,
μέ ἄνθρωπον πολλά πιστόν, Μεθόδιον τόν λέγαν,
νά φθάση ὅσον τάχιστα, τό γράμμα εἰς τόν μέγαν.

'Ομοίως καί τά ἔξοδα, τῷ ἁγίῳ νά δώσῃ,
νά κτίσῃ μοναστήριον, καί νά τό τελειώσῃ.
Καθώς ὄπισθεν ἔγραψα, δι' αὐτήν τήν αἰτίαν,
ἅπασαν τήν ὑπόθεσιν, μέ πολλήν συντομίαν.
Ἔπειτα καί αὐτός ἐκεῖ, ἔλεγε νά ὑπάγῃ,
εἰς τήν νεόκτιστον αὐτήν, μονήν νά ἡσυχάσῃ.
Τοιοῦτον εἶχε τόν σκοπόν, ὁ μέγας Νικηφόρος,
τόν κόσμον νά ἀπαρνηθῇ, καί νά πάγῃ στό Ὄρος,
διά νά γίνῃ μοναχός, ἐκεῖσε νά μονάσῃ,
καί ὁμοῦ μέ τόν ἅγιον, νά συγκοινοβιάσῃ.
σ. 283 'Η θεία ὅμως Πρόνοια, ἀλλέως προμηθεύει
'κεῖνα ποῦ λέν οἱ ἄνθρωποι, κι̯ἀλλέως τά κελεύει.
'Αντί νά γίνῃ μοναχός, ἀγγελορασοφόρος,
ἀνηγορεύθη βασιλεύς, ὁ αὐτός Νικηφόρος.
'Αφ' οὗ ἐκτίσθη ἡ μονή, ὕστερον ἐψηφίσθη,
βασιλεύς ὁ ἀείμνηστος, καί εἰς τοῦτο ἐχρίσθη.
Πάλιν ὅμως δέν ξέχασεν, ἐκείνας τάς συνθήκας,
κι̯ἀφ' οὗ ἔγινε βασιλεύς, ἀλλ' ὅλον εἶχ' ἐλπίδας,
καί ἐθαῤῥοῦσε μέ καιρόν, παραίτησιν νά κάμῃ
τῆς βασιλείας, καί εὐθύς, εἰς τό Ὄρος νά δράμῃ.
'Αλλά καθώς ἀκούομεν, αἱ κρίσεις τοῦ Κυρίου,
ἄβυσσος εἶναι ἀχανές, πελάγους τοῦ ἀπείρου.
Ποῖος γνωρίζει τήν βουλήν, καί πρόγνωσιν τήν θείαν
τοῦ ὑψίστου, καί τήν πολλήν, καί ἄπειρον σοφίαν;
Ὦ βάθος πλούτου ἐκφωνεῖ, ὁ μακάριος Παῦλος,
καί σοφίας, καί γνώσεως, ἥν ἔχ' ὁ Παντοκράτωρ.
Ἄλλα μέν ἐβουλεύετο, νά κάμ' ὁ Νικηφόρος,
ἄλλα δέ οἰκονόμησεν, ὁ Θεοῦ Θεός Λόγος.
σ. 284 Δέν ἐστάθη πολύν καιρόν, 'Ρωμαίων αὐτοκράτωρ,
καί εὐθύς τόν ἐκάλεσε, Θεός ὁ Παντοκράτωρ.
Ἕξι χρόνους, καί μῆνας ἕξ, εἶχε τήν βασιλείαν
τήν ἐπίγειον, ἔπειτα, ἔκαμε ἀλλαξίαν.
Καί ἀντίς τήν ἐπίγειον, καί φθαρτήν βασιλείαν,
ἔλαβε τήν οὐράνιον, καί θείαν κληρουχίαν.
Μέ θάνατον μαρτυρικόν, ἀπέδωκε τό τέλος,
καί ἔλαβε παρά Θεοῦ, μαρτυρίου τό στέφος.

Εὐθύς δέ ποῦ βασίλευσεν, ὁ ῥηθείς Νικηφόρος,
ἔφθασαν τά μηνύματα, κ' εἰς τό Ἅγιον Ὄρος.
Κι̯ῶς τό ἤκουσεν ὁ πατήρ, πολλά τό ἐπικράνθη,
ἐλυπήθη τά μέγιστα, καί τοῦ ἐβαρυφάνη.
Κ' εὐθύς γράφει τοῦ ἄνακτος, αὐτοῦ τοῦ Νικηφόρου,
ὅτι αὐτό ποῦ ἔκαμες, δέν ἔπρεπε καθόλου.
Ἄλλα μοῦ ὑπεσχέθηκες, κι̯ἄλλα ἐπεχειρίσθης,
κι̯ἀντίς νά γίνῃς μοναχός, αὐτοκράτωρ ἐχρίσθης.
'Αθέτησες τούς λόγους σου, παρέβης τάς συνθήκας,
καί ἐμένα μέ ἔβαλες, εἰς ἀπείρους φροντίδας.
σ. 285 Νομίζοντας ἀληθινούς, τούς λόγους ποῦ μοῦ εἶπες,
καί τό σέβας, καί τήν πολλήν, ἀγάπην ποῦ μοῦ εἶχες,
ἐγώ διά ἀγάπην σου, ἄφησα ἡσυχίαν,
καί πᾶσαν τήν ἀφρόντιστον, ζωήν καί πολιτείαν.
'Εάν εἶχες τέτοιον σκοπόν, νά γίνῃς βασιλέας,
πῶς μ' ἔβαλες εἰς βάσανα, καί φροντίδας ματαίας;
Τά γινόμενα ἔγιναν, ἀλλέως δέν εἶν τρόπος,
νά γίνουν πι̯ά τά πράγματα, καί μάταιος ὁ κόπος.
Ἔχασα τό πνευματικόν, ἀγαπητόν μου τέκνον,
καί πρέπει μου νά θλίβωμαι, νά μή θαῤῥῶ τί πλέον.
Λοιπόν ἀφήνω τήν μονήν, εἰς τοῦ Θεοῦ τάς χεῖρας,
καί εἰς τήν πρόνοιαν τῆς σῆς, κραταιᾶς βασιλείας,
καί φεύγω εἰς ἀλλοδαπήν, γῆν καί εἰς ἄλλα μέρη,
ναὕρω τήν ἡσυχίαν μου, ὡς ὁ Κύριος θέλει.
Καί μέ τόν λόγον παρευθύς, ἔφυγεν εἰς τήν Κύπρον,
καί ἔμεινεν ἀγνώριστος, εἰς ἐκείνην τήν νῆσον.
Ἔλαβε κ' ἕνα μαθητήν, μαζί του συνοδίαν,
'Αντώνιον τό ὄνομα, ἐκεῖ στήν ξενιτείαν.
σ. 286 Κρυφίως ἀπό τήν μονήν, καί ἀπό τούς πατέρας,
ἔφυγεν ὁ μακάριος, ἐκείνας τάς ἡμέρας.
'Ο δέ ἄναξ ὡς ἔλαβε, τό γράμμα τοῦ ἁγίου,
ἐπλήσθη ὅλος ὀδυρμοῦ, καί κοπετοῦ, καί θρήνου.
'Ελυπήθη κατά πολλά, ἔκλαιεν, ἐθρηνοῦσε,
καί εἰς αὐτό ποῦ ἔκαμε, πολλά μετενοοῦσε.
'Αγκαλά ἦτον βασιλεύς, κ' εἶχε τήν ἐξουσία,
μ' ὅλον τοῦτο ἐγνώριζε, πῶς αὐτός εἶν αἰτία.

K' ἐμέμφετο τοῦ λόγου του, πῶς ἐστάθη αἰτία,
καί ἔβαλε τόν ἅγιον, εἰς τόσην ἀθυμία.
Ὁποῦ τόν εἶχ' εὐλάβειαν, ὑπέρ πάντας μεγίστην.
ὡς ἐν Χριστῷ πατέρα του, καί εἰλικρινῆ κλίσιν
Ὅθεν καί στέλλει πανταχοῦ, τόν ζητεῖ, τόν γυρεύει,
καί δέν ἔχει ὑπομονήν, θέλωντας νά τόν εὕρῃ.
Τοίνυν ὁ Ἀθανάσιος, ἐκεῖ στήν ἡσυχίαν,
ἐπερνοῦσεν ἀτάραχον, ζωήν καί μακαρίαν.
Χρόνος δέ δέν ἐπέρασε, καί τοῦ ἀπεκαλύφθη,
παρά Κυρίου νά ἐλθῇ, στήν ἰδίαν του ποίμνη.
σ. 287 Καί εὐθύς ἐσυκώθηκε, καί ἦλθεν εἰς τήν Λαύραν,
εἰς τά φίλτατα τέκνα του, στήν λογικήν του μάνδραν.
Ἆρά γε ποῖος ἠμπορεῖ, νά γράψῃ μέ κονδήλι,
τήν χαράν ὁποῦ ἔλαβε, τότε τό μοναστήρι;
Ὡς εἴδασι τόν ἅγιον, τόν θεῖόν τους πατέρα,
τά τέκνα του τά ποθητά ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ;
Ἐγώ δέν εἶμαι ἱκανός, καταλεπτῶς νά γράψω
τήν χαράν ὁποῦ ἔλαβαν, καί πρέπει μου νά παύσω.
Ὅμως νά γράψω τά λοιπά, κι̯αὐτά μέ συντομίαν,
γιά νά μήν δώσω παντελῶς, στούς φίλους ἀηδίαν,
Ὁ θεῖος γοῦν πατήρ ἡμῶν, ἠθέλησε νά κάμῃ
ἑτοιμασίαν, καί εὐθύς, εἰς τήν Πόλιν νά δράμῃ,
νά ἀνταμώσῃ τόν αὐτοῦ, κράτιστον βασιλέα,
τόν πνευματικόν τοῦ υἱόν, καί ἔκλαμπρον ἀστέρα.
K' ἐκίνησε χωρίς καιροῦ, ἀναβολήν καμμίαν,
κ' ἐπῆγ' εἰς Βασιλεύουσαν, μέ πολλήν εὐκολίαν.
Ὡς δέ ἤκουσεν ὁ κλεινός, βασιλεύς Νικηφόρος,
ὅτι ἦλθεν ὁ ἅγιος, ἐπλήσθη χαρᾶς ὅλος.
σ. 288 K' εὐγῆκεν εἰς ὑπάντησιν, μ' ὅλους τούς μεγιστάνους,
μέ ὅλην τήν παράταξιν, μικρούς τε καί μεγάλους,
μέ προπομπήν βασιλικήν, καί μέ δόξαν μεγάλην,
κἐδέχθηκε τόν ἅγιον, μέ ἀμέτρητον χάριν.
K' ἔπεσεν εἰς τόν τράχηλον, τοῦ ἁγίου πατρός του,
καί μέ χαράν, καί δάκρυα, ἔγιν' ὁ ἀσπαμός του.
K' ἐζητοῦσε συμπάθιον, κ' ἐκ ψυχῆς εὐλογίαν
παρ' αὐτοῦ, ἐνθυμίζωντας, τήν παλαιάν φιλίαν.

K' ἔλεγεν ἐγώ ἔσφαλα, καί νά μέ συμπαθήσῃς,
καί ὅσα κι̯ἄν σοῦ ἔπταισα, νά μοῦ τά συγχωρήσῃς.
Ἐγώ εἶμαι ποῦ σ' ἔβαλα, εἰς ἀμετρήτους κόπους,
εἰς φροντίδας, εἰς μέριμνας, εἰς ἱδρῶτας καί πόνους.
Ἐγώ εἶμαι ὁ αἴτιος, στούς κόπους κ' εἰς τά ἄλλα
ποῦ ἔλαβες ὦ πάτερ μου, νά κτίσῃς τέτοι̯α Λαύρα.
Διά νά ἔλθω καί ἐγώ, ἐκεῖσε νά μονάσω,
μαζί σου νά εὑρίσκωμαι, μαζί νά ἡσυχάσω.
Ἀλλά ἐφάνην ἀπειθής, παρέβην τάς συνθήκας,
ἠθέτησα τούς λόγους μου, καί τά ἐπαγγελίας.
σ. 289 Διό πάτερ σεβάσμιε, πολλά παρακαλῶ σε,
εἰς ὅσα καί ἄν σ' ἔσφαλα, συγχώρησίν μοι δόσε.
Ἴξευρε δέ ὦ κορυφή, καί σεβασμία θέα,
πῶς μή θέλοντα μἔκαμαν, στανικῶς βασιλέα.
Πλήν ἔβαλα καλόν σκοπόν, παραίτησιν νά κάμω,
ὅ,τ' εὕρω πρόσφορον καιρόν, κ' εἰς τό Ὄρος νά δράμω.
Ἐγώ μέ τοῦτον τόν σκοπόν, ἔδωκα τόσα ἄσπρα,
κ' ἔκαμα τόσα ἔξοδα, γι̯ά νά κτισθῇ ἡ Λαύρα.
Καί ὁ σκοπός μου στερεός, ἦτον ἐν ἀληθείᾳ,
καί ὄχι μέ ὑπόκρισιν, δόλον, ἤ πανουργία.
Ἐξ ἅπαντος ἀπόφασιν, ἔκαμα νά μονάσω,
νά ἔλθω εἰς τήν Λαύραν μου, κ' ἐκεῖ νά ἡσυχάσω.
Ἄλλα ἐζήτησα ἐγώ, καί εἶπα νά ποιήσω,
καί ἄλλα μοῦ συνέβησαν, χωρίς ποῦ νά θελήσω.
Καί τώρα ἀντίς μοναχόν, μέ βλέπεις βασιλέα,
ποῦ δέν τό ἤλπιζες αὐτό, νά γίνῃ εἰς ἐμένα.
Οὔτε κ' ἐγώ ἐζήτησα, ποτέ εἰς τόν αἰῶνα,
διά νά γίνω βασιλεύς, νά λάβω τήν κορῶνα.
σ. 290 Ἐάν καί βασιλεύς εἰμί, τήν σήμερον ἡμέραν,
πάλιν ὅμως συστέλλομαι, νά ἰδῶ τήν σήν θέαν.
Διό καί σέ παρακαλῶ, πρεσβείαν νά ποιήσῃς
πρός τόν Θεόν ὑπέρ ἐμοῦ, καί νά μήν ἀθυμήσῃς.
Καί ὅταν εὕρω τόν καιρόν, ἁρμόδιον ὡς θέλω,
ὀγλήγωρα ὦ πάτερ μου, ἔρχομαι νά σέ εὕρω.
Ὁ θεῖος μας ὅμως πατήρ, ἐγνώρισε πῶς μέλει
ὁ Νικηφόρος γλήγωρα, τόν θάνατον θά εὕρῃ,

καί θάνατον μαρτυρικόν, μέσα εἰς τό παλάτι,
κατά συγχώρησιν Θεοῦ, ὅτι μέλει νά λάβη,
πλήν δέν τοῦ ἐφανέρωσε, περί τούτου οὐδόλως,
ἀλλά τό ἐσιώπησεν, ἀπό αὐτόν πανσόφως.
Μέ τέτοιους λοιπόν γλυκούς, καί μελιῤῥύτους λόγους,
ὡμίλησαν οἱ δύο των, μυστικά ἀπό ὅλους.
Ἔπειτα καί χρυσόβουλλον, ἔδωκε τοῦ ἁγίου,
καί τήν κάραν τοῦ ἱεροῦ, μεγάλου Βασιλείου.
Καί τοῦ ἐν Πύδνῃ μάρτυρος, Ἀλεξάνδρου τοῦ θείου,
τήν κάραν τήν μυρόβλυτον, μετά χρυσοβουλλίου.
σ. 291 *Καί μέρος Ξύλον τίμιον, ὅπερ εἰς σταυροῦ σχῆμα*
διπλοῦ εἶν μία πιθαμή, καί ὡς δάκτυλα τρία.
Ἔδωκε καί σολέμνιον, τῆς Λαύρας τῆς ἁγίας,
καί τιν' ἀφιερώματα, μετά περιχαρείας.
Ὁμοῦ και ἄλλα ἔξοδα, ἔδωκε τοῦ ἁγίου,
πρός σύστασιν τοῦ ἱεροῦ, ἡμῶν μοναστηρίου.
Καί οὕτως ἐξαπέστειλεν, ὁ ἄναξ Νικηφόρος,
τόν θεῖον Ἀθανάσιον, καί ἦλθεν εἰς τό Ὄρος.
Οὗτος εἶναι ἀγαπητοί, κτίτωρ ἡμῶν ὁ πρῶτος,
ὁ ἀοίδιμος βασιλεύς, εὐκλεής Νικηφόρος.
Ὅς ἔχει τό μνημόσυνον, εἰς ἐκεῖνον τόν τόπον,
καί τήν δόξαν παρά Θεοῦ, τιμήν δέ ἐξ ἀνθρώπων.
Δεύτερος κτίτωρ δέ ἐστι, τῆς Λαύρας τῆς μεγάλης,
ὁ μετά τοῦτον βασιλεύς, Τζιμισκής Ἰωάννης.
Διότι καί ὁ βασιλεύς, αὐτός ὁ Ἰωάννης,
οἰκοδόμησε κάποια, τῆς Λαύρας τῆς μεγάλης.
Ἔκτισε πῦργον μέγιστον, τοῦ ἁγίου Στεφάνου,
ὁμοῦ καί ἄλλα κτίρια, μετά πόθου μεγάλου.
σ. 292 *Ἔδωκε καί χρυσόβουλλον, εἰς τήν ῥηθεῖσαν Λαύρα,*
νά εἶναι παντελεύθερος, ἀεί καί διά πάντα.
Ὁμοίως καί σολέμνιον, ὥσπερ τόν Νικηφόρον,
ἔδωκεν ὁ ἀείμνηστος, καί ἐτοῦτος μέ πόθον,
Δεύτερος κτίτωρ γοῦν αὐτός, εἶν μετά Νικηφόρον,
κ' οἱ δυό τόν μισθόν ἔχουσιν, ἐκ τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων.
Ἕκαστος καθώς ἔσπειρε, μέλει ἐκ τῶν ἰδίων,
νά θερίσῃ ἀντάξιον, μισθόν, στέφανον θεῖον.

Ὁ Νικηφόρος 'φύτευσεν, 'πότισεν Ἰωάννης,
ἀλλ' ὁ Θεός ἐπηύξησε, τήν Λαύραν, ὤ τί χάρις.
Μετά τόν Τζιμισκήν αὐτόν, ἐβασίλευσεν ἄλλος
βασιλεύς, ὁ Βασίλειος, ὁ θαυμαστός στό κάλλος.
Στοῦ ὁποίου τήν γέννησιν, ἐστόλισαν τήν Πόλι,
μέ πορφυρᾶ στολίσματα, ποῦ ἐθαύμασαν ὅλοι.
Καί δι' αὐτήν τήν ἀφορμήν, καί γιαὐτήν τήν αἰτίαν,
ἔδωκαν τό ἐπίθετον, αὐτῷ κ' ἐπωνυμίαν.
Ἤγουν Πορφυρογέννητος, ἔκτοτε ὠνομάσθη,
καί ἔμεινε τό ὄνομα, κ' ἕως τέλους ἐστάθη.
σ. 293 *Αὐτός λοιπόν ὁ βασιλεύς, ἐχάρισε στήν Λαύραν,*
τήν πάντιμον τοῦ Μιχαήλ, τήν τοῦ Συνάδων κάραν.
Ὁμοῦ καί θεῖον λείψανον, Χρυσοστόμου τοῦ θείου,
καί ἄλλ' ἀφιερώματα, μετά χρυσοβουλλίου.
Ἔτι δέ καί ὁ βασιλεύς, ὁ κλεινός Κωνσταντῖνος,
ὁ Μονομάχος, ὁ λαμπρός, ὁ ἀνδρεῖος ἐκεῖνος,
ἀφιέρωσε καί αὐτός, μετά χρυσοβουλλίου,
τήν κάραν τοῦ ἐν μάρτυσι, θαυμαστοῦ Εὐστρατίου.
Πρός δέ τό κατωσάγωνον, τοῦ ἁγίου ἐνδόξου,
στρατηλάτου τοῦ μάρτυρος, καί θείου Θεοδώρου.
Καί ἄλλα τινά ἱερά, σκεύη τῆς ἐκκλησίας,
ἔδωκεν ὁ ἀοίδιμος, τῆς Λαύρας τῆς ἁγίας.
Μετ' αὐτόν δέ Ἀνδρόνικος, ὁ καί Παλαιολόγος,
ὁ περίφημος βασιλεύς, καί ὁ τροπαιοφόρος,
ἀφιέρωσε καί αὐτός, τῆς θείας Μηνοδώρας
τήν κάραν[12]*, καί δεσποτικάς, ὁμοῦ δύο εἰκόνας*[13].
Καί τρία μέρη λείψανα, τῶν θείων ἀποστόλων,
Ἀνδρέου, Τίτου, καί Λουκᾶ, τῶν ὄντως θεηγόρων.
σ. 294 *Ἔδωκε καί χρυσόβουλλον, εἰς τήν Λαύραν τήν θείαν,*
νά εἶναι παντελεύθερη, ἀπό κάθ' ἀγγαρίαν.
Ἔτι δέ καί κατώτεροι, αὐθένται, καί τοπάρχαι,
ἄρχοντες, καί ἀρχιερεῖς, ὁμοῦ καί πατριάρχαι,

12. Ο Σάββας διαφωνεί, χαρακτηρίζοντας τη συγκεκριμένη κάρα ως αφιέρωμα του Κωνσταντίνου Μονομάχου (*Σάββας*, 33).

13. Από τον Τριγώνη πληροφορούμαστε ότι ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος αφιέρωσε στη μονή μια δεσποτική και μια θεομητορική εικόνα (*Τριγώνης*, 16).

καθείς ὡς ἐδυνήθηκε, καθείς ὅσον ἠμπόρει,
ἔδωκαν κ' ἐκαλλώπισαν, τοῦτο τό περιβόλι.
Καί εἶναι καί εὑρίσκεται, ὡς τήν σήμερον μέρα,
ὡς νύμφη πολυστόλιστος, καί ὡς κόρη ὡραία.
Αὐτοί λοιπόν οἱ βασιλεῖς, ἐσύστησαν τήν Λαύρα,
κ' ἔκτισαν, κ' ἐκαλλώπισαν, κ' ἐποίησαν τά πάντα.
'Αφιέρωσαν εἰς αὐτήν, μετόχια, χωρία,
καί ἄλλα σιτηρέσια, καί ὅσα ἦτον χρεία.
'Εχάρισαν καί περισσά, κειμήλια μεγάλα,
σκεύη χρυσᾶ καί ἀργυρᾶ, διάφορα, καί ἄλλα.
Τά ὁποῖα καταλεπτῶς, νά ἀναφέρω τώρα,
δέν εἶν καιρός, ἀλλ' ὕστερον, θέλω τά εἰπῆ ὅλα.
Ἔδωκαν καί χρυσόβουλλα, μέ πολλήν ἐξουσίαν,
νά ἔχη τό ἐλεύθερον, καί τήν αὐτονομίαν.
σ. 295 Καί οὕτω τήν ἐπλούτισαν, οἱ ἀείμνηστοι οὗτοι,
μέ καλά προτερήματα, μέ δόξαν καί μέ πλούτη.
Ὥσπερ νύμφην βασιλικήν, καί ὡς ὡραίαν κόρη,
τήν 'προίκισαν, τήν 'στόλισαν, ἐν τῷ 'Αγίῳ Ὄρει.
Στούς πρόποδας τοῦ Ἄθωνος, εἶν θεμελιωμένη,
κατά τόν τόπον Μελανά, εἶν ᾠκοδομημένη.
Κεῖται κατά ἀνατολάς, εἰς ἐκεῖνα τά μέρη,
τήν φωτίζει ὁ ἥλιος, χειμών καί καλοκαίρι.
Βλέπει τήν Λῆμνον ἀντικρύ, Θάσσον, καί Σαμοθράκην,
αἱ ὁποῖαι εἶν ἔμπροσθεν, στήν Λαύραν τήν μεγάλην.
Καί τό Αἰγαῖον Πέλαγος, ἀντίκρυ της τό ἔχει,
κιὄλην τήν Ἄσπρην Θάλασσαν, κατά πρόσωπον βλέπει.
Εἶναι μέ κάστρον δυνατόν, πλατεῖς ἔχει τούς τοίχους,
ἔχει καί εἰς τό γύροθεν, δέκα μεγάλους πύργους[14].
Ἔχει τρεῖς πόρταις σιδηραῖς, θαυμασταῖς καί μεγάλαις,
καί δύο πύργους ὑψηλούς, μέ μερικαῖς λουμπάρδαις.
Ταῖς ὁποίας εἰς φύλαξιν, ἔχουν ἐκεῖ ἐπάνω,
κιὄταν ἔλθη ταξίδιον, ῥίχνουν μιά χωρίς ἄλλο.

14. Οι Τριγώνης και Σάββας σημειώνουν ότι έχει ένα γύρο 16 πύργους, τους οποίους και περιγράφουν αναλυτικά αναφέροντας ταυτόχρονα και τους κτίτορές τους (*Τριγώνης*, 5-10· *Σάββας*, 13-18).

σ. 296 Κ' εὐγαίνουσιν οἱ μοναχοί, εἰς ταῖς πόρταις τοῦ κάστρου,
καί κάμνουν προϋπάντησιν, κάθε ταξιδιάρχου.
Ὁ πρῶτος πῦργος δεξιά, κιό ἄλλος εἰς τήν ἄλλην
εἶναι, καί διά φύλαξιν, ἔχουν ἕνα πορτάρην.
Ὁ ὁποῖος τήν κέλλαν του, ἔχει στήν ἔξω πόρτα,
κιαὐτός καί τῶν τριῶν θυρῶν, τά κλειδιά κρατεῖ τώρα.
Αἱ δύο θύραι ἔχουσιν, ἀπό μίαν καμάραν
ἄνω εἰς τά ἀνώφλια, μέ πολλήν εὐμορφάδαν.
Κ' εἰς τάς καμάρας δέ αὐτάς, εἶναι ζωγραφισμένη,
ἡ πανάχραντος Δέσποινα, καί κεχαριτωμένη.
Καί κρατεῖ στάς ἀγκάλας της, τόν υἱόν καί Θεόν της,
οὗ περ ἀπαύστως δέεται, διά τό ποίμνιόν της.
Κ' ἐκεῖ εἶν καί ὁ ἅγιος, σιμά τῆς Παναγίας,
ποῦ κρατεῖ ὅλην τήν μονήν, εἰς τάς θείας του χεῖρας.
Καί ἐκτενῶς παρακαλεῖ, τήν πανάχραντον κόρην,
νά φυλάττη ἀείποτε, ταύτην τήν ποίμνην ὅλην.
Μεταξύ δέ στήν δεύτερην, καί εἰς τήν τρίτην πύλην,
ἐμβαίνοντας ἀριστερά, στήν ἀράδαν ἐκείνην,
σ. 297 βρίσκεις καμάραν καί ἐκεῖ, εἶδε τήν Παναγία,
ὁ θεῖος 'Αθανάσιος, βαστάζουσαν κλαδία.
Κιἀποτότε ἐγνώρισε, πῶς αὐτή εἶν ὁ φύλαξ,
καί κλειδοῦχος, καί ἡ φρουρός, τῆς Λαύρας τῆς ἁγίας.
Κ' ἐπρόσταξεν ὁ ἅγιος, νά γίνη ἐν τῷ ἅμα,
κατά τόν τόπον ὡς βολεῖ, μία μικρή καμάρα.
Ἔπειτα ἐζωγράφησεν, ἐκεῖ τήν Παναγίαν,
καθό φυλακατόρισσαν, ἡμῶν καί προστασίαν.
Καί διά τοῦτο ἔκαμε, στήν καμάραν καί πύλη,
διά νά καίεται ἐκεῖ, ἀκοίμητον κανδήλι.
Ἄλλοτε δέ ἐφάνηκε, τοῦ πατρός μας τοῦ θείου,
ἡ πανάχραντος Δέσποινα, ὥρα μεσημερίου,
ἐκεῖ ὁποῦ τήν σήμερον, λέγεται ἀποθήκη,
κ' εὑρίσκεται μέχρι τοῦ νῦν, καμάρα μέ τήν πύλη.
Κ' ἐπρόσταξε πάλιν κ' ἐκεῖ, νά γίνη ἐν τῷ ἅμα,
τῆς οἰκονόμου καί ἁγνῆς, εἰκών καί μιά καμάρα.
Κ' ἐκρέμασε καί εἰς αὐτήν, ἀκοίμητον κανδήλι
καθώς ὡς τώρα φαίνεται, μέσα ἀπό τήν πύλη.

σ. 298 *Τοῦ κάστρου ἡ περιοχή, ἀπό τήν ἔξω πύλη,*
γυρίζει περισσότερον, ἀπό τό ἕνα μίλι:-

Περί τοῦ καθολικοῦ ναοῦ, καί τῶν ἐν αὐτῷ.

Ὁ ναός ὁ καθολικός, εἶναι πολλά μεγάλος,
λίαν ἀξιοθέατος, θαυμαστός εἰς τό κάλλος.
Ἔχει στήν μέσην ὁ αὐτός, καί τρούλαιον μεγάλον,
ἤγουν κουμπέν εὐρύχωρον, εὔμορφον ὑπέρ ἄλλον.
Δέκα ὀργυίαις ὑψηλός, εἶναι καί παραπάνω,
ἔχει καί σταυρόν σιδηροῦν, στήν κορυφήν του ἄνω.
Ὁ αὐτός καί παράθυρα, εἰς τόν κύκλον του ἔχει,
γυ̯άλινα ὡραῖα πολλά, καί εἶναι δεκαέξι.
Τό ὕψος τῶν παραθυρι̯ῶν, εἶναι πιθαμαῖς ἔξι[15],
τό πλάτος δυοήμισυ, τό κάθε ἕνα ἔχει.
Ἄνωθεν τῶν παραθυρι̯ῶν, εἶναι ζωγραφισμένοι,
ἄγγελοι ὡραιότατοι, δώδεκα στολισμένοι.
Οὗτοι εἰσίν ὡς φαίνεται, κατά τό γεγραμμένον,
οἱ ἄρχοντες τῶν δώδεκα, λεγεώνων ἀγγέλων.
σ. 299 *Δορυφοροῦντες ἵστανται, κύκλῳ εἰς τήν ἀράδα,*
ὁποῦ εἶναι τό τρούλλαιον, ὡς οὐρανοῦ καμάρα.
Καί ἄνωθεν δέ τῶν αὐτῶν, εἶναι ζωγραφισμένα,
τά Χερουβίμ, καί Σεραφίμ, καί ἐντετυπωμένα.
Ὑπεράνωθεν δέ αὐτῶν, στήν μέσην τῆς καμάρας,
εἶναι ὁ πάντων Κύριος, μέ ἀνοικτάς ἀγκάλας.
Εἰς τό κάλλος ἀμίμητη, καί εἰς τήν θεωρία,
εἶναι κατά ἀλήθειαν, αὐτή ἡ ζωγραφία.
Κάτω δ' ἀπ' τά παράθυρα, στάς τέσσαρας γωνίας,
εἶναι οἱ εὐαγγελισταί, διά τῆς ζωγραφίας.
Ὁ πάνσεπτος οὗτος ναός, εἶναι εἰς σταυροῦ σχῆμα,
ἔχει καμάραις τέσσαρες, μεὔμορφην ἱστορία.

15. Κατά τους Τριγώνη και Σάββα το ύψος αυτό είναι 10 πιθαμές (*Τριγώνης*, 23· *Σάββας*, 32).

Αὐταῖς λέγω ἡ θαυμασταῖς, καί μεγάλαις καμάρες,
εἶν σκεπασμέναις ἄνωθεν, μέ μολυβένι̯αις πλάκες.
Ὁμοίως κι̯ὅλος ὁ ναός, ἔτζι εἶν σκεπασμένος,
μέ πλάκες μολυβένιαις, κατακεκαλυμμένος.
Ἡ μία πρός ἀνατολάς, καί πρός δυσμάς ἡ ἄλλη,
αἱ δ' ἄλλαι δύο ἵστανται, ἀμφοτέρων στά πλάγη.
σ. 300 *Τοιουτοτρόπως ἐκτελοῦν, ἡ τέσσερις καμάραις,*
τόν τύπον τοῦ θείου σταυροῦ, κ' εἶναι καί μικραῖς ἄλλαις.
Ἀπό τό μέγα τρούλλαιον, εἶναι συνηρτημέναι,
αἱ καμάραι αἱ τέσσαρες, κι̯ἄνωθεν δεδεμέναι.
Ἡ περίμετρος οὖν αὐτοῦ, τοῦ τρούλλου περιέχει
πιθαμαῖς ὀγδοήκοντα, ὁμοῦ μέ ἄλλαις ἔξι.
Ἡ δέ ἔξω περίμετρος, τοῦ αὐτοῦ περιέχει,
πιθαμαῖς τρίς ἑξήκοντα, τόσαις ὁ κύκλος ἔχει.
Καί εἰς τό πλάτος τοῦ αὐτοῦ, ὁμοίως κ' εἰς τό μάκρος,
ἔχει ἕν σταυροσίδηρον, ὁποῦ βαστᾷ τό βάρος.
Εἶναι δέ ὁ σταυρός αὐτός, ὡσάν μία καμάρα,
ὅμοιος ὡς κουβούκλιον, εἶναι στήν εὐμορφάδα.
Ἔχει καί μίαν ἅλυσον, τανισμένην στό μάκρος,
αὐτό τό σταυροσίδηρον, διά τό πολύ βάρος.
Ἄλλη δέ μία ἅλυσος, κρέμεται ἀπό ἄνω,
ἀπό τό σταυροσίδηρον, καί ἔρχεται ὡς κάτω.
Εἰς τήν ὁποίαν κρέμεται, μέ ἀνέκφραστον κάλλος,
ὅλος ὁ πολυέλαιος, ἐκεῖνος ὁ μεγάλος.
σ. 301 *Ὁ ὁποῖος εἶν θαυμαστός, ὑπέρ ἅπαντα ἄλλον,*
ἔχων καί ἄνωθεν αὐτοῦ, πλῆθος πολλῶν λαμπάδων.
Ἔχει δέ καί σαμδάνια, τό γύρον τρεῖς ἀράδες,
τριανταέξ τόν ἀριθμόν, ὅλ' αὐτά μέ λαμπάδες.
Αὐτός ὁ πολυέλαιος, μέ τό κάλλος ποῦ ἔχει,
κρέμεται ἀπό ἄνωθεν, εἰς τοῦ χοροῦ τήν μέση.
Κι̯ἄλλοι δέ δύο κρέμονται, εἰς τόν χορόν ἐκεῖνον,
ὁ εἷς εἶναι ἐκ δεξιῶν, κι̯ἄλλος ἐξ εὐωνύμων.
Εἶναι δέ κρυσταλλένιοι, κ' ἔχουν δύο ἀράδες,
σαμουνδάνια εὔμορφα, ἄνωθεν μέ λαμπάδες.
Ὁ πρῶτος εἶναι προύντζινος, οἱ δύο κρυσταλλένοι,

πάνυ ἀξιοθέατοι, λίαν ἐστολισμένοι[16].
Εἰς δέ τόν κύκλον λόγυρα, ἔχουσιν ἐμπηγμένα,
σίδερα ὡς χερούλια, δώδεκα καρφωμένα.
Τά ὁποῖα βαστάζουσι, τόν χορόν ἐκ τῶν ἄνω,
μέ δώδεκα δικέφαλους, ἀετούς πρός τά κάτω.
Ὁ χορός εἶναι προύντζινος, ὡραῖος καί μεγάλος,
πολλά ἀξιοθέατος, θαυμαστός εἰς τό κάλλος.
σ. 302 Ἔχει δέ ἄνωθεν αὐτοῦ, καί δώδεκα καμάραις
μικραῖς, καί ἑβδομήκοντα, εἰς τόν κύκλον λαμπάδες.
Καί εἶναι μέ σαμδάνια, εἰς τόν χορόν ἐπάνω,
καί στέκονται ἀραδικῶς, τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο.
Ὁ κύκλος ὅλος τοῦ χοροῦ, αὐτό τό κάλλος ἔχει,
κ' εἶν κεἰς τό μέτρος πιθαμαῖς, ἑβδομηκονταέξι[17].
Ἔχει καί προύντζινους σταυρούς, δύο μέσα στόν κύκλον,
μέ λαμπάδας, καί κρέμονται, ἄνωθεν μέ σχοινίον.
Καί εἶν θαύματος ἄξιον, κανένας νά κοιτάζῃ,
τοῦ ναοῦ τήν εὐπρέπειαν, καί πολλά νά θαυμάζῃ.
Παράδεισος ἐπίγειος, εἶναι ἐν ἀληθείᾳ,
καί οὐρανός κατάστερος, ἡ Λαύρα ἡ ἁγία.
Ἐμβαίνωντας εἰς τόν ναόν, Λαύρας φημί τῆς θείας
θαῤῥεῖς μές στόν παράδεισον, εἶσαι ἐπ' ἀληθείας.
Εἰς ἐμέ οὕτω φαίνεται, ὡς παράδεισος ἄλλος,
ὡς οὐρανός ἐπίγειος, μέ ἀμήχανον κάλλος.
Θαῤῥῶ δέ οὕτω νά φανῇ, καί στούς εὐλαβεῖς ὅλους,
οἵτινες σέβονται πολλά, τοιούτους θείους τόπους.
σ. 303 Καί κατά τόν θειότατον, προφήτην ὁποῦ λέγει,
εἰς τόν πέμπτον καί εἰκοστόν, ψαλμόν, ὅς ᾧδε ἔχει,
ἠγάπησα εὐπρέπειαν, Κύριε τοῦ σοῦ οἴκου,
καί τόπον τοῦ σκηνώματος, δόξης σου τῆς ἀπείρου,
καί αἰσθητῶς ὁρῶμεν νῦν, τόν ναόν τοῦ Κυρίου,
μέ αἰσθητά ὀμμάτια, ἐτούτου τοῦ κορμίου,

16. Τα δύο έντυπα Προσκυνητάρια, του Τριγώνη και του Σάββα αναφέρουν τρεις κρυστάλλινους πολυελαίους γύρω από τον μεγάλο μπρούντζινο πολυέλαιο και άλλους παρόμοιους που κρέμονται σε κάθε χορό (*Τριγώνης*, 14· *Σάββας*, 27).

17. Κατά τον Τριγώνη και τον Σάββα είναι 70 πιθαμές (*Τριγώνης*, 13· *Σάββας*, 25).

οὕτω πρέπει καί νοητῶς, διά νά ἐπαρθῶμεν,
μέ τῆς ψυχῆς τά ὄμματα, κι̯ἄνω νά θεωρῶμεν,
τόν ναόν τόν οὐράνιον, τήν ἡμῶν κατοικίαν,
καί τήν ἡμῶν κατάπαυσιν, τήν ὄντως μακαρίαν.
Τότε ἀναπληρώνεται, ἡ ἄλλη προφητεία,
τοῦ θεοπάτορος Δαβίδ, ἡ ἱερά καί θεία,
ἡ λέγουσα, τίς δώσει μοι, πτέρυγας νά πετάξω,
εἰς τά θεῖα σκηνώματα, διά νά καταπαύσω;
Τότε καί φωτισθήσομαι, ὁρῶν τήν θείαν δόξαν,
καί φαιδρῶς χορτασθήσομαι, εἰς πάντα τόν αἰῶνα.
Ναί ἀληθῶς παράδεισος, εἶν ὁ ναός Κυρίου,
καί οὐρανός ἐπίγειος, πλήρης δόξης ἀπείρου:-

σ. 304 Περί τοῦ ἁγίου βήματος, καί τῶν ἐν αὐτῷ[18].

Τό θεῖον βῆμα τοῦ ναοῦ, εἶναι πολλά μεγάλον,
πλατύ, εὐρυχωρότατον, εὔμορφον παρά ἄλλο.
Εἶναι εἰς τρία σχήματα, ἔχει τρεῖς σκηνάς θείας,
τοῦτο τό ἱερώτατον, βῆμα τῆς ἐκκλησίας.
Τήν τράπεζαν, τυπικαρειόν, πρόθεσιν τήν ἁγίαν,
εἰς τήν ὁποίαν ἐκτελοῦν, προσκομιδήν τήν θείαν.
Ἡ τράπεζα ἡ ἱερά, εἶναι ἐστηριγμένη
εἰς τήν μέσην τοῦ βήματος, καί θεμελιωμένη.
Ἥτις εἶναι τετράγωνος, καί εἰς τέσσερις στύλοὓς
μαρμαρένιους στέκεται, κ' ἔχει κι̯άλλους ξυλίνους.
Οἱ ὁποῖοι βαστάζουσιν, ἄνωθεν τῆς τραπέζης,
κουβούκλιον πανθαύμαστον, μετά ὡραίας τέχνης.
Ὅπερ εἶναι χειρόγλυπτον, καί καλῶς ἐσκαμμένον
ἀπό τεχνίτην ἄριστον, καί ὅλον χρυσωμένον.
Ξύλινον εἶν καί φαίνεται, ἀπό τήν θεωρίαν,

18. Στους στίχους που ακολουθούν ο Ευθύμιος περιγράφει λεπτομερώς το άγιο βήμα, αναφερόμενος εξίσου στην αγία τράπεζα, στο τυπικαριό και στην πρόθεση. Ο Τριγώνης και ο Σάββας δίνουν βάρος κυρίως στην περιγραφή της αγίας τράπεζας (*Τριγώνης*, 18-19· *Σάββας*, 31-32).

ἀμή εἶναι πανθαύμαστον, πολλά στήν εὐμορφίαν.
σ. 305 Μέσα εἰς τό κουβούκλιον, ἔχει κουμποκαμάρα,
ἔχει δέ καί τούς δώδεκα, μαθητάς στήν ἀράδα.
Ἔχει δέ καί τόν Κύριον, ἐκεῖ ζωγραφισμένον,
μέσ' ἀπό τό κουβούκλιον, εἰς τήν μέσην βαλμένον.
Μέσα δέ στό κουβούκλιον, ἄνωθεν τῆς τραπέζης,
εἶναι τό ἀρτοφόριον, μετά μεγάλης τέχνης.
Τοῦτο δέ τό θαυμάσιον, ἀρτοφόριον θεῖον,
ἔχει μαργαριτάρια, ὡς μικρῶν ῥεβυνθίων.
Ἔχει λίθους πολύτιμους, εἶναι ὥσπερ κουτίον,
μέ τέχνην ὑπερθαύμαστον, καί μέ πολύ χρυσίον.
Μέ ἁλυσίδας κρέμαται, τέσσερας ἐκ τῶν ἄνω,
μέσ' ἀπό τό κουβούκλιον, στήν τράπεζαν ἐπάνω.
Εἶναι πολλά πανθαύμαστον, ἀργυροχρυσωμένον,
καί λιθομαργαρόστρωτον, εἶν τό εὐλογημένον.
Ὄπισθεν δέ τῆς ἱερᾶς, τραπέζης εἶν πηγμένος,
σταυρός μέγας καί θαυμαστός, ἀργυροκοσμημένος.
Ἐπειδή σταυροπήγιον, εἶναι τό μοναστήρι,
καί διά τοῦτο τόν σταυρόν, ὥσπερ σκῆπτρον δεικνύει.
σ. 306 Γιά νά γνωρίζεται σαφῶς, πῶς εἶν στερεωμένη
ἀπό μεγάλους βασιλεῖς, καί θεμελιωμένη.
Καί διά τοῦτο λέγεται, βασιλική ἡ Λαύρα
καί πατριαρχική μονή, γράφεται διά πάντα.
Τῆς δέ θείας καί ἱερᾶς, τραπέζης εἶν ὁ κύκλος,
πιθαμαῖς εἰκοσιεπτά, ὅλος αὐτῆς ὁ γύρος.
Ἡ δέ περιοχή αὐτῆς, πρός τά κάτωθεν μέρη,
μέ σανίδες χρυσόσκαπτες, εἶναι περιφραγμένη.
Ὁ δέ σταυρός εἶν ὑψηλός, πιθαμαῖς ἕως δέκα,
μέ πολλά λιθαρόπουλα, ὡραῖος εἰς τήν θέα.
Δεξιά δέ κιἀριστερά, τῆς ἁγίας τραπέζης,
εἶναι καί μανουάλια, μετά ὡραίας τέχνης.
Κρέμεται προυύντζινος σταυρός, ἄνω ἐκ τῆς καμάρας
τῆς μεγάλης, μέ τέσσαρας, θαυμασίους λαμπάδας.
Ὄπισθεν δέ τῆς ἱερᾶς, τραπέζης ἔχει ἄλλην
τράπεζαν μαρμαρένιαν, ὄχι τόσον μεγάλην.
Ἄνωθεν δέ ἀπό αὐτήν, ἔχει καί τρεῖς βαθμίδας,

εἰς τόν γύρον τοῦ βήματος, γιά τούς μητροπολίτας.
σ. 307 Ὑπεράνωθεν δέ αὐτῶν, μέ ἐξαίρετον χάριν,
εἶν τό ἱερόν σύνθρονον, διά τόν πατριάρχην.
Εἰς τό ὁποῖον κάθεται, ὁπόταν λειτουργήσῃ,
τούς δέ μητροπολίτας του, εἰς τούς βαθμούς καθίζει.
Ὁ καθείς μέ τήν τάξιν του, καί κατά τήν τιμή του,
ἔχει καί τήν προτίμησιν, ἔχει καί το θρονί του.
Ἄν ποτέ τύχῃ νά ἐλθῇ, κανένας πατριάρχης,
τότε γίνεται καί αὐτή, ἡ τιμή καί ἡ τάξις.
Ὑπάρχει δέ τό σύνθρονον, αὐτό τοῦ πατριάρχου,
ὁμοῦ μέ τάς βαθμίδας του, ἐκ θαυμαστοῦ μαρμάρου.
Στό γύρον δέ τοῦ βήματος, ἔχει πολλαῖς εἰκόνες,
παλαιαῖς ὡραιόταταις, ἀσημωμέναις ὅλαις.
Ἀμίμηταις ἀληθινᾶ, εἶναι στήν ζωγραφία,
αἱ ὁποῖαι στόν ἀριθμόν, εἶναι τρεῖς καί πενῆντα.
Εἶναι δέ καί ἀσήμωταις, εἰς τό κάτωθεν μέρος,
παλαιαῖς, καί ὑπάρχουσι, περισσαῖς εἰς τό μέτρος.
Ἔχει τρία παράθυρα, ἄνωθεν τῶν βαθμίδων,
μεγάλα καί ὑάλινα, ἐκ πολλῶν χρωματίδων.
σ. 308 Ἄνω δέ εἰς τά ὑψηλά, στήν μέσην τῆς καμάρας,
εἶναι ἡ Πανακήρατος, ἔχουσα στάς ἀγκάλας,
τόν τρέφοντα πᾶσαν πνοήν, μονογενῆ υἱόν της,
ὡς βρέφος βασταζόμενον, Κύριον καί Θεόν της.
Τό δέ μάκρος τοῦ βήματος, ἀπ' τήν ὡραίαν πύλη,
εἶν πιθαμαῖς τριάκοντα, ἕως τό παραθύρι.
Τό πλάτος του εἶν πιθαμαῖς, πεντήκοντα καί μία,
ἐκ μέρους τοῦ τυπικαρειοῦ, πρός πρόθεσιν τήν θεία.
Ἡ δέ ἁγία πρόθεσις, εἶν καί αὐτή μεγάλη,
κ' ἔχει καί μανουάλια, πρός δέ καί ἄλλα κάλλη.
Ἔχει καί ἕν παράθυρον, καί μίαν μικρή βρύσι,
νά νίπτεται ὁ ἱερεύς, ὅταν θά λειτουργήσῃ.
Ἔχει καί τόπον χωριστόν, ποῦ ἀνάπτουν φωτίαν,
ἤγουν κληματοκάρβουνα, διά τήν λειτουργίαν.
Δεξιά δέ τό τυπικαρειό, εἶναι τῆς ἐκκλησίας,
ποῦ βρίσκοντ' αἱ διάταξαις, πάσης ἀκολουθίας.
Μέσα εἰς τοῦτο ἔχουσι, κιωρολόγι βαλμένον,

κ' ἔχει καί πρός ἀνατολάς, παραθύρι ὡραῖον.
σ. 309 Ἔμπροσθεν δέ τοῦ βήματος, εἶναι τό θεῖον τέμπλον,
εἶν καί τό καταπέτασμα, θαυμαστόν καί ὡραῖον.
Κ' ἔχει τό καταπέτασμα, καί τέσσαρας κολώνας[19],
ὁποῦ βαστάζουν ἔξωθεν, τό τέμπλον, καί εἰκόνας.
Ἐν μέσῳ δέ τῶν κολωνῶν, μάρμαρα εἶν κτισμένα,
πλατιά ὡσάν σανίδια, κ' εἶναι ὀρθοστημένα.
Καί ἄνωθεν ἀπό αὐτά, εἶναι τέμπλον ὡραῖον,
ἕτερον μαρμαρένιον, πολλά ἐκλελεγμένον.
Καί ἔχει τέχνην θαυμαστήν, ἀπ' τό μέρος τό ἔξω,
ὅμως ἀπό τό ξύλινον, τέμπλον εἶναι κρυμμένο.
Ἔτι δέ καί τά μάρμαρα, ποῦ εἶν ὀρθοστημένα
δεξιά, καί ἀριστερά, εἶν καταπλουμισμένα,
καί εἰς τήν μέσην ἔχουσι, τήν ὡραίαν τήν πύλην,
θαυμαστήν καί ἐξαίρετον, εἰς τήν τέχνην καί ὕλην.
Ἥτις εἶν εὔμορφη πολλά, καί καταπλουμισμένη,
μέ σεντέφι καί μέ μπαγᾶ, καί ἐγκεκολλαμένη.
Ἐμπρός στό καταπέτασμα, ἔξω ἀπ' ταῖς κολώναις,
ἵστανται αἱ δεσποτικαί, αἱ μεγάλαι εἰκόνες.
σ. 310 Εἰς τό μέρος τό δεξιόν, εἶναι ὁ Παντοκράτωρ,
ὁ Χριστός καί Θεός ἡμῶν, ὁ μόνος αὐτοκράτωρ.
Εἶν δέ αὐτή ἡ πάντιμος, εἰκών κεκοσμημένη
μέ χρυσόν καί μέ ἄργυρον, καί κεκαλλωπισμένη.
Ἔχει στέφανον θαυμαστόν, ἀργυροχρυσωμένον,
μέ λίθους πολυτίμητους, ὄντα κεκοσμημένον.
Εἰς δέ τό πλάγιον αὐτῆς, τῆς θαυμαστῆς εἰκόνος,
εἶναι ἡ πανακήρατος κόρη, καί Θεοτόκος.
Ὀλίγον δέ παράμερα, εἰκόνος τῆς μεγάλης,
στέκεται καί ὁ Πρόδρομος, ὁ θεῖος Ἰωάννης.
Καί πάλιν ἐξ ἀριστερῶν, εἶν ἡ ἁγνή Παρθένος,
κρατοῦσα στάς ἀγκάλας της, τόν Κύριον ὡς βρέφος.

19. Στους στ. 5396-5501 περιγράφονται από τον Ευθύμιο με τη σειρά όλες οι εικόνες που διακοσμούν το τέμπλο και στη συνέχεια τα ιερά σκεύη τα οποία αποτελούν αφιερώματα από διάφορες κατευθύνσεις. Ο Τριγώνης και ο Σάββας αναφέρουν τις εικόνες γενικά και τους αφιερωτές της καθεμιάς (*Τριγώνης*, 16-18· *Σάββας*, 28-31).

Ἡ θεία δέ αὕτη εἰκών, λέγεται Ἐλεοῦσα,
ἔτι δέ Γαλακτότροφος, καί Ἀγκαλοφοροῦσα[20].
Ἥτις εἶναι ἀμίμητος, εἰς ὅλα της τά κάλλη,
καί κοσμημένη μέ πολύ, ἀσήμι καί χρυσάφι.
Ἔχει στέφανον θαυμαστόν, ἐκ πολυτίμων λίθων,
ὑπέρ τούς τεσσαράκοντα, πανέκλαμπρον καί θεῖον.
σ. 311 Ἔχει δέ κιἄλλον στέφανον, εἰς τό θεῖον παιδίον,
ποῦ ἔχει στήν ἀγκάλην της, μετά λίθων τιμίων.
Πλησίον δέ τῆς ἱερᾶς, ταύτης θείας εἰκόνος,
ὑπάρχει ὁ ἀρχάγγελος, Γαβριήλ ὁ φωσφόρος.
Παρέκει δέ ὁ ἅγιος, Ἀθανάσιος στέκει,
κρατῶν ὡς σκῆπτρον τόν σταυρόν, εἰς τό δεξιόν χέρι.
Καί ἐπειδή στό ὄνομα, ταύτης τῆς παναχράντου,
ἐκτίσθη ἡ μονή αὐτή, μετά πόθου μεγάλου,
γιά τοῦτο τόν Εὐαγγελισμόν, τῆς Παρθένου Μαρίας,
ἔχει ὁ προῤῥηθείς ναός τῆς Λαύρας τῆς ἁγίας.
Γιά νά γνωρίζεται μ' αὐτό, πῶς ὁ ναός τιμᾶται,
στόν Εὐαγγελισμόν αὐτῆς, καθώς καί νῦν ὁρᾶται.
Ἄνω ἀπ' τάς δεσποτικάς, καί μεγάλας εἰκόνας,
στέκονται τά διάστυλα, ἐπάνω στάς κολώνας.
Καί τό τέμπλον τό θαυμαστόν, ἐκεῖ εἶν ξαπλωμένον,
ἐπάνω στά διάστυλα, καί κατεσκευασμένον.
Ἀπό τεχνίτην ἄριστον, εἶναι κατεσκαμμένον,
ὡραῖον καί πανθαύμαστον, καί ὅλον χρυσωμένον.
σ. 312 Εἰς δέ τό τέμπλον μεταξύ, εἶναι δύο ἀράδες
εἰκόνες ὡραιόταταις, μέ περισσαῖς λαμπάδες.
Εἶναι καί μέγιστος σταυρός, ἐπάνω εἰς τό τέμπλος,
λίαν ἀξιοθαύμαστος, εὔμορφος καί ὡραῖος.
Τοῦ ὁποίου ἡ κορυφή, ἕως ἐπάνω φθάνει,
στήν καμάραν τοῦ βήματος, τόσος μέγας ὑπάρχει.
Στήν μέσην δ' αὐτοῦ τοῦ σταυροῦ, εἶναι ἐσταυρωμένος
ὁ Λυτρωτής μου καί Θεός, καί ὅλος ἡπλωμένος.
Εἰς δέ τά πλάγια τοῦ σταυροῦ, στέκει ἡ Θεοτόκος,

20. Αντί: «Βρεφοκρατούσα».

καί 'Ιωάννης ὁ πολύς, καί μέγας Θεολόγος.
'Επειδή γοῦν ἐγράψαμεν, τοῦ βήματος τό κάλλος
ὅσον ποῦ ἠδυνήθημεν, χωρίς κανένα λάθος,
ἔλα τώρα νά γράψωμεν, καί ὅσα καί ἄν ἔχῃ
κειμήλια, καί ἱερά, λείψανά τε, καί σκεύη.
Τά ὁποῖα ὡς δυνατόν, μέ πολλήν συντομίαν
τά γράφω νῦν ἀραδικῶς, μέ ὀλιγολογίαν.
Ἔχει οὖν Εὐαγγέλια, ἀργυροχρυσωμένα,
κιβώτια, θυμιατά, πολλά ἐκλελεγμένα.
σ. 313 Δισκοπότηρα ἀργυρᾶ, καί περιχρυσωμένα,
ὁμοῦ καί μανουάλια, ἀργυροκαμωμένα.
Σταυρούς, ἐπιγονάτια, ὁμοῦ καί βακτηρίας,
τά ὁποῖα εἶν θαυμαστά, ἄξια θεωρίας.
Κορώναις πατριαρχικαῖς, μίτραις ἀρχιερέων,
στιχάρια, φελώνια, καί ζώναις ἱερέων.
Σάκκους, ἐπιτραχήλια, ὠμόφορα ὡραῖα,
'πιμάνικα, ὠράρια, εἶν χρυσοκεντημένα.
Δίσκους διά ἀντίδωρον, καί δι' ἀρτοκλασίαν,
ὡραίους καί ἀμίμητους, πολλά στήν εὐμορφίαν.
Ὅλα εἶναι ἐξαίρετα, καί τό καθένα λάμπει
ἀπό λίθους πολύτιμους, κιἀπό μαργαριτάρι.
Αὐτή εἶν ἡ εὐπρέπεια, τοῦ θυσιαστηρίου,
καί τά σεπτά κειμήλια, τοῦ βήματος τοῦ θείου,
διά τοῦτο τά ἔβαλα, ἐδώ εἰς τήν ἀράδα,
καί ἄς ἔχω συγχώρησιν, καί τήν εὐχήν σας ἅμα,
ἄν καί ὅλα δέν τἄγραψα, ἀπό τήν ὀκνηρίαν,
καί ἄλλο ἀποφεύγωντας, καί τήν πολυλογίαν.
σ. 314 Ὅτι μέ τό νά θέλησα, νά μήν πολυλογήσω,
ἄφηκα τά ἐπίλοιπα, καί ἄς σταθοῦν ὀπίσω.
Καί μόν τά κυριώτερα, ἔγραψα ἐδώ τώρα,
τά ὁποῖα φυλάττονται, ὡς καί αὐτήν τήν ὥρα,
πρός εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ, πρός δόξαν τοῦ Κυρίου,
ἀκόμι ἀπό τόν καιρόν, τοῦ πατρός μας τοῦ θείου.
Πλήν αὐτά τά κειμήλια, ποῦ εἶναι ἐδωπέρα,
δέν εἶν ἁπλῶς κιώς ἔτυχεν, αὐτά ἐδώ σταλμένα,
ἀλλ' εἶν ἀφιερώματα, τῶν πάλαι βασιλέων,

καί ἱερῶν πατριαρχῶν, θείων ἀρχιερέων,
πρός τούτοις δέ καί μερικῶν, ἀρχόντων καί ῥηγάδων,
καί γυναικῶν θεοφιλῶν, καί μεγάλων κυράδων.
Τά ὁποῖα εὑρίσκονται, ἀσφαλῶς φυλαγμένα,
κ' εἰς τάς μεγάλας ἑορτάς, βγαίνουν ἀπό κανένα.
'Εγώ ὅμως τό χρέος μου, πρέπει νά ἐκπληρώσω,
καί πόσα θεῖα λείψανα, εἶναι νά φανερώσω.
Τό καθέν μέ τήν τάξιν του, διά νά τά γνωρίσουν,
ὅσοι προσκυνηταί ἔλθοῦν, ὅλα νά προσκυνήσουν:-

σ. 315 Περί τῶν ἱερῶν, καί θείων λειψάνων, τῶν εὑρισκομένων ἐντός τοῦ ἁγίου βήματος[21].

Πρός τό μέρος τό δεξιόν, τῆς ἱερᾶς τραπέζης,
στέκει θήκη πανθαύμαστος, μετά ὡραίας τέχνης.
Κ' εἰς αὐτήν μέσα βρίσκονται, λείψανα φυλαγμένα,
ἅγια καί σεβάσμια, καί εἶναι κλειδωμένα.
Τά ὁποῖα ἐκπέμπουσιν, ἄῤῥητον εὐωδίαν,
ὅταν θέ νά ἀνοίξωσι, τήν θήκην τήν ἁγίαν.
Εἶναι δέ λείψανα πολλῶν, καί μεγάλων ἁγίων,
ἀποστόλων, ἱεραρχῶν, μαρτύρων, καί ὁσίων.
Τά ὁποῖα ἀραδικῶς, ἰδού γράφω ὡς πρέπει,
καί ὅποιος ἐπιποθεῖ, ἄς ἔλθῃ, καί τά βλέπει.
Ἄς ἔλθῃ νά τά ἀσπασθῇ, νά λάβῃ εὐλογίαν,
σωτηρίαν εἰς τήν ψυχήν, κ' εἰς τό σῶμα ὑγείαν.
Δι' αὐτό ἐφυλάχθησαν, Θεοῦ οἰκονομίᾳ,
νἄρχωνται νά τἀσπάζωνται, νά βρίσκουν σωτηρία.
Τά ὁποῖα ἐκ πίστεως, ἐάν τά ἀσπασθοῦμεν,
τήν ὑγείαν μας τάχιστα, ἔχομεν νά εὑροῦμεν,
σ. 316 Δράμετε ὅσοι θέλετε, νά βρῆτε σωτηρίαν,

21. Αντίθετα, δεν υπάρχει η ίδια διάταξη στους Τριγώνη και Σάββα στην παρούσα ενότητα. Επίσης κατά την περιγραφή των λειψάνων ο Τριγώνης και ο Σάββας αναφέρουν και τους αφιερωτές τους, στοιχείο που απουσιάζει από το Προσκυνητάρι του Ευθυμίου (*Τριγώνης*, 19-24· *Σάββας*, 32-36).

νά λάβετε ἁγιασμόν, εὐχήν, καί εὐλογίαν.
Δράμετε ὅλοι πίετε, διά νά χορτασθῆτε,
ὕδωρ ζῶν καί ἀθάνατον, αἰωνίως νά ζῆτε:-

Τίμιον Ξύλον τοῦ σταυροῦ, καί μέρη ἐκ τῶν
θείων παθῶν τοῦ Κυρίου.

'Εκεῖ μέσα εὑρίσκονται, σπάργανα τοῦ Κυρίου,
καί σύμβολα ἔτι πολλά, πάθους αὐτοῦ τοῦ θείου.
Εἶναι καί μία θαυμαστή, καί πολύτιμος θήκη,
ὡραία καί ἐξαίρετη, ὥσπερ τόν μαργαρίτη.
Καί εἶναι ἀργυρόχρυση, πολλά ἐκλελεγμένη,
καί μέ λίθους πολύτιμους, εἶναι κατεστρωμένη,
μέ μαργαρίτας τέσσαρας, καί ὁ καθένας φέγγει,
ὅμως δέν εἶναι στρογγυλοί, ἀκριβῶς καθώς πρέπει.
Πλήν εἶναι μεγαλήτερον, ἀπό τό λεπτοκάρι,
εἰς τό μέγεθος τό καθέν, αὐτό μαργαριτάρι.
Σ' αὐτήν τήν θήκην ἔχουσιν, ἤγουν εἰς τό κουτίον,
τίμιον Ξύλον τοῦ σταυροῦ, σεβάσιμιον καί θεῖον,
σ. 317 *'Εκεῖ μέσα τό ἔχουσι, καί εἶν εἰς σταυροῦ σχῆμα*
διπλοῦ, κεἶν μία πιθαμή, καί ὡς δάκτυλα τρία.
Ἕτερα δύο τίμια, Ξύλα εἶν εἰς τό βῆμα,
ὅμοια μέ τό ἄνωθεν, στό εἶδος, καί στό σχῆμα:-[22]

Λείψανα τοῦ τιμίου Προδρόμου, καί τῶν
θείων ἀποστόλων.

Εἶναι αἷμα, καί λείψανον, τοῦ τιμίου Προδρόμου,
καί τοῦ 'Ανδρέου, καί Λουκᾶ, Τίτου τε, καί Προχώρου.

22. Ο Τριγώνης αναφέρει ότι το ένα από τα άλλα δύο τμήματα είναι μικρότερο από το προηγούμενο και για το άλλο δεν αναφέρει τίποτα, επομένως δεν είναι όμοια μεταξύ τους. Ο Σάββας σημειώνει ότι το πρώτο από τα τρία είναι μιας πιθαμής και κάτι, μεγαλύτερο μάλιστα από τα δύο άλλα (*Τριγώνης*, 23· *Σάββας*, 35-36).

Εἶναι καί θεῖον λείψανον, τοῦ σεπτοῦ ἀποστόλου,
Στεφάνου πρωτομάρτυρος, καί ἀρχιδιακόνου.
Πρός τούτοις εἶναι λείψανα, καί τῶν ἰσαποστόλων,
τῶν πρώτων ἀνάκτων ἡμῶν, καί τῶν αὐτοκρατόρων.
Κωνσταντίνου τοῦ εὐσεβοῦς, καί πρώτου βασιλέως,
ὅς τις ἐστάθη στήριγμα, τῆς πίστεως καί κλέος.
Καί τῆς θείας καί ἱερᾶς, μητρός αὐτοῦ 'Ελένης,
τῆς ὄντως μακαρίτιδος, καί τῆς ἡγιασμένης:-

Λείψανα τῶν ἁγίων ἱεραρχῶν.

σ. 318 *'Εκεῖ εἶν καί ἡ ἱερά, κάρα τοῦ Βασιλείου,*
καί ἡ χείρ ἡ πανσέβαστος, Χρυσοστόμου τοῦ θείου.
Ἔτι δέ καί τοῦ Μιχαήλ, ἐπισκόπου Συνάδων
ἡ κάρα ἡ θαυματουργός, κατ' ἀκρίδων, καί ἄλλων.
'Εκεῖ εἶναι καί λείψανα, τοῦ θείου 'Ιγνατίου,
ὁμοῦ τοῦ 'Ελεήμονος, καί Βουκόλου τοῦ θείου.:-

Λείψανα ἁγίων μαρτύρων[23].

Εἶναι καί σεπτόν λείψανον, τοῦ λαμπροῦ Γεωργίου,
καί αἷμα ἐκ τοῦ θαυμαστοῦ, ἁγίου Δημητρίου.
'Εκεῖ λείψανα βρίσκονται, τῶν δύο Θεοδώρων,
Στρατηλάτου, καί Τύρωνος, τῶν στεῤῥῶν ἀθλοφόρων.
Εἶναι ἀκόμι λείψανα, τοῦ κλεινοῦ 'Αρτεμίου,
καί τοῦ Παντελεήμονος, μετά τοῦ Προκοπίου.
Τῶν σεπτῶν Τεσσαράκοντα, μαρτύρων τοῦ Κυρίου,
καί τοῦ Νικήτα, καί Μηνᾶ, μετά τοῦ Εὐσταθίου.

23. Στο στ. 5555 της ενότητας που ακολουθεί οι Τριγώνης και Σάββας αναφέρουν *μύρο* (αντί για *αίμα*) του αγίου Δημητρίου, στους στ. 5556-5557 αντί για λείψανο των αγίων Θεοδώρων ο Σάββας μιλά για σταγόνες του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτου, στο στ. 5580 οι Τριγώνης και Σάββας κάνουν λόγο για κάρα (αντί λείψανο) του οσίου Θεοδώρου (*Τριγώνης*, 21· *Σάββας*, 33).

Τοῦ 'Ανδρονίκου, τοῦ Φωκᾶ, τοῦ νηπίου Κηρύκου,
'Ονησιφόρου, καί αὐτοῦ, τοῦ θείου 'Υακίνθου.
σ. 319 Εἶναι πρός τούτοις λείψανα, 'Ιακώβου τοῦ Πέρσου,
καί τοῦ ὁσιομάρτυρος, Στεφάνου τε τοῦ Νέου.
'Εκεῖ εἶν καί ἡ ἱερά, κάρα τοῦ 'Αλεξάνδρου,
καί λείψανον τοῦ ἱεροῦ, μάρτυρος 'Ερμολάου.
Ἔτι δέ καί ἡ ἱερά, κάρα τοῦ Εὐστρατίου,
καί 'Ακινδύνου λείψανα, ὁμοῦ καί Εὐγενίου.
Εἶναι ἀκόμι λείψανα, καί τῶν δύο μαρτύρων,
Κοσμᾶ τε, καί Δαμιανοῦ, τῶν σεπτῶν 'Αναργύρων,
οἵτινες ἐμαρτύρησαν, ἐν τῇ 'Ρώμῃ ἀξίως,
ὑπάρχει δέ καί λείψανον, καί τοῦ Κύρου ὁμοίως:-

Λείψανα μαρτύρων γυναικῶν.

'Εκεῖ εἶν καί ἡ ἱερά, κάρα τῆς Μηνοδώρας,
καί λείψανον τῆς μάρτυρος, ἁγίας Θεοδώρας.
Εὐφημίας δέ λείψανον, Θέκλης τε, καί Εἰρήνης,
Βαρβάρας, καί Παρασκευῆς, Φωτεινῆς καί Μαρίνης:-

Λείψανα ὁσίων πατέρων.

'Εκεῖ εἶναι καί λείψανα, τοῦ θείου Εὐθυμίου,
Παχωμίου τε, καί Λουκᾶ, καί τοῦ Θεοδοσίου.
σ. 320 Θεοδώρου, καί τοῦ Εὐφραίμ, Δανιήλ τοῦ Στυλίτου,
Εὐδοκίμου τε, καί Σαμψών, Πέτρου τοῦ 'Αθωνίτου.
Κοσμᾶ τε, καί Δαμιανοῦ, τῶν θείων 'Αναργύρων,
εἶναι δέ κι̯ἄλλα λείψανα, ἀνώνυμα ἁγίων.
Κ' ἐκεῖ ὅλα εὑρίσκονται, στήν θήκην τήν μεγάλην,
καί εὐωδίαν πέμπουσι, θείαν καί γλυκυτάτην.
Αὐτά εἶν τά ἐξαίρετα, κειμήλια τῆς Λαύρας,
θησαυροί οἱ ἀκένωτοι, τῆς σεπτῆς ταύτης μάνδρας.
Εἰς αὐτήν δέ τήν θαυμαστήν, ἱεράν μυροθήκη
ἀενάως καίει λαμπρόν, ἀκοίμητον κανδήλι:-

Εἶναι καί ἄλλα λείψανα, μέ τήν ὀνομασίαν,
ὁποῦ ὁμοίως καί ἀνώνυμα, πλήν διά συντομίαν,
τά ἀφήσαμεν, ἵνα μή γένη πολυλογία,
εἰς τόν ἀναγινώσκοντα, βάρος, καί ραθυμία[24].

Περί τοῦ δεξιοῦ, καί ἀριστεροῦ χοροῦ τοῦ
θείου ναοῦ τῆς Λαύρας.

Ἔχει ὁ δεξιός χορός, αὐτήν τήν θεωρία,
μάρμαρα ὡραιότατα, καί θαυμαστά τζινία.
Ἔχει ὀρθομαρμάρωσιν, εἰς τόν κύκλον του ὅλον,
ποῦ φαίνετ' ὡς ἀτόφυον, ἕνα μάρμαρον μόνον.
Καί τόσον εἶναι τεχνική, μέ λεπτήν ἁρμονίαν,
αὐτ' ἡ ὀρθομαρμάρωσις, καί μέ πολλ' εὐμορφίαν.
σ. 321 'Οποῦ ἐξεστηκώς τινάς, μένει ὁπόταν βλέπη,
τοῦ χοροῦ τήν εὐπρέπειαν, καί τό κάλλος ποῦ ἔχει.
Νά βλέπη τόσα μάρμαρα, μέ τέχνην ἡρμοσμένα,
καί κάτω εἰς τό ἔδαφος, ἄριστα συνθεμένα.
Αὐτ' ἡ ὀρθομαρμάρωσις, εἶναι πιθαμαῖς ἔξι,
κ' εἶναι καί ἕν παράθυρον, εἰς τοῦ χοροῦ τήν μέση.
Ἄνωθεν δέ ἀπό αὐτήν, εἶναι λαμπρά τζινία,
σ' ὅλον τόν κύκλον τοῦ χοροῦ μέ πολλήν ἁρμονία.
Αὐτά τά ὡραιόπλουμα, καί θαυμαστά τζινία,
στό ὕψος πέντε πιθαμαῖς, εἶναι καί δάκτυλα τρία.
Ἄνωθεν δέ ἀπό αὐτά, τά εὔμορφα τζινία,
εἶναι ἀκόμι ἕτερα, παραθύρια τρία.
Εἰς δέ τά πλάγια αὐτῶν, κι̯ἄνωθεν τῶν τζινίων,
εἶναι καί ὡραιόταται, ζωγραφίαι ἁγίων,
Αἱ ὁποῖαι εἶν τῶν λαμπρῶν, καί μεγάλων μαρτύρων,
ὑπεράνωθεν δέ αὐτῶν, εἶναι ἄλλων ἁγίων.
Στήν ἀρχήν δέ τοῦ δεξιοῦ, χοροῦ τῆς ἐκκλησίας,
εἶναι στασίδι θαυμαστόν, ἄξιον θεωρίας.

24. Οι τέσσερις τελευταίοι στίχοι προστέθηκαν κατόπιν στο κάτω περιθώριο του φύλλου.

σ. 322 Ἔχει μικρόν κουβούκλιον, ἄνω τοῦ στασιδίου,
καί εἶν ὅλον χειρόσκαπτον, μετά πολλοῦ χρυσίου.
Μέσα δέ στό κουβούκλιον, τό ἄνω στασιδίου,
εἰκών ὑπάρχει τοῦ πατρός, ἡμῶν Ἀθανασίου.
Ἡ ὁποία εἶν θαυμαστή, πολλά ἐκλελεγμένη,
κι̯ἀποπάνω ὡς κάτωθεν, εἶναι ἀσημωμένη.
Εἰς τό στασίδι δέ αὐτό, ὁ ἡγούμενος στέκει,
κρατῶν καί τήν ποιμαντικήν, βακτηρίαν στό χέρι.
Μετά δέ τόν ἡγούμενον, εἰς τοῦ χοροῦ τόν γύρον,
στέκουν οἱ ἄλλοι ἀδελφοί, ἔνδον τῶν στασιδίων.
Ἕως εἰς τό παράθυρον, ἐκεῖνο τό μεγάλον,
στέκουν οἱ ἐγκριτώτεροι, τῶν ἱερομονάχων.
Ἀπό δέ τό παράθυρον, κάτω στέκονται ἄλλοι,
ἕως εἰς τό στασίδιον, ποὖναι τοῦ κανονάρχη.
Σιμά δέ στό στασίδιον, τοῦτο τοῦ κανονάρχη,
ἡ πύλη τοῦ τυπικαρι̯οῦ, εἶναι ὡραῖα πάνυ.
Στό πλάγι δέ τυπικαρι̯οῦ, στήν θύρα τήν μεγάλη,
εἶναι ἄλλο στασίδιον, καί τοῦτο εἶν τοῦ ψάλτη.
σ. 323 Καί ἄλλο ἕν στασίδιον, εἶναι σιμά στοῦ ψάλτου,
ὅπερ εἶν τοῦ διαβαστοῦ, καί παρεκκλησιάρχου.
Ἄνωθεν τοῦ διαβαστοῦ, εἰκών ὑπάρχει μία
μεγάλη μέ κουβούκλιον, πρός δέ καί μέ κανδήλι̯α.
Εἰς δέ τόν κύκλον τοῦ χοροῦ, εἶναι πολλαῖς εἰκόνες,
κρεμασμέναις ἀραδικῶς, ὡραιόταταις ὅλαις.
Κρέμεται προύτζινος σταυρός, καί ἄνω τῆς καμάρας,
μέ ὡραιότητα πολλήν, μέ τέσσαρας λαμπάδας.
Εἶναι καί πολυέλαιος, ἄνωθεν κρεμασμένος,
ὅς τις εἶν κρυσταλλένιος, πολλά ἐκλελεγμένος.
Καί κρέμεται ἐπάνωθεν, αὐτός ἐκ τῆς καμάρας,
καί ἔχει καί σαμδάνια, ὁμοῦ δέ καί λαμπάδας.
Σιμά στόν πολυέλαιον, τοῦτον τόν κρυσταλλένον,
κρέμεται πολυκάνδηλον, πολλά ἐπαινεμένον.
Τό ὁποῖον εἶν θαυμαστόν, κατά πολλά μεγάλο,
καί μέ μι̯ά μακράν ἅλυσον, κρέμεται ἀπεπάνω.
Καί εἶναι ὡραιότατον, ἄξιον θεωρίας,
ἔχοντας εἰς τόν κύκλον του, καί δώδεκα κανδήλας.

σ. 324 Καί εἶναι ἀπό ἄδολον, καί καθαρόν ἀσήμι,
καί ἔρχεται εἰκοσιδυ̯ό, ὀκάδες, εἰς τό ζύγι.
Στέκει δέ καί εἰς τοῦ χοροῦ, τήν μέσην ἀναλόγι,
καί ἐπάνωθεν κρέμεται, κανδήλιον ἀκόμι.
Εἰς δέ τό τέλος τοῦ χοροῦ, εἶν τό προσκυνητάρι,
εὔμορφον καί λαμπρότατον, ὡς τό μαργαριτάρι.
Ὅπερ εἶν ὡραιόπλουμον, πολλά τετορνευμένον,
μέ σεντέφι καί μέ μπαγά, εἶν κατεσκευασμένον.
Καί ἕνα μανουάλιον, εἰς τό πλάγι του στέκει,
προύντζινον ὡραιότατον, καί τρεῖς λαμπάδας ἔχει.
Ἀντίκρυ τῶν δεσποτικῶν, εἰκόνων ἔχει ἄλλα
τέσσαρα μανουάλια, θαυμαστά καί μεγάλα.
Τά ὁποῖα εἶν προύντζινα, πολλά ἐκλελεγμένα,
καί λαμπάδας τρισκαίδεκα, ἔχει τό κάθε ἕνα.
Κρέμονται δέ κατέμπροσθεν, τῶν ἁγίων εἰκόνων,
καί κανδήλαις ἀκοίμηταις, ἀεί ὅλον τόν χρόνον,
Ὁ δέ ἀριστερός χορός, ὅμοιος εἶν στά κάλλη
μετά τοῦ δεξιοῦ χοροῦ, στόν στολισμόν καί χάρι.
σ. 325 Ὅ,τι εἶναι ὁ δεξιός, χορός, εἶν καί ὁ ἄλλος,
ὅμοιος στήν εὐπρέπειαν, ὅμοιος εἰς τό κάλλος.
Στήν ἀρχήν δέ τἀριστεροῦ, ἀντίκρυ στἀναλόγι,
στέκει ὁ ἐφημέριος, καί ὁ ψάλτης ἀκόμι.
Ἐκεῖ σιμά δ' εὑρίσκεται, εἰς τοῦ ψάλτου τό πλάγι,
ἡ πύλη τῆς προθέσεως, εὔμορφη καί μεγάλη.
Εἰς δέ τό πλάγιον αὐτῆς, τῆς πύλης τῆς μεγάλης.
πρός τό μέρος τό βόρειον, στέκει ὁ βηματάρης.
Ἐκεῖ στέκουν ἀραδικῶς, καί οἱ τρεῖς ὡρολόγοι,
οἱ ὁποῖοι φιλοκαλοῦν, τήν ἐκκλησίαν ὅλη.
Ἀνοίγουσι, σφαλίζουσι, σημαίνουν ταῖς καμπάναις,
ἀνάπτουν τά κανδήλια, ὁμοῦ καί ταῖς λαμπάδες.
Μετά δέ ταῦτα στέκονται, οἱ ἱερομονάχοι,
ἕως εἰς τό παράθυρον, καί παρεμπρός οἱ ἄλλοι.
Ἔξω δέ ἀπό τούς χορούς, στήν τετάρτην καμάραν,
εἶναι εἰκόνες τέσσαρες, ἐκεῖ εἰς τήν ἀράδαν.
Δύο εἶναι ἐκ δεξιῶν, δύο ἐξ εὐωνύμων,
καί εἶναι μέ κουβούκλια, ὡραῖα μέ χρυσίον.

σ. 326 *Αἱ τρεῖς εἶν τῆς Θεοῦ μητρός, καί τοῦ Χριστοῦ ἡ ἄλλη,*
παλαιόταται θαυμασταί, ὡραῖαι εἰς τά κάλλη.
Δεξιά δέ καί ἀριστερά, τῆς τετάρτης καμάρας,
εἶν δύο μανουάλια, μέ εἰκοσέξ λαμπάδας.
Εἶν καί δύο φανάρια, ἐκεῖ εἰς τήν ἀράδαν
ὑάλινα, καί στέκονται, κάτω εἰς τήν καμάραν.
Ἄνωθεν δέ ἀπό αὐτά, ζωγραφίαι εἰκόνων
δεξιά καί ἀριστερά, εἶναι καί τῶν κτιτόρων.
Ἄνω δέ εἰς τά ὑψηλά, στῆς καμάρας τήν μέσην,
κρέμεται πολυκάνδηλον, ὡραῖον εἰς τήν βλέψιν.
Καί εἶναι ἀργυρόχρυσον, μέ ἐννέα κανδήλας,
κρεμάμενον κατέναντι, εἰς τάς μεγάλας θύρας.
Σιμά στό πολυκάνδηλον, ἄνωθεν τῆς καμάρας,
κρέμεται πολυέλαιος, μέ περισσάς λαμπάδας.
Καί εἶναι κρυσταλλένιος, πολύς στήν εὐμορφίαν,
ὅστις εἶναι κατέναντι, εἰς τήν μεγάλην θύραν.
Τό μάκρος τοῦ καθολικοῦ, μέσα ἀπό τό βῆμα,
ἀπ' τό ἱερόν σύνθρονον, ἕως τήν ἔξω θύρα,
σ. 327 *ἤγουν στόν τρίτον νάρθηκα, ὁποῦ εἶν τό στασίδι,*
ποῦ στέκει ὁ ἡγούμενος, ἔξω ἀπό τήν πύλη,
ὑπάρχει τοῦτο πιθαμαῖς, χωρίς ἀμφιβολία,
πέντε καί δίς ἑξήκοντα, ἴσως καί ἄλλη μία.
Τό δέ πλάτος εἶν πιθαμαῖς, ὀγδοηκονταμία,
δεξιά καί ἀριστερά, ὁποῦ εἶν τά τζινία.
Τό δέ ἔδαφος τοῦ ναοῦ, εἶναι κατεστρωμένον,
μέ μάρμαρα πανθαύμαστα, καί κεκαλλωπισμένον.
Ἐκεῖ νά βλέπης ἄνθρωπε, τοσαύτην εὐμορφίαν,
ἔρχεσαι κατ' ἀλήθειαν, εἰς πολλήν ἀπορίαν.
Νά βλέπης τόσην σύνταξιν, καί τόσην ἁρμονίαν,
καί τοσαύτην λεπτότητα, μαρμάρων ποικιλίαν.
Ἐκεῖ νά βλέπης μάρμαρα, ποῦ εἶν πριονισμένα,
καί μέ τέχνην ἀμίμητον, εἶναι κατεστρωμένα.
Καί πῶς ἔχουσι ταῖς γραμμαῖς, καί φλέβαις τῶν μαρμάρων,
ἴσια καί εὐάρμοστα, τό ἕνα μέ τό ἄλλο.
Μέ τοσαύτην τέχνην λεπτήν, εἶναι κατεστρωμένον,
ὁποῦ θαῤῥεῖς πῶς τὄχουνε, μέ κονδύλι γραμμένον.

σ. 328 *Μέ πολύχροα μάρμαρα, εἶν καταπλουμισμένον,*
ὁποῦ θαῤῥεῖς στόν ἐργαλιό, εἶν κατεσκευασμένον.
Ὥσπερ θάλασσα φαίνεται, ὁποῦ νά κυματίζη
ἥμερά τε καί σιγανά, χωρίς ποσῶς ν' ἀφρίζη,
ποῦ πλέωντάς την ὁ καθείς, ἀγάλλεται νά βλέπη
τό κάλλος της τό γαληνόν, καί φόβον νά μήν ἔχη.
Τοιουτοτρόπως καί αὐτό, τό ἔδαφος ὑπάρχει,
θάλασσα μέ τά κύματα, χωρίς ἀνεμοζάλη.
Οὐ μόνο δ' ὁ ἔσω ναός, εἶναι κατεστρωμένος
μέ τόσην ὡραιότητα, καί πολλά στολισμένος,
ἀλλ' ἔτι καί οἱ νάρθηκες, ἕως τήν ἔξω πύλην,
καί τά δυό παρεκκλήσια, τήν αὐτήν ἔχουν ὕλην:-

Περί τοῦ πρώτου, δευτέρου, καί τρίτου νάρθηκα,
καί τῶν δύο παρεκκλησίων.

Καί ὁ μέν πρῶτος νάρθηκας, ἔχει δύο εἰκόνας,
δεξιά καί ἀριστερά, ὁμοῦ καί δυό κολώνας.
Ἔχει δύο κουβούκλια, ἄνωθεν τῶν εἰκόνων,
καί εἶναι δέ ὁ νάρθηκας, σκεπασμένος μέ θόλον.
σ. 329 *Ἔχει καί πολυέλαιον, μέ λαμπάδας προσέτι,*
εἰς τό μέρος τό δεξιόν, κ' ἕν ὡρολόγι ἔχει.
Ἄνωθεν δέ τοῦ νάρθηκος, εἰς τήν μεγάλην θύρα,
εἶναι τά κατηχούμενα, καί μία ἐκκλησία.
Ἔχουν τά κατηχούμενα, ἄνωθεν τρεῖς καμάραις
μεγάλαις, καί σκεπόμεναις, μέ μολυβένιαις πλάκες.
Στό μέρος δέ τό δεξιόν, εἶναι ἡ ἐκκλησία,
μικρούτζικη, ἀλλ' εὔμορφη, πολλά στήν θεωρία.
Ἐκ δέ ἀριστερῶν αὐτῶν εἶν ἡ βιβλιοθήκη,
ὁποῦ δέν σφάλλω νά τήν πῶ, πῶς εἶναι μυροθήκη.
Εἰς τήν ὁποίαν βρίσκονται, πανθαύμαστα βιβλία,
γεμάτα ἀπό διδαχάς, ὠφέλιμα καί θεῖα.
Καί θεολογικά εἰσι, τῶν θείων διδασκάλων,
καί φιλοσοφικά ὁμοῦ, φιλοσόφων μεγάλων.
Ἐκεῖ στά κατηχούμενα, βρίσκεται καί μιά πέτρα,

μεγάλη ὡς τρεῖς πιθαμαῖς, καί κείτετ' ἐκειπέρα.
Ἡ τις εἶν ἀπό μάρμαρον, ὅμως πολλά τριμμένη,
ἀπό τό ἕνα μέρος της, καί καταφαγωμένη.
σ. 330 Ἐκεῖ ζῶντας ὁ ἅγιος, μετανοίας χιλίας
ἔκαμνε τό μερόνυκτον, ἤτοι γονυκλισίας.
Ὁποῦ ἕως τήν σήμερον, οἱ τύποι τῶν γονάτων
τοῦ ἁγίου πατρός ἡμῶν, φαίνονται ὑπό πάντων.
Ποῖος ἄνθρωπος νά ἰδῇ, καί νά μήν τό θαυμάσῃ,
καί ἄγγελον ἐπίγειον, νά μήν τόν ὀνομάσῃ;
Τοσαύτην κακοπάθειαν, τόσην σκληραγωγίαν,
νἄχῃ ὁ ἀξιΰμνητος, καί δεινήν κακουχίαν;
Αὐτά τά κατηχούμενα, ἔχουν πολλάς θυρίδας,
ἀπ' τάς ὁποίας βλέπουσι, μέσον τῆς ἐκκλησίας.
Δεξιά δέ καί ἀριστερά, τοῦ νάρθηκος εἶν ἄλλα,
δυό καλά παρεκκλήσια, ὡραῖα καί μεγάλα.
Δεξιά μέν εἶν τοῦ πατρός, ἁγίου Νικολάου,
καί κεῖται πρός τό δεξιόν, τοῦ ναοῦ τοῦ μεγάλου.
Καί εἶν ὡραῖον καί αὐτό μέ μεγάλας εἰκόνας,
κ' ἔχει τρούλλαιον ὑψηλόν, μέ τέσσαρας κολώνας.
Ἔχει πολλά παράθυρα, μετά τῆς ζωγραφίας,
καί μάρμαρα στό ἔδαφος, καί ἔχει καί τρεῖς θύρας.
σ. 331 Αἱ ὁποῖαι εἰσέρχονται, μέσα στήν ἐκκλησία,
μέσα εἰς τό καθολικόν, καί εἶν μικρή ἡ μία.
Ἀπό δέ τά ἀριστερά, εἶν τἄλλο παρεκκλήσι,
τῶν θείων Τεσσαράκοντα, μαρτύρων ἐν τῇ κλήσει.
Κ' ἔχει καί τοῦτο θαυμαστάς, καί μεγάλας εἰκόνας,
καί τρούλλαιον μέ ἐκλεκτάς, καί πορφυρᾶς κολώνας.
Ἐκεῖ εἶναι καί ἡ εἰκών, φοβινή λεγομένη,
ποῦ ἐχάρισε τό φλωρί, ποτέ τῷ Κουκουζέλῃ.
Ἐκεῖ εἶναι καί τοῦ πατρός, ἡμῶν Ἀθανασίου,
ὁ τάφος ὁ πανίερος, ἔνδον τοῦ κουβουκλίου.
Καί κύκλῳ εἰς τόν τάφον του, ἔχει πολλάς κανδήλας
ἀκοιμήτους, καί καίουσιν, ἡμέρας τε καί νύκτας.
Τό ἔδαφος μέ μάρμαρα, εἶναι κατεστρωμένον,
καί μ' ὡραιότητα πολλήν, εἶναι ἐστολισμένον.
Ἔχει καί παραθύρια, ὁμοῦ καί ζωγραφίας,

ὡσάν τό ἄλλο καί αὐτό, καί ἔχει καί τρεῖς θύρας.
Αἱ ὁποῖαι εἰσέρχονται, μέσα στήν ἐκκλησία,
εἰς τό καθολικόν αὐτό, καί εἶν μικρή ἡ μία.
σ. 332 Ὁμοίως ἐξ ἀριστερῶν, ταύτης τῆς ἐκκλησίας
εἶναι τό διακονικόν, μέ τινάς ἱστορίας.
Ἐκεῖ ἔχουν καί μερικά, σκεύη τῆς ἐκκλησίας,
καί ἄλλα χρειαζόμενα, εἰς τάς ἀκολουθίας.
Ἅτινα ἔχουσιν ἐκεῖ, καλῶς πεφυλαγμένα,
καί μέσα στά σεντούκια, τά ἔχουν κλειδωμένα.
Αὐτά τά πρεκκλήσια, ἕν εἶναι καί λογοῦνται
μέ αὐτό τό καθολικόν, καί ἔτζι ἀριθμοῦνται,
ἐπειδή καί εὑρίσκονται, καί τά τρία ὁμάδι,
ὑποκάτω θόλου ἑνός, καί εἰς ἕνα στεγάδι.
Καί διά τοῦτο μάλιστα[25], ταχύ, καί κάθε βράδι,
ἀνοίγουν καί σφαλίζουσι, καί τά τρία ὁμάδι.
Κατά πλάτος τοῦ νάρθηκος, ἀπ' τάς μεσαίας θύρας,
δεξιά καί ἀριστερά, τῆς θείας ἐκκλησίας,
ἤγουν ἀπ' τό διακονικόν, ἕως τήν ἐκκλησίαν
τοῦ ἁγίου πατρός ἡμῶν, Νικολάου τήν θείαν,
εἶναι τό πλάτος πιθαμαῖς, ὡς ἑκατόν τριάντα,
καί ἀληθῶς γράφω αὐτό, καθώς καί ὅλα τἄλλα.
σ. 333 Ὁ δέ δεύτερος νάρθηκας, ἔχει τήν Παναγίαν,
ὡραίαν καί ἀμίμητον, πολλά στήν ζωγραφίαν.
Ἀριστερά τοῦ νάρθηκος, εἶν αὕτη ἡ εἰκόνα,
μεγάλη καί θαυμάσιος, μέ ἐκλεκτήν κορώνα.
Ἐπί θρόνου βασιλικοῦ, κάθηται ὡς κυρία,
ἡ βασίλισσα τοῦ παντός, καί ἡμῶν προστασία.
Καί βαστᾷ στάς ἀγκάλας της, Ἰησοῦν τόν Χριστόν μου,
βρέφος μικρόν, τόν ποιητήν, καί πλάστην, καί Θεόν μου.
Αὕτη εἶν ἡ πανάχραντος, ἡ δέσποινα Μαρία,
ἡ ἡμῶν Οἰκονόμισσα, ἡ προστάτις ἡ θεία.
Ἄνω στήν κεφαλήν αὐτῆς, τῆς παναμώμου κόρης,
βαστοῦσι δύο ἄγγελοι, στέφανον θείας δόξης.

25. Πάνω από τη λέξη *μάλιστα* προστέθηκε κατόπιν από το ίδιο χέρι η λέξη *πάντοτε*.

Δεξιά δέ κι̯ἀριστερά, ἐν τῇ αὐτῇ εἰκόνι,
εἶναι καί ἅγιοι πολλοί, κ' οἱ κτίτορες ἀκόμι.
Εἶν οἱ δύο ἀρχάγγελοι, οἱ πρῶτοι τῶν ἀγγέλων,
ὁ Μιχαήλ, καί Γαβριήλ, σιμά εἰς τήν Παρθένον.
'Εκεῖ εἶν καί ὁ Πρόδρομος, ἐκεῖ καί ὁ πρεσβύτης,
καί θεοδόχος Συμεών, ὁ θειότατος θύτης.
σ. 334 *'Ο πρωτομάρτυς Στέφανος, κ' οἱ δύο ἀθλοφόροι,*
Γεώργιος, Δημήτριος, οἱ λαμπροί καί φωσφόροι.
'Εκεῖ εἶν καί ὁ Μιχαήλ, ἐπίσκοπος Συνάδων,
καί ὁ μέγας Νικόλαος, ὁμοῦ μετά καί ἄλλων.
'Εκεῖ καί ὁ πατήρ ἡμῶν, 'Αθανάσιος στέκει,
βαστάζωντας ὡς κιβωτόν, τήν μονήν εἰς τό χέρι.
'Εκεῖ εἶν καί οἱ βασιλεῖς, οἱ κτίτορες τῆς Λαύρας,
Νικηφόρος φημί Φωκᾶς, καί Τζιμισκής ὁ μέγας.
Εἶναι καί ἕν κουβούκλιον, ἄνωθεν τῆς εἰκόνος,
ὡραῖον καί ἐξαίρετον, κεχρυσωμένον ὄντως.
Καί φανάρι ὑάλινον, ὡραιότατον ἔχει,
καί κανδήλι ἀκοίμητον, μέσα εἰς αὐτό καίει.
Εἶναι δέ κι̯ἄλλοι ἅγιοι, τριγύρου εἰς τούς τοίχους,
ζωγραφισμένοι ἄριστα, ἀπό ἄνδρας ἀρίστους.
Εἶναι δέ καί παράθυρα, καί πορφυραῖς κολώναις
εἰς τήν πύλην τοῦ νάρθηκος, μέ ὡραίαις εἰκόναις.
Δεξιά δέ κι̯ἀριστερά, ἔχει ἡ ἐκκλησία,
καί δύο πύργους ὑψηλούς, διά ὑπηρεσία.
σ. 335 *'Ο μέν πρῶτος στά δεξιά, ἔχει τό ὡρολόγι*
ὁμοῦ καί τόν ἐξυπνιτήν, καί ταῖς καμπάναις ἔτι.
'Ο πῦργος δέ ὁ δεύτερος, εἶναι ἐξ εὐωνύμων,
ὅν τινα ὀνομάζουσιν, ὅλοι καμπαναρεῖον.
'Ο τρίτος δέ ὁ νάρθηκας, ἔχει πέντε καμάραις,
κολώναις δέ ἔχει ὀκτώ, καί εἶναι ὅλαις ἄσπραις.
Σταῖς κολώναις δ' ἀνάμεσα, εἶναι ὀρθοστημένα,
μάρμαρα ὡραιότατα, πολλά ἐκλελεγμένα.
Ἔχει καί δυ̯ό ἀρμάρια, εἰς τ' ἀριστερά μέρη,
καί μέσα κ' εἰς τά δυ̯ό αὐτά, εἰκόνας θείας ἔχει.
Κ' εἰς μέν τήν μι̯άν εἶν ἡ ἁγνή, κόρη ἡ Θεοτόκος,
στήν δ' ἄλλην ὁ Γεώργιος, ὁ κλεινός ἀθλοφόρος.

Εἶν δέ καί στά σκεπάσματα, τῶν δύο ἀρμαρίων,
εἰκόνες ὡραιόταται, ἄλλων τινῶν ἁγίων.
Στόν τοῖχον δέ ἀραδικῶς, εἶν τῶν πέντε μαρτύρων
ζωγραφίαι, καί χαμιλά, κάθισμα, καί θρονίον.
Στήν θύραν δέ τοῦ νάρθηκος, στό ἀριστερόν μέρος,
εἶναι ἡ πανακήρατος, καί ἄσπιλος Παρθένος.
σ. 336 *Στό μέρος δέ τό δεξιόν, εἶναι ζωγραφισμένος,*
ὁ ταξιάρχης Γαβριήλ, ὁ πολυδοξασμένος.
Ἄνω δέ στό ἀνώφλιον, εἶναι ἱστορισμένη.
ἡ πανάμωμος Δέσποινα, εἰς θρόνον καθημένη,
κρατοῦσα στάς ἀγκάλας της, τόν 'Ιησοῦν Χριστόν μας,
τόν ποιητήν τοῦ σύμπαντος, καί πλάστην, καί Θεόν μας.
'Εκεῖ σιμά κι̯ό ἅγιος, 'Αθανάσιος στέκει,
ὅλον τόν τύπον τῆς μονῆς, βαστῶντας εἰς τό χέρι.
'Εκεῖ εἶν καί ὁ μέγιστος, καί λαμπρός 'Εωσφόρος,
ὁ θαυμαστός Γεώργιος, μέγας τροπαιοφόρος.
Δεξιά δέ κι̯ἀριστερά, εἶναι ζωγραφισμένοι
οἱ κτίτορες, καί στέκονται, εὐλαβῶς ἐσκυμμένοι,
ἔχοντες εἰς τάς χεῖράς των, καί ἀπό ἕν σημάδι,
ὅπερ ἐνδέχεται νά εἶν, ἀσήμι ἤ χρυσάφι.
Καί μ' αὐτά φανερώνουσι, ποῦ ἔχουν εἰς τάς χεῖρας,
πῶς εἶν αὐτοί οἱ κτίτορες, τῆς Λαύρας τῆς ἁγίας.
'Ο δέ ναός ἔχει πολλαῖς, καί θαυμασταῖς κολώναις,
τριανταέξ τόν ἀριθμόν, ποικιλόχροαις ὅλαις.
σ. 337 *'Ομοίως καί παράθυρα, ἔχει ἐξηνταέξι,*
κανδήλαις δ' ἀσημένιαις, δίς πεντήκοντα ἔχει.
'Απ' αὐταῖς δέ ἀκοίμηταις, εἶναι τριαντέξι,
αἱ ὁποῖαι ἀνάπτουσι, χειμών καί καλοκαίρι.
'Η ἔξω δέ περιοχή, τῆς θείας ἐκκλησίας,
γυρίζει ἐννενήκοντα, καί ἐννέα ὀργυίας:-

Περί τῆς θαυμαστῆς καί ὡραιοτάτης φιάλης.

Ἔμπροσθεν δέ τοῦ νάρθηκος, εἶναι καί ἡ φιάλη,
λίαν ἀξιοθέατος, θαυμαστή καί μεγάλη.

Τόσον ποῦ δέν εὑρίσκεται, σ' ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου,
ἄλλη ὡσάν καί αὐτήν, λέγει ὁ λογισμός μου.
Εἶναι ὡσάν ποτήριον, ἀτόφυον στόν πάτο
κ' ἔχει τρύπα στήν μέσην της, καί πηγαίνει ὡς κάτω.
Ἔχει καί σωληνάριον, μέσα στόν ὀμφαλόν της,
εὔμορφον ὡραιότατον, ποῦ δέν εἶν ὅμοιόν της.
Καί εἶναι πολλά θαυμαστόν, μέ τέχνην καμωμένον,
πάνυ ἀξιοθέατον, λίαν ἐπαινεμένον.
σ. 338 Ἔχει τό σωληνάριον, στήν κορυφήν του ἄνω,
ἀετόν ὁποῦ στέκεται, προύντζινον καί μεγάλο[26].
Κάτωθεν δέ τοῦ ἀετοῦ, εἰς τόν γύρον του ὅλον,
ζῶα ἔχει διάφορα, εἰς τήν μορφήν καί τρόπον.
Μέ τέχνην δέ ἀφήνουσι, τό νερόν ἀποκάτω,
καί ἔρχεται μέσ' ἀπ' τήν γῆν, στῆς φιάλης τόν πάτο.
Καί τρέχει αὐτό μέ ὁρμήν, κ' ὑψηλά ἀναβαίνει,
καί εἰς τό σωληνάριον, τεχνιέντως ἐμβαίνει.
Ἔπειτα ἀπ' τοῦ ἀετοῦ, καί τῶν ζώων τρέχει
ταῖς μίταις, καί τά στόματα, καί στήν φιάλην μπαίνει.
Αὐτό τό νερόν ἔρχεται, ὅλον μέ σωληνάρι,
καί μέ τρόπον θαυμάσιον, γεμίζει τήν φιάλη.
Μέ τέτοιον τρόπον τεχνικόν, γεμίζει ἡ φιάλη,
καί μέ ἑτέραν μέθοδον, τήν εὐκαιρένουν πάλι.
Καί εἶναι πρᾶγμα θαυμαστόν, ἄξιον θεωρίας,
ἄξιον διηγήσεως, ἄξιον ἱστορίας.
Ἐκεῖ κάθε ἀρχιμηνιά, τόν ἁγιασμόν κάμνουν,
κιὄλον τό μοναστήριον, καί τά κελλιά ῥαντίζουν.
σ. 339 Κ' ἔρχονται ὅλοι πέρνουσι, μέσα ἀπ' τήν φιάλη,
ἁγίασμα στάς κέλλας των, μικροί τε καί μεγάλοι.
Καί οὕτως εὐκεραίνεται, ἡ θαυμαστή φιάλη,
ἡ ὄντως ἀξιέπαινος, εἰς ὅλα της τά κάλλη.
Αὐτή εἶναι ἕν μάρμαρον, αὐτοφυές σκαμμένον,
μέγιστον καί εὐρύχωρον, καλά πελεκημένον.
Τριαντατρεῖς εἶν πιθαμαῖς, τό πέριξ αὐτοῦ ὅλον,

26. Ο Σάββας ονομάζει τον αετό «δικέφαλο καί χρυσεμφερή» (*Σάββας*, 27).

τό βάθος του δέ ἀπ' τήν γῆν, ὑπάρχει πέντε μόνον[27].
Ἤ τις φιάλη βρίσκεται, εἰς κουμπέν ὑποκάτω,
κ' ἔχειὀλόγυρα μάρμαρα, θόλον δέ ἀπεπάνω.
Κολώνας μέν ἔχει ὀκτώ, τόν κουμπέ ποῦ βαστάζουν,
καί δύο μαρμαρόπορταις, ἔχει γιά νά ἐμβάζουν.
Αἱ κολῶναις δέ κῄ ὀκτώ, εἶναι πολλά ὡραῖαι,
καί στέκονται μέ σύνταξιν, ὡς νύμφαι στολισμέναι.
Αἱ δύο εἶν γαλάζιαι, πράσυν' αἱ ἄλλαι δύο,
αἱ δέ τέσσαρες πορφυραῖ, τριγύρου εἶν στόν κύκλο.
Τριγύρω του δέ ὁ κουμπές, ἔχει ὀκτώ καμάρες,
ἄνωθεν ἔχει σκέπασμα, μέ μολυβένιαις πλάκες.
σ. 340 Ἀπό τό ἔσω μέρος του, ἔχει καί ζωγραφίαν,
κάτω δ' ὀρθομαρμάρωσιν, ἔχει μέ συμμετρίαν.
Αὐτ' ἡ ὀρθομαρμάρωσις, ποῦ ἔχει ἡ φιάλη,
εἶναι πολλά ἐπαινετή, ὡραῖα εἰς τά κάλλη.
Μέ τέχνην θαυμαστήν πολλά, εἶναι κατεσκαμμένη,
καί μέ ζῶα διάφορα, εἶν ὅλη στολισμένη.
Εἶν δέ ὅλος ὁ κύκλος της, ἀπό τό ἔξω μέρος,
πέντε καί ἑβδομήκοντα, πιθαμαῖς εἰς τό μέτρος.
Εἶναι πολλά ἐπαινετή, ἐτούτη ἡ φιάλη,
καί ὡραμάϊ (sic) σάν αὐτήν, δέν εὑρίσκεται ἄλλη.
Τό προαύλιον τοῦ ναοῦ, εἶναι εὐπρεπισμένον
μέ θαυμαστά χαλίκια, κιὄλον κατεστρωμένον.
Εἶναι δέ τά χαλίκια, ὡραιοπλουμισμένα,
ἄσπρα, μαῦρα, κιἄλλης λογῆς, ἐκεῖ καλά στρωμένα.
Εἶν δέ καί κυπαρίσσια, ἔξι πεφυτευμένα
ἐμπρός εἰς τό προαύλιον, καρπούς πεφορτωμένα.
Ὁμοίως δέ καί νεραντζιαῖς, εἶναι ἐκεῖ φυτευμέναις,
ἀπό ἄνθη κιἀπό καρπούς, εἶναι ἐστολισμέναις.
σ. 341 Ἐκεῖ δέ εἰς τά δεξιά, τοῦ προαυλίου μέρη,
καί μνήματα πατριαρχῶν, μέ ταῖς καμάραις ἔχει.
Στό μέρος δέ τἀριστερόν, εἰς τά βόρεια μέρη,

27. Κατά τους Τριγώνη και Σάββα η περίμετρος και το ύψος της φιάλης είναι αντίστοιχα 32 και 7 πιθαμές (*Τριγώνης*, 27· *Σάββας*, 41).

καμάραις δεκατέσσαρες, κατά ἀράδαν ἔχει.
Ἄνωθεν δέ ἀπό αὐτάς, κελλία εἶν κτισμένα,
παπαδικά λεγόμενα, καί εἶν κατοικημένα.
Ἔμπροσθεν δέ στήν θαυμαστήν, καί ὡραίαν φιάλη,
εἶν δύο βρύσαις, καί ἐκεῖ, σιμά ἕνα πηγάδι.
Ἀπ' ἐκεῖ δέ καί ἔμπροσθεν, ἀντίκρυ στήν φιάλην,
ἄνω εἰς τέσσαρας βαθμούς, βρίσκεις θύραν μεγάλην:-

Περί τῆς θαυμασίας τραπέζης, καί περί
πάντων τῶν λοιπῶν, τῶν ἐντός τῆς θείας
ταύτης Λαύρας περιεχομένων, καί ἐκτός[28].

Ἐκεῖ εἶναι ἡ τράπεζα, ὡραῖα εἰς τά κάλλη,
πλατεῖα καί εὐρύχωρος, θαυμαστή καί μεγάλη.
Ἔχει εἰκοσιτέσσαρες, τράπεζαις μαρμαρέναις,
καί εἶν ὅλαις ἀτόφυαις, πολλά ἐκλελεγμέναις.
σ. 342 Καί τόσον ἐπιτήδειαις, εἶν καί πολλά μεγάλαις,
ὁποῦ στήν κάθε τράπεζα, χωροῦν δώδεκα ἄνδρες[29].
Ἔχει δέ καί πανθαύμαστον, παλαιάν ζωγραφίαν,
μέσα ὅλη ἡ τράπεζα, ἕως σαὐτήν τήν θύραν.
Εἶναι δέ τό μάκρος αὐτῆς, ἑκατόν δεκαέξι
πιθαμαῖς, τό δέ πλάτος της, ὀγδοήκοντα ἔχει.
Καί εἶναι ἀπαράλλακτος, εἰς σταυροῦ αὔτη σχῆμα,
ἀπό τήν ἡγουμενικήν, τράπεζαν ὡς τήν θύρα.
Εἰς δέ τά δεξιά αὐτῆς, εἶν τό τραπεζαρεῖον,
καί ἀπεκεῖ μοιράζεται, τό ψωμί καί κρασίον[30].

28. Οι Τριγώνης και Σάββας καταπιάνονται με το ίδιο θέμα στην αρχή του έργου τους, περιγράφοντας με αναλυτικό τρόπο τα σχετικά κτίρια που υπηρετούν τις ανάγκες της Λαύρας. Επίσης μνημονεύουν τα παρεκκλήσια, τα κελιά καθώς και τους εκκλησιαστικούς και πολιτικούς άρχοντες που συνετέλεσαν στην ανοικοδόμησή τους (*Τριγώνης*, 10-12· *Σάββας*, 18-23).

29. Αντίθετα, κατά τον Τριγώνη χωρά 15 ή 18 άτομα και κατά τον Σάββα 18 (*Τριγώνης*, 27· *Σάββας*, 47).

30. Εδώ ο Τριγώνης αναφέρει ότι το *ψωμοκελλίον* και το *κρασοκελλίον* είναι στα αριστερά της τράπεζας, ενώ στα δεξιά της βρίσκεται το μαγειρείο (*Τριγώνης*, 29).

Ἀπό δέ τά ἀριστερά, εἶναι τό μαγειρεῖον,
καί οἱ φοῦρνοι ποῦ εἰς αὐτούς, ψήνουσι τό ψωμίον.
Ὀλίγον δέ παράμερα, εἶναι τό ῥαπταρεῖον,
καί ἀκόμι παρέμπροσθεν, εἶν τό ὡρολογεῖον.
Ἐκεῖ εἶν καί τά διαβαστά, ποῦ χύνουν τά κηρία,
λαμπάδας, καί δρακόντια, διά τήν ἐκκλησία.
Ἐκεῖ σιμά εὑρίσκονται, κ' εἶν καί τά προσφορεῖα,
ὁποῦ κάμνουν τά πρόσφορα, διά τήν λειτουργία.
σ. 343 Ἐκεῖ κοντά εὑρίσκεται, καί εἶναι μία βρύσι,
ὄχι τόσον παράμερα, ἀπό τό κυπαρίσσι.
Παρακάτω δέ ἀπ' αὐτήν, εἶναι τό παραπόρτι,
καί τό ἐλαιοτριβεῖον δέ, παρέμπροσθεν ἀκόμι.
Ὀλίγον τι παράμερα, εἶναι τό τζαγκαρεῖον,
καί ἀκόμι παρέμπροσθεν, εἶναι τό χαλκιαδεῖον.
Αὐτά εἶναι στό δεξιόν, μέρος τῆς ἐκκλησίας·
εἶναι δέ κιᾶλλα πάμπολλα, ἄξια ἱστορίας,
ἡμεῖς ὅμως γυρεύοντες νά μήν πολυλογοῦμεν,
ἀφήσαμεν καί περισσά, καί δεν τά ἱστοροῦμεν.
Ἀριστερά δέ τοῦ ναοῦ, ἐκεῖ σιμά ὀλίγον,
εἶναι βρύσις, παρέκει δέ, εἶν τό νοσοκομεῖον.
Πηγαίνωντας παρέμπροσθεν, εἶν τό καμπαναρεῖο,
καί το σκευοφυλάκιον, εὑρίσκεις μετ' ἐκεῖνο.
Ἀκόμι δέ παρέμπροσθεν, εἶν τό βαγεναρεῖον,
καί ἐπάνωθεν δέ αὐτοῦ, εἶν τό ζιτοδοχεῖον.
Ἐκεῖ σιμά εὑρίσκεται, καί το μέγα δοχεῖον,
καί ὑπεράνωθεν αὐτοῦ, εἶν τό ξενοδοχεῖον.
σ. 344 Ἔχει καί τόπον χωριστόν, ὁμοῦ μέ μίαν βρύσιν,
τά ῥοῦχα γιά νά πλύνωσι, σιμά στήν ἀποθήκην.
Ἕτερον τόπον χωριστόν, ἔχει διά χορτάρι,
καί διά τά μουλλάρια, καί διά τό κριθάρι.
Εἶναι δέ πρός ἀνάπαυσιν, τῶν τῆς Λαύρας πατέρων,
ὑπέρ τά τετρακόσια, κελλία μέ τό μέτρον.
Ἔχει καί παρεκκλήσια, ἔτι τό μοναστήρι,
εἰκοσιδύο, ἅτινα, εἶν μέσ' ἀπό τά τείχη.
Πρός δέ καί κυπαρίσσια, ἔχει τριανταέξι,
καί βρύσες ὡραιόταταις, δυοκαίδεκα ἔχει.

Ἔξω δ' ἀπ' τό τειχόκαστρον, ἀπό τά τρία μέρη.
παρεκκλήσια εὔμορφα, ὀκτωκαίδεκα ἔχει.
Ἔμπροσθεν κατ' ἀνατολάς, παρεκκλῆσι δέν ἔχει,
μόνον τήν Ἄσπρην Θαλασσαν, κατά πρόσωπον βλέπει.
Δεξιά δέ κι̮ἀριστερά, κ' εἰς τά δυσικά μέρη,
εἶναι τά παρεκκλήσια, αὐτά ὅλα ποῦ ἔχει.
Ἔξω δ' ἀπ' τό τειχόκαστρον, εἶναι καί ἀμπελῶνες,
ἐλαιῶνες, λιβάδια, κῆποι, καί νεραντζῶνες.
σ. 345 Εἶν καί πολλά καθίσματα, πέριξ στό μοναστῆρι,
ὅλα μέ παρεκκλήσια, εἶν καί το κοιμητῆρι.
Ἔχει δέ ἐξ ἀριστερῶν, κάτωθεν νεραντζῶνα,
καί παρέμπροσθεν ἀρσανᾶν, μέ κάλλιστον λιμι̮ῶνα.
Ὅς τις ἀρσανᾶς ἔγινεν, ἐκεῖ μέ τόν λιμι̮ῶνα,
διά νά ξεχειμάζωσι, τά πλοῖα τόν χειμῶνα.
Ἔχει τό μοναστήριον, αὐτή λέγω ἡ Λαύρα,
καί βάρκες, καί καΐκια, μικρά τε καί μεγάλα.
Εἶν ὡς δύο τοξόβολα, ὁ ἀρσανᾶς ἀλάργου
ἀπό τό μοναστήριον, μετά πύργου μεγάλου.
Ὅς τις πῦργος εἶν ὑψηλός, ὁμοῦ καί μέ καμάραις,
καί ἔχει διά φύλαξιν, καί μερικαῖς λουμπάρδες.
Ἔχει καί κελλία τινά, καί δύο ἐκκλησίας,
καί ἄλλα τινά κτίρια, διά ὑπηρεσίας.
Κεῖται εἰς τόπον ὑψηλόν, ἐπάνω εἰς τά βράχη,
καί χωρίζει ἀπό τήν γῆν, ὡσάν μικρό νησάκι.
Καί εἶναι σίγουρος πολλά, ἔχει δέ μίαν θύρα,
ἔχει καί μίαν γέφυραν, καί εἶν μέ ἁλυσίδα.
σ. 346 Τήν ὁποίαν τήν ἔχουσιν, ἀντίκρυ τανισμένη
μέ τέχνην, καί εἶν εἴκοσι, πιθαμαῖς μετρημένη.
Καί ὅταν τύχῃ τις ἐχθρός, τραβοῦν τήν ἁλυσίδα,
κ' ἡ γέφυρα σηκώνεται, καί σφαλίζει τήν θύρα.
Διότι εἶν ἀγνάντια, ἡ γέφυρα στήν θύρα,
καί ἄνωθεν ἀπό αὐτήν, ἔχει τήν ἁλυσίδα.
Καί μένει ἀπροσμάχητος, ὁ πῦργος καί φυλάττει
τόν λιμένα, καί ἀρσανᾶν, ἀπ' τῶν ἐχθρῶν τήν βλάβη.
Ἔτι κι̮ἄλλα καθίσματα, εἶν κατ' αὐτό τό μέρος,
μέ κελλία διάφορα, περισσά εἰς τό μέτρος.

Ἄλλα εἶναι στοῦ Μολφινοῦ, ἄλλα εἰς τήν Προβάτα,
εἶν καί τό Μυλοπόταμον, καί εἰς ταῖς Καραῖς ἄλλα.
Πάλιν δέ ἀπ' τό δεξιόν, μέρος ἔχει ἡ Λαύρα,
ὁλόκληρον τόν Ἄθωνα, καί την Ἁγίαν Ἄννα.
Ἔτι δέ καί τήν Κερασάν, καί τό Καυσοκαλύβι,
καί σκήτην τήν ἐρημικήν, Ἠλιοῦ τοῦ θεσβίτη.
Αὐτά ὅλα ὑπόκεινται, εἰς τήν Μεγίστην Λαύρα,
κ' εἰς αὐτήν ὑποτάσσονται, ἀεί καί κατά πάντα.
σ. 347 Τά ὁποῖα εὑρίσκονται, μέσα στήν ἐρημίαν,
μέσα εἰς τόπον ἤρεμον, μέ ἄκραν ἡσυχίαν.
Σκήταις τά ὀνομάζουσιν, ἤτοι ἀσκηταρεῖα,
ἐπειδή καί εὑρίσκονται, μέσα στήν ἐρημία.
Σταῖς σκήταις αὐταῖς βρίσκονται, καί εἶν πολλαῖς καλύβαις,
καί σχεδόν περισσότεραις, ἀπό διακοσίαις.
Εἰς ταῖς ὁποίαις κατοικοῦν, ἀσκηταί, ἐρημῖται,
πού λάμπουν εἰς τάς ἀρετάς, ὡς φαιδροί μαργαρῖται.
Οἵ τινες ζοῦν μίαν ζωήν, τῷ ὄντι μακαρίαν,
ἀμέριμνον, ἀτάραχον, μέ πολλήν ἡσυχίαν.
Καί ὅλοι τους ἐργοχειροῦν, ὁ καθείς ὅ,τι ξεύρει,
καί ἄνεργον δέν ἠμπορεῖ, ἐκεῖ κανείς νά εὕρῃ.
Ἄλλος μέν εἶν καμιλαυχᾶς, ἄλλος δέ καλλιγράφος,
ἄλλος εἶναι κομποσχοινᾶς, καί ἕτερος ζωγράφος.
Ἄλλος σκάπτει ἐγκόλπια, ἄλλος κάμνει λαβίδες,
καί ἕτερος ποιεῖ σταυρούς, κι̮ἄλλος πάλιν σφραγῖδες.
Κι̮ἀπ' αὐτά τά ἐργόχειρα, εὐγάζουν τήν τροφήν τους,
πλήν μέ πολλήν ἐγκράτειαν, περνοῦσι τήν ζωήν τους.
σ. 348 Εἰς αὐτούς οὖν ὁ ἄνθρωπος, δίκαιον εἶν καί πρέπει,
νά ἐκφωνήσῃ τό ῥητόν, ἐκεῖνο ὁποῦ λέγει,
πῶς τοῖς ἐρημικοῖς ζωή, ἡ μακαρία ἔστι,
καί ὅτι ἔρως θεϊκός, τά σπλάγχνα τούτων φλέγει.
Ἀπό τό μοναστήριον, ὡς δύο, καί τρεῖς ὥραις,
εἶναι αὐταῖς ποῦ ἔγραψα, ἤγουν ἡ[31] σκήταις ὅλαις.
Ὁ δέ Ἄθωνας καί αὐτός, ἔχει διά τιμήν του,

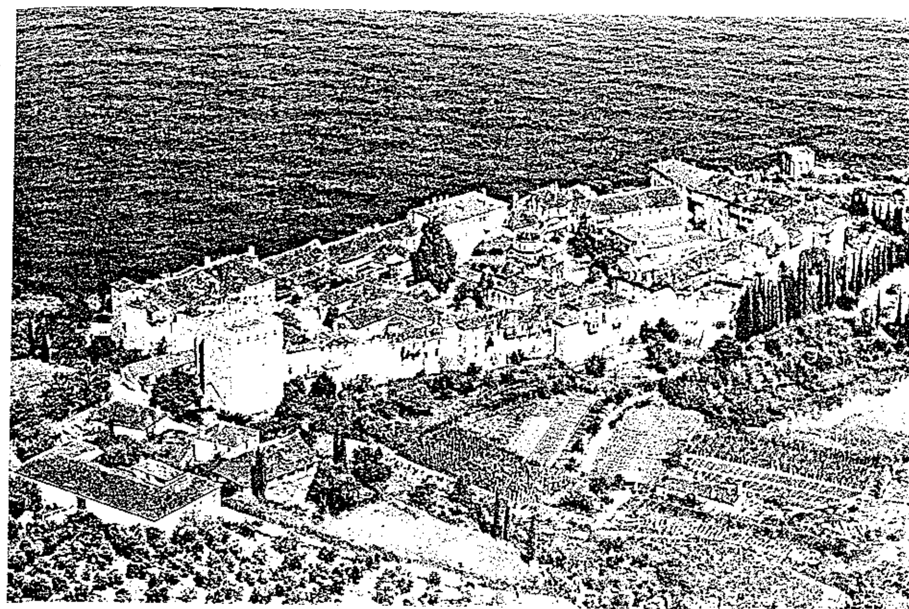
31. Αλλού στο χφ: ἤ.

τήν θείαν Μεταμόρφωσιν, ἄνω στήν κορυφήν του.
Εἰς τήν ὁποίαν κορυφήν, εἶν μία ἐκκλησία,
καί τῆς Μεταμορφώσεως, κάμνουν 'κεῖ ἀγρυπνία.
Ἔχει δέ τόπον χωριστόν, αὐτή ἡ ἐκκλησία,
κ' ἐκεῖ μέσα ἀνάπτουσιν, οἱ πατέρες φωτία.
Καί ὅποιος ἐπιποθεῖ, ἐπάνω 'κεῖ νἀνέβη,
πρέπει του μέ εὐλάβειαν, περισσήν νά πηγαίνῃ.
Καί ξύλα ὅσα δύναται, στόν ὦμον νά βαστάσῃ,
ὁποῦ ἀφόντις ἀναβῇ, στίαν ἐκεῖ νἀνάψῃ.
Ὅτι εἶναι ψύχρα πολλή, ἄν εἶν καί καλοκαίρι,
καί χωρίς φωτιά δέν μπορεῖ, κανείς ἐκεῖ νά στέκῃ.
σ. 349 Τοσοῦτον πολλά ὑψηλόν, εἶν τό ὄρος τοῦ Ἄθω,
ὁποῦ ἕως στά νέφαλα, φθάν' ἡ κορφή του ἄνω.
Τῆς ὁποίας ὁ ἴσκιος, φθάνει ἕως τήν Λῆμνον,
ὁποῦ εἶν τό διάστημα, ἑξήκοντα μιλίων.
Καί ὄχι μόνο ὡς ἐκεῖ, ὁ ἴσκιός της φθάνει,
ἀλλ' ἔτι καί εἰς τό νησί, ποῦ λέγουν Σαμοθράκη.
Καί αὐτόν δέ τόν Ἄθωνα, ἡ Λαύρα νῦν τόν ἔχει,
κιὅλον καθώς εὑρίσκεται, αὐτή τόν κυριεύει.
Ἐπειδή καί ὁ ἅγιος, πρῶτος ἐκεῖ ἀνέβη,
κ' οἰκοδόμησε τόν ναόν, καί οὕτως ἐκατέβη,
καί αὐτός ἐδιάταξεν, ἐκεῖ ἡ ἀγρυπνία,
κάθε χρόνον νά γίνεται, ὁμοῦ καί λειτουργία.
Καί ὅσα πᾶνε ἔξοδα, τότε στό πανηγύρι,
ἐπρόσταξε νά γίνωνται, ἀπό τό μοναστήρι.
Καί οὕτως ἐπεκράτησε, καί εἰς τόν κάθε χρόνον,
κάμνουσι τήν πανήγυριν, κατά τίς αὐτοῦ λόγον.
Ἔχει κιἄλλα προνόμια, ἡ Λαύρα ἡ ἁγία,
τά ὁποῖα τά ἄφισα, διά τήν συντομία.
σ. 350 Διότι ἐάν βουληθῶ, ὅλα νά ἐρευνήσω
τῆς Λαύρας, καί τῶν ἐν αὐτῇ, καί νά τά ἱστορήσω,
ὁμοιάζω τόν ἄνθρωπον, ποῦ θέλει νά μετρήσῃ
τήν ἄμμον ὥσπερ ἄγνωστος, καί νά τήν ἀριθμήσῃ.
Καί διά τοῦτο καί ἐγώ, βιάζομαι νά φθάσω,
εἰς τόν λιμένα ποῦ ποθῶ, εὐτυχῶς νά ἀράξω.
Καί ἰδού χάριτι Χριστοῦ, ἔφθασα στόν λιμένα

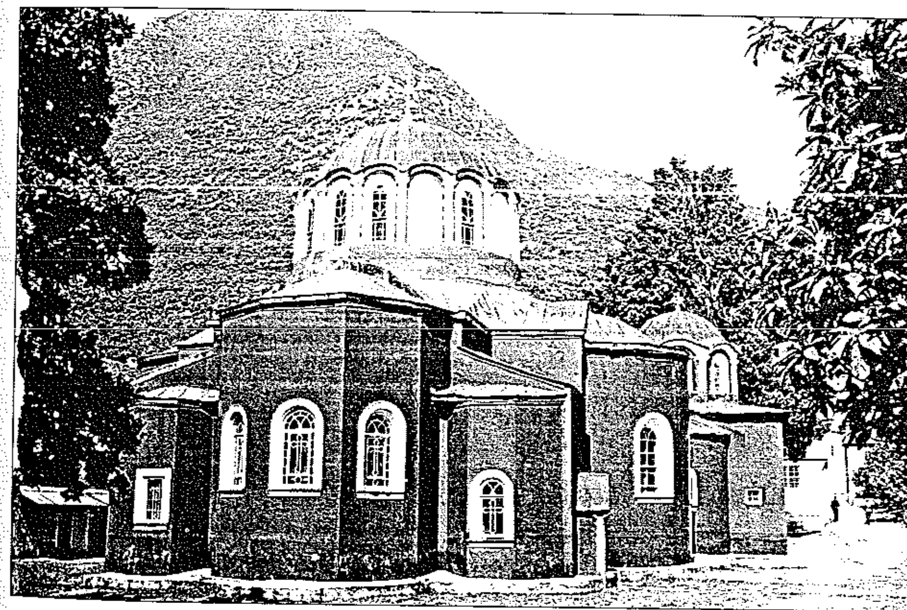
τῆς σιωπῆς, πλήν ἔμεινεν, ἔτι μίλιον ἕνα,
νά φθάσω στό ποθούμενον, εἶτα νά σιωπήσω,
καί τόν φιλαναγνώστην μου, ἀξίως νά τιμήσω:-

Εικ. 1. Προσκυνητάριο Μεγίστης Λαύρας. Κώδ. Λ 54, φ. δν

Εικ. 2. Προσκυνητάριο Μεγίστης Λαύρας. Κώδ. Λ 54, σ. 279

Εικ. 3. Μεγίστη Λαύρα. Άποψη μονής από νοτιοδυτικά

Εικ. 4. Καθολικό Μεγίστης Λαύρας. Νοτιοανατολική πλευρά

Εικ. 5. Κάτοψη καθολικού Μεγίστης Λαύρας. Σχέδιο Β. Barskij (1744)

Εικ. 6. Τράπεζα Μεγίστης Λαύρας. Σχέδιο Β. Barskij (1744)

Ioannis S. Vitaliotis

Les compartiments SO et NO du catholicon du monastère Saint-Luc (Hosios Loukas) en Phocide: quelques remarques sur leur fonction

ABBREVIATIONS

AD : Αρχαιολογικόν Δελτίον
BCH : Bulletin de Correspondance hellénique
BZ : Byzantinische Zeitschrift
CA : Cahiers archéologiques.
DChAE : Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
DOP : Dumbarton Oaks Papers
MNE : Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά
OCP : Orientalia Christiana Periodica
ODB : A. Kazhdan (éd.), The Oxford Dictionary of Byzantium, 1-3, N. York / Oxford 1991.
TM : Travaux et Mémoires

Les deux compartiments qui se trouvent à l'ouest des transepts nord et sud du catholicon de Hosios Loukas (Saint-Luc en Phocide), au-dessus de la tribune, sont mentionnés communément dans la bibliographie sous le nom de "chapelles occidentales". Dans les pages qui suivent nous allons nous occuper de la fonction de ces compartiments, en insistant plutôt sur celle du compartiment nord-ouest (NO), qui est celui qui présente le plus de problèmes d'interprétation.

Rappelons tout d'abord que de tels compartiments constituent une partie indispensable du plan des églises à trompes d'angles, connues aussi sous le nom d'"églises de type octogonal composite" ou "continental", tel le catholicon de Hosios Loukas: ils sont absolument incorporés dans l'édifice, sans même se présenter en saillie par rapport aux murs nord et sud de l'église[1] (fig. 1). A première vue, le terme "chapelle" pourrait être appliqué au compartiment sud-ouest (SO) de Saint-Luc, séparé du transept sud par une paroi. Une petite abside (niche) est creusée dans la profondeur de cette paroi, qui constitue le mur est de cet espace rectangulaire (fig. 2). L'image de la Vierge debout à l'Enfant dans la niche, de même que l'effigie (aujourd'hui presque effacée) de saint Basile sur la paroi est, à côté de l'abside, sont des éléments qui révèlent de manière significative l'intention des personnes chargées de la conception architecturale et du décor de l'édifice de disposer le compartiment SO à la façon d'une chapelle. Il y pourtant deux "défauts" qui rendent problématique la célébration de la liturgie dans ledit compartiment. Le premier tient à la trop grande hauteur de la surface plate de l'"autel" –qui occupe la partie inférieure de la conque– à partir du plancher (1,38 m.); cette hauteur ne semble pas avoir été modifiée depuis l'origine, comme le démontre la fresque de la niche. Le deuxième point est l'absence d'une deuxième niche ou, au moins, d'une table fixe qui servirait de prothèse. Compte tenu de ces remarques, nous pensons que le compartiment SO a été certes conçu comme une *imitation de chapelle*, mais qu'en réalité il n'a jamais été vraiment utilisé comme tel, à savoir comme lieu de célébration eucharistique.

1. Sur ce type d'église voir E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou en Triphylie (Péloponèse) et les autres édifices de même type*, Paris 1951, p. 35-45, R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books,1986[4], p. 385-390, Tania Velmans, V. Korać, Marica Šuput, *Rayonnement de Byzance*, Saint-Léger-Vauban / Paris 1999, p. 357-360 et Ch. Bouras, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Athènes 2001, p. 92.

Il y a quelques décennies, une vasque de marbre à eau bénite était déposée dans la chapelle sud-ouest et c'est dans ce compartiment qu'elle avait été repérée par R. Schultz et S. Barnsley[2]. Quoi qu'on ne sache pas si elle appartenait au mobilier liturgique originel de la chapelle, nous pouvons supposer qu'elle était utilisée pour l'office de la bénédiction de l'eau (*hagiasmos*), ou, moins probablement, comme fonts baptismaux[3]. Pour évaluer cette dernière hypothèse, il faudrait tenir compte des sources: on sait bien, par le texte de sa Vie, que le monastère de saint Luc le Jeune (appelé aussi Luc de Steirion ou de Steiris) fut, dès la mort de son fondateur (953), un centre de pèlerinage[4], mais on n'est pas en position de savoir si un nombre d'enfants y furent aussi baptisés en accomplissement d'un voeu[5]. En revanche, la possibilité de l'existence d'un bassin servant pour la bénédiction de l'eau à l'intérieur des églises byzantines, en dehors de celui trouvé à l'extérieur, dans la cour (phiale, *φιάλη*), est en réalité attestée[6]. Quoi qu'il en soit, l'hypothèse

2. Voir une reconstruction de la vasque dans R. W. Schultz & S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phocis, and the dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Boeotia*, London 1901, p. 32, fig. 22. La vasque se trouve actuellement au musée du monastère.

3. L'office de la "Grande Bénédiction de l'eau" (*μέγας ἁγιασμός*) est lié à la fête de l'Epiphanie (6 janvier), alors que celui de la "Petite Bénédiction de l'eau" (*μικρὸς ἁγιασμός*) peut avoir lieu au premier jour de chaque mois ou à n'importe quel jour. Voir les textes de ces offices dans J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Graz 1960, p. 366-372 (Grande Bénédiction) et 358-364 (Petite Bénédiction), ainsi que M. Arranz, S.J., *L'Eucologio Constantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*, Roma 1996, p. 198-205 (Grande Bénédiction).

4. Voir D. Sophianos, *Όσιος Λουκάς. Ο Βίος του οσίου Λουκά του Στειριώτη*, Athènes 1989, p. 208-209 (ch. 81); (traduction anglaise: Carolyn Connor & W. R. Connor, *The Life and Miracles of Saint Luke of Steiris. A Translation and Commentary*, Brookline, Mass. 1994). Sur le monastère de Hosios Loukas en tant que lieu de pèlerinage, voir Carolyn Connor, *Art and Miracles in Medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and its Frecoes*, Princeton, NJ 1991, p. 102-115, et, en général, sur ce role des monastères entre le IXe et le XIIe siècles, voir Rosemary Morris, *Monks and Laymen in Byzantium 843-1118*, Cambridge 1995, spécialement p. 90-119.

5. Schultz et Barnsley (*The Monastery of Saint Luke, op.cit.*, p. 19) affirment qu'il y avait des baptêmes d'enfants au monastère. Il est certain que, sans indices même, ils font remonter à la période byzantine une pratique qui pourrait dater de la période ottomane et perdure jusqu'à aujourd'hui. Voir aussi Gordana Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1969, p. 167 et S. Curčić, "Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches", *Journal of the Society of Architectural Historians*, December 1977, Vol. XXXVI, No 4, où l'hypothèse du baptistère est également soutenue.

6. G. Millet, dans son article "Recherches au Mont-Athos (phiale et simandre de Lavra)", *BCH* XXIX (1905), p. 115-116, en citant des *typica* byzantins, note qu'"il y avait aussi une phiale dans l'église", à savoir en dehors de la phiale de la cour. Voir aussi Ida Sinković, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000, p. 18. D'après une indication tirée du Livre des Offices, c'était la Grande Bénédiction de l'eau qui se déroulait "dans la phiale de la cour intérieure" (il s'agit sans doute du bassin de l'atrium: *ἐν τῇ φιάλῃ τοῦ μεσαύλου τῆς ἐκκλησίας*; cf. Goar, *Euchologion, op.cit.*, p. 363).

d'une relation du compartiment sud-ouest avec un office de bénédiction de l'eau est confirmée par son programme iconographique, comme d'autres chercheurs l'ont déjà remarqué[7]: la représentation de l'entretien entre saint Jean et le Christ juste avant le baptême de ce dernier (Matthieu 3,13-15) (fig. 3) ne saurait être interprétée sans la célébration d'un tel office. Dans ce cas-là, la niche pouvait servir pour déposer les ustensiles sacrés nécessaires pour la bénédiction de l'eau.

Le compartiment nord-ouest (NO), a la même surface que celui du SO et fait pendant à celui–ci, à la différence qu'ici à la place habituelle de l'abside il y a une ouverture orthogonale creusée sur la paroi est (fig. 4, 5). Cette ouverture, il faut le signaler, est contemporaine de l'édifice, comme le démontrent tant sa corniche de marbre que l'arrangement des fresques autour d'elle (voir *infra*). L'ouverture donne sur le transept nord, juste en face de la châsse qui conserve les reliques du saint. Cette dernière construction, d'importance primordiale pour la fonction du catholicon, on le sait bien, était autrefois couronnée d'un baldaquin à toit pyramidal dont il reste les quatre colonnettes et l'architrave se développant sur chacun des quatre côtés de l' édicule[8] (fig. 6). L'ouverture rectangulaire que nous venons de citer entre le compartiment NO et le transept nord est surmontée, du côté du compartiment, d'un tympan semi-circulaire qui abrite l'image en fresque de saint Luc de Steirion en buste et en prière. Le tympan semi-circulaire de la façade ouest de la même paroi –du côté du transept nord– est décorée de façon identique, à savoir d'une image en mosaïque du même saint, toujours en buste et en prière, bien plus grande évidemment que celle du compartiment NO, en rapport avec la taille du tympan. D'après M. Chatzidakis, le passage entre le compartiment NO et le transept, de dimensions modestes (hauteur: 1,97 m., largeur: 0,61 m.), a été conçu de sorte que l'arc au-dessus du baldaquin de la châsse soit mieux mis en valeur, parce que l'ouverture entre les deux colonnettes du

7. Théano Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Athènes 1982, p. 113-118, où on preut trouver un traitement détaillé de la fonction liturgique de la chapelle sud-ouest avec la citation de nombreux parallèles.

8. Voir une reproduction dans E. Stikas, *Ο κτίτωρ του καθολικού της Μονής Οσίου Λουκά*, Athènes 1974-75, p. 56, fig. 15, pl. A, pl. 10-12.

baldaquin dépasse en largeur celle du passage[9].

La définition de la fonction de ladite "chapelle NO" est plus problématique que celle du SO. Depuis longtemps on a accepté comme une donnée que le compartiment NO avait un "caractère funéraire", pour reprendre l'expression de M. Chatzidakis[10] et d'E. Stikas[11]. Comme nous allons voir dans la suite, la présence d'une tombe en forme d'arcosolium attachée au mur nord, ainsi que la plus grande partie de son décor pictural ont fourni des arguments en faveur de cette hypothèse.

Théano Chatzidakis remarque, à juste titre, qu' "on reproduit en effet dans cette chapelle l'essentiel du programme iconographique d'une église indépendante: le Pantocrator sur la voûte est accompagné de deux archanges sur l'arc doubleau"[12]. Il est également vrai, comme le note la même byzantiniste, que la Transfiguration, qui figure sur la paroi est, complète en quelque sorte le programme iconographique du catholicon, d'où cette scène christologique importante est absente[13]. De même, il ne fait aucun doute que quelques éléments du programme iconographique du compartiment NO pourraient être considérés comme ayant un caractère funéraire, en association d'ailleurs avec l'arcosolium ci-dessus. On a considéré comme de tels éléments non seulement les deux candélabres et la chouette (dont le symbolisme funéraire ne peut que difficilement être contesté), respectivement sur les parois nord et sud, mais aussi la scène de l'Ascension d'Elie, sur la paroi ouest[14] (fig. 7). C'est dans le même esprit qu'on a comparé le compartiment NO à un nombre de chapelles annexes byzantines dont la fonction funéraire est soit bien attestée - telles les chapelles de Pammakaristos

9. M. Chatzidakis, "Περί της μονής Οσίου Λουκά νεώτερα", *Ellenika* 25 (1972), p. 307-308.

10. Voir Chatzidakis, "Περί της μονής Οσίου Λουκά", *op.cit.*, p. 307: "(...) l'espace angulaire NO-chapelle, qui, comme il a été démontré récemment, a un caractère purement funéraire".

11. E. Stikas, *Ο κτίτωρ του καθολικού της Μονής Οσίου Λουκά*, Athènes 1974-75, p. 71.

12. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales, op.cit.*, p. 109.

13. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales, op.cit.*, p. 110.

14. Voir en détail les arguments sur le caractère funéraire du programme iconographique dans Babić, *Les chapelles annexes, op.cit.*, p. 164, 166, Théano Chatzidakis, "Particularités iconographiques du décor peint des chapelles occidentales de Saint-Luc en Phocide", *CA* 22 (1972), p. 89 ff., Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales, op.cit.*, p. 110-113. Cf. aussi Maria Panayotidi, "La peinture monumentale en Grèce de la période posticonoclaste jusqu'à l'avènement des Comnènes (813-1081)", *CA* 34 (1986), p. 94: "Le programme qui est complété par la représentation de deux candélabres et d'une chouette a un caractère funèbre qui indique que cet édifice devait servir de chapelle funéraire". Cf. aussi Sinkević, *The Church of St. Panteleimon, op.cit.*, p. 17-18.

(Fethiye Çami) et de Chora (Kahrie Çami) - soit fort probable - telles les chapelles ou compartiments latéraux de Daphni, de Saint-Pantéléimon de Nérézi, de certaines églises de Cappadoce, etc[15].

Nous allons tenter ici de reconsidérer des arguments iconographiques qui ont été portés en faveur de la fonction du compartiment NO de Hosios Loukas comme chapelle funéraire. En premier lieu, nous ne pensons pas que la reprise du motif du Pantocrator sur la voûte du compartiment NO puisse nous amener à la conclusion que ce dernier "était réservé à un culte spécial"[16]. Quant à une autre scène de caractère funéraire présumé, l'Ascension d'Elie, elle pourrait être considérée plutôt comme une composition qui fait pendant à la Transfiguration située juste en face (paroi est), puisque le personnage d'Elie constitue le lien entre les deux scènes[17]. Nous l'avons noté plus haut, on a choisi la Transfiguration pour compléter, en quelque sorte, le programme iconographique du catholicon. Par conséquent, le choix de la représentation de l'Ascension du prophète comme scène complémentaire à la Transfiguration, nous semble être une hypothèse pertinente[18].

Il n'est pas sans intérêt de s'attarder ici un peu sur l'arcosolium du compartiment NO, puisqu'il a été mis en rapport avec le décor pictural (fig. 8). Théano Chatzidakis note à juste titre que la maçonnerie du tombeau "ne permet pas de confirmer qu'il s'agit d'une adjonction postérieure" et lie l'image de saint Théodore avec l'abbé Théodose Léôbachos, qui aurait été le donateur hypothétique du décor du compartiment NO[19]. Elle évite cependant d'identifier le tombeau avec celui de l'abbé Théodose[20]. Le personnage important de Théodore Léôbachos (en grec: Λε-

15. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales, op.cit.*, p. 112-113, n. 484, 485. Sur les chapelles annexes dans lesquelles des services funéraires avaient lieu, voir Babić, *Les chapelles annexes, op.cit.*, p. 40-58. Plus spécialement, sur l'église de Nerezi voir Sinkević, *The Church of St. Panteleimon, op.cit.*, p. 16-18. Sur l'addition à des églises byzantines de compartiments destinés à abriter la tombe du fondateur, voir R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, N.J. 1999, p. 119-127.

16. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales, op.cit.*, p. 109.

17. Cf. Babić, *Les chapelles annexes, op.cit.*, p. 40: "Tout compte fait, au Moyen Age les chapelles constantinopolitaines vouées au culte des saints ou des saintes reliques restaient réservées à ce culte. Cette coutume liturgique, sanctionnée par le Typicon de la Grande Eglise, devait être respectée également dans d'autres communautés religieuses".

18. Comme le remarque à juste titre Th. Chatzidaki, la place prééminente accordée à l'Ascension d'Elie peut être également justifiée par la popularité de sa fête, le 20 juillet, aussi bien que par sa qualité d'exemple de la vie monastique, (Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales, op.cit.*, p. 65).

19. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales, op.cit.*, p. 184-188.

20. Chatzidakis-Bacharas (*Les peintures murales, op.cit.*, p. 188) parle notamment "d'un tombeau de date incertaine destiné à recevoir la dépouille d'un moine important dont l'identité nous reste

ωβάχος), originaire de la région de Béotie, dignitaire de l'Etat (*anthypatos, patrikios* et *katépanô*) et ensuite moine et "abbé des (moines de) Steirion" sous le nom de Théodose, est bien connu[21]. Par malheur, l'emplacement originel de l'inscription funéraire –actuellement au musée du monastère– marquant la tombe de cet abbé illustre nous est inconnu[22]. N. Oikonomidès pense qu'elle était probablement placée au-dessus d'un arcosolium dans un compartiment à part, "dans une église ou, plus probablement, dans une crypte", mais qu'en tout cas elle ne pouvait pas servir de couvercle de sarcophage[23].

Si le programme iconographique du compartiment NO ne suffit pas pour que celui-ci soit considéré de caractère funéraire et en excluant tant la célébration de la liturgie –qui présuppose un autel–, que la célébration de la bénédiction de l'eau –qui se faisait, d'après tous les indices, dans l'autre compartiment–, quelle pouvait être la fonction liturgique de cet espace?

Les chapelles de petites dimensions contiguës au narthex d'églises byzantines, c'est un fait notoire, sont courantes dans l'architecture ecclésiastique de la période médiobyzantine, avant tout dans le cas des églises monastiques[24]. Mentionnons, à titre d'exemple, les catholica des monastères athonites de la Grande Laure[25],

inconnue". Par conséquent, nous sommes obligés de remarquer que D. Pallas a tort en affirmant que Th. Chatzidakis identifie l'arcosolium du compartiment NO avec le tombeau de Léôbachos en se basant sur l'effigie de saint Théodore Stratélate (D. Pallas, "Zur Topographie und Chronologie von Hosios Lukas: Eine kritische Übersicht", *BZ* 78 [1985], p. 103).

21. Voir J. Nesbitt & J. Wiita, "A Confraternity of the Comnenian Era", *BZ* 68 (1975), p. 360-384, surtout p. 365, 369, 373-374 et Oikonomides, "The First Century", *op.cit.*, p. 245-249. Oikonomides corrige l'édition du texte du Typikon de la Fraternité de la Vierge Naupaktiôtissa publié par Nesbitt et Witta en écrivant "Théodose" au lieu de "Théodore" (*op.cit.*, p. 248, n. 13). Cf. aussi Doula Mouriki, "Stylistic Trends in monumental Painting of Greece during the eleventh and twelfth centuries", *DOP* 34-35 (1980-81), p. 82 (réimprimé dans: Eadem, *Studies in Late Byzantine Painting*, London 1995, n. III, p. 130).

22. Voir la publication de l'inscription dans G. Sotiriou, "Νεώτεραι επιγραφαί περί της τεχνικής των μωσαϊκών επί τη ευκαιρία επισκευών του καθολικού της βυζαντινής Μονής Οσίου Λουκά. Επιγραφαί και χαράγματα", *AD* 6 (1920-21), p. 181-182, Nesbitt & Wiita, "A Confraternity" *op.cit.*, p. 373-374, N. Oikonomides, "The First Century of the Monastery of Hosios Loukas", *DOP* 46 (1992), p. 246. Sa publication par Oikonomides est la plus correcte. Sotiriou (*op.cit.*, p. 182) a daté l'inscription du XIIe siècle, ce qui n'a pas été accepté par les chercheurs postérieurs. L'inscription est actuellement conservée au musée du monastère.

23. Oikonomides, "The First Century", *op.cit.*, p. 245.

24. Sur ce sujet, voir Babić, *Les chapelles annexes, op.cit.* et Curčić, "Architectural Significance", *op.cit.*, p. 94-110.

25. Sur la fonction des chapelles occidentales de la Laure, voir Babić, *Les chapelles annexes,*

d'Ivérôn et de Vatopédi[26], ou bien un certain nombre d'églises monastiques en Cappadoce[27], dans les Balkans[28], et même en Russie[29]. La Vie de saint Lazare du Mont Galésion (mort en 1053) nous apprend que le saint mourant a reçu sa dernière communion par un prêtre du monastère qui avait célébré l'eucharistie "dans le côté droite du narthex", phrase par laquelle il faut entendre une chapelle adjointe dans la partie sud du narthex[30]. L'existence de tombeaux, souvent en forme d'arcosolia dans les chapelles -ou annexes- est monnaie courante[31]. Il serait par ailleurs logique d'établir un parallélisme entre celles-ci et les chapelles funéraires en forme de crypte existant déjà depuis l'époque paléochrétienne[32].

Arrêtons-nous au cas des deux compartiments latéraux de l'église Saint-Pantéléimon à Nérézi (1164), car, parmi les exemples mentionnés ci-dessus, ce sont eux qui présentent le plus d'affinités avec les "chapelles" occidentales du catholicon de Hosios Loukas. La raison principale en est que les deux compartiments occidentaux de Nérézi, bien qu'ils ne communiquent qu'avec le narthex, sont privés d'abside, tout comme le compartiment NO de Saint-Luc[33]. De

op.cit., p. 44-47.

26. Sur l'architecture et l'histoire des chapelles latérales du catholicon de Vatopédi, voir Mamaloukos, *Το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική (διδακτορική διατριβή)*, Athènes 2001, p. 82-102, 160-168, 206-207.

27. Natalia Teteriatnikov, *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*, Rome 1996, p. 175-178; voir aussi Eadem, "Burial Places in Cappadocian Churches", *The Greek Orthodox Theological Review* 29/2 (1984), p. 151-153.

28. Babić, *Les chapelles annexes, op.cit.*, p. 52-54 et p. 55 (plans d'églises).

29. Babić, *Les chapelles annexes, op.cit.*, p. 54, 57, Sinković, *The Church of St. Panteleimon, op.cit.*, p. 16.

30. J. Thomas & Angela Constantinides Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 1, Washington, D.C. 2000, p. 165 (ch. 250).

31. Cf. Sinković, *The Church of St. Panteleimon, op.cit.*, p. 17. Voir aussi Teteriatnikov, *The Liturgical Planning, op.cit.*, p. 170 et N. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athènes 2000, p. 104-144. Les tombeaux peuvent aussi se trouver dans les bas-côtés ou le narthex. Comme le remarque N. Laskaris (*op.cit.*, p. 143), les tombeaux à arcosolia sont destinés aux fondateurs ou aux moines.

32. Voir J.-P. Sodini, "Les cryptes d'autel paléochrétiennes: essai de classification", *TM* 8 (1981), p. 437-458, Connor, *Art and Miracles, op.cit.*, p. 72-76. Le rôle des cryptes d'autel "est incontestablement lié à la présence de reliques" (Sodini, *op.cit.*, p. 454).

33. Voir le plan de l'église Saint-Pantéléimon dans Curčić, "Architectural Significance", p. 102, fig. 14 et Sinković, *The Church of St. Panteleimon, op.cit.*, p. 190, pl. I. Les analogies entre les chapelles de Hosios Loukas et celles de Nerezi sont mentionnées aussi par Sinković, *The Church of St. Panteleimon, op.cit.*, p. 17.

plus, le compartiment NO de Nérézi abrite, lui aussi, un arcosolium[34], alors qu'il y a des indices que celui du SO abritait peut-être des fonts baptismaux ou une vasque à eau[35]. La dimension des "chapelles" de Saint-Pantéléimon et, surtout, l'absence d'abside sont des facteurs qui ne permettaient pas, certes, la célébration de liturgie, mais qui n'interdisaient pas la célébration de l'office pour les défunts (*mnémosynon, μνημόσυνον*) ou la bénédiction de l'eau[36].

Ces "défauts" posent évidemment la question de la rectitude du terme "chapelle" pour désigner les compartiments latéraux de l'église de Nérézi[37]. Car, l'impossibilité de la célébration de la liturgie dans un espace rend forcément inapproprié l'usage du terme "chapelle" pour celui-ci. Or, ce problème de terminologie se pose de façon plus générale: comme nous l'avons noté plus haut, aucune abside n'existe sur la paroi est du compartiment NO de Hosios Loukas, comme on l'attendrait d'une chapelle et comme c'est le cas dans celle du SO. Notons que, dans le catholicon du monastère de Daphni, église de quelques décennies seulement postérieure à Hosios Loukas, appartenant elle aussi au type octogonal "continental", les deux compartiments occidentaux sont dotés d'une petite niche creusée dans l'épaisseur du mur est[38]. Ayant en vue aussi qu'à Hosios

34. Dans la chapelle Saint-Nicolas annexée au SO du catholicon du monastère de Vatopédi il y a aussi un arcosolium (Mamaloukos, *Το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου*, *op.cit.*, p. 97, plan 62).

35. Dans le cas, évidemmet, que la trou sur le planchet du compartiment abritait des fonts baptismaux et non un tombeau (Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, *op.cit.*, p. 17).

36. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, *op.cit.*, p. 17-19. Le terme général *pannychis (παννυχίς)* employé par I. Sinkević pour désigner l'office de commémoration des défunts n'est pas correct. Certains jours, la *pannychis* (à savoir, office nocturne) byzantin il y a des prières pour les défunts, mais ce sont les Russes qui ont donné le nom *pannychis* à l'office pour les défunts (voir à ce sujet I. Fountoulis, *Παννυχίς* [=*Κείμενα Λειτουργικής* 2], Thessalonique 1969, M. Arranz, "Les prières presbytérales de la 'Pannychis' de l'ancien Euchologe byzantin et la 'Panikhida' des défunts", *OCP* 40 [1974], p. 314-343, 41 [1975], p. 119-139 et surtout p. 314, 342-343). Notons que le *typicon* du monastère serbe de Chilandar au Mont-Athos (début du XIIIe s.), rédigé par saint Sava, fait clairement la distinction entre la *pannychis* regulière et la *pannychis* commémorant les moines défunts (Babić, *Les chapelles annexes*, *op.cit.*, p. 51).

37. Le terme "chapelles subsidiaires" ("subsidiary chapels") est employé par S. Curčić ("Architectural Significance", *op.cit.*) et par I. Sinkević (*The Church of St. Panteleimon*, *op.cit.*, p. 16, 17, 19).

38. Voir le plan de Daphni dans Schultz & Barnsley, *The Monastery of Saint Luke*, *op.cit.*, p. 14, fig. 7. En revanche, les niches n'apparaissent pas sur le plan de la même église d'après G. Millet (*Le monastère de Daphni. Histoire, architecture, mosaïques*, Paris 1899, p. 50, fig. 24). Voir aussi les niches des chapelles occidentales de l'église cruciforme –ruinée aujourd'hui- Saint-Nicolas à Aulis, en Béotie, datée du milieu du XIe siècle (Ch. Bouras, "Συμπληρωματικά στοιχεία για ένα κατεστραμμένο ναό

Loukas l'espace en question n'abritait pas de reliques, le seul office qui pourrait s'y dérouler reste la célébration des office funéraires courts (*mnémosyna*), probablement devant l'arcosolium de la partie ouest du compartiment. La même fonction semble être probable pour les deux autres monuments que nous venons de citer.

Il s'agit d'ailleurs d'une coutume bien attestée dans les *typica* monastiques[39]. Ainsi, la règle (*hypotypôsis, ὑποτύπωσις*) du monastère de Stoudion, établie par saint Théodore (mort en 826), ordonnait la célébration d'un service devant les tombes des frères les deux samedis dédiés aux âmes, dont le premier avait lieu avant le Carême et l'autre la veille de la Pentecôte[40]. Dans le monastère constantinopolitain de Pantocrator (XIIe s.) on célébrait un office funéraire tous les vendredis, après les vêpres (durant la *pannychis*) et chaque samedi matin, après la liturgie. Dans ce dernier cas, l'office se déroulait non pas dans une annexe, mais dans une chapelle cimetériale, indépendante du catholicon[41]. Dans une autre fondation de la capitale, le monastère de la Vierge Evérgétide, le *typicon* prescrit un office pour les défunts, toujours à la fin de la semaine, chanté dans un lieu non indiqué, que G. Babić identifie, à juste titre, avec une annexe du catholicon[42]. La pratique d'un *mnémosynon* devant la tombe des fondateurs après les vêpres est courante même aujourd'hui dans un nombre de monastères grec-orthodoxes[43].

της Βοιωτίας", *DChAE*, pér. IV, 4 [1964-1965], p. 227-243 [résumé français, p. 244] et Curčić, "Architectural Significance", *op.cit.*, p. 101, fig. 13). D'après le plan d'E. Stikas, il n'y a pas de niches dans les deux compartiments occidentaux de l'église de Christianou, qui, comme celle de Daphni, appartient à la typologie des églises à trompes d'angles (Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, *op.cit.*, pl. I). Notons que la fonction de ce dernier monument comme catholicon de monastère, et non comme église épiscopale, est une hypothèse soutenue par le professeur Ch. Bouras et basée sur les restes des bâtiments entourant l'église (Ch. Bouras & Laskarina Boura, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Athènes 2002, p. 321).

39. Sur la pratique de la commémoration des défunts dans les monastères byzantins, voir Connor, *Art and Miracles*, *op.cit.*, p. 83-93. Voir aussi Dorothy Abrahamse, "Ritual of Death in the Middle Byzantine Period", *The Greek Orthodox Theological Review* 29.2 (1984), p. 125-134.

40. Babić, *Les chapelles annexes*, *op.cit.*, p. 40. Voir aussi Thomas & Constantinides Hero, *Monastic Foundation Documents*, *op.cit.*, p. 103: "It should be known that even though we reckon these days as those of the resurrection, we nevertheless sing the canons for the dead on Saturdays and on any other day if it happens to be a commemoration of a brother".

41. Babić, *Les chapelles annexes*, *op.cit.*, p. 40.

42. Babić, *Les chapelles annexes*, *op.cit.*, p. 42.

43. Par exemple, au monastère de Vatopédi, au Mont-Athos, où l'arcosolium sur le mur sud du narthex est considéré, d'après la tradition du monastère, comme la tombe des fondateurs

Or, la célébration d'un tel office dans le compartiment NO de Hosios Loukas quelques fois par an ou même une fois par semaine ne permet pas de lui attribuer un caractère funéraire par définition. Ou bien, pour être plus précis, nous ne saurions pas considérer comme fonction principale du compartiment le déroulement d'offices funéraires. Il n'en est pas ainsi de la crypte du catholicon: là, tant l'aménagement de l'espace, que son programme iconographique–comprenant, entre autres, les portraits des quatre premiers succésseurs de saint Luc à l'abbatiat, sur la voûte d'arêtes sud-est[44]–, rendent flagrant le caractère funéraire de la crypte[45]. Il ne nous semble pas probable qu'une deuxième chapelle funéraire, au sein du même complexe architectural, ait vraiment raison d'être.

D. Pallas, qui a montré dans ses études un intérêt vif pour l'interprétation liturgique de l'espace de l'église et des objets ecclésiastiques, a promulgué une hypothèse fort intéressante en ce qui concerne le compartiment NO de Hosios Loukas[46]. Il a été le premier à attirer l'attention sur sa particularité architecturale, notamment sur l'ouverture de la paroi est. Suivant en cela l'opinion d'E. Stikas, Pallas a considéré l'installation du ciborium au-dessus de la châsse aux reliques du saint comme postérieure au passage amenant du compartiment NO au transept[47]. Non seulement il a lié ledit compartiment à la vénération des reliques du saint fondateur, mais de plus il l'a associé au supposé séjour d'un nombre de pèlerins, en premier lieu de malades, pour une durée d'une ou de plusieurs nuits. En d'autres termes, il a pensé que le compartiment NO servait d'incubatoire[48].

Nous allons nous arrêter sur cette dernière hypothèse, qui est, il faut le dire, assez

(Mamaloukos, *Το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου*, *op.cit.*, p. 50-51).

44. Il s'agit des abbés Philothée, Luc, Théodose et Athanase (voir Nano Chatzidaki, *Όσιος Λουκάς*, Athènes 1996, fig. 91-95, Connor, *Art and Miracles*, *op.cit.*, p. 29-32, 49-52, pl. 3, fig. 49- 52 et Oikonomides, "The First Century", *op.cit.*, p. 250-252). Précisons que Carolyn Connor (*op.cit.*) identifie Luc et Athanase -à tort, comme le démontre N. Oikonomidès- à deux fameux ascètes et saints du Xe siècle, Luc le Stylite et Athanase de l'Athos.

45. Le professeur Ch. Bouras l'appelle, à juste titre, "crypte funéraire" (*Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, *op.cit.*, p. 114).

46. Pallas, "Zur Topographie", *op.cit.*, p. 94-107 et spécialement p. 103-106.

47. Pallas, "Zur Topographie", *op.cit.*, p. 101. D'après E. Stikas, "le proskynétaire et le reliquaire dans celui-ci n'ont pas été construits en même temps que le catholicon, mais plus tard" (E. Stikas, *Το οικοδομικόν χρονικόν της Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος*, Athènes 1970, p. 248-253) et "le compartiment NE du catholicon a été transformé en chapelle bien après la construction du catholicon" (Stikas, *op.cit.*, p. 253-258 et Idem, *Ο κτίτωρ*, *op.cit.*, p. 67-70).

48. Pallas, "Zur Topographie", *op.cit.*, p. 106.

charmante. L'incubation, c'est un fait notoire, était une pratique commune dans un nombre de lieux saints, déjà depuis l'époque paléochrétienne. Dans la plupart des cas, ces sanctuaires de Constantinople, de l'Asie Mineure, de Syrie et d'Egypte abritaient les reliques des saints titulaires. Les malades couchaient souvent près des reliques du saint, ou bien dans l'atrium extérieur, parfois même dans la nef[49].

Il y a lieu d'admettre que la pratique de l'incubation à Hosios Loukas durant la 2e moitiè des Xe et XIe siècles ne différait guère de celle attestée par les sources concernant d'autres lieux saints[50]. Ainsi, dans la Vie de saint Luc de Steirion, écrite peu après sa mort (953) et, en tout cas avant la construction du nouveau catholicon (1011 ou 1022 d'après M. Chatzidakis[51], peu après selon P. Mylonas[52]),

49. Sur la pratique de l'incubation entre le IVe et le VIIe s., voir N. Fernandez Marcos, *Los "Thaumata" de Sofronio. Contribución al estudio de la "incubatio cristiana"*, Madrid 1975, P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris 1985, p. 224-229, Idem, "The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East (before the 7th Century)", *DOP* 56 (2002), p. 73 et *ODB*, 2, p. 992, article "Incubation" (F. Trombley); voir aussi V. Crisafulli, J. Nesbitt (éd.), *The Miracles of St. Artemios: A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium*, Brill. 1997, p. 23-25 (sur l'incubation dans l'église Saint-Jean d'Oxeia, à Constantinople, où étaient déposées les reliques de saint Artémios). La pratique de l'incubation au monastère Saint-Luc durant le Xe et le XIe s. ne saurait pas être très différente de celle attestée par les sources dans de nombreux sanctuaires de Constantinople, de l'Asie Mineure et de l'Orient pendant les siècles antérieurs.

50. Parmi les sources plus proches de l'époque de la fondation du monastère de Hiosios Loukas, citons la Vie de saint Pierre d'Atroa (IXe s.), où il y a aussi des témoignages sur la pratique de l'incubation: un petit infirme passe une nuit auprès de la châsse aux reliques de saint Pierre et le moine malade Nicolas deux jours (V. Laurent, *La Vita retractata et les miracles posthumes de saint Pierre d'Atroa*, Bruxelles 1958, p. 148-149, 168-169).

51. Sur les arguments en faveur de la construction du nouveau catholicon à l'initiative de l'abbé Philothée -probablement en 1011 ou en 1022-, voir M. Chatzidakis, "A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc", *CA* 19 (1969), p. 127-150 et surtout p. 129-130 [=M. Chatzidakis, *Studies in Byzantine Art and Archaeology*, Variorum Reprints, London 1972, XII], Idem, "Précisions sur le fondateur de Saint-Luc", *CA* 22 (1972), p. 87-88, Idem, "Περί της μονής Οσίου Λουκά νεώτερα", *Ελληνικά* 25 (1972), p. 298-313, D. Sophianos, "Η Μονή του Οσίου Λουκά. Έλεγχος και κριτική της αξιοπιστίας και ερμηνείας των πηγών", *MNE* 4 (1992), p. 23-80 et surtout p. 70 ff. et Oikonomides, "The First Century ", *op.cit.*, p. 245-255, surtout p. 249-252 et 254-255.

52. P. Mylonas, "Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος", *Αρχαιολογία* 38 [1991], p. 78-80, Idem, "Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος. Έλεγχος της αναξιοπιστίας των πηγών", *Αρχαιολογία* 44 [1992], p. 84-87, Idem, "Gavits arméniens et Litae byzantines. Observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide", *CA* 38 (1990), p. 99-122 et surtout p. 113 ff. et Idem, "Nouvelles remarques sur le complexe de Saint-Luc en Phocide", *CA* 40 [1992], p. 115-122). Cf. aussi E. Stikas, *Το οικοδομικόν χρονικόν της Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος*, Athènes 1970, Idem, *Ο κτίτωρ του καθολικού της Μονής Οσίου*

il y a mention du séjour dans le monastère de gens aspirant à une guérison miraculeuse. Evidemment, à l'époque de la rédaction de la Vie, ils passaient la nuit auprès de la tombe, dans l'église cruciforme, qui est d'ailleurs bien plus spacieuse que l'étroit compartiment NO[53]. D. Pallas interprète certains tropaires des Vêpres du 3e mai comme un indice d'un premier transfert des reliques, précédant le transfert dans la châsse-reliquaire du nouveau catholicon. Dans ce cas-là, les reliques auraient été éloignées du tombeau originel, à savoir celui qui est mentionné dans la Vie[54] et qui était abrité au début par la cellule du saint et puis par l'église cruciforme bâtie au même endroit deux ans après sa mort. Ce transfert hypothétique aurait eu lieu avant la rédaction de la Vie[55]. Pallas admet cependant la faiblesse de cette hypothèse: les sources passent cet évènement sous silence. Pour notre part, nous pensons que la Vie ne laisse aucun doute qu'à l'époque de sa rédaction le corps du saint continuait à être dans la tombe originelle. Il s'agit de la même tombe qui avait été embellie par le moine Cosmas originaire de Paphlagonie[56] sans toutefois avoir jamais jusqu'alors été ouverte. Admettons qu'au cas où un événement si important que le transfert du corps avait vraiment lieu, le silence de la Vie serait fort curieux[57].

Caroline Connor, en se basant sur les miracles posthumes de saint Luc rapportés dans sa Vie, insiste sur la vénération du saint *dans la crypte*, ayant comme centre la tombe en tant que source de grâce divine[58]. Elle écrit notamment que la crypte "servait de centre de guérisons et de pratiques d'incubation". Toutefois, puisqu'elle date le nouveau catholicon du Xe siècle (une datation qui, il faut le dire, n'a pas eu une acceptation large jusqu'à maintenant), elle identifie

Λουκά, Athènes 1974-75.

53. Le compartiment NO est d'une largeur maximum de 2,40 m. (au-dessous de la fenêtre du mur nord), tandis que sa largeur minimum est de 1,75 m. Sa longueur – de l'entrée ouest à l'entrée est – est de 7,52 m.

54. Sophianos, *Όσιος Λουκάς, op.cit.*, p. 208 ff. (ch. 79-97).

55. Pallas, "Zur Topographie", *op.cit.*, p. 102-103; voir aussi *infra.*

56. Sophianos, *Όσιος Λουκάς, op.cit.*, p. 208 (ch. 80).

57. Citons à ce propos que le biographe de saint Pierre d'Atroa (mort en 837), ne manque pas de mentionner qu'après la première commémoraison annuelle du saint ascète, les moines en ont enlevé la dépouille avec le cercueil de l'église où elle était déposée et l'ont transférée "dans la partie septentrionale de la grotte-chapelle de la toute Sainte Théotocos, qu'ils creusèrent et la déposèrent en revêtant sa châsse d'une plaque de marbre". La raison en était le fait que le saint avait vécu dans cette grotte (Laurent, *La Vita retractata, op.cit.*, p. 146-147).

58. Connor, *Art and Miracles*, op.cit., p. 93-103.

forcément la construction abritant la tombe du saint et associée aux miracles rapportés par la Vie (le fameux *euktérion*), à la crypte actuelle. Cette identification de deux édifices n'est pas pertinente: les deux édifices occupent incontestablement la même place, celle de la cellule originale du saint dans laquelle il fut enterré, mais aucun indice ne nous permet de les identifier.

Pourtant, il est presque certain que l'incubation pratiquée près de la tombe durant la première période de la vie du monastère, a continué après le remplacement de *l' euktérion* par le catholicon actuel. Il y a d'ailleurs des preuves que la tombe vide a continué à être un endroit particulièrement vénéré. La preuve la plus importante en est la continuité de cette vénération jusqu'à nos jours. Une autre preuve de l'importance de la tombe vide est la dédicace de la crypte à sainte Barbe, à laquelle le monastère a été à l'origine dédié selon le désir de saint Luc lui-même[59]. La dédicace de l'église –car la crypte est bel et bien une église[60]– abritant la tombe vide du fondateur à la martyre spécialement vénérée par celui-ci indique sans doute l'importance du lieu dans la vénération de saint Luc.

Malgré l'absence totale de renseignements concernant la vie du monastère et les différents aspects du pèlerinage après l'ouverture de la tombe du saint et le transfert de ses reliques dans leur emplacement final, le nouveau catholicon, certains passages des offices en l'honneur du saint pourraient peut-être nous aider à éclaircir certains aspects du culte dans le monastère de Hosios Loukas.

Il est vrai que le rédacteur de l'office du 3e mai se contente de parler de miracles et de guérisons se passant dans le "temple" de saint Luc[61], en présentant

59. Sophianos, *Όσιος Λουκάς, op.cit.*, p. 202 (ch. 72). Quand l'église de Sainte-Barbe a cédé la place à (ou quand elle est transformée en) l'église actuelle de la Vierge, la vénération de la sainte a été tout simplement transferée à la crypte. Il est logique que les dirigeants de la communauté monastique à cette époque aient voulu associer la vénération de sainte Barbe – la sainte patronne originelle du monastère - à celle de la tombe du saint.

60. Comme le fait remarquer C. Connor, la crypte, qui abrite, en dehors de la tombe du saint, deux tombes de plus qui semblent être prises en considération dans la conception de son plan, n'était pas employée que pour des enterrements puisqu'elle était conçue pour la célébration de la liturgie (Connor, *Art and Miracles, op.cit.*, p. 72; sur les rites funéraires accomplis dans la crypte de Saint-Luc et dans les cryptes des églises paléochrétiennes et byzantines en général, voir *op.cit.*, p. 83-93).

61. Voir le 3e tropaire des Petits Vêpres (G. Kremos, *Φωκικά. Προσκυνητάριον τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ ʽΟσίου Λουκᾶ τουπίκλην Στειριώτου*, t. 1, Athènes 1874, p. 72) et le 1er tropaire *idiomelon* de la *litè* des vêpres, qui appelle la tombe dans laquelle "a été déposée" (*κατάκειται*) la dépouille du saint, "deuxième Siloam pour ce qui est de la guérison des malades" (*op.cit.*, p. 79). Nous ne pensons pas que le passé composé employé (*κατάκειται*), au lieu du plus-que-parfait (*κατέκειτο*),

comme leur source la châsse aux reliques ou bien les reliques, sans plus de précisions[62], et sans mentionner explicitement la tombe originelle. Toutefois, une partie de l'office du saint publié par G. Kremos nous fournit un témoignage très important concernant la continuité de la vénération de la tombe. Il s'agit des "*encômia* (*ἐγκώμια*, "louanges") à la sainte myrrhe, chantés durant les vigiles de saint Luc devant sa tombe" (d'après le texte publié). Ces hymnes, sur lesquelles D. Pallas a été le premier à tirer l'attention, mentionnent le jaillissement de myrrhe, non des reliques, mais de la tombe vide ("tu es parti de la tombe, mais ta tombe, ô Père, fait toujours jaillir de la myrrhe"[63]). Il devient flagrant que ce dernier office se réfère à l'époque *après la translation*. De plus, il ne doit pas être postérieur au XIe siècle, car le contexte de la phrase ci-dessus nous laisse déduire que l'ouverture de la tombe ne constitue pas un événement très lointain pour son rédacteur. Le déroulement d'une partie de l'office de la vigile (celle du 7e février, fête de la dormition de saint Luc, et celle du 3e mai, fête de la translation de ses reliques) dans la crypte, devant la tombe, démontre l'importance de cet endroit pour les pèlerins. Le jaillissement de la myrrhe pourrait avoir comme conséquence la pratique de l'incubation dans la crypte, comme on sait qu'on le faisait avant la translation des reliques[64]. Certes, nous ne pouvons pas exclure la possibilité que certains pèlerins se couchaient aussi en haut, dans le nouveau catholicon, auprès de la châsse aux reliques, surtout durant les fêtes du monastère. Dans ce cas-là, ils pouvaient en effet loger aussi dans le compartiment NO, sans pourtant que cet usage temporaire confère à celui-ci le rôle d'incubatoire.

Il est intéressant que dans la première étude scientifique détaillée concernant le catholicon du monastère Saint-Luc, celle de R. Schultz et S. Barnsley, au tout début du siècle précédent, on lit: "The similar space on the north side has a door in its eastern wall opening into the north transept where is the shrine of the saint.

signifie nécessairement que ledit tropaire ait été composé à une époque antérieure à la translation des reliques (cf. aussi au autre tropaire de la litè, *op.cit.*, p. 85). Le passé composé devrait plutôt être interprété comme une affirmation de la continuité de la présence de la grâce divine la tombe à travers le corps sanctifié et même en l'absence de ce dernier.

62. Voir le 1er tropaire de la 3e ode du canon des complies (Kremos, *Φωκικά, op.cit.*, t. 1, p. 74), le 3e tropaire de la 6e ode (*op.cit.*, p. 75), le 3e tropaire de la 7e ode (*op.cit.*, p. 76), etc.

63. Kremos, *Φωκικά, op.cit.*, t. 1, p. 130.3: *«ἐξέλιπες τοῦ τάφου, ἀλλ' ὁ σὸς τάφος πάτερ μῦρον ἀεὶ ἐκβλύζει».*

64. Voir les récits d'un nombre de miracles posthumes de saint Luc dans la Vie du saint (Sophianos, *Όσιος Λουκάς, op.cit.*, p. 209 ff.).

It, very probably, formed a passage way to the shrine, which would thus be reached from the narthex without entering the church proper, egress being obtained through the door opening into the exo-narthex of the smaller church"[65]. La même hypothèse est développée plus bas dans le même ouvrage, quand est traitée en détail la question de l'accès des pèlerins à la châsse aux reliques de saint Luc. Plus précisement, deux routes d'accès y sont proposées. La première (A) passerait par la cour occidentale et l'entrée principale du nouveau catholicon, puis par la porte septentrionale du mur est du narthex (fig. 9), le compartiment NO, le transept nord et la porte du mur nord du transept. Cet itinéraire se terminerait dans la cour de la "petite église" (lire: l'exonarthex ouvert de l'église de la Vierge). Le deuxième itinéraire (B) se faisait à partir de l'entrée secondaire (nord-est) du complexe monastique: le pèlerin, en passant par la terrasse qui se trouve à l'est des deux églises (fig. 10) et est liée à la cour est par un escalier, gagnerait le "point de jonction" entre le catholicon et la "petite église"[66] (la "chapelle NE" de Stikas[67] ou l'"espace L" de P. Mylonas[68]) (fig. 11), pour aboutir dans le narthex (*litè*) de cette dernière. De cette façon, d'après les deux chercheurs, l'afflux des pèlerins qui vénéraient les reliques pouvait être partagé entre deux files, qui ne s'entrecroisaientt même pas[69]. Rappelons à ce propos que la façon dont la châsse est disposée, sous la voûte entre le transept nord et l'"espace L", nous amène à la conclusion que la vénération des reliques se faisait effectivement de deux côtés. On pourrait s'étonner un peu que les deux chercheurs anglais aient omis un troisième itinéraire (C), celui qui passe également par l'entrée principale (occidentale) du nouveau catholicon et ensuite par la porte centrale ("porte royale") du narthex pour aboutir, à travers l'espace central du catholicon et l' "espace L", dans le narthex de l'église de la Vierge.

Il faut remarquer que les deux premiers itinéraires (A et B) seraient suivis, en premier lieu, durant les jours d'afflux de pèlerins, notamment durant les fêtes du

65. Schultz & Barnsley, *The Monastery of Saint Luke, op.cit.*, p. 19. Notons que par le terme "smaller church" les deux chercheurs entendent la première église remplacée plus tard par l'église de la Vierge, qui comme on pensait alors, était postérieure au nouveau catholicon.

66. A l'est de ce compartiment il y avait un passage arqué –bouché aujourd'hui– qui donnait sur la terrasse (voir fig. 9 et Schultz & Barnsley, *The Monastery of Saint Luke, op.cit.*, p. 21-22, Stikas, *Το οικοδομικόν χρονικόν, op.cit.*, p. 188).

67. Stikas, *Το οικοδομικόν χρονικόν, op.cit.*, p. 188-191.

68. Mylonas, "Nouvelles remarques", *op.cit.*, p. 115 ff.

69. Schultz & Barnsley, *The Monastery of Saint Luke, op.cit.*, p. 22-23.

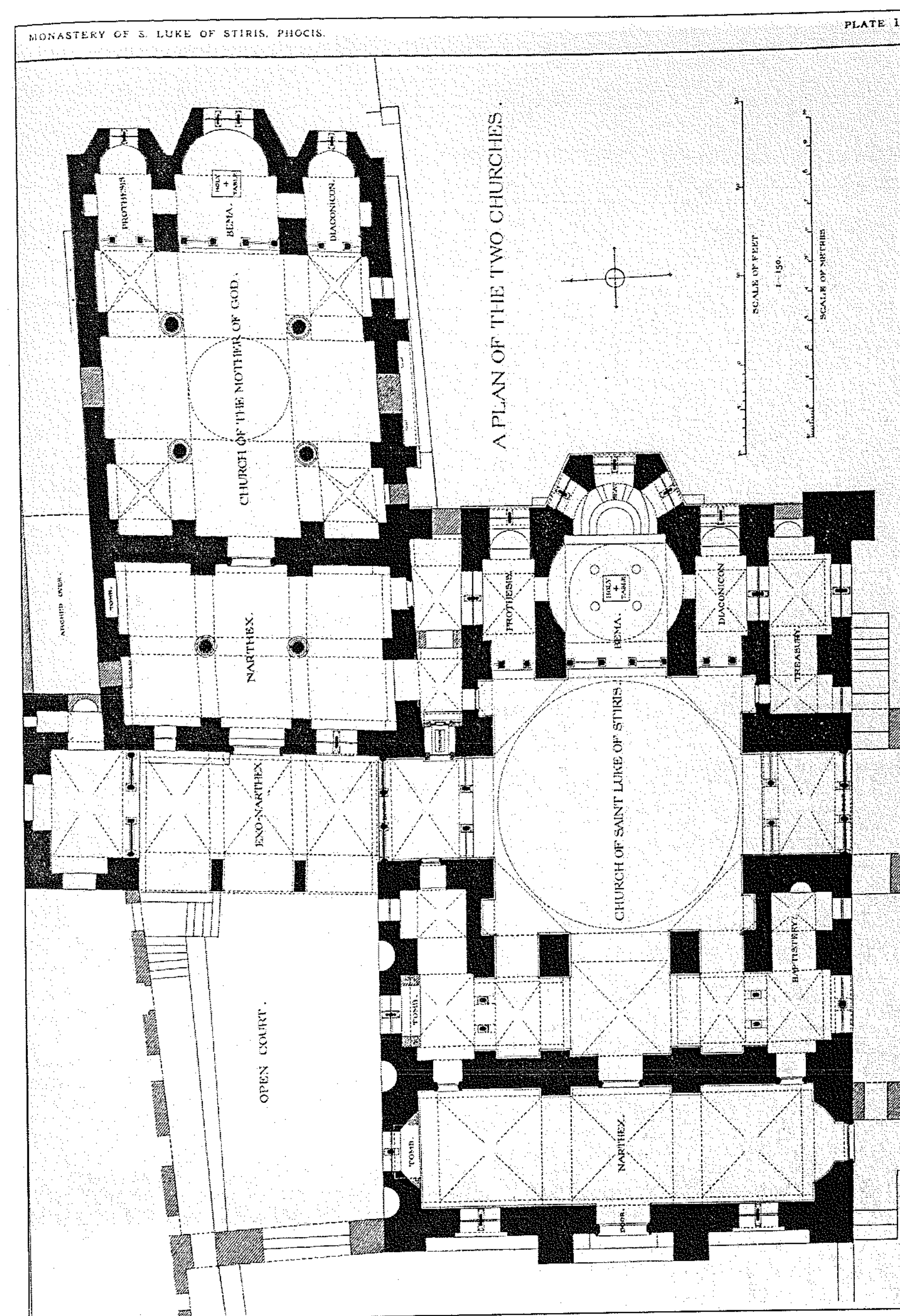
monastère (*panégyries*, *πανηγύρεις*) ou d'autres offices solennels, quand le naos du catholicon était rempli de moines et de fidèles. Dans ce cas, il serait pratiquement impossible pour les gens entrant par la cour occidentale de traverser l'espace central de l'église pour accéder à la châsse (itinéraire C).[70]. La seule voie possible pour eux passait alors par le compartiment NO, soit directement à partir de la porte septentrionale du narthex (itinéraire A), soit à partir de l'entrée principale du naos et par l'ouverture trilobée amenant au compartiment NO (itinéraire A2). Les pèlerins, juste avant de gagner le transept nord par le biais de l'ouverture orientale du compartiment NO, étaient accueillis par le portrait en fresque de saint Luc en prière, alors qu'ils avaient déjà en vue le baldaquin surmontant la châsse de ses reliques (fig. 4, 5). Comme l'a noté E. Stikas, l'exonarthex de l'église de la Vierge, dans lequel aboutissait la file des pèlerins[71], est contemporain au grand catholicon, à savoir c'est un ajout à l'édifice originel de la "petite église"[72].

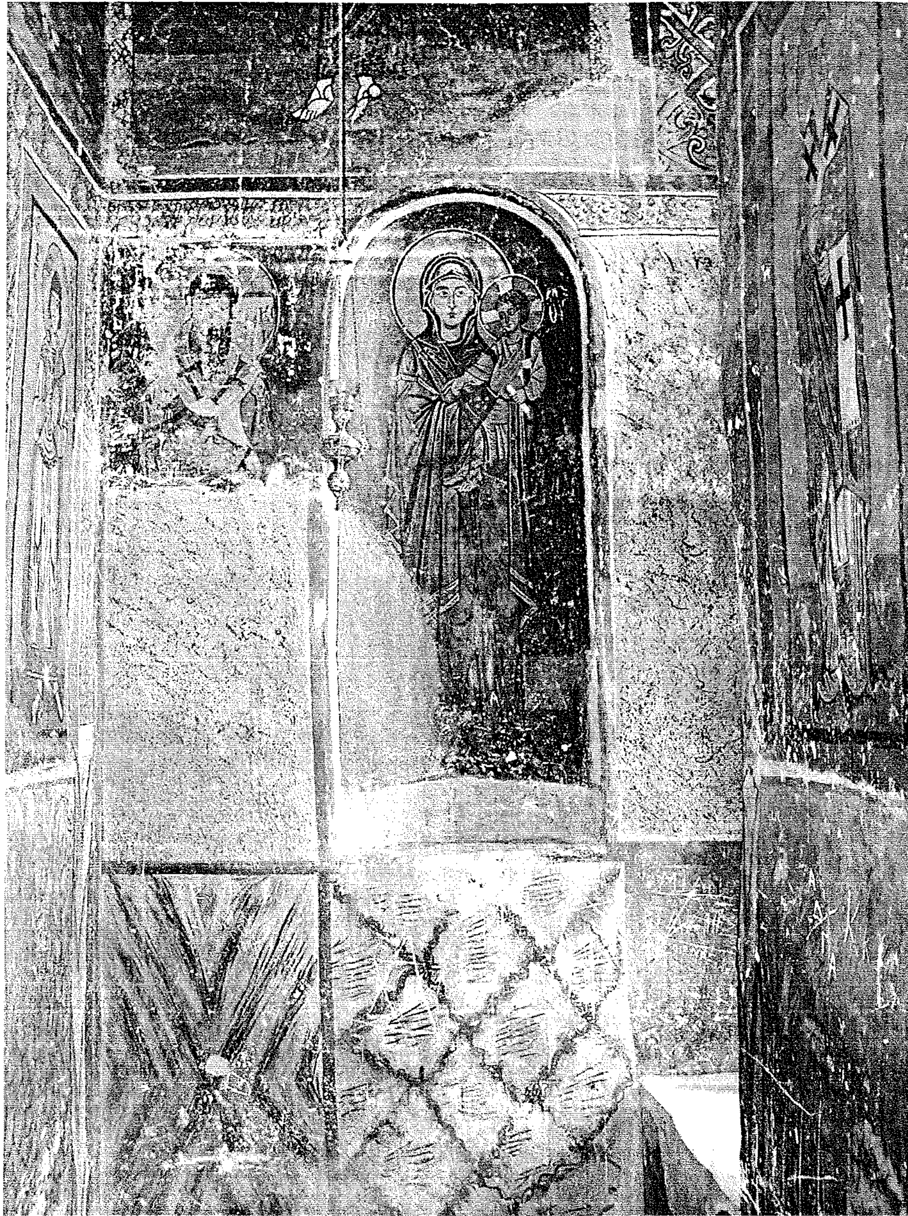
L'hypothèse formulée ci-dessus constitue, à notre avis, la seule qui pourrait résoudre de façon plausible le problème de la fonction du compartiment NO du catholicon de Hosios Loukas. Du point de vue de la morphologie, il est évident que le compartiment NO fait pendant à celui du SO. Néanmoins, la fonction du catholicon du monastère Saint-Luc comme une église de pèlerinage, a imposé un arrangement distinct dans le compartiment NO par rapport à celui du SO. C'est pourquoi, malgré le fait que le terme "chapelle" n'est approprié pour aucun des deux espaces, le compartiment SO constitue un espace isolé, arrangé à la façon d'une chapelle, alors que celui du NO n'est en réalité qu'un passage au service des nombreux pèlerins. Quant à l'arcosolium du mur nord, il semble qu'il n'ait été conçu qu'*a posteriori*, afin d'accueillir la dépouille d'un abbé (selon toute probabilité). C'est la raison pour laquelle elle ne saurait pas servir de clé pour l'interprétation du compartiment NO et de son programme iconographique dans son ensemble.

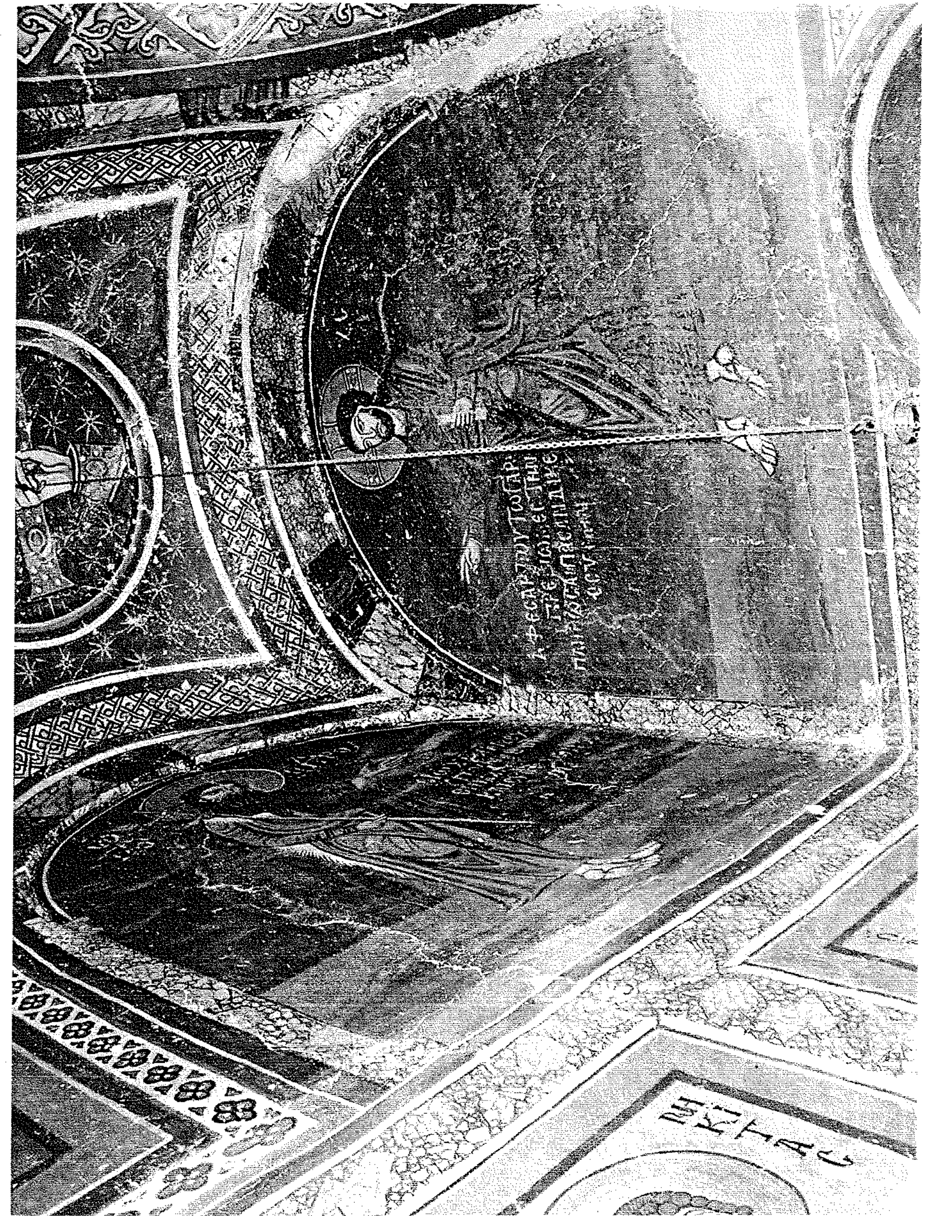
70. Stikas pense que c'était dans la "chapelle NE" qu'étaient amenés les malades, puisque on pouvait y avoir directement accès par la cour est. Son opinion est basée, en grande partie, sur la description de deux voyageurs anglais qui ont visité le monastère en 1676 (Stikas, *Το οικοδομικόν χρονικόν*, *op.cit.*, p. 188-191).

71. Aujourd'hui les portes latérales du catholicon sont hors d'usage (à l'exception du passage donnant sur le narthex de l'église de la Vierge), car les transepts abritent les deux choeurs.

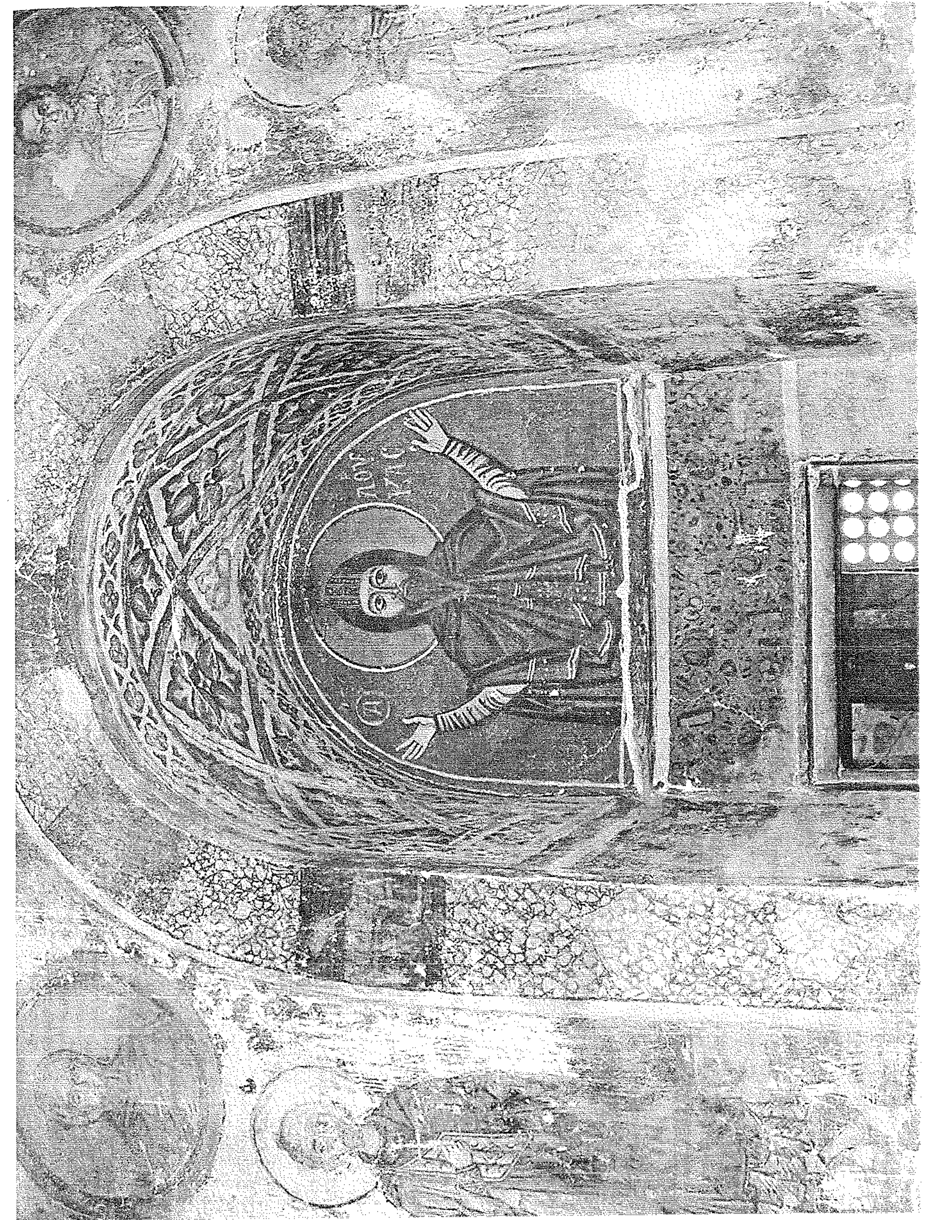
72. Stikas, *Το οικοδομικόν χρονικόν*, *op.cit.*, p. 162-166, Laskarina Boura, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Athènes 1980, p. 14.

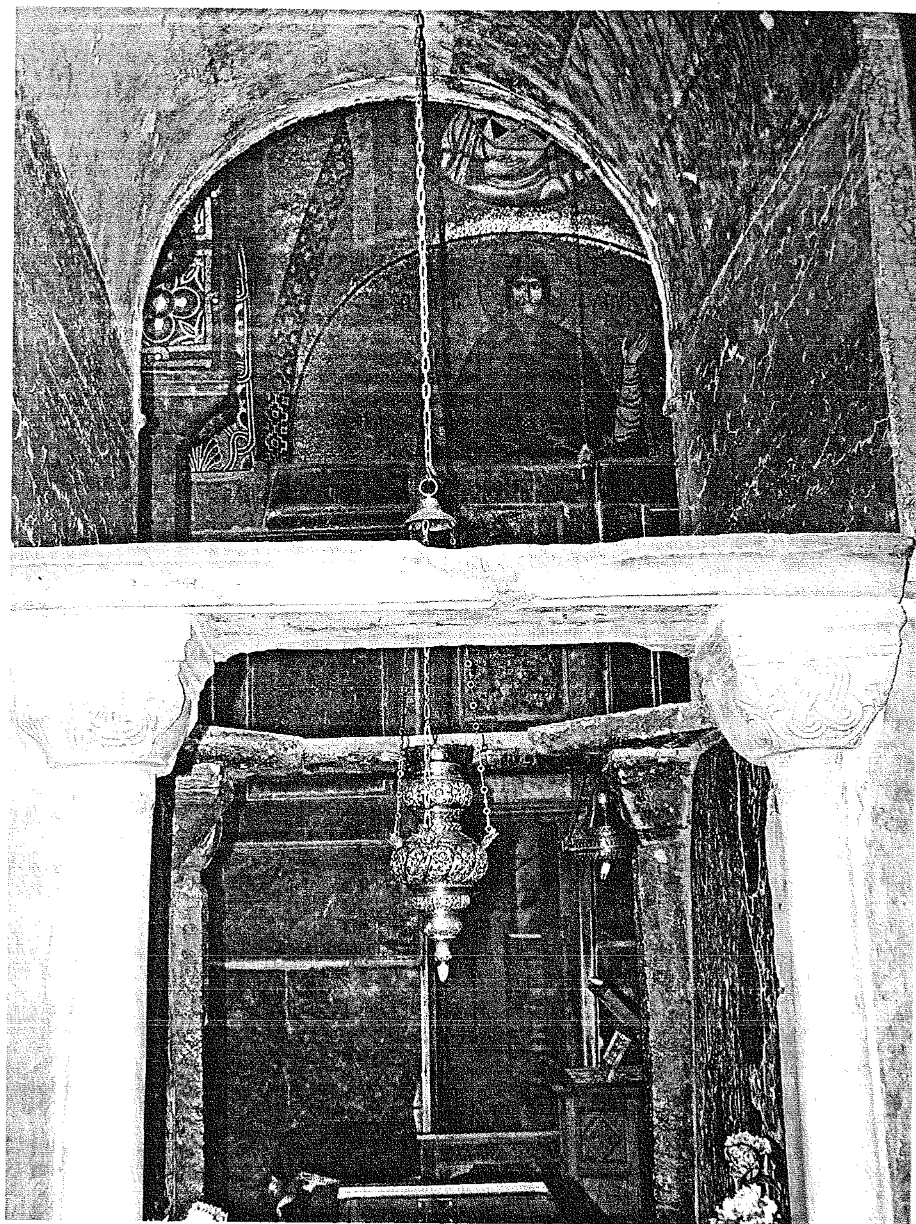

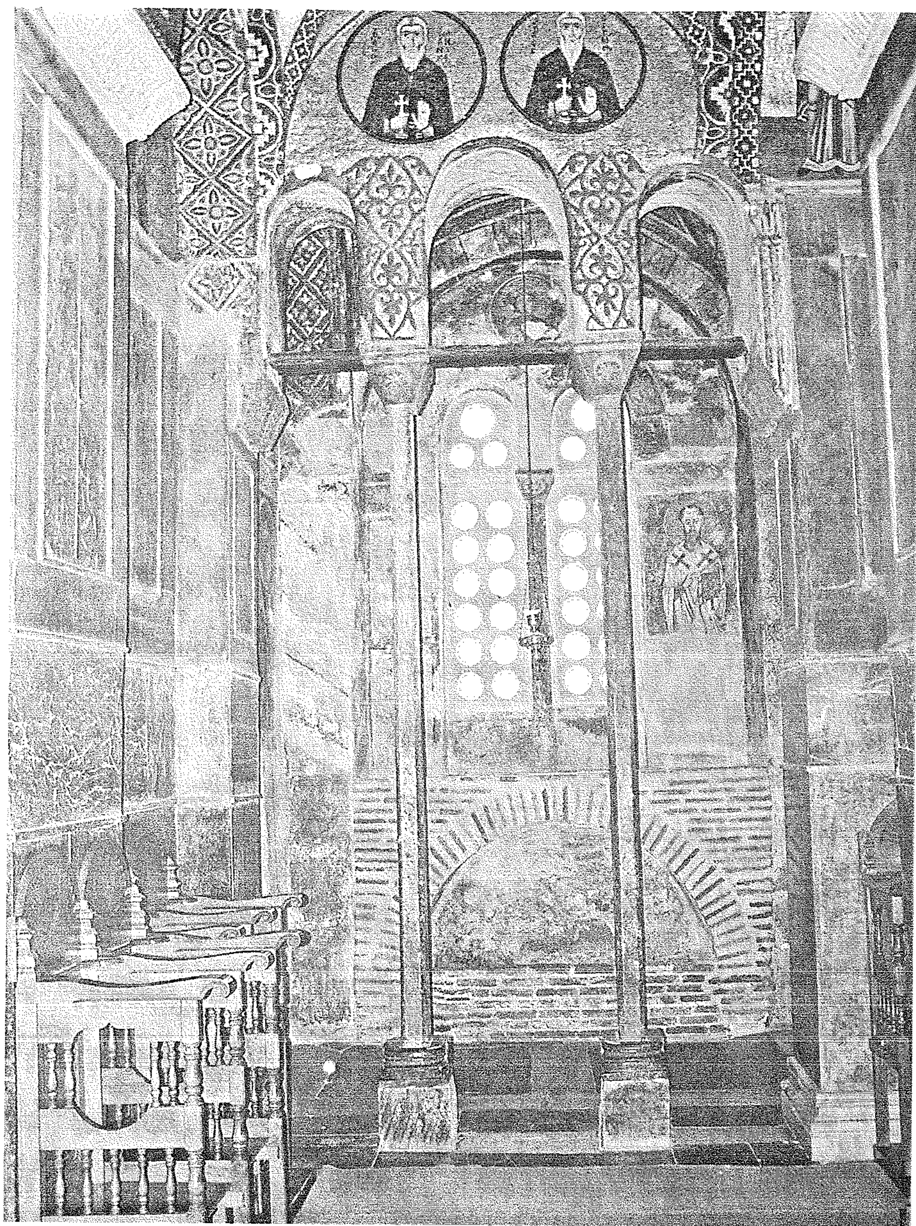

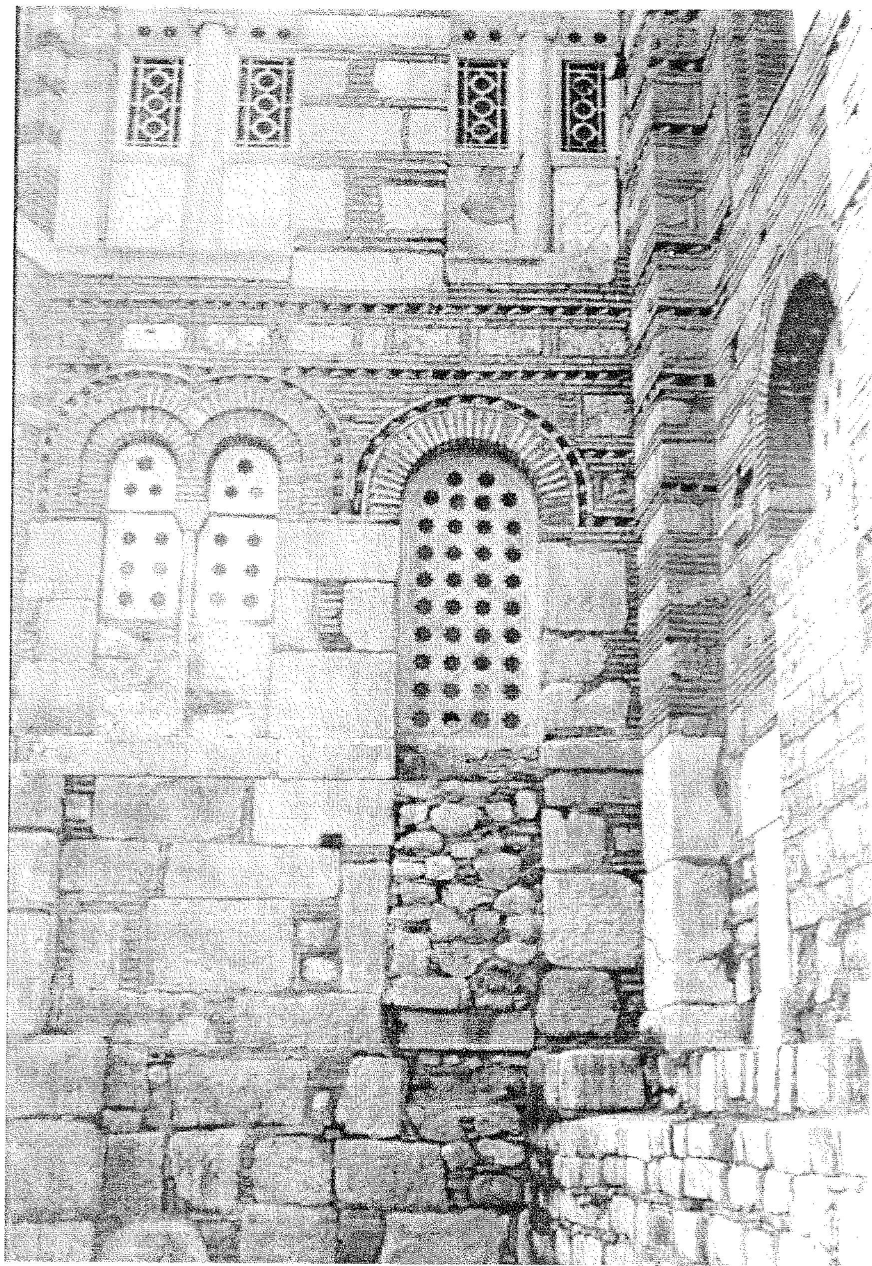

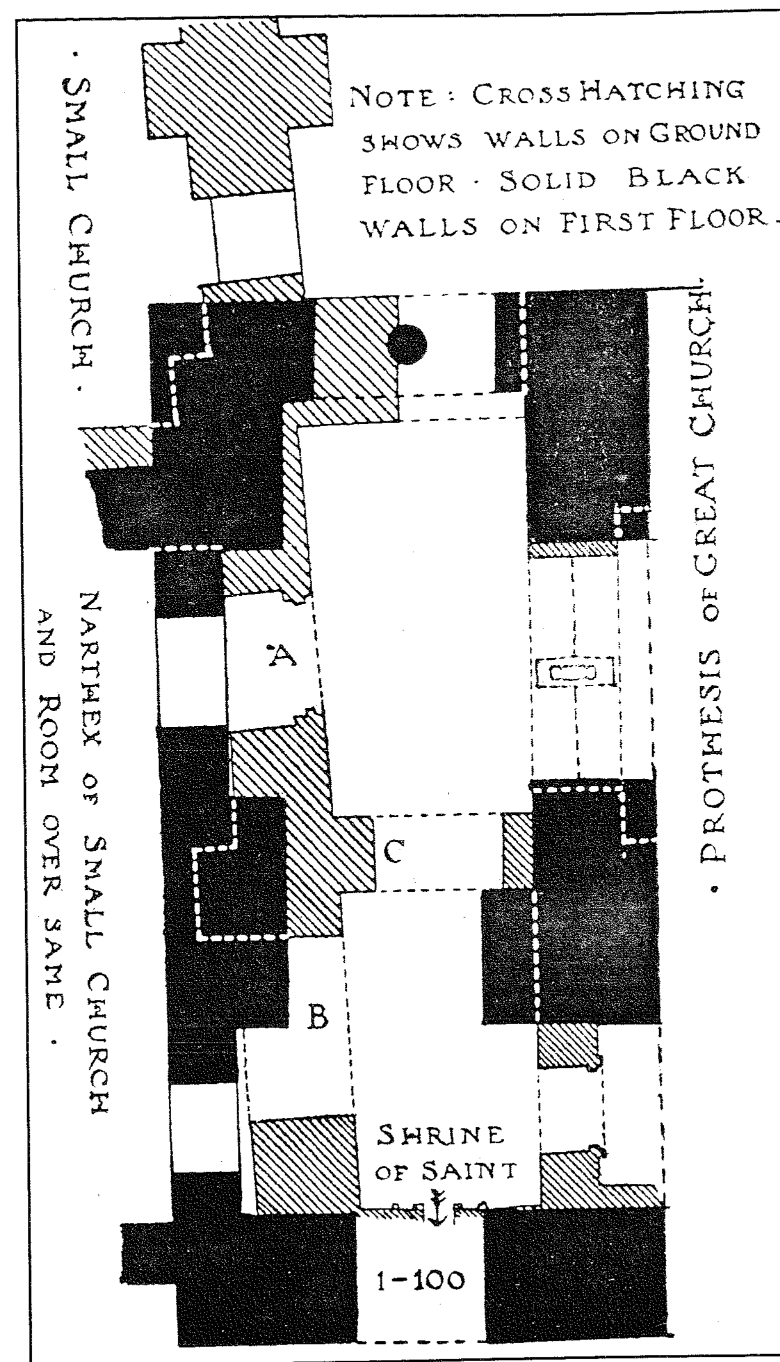

NOTE: CROSS HATCHING SHOWS WALLS ON GROUND FLOOR · SOLID BLACK WALLS ON FIRST FLOOR ·
· SMALL CHURCH ·
NARTHEX OF SMALL CHURCH AND ROOM OVER SAME ·
· PROTHESIS OF GREAT CHURCH ·
A
C
B
SHRINE OF SAINT
1-100

Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης

Οργάνωση και λειτουργία
των παλαιολόγειων νομισματοκοπείων

Οι πληροφορίες των πηγών για την οργάνωση των νομισματοκοπείων και για την έκδοση νομισμάτων κατά την παλαιολόγεια περίοδο (1261-1453)[1] είναι ελάχιστες, αν και αναφορές στο νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης υπάρχουν στις πηγές πριν από το 1204. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο οι προϊστάμενοι των νομισματοκοπείων ήταν οι procuratores monetarum[2] και οι υπάλληλοι για την έκδοση των χρυσών σόλιδων οι aurifices solidorum[3]. Το 10ο μ.Χ. αιώνα διευθυντής του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης αναφέρεται ο «ἄρχων τῆς χαραγῆς», 4ος στη σειρά αξιωματούχος μετά τον «χαρτουλάριο τοῦ βεστιαρίου»[4], και υπάλληλοι του νομισματοκοπείου ο «ζυγοστάτης», 4ος στη σειρά αξιωματούχος μετά τον «χαρτουλάριο τοῦ σακελλίου»[5], και ο «χρυσοεψητής» ή «χρυσεψητής»[6].

Το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης παρήγε χρυσά, αργυρά και

1. Οι ισοτιμίες των παλαιολόγειων νομισμάτων ήταν: 1 χρυσό υπέρπυρον = 12 αργυρά τραχέα = 24 κεράτια = 192 χάλκινα στάμενα = 384 χάλκινα τεταρτηρά την περίοδο 1261-1304, 1 χρυσό υπέρπυρον = 12 αργυρά βασιλικά = 24 αργυρά μισά βασιλικά = 96 από κράμα τουρνέσια = 384 χάλκινα τραχέα = 768 χάλκινα ασσάρια την περίοδο 1304-1367 και 1 χρυσό υπέρπυρον (θεωρητικό νόμισμα) = 2 αργυρά σταυράτα = 4 αργυρά μισά σταυράτα = 16 αργυρά 1/8 του σταυράτου = 24 κεράτια = 192 χάλκινα τουρνέσια = 576 χάλκινα folari την περίοδο 1367-1453, Grierson P., *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, (*DOC*), V (1258-1453), Washington 1999, 41, table 2.

2. Τον 10ο μ.Χ. αιώνα «μονητάριους» αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (*Ἔκθεσις βασιλείου τάξεως–De cerimoniis aulae byzantinae*, CSHB, έκδ. B G. Niebuhr, Bonnae 1829, i. 92, I 422).

3. Καραγιαννόπουλος Ι., *Το βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993, 318. Kent J. P. C., "Gold coinage in the later Roman empire", *Roman Coinage Essays presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956, 200.

4. Bury J. B., *The imperial administrative system in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos*, (British Academy Supplemental Papers I), London 1911, 141. Oikonomidès N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 121. Το βεστιάριον κατά το 13ο μ.Χ. αιώνα ονομαζόταν «βασιλικὸν ἢ κοινὸν ταμιεῖον»: Γεώργιος Παχυμέρης, *De Michaele et Andronico Palaeologis*, έκδ. I. Bekker, Bonnae 1835, I 235, 236, 240, II 296: ἡ «οἰκειακὸν βασιλικὸν βεστιάριον»–Oikonomidès, *Listes*, 233. Για το βεστιάριον, Angold M., *A Byzantine government in exile. Government and society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, 204-207. Hendy M. F., *Studies in the Byzantine monetary economy c.300-1450*, Cambridge 1985, 306. Miller T., "The basilika and the demosia. The financial offices of the late Byzantine empire", *RÉB* 36 (1978) 174. Χριστοφιλοπούλου Αι., *Βυζαντινή ιστορία* Β2 (867-1081), Θεσσαλονίκη [2]1997, 298-299, Γ1 (1081-1204), Αθήνα 2001, 260-261.

5. Πορφυρογέννητος, *Βασ. Τάξ.* ii. 52, I 719, Oikonomidès, *Listes* 121, 153, 233.

6. Oikonomidès, *Listes* 155, 233.

χάλκινα νομίσματα, σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή[7] και τον Νικήτα Χωνιάτη[8], ενώ ο Νικόλαος Μεσαρίτης[9] περιγράφει τις συνθήκες εργασίας – «*καί ἰδὼν εἶδον ἄνδρας, μεμελασμένα τὰ τούτων ἱμάτια, πνευστιῶντας συχνά, κεκονιαμένους τὼ πόδε, ἀπησβολωμένους τὰ πρόσωπα, ἐκ τῶν θησαυροτύπων τῶν βασιλικῶν ἐκπηδήσαντας. τοὺς τοιούτους ἐκ τῆς περιοικίδος τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων ἄγουσι φόρος καί βάρος αὐτοῖς οἱ ἐν τέλει τιθέμενοι, τοῦ Θεανθρώπου τὸ μόρφωμα σὺν τῷ τοῦ κρατούντος εἴδει βασιλικῶς ἐγχαράττειν τῷ κέρματι. οἳ καὶ ἐν ἀνηλίοις οἴκοις ἐγκεκρυμμένοι τήν σφύραν διόλου μεταχειρίζονται καί τόν ἄκμονα, οἴκοις ἐκείνοις, οἳ τόν Πακτωλόν ἐκμιμοῦνται τὸν χρυσορρόαν. ἐκεῖθεν γὰρ ὁ χρυσὸς καθά τις ποταμὸς ρέων πολὺς ἐς ἅπασαν ἐγκεχαραγμένος διασκίδναται τὴν ὑφ' ἥλιον. καὶ οὐκ ἐφ' ἡμέρᾳ μιᾷ ἢ δυσὶ καὶ τρισίν, ἀλλ' ἐφ' ὅλοις μησὶν ἢ καὶ ἐτῶν περιόδοις τὴν τούτου ἐκπόρευσιν καὶ εἰσπόρευσιν παραμένουσί τε καὶ παραδέχονται, νύκτεροί τε καὶ πανημέριοι, ἔχοντες ἐργεπείκτας ἀποτεταγμένους εἰς τοῦτο, βιαστάς καὶ τὸ ὅλον ἀπανθρώπους εἰπεῖν*». Τον 13ο μ.Χ. αιώνα το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης αναφέρεται ως «χρυσεψητεῖον» και τον 14ο μ.Χ. αιώνα ως «χωνεία», σύμφωνα με τον Γεώργιο Ακροπολίτη[10] και τον Νικηφόρο Γρηγορά αντίστοιχα[11]. Υπάλληλοι του νομισματοκοπείου δεν αναφέρονται στις πηγές πιθανόν, επειδή οι οικονομικές υπηρεσίες της αυτοκρατορίας παρήκμασαν κατά την παλαιολόγεια περίοδο[12].

7. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, έκδ. L. Schopen, Bonnae 1839, I 226: «συναγαγόντες χρήματα, όπόσα ἐν χρυσῷ καί αργύρῳ τῇ βασιλικῇ χωνείᾳ παρεπόμφασι».

8. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, έκδ. I. A. van Dieten, *Nicetae Choniate Historia*, CFHB Volumen XI/1-2, Berolini-Novi Evoraci 1975, 347: «ὁπόσα χρήματα εὕραντο παρὰ τοῖς χρυσιοπλυσίοις ἐπιταμιευόμενα, (ἦσαν δὲ ἄνευ τῶν μή κεκομμένων εἰς νόμισμα ὑλῶν χρυσίου κεντηνάρια δώδεκα, ἀργυρίου τριάκοντα καὶ ἐκ τοῦ χαλκοῦ κόμματος διακόσια)».

9. Heisenberg A., *Nikolaos Mesarites. Die Palastrevolution des Johannes Komnenos*, Würzburg 1907, *κεφ.* 9, 25.32-37, 26.1-9.

10. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, έκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera I*, Lipsiae 1903, I 163: «ἀλλ' ἀφαιρουμένης μὲν τὸν τῶν ἱερῶν εἰκόνων κόσμον ἀνέδην, καὶ ὃν μὲν ἐκποιουμένης, ὃν δὲ χωνείᾳ παραπεμπούσης».

11. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έκδ. L. Schopen-I. Bekker, Bonnae 1830, II 748: «ἐθέλω τοὺς ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει Λατίνους πρὸς τὴν τῶν 'Ρωμαίων τελεῖν ἀρχὴν μερίδα μὲν τὴν ἐκ τοῦ κομμερκίου αὐτῶν τὴν ἡμίσειαν κἀκ τοῦ χρυσεψητείου αὐτῶν τὴν ἀνάλογον ὡσαύτως εἴσοδον».

12. Οι περισσότεροι διευθυντές και υπάλληλοι των οικονομικών υπηρεσιών –ο λογοθέτης του γενικού, ο λογοθέτης των οικειακών, ο μέγας λογαριαστής και οι λογοθέτες του στρατιωτικού και των αγελών– δεν είχαν πλέον υπηρεσία παρά μόνον τίτλους στα μέσα του 14ου μ.Χ. αιώνα, Ψευδο-Κωδινός, *Περί οφφικίων*, έκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traite des Offices*, Paris 1966, 176, 182, 184. Επίσης, Raybaud L. P., *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris 1968, 162-163, 271-272.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της νομισματικής λειτουργίας είναι η έκδοση και η κυκλοφορία των νομισμάτων. Η διαδικασία έκδοσης νομισμάτων έχει πολιτικά, οικονομικά και καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά. Η επιλογή της εικονογραφίας των βυζαντινών νομισμάτων και οι πολιτικές αναφορές τους –επιγραφές και απεικονιζόμενες αυτοκρατορικές μορφές– προφανώς είχαν την έγκριση του αυτοκράτορα, ο οποίος αποφάσιζε πώς θα απεικονιζόταν, όπως και αν, πότε και πώς θα εμφανιζόταν στα νομίσματα ο συναυτοκράτορας. Η απεικόνιση μαζί με τους αυτοκράτορες των ομωνύμων Αγίων προστατών τους μόνον κατά την παλαιολόγεια περίοδο –με εξαίρεση την απεικόνιση του Αγίου Αλέξανδρου σε χρυσό σόλιδο του Αλέξανδρου (912-913)[13] και του Αρχάγγελου Μιχαήλ σε χρυσό ιστάμενον του Μιχαήλ Δ΄ (1034-1041)[14]– είναι ενδεικτική της συμβολής, λόγω ονόματος, του αυτοκράτορα στην επιλογή της νομισματικής εικονογραφίας. Συγκεκριμένα, ο Άγιος Ανδρόνικος απεικονίστηκε σε χάλκινο ασσάριον των Ανδρόνικου Β΄–Μιχαήλ Θ΄[15], ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος σε αργυρό *βασιλικόν* των Ιωάννη Στ΄–Ιωάννη Ε΄[16] και στο χρυσό φιορίνι του Ιωάννη Ε΄[17], ενώ ο Αρχάγγελος Μιχαήλ παρουσιάζει τον Μιχαήλ Η΄ γονυπετή στον Χριστό σε χρυσά υπέρπυρα[18] και σε χάλκινα τραχέα[19]. Επίσης, ο προκαθήμενος του βεστιαρίου[20] και ο λογαριαστής της αυλής[21] –υπολόγιζε τη μισθοδοσία

13. Grierson P., *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, (*DOC*), III/I (717-1081), Washington 1973, pl. XXXV.2.

14. Grierson, *DOC* III/I, pl. LVIII.2.

15. Bendall S., *A Private Collection of Palaeologan Coins*, (*PCPC*), Wolverhampton 1988, 39, no 171.

16. Bendall S.–Donald P. J., *The Later Palaeologan Coinage*, (*LPC*), London 1979, 142.6.

17. Grierson, *DOC* V, no 1207.

18. Bendall, *PCPC* 19, nos 3-5.

19. Bendall, *PCPC* 20, nos 20, 21.

20. Ψευδο-Κωδινός 186. Από τον 12ο μ.Χ. αιώνα στον προκαθήμενο του βεστιαρίου είχαν περιέλθει οι αρμοδιότητες της σακέλλης και του βεστιαρίου (Καραγιαννόπουλος, *Κράτος* 329).

21. Ψευδο-Κωδινός 186-187, Παχυμέρης II 296. Ο λογαριαστής της αυλής διαδέχτηκε τον μέγα λογαριαστή, ο οποίος πήρε τη θέση του σακελλάριου στα τέλη του 11ου μ.Χ. αιώνα, συγκεκριμένα τον Αύγουστο του 1094, Guilland R., "Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. *Le logariaste, ο λογαριαστής; le grand logariaste, ο μέγας λογαριαστής*", *JÖBG* 18 (1969) 108. Oikonomidès N., "L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)", *TM* 6 (1976) 141. Oikonomidès N., *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe*

των αυλικών κατά την παλαιολόγεια περίοδο– καθόριζαν την παραγωγή νομισμάτων σύμφωνα με τα μεταλλικά αποθέματα και τις πληθωριστικές τάσεις, ενώ οι χαράκτες ασχολούνταν με την καλλιτεχνική απόδοση και την έκδοση των νομισμάτων.

Με τα νομισματοκοπεία και τους χαράκτες συνδέεται και η απεικόνιση μυστικών συμβόλων –σταυροί, γράμματα, αρχικά χαρακτών, τελείες, άστρα και κρίνα μικρού μεγέθους– στα παλαιολόγεια νομίσματα. Η απεικόνιση των μυστικών συμβόλων συνέβαλε στην εύκολη αναγνώριση και εξέταση από τους αυτοκρατορικούς φορολογικούς υπαλλήλους και τους χαράκτες της περιεκτικότητας σε χρυσό ή άργυρο των παλαιολόγειων νομισμάτων. Επειδή το χρυσό υπέρπυρον αλλά και το αργυρό σταυράτον και οι υποδιαιρέσεις του διατηρούσαν συνήθως την εικονογραφική τους θεματική, τα μυστικά σύμβολα υποδείκνυαν τις διαφορετικές εκδόσεις αλλά και τη μεταλλική τους περιεκτικότητα. Με βάση το πλήθος των απεικονιζόμενων μυστικών συμβόλων, τα χρυσά υπέρπυρα κόβονταν ανά τρεις μήνες, τα χάλκινα τραχέα ανά μία, δύο ή τρεις φορές το χρόνο, ενώ τα αργυρά τραχέα, βασιλικά, σταυράτα και οι υποδιαιρέσεις τους αλλά και τα χάλκινα ασσάρια ήταν ετήσιες εκδόσεις[22].

Μέσα στα όρια του κράτους των Παλαιολόγων, εργαστήρια έκδοσης νομισμάτων λειτουργούσαν στη Μικρά Ασία –στη Μαγνησία, στη Φιλαδέλφεια και σε απομονωμένες πόλεις κατά το πρώτο μισό του 14ου μ.Χ. αιώνα–, στην Κωνσταντινούπολη, στη Θράκη –Σηλυμβρία, Αδριανούπολη και Διδυμότειχο– και στη Θεσσαλονίκη[23]. Το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης ήταν η βάση της οικονομικής και νομισματικής πολιτικής της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στη Μαγνησία, τη Φιλαδέλφεια και τη Θεσσαλονίκη είχαν εκδοθεί και πριν από το 1261 νομίσματα[24]. Νέα νομισματοκοπεία κατά την παλαιολόγεια περίοδο

s.), ΕΙΕ, (Μονογραφίες 2), Αθήνα 1996, 227. Hendy, *Studies* 433, Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Γ1 260-1.

22. Bendall S., "Sigla on Palaeologan hyperpyra", *Revue Numismatique*[6] 26 (1984) 161-192. Gerasimov T., "Byzantinische Goldmünzen mit Graphiten", *Byzantinobulgarica* 5 (1978) 123-146. Grierson, *DOC* V 56.

23. Τα νομισματοκοπεία παρατίθενται σύμφωνα με τη γεωγραφική τους θέση (από τα ανατολικά προς τα δυτικά).

24. Τα νομισματοκοπεία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας ήταν η Μαγνησία και η Νίκαια την περίοδο 1204-1261 αλλά και η Θεσσαλονίκη την περίοδο 1224-1261, Hendy M., *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, (DOC)*, IV (1081-1261), Washington 1999, 445-618– ενώ στη Φιλαδέλφεια έκοψε από ήλεκτρον και κράμα νομίσματα ο Θεόδωρος Μαγκαφάς (1189-1190 και 1204-1208), Hendy, *Studies* χάρτης σελίδας 436.

λειτούργησαν στη Σηλυμβρία, στην Αδριανούπολη και στο Διδυμότειχο. Παράλληλα, εργαστήρια έκδοσης βυζαντινών νομισμάτων λειτούργησαν και εκτός των συνόρων του κράτους των Παλαιολόγων, στην Άρτα (1204-1268)[25], την πρωτεύουσα του δεσποτάτου της Ηπείρου, και στην Τραπεζούντα (1204-1461)[26], την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας.

Νομισματοκοπεία Μικράς Ασίας

Στη «χρυσή Μαγνησία»[27] βρισκόταν το βασικό νομισματοκοπείο αλλά και το θησαυροφυλάκιο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας[28]. Την περίοδο 1258/9-1261 στο νομισματοκοπείο της Μαγνησίας εκδόθηκαν από τον Μιχαήλ Η΄ δύο τύποι χρυσών υπέρπυρων, τέσσερις τύποι αργυρών τραχέων, τρεις τύποι από κράμα τραχέων και δύο τύποι χάλκινων τεταρτηρών[29]. Ο περιορισμένος αριθμός νομισμάτων του Μιχαήλ Η΄ από το νομισματοκοπείο της Μαγνησίας αποτελεί ένδειξη ότι λειτούργησε μέχρι το 1261, οπότε το προσωπικό του βασικού βυζαντινού νομισματοκοπείου μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και σταμάτησε η έκδοση νομισμάτων στη Μαγνησία[30]. Αν και η μεταφορά αυτή ήταν επιβε-

25. Hendy, *DOC* IV 619-632.

26. Retowski O., *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt*, Braunschweig 1974. Το νομισματοκοπείο της Τραπεζούντας λειτουργούσε κατά τους 11ο και 12ο μ.Χ. αιώνες, είχαν εκδοθεί χάλκινες φόλλεις του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού (1081-1118), του Θεόδωρου Γαβρά (1075-1098), του Γρηγορίου Γαβρά-Ταρωνίτη (1103-1106), του Κωνσταντίνου Γαβρά (1119-1140) και του Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου (1185-1195), Bendall S., "The Mint of Trebizond under Alexius I and the Gabrades", *Numismatic Chronicle*[7] 17 (1977) 126-136. Bendall S., "The coinage of Trebizond under Isaac II (A.D. 1185-95). With a note on an unfinished Byzantine die", *American Numismatic Society Museum Notes* 24 (1979) 213-217. Γεωργιάδης Ν., «Τα νομίσματα του Αγίου Θεοδώρου Γαβρά», *Αρχείον Πόντου* 49 (2002) 305-316.

27. Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Επιστολαί*, έκδ. N. Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistolae*, Florentiae 1898, 265. Ahrweiler-Glykatzi H., "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle", *TM* 1 (1965) 45 σημ. 132.

28. Παχυμέρης I 68, 71.

29. Bendall, *PCPC* 18-19, nos 1, 3 (χρυσά υπέρπυρα). – Bendall S.-Donald P. J., "The silver coinage of Michael VIII, AD 1258-1282", *Numismatic Circular* 90 (1982) 121-122, nos 3, 5, 7, και 10 (αργυρά τραχέα). Bendall S.-Donald P. J., *The billon trachea of Michael VIII Palaeologos 1258-1282*, London 1974, 1-2, M1, M2. Bendall, *PCPC* 19, no 2 (από κράμα τραχέα). Bendall, *PCPC* 23, nos 51, 53 (χάλκινα τεταρτηρά).

30. Ο Παχυμέρης (II 493-4) αναφέρεται στην αλλαγή της εικονογραφικής θεματικής των χρυσών υπέρπυρων του Μιχαήλ Η΄ μετά την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης, δεν αναφέρει όμως αν το νομισματοκοπείο της Μαγνησίας λειτουργούσε μετά το 1261: «ἀλλὰ καὶ τὸ νόμισμα

βλημένη, η διακοπή της λειτουργίας του νομισματοκοπείου της Μαγνησίας νομίζω ότι συνδέεται και με το γεγονός ότι ο Μιχαήλ Η΄ παραμέλησε τη Μικρά Ασία μετά το 1261. Το νομισματοκοπείο της Μαγνησίας δεν λειτουργούσε το 1313, όταν οι Τούρκοι κατέλαβαν την πόλη, επειδή έκοψαν στη Μαγνησία απομιμήσεις gigliato με την επιγραφή MANGLASIA, όχι απομιμήσεις βυζαντινών νομισμάτων, άρα δεν είναι πιθανόν να χρησιμοποίησαν ένα εν λειτουργία βυζαντινό νομισματοκοπείο[31].

Οι πολιορκούμενες από τους Τούρκους πόλεις της Μικράς Ασίας δεν εφοδιάζονταν με νομίσματα από την Κωνσταντινούπολη κατά το πρώτο μισό του 14ου μ.Χ. αιώνα. Χάλκινα τραχέα τα οποία βρέθηκαν σε ανασκαφές στη Μικρά Ασία[32] πιθανόν εκδόθηκαν από επαρχιακές πόλεις, επειδή η τεχνοτροπία και η επιμέλεια της έκδοσης αυτών των νομισμάτων διαφέρει από τα χαρακτηριστικά των νομισμάτων της Κωνσταντινούπολης. Εκτός από τη Μαγνησία και τη Νίκαια κατά τον 13ο μ.Χ. αιώνα και στη Φιλαδέλφεια λειτούργησε νομισματοκοπείο την περίοδο 1270-1330, επειδή ήταν δύσκολη η επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη αλλά και η αποστολή νομισμάτων. Στο νομισματοκοπείο της Φιλαδέλφειας εκδόθηκαν από τους Μιχαήλ Η΄–Ανδρόνικο Β΄ τη δεκαετία του 1270 ένας τύπος χρυσού υπέρπυρου με οκτώ μυστικά σύμβολα, ένας τύπος αργυρού τραχέος και δύο τύποι από κράμα τραχέων[33]. Ο Grierson υποστηρίζει ότι τα συγκεκριμένα χρυσά υπέρπυρα ανήκουν στο νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης[34]. Παρόλα αυτά, νομίζω ότι τα χρυσά υπέρπυρα με τα μυστικά σύμβολα ΠΕ ανήκουν στο νομισματοκοπείο της Φιλαδέλφειας επειδή τα μυστικά σύμβολα ΠΕ απεικονίζονται και σε από κράμα τραχύ[35] αυτού του νομισμα-

διὰ τὴν χρείαν ἐκιβδηλεύετο. Πρότερον μὲν γὰρ ἐπὶ 'Ιωάννου τοῦ Δούκα τὸ δίμοιρον τοῦ ταλάντου τῶν νομισμάτων χρυσὸς ἦν ἄπεφθος, ὃ δὴ καὶ ὁ ἐξ ἐκείνου διετήρει. ὕστερον δὲ ἐπὶ Μιχαὴλ τῆς πόλεως ἁλούσης, διὰ τὰς τότε κατ' ἀνάγκην δόσεις, καὶ μᾶλλον πρὸς 'Ιταλούς, μετεγεγράφετο μὲν τὰ τῶν παλαιῶν σημείων, τῆς πόλεως χαραττομένης ὄπισθεν, καθυφίετο δὲ καὶ παρὰ κεράτιον τὸ ἐκ χρυσοῦ νομιζόμενον, ὡς πεντεκαίδεκα πρὸς τὰ εἰκοσιτέσσερα γίνεσθαι. μεταλλάξαντος δ' ἐκείνου πρότερον μὲν εἰς δεκατέσσερα περιέστη πρὸς δέκα, νῦν δὲ ἀλλὰ καὶ ἐφ' ἡμισείας τὸ ἄπεφθον καταμίγνυται».

31. Grierson, *DOC* V 33, 57-58.

32. Bendall, *PCPC* 76, nos 377-378 (Μιχαήλ Η΄), 376, 379 (Ανδρόνικος Β΄). Νομίσματα των τύπων Bendall, *PCPC* nos 376 και 378 βρέθηκαν στην Πέργαμο, Bendall, *PCPC* 76.

33. Bendall S., "«Perperi di Filadelfe»", *Schweizer Münzblätter* 34 (1984) 4-5. Grierson, *DOC* V 111, table 5b, μυστικά σύμβολα υπέρπυρων nos 80-87.

34. Grierson, *DOC* V 61-62, no 17.

35. Bendall, *PCPC* 24, no 60, ΦΛΔΦ ΠΕ.

τοκοπείου. Επίσης, σύμφωνα με τον Pegolotti, στη Φιλαδέλφεια εκδόθηκαν υπέρπυρα 12 κερατίων κατά τη δεκαετία του 1330[36]. Με βάση τις νομισματικές και ιστορικές μαρτυρίες, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το νομισματοκοπείο της Φιλαδέλφειας λειτούργησε την περίοδο 1270-1330.

Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης

Στην Κωνσταντινούπολη εκδόθηκαν τα περισσότερα παλαιολόγεια νομίσματα. Στην πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο (1261-1304) εκδόθηκαν χρυσά υπέρπυρα, αργυρά τραχέα, χάλκινα στάμενα και τεταρτηρά και στη μέση παλαιολόγεια περίοδο (1304-1367) χρυσά υπέρπυρα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1350, οπότε εκδόθηκε το χρυσό φιορίνι του Ιωάννη Ε΄[37], αργυρά βασιλικά και μισά βασιλικά, από κράμα τουρνέσια και πολιτικά νομίσματα και χάλκινα στάμενα και ασσάρια. Στην ύστερη παλαιολόγεια περίοδο (1367-1453) το χρυσό υπέρπυρον ήταν θεωρητικό νόμισμα, ενώ εκδόθηκαν αργυρά σταυράτα, μισά σταυράτα και 1/8 του σταυράτου και χάλκινα τουρνέσια και folari. Σύμφωνα με τον Bendall, κατά το πρώτο μισό του 15ου μ.Χ. αιώνα πιθανόν λειτουργούσαν στην Κωνσταντινούπολη δύο νομισματοκοπεία, το αυτοκρατορικό, όπου εκδόθηκαν μισά σταυράτα με την επιγραφή BACIΛEYC, και ένα ιδιωτικό, στο οποίο εκδόθηκαν μισά σταυράτα με την επιγραφή ΠΙCΤΟC[38].

Τα ελαφρού βάρους (3,75-3,60 γραμ.) μισά σταυράτα του Μανουήλ Β΄ ακολουθούν την εικονογραφία του σταυράτου του, στον εμπροσθότυπο απεικονίστηκε ο Χριστός Παντοκράτορας και στον οπισθότυπο ο Μανουήλ Β΄. Υπάρχουν δύο ομάδες ελαφρού βάρους μισών σταυράτων, φέρουν επιγραφές +ΜΑΝΟΥΗΛ BACIΛEYC Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓΟC και +ΜΑΝΟΥΗΛ ΕΝ ΧΡΙCΤΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙCΤΟC. Οι δύο ομάδες νομισμάτων έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά σχετικά με το βάρος, την καλλιτεχνική απόδοση των λεπτομερειών και του βάθους των νομισμάτων, τον άξονα εμπροσθότυπου-οπισθότυπου και τη θέση των μυστικών συμβόλων. Από τη μία πλευρά, τα νομίσματα BACIΛEYC έχουν βάρος 3,75 γραμ., οι λεπτομέρειες της περιφέρειας των νομισμάτων, των φωτοστέφανων και του Ευαγγελίου αποδίδονται με συνεχείς τελείες, το βάθος του

36. Balducci Francesco Pegolotti, La Pratica della Mercatura, A. Evans, Cambridge 1936, 289 – "Perperi di Filadelfe a carati 12".

37. Grierson, *DOC* V 193, no 1207.

38. Bendall, *PCPC* 62, no 343 (Μανουήλ Β΄), 69-70, no 353 (Ιωάννης Η΄) 79-80.

πεδίου έχει συνήθως ραβδώσεις, ο άξονας των δύο όψεων είναι 0° και 180° και τα μυστικά σύμβολα απεικονίζονται στον εμπροσθότυπο και δύο τελείες συνήθως στον οπισθότυπο. Από την άλλη πλευρά, τα νομίσματα ΠΙCTOC έχουν βάρος 3,6 γραμ., αποδίδονται γραμμικά, το βάθος του πεδίου είναι επίπεδο, ο άξονας των δύο όψεων είναι 180° και 90° και τα μυστικά σύμβολα απεικονίζονται και στις δύο όψεις[39].

Ο Bendall υποστήριξε ότι στην Κωνσταντινούπολη λειτουργούσε όχι μόνον το αυτοκρατορικό αλλά και ένα νομισματοκοπείο, το οποίο μετέτρεπε σε νομίσματα ράβδους μετάλλου (αργύρου) ιδιωτών, και απέδωσε σε αυτό τα νομίσματα της έκδοσης ΠΙCTOC[40]. Επίσης, ο Grierson θεωρεί ότι τα νομίσματα ΠΙCTOC εκδόθηκαν στο νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης[41]. Επειδή όμως νομίσματα ΠΙCTOC αποτελούν τμήμα του θησαυρού Corlu[42] από την περιοχή της Κωνσταντινούπολης, δεν έχουν βρεθεί στη Θεσσαλονίκη αλλά και επειδή ορισμένες φορές μοιράζονται μήτρες τα νομίσματα ΒΑCΙΛΕΥC –τον εμπροσθότυπο Χριστός Παντοκράτορας– και ΠΙCTOC –τον οπισθότυπο, αυτοκράτορας–, νομίζω ότι τα νομίσματα ΠΙCTOC είναι εκδόσεις του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης. Οι ομάδες μισών σταυράτων ΒΑCΙΛΕΥC και ΠΙCTOC είναι εκδόσεις διαφορετικών χαρακτών, επειδή απεικονίζονται διαφορετικοί συνδυασμοί μυστικών συμβόλων. Η απεικόνιση όμως διαφορετικών αρχικών ή συμβόλων και η ύπαρξη διαφορετικών χαρακτών δεν είναι αποδείξεις της λειτουργίας ενός δεύτερου –ιδιωτικού– νομισματοκοπείου στην Κωνσταντινούπολη, επειδή τα μισά σταυράτα ΒΑCΙΛΕΥC και ΠΙCTOC θα μπορούσαν να είχαν γίνει από χαράκτες του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου. Παράλληλα, οι αναφορές του Badoer στον Κωνσταντίνο Κριτόπουλο de la zecha[43] ή dal bancho[44] κατά το πρώτο μισό του 15ου μ.Χ. αιώνα δεν αποτελούν ένδειξη για τη λειτουργία ενός ιδιωτικού νομισματοκοπείου στην Κωνσταντινούπολη.

39. Grierson, *DOC* V 218-219.

40. Bendall, *PCPC* 62.

41. Grierson, *DOC* V 219.

42. Για το θησαυρό *Corlu*, Bendall, *PCPC* 79-80.

43. Giacomo Badoer, *Il libro dei Conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli 1436-1440)*, έκδ. U. Dorini–T. Bertelè, Rome 1956, 179.36-37, "per l'amontar de livre 10 de stravati grievi dadi a Critopulo da la zecha de so hordene". Επίσης, για τον Κριτόπουλο da la zecha στις σελίδες 240, 265, 584.

44. Badoer 241, 362, 375–"Critopulo dal bancho". Επίσης, Matschke K.-P., "Münzstätten, Münzer und Münzprägung im späten Byzanz, (Ateliers, monnayeurs et frappe monétaire à la fin de l'empire byzantin)", *Revue Numismatique* 152 (1997) 198-200.

νούπολη. Η λέξη zecha νομίζω ότι αναφέρεται προφανώς στο αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης. Αν αναφερόταν σε άλλο εργαστήριο έκδοσης νομισμάτων, θα έπρεπε να το προσδιορίζει και να το χαρακτηρίζει ιδιωτικό.

Στην έκδοση νομισμάτων το 1453, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης, αναφέρθηκαν ιστορικοί της Άλωσης[45], ο Λατίνος Αρχιεπίσκοπος της Χίου Λεονάρδος[46], ο Βενετός Nicolo Barbaro[47] και ο Γεώργιος Σφραντζής[48] –«*ἐπειδὴ δὲ καὶ χρημάτων ἐσπάνιζον τὰ βασίλεια διὰ τὸν μισθὸν τῶν στρατιωτῶν προσέταξεν ὁ βασιλεὺς λαβεῖν τὰ τῶν ἐκκλησιῶν σκεύη ἅγια καὶ ἀφιερωμένα τῷ Θεῷ, καὶ χρήματα ἐποιήσαμεν*». Αυτά ήταν τα τελευταία νομίσματα του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης.

Νομισματοκοπεία Θράκης

Το 14ο μ.Χ. αιώνα λειτούργησαν και στη Θράκη νομισματοκοπεία. Δύο αργυρά βασιλικά των Ιωάννη ΣΤ΄–Ιωάννη Ε΄, ένα αργυρό βασιλικόν και ένα από κράμα τουρνέσιον του Ιωάννη ΣΤ΄ εκδόθηκαν στο Διδυμότειχο, ένα χάλκινο τραχύ των Ιωάννη ΣΤ΄–Ματθαίου Καντακουζηνού και ένα αργυρό μισό βασιλικόν του Ματθαίου στην Αδριανούπολη, ενώ δύο αργυρά 1/8 του σταυράτου του Ανδρόνικου Δ΄ εκδόθηκαν στη Σηλυμβρία[49]. Τα νομισματοκοπεία του Δι-

45. Jones J. R., "Literary evidence for the coinage of Constantine XI", *Numismatic Circular* 75 (1967) 97. Donald P. J., "A late Palaeologan irregularity", *Numismatic Circular* 94 (1986) 294.

46. Leonardus Chiensis Mitylenaeus Archiepiscopus, "Historia Cpolitanae urbis a Mahumete II captae", *PG* 159 (1866) 934-5, "sed recurrendum ad sacra. Auferri igitur et conflari jussit ex sacris templis sancta Dei vasa, sicuti Romanos pro necessitate temporis fecisse legimus exque eis pecuniam insigniri darique militibus, fossoribus constructoribusque, qui rem suam non publicam attendentes, nisi ex denario convenissent, ad opus irerecusabat".

47. Nicolo Barbaro, *Giornale dell'assedio di Costantinopoli 1453*, έκδ. E. Cornet, Vienna 1856, 66, "L'imperator essendo poverissimo, dimando imprestido a suoi baroni di denari, loro si escusarono non ne avere, et poi Turchi trovarono assai denari, et a tal di quelli gentilhomeni fu trovato ducati 30m, e fu consigliato l'imperatore non mettere angarie in quelli tumulti, ma torre le argenterie de le chiese, et cosi si fece".

48. Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, έκδ. V. Grecu, *Giorgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477, Pseudo-Phrantzes, Macarie Melissenos, Cronica 1258-1481*, (Scriptores Byzantini 5), Bucuresti 1966, 400.

49. Γεωργιάδης Ν., «Τα βυζαντινά νομισματοκοπεία της Θράκης, 11ος-14ος αιώνες», *Περί Θράκης* 1 (2001) 11-23. Bendall S., "Two new silver basilika of John V and VI, 1347-1352", *Numismatic Circular* 105 (1997) 154-155, no 2. Bendall S., "Another new silver basilikon of John V and VI, 1347-

δυμοτείχου και της Αδριανούπολης λειτούργησαν την περίοδο 1347-1356 και της Σηλυμβρίας την περίοδο 1382-1385. Είναι αξιοσημείωτο ότι η επιλογή των συγκεκριμένων πόλεων για την έκδοση νομισμάτων δεν ήταν τυχαία. Το Διδυμότειχο υπήρξε το κέντρο των επιχειρήσεων του Ιωάννη Καντακουζηνού κατά τον εμφύλιο πόλεμο 1341-1347, η Αδριανούπολη ήταν η έδρα του Ματθαίου Καντακουζηνού την περίοδο 1352-1356 αλλά και η Σηλυμβρία του Ανδρόνικου Δ΄ την περίοδο 1382-1385.

Η έκδοση νομισμάτων από τα νομισματοκοπεία της Αδριανούπολης και της Σηλυμβρίας συνδέεται άμεσα τόσο με την αυτονόμηση των δύο περιοχών και την ενίσχυση του ρόλου του συναυτοκράτορα κατά την παλαιολόγεια περίοδο αλλά και με εμφύλιες συγκρούσεις. Η αυτονόμηση των περιοχών αυτών και η αναγκαιότητα χρηματοδότησης των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Ματθαίου Καντακουζηνού (1354-1356) και του Ανδρόνικου Δ΄(1382-1385) κατά του Ιωάννη Ε΄, ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στη λειτουργία νομισματοκοπείων στην Αδριανούπολη και τη Σηλυμβρία. Είναι γεγονός ότι δεν είναι γνωστά πολλά νομίσματα των νομισματικών τύπων του Ματθαίου Καντακουζηνού και του Ανδρόνικου Δ΄. Αυτό οφείλεται όχι μόνον στον περιορισμένο αριθμό νομισμάτων που κόπηκαν, αλλά και επειδή δεν θα επιτρεπόταν η κυκλοφορία νομισμάτων που εκδόθηκαν από διεκδικητές του θρόνου.

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης

Στη Θεσσαλονίκη εκδόθηκαν παλαιολόγεια νομίσματα κατά τις περιόδους 1258/9-1342 και 1350-1387. Εκτός από χάλκινα τραχέα[50], στο νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης εκδόθηκαν χρυσά υπέρπυρα του Μιχαήλ Η΄[51] αλλά και χρυσά υπέρπυρα και ένας τύπος αργυρού βασιλικού του Ανδρόνικου Β΄[52]. Το 1341 στη Θεσσαλονίκη εκδόθηκαν τρία χάλκινα στάμενα[53], αλλά κατά τη διάρκεια του κινήματος των Ζηλωτών (1342-1350) πιθανόν διακόπηκε η παραγωγή νομισμάτων. Από το 1350 μέχρι το 1365 εκδόθηκαν χάλκινα ασσάρια της Άννας, την περίοδο 1365-1369 χάλκινα ασσάρια του Ιωάννη Ε΄και την περίοδο 1382-1387 δύο τύποι χάλκινων ασσαρίων[54] από τον διοικητή της πόλης Μανουήλ Παλαιολόγο. Στο νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης δεν έχουν αποδοθεί νομίσματα κατά την περίοδο 1387-1430. Είναι αξιοσημείωτο ότι όταν η πόλη καταλήφθηκε από τους Τούρκους το 1430, το νομισματοκοπείο της πόλης δεν λειτουργούσε, ενώ επίσης το νομισματοκοπείο των Τούρκων δεν μεταφέρθηκε από τις Σέρρες στη Θεσσαλονίκη. Τα κύρια εικονογραφικά χαρακτηριστικά του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης κατά την παλαιολόγεια περίοδο[55], ήταν η απεικόνιση: του Αγίου Δημητρίου –απεικονίστηκε και σε νομίσματα της Κωνσταντινούπολης και του Διδυμοτείχου–, σταυρού μέσα σε φωτοστέφανο, άστρων μικρού μεγέθους στο πεδίο των νομισμάτων, κρίνου μεγάλου μεγέθους στον εμπροσθότυπο, φτερωτών αυτοκρατόρων και του ομοιώματος της πόλης στα χέρια του Αγίου Δημητρίου, αυτοκράτορα (Ανδρόνικου Β΄) ή αυτοκράτειρας (Άννας).

Συμπεράσματα

Μία τάση συγκεντρωτισμού χαρακτηρίζει τον αριθμό, τη γεωγραφική κατανομή και την παραγωγικότητα των νομισματοκοπείων της παλαιολόγειας περιόδου. Εκτός από τα βασικά νομισματοκοπεία των Παλαιολόγων, της Κων-

1352", *Numismatic Circular* 106 (1998) 102, no 1 (αργυρά βασιλικά Ιωάννη Στ΄–Ιωάννη Ε΄). Bendall, *PCPC* 56, no 303 (αργυρό βασιλικόν Ιωάννη Στ΄). Bendall S., "Some unpublished late Byzantine coins", *Numismatic Circular* 110[4] (August 2002) 195, no 8 (από κράμα τουρνέσιον Ιωάννη Στ΄). Bendall S., "An enigmatic fourteenth century coin", *Numismatic Circular* 104 (1996) 39 (χάλκινο τραχύ Ιωάννη Στ΄–Ματθαίου). Bendall, *PCPC* 56, no 304 (αργυρό μισό βασιλικόν Ματθαίου), 60, nos 325, 326 (αργυρά 1/8 του σταυράτου Ανδρόνικου Δ΄).

50. Grierson, *DOC* V 121-123, table 9B, nos 37-65 (Μιχαήλ Η΄), 157-160, table 20, nos 1-45 (Ανδρόνικος Β΄, μόνος ή μαζί με το Μιχαήλ Θ΄), nos 46-47 (Ανδρόνικος Β΄μαζί με τον Ανδρόνικο Γ΄), 171, table 22, nos 1-19 (Ανδρόνικος Γ΄).

51. Bendall S., "Thessalonican hyperpyra of Michael VIII?", *Schweizer Münzblätter* 37 (1987) 40-41.

52. Bendall S., "A Thessalonican hyperpyron of Andronicus II and Michael IX?", *Numismatic Circular* 89 (1981) 158. Bendall S., "Palaeologan gold coins from the mint of Thessalonica", *Schweizer Münzblätter* 32 (1982) 15-21 (χρυσά υπέρπυρα). Bendall S., "A Palaeologan silver coinage for Thessalonica", *Numismatic Circular* 103 (1995) 139. Bendall, *PCPC* 35, no 132 (αργυρό βασιλικόν).

53. Bendall, *PCPC* 51, no 275, 53, no 284. Grierson, *DOC* V, no 1190.

54. Bendall, *PCPC* 59, no 320, 66, no 344.

55. Touratsoglou G., "L'atelier monétaire de Thessalonique au quatorzième siècle après J.-Ch.: le rayonnement d'un centre artistique avant le déclin de l'empire", *L'art de Thessalonique et les pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe Colloque serbo-grec, Belgrade 1985*, Belgrade 1987, 184-185. Τουράτσογλου Ι., «Τα νομισματικά πράγματα στη Μακεδονία των Παλαιολόγων. Νομισματική κυκλοφορία και νομισματική εικονογραφία», *Β΄Συμπόσιο «Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων», Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992*, Θεσσαλονίκη 2002, 270-271. Grierson, *DOC* V 60.

σταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, ο ρόλος των περιφερειακών νομισματοκοπείων, στη Μικρά Ασία –της Μαγνησίας, της Φιλαδέλφειας και απομονωμένων πόλεων κατά το πρώτο μισό του 14ου μ.Χ. αιώνα– και στη Θράκη –του Διδυμοτείχου, της Αδριανούπολης και της Σηλυμβρίας– ήταν περιορισμένος. Στα περιφερειακά νομισματοκοπεία κόπηκαν ελάχιστοι νομισματικοί τύποι, ενώ παράλληλα η περίοδος λειτουργίας τους ήταν βραχεία. Η παραγωγή της πλειονότητας των παλαιολόγειων νομισμάτων στα νομισματοκοπεία της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης οφείλεται στην οικονομική κρίση, την έλλειψη μεταλλικών αποθεμάτων και την εδαφική συρρίκνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Γενικά, η νομισματική παραγωγή –ο αριθμός νομισμάτων που κόβονται σε ένα νομισματοκοπείο– εξαρτάται από τα μεταλλικά αποθέματα, το εύρος των συναλλαγών και της περιοχής κυκλοφορίας αλλά και από τον πληθωρισμό της περιόδου έκδοσης.

Σταύρος Γ. Γεωργίου

Ο αλληλογράφος του αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου ανώνυμος σεβαστός και οι θεωρίες για την ετερότητα των Κυπρίων

Σε πρόσφατες εργασίες του ο Α. Α. Δημοσθένους προέβαλε τη θεωρία ότι οι Κύπριοι τον ΙΒ΄ αιώνα αποτελούσαν μια ιδιαίτερη οντότητα, ξεχωριστή από τον υπόλοιπο Ελληνισμό[1]. Στην παρούσα μικρή σημείωση δεν θα ασχοληθούμε σε βάθος με τη θεωρία αυτή, που καταρρίπτεται αυτόματα με τη μελέτη των πηγών[2]. Εδώ θα μας απασχολήσει ένα σημείο από την επιχειρηματολογία του Α. Α. Δημοσθένους, που αποδεικνύει την προχειρότητα με την οποία εξάγονται συμπεράσματα για τη στήριξη προκαθορισμένων θεωριών.

Ένα από τα σημαντικότερα σωζόμενα κείμενα του αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου, της μεγάλης αυτής πνευματικής μορφής του μεσαιωνικού Ελληνισμού, είναι το σύγγραμμά του *Περὶ τῶν κατὰ χώραν Κύπρον σκαιῶν*, όπου ο άγιος διεκτραγωδεί με μελανά χρώματα τα δεινά που έπληξαν την Κύπρο κατά την περίοδο της τυραννίας του Ισαακίου Δούκα Κομνηνού (1184-1191), τη σύντομη Αγγλοκρατία (1191) και τα πρώτα χρόνια της φραγκικής κατάκτησης (1191-1489)[3]. Το έργο αυτό έχει επιστολιμαίο χαρακτήρα και απευθύνεται σε

1. A. A. Demosthenous, «L'"empire" chypriote (1184-1191)», *Βυζαντινός Δόμος* 12 (2001) 65-70. – Του ίδιου, «Το "έθνος των Κυπρίων". Ιδεολογικές τάσεις στη βυζαντινή Κύπρο (965-1191)», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 27 (2001) παράρτημα, σ. 3-67. – Του ίδιου, *Η βυζαντινή Κύπρος (965-1191). Υλικός και πνευματικός πολιτισμός* [Βυζάντιο / Ιστορία], Θεσσαλονίκη 2002, σ. 21 κ.ε. Βλ. επίσης τη μελέτη του ίδιου, «Ο Άγιος και ο Δράκος: Η κατασκευή υπερφυσικών δυνάμεων στο Βυζάντιο», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 6 (2003) 37-48, ειδικότερα σ. 43-48. Στην τελευταία μελέτη, σ. 37-43, ο Α. Α. Δημοσθένους ασχολείται με τη Θεσσαλονίκη, τον άγιο Δημήτριο και τη συλλογή *των Θαυμάτων* του αγίου Δημητρίου. Αγνοεί όμως τις εμπεριστατωμένες μελέτες του Θ. Κορρέ για τη συλλογή των *Θαυμάτων* και τη Θεσσαλονίκη την περίοδο των αβαροσλαβικών επιδρομών. Βλ. Θ. Κορρές, «Παρατηρήσεις σχετικές με τις δύο πρώτες απόπειρες των Αβαροσλάβων να καταλάβουν τη Θεσσαλονίκη (596 και 614)», *εν Μακεδονία. Ιστορία και πολιτισμός. Διημερίδα (20 και 21 Οκτωβρίου 1995)*, Φλώρινα 1997, σ. 11-29. – Του ίδιου, «Some Remarks on the First two Major Attempts of the Avaroslavs to Capture Thessaloniki (597 and 614)», *Βυζαντινά* 19 (1998) 171-185. – Του ίδιου, «Παρατηρήσεις σχετικές με την πέμπτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους (676-678). Παλαιότερη έρευνα και νεότερες ερμηνείες», *Βυζαντιακά* 19 (1999) 137-165.

2. Ο Α. Α. Δημοσθένους αναπαράγει παλαιότερες αστήρικτες απόψεις που εξέφρασαν ο C. Mango, «Chypre, carrefour du monde byzantin», *XVe Congrès International d'Études Byzantines, Rapports et co-rapports*, τόμ. V/5, Athens 1976, σ. 3-13 (= *Byzantium and its Image, History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage*, Variorum Reprints, London 1984, αρ. XVII), και ο M. J. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία*, μετάφρ. Ευαγγελία Καργιαννιώτη - επιστ. επιμ. Π. Α. Αγαπητός, Αθήνα 1997, σ. 287-289, 489-490.

3. *Νεοφύτου πρεσβυτέρου, μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου περὶ τῶν κατὰ χώραν κύπρον σκαιῶν*, έκδ. Ι. Π. Τσικνόπουλλος, «Τα ελάσσονα του Νεοφύτου πρεσβυτέρου, μοναχού και εγκλείστου»,

κάποιον πνευματικό υιό του αγίου Νεοφύτου, ο οποίος διέφυγε από την Κύπρο και κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο αυτοκράτορας – με βεβαιότητα ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195, 1203-1204) – τον τίμησε με τον τίτλο του σεβαστού[4]. Αναφέρει σχετικά ο άγιος Νεόφυτος: *Ἔτι τε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ἡμῶν ὁ πνευματικός, πρὸς ὃν δηλαδὴ ταῦτα ἐγράφομεν, τὰ δεινὰ μὴ ὑποφέρων βλέπειν τε καὶ ἀκούειν καὶ ἐκ μέρους αὐτῶν πάσχειν, μετὰ πολλῆς περινοίας καὶ μηχανῆς ἐξέφυγε χεῖρας μιαιφόνους σὺν παντὶ τῷ λαῷ αὐτοῦ θεία ῥοπῇ, καί, προσφοιτήσας ἀγγέλῳ τῷ βασιλεῖ κωνσταντινουπόλεως, προσεδέχθη ἐντίμως, καὶ τὸ τοῦ σεβαστοῦ γέρας εἴληφεν ἐξ αὐτοῦ. Ἐγὼ δέ, τὴν ὑπόσχεσιν ἐκπληρῶν, ἰδοὺ σὺν θεῷ γράφω καὶ τὰ ἐπίλοιπα, ὡς ὑπεσχόμην, τοῖς ἐντυγχάνουσι παραδηλῶν τὴν ἐνεστῶσαν δυσχέρειαν τῶν πραγμάτων· ἥτις ἄρα δυσχέρεια ποῦ δὴ καταλήξει οἶδεν οὐδεὶς ἐν ἀνθρώποις, εἰ*

Byzantion 39 (1969) 318-419, ειδικότερα σ. 336-343 (αρ. III) (το κείμενο: σ. 336.1-339.110) (= έκδ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Β΄, εν Βενετία 1873 [ανατ. Αθήναι 1972], σ. 1.1-4.27 [αρ. Α]). Για τον άγιο Νεόφυτο βλ. τη συγκεντρωμένη βιβλιογραφία εν Catia Galatariotou, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney 1991, σ. 282 κ.ε., και στις σχετικές εργασίες του Β. (Π.) Εγγλεζάκη, συγκεντρωμένες τώρα στη συναγωγή μελετών *Είκοσι μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου (4ος έως 20ος αιών)*, Αθήναι 1996, σ. 153-303 (αρ. 6-10). Από τις πιο πρόσφατες εργασίες βλ. Στ. Σ. Φωτίου, «Η περί Θεοτόκου διδασκαλία του αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 1 (1990) 221-238. – Του ίδιου, «Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου: η παραβολή του καλού Σαμαρείτη. Μια αλληγορική ερμηνεία», *αυτόθι* 2 (1993) 301-310. – Marie-Hélène Congourdeau, «L'Enkleistra dans le écrits de Néophytos le Reclus», εν Catherine Jolivet-Lévy – M. Kaplan – J.-P. Sodini (έκδ.), *Les saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, images et monuments* [Byzantina Sorbonensia, 11], Paris 1993, σ. 137-149. – Svetlana Tomeković, «Ermitage de Paphos: décors peints pour Néophyte le Reclus», *αυτόθι*, σ. 151-171. Πολύτιμες είναι επίσης οι εισαγωγές στην έκδοση των απάντων του αγίου Νεοφύτου. Βλ. *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου συγγράμματα*, τόμ. Α΄-Δ΄, Πάφος 1996-2001, ειδικότερα Α΄, σ. 3-31 (Ι. Ε. Στεφανής), 217-237 (Π. Σωτηρούδης), Β΄, σ. 3-21 (Ι. Ε. Στεφανής), 73-186 (Β. Κ. Κατσαρός), Γ΄, σ. 1-106 (Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη – Θ. Ξ. Γιάγκου), Δ΄, σ. 3-41, 147-227 (Θ. Ε. Δετοράκης), 563-640 (Β. Στ. Ψευτογκάς).

4. Την άποψη ότι πρόκειται για τον Ισαάκιο Β΄ Κομνηνό υποστηρίζει ο Β. (Π.) Εγγλεζάκης, «Ο όσιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος και αι αρχαί της εν Κύπρω Φραγκοκρατίας», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 10 (1979-1980) 31-83, ειδικότερα σ. 44 (= *Είκοσι μελέται*, σ. 229-296 [αρ. 9], ειδικότερα σ. 245). Αντίθετα η C. Galatariotou, *Making*, σ. 220, δέχεται ότι γίνεται αναφορά στον Αλέξιο Γ΄ Άγγελο (1195-1203). Η χρονολόγηση της σύνταξης του *Περί σκαιών* συγγράμματος το δεύτερο μισό του 1196 ενισχύει την πρώτη άποψη. Βλ. Β. (Π.) Εγγλεζάκης, «Νεόφυτος ο Έγκλειστος», σ. 44 (= *Είκοσι μελέται*, σ. 244-245). Το έτος 1196 για τη χρονολόγηση της συγγραφής του έργου δέχεται και η C. Galatariotou, *Making*, σ. 269. Ο Ι. Π. Τσικνόπουλλος, «Ελάσσονα», σ. 340, χρονολογεί το έργο το 1194.

μὴ μόνος ὁ ἐπιτιμῶν τῇ θαλάσσῃ καὶ τοῖς ἀνέμοις, καὶ γαληνιῶσιν[5].

Είναι παράδοξο πώς η σχέση του αγίου Νεοφύτου με κάποιον που τιμήθηκε από τον αυτοκράτορα με τον τίτλο του σεβαστού αποτελεί για τον Α. Α. Δημοσθένους απόδειξη πως οι Βυζαντινοί θεωρούσαν τους Κυπρίους διαφορετικούς (sic). Πιο συγκεκριμένα ο Α. Α. Δημοσθένους γράφει για τους Κυπρίους: «Αισθάνονταν λοιπόν Βυζαντινοί, αφού βρίσκονταν εντός των ορίων του βυζαντινού πολιτισμού – Ορθοδοξία, ελληνική γλώσσα, τέχνη κ.λ.π. –, αλλά αισθάνονταν περισσότερο Κύπριοι, αφού στόχος τους, όπως μαρτυρεί η συμμετοχή τους σε χωριστικά κινήματα και εξεγέρσεις, ήταν να καταστήσουν την Κύπρο αυτόνομη ηγεμονία. Η επιθυμία της αυτονομίας πάντως προϋποθέτει το στοιχείο της ετερότητας»[6]. Και προσθέτει σε υποσημείωση: «Το ότι οι Βυζαντινοί τους θεωρούσαν διαφορετικούς αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ο άγιος Νεόφυτος αναφέρεται σ' ένα πνευματικό του παιδί που έλαβε τον τίτλο του "σεβαστού"»[7]. Στη συνέχεια παραθέτει την άποψη της Κάτιας Γαλαταριώτου: «And Hélène Ahrweiler has shown that the title of *sebastos* was often (though certainly not only) given to foreign leaders, as well as to leaders of ethnic groups living in Byzantium»[8].

Δεν γνωρίζω πώς εξάγεται το παραπάνω συμπέρασμα για τη διαφορετικότητα των Κυπρίων, ακόμη και αν ο ανώνυμος πνευματικός υιός του αγίου Νεοφύτου ήταν ξένος και όχι Βυζαντινός. Πάντως στο σημείο αυτό της επιχειρηματολογίας του Α. Α. Δημοσθένους είναι φανερή η άγνοια ακόμη και των στοιχειωδών βυζαντινών θεσμών. Ο Α. Α. Δημοσθένους συγχέει, όπως και η Κ. Γαλαταριώτου στην οποία παραπέμπει, τον τίτλο του σεβαστού με το αξίωμα του σεβαστού, που την ύστερη περίοδο απενέμετο σε ξένους αρχηγούς που είχαν εγκατασταθεί σε βυζαντινό έδαφος.

Το αξίωμα του σεβαστού έχει εξετάσει σε ειδική μελέτη της η Hélène Ahrweiler, η οποία τεκμηριώνει από τη μια την ύπαρξη του αξιώματος της *σεβαστότητος ἐπὶ Βουλγάροις*, που έφερε από τον ΙΓ΄ αιώνα ο αρχηγός των εγκατεστημένων Βουλγάρων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και που σύμφωνα με τον Γεώργιο Παχυμέρη απέδωσε το 1304 ο Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγος (1294-1320) στον Βούλγαρο Ιωάννη Χοιροβοσκό, και από την άλλη των αξιωμάτων

5. Άγιος Νεόφυτος, *Περί σκαιών*, σ. 336.21-337.32 (= έκδ. Κ. Ν. Σάθα, σ. 1.19-2.9).
6. Α. Α. Δημοσθένους, *Βυζαντινή Κύπρος*, σ. 59.
7. Α. Α. Δημοσθένους, *Βυζαντινή Κύπρος*, σ. 59 σημ. 12.
8. C. Galatariotou, *Making*, σ. 221-222.

του σεβαστού και του τζαουσίου, που απονέμονταν μεταξύ ΙΒ΄-ΙΔ΄ αιώνα στους αρχηγούς των Σλάβων του Ταϋγέτου και ιδιαίτερα των Μηλίγγων[9]. Η σοφή ερευνήτρια σαφώς διαχωρίζει το αξίωμα αυτό από τον αυλικό τίτλο του σεβαστού[10].

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η Κ. Γαλαταριώτου, αν και σε άλλο σημείο της εργασίας της ορθά υποστηρίζει ότι ο ανώνυμος πνευματικός υιός του αγίου Νεοφύτου έλαβε τον τιμητικό τίτλο του σεβαστού[11], στο προαναφερθέν χωρίο χρησιμοποιεί την πληροφορία αυτή για να στηρίξει τη θέση ότι οι επαρχιώτες θεωρούνταν από τους Βυζαντινούς ως ξένοι[12]. Για τη στήριξη της θέσης αυτής χρησιμοποιεί επίσης την αναφορά του Ιωάννη Σκυλίτζη στο *έθνος τῶν Κυπρίων*[13] και την αποτυχία του μετέπειτα πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ του Κυπρίου (1283-1289) να φοιτήσει κοντά στον Νικηφόρο Βλεμμύδη στην Έφεσο επειδή ήταν ξένος[14]. Νομίζω ότι τα επιχειρήματα αυτά στερούνται οποιασδήποτε βάσης. Στην περίπτωση του Ιωάννη Σκυλίτζη είναι φανερό ότι ο όρος *ἔθνος* χρησιμοποιείται με πολύ στενή γεωγραφική έννοια και όχι με τη σύγχρονη σημασία του[15].

9. Hélène Ahrweiler, «Le sébaste, chef de groupes ethnique», εν P. Wirth (έκδ.), *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag* [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe D: Beihefte, Forschungen zur griechischen Diplomatik und Geschichte, Band I], Heidelberg 1966, σ. 34-38 (= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, London 1971, αρ. XIV), με αναφορά των πηγών.

10. Hélène Ahrweiler, «Sébaste», σ. 34.

11. C. Galatariotou, *Making*, σ. 220. Βλ. και της ιδίας, «The Bishop and the Hermit: Church Patronage in Action in Twelfth-Century Cyprus», *Αφιέρωμα στον Jean Richard, Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 18 (1991) 85-103, ειδικότερα σ. 90 και σημ. 22.

12. C. Galatariotou, *Making*, σ. 221-222.

13. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις χρονική* (έκδ. I. Thurn), σ. 429.1-17.

14. Βλ. *Γρηγορίου τοῦ ἁγιωτάτου καὶ μακαριωτάτου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου περὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸν βίου ὡς ἀπ' ἄλλου προσώπου*, έκδ. W. Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283-1289)* [Études de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes, publiées par l'Institut Historique Belge de Rome, II], Bruxelles - Rome 1937, σ. 177.1-191.12, ειδικότερα σ. 181.5-24.

15. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ. 429.1-17: *Γέγονε δέ τις καὶ ἄλλη ἀποστασία ἐν Κύπρῳ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον, πρωτουργὸν ἔχουσα Θεόφιλον τὸν Ἐρωτικόν. Οὗτος γὰρ τῆς νήσου στρατηγῶν καὶ νεωτέρων αεὶ πραγμάτων ἐφιέμενος, ἐπείπερ ἐπύθετο τοῦ Καλαφάτου καταστροφὴν καὶ τὴν κατέχουσαν τὰ πράγματα σύγχυσιν, καιρὸν εὔθετον εὑρεῖν οἰηθεὶς πρὸς τὸ σπουδαζόμενον, τό τε ἔθνος ἅπαν τῶν Κυπρίων ἀνάπτει, καὶ τὸν δικαστὴν καὶ πράκτορα τῶν δημοσίων φόρων τὸν πρωτοσπαθάριον Θεοφύλακτον ἀνελεῖν παρασκευάζει, ἔγκλημα τούτῳ ἐπενεγκών, ὡς βαρείας τὰς τῶν συντελειῶν ποιουμένῳ εἰσπράξεις. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτον οὐκ ἐδέησε τῷ Μονομάχῳ μακροτέρας τριβῆς. Χειροῦται γὰρ αὐτὸν ἐκπεμφθεὶς ὅ τε τοῦ στόλου κατάρχων Κωνσταντῖνος πατρίκιος ὁ Χαγέ, τὸ ἔθνος ἅπαν τῶν Κυπρίων ὑποποιησάμενος, καὶ ἐς βασιλέα ἄγει. Ἀχθέντα δὲ θῆλυν ὁ βασιλεὺς ἐνδύσας στολὴν καὶ ἐν τῷ ἱππικῷ ἱπποδρομίας ἀγομένης θριαμβεύσας καὶ τῶν ὑπαρχόντων ψιλώσας ἀπέλυσε.* Βλ. και Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν* (έκδ. Th. Büttner-Wobst), τόμ. III, σ. 624.1-8. – Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος χρονική* (έκδ. I. Bekker), σ. 594.20-595.3. Την αναφορά του Ιωάννη Σκυλίτζη για τη στήριξη της θεωρίας ότι οι Κύπριοι θεωρούνταν ξένοι από τους υπόλοιπους Βυζαντινούς χρησιμοποιεί και ο C. Mango, «Chypre», σ. 9. Για τη στάση του Θεοφίλου Ερωτικού βλ. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, Αθήναι 1981, σ. 119-120 (αρ. 71). – J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia, 9], Paris 1996, σ. 56 (αρ. 59), με αναφορά στη βιβλιογραφία. Η εργασία του Α. Γ. Κ. Σαββίδη, «Ο Κωνσταντίνος Χαγέ και το "έθνος των Κυπρίων" του Σκυλίτζη. Προσωπογραφικό σημείωμα», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 3 (1996) 35-38 (= *Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία. Μεσαιωνικά, μεταβυζαντινά και ισλαμικά ιστορικά θέματα. Ανατύπωση μελετών και άρθρων 1987-1997* [Μελέτες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ελληνική ιστορία, 9], Αθήνα 1997, αρ. 27, σ. 357-360), δεν προσθέτει κάτι το νέο.

Στις πηγές υπάρχουν πολλές τέτοιες αναφορές[16]. Όσον αφορά τη μη αποδοχή από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, έναν λόγιο γνωστό για την αποστροφή του προς τα εγκόσμια, ενός νεαρού περιπλανώμενου, που εγκατέλειψε τον τόπο του σε νεαρή ηλικία προς αναζήτηση της ελληνικής μόρφωσης, δεν πιστεύω ότι αποτελεί τεκμήριο για τη στήριξη της θέσης για ξενοφοβία έναντι των επαρχιωτών[17]. Η αναφορά του Γρηγορίου του Κυπρίου σαφώς αφήνει να φανεί ότι δεν αποκλείστηκε από τη σχολή του Νικηφόρου Βλεμμύδη επειδή ήταν Κύπριος[18]. Η Κ.

16. Βλ. για παράδειγμα την αναφορά στο *ἔθνος τῶν Μακεδόνων* στον Θεοδώρητο Κύρου, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, έκδ. L. Parmentier, *Theodoret Kirchengeschichte* [Berlin - Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, Neue Folge, 5], γ΄ έκδ. από τον G. Chr. Hansen, Berlin 1998 (α΄ έκδ. Leipzig 1911), σ. 306.22-307.2: *Θεσσαλονίκη πόλις ἐστὶ μεγίστη καὶ πολυάνθρωπος, εἰς μὲν τὸ Μακεδόνων ἔθνος τελοῦσα, ἡγουμένη δὲ καὶ Θετταλίας καὶ Ἀχαΐας καὶ μέντοι καὶ ἄλλων παμπόλλων ἐθνῶν ὅσα τῶν Ἰλλυρίων τὸν ὕπαρχον ἡγούμενον ἔχει.* – Βλ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θεσσαλονίκη, πρώτη πόλις Θετταλίας», *ΚΔ΄ Δημήτρια, Γ΄ Επιστημονικό συμπόσιο, Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Από της Ιουστινιανείου εποχής έως και της Μακεδονικής δυναστείας, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Ιερά Μονή Βλατάδων, 18-20 Οκτωβρίου 1989* [Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς εκδόσεις, 6], Θεσσαλονίκη 1989, σ. 63-77, ειδικότερα σ. 70-71.

17. Για τον Νικηφόρο Βλεμμύδη και τη σχολή του στην Έφεσο βλ. C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310)* [Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XI], Nicosia 1982, σ. 23-25. – Κ. Π. Χρήστου, *Ο "Βασιλικός ανδριάς" του Νικηφόρου Βλεμμύδη. Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 13 κ.ε., με αναφορά στη βιβλιογραφία. Ειδικότερα για την αποστροφή του Νικηφόρου Βλεμμύδη προς τα εγκόσμια βλ. Κ. Π. Χρήστου, *αυτόθι*, σ. 25-28.

18. Γρηγόριος ο Κύπριος, *Περὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸν βίου*, σ. 181.12-22: *Ἔνθα καὶ ὡς ἐν γειτόνων οἰκῶν εἴη ὁ Βλεμμύδης, πυθόμενος, ἀνὴρ ὡς ἐλέγετο οὐ μόνον Ἑλλήνων τῶν ἐφ' ἡμῶν*

Γαλαταριώτου σημειώνει για τα επιχειρήματα που προσάγει ότι είναι αδύνατα, εντούτοις όμως τα δέχεται: «The evidence is slim, but indicative»[19].

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ο ανώνυμος πνευματικός υιός του αγίου Νεοφύτου έλαβε από τον αυτοκράτορα τον τίτλο του σεβαστού και όχι το αξίωμα του σεβαστού, που δινόταν σε ορισμένες περιπτώσεις κατά την ύστερη περίοδο. Τον ΙΒ΄ αιώνα ο τίτλος του σεβαστού αποτέλεσε, σύμφωνα με τη μεταρρύθμιση των τίτλων που εισήγαγε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118), τη βάση της νέας αυλικής ιεραρχίας επί Κομνηνών και Αγγέλων. Αρχικά ο τίτλος κατείχε πολύ υψηλή θέση στην ιεραρχία και αποδιδόταν σε συγγενείς του αυτοκράτορα ή σε στενούς του συνεργάτες. Με την πάροδο του χρόνου όμως ο τίτλος εξέπεσε και ο αριθμός των κατόχων του διευρύνθηκε σημαντικά[20]. Την εποχή του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου, οπότε έλαβε τον τίτλο του σεβαστού ο πνευματικός υιός του αγίου Νεοφύτου, ο τίτλος είχε απωλέσει σημαντική από την παλαιά του αίγλη και φαίνεται ότι αποδιδόταν με μεγάλη ευκολία. Ο Νικήτας Χωνιάτης μαρτυρεί για την έκπτωση των τίτλων επί Ισαακίου Β΄ Κομνηνού: *Ὡς δ' ἐπιλελοίπει καὶ ταῦτα, τοῖς τῶν*

ἀλλὰ καὶ πάντων ἀνθρώπων σοφώτατος, πολὺς γίνεται πρὸς αὐτὸν κατὰ θέαν πορεύεσθαι τὴν αὐτοῦ. Ἐπέσχον δὲ ὅμως ἄνδρες Ἐφέσιοι τῆς ὁρμῆς, εἰρηκότες, ὅπερ καὶ ἦν ἀληθές, ὡς οὐ μόνον αὐτὸν ἀπαξιώσειεν ἰδεῖν ὁ φιλόσοφος, νέον ὄντα καὶ ξένον καὶ πένητα, ἀλλὰ καὶ ὁ περὶ αὐτὸν χορὸς τῶν σφῶν μοναστηρίῳ προσπελάσαι οὐκ ἂν συγχωρήσαιεν. Τοῖς γὰρ κατ' αὐτὸν ἐπ' ἴσης, ὅτ' ἀνὴρ ἀπρόσιτος, ἔφασαν, ἀκλινὴς ὢν καὶ μετέωρος καὶ ἥκιστα εὐτελείας ἐπιστρεφόμενος, ὅ τε χῶρος ἀνεπίβατος καὶ οἱ μαθηταί γε αὐτοὶ ὡς λίαν δυσέντευκτοι, ἀντ' ἄλλου παντὸς μαθήματος τοῦτο πρὸς τοῦ καθηγεμόνος παρειληφότες. Το ζήτημα αυτό πιστεύω ότι θέτει στις ορθές του βάσεις ο C. N. Constantinides, *Higher Education*, σ. 25 σημ. 137, ο οποίος σημειώνει: «Angold ('Byzantine "Nationalism" and the Nicaean Empire', *BMGS* 1 (1975), 66) describing this event speaks about the xenophobia of the people of the Nicaean Empire. One could perhaps refer to this incident as *Blemmydophobia* of the Ephesians. In fact Blemmydes was never on good terms either with the local authorities or with the local people». Βλ. και του ίδιου, «George of Cyprus as a Teacher», εν Θ. Παπαδόπουλλος – Β. Εγγλεζάκης (έκδ.), *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, τόμ. Β΄: *Μεσαιωνικόν τμήμα*, Λευκωσία 1986, σ. 431-439, ειδικότερα σ. 432. Αντιθέτως βλ. M. J. Angold, «The Problem of the Unity of the Byzantine World after 1204: the Empire of Nicaea and Cyprus (1204-1261)», εν Α. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969)*, τόμ. Β΄: *Μεσαιωνικόν τμήμα*, Λευκωσία 1972, σ. 1-6, ειδικότερα σ. 5-6. – Του ίδιου, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)* [Oxford Historical Monographs], Oxford 1975, σ. 32. – Του ίδιου, «Byzantine 'Nationalism' and the Nicaean Empire», *BMGS* 1 (1975) 49-70, ειδικότερα σ. 66.

19. C. Galatariotou, *Making*, σ. 222.

20. Την αυλική ιεραρχία επί Κομνηνών (1081-1185) εξετάζω συστηματικά στην υπό εκπόνηση διδακτορική μου διατριβή.

ἀξιωμάτων ἐπεφύη λαμπροῖς καὶ ἦν κἀπὶ τούτοις ἐξαίρων οὐ τόνδε ἢ τόνδε τῶν ἐλλογίμων ἢ ἀνάγων εἰς τὸν προσεχῆ βαθμὸν καὶ ἀνάλογον, ἀλλὰ πάντα, καὶ τὸν βραχέος τιμώμενον τὴν τιμὴν καὶ τὸν οὐδέπω τῆς πρώτης ἠξιωμένον βαθμῖδος ἐπὶ τὴν ἀνωτάτω καὶ κορυφαίαν μετεωρίζων ἀνεβίβαζεν, ὡς εἶναι τὸ πολύτιμον ἄτιμον καὶ τὸ φιλότιμον ἄχαρι. Πολλοὶ δὲ καὶ ὑποβιβασμὸν τὴν ἄνοδον ᾤοντο ὡς ὀψέ ποτε δικαίως ἠξιωμένοι ὧν ἄλλοι παρ' ἀξίαν προηυμοιρήκεισαν κἀκείνοις τὴν αὐτὴν τιμὴν συγκληρούμενοι ὧν ἠξιωμένων τιμῆς αὐτοὶ παραβλεπόμενοι ἄδοξοι ἐκρίθησαν τιμηέστεροι[21]. Είναι ενδιαφέροντα επίσης όσα αναφέρει ο ίδιος ιστορικός για την πτώση της αξίας του τίτλου του σεβαστού επί Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203): *Διὰ δὴ ταῦτα τά τε ἄλλα ἡμαρτήθη ὡς οὔ ποτε κατ' ἄλλην ἀρχὴν καὶ παντάπασι τὰ Ῥωμαίων διέφθαρται πράγματα, καὶ αἱ ἀρχαὶ χειρόνως καὶ οὐχ ὡς πρότερον τοῖς πρίασθαι θέλουσι προύκειντο. Ἦν οὖν τοῦ βουλομένου παντὸς χώρας ἀρχὴν ἀναζώσασθαι καὶ τοῦ μεγίστου παρὰ Ῥωμαίοις τυχεῖν ἀξιώματος. Οὐ μόνον τοίνυν οἱ ἐν τριόδοις καὶ ἀγοραῖς καὶ κολλυβισταὶ καὶ πράται τῶν ὀθονῶν σεβαστοὶ ἐτιμήθησαν, ἀλλὰ καὶ Σκύθαι καὶ Σύροι ὤνιον ἀργυρίων εὕραντο τὸ σεβάζεσθαι, τοῖς πρὶν ὑπηρετεῖσθαι δεσπόταις ἠδοξηκότες*[22]. Πάντως δεν πρέπει να συγχέουμε τη θέση του τίτλου στην αυλική ιεραρχία τον ΙΒ΄ αιώνα με τη θέση που είχε ο τίτλος στην παλαιολόγεια ιεραρχία[23].

Σύνοψίζοντας, μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα τη βυζαντινή καταγωγή του ανώνυμου πνευματικού τέκνου του αγίου Νεοφύτου. Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν ήταν Κύπριος ή προερχόταν από άλλη ελληνική περιο-

21. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις* (έκδ. J.-L. van Dieten), σ. 454.34-43.

22. Νικήτας Χωνιάτης, σ. 483.58-484.75, ειδικότερα σ. 483.58-484.65. – Βλ. Ch. M. Brand, *Byzantium confronts the West, 1180-1204*, Cambridge, Mass. 1968, σ. 144. – Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453* [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A: Regesten, Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des östromischen Reiches], μέρ. 2: *Regesten von 1025-1204*[2], München 1995 (α΄ έκδ. München - Berlin 1925), αρ. 1629. – Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 20α-β], τόμ. Α΄ - Β΄, Θεσσαλονίκη 1984, τόμ. Β΄, σ. 730, 775 (αρ. 180).

23. Βλ. Β. (Π.) Εγγλεζάκης, «Νεόφυτος ο Έγκλειστος», σ. 44 σημ. 46 (= *Είκοσι μελέται*, σ. 245 σημ. 46), ο οποίος σημειώνει ότι ο τίτλος κατείχε στην αυλική ιεραρχία την 77η βαθμίδα. Αυτό όμως σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό και άλλους καταλόγους προκαθεδρίας ισχύει στα μέσα του ΙΔ΄ αιώνα. Βλ. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices. Introduction, texte et traduction* [Le monde byzantin, 1], Paris 1966 (ανατ. 1976), σ. 139.30. Βλ. επίσης τους καταλόγους προκαθεδρίας της ύστερης περιόδου, που εκδίδει ο J. Verpeaux, *αυτόθι*, σ. 291 κ.ε., ειδικότερα σ. 302.4, 308.16, 323.104-105, 337.119-120.

χή, αλλά αυτό δεν έχει καμιά σημασία για το ζήτημα που εξετάζουμε. Ο ανώνυμος αυτός διέφυγε από την Κύπρο μαζί με την οικογένειά του, μη υποφέροντας τα δεινά που έπεσαν στο νησί. Αυτό συνέβη είτε επί της τυραννίας του Ισαακίου Δούκα Κομνηνού είτε αργότερα με την κατάληψη του νησιού από τους Φράγκους. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς πότε. Η πνευματική σχέση του προσώπου αυτού με τον άγιο Νεόφυτο διατηρήθηκε και μετά τη φυγή του από το νησί. Η προσπάθεια να στηριχτεί η άποψη ότι ο ανώνυμος σεβαστός ήταν ξένος στο γεγονός ότι έλαβε από τον αυτοκράτορα τον τίτλο του σεβαστού αποδεικνύει άγνοια των βυζαντινών διοικητικών θεσμών. Από την άλλη παραμένει ακατανόητο πώς θα μπορούσε η σχέση του ανώνυμου σεβαστού με τον άγιο Νεόφυτο, ακόμη και αν ήταν ξένος και όχι Βυζαντινός, να αποτελεί τεκμήριο για την υποτιθέμενη διαφορετικότητα των Κυπρίων με τους υπόλοιπους Βυζαντινούς.

Γ. Χαριζάνης

Ο μητροπολίτης Κερκύρας Νικόλαος και η βυζαντινο-νορμανδική σύγκρουση στο Ιόνιο (τέλη του 11ου αι.)

Βραχυγραφίες

BZ	: Byzantinische Zeitschrift
CFHB	: Corpus Fontium Historiae Byzantinae
EA	: Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως
EB	: Études Byzantines
NE	: Νέος Ελληνομνήμων
REB	: Revue des Études Byzantines
TIB	: Tabula Imperii Byzantini

Ανάμεσα στις σημαντικές προσωπικότητες που ανήλθαν στον επισκοπικό και αργότερα (από τον 11ο αι.) μητροπολιτικό θρόνο της Κέρκυρας συγκαταλέγεται και ο Νικόλαος, μητροπολίτης του νησιού, στα χρόνια που αυτοκράτορας του Βυζαντίου ήταν ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118)[1].

Προτού αναφερθούμε αναλυτικά στη ζωή και το έργο του, ας εξετάσουμε συνοπτικά την εκκλησιαστική και πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στο νησί κατά την περίοδο της αρχιερατείας του.

Στον εκκλησιαστικό τομέα, η Κέρκυρα, της οποίας η Εκκλησία – σύμφωνα με την παράδοση – ιδρύθηκε από τους μαθητές του αποστόλου Παύλου Ιάσονα και Σωσίπατρο[2], αποτελούσε από τις τελευταίες δεκαετίες του 11ου αι. μητρόπολη του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Αρχικά, κατά την πρώϊμη βυζαντινή περίοδο (5ος αι. και μετά) η Εκκλησία της απαντά ως επισκοπή υπαγόμενη στη μητρόπολη Νικοπόλεως[3], για να μετατραπεί στα χρόνια του αυτοκράτορα Λέοντα ς΄ του Σοφού (886-912) και ακριβέστερα στις αρχές του 10ου αι. (901-907) σε αρχιεπισκοπή[4]. Μετά πάροδο δύο περίπου αιώνων, ανυψώνεται σε μητρόπολη – χωρίς υποκείμενες σε αυτήν επισκοπές – στις αρχές της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και συγκεκριμένα μετά το έτος 1084[5].

1. Λεπτομερειακά χρονολογικά στοιχεία για τον Νικόλαο βλ. στη συνέχεια της παρούσας μελέτης. Όσον αφορά την Κέρκυρα και την ιστορία της κατά τους βυζαντινούς χρόνους βλ. Σπ. Ασωνίτης, Η μεσαιωνική Κέρκυρα. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Δήμος Κερκυραίων, *Κέρκυρα. Εγχειρίδιο τοπικής ιστορίας*, Αθήνα 2000, σ. 131 κ.ε. – Για την ιστορία της Κέρκυρας δια μέσου των αιώνων διεξοδικά βλ. Α. Ιδρωμένος, *Συνοπτική ιστορία της Κέρκυρας*[2], Κέρκυρα 1930. – Π. Γαλαξίας, *Η Κέρκυρα δια μέσου των αιώνων*, τ. 1, Αθήναι 1959. – Δ. Καπάδοχος, *Ιστορικά Κερκυραϊκά ερανίσματα*, μέρος Α', Αθήνα 2001.

2. Βλ. Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*, Κέρκυρα 1920, σ. 5. – V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 5_1 (L'Église de Constantinople), Paris 1963, σ. 507. – P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* (TIB 3), Wien 1981, σ. 178.

3. Βλ. Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 9. – V. Laurent, *Corpus* V_1. 507. – P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis* 178.

4. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Paris 1981, σ. 55. – V. Laurent, *Corpus* V_1. 672. – P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis* 178.

5. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae* 123. – Πρώτη μνεία της Κέρκυρας ως μητρόπολης συναντάται το 1088 βλ. P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis* 178. – Σύμφωνα με μία άλλη εκδοχή η προαγωγή της Κέρκυρας σε μητρόπολη έγινε επί πατριαρχίας Κωνσταντίνου Λειχούδη (1059-1063) βλ. V. Laurent, *Corpus* V_1. 618. – Παλαιότερα ο Σπ. Παπαγεώργιος χρονολογούσε την ανύψωση της Εκκλησίας της

Όσον αφορά την πολιτική κατάσταση, τόσο για την Κέρκυρα, όσο και για τις βυζαντινές κτήσεις της Δύσεως, ιδιαίτερα απειλητικός προέβαλλε στα τέλη του 11ου αι. ο νορμανδικός κίνδυνος. Οι Νορμανδοί, αφού εδραίωσαν την κυριαρχία τους στη Νότια Ιταλία (Απουλία και Καλαβρία), καθώς και στη Σικελία[6], έστρεψαν το βλέμμα τους εναντίον του Βυζαντίου. Ο ηγεμόνας τους Ροβέρτος Γυϊσκάρδος, εμφανιζόμενος ως υπερασπιστής των δικαιωμάτων του εκθρονισθέντα αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078), οργάνωσε αποβατική επιχείρηση στην απέναντι ακτή της Αδριατικής, με στόχο την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Ξεκινώντας κατά τα τέλη της ανοίξεως του 1081 από το Βρεντήσιον (Brindisi) και πλέοντας προς Δυρράχιο κατέλαβε με τμήμα του στρατού του "*τήν τε Κορυφὼ πόλιν ὀχυρωτάτην καὶ ἄλλα τα ἡμέτερα φρούρια...*"[7]. Όταν έφθασε στην απέναντι ακτή της Ηπείρου, ενώθηκε με το στρατό του μεγαλύτερου γιου του Βοημούνδου, τον οποίο είχε στείλει ως προπομπό, και όλοι συγκεντρώθηκαν μπροστά στα τείχη του Δυρραχίου (Ιούνιος 1081). Στη μάχη που ακολούθησε (18 Οκτωβρίου 1081), παρά τον ηρωισμό των Βυζαντινών και την προσωπική ανδρεία του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, οι Νορμανδοί νίκησαν και το Δυρράχιο έπεσε στα χέρια τους[8]. Με αρχηγό τον Βοημούνδο[9] κινήθηκαν στις περιοχές της Ηπείρου, Μακεδονίας και Θεσσαλίας (εξάμηνη πολιορκία της Λάρισας), χωρίς όμως θεαματικά αποτελέσματα. Δυσαρεστημένος ο Βοημούνδος επέστρεψε στην Ιταλία[10].

Κέρκυρας σε μητρόπολη στον 10ο αι., την εποχή του αγίου Αρσενίου (+956), τον οποίο θεωρούσε ως τον πρώτο από τους επισκόπους της Κέρκυρας, που έφερε τον τίτλο του μητροπολίτη βλ. Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 11-13.

6. Διεξοδικά βλ. F. Chalandon, *Histoire de la domination Normande en Italie et en Sicile*, τ.1, Paris 1907 (ανατ. New York 1960).

7. Άννα Κομνηνή, έκδ. B. Leib, *Anne Comnène, Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118)*, τ. 1, Paris 1967, 56. 16-31, 57. 1-16. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, τ. IIIα (1081-1204), Θεσσαλονίκη 1999, σ. 23-24. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. III_1 (1081-1204), Αθήνα 2001, σ. 33, 35.

8. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* IIIα. 24-28. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* III_1. 35.

9. Ο Αλέξιος Α΄ κινητοποίησε κατά του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Ερρίκο Δ΄, ο οποίος εισέβαλε στη Λογγιβαρδία (Απρίλιος 1082). Το γεγονός τούτο, καθώς και μία επανάσταση που ξέσπασε στη νότιο Ιταλία ανάγκασαν τον Ροβέρτο να επιστρέψει αμέσως πίσω, αφήνοντας αντικαταστάτη και αρχηγό των στρατευμάτων του το γιο του Βοημούνδο βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* IIIα. 31-32. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* III_1. 37.

10. Οι Βυζαντινοί βρήκαν τότε την ευκαιρία και ανέκτησαν την Καστοριά (Οκτώβριος - Νοέμβριος 1083). Αναλυτικά βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* IIIα. 32-38. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* III_1. 37-38.

Νέα εκστρατεία των Νορμανδών κατά του Βυζαντίου ετοιμάσθηκε. Αυτή τη φορά οι γιοι του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου Ρογήρος και Γίδος (Γκυ) κατέλαβαν τον Αυλώνα και το Βοθρεντόν (Βουθρωτό) [Νοέμβριος 1084], ενώ ο ίδιος με στόλο έπλευσε ενάντια στην Κορυφώ (Κέρκυρα), που στο μεταξύ μετά τις αποτυχίες του Βοημούνδου είχε αποστατήσει, αποτινάσσοντας τη νορμανδική κυριαρχία[11].

Μπροστά σε αυτήν την κατάσταση, ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός δεν πτοήθηκε, αλλά "*τοὺς Βενετίκους* (Βενετούς) *διὰ γραμμάτων παρώτρυνε*" ζητώντας τη ναυτική συνδρομή τους. Συγχρόνως και ο ίδιος προχώρησε στη ναυπήγηση πολεμικών πλοίων[12]. Η πρώτη σύγκρουση ανάμεσα στο νορμανδικό στόλο και στο στόλο των Βενετών, των συμμάχων του Βυζαντίου, έγινε στο λιμάνι της Κασσόπης, στη βορειοανατολική Κέρκυρα και έληξε με ήττα του Γυϊσκάρδου[13]. Ο Νορμανδός ηγεμόνας δεν υποχώρησε, αλλά σε νέα σύγκρουση που έγινε ανάμεσα στους δύο στόλους αυτή τη φορά "*περὶ τὸν λιμένα τῆς Κορυφῶ*" πέτυχε σημαντική νίκη συλλαμβάνοντας πολλούς αιχμαλώτους[14]. Τελικά οι Βενετοί, μετά από μικρό χρονικό διάστημα, με αιφνιδιαστική επίθεση που πραγματοποίησαν εναντίον του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου, ο οποίος είχε στρατοπεδεύσει "*περὶ τὸ Βοθρεντόν*" (Βουθρωτό), κατάφεραν να υπερισχύσουν κατά κράτος[15]. Έτσι οι Νορμανδοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την επιχείρηση καταλήψεως της Κέρκυρας και στράφηκαν προς τη Βόντιτζα (Βόνιτσα, στον Αμβρακικό κόλπο) και την Κεφαλλονιά. Εκεί όμως ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος αρρώστησε με υψηλό πυρετό και πέθανε (17 Ιουλίου 1085)[16]. Με τον τρόπο αυτό το Βυζάντιο απαλλάχθηκε για αρκετό καιρό από κάθε κίνδυνο εκ μέρους των Νορμανδών.

Όταν ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός αντιμετώπιζε την προαναφερόμενη νορμανδική απειλή (όπως αργότερα και τον κίνδυνο από τους Πετσενέγους)[17], η οικονομική κατάσταση του βυζαντινού κράτους ήταν δυσχερής.

11. Άννα Κομνηνή (έκδ. B. Leib, τ. 2, Paris 1967), 50. 26-30, 51. 1-28. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* IIIα. 43-44. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* III_1. 38.

12. Άννα Κομνηνή II. 51. 29-30, 52. 1-7. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* IIIα. 44.

13. Άννα Κομνηνή II. 52. 7-15. – Για την Κασσιόπη βλ. P. Soustal-J. Koder, Nikopolis 172.

14. Άννα Κομνηνή II. 52. 15-30, 53. 1-26.

15. Άννα Κομνηνή II. 54. 4-13.

16. Άννα Κομνηνή II. 55. 7 κ.ε. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* IIIα. 45-46. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* III_1. 38.

17. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. 3, Αθήνα 1981, σ. 23-24. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* IIIα. 47-60.

Χρειάζονταν επειγόντως χρήματα για να κινητοποιηθούν στρατεύματα και να εξασφαλισθούν σύμμαχοι. Για το λόγο αυτό αναγκάσθηκε να προχωρήσει στην εκποίηση των ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων της Εκκλησίας, προκειμένου να εξευρεθούν οι απαραίτητοι οικονομικοί πόροι[18]. Το γεγονός τούτο προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις (κύριος εκφραστής τους υπήρξε ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος Λέων) και οξύτατη έριδα, που έλαβε θεολογικές διαστάσεις σχετικά με τη λατρεία των εικόνων[19]. Τελικά για να διευθετηθεί το ζήτημα, που ταλάνισε την αυτοκρατορία για μεγάλο χρονικό διάστημα (πάνω από δέκα χρόνια), ο Αλέξιος διέταξε τη σύγκληση πολυπληθούς συμφιλιωτικής συνόδου στον μέγα τρίκλινο των Βλαχερνών περί τα τέλη του 1094 – αρχές του 1095. Η σύνοδος αποκατέστησε τον Λέοντα, που αρχικά είχε καταδικασθεί[20].

Ανάμεσα στους κρατικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, αρχιερείς και μοναχούς που έλαβαν μέρος στην προαναφερόμενη σύνοδο, συμμετείχε και ο μητροπολίτης Κερκύρας Νικόλαος. Πρόκειται για ρητή μνεία του εν λόγω μητροπολίτη, ο οποίος αναφέρεται εικοστός στη σειρά του αρχιερατικού καταλόγου των μητροπολιτών, που μετείχαν στη σύνοδο, μετά τον μητροπολίτη Αίνου Μιχαήλ[21]. Ακολουθούν ονόματα αρχιεπισκόπων, εκκλησιαστικών αξιωματούχων, ηγουμένων και μοναχών[22]. Επομένως έχουμε μια σαφή μαρτυρία ότι ο ανωτέρω μητροπολίτης Νικόλαος βρισκόταν στον αρχιερατικό του θρόνο και ασκούσε τα καθήκοντά του, λαμβάνοντας μέρος στην εν λόγω σύνοδο περί τα τέλη του 1094 – αρχές του 1095. Πότε όμως ανήλθε στο μητροπολιτικό θρόνο της Κέρκυρας;

Από μία σφραγίδα που χρονολογείται στο β΄ μισό του 11ου αι. πληροφορούμαστε για τον πιθανότατα προκάτοχό του Βασίλειο. Η σφραγίδα που έχει χαραγμένη την παράσταση του αγίου Δημητρίου, φέρει την επιγραφή: "+ *Κύριε βοήθει Βασιλείῳ ἐπισκόπῳ Κερκούρων καὶ συγκέλλῳ*"[23]. Η παράσταση ενός

18. Στην εκποίηση συγκατένευσε εκκλησιαστική σύνοδος που συνήλθε για το σκοπό αυτό στο ναό της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ιανουάριος 1082). Διεξοδικά βλ. Α. Γλαβίνας, *Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081-1095)* (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 6), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 54-71, 133-138. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* ΙΙΙα. 29. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* $ΙΙΙ_1$. 36-37.

19. Βλ. Α. Γλαβίνας, *Έρις* 73 κ.ε.. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* $ΙΙΙ_1$. 37, 75.

20. Αναλυτικά βλ. P. Gautier, "Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique", *REB* 29 (1971) 213-284. – Α. Γλαβίνας, *Έρις* 179-193. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* $ΙΙΙ_1$.76.

21. Βλ. P. Gautier, *Blachernes* 219. – Α. Γλαβίνας, *Έρις* 186.

22. Βλ. P. Gautier, *Blachernes* 219-220. – Α. Γλαβίνας, *Έρις* 186-187.

23. Βλ. V. Laurent, *Corpus* V_1. αρ. 802, σ. 619. – P. Gautier, *Blachernes* 268. – V. Grumel,

στρατιωτικού αγίου, του αγίου Δημητρίου, πάνω στη σφραγίδα ενδεχομένως να εξηγείται από το κλίμα της έντασης και του πολέμου που είχε δημιουργηθεί στην Αδριατική και το Ιόνιο πέλαγος ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Νορμανδούς[24]. Από την άλλη πλευρά, ο τίτλος του συγκέλλου συναντάται ως το 1082, ενώ έπειτα εξαφανίζεται χωρίς να γίνεται πλέον καμία μνεία του, ύστερα και από τις μεταρρυθμίσεις του Αλεξίου Κομνηνού, που κατήργησε πολλούς τιμητικούς τίτλους, οι οποίοι δεν είχαν ουσιαστική αξία[25]. Επομένως η χάραξη της εν λόγω σφραγίδας, όπως και η έναρξη των αρχιερατικών καθηκόντων του Βασιλείου έγιναν πριν από το έτος 1082. Ο ανωτέρω Βασίλειος παρουσιάζει τον εαυτό του με το γενικό τίτλο του επισκόπου και όχι του αρχιεπισκόπου ή του μητροπολίτη. Μητροπολίτης όμως, όπως φαίνεται, δεν θα πρέπει να ήταν όταν χαρασσόταν η σφραγίδα (πριν από το έτος 1082), καθώς όπως προαναφέραμε η Κέρκυρα ανυψώνεται σε μητρόπολη στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (μετά το 1084). Ίσως θα έπρεπε να αναφέρει τον εαυτό του ως (αρχι)επίσκοπο, εφόσον η Κέρκυρα ήταν ήδη αρχιεπισκοπή από τα τέλη του 9ου - αρχές του 10ου αι. Όπως συμβαίνει όμως και σε άλλες σφραγίδες αρχιερέων[26], δεν το κάνει, ενδεχομένως για λόγους ταπεινοφροσύνης.

Επιπρόσθετα σε μία επιστολή που απέστειλε κατά τον Νοέμβριο - Δεκέμβριο του 1089 ο μητροπολίτης Ρηγίου (Καλαβρίας) Βασίλειος προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαο Γ΄ Γραμματικό (1084-1111) γίνεται σαφής αναφορά στον μητροπολίτη Κερκύρας, χωρίς όμως να σημειώνεται το όνομά του[27]. Προηγουμένως (1088) ο πατριάρχης Νικόλαος Γ΄ σε γράμμα του έδινε εντολή στον Βασίλειο Καλαβρίας να συναντήσει στη Ρώμη τον πάπα Ουρβανό Β΄ (1088-1099) και να συζητήσει μαζί του σχετικά με την ένωση των Εκκλησιών[28]. Το ίδιο χρονικό διάστημα, ο πατριάρχης Νικόλαος Γ΄ όριζε στον μη-

Titulature de métropolites byzantins. Les métropolites syncelles, *EB* 3 (1945) 110.

24. Βλ. V. Laurent, *Corpus* V_1. αρ. 802, σ. 619.

25. Λεπτομερειακά βλ. V. Grumel, *Syncelles* 104-107.

26. Για παράδειγμα ο αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Ιωάννης στη σφραγίδα του (αρχές 11ου αι.) αναφέρεται ως "*ἐπίσκοπος Κερκούρων*", ενώ άλλοι αρχιερείς στις σφραγίδες τους αναφέρουν τον εαυτό τους ως "*πρόεδρον*" βλ. V. Laurent, *Corpus* V_1. αρ. 867, 868, 869, σ. 674-676.

27. Βλ. W. Holtzmann, Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089, *BZ* 28 (1928) 64-67. – P. Gautier, *Blachernes* 268. – Για τη μητρόπολη Ρηγίου Καλαβρίας που συστήθηκε λίγο μετά το έτος 800 βλ. V. Laurent, *Corpus* V_1. 709 κ.ε.

28. Βλ. V. Grumel, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*. Vol. I. *Les actes des patriarches*. Fasc. III. *Les regestes de 1043 à 1206*, Chalcedonenses 1947, αρ. 948, σ. 45-46.

τροπολίτη Κερκύρας (που δεν κατονομάζεται) να συνδράμει οικονομικά από τη μητρόπολή του τον Βασίλειο Καλαβρίας[29]. Στην απαντητική λοιπόν επιστολή του ο ανωτέρω μητροπολίτης Καλαβρίας, αφού ανέφερε τη δεινή θέση και την οικονομική ανέχεια στην οποία βρισκόταν, κατέληγε προς τον πατριάρχη με το παράπονο ότι "*ὁ μητροπολίτης Κερκύρας οὐδένα μου λόγον ἐποιήσατο, ὑπὲρ ὧν ἐτύπωσεν ἡ ἁγιωσύνη σου λαμβάνειν με ἀπὸ τῆς αὐτῆς μητροπόλεως*"[30]. Ποιος όμως ήταν ο εν λόγω μητροπολίτης Κερκύρας;

Αν κρίνουμε από το γεγονός ότι η Κέρκυρα προάγεται σε μητρόπολη στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (μετά το 1084) και από το ότι στην προαναφερόμενη σφραγίδα ο (αρχι)επίσκοπος Κερκύρας Βασίλειος δεν αναφέρει τον εαυτό του ρητά ως μητροπολίτη, έναν τίτλο που ενδεχομένως δεν έφερε, τότε μπορούμε να υποθέσουμε πως ο μητροπολίτης Κερκύρας για τον οποίο γίνεται λόγος στην επιστολή του Βασιλείου Καλαβρίας το 1089 είναι πιθανότατα ο Νικόλαος, που έλαβε μέρος στη σύνοδο των Βλαχερνών του έτους 1094/1095.

Επομένως σε κάποια χρονική στιγμή μεταξύ των ετών 1084-1089 και μάλλον λίγο μετά το 1084 με την ανύψωση της Κέρκυρας σε μητρόπολη[31], ο Νικόλαος διαδέχθηκε ως μητροπολίτης πλέον τον προκάτοχό του (αρχι)επίσκοπο Βασίλειο. Στην περίπτωση αυτή ο Νικόλαος πρέπει να είναι ο πρώτος από τους αρχιερείς της Κέρκυρας που έφερε τον τίτλο του μητροπολίτη. Εκτός και αν ο προκάτοχός του (αρχι)επίσκοπος Βασίλειος έλαβε αυτός πρώτος τον τίτλο του μητροπολίτη της Κέρκυρας και τον διαδέχθηκε στο μητροπολιτικό θρόνο άγνωστο πότε ακριβώς, πριν ή μετά το 1089, πάντως σίγουρα πριν από το 1094/95, ο Νικόλαος.

Στον προαναφερόμενο Νικόλαο μητροπολίτη Κερκύρας απευθύνονται δύο επιστολές του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Θεοφυλάκτου (1089/90-1118 ή 1126). Οι επιστολές που χρονολογούνται πριν από το τέλος του 1094 αποστέλλονται "*τῷ Κερκύρας*", χωρίς να γίνεται αναφορά του ονόματος του μητροπολίτη[32]. Θεωρούμε όμως με βεβαιότητα από τη χρονολόγησή τους πως πρόκειται για τον μητροπολίτη Νικόλαο[33], που –όπως ήδη σημειώσαμε– έλαβε μέρος στη σύνοδο των Βλαχερνών του έτους 1094/95. Οι επιστολές αυτές αποτελούν απάντηση σε προηγούμενα "*γράμματα*" που απέστειλε ο Νικόλαος στον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας[34], πράγμα που σημαίνει πως οι δύο αρχιερείς αλληλογραφούσαν μεταξύ τους, είχαν επικοινωνία, αντάλλασσαν απόψεις και στήριζαν ο ένας τον άλλο στις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν.

29. Βλ. V. Grumel, *Regestes* III. αρ. 950, σ. 46.

30. Βλ. W. Holtzmann, *Unionsverhandlungen* 67.

31. Ενδεχομένως όταν πλέον οι Νορμανδοί ηττήθηκαν (1085) και απαλλάχθηκε το Βυζάντιο από έναν επικίνδυνο αντίπαλο στο Ιόνιο και τις δυτικές επαρχίες του, τότε βρήκε την ευκαιρία ο Αλέξιος Κομνηνός και προήγαγε την Κέρκυρα σε μητρόπολη, ως επιβράβευση του αγώνα που έδωσαν ο κλήρος και οι κάτοικοί της εναντίον των Νορμανδών.

32. Θεοφύλακτος Αχρίδας, Επιστολαί, έκδ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Lettres. Introduction, texte, traduction et notes* (CFHB XVI/2), Thessalonique 1986, αρ. 75, σ. 398-401 και αρ. 77, σ. 406-413. – Για τον Θεοφύλακτο, αρχιεπίσκοπο Αχρίδας, Πρώτης Ιουστινιανής και πάσης Βουλγαρίας βλ. P. Gautier, L' épiscopat de Théophylacte Héphaistos, Archevêque de Bulgarie. Notes Chronologiques, *REB* 21 (1963) 159-178. – I. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*[5], Θεσσαλονίκη 1987, σ. 315-316. – Β. Νεράντζη - Βαρμάζη, Ο Θεοφύλακτος Αχρίδας και ο Δυτικομακεδονικός χώρος, *Βυζαντινά* 15 (1989) 343-349.

Στην πρώτη επιστολή ο Θεοφύλακτος αναφέρει πως το γράμμα που "*ἡδέως*" δέχθηκε από τον "*τιμιώτατον δεσπότην*" Νικόλαο ήταν "*φάρμακον*", "*νάμα*", "*δρόσος*" και "*ἴαμα*"[35] γι' αυτόν, πως παρηγόρησε την "*κατώδυνον ψυχήν*" του, καθώς βρισκόταν "*ἐν ἀθυμίᾳ*", εξαιτίας των πολλών φροντίδων και των λοιπών προβλημάτων. Τον προτρέπει να προσφέρει τη γνώση και τη σοφία του σε αυτούς που έχουν ανάγκη και να εύχεται γι' αυτόν να ξεφύγει από τους κινδύνους που του δημιουργούν οι "*ψευδάδελφοι*" συνιερείς και συνεπίσκοποι[36].

Στη δεύτερη επιστολή, ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδας, αφού τονίζει ότι με τον Νικόλαο επικοινωνούν και μιλούν μεταξύ τους "*διὰ τοῦ τῶν ἐπιστολῶν στόματος*" και με αυτόν τον τρόπο βρίσκουν ανακούφιση "*ἀπὸ τοῦ καύσωνος*

33. Θεοφύλακτος Αχρίδας, *Επιστολαί* 88, 398, 406. – Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 20.

34. Θεοφύλακτος Αχρίδας, *Επιστολαί*, αρ. 75, 399. 2-4 και αρ. 77, 407. 2-4. – P. Gautier, *Blachernes* 269.

35. Οι παραπάνω εκφράσεις αποτελούν χαρακτηριστικό μοτίβο της Βυζαντινής επιστολογραφίας που σχετίζεται με την παρήγορη επίδραση της επιστολής ["*παρηγορία*" (consolatio) και "*ψυχαγωγία*"]. Αναλυτικά Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 1, Αθήνα 1987, σ. 337.

36. Αναλυτικά βλ. Θεοφύλακτος Αχρίδας, *Επιστολαί*, αρ. 75, σ. 398-401. – Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 20. – P. Gautier, *Blachernes* 269. – Με την αναφορά του σε "ψευδαδέλφους" συνιερείς και συνεπισκόπους, ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδας πιθανότατα υπαινίσσεται το ζήτημα του επισκόπου Τριαδίτσας, που καθαιρέθηκε και στη συνέχεια κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη βρήκε την ευκαιρία να συκοφαντήσει και διαβάλει τον Θεοφύλακτο. Στο τέλος βέβαια ζήτησε συγγνώμη για το κακό που του προξένησε εκλιπαρώντας την άρση της αργίας του. Βλ. Θεοφύλακτος Αχρίδας, *Επιστολαί* 90, 400 σημ. 5.

των λυπηρών", γίνεται ειδικότερη αναφορά στα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο Θεοφύλακτος, όπως για παράδειγμα με τους κρατικούς υπαλλήλους (κάποιον Σεναχηρείμ) και με άλλους αδελφούς επισκόπους (τον επίσκοπο Τριαδίτσας)[37].

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό πως πράγματι οι δύο αρχιερείς είχαν να αντιμετωπίσουν πληθώρα κοινών προβλημάτων. Ο Θεοφύλακτος παραπονιέται και αλλού για τη σκληρότητα των υπαλλήλων που εισέπρατταν τους φόρους, καθώς και για τις συχνές στρατολογήσεις που βάρυναν τους επαρχιακούς πληθυσμούς[38].

Ανάλογα ζητήματα βαριάς φορολογίας και λοιπών άλλων υπέρμετρων οικονομικών επιβαρύνσεων του ποιμνίου και της μητροπόλεώς του πιθανότατα αντιμετώπιζε και ο μητροπολίτης Κερκύρας Νικόλαος. Σε ποίημα που αποτελείται από 305 ιαμβικούς στίχους "*γεγονότες ἐπὶ τῇ παραιτήσει αὐτοῦ*" διεκτραγωδεί τα πολλά δεινά του, τις αυθαιρεσίες και βιαιότητες των ισχυρών έναντι των αδυνάτων, τη φιλοχρηματία, τις καταχρήσεις, τη φαυλότητα των ανθρώπων[39]. Η κατάσταση αυτή φαίνεται πως τον είχε κουράσει και απογοητεύσει, γι' αυτό και εκφράζει την απόφασή του να παραιτηθεί από το μητροπολιτικό θρόνο[40], προτιμώντας την "*ἐρημίαν*" της μοναχικής ζωής[41], προκειμένου έτσι να ξεφύγει

37. Θεοφύλακτος Αχρίδας, *Επιστολαί*, αρ. 77, σ. 406-413 και σ. 89-90. – Επίσης βλ. Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 20. – P. Gautier, *Blachernes* 269.

38. Διεξοδικά βλ. V. Nerantzi - Varmazi, The identity of the Byzantine province in the 12th century, *Επετηρίδα* 28 (1997) 11-12. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* IIIα. 89-90.

39. *Στίχοι ἰαμβικοὶ τοῦ σοφωτάτου Κερκύρων κῦρ Νικολάου γεγονότες ἐπὶ τῇ παραιτήσει αὐτοῦ*, έκδ. Σπ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά Ανέκδοτα*, Αθήναι 1882, σ. 30-41. – Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 20. – P. Gautier, *Blachernes* 269. – Εκτός από τα παραπάνω προβλήματα, υπήρχαν και κίνδυνοι που προέρχονταν από το εξωτερικό, οι οποίοι επίσης επιδείνωναν την κατάσταση. Κατά τη διάρκεια της Α΄ Σταυροφορίας (1096-99), οι Σταυροφόροι με υποσχέσεις έπεισαν τον επίσκοπο Πίσσης (Πίζας) Daimbert να τους ακολουθήσει. Ο τελευταίος, αφού εξόπλισε μεγάλο αριθμό πλοίων, στην πορεία του προς τους Αγίους Τόπους απέστειλε τμήμα του στόλου του να επεδράμει και λεηλατήσει την Κορυφώ (Κέρκυρα), αλλά και άλλα νησιά του Ιονίου (1099). Αναλυτικά βλ. Άννα Κομνηνή ΙΙΙ. 41. 30-31, 42. 1-9. – P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis* 178.

40. Νικόλαος Κερκύρων, *Στίχοι ιαμβικοί* 39. 256-262 "*Σώζοιό μοι, Κέρκυρα, σώζοιο, θρόνε, / ἄλλῳ προσαρμόσθητι καλῷ νυμφίῳ / τῷ νυμφαγωγήσοντί σε πρὸς ἀξίαν, / ὅς ἕδνα πολλὰ καὶ πρέποντα προσφέρει. / Χαίροιτε, τέκνα τῆς ἐμῆς κληρουχίας. / Ἄλλος δεχέσθω τὴν ὑμῶν προστασίαν / ἐν τῷ μέσῳ τις καὶ τὸ πῦρ σκαλευσάτω*". – Για παρόμοιους λόγους, την ίδια περίπου εποχή, ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου Νικόλαος Μουζάλων (1107-1110) παραιτήθηκε τελικά από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη βλ. Νικολάου Μουζάλωνος, Στίχοι ἐν τῇ παραιτήσει αὐτοῦ γενόμενοι, έκδ. Σ. Δοανίδου, *Ελληνικά* 7 (1934) 116-141.

41. Νικόλαος Κερκύρων, *Στίχοι ιαμβικοί* 32. 61-62. "*Ἐμοὶ δὲ τῷ μάλιστα πάντων ἀθλίῳ / φεύγειν, σιωπᾶν, ἡσυχάσειν ἁρμόσει*" και 38. 211-216 "*Συνοικίαν φύγοιμι τοιαύτην, λόγε, /ἐρημίαν εὕροιμι πρὸς κατοικίαν / ὅπου ταραγμὸς ἢ κυδοιμὸς οὐκ ἔνι, / ὅπου προσελθὼν ἀγγέλων ζήσεις βίον, / ὅπου σχολάσας τοῦ Θεοῦ μᾶλλον τύχοις, / ὅ κέρδος ἕξεις ἀντὶ κερδῶν ἀθλίων*".

από "*τοὺς δάκνειν θέλοντας ἀνθρώπους*"[42]. Θεωρεί πως δεν έχει τη χάρη και δύναμη του αποστόλου Πέτρου, ώστε να ποιμάνει επάξια τη μητρόπολή του[43] και πως δεν έχει το κουράγιο πλέον να αντιστρατεύεται στο θέλημα των ισχυρών, από τους οποίους κρίθηκε "*στυγητὸς καὶ μισητός*"[44]. Ο ίδιος – όπως φαίνεται στο ποίημά του – ζούσε με απλότητα έναν ανυπόκριτο βίο[45]. Χειριζόταν με ευχέρεια το λόγο και ήταν γνώστης τόσο της αγίας Γραφής, όσο και των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων[46].

Τους παραπάνω ιαμβικούς στίχους συνέταξε και διάβασε ο Νικόλαος κατά τη διάρκεια μιας συνόδου, στην οποία έλαβε μέρος[47]. Δε γνωρίζουμε όμως ποια ακριβώς σύνοδος ήταν αυτή, ούτε αν πραγματοποίησε τελικά την πρόθεσή του να παραιτηθεί από το μητροπολιτικό θρόνο της Κέρκυρας. Ο P. Gautier πιθανολογεί πως ο Νικόλαος ανέγνωσε το εν λόγω ποίημα κατά τη σύνοδο των Βλαχερνών του 1094/95, στην οποία συμμετείχε και όπου ανακοίνωσε την παραίτησή του[48]. Στην άποψη αυτή οδηγήθηκε από το γεγονός ότι τους ιαμβικούς στίχους του Νικολάου ακολουθούν στην έκδοση του Σπ. Λάμπρου πέντε στίχοι που αποδίδονται στον μητροπολίτη Αδριανουπόλεως (χωρίς όνομα)[49], που ο Gautier ταυτίζει με τον Νικόλαο Αδριανουπολίτη για τον οποίο γίνεται λόγος στη σύνοδο των Βλαχερνών[50]. Όμως ο Νικόλαος Αδριανουπολίτης, όπως απο-

42. Νικόλαος Κερκύρων, *Στίχοι ιαμβικοί* 38. 233.

43. Νικόλαος Κερκύρων, *Στίχοι ιαμβικοί* 32. 54-68. – Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 20.

44. Νικόλαος Κερκύρων, *Στίχοι ιαμβικοί* 41. 290-295.

45. Νικόλαος Κερκύρων, *Στίχοι ιαμβικοί* 36. 157 "*Ἁπλοῦς ἐπλάσθην·· ἁπλότης με τερπέτω*", 36. 165-166 "*Εἴη δέ μοι ζῆν ἀνυπόκριτον βίον· / δούλων γὰρ ὑπόκρισις, οὐκ ἐλευθέρων...*".

46. Βλ. Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 20.

47. Νικόλαος Κερκύρων, *Στίχοι ιαμβικοί* 40. 283-287 "*Αὕτη πρὸς ὑμᾶς διάλεξις ἐσχάτη. / Σὺ δ', ὦ θεοκρότητε καὶ σεβασμία / τῶν ἱεραρχῶν καὶ φίλων συμποιμένων / ὁμήγυρις σύμπασα καὶ συναυλία, / συντάσσομαί σοι συνταγὴν τὴν ὑστάτην*".

48. Βλ.P. Gautier, *Blachernes* 269.

49. Νικόλαος Κερκύρων, *Στίχοι ιαμβικοί* 41.306-310. – Σπ. Λάμπρος, Ο Μαρκιανὸς κώδιξ 524, *ΝΕ* 8 (1911) 7-8 "*Τοῦ Ἀδριανουπόλεως πρὸς τοὺς στίχους τοῦ Κερκύρων ἀναγνωσθέντας ἐν τῇ συνόδῳ. / Τούτων δοθέντων τῇ σεβαστῇ συνόδῳ / ἡ λυκόκυπρος ἐφράγη στωμυλία / στίχοις ἀποπνιγεῖσα τοῖς τοῦ Κερκύρων, / θυμηδίας δὲ πανταχοῦ πληρουμένης / μόνος στενάζει τοῦ σκότους ὁ προστάτης*".

50. Βλ. P. Gautier, *Blacherners* 269.

δείχθηκε, δεν ήταν μητροπολίτης, αλλά λαϊκός[51]. Επιπρόσθετα στην ανωτέρω σύνοδο δεν έλαβε μέρος ο μητροπολίτης Αδριανουπόλεως[52]. Επομένως τους εν λόγω ιαμβικούς στίχους ο Νικόλαος Κερκύρας τους διάβασε σε μία σύνοδο, στην οποία συμμετείχε και όπου ανακοίνωσε την παραίτησή του, η οποία (σύνοδος) πραγματοποιήθηκε πιθανότατα μετά από εκείνη των Βλαχερνών του 1094/95, όπου - όπως προείπαμε - επίσης είχε λάβει μέρος.

Επιπλέον δεν είναι βέβαιο ότι τελικά προχώρησε στην απόφασή του να παραιτηθεί από τον μητροπολιτικό θρόνο της Κέρκυρας. Το ͵ςχλδ΄ έτος (6634=1125/1126) ο Νικόλαος "*Κερκύρων*" συνέθεσε ένα ποίημα αποτελούμενο από έξι στίχους, το οποίο αναφέρεται στους ύμνους του Συμεών του Νέου Θεολόγου[53]. Δεν γίνεται όμως σαφές εάν έχει παραιτηθεί ή εάν βρίσκεται ακόμη στον μητροπολιτικό του θρόνο την συγκεκριμένη εποχή. Στην δεύτερη περίπτωση, ο μητροπολίτης Κερκύρας που δεν κατονομάζεται και έλαβε μέρος στη σύνοδο του Απριλίου 1117 ενώπιον του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Θ΄ Αγαπητού (1111-1134) ενάντια στις αιρετικές απόψεις του μητροπολίτη Νικαίας Ευστρατίου, ενδεχομένως να ήταν ο προαναφερόμενος Νικόλαος[54].

Το συγγραφικό έργο του εν λόγω μητροπολίτη υπήρξε πολύ σημαντικό. Εκτός από τους 305 ιαμβικούς στίχους που συνέθεσε "*ἐπὶ τῇ παραιτήσει αὐτοῦ*" και το εξάστιχο ποίημα που αφορούσε τον Συμεών τον Νέο Θεολόγο, ο Νικόλαος συνέγραψε και ένα ερμηνευτικό έργο των ασκητικών κεφαλαίων του αγίου Μαξίμου του Ομολογητού (+662), από το οποίο έχει δημοσιευθεί μόνο ο έμμετρος πρόλογος, που αποτελείται από 43 πολιτικούς στίχους. Επιπλέον στον Νικόλαο αποδίδονται και δύο επιγράμματα: το ένα αναφέρεται στον Τίμιο Σταυρό, ενώ το άλλο στον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο[55].

51. Διεξοδικά βλ. Α. Γλαβίνας, *Έρις* 157-160.

52. Το όνομά του απουσιάζει από τον αρχιερατικό κατάλογο των μητροπολιτών βλ. P. Gautier, *Blachernes* 218-219.

53. Βλ. Β. Γεωργιάδης, Μνημεία εκκλησιαστικά ανέκδοτα, *ΕΑ* τ. 6/ έτος 5 (1884-1885) 11-13 και κυρίως σ. 13 "*Στίχοι ἕτεροι Νικολάου Κερκύρων / γραφέντες κατὰ τὸ ͵ςχλδ΄ ἔτος. / Πιὼν κρατῆρα τῆς καλῆς θεωρίας, / ἐφ ἧν ἀνῆλθες ἐξ ἀπαθείας, μάκαρ, / χρησμοὺς ἀναπνεῖν ἴσχυσας ζωηφόρους, / δι' ὧν προφαίνεις τὰς καλὰς ἡμῖν τρίβους. / Τοιοῦτόν ἐστιν ἀρετὴ καλὸν μέγα! / ‛Ο Νικόλαος ταῦτα τῷ σεβασμίῳ*". – P. Gautier, *Blachernes* 269.

54. Αναλυτικά βλ. P. Joannou, Eustrate de Nicée. Trois pièces inédites de son procès (1117), *REB* 10 (1952) 24-34 και κυρίως σ. 30-31. – Α. Γλαβίνας, *Έρις* 33-34. – P. Gautier, *Blachernes* 269.

55. Βλ. Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 20-21. – P. Gautier, *Blachernes* 269-270.

Ανακεφαλαιωτικά λοιπόν, αν πράγματι συμβαίνουν όλα όσα αναφέραμε, τότε θα τολμούσαμε να ισχυρισθούμε πως η αρχιερατεία του Νικολάου στο μητροπολιτικό θρόνο της Κέρκυρας αρχίζει από το 1084/85 και διαρκεί έως και το 1125/26 (τελευταία μνεία του), καλύπτοντας μία περίοδο σαράντα περίπου χρόνων (τελευταίες δεκαετίες του 11ου αι. - πρώτες δεκαετίες του 12ου αι.). Διάδοχός του κατά τον 12ο αι. αναφέρεται κάποιος Θεοφάνης, για τον οποίο όμως διαθέτουμε ελάχιστα έως μηδαμινά στοιχεία[56]. Τέλος, να σημειώσουμε ότι η έκδοση και του ερμηνευτικού έργου του Νικολάου στα ασκητικά κεφάλαια του αγίου Μαξίμου Ομοληγητού[57], που δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί, ενδεχομένως να προσφέρει περαιτέρω στοιχεία και πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση του εν λόγω μητροπολίτη.

56. Βλ. Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 21 κ.ε. – P. Gautier, *Blachernes* 270.

57. Το παραπάνω έργο βρίσκεται στη μονή Διονυσίου Αγίου Όρους βλ. Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία* 20-21. – Σ. Καδάς, *Τα σημειώματα των χειρογράφων της μονής Διονυσίου Αγίου Όρους*, Άγιον Όρος 1996, σ. 85.

SUMMARY

This article refers to the metropolitan bishop of Corfu (Kerkyra) Nicolaos, who was on his ecclesiastical throne during the reign of the byzantine emperor Alexios I Comnenos (1081-1118). Also deals with the struggle between Byzantium and the Normands in the west provinces of Byzantine State and partricularly in the area of the Ionian sea (1081-85). Although Normands with their leader Robert Guiscard made serious efforts to conquer Corfu, finally they were defeated and their leader died in Kephallonia (1085).

Moreover it is stated that after the year 1084 the archbishopric of Corfu raised in a metropolitan bishopric and perhaps its first metropolitan bishop was Nicolaos. His predecessor was archbishop Vasileios. We surely know that Nicolaos participated with other bishops, political and ecclesiastical officers in the synod that took place in Blachernes in Constantinople (1094/95). We also know that Nicolaos had correspondence with the archbishop of Achrida Theophylact (1089-1118 or 1126). In addition, he probably participated in the synod, which examined the case of Eustrate, metropolitan bishop of Nicea (1117).

A poem, which was written by Nicolaos, informs us about the problems and difficulties that he faced in his church and his intention to resign from the metropolitan see of Corfu and become a monk. It is not certain that finally Nicolaos abdicated from his metropolitan bishopric.

Besides this poem, his writing work was very rich. He wrote an extensive commentary on the ascetic chapters of the Holy Maxime the Confessor. He also wrote an epigram about Holy Cross and another about Saint John Chrysostome. The last mention about Nicolaos comes from a six lines poem, which was written by him in the year 1125/26 and concerns the hymns of Symeon the New Theologian.

From the facts which were mentioned above, we conclude that probably Nicolaos was metropolitan bishop of Corfu from 1084/85 to 1125/26. As his successor is cited someone Theophanes.

Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης

Η Αυτοκρατορία της Νίκαιας σε διπλωματικό κλοιό (1213/1214-1235/1236 μ.Χ.)

Για τα 800 χρόνια από την ίδρυση της Αυτοκρατορίας των Λασκαριδών της Νίκαιας (1204-2004)

Ένα από τα τρία κύρια βυζαντινά κράτη που δημιουργήθηκαν ως απόρροια της Δ΄ Σταυροφορίας και της πρώτης άλωσης της Κωνσταντινούπολης (1204), η Αυτοκρατορία των Λασκαριδών, της προτελευταίας βυζαντινής δυναστείας, με κέντρο της την ιστορική πόλη της Νίκαιας της Βιθυνίας (στη βορειοδυτική Μικρά Ασία) από το 1207/ 1208, έμελλε να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο ως έδρα και κιβωτός διατήρησης του εξόριστου βυζαντινού στοιχείου για πενήντα επτά χρόνια, ως την τελική ανακατάληψη της Βασιλεύουσας και την παλινόρθωση της Αυτοκρατορίας από την τελευταία βυζαντινή δυναστεία των Παλαιολόγων, το 1261. Το άρθρο που ακολουθεί εξετάζει μια κρίσιμη περίοδο περίπου εικοσιπέντε χρόνων προσπαθειών των δύο πρώτων Λασκαριδών ηγεμόνων, του συνιδρυτή Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρι (1204/5-1222) και του διαδόχου του, Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1222-1254), για να περιορίσουν τη διπλωματική απομόνωση που επιχειρήθηκε από τους εξωτερικούς αντιπάλους τους μεταξύ του 1213/ 14 και του 1235-1236.

Η Αυτοκρατορία (ή Βασίλειο) της Νίκαιας συγκαταλέγεται στα τρία εκτενέστερα και σημαντικότερα «κρατικά μορφώματα» (κατά την έκφραση του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου) της μετά το 1204 εποχής μαζί με την Αυτοκρατορία των Μεγαλοκομνηνών της Τραπεζούντας και το αυτόνομο κράτος της Ηπείρου (που συνήθως αποκαλείται στη βιβλιογραφία «Δεσποτάτο»)[1]. Μετά τα πρώτα δύσκολα χρόνια (1204/ 5) εγκαθίδρυσης του νέου κράτους στη βορειοδυτική Ανατολία από τους αδελφούς Κωνσταντίνο ΙΑ΄ και Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι[2], ο

1. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος*, 4η έκδ., Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1996, σ. 226-227.

2. Βλ. P. Zhavoronkov, "U istokov obrazovanija Nikejskoj Imperii (odenka dejatelnosti Konstantina XI Laskarija)" (=Στις ρίζες της δημιουργίας της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας (αξιολόγηση της δράσης του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Λάσκαρι), *Vizantijskij Vremennik* 38 (Μόσχα-Λένινγκραντ 1977), σ. 30-37, A. Savvides, "Constantine XI Lascaris, uncrowned and ephemeral 'basileus of the Rhomaioi' after the fall of Constantinople to the Fourth Crusade, 1204-1205", *Βυζαντιακά* 7 (Θεσσαλονίκη 1987), σ. 141-174 και Α. Σαββίδης, «Συμπληρωματικά στοιχεία για τον εφήμερο Βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Λάσκαρι, 1204-1205», *Βυζαντιακά* 19 (1999), σ. 195-210. Στα πρώτα δύσκολα χρόνια εγκαθίδρυσης του κράτους της Νίκαιας αναφέρεται και ο G. Prinzing, "Das

τελευταίος κατόρθωσε σταδιακά να επιβληθεί στην περιοχή αντιμετωπίζοντας τους Λατίνους της «Ρωμανίας» (Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης), καθώς και τον εχθρικό Δαβίδ Μεγαλοκομνηνό του Πόντου –συνιδρυτή της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας επίσης το 1204 (λίγο πριν από την άλωση της Πόλης στις 12/ 13 Απριλίου).

Η Νίκαια, «το άσυλον του πεπτωκότος Ελληνισμού» κατά τον Ουίλλιαμ Μίλλερ[3], υπήρξε από το 1207/ 8 η επίσημη έδρα του εξόριστου Βυζαντινού αυτοκράτορα (Θεόδωρου Α΄), αλλά και του οικουμενικού πατριάρχη (Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανού: 1207/8-1214)[4]. Όπως παρατήρησε ο Ντόναλντ Νίκολ, ο Θεόδωρος Α΄ «ήταν αποφασισμένος να κάνει τη Νίκαια κάτι πιο ουσιαστικό από απλά κέντρο ενός κινήματος (βυζαντινής) αντίστασης»[5]. Οι κύριες εκτός της Νίκαιας πόλεις του νεοσύστατου κράτους (Προύσα, Νυμφαίον, Έφεσος, Σμύρνη, Μίλητος, Μαγνησία, Πέργαμος, Ηράκλεια Ποντική) γνώρισαν σημαντική κοινωνική-οικονομική καθώς και πολιτιστική ανάπτυξη μέσα στην περίοδο 1204-1261, με σημειούμενη ακμή της αγροτικής οικονομίας, του εμπορίου με τη Βενετία, τη Γένουα, τους Σελτζούκους του Ικονίου και τους Ρώσσους, με συνέχιση της παρουσίας του θεσμού των «προνοιών», με ανάπτυξη των γραμμάτων, των τεχνών και της αρχιτεκτονικής.

Μεγάλη συμβολή στην πολιτιστική και καλλιτεχνική ανάπτυξη κατά την περίοδο της Νίκαιας είχαν πολύ αξιόλογοι λόγιοι, διανοούμενοι και καλλιτέχνες προερχόμενοι ως επί το πλείστον από το περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης,

byzantinische Kaisertum im Umbruch. Zwischen regionaler Aufspaltung und erneuter Zentrierung in den Jahren 1204-1282", στους R. Gundlach-H. Weber (επιμ.), *Legitimation und Funktion des Herrschers*, Στουττγάρδη 1992, σ. 129-183, ιδίως 135 κ.ε.

3. "The refuge of fallen Hellenism": W. Miller, "The Empire of Nicaea and the recovery of Constantinople", *Cambridge Medieval History* IV: *The Eastern Byzantine Empire 717-1453* (1923), σ. 478-516, εδώ 478 = «Η Ιστορία της Νικαίας και η ανάκτησις της Κωνσταντινουπόλεως» (μετάφρ. Σπ. Λάμπρος), *Νέος Ελληνομνήμων* 18 (Αθήνα 1924, ανατύπ. Γρηγοριάδης 1972), σ. 383-444, εδώ 384 και νέα αυτοτελής ανατύπ., Αθήνα, *Ελεύθερη Σκέψις*, 1994, σ. 4.

4. Π. Γουναρίδης, «Η χρονολογία της αναγόρευσης και της στέψης του Θεοδώρου Α΄ του Λασκάρεως», *Σύμμεικτα* ΚΒΕ/ ΕΙΕ 6 (Αθήνα 1985), σ. 59-71.

5. D. Nicol, "The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261", *Cambridge Medieval History* IV, 2η έκδ.: *The Byzantine Empire 717-1453* (1966), σ. 275-330, εδώ 295. Συλλογή εγκωμιαστικών κειμένων για τη Νίκαια στον C. Foss (συνεργ. J. Tulchin), *Nicaea: a Byzantine capital and its praises*, Μπρούκλιν Μασσαχουσέτης 1996. Γενικά για τις πόλεις του κράτους της Νίκαιας βλ. P. Zhavoronkov, "Maloaziiskie goroda perioda Nikejskoi Imperii" (=Οι μικρασιατικές πόλεις κατά την περίοδο της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας), *Antičnaja drevnost I sredine veka: Vizantija i sopredeljnij Mir* (Σφερντλόφσκ 1990), σ. 54-60.

ενώ και τα διοικητικά στελέχη του νέου κράτους (οι διοικητές, οι γραφειοκράτες και οι πάσης φύσεως αξιωματούχοι) προσπάθησαν να προσασμοστούν στα ήθη και τις συνήθειες των ντόπιων μικρασιατικών πληθυσμών, που αποτέλεσαν ένα, ετερόκλιτο μεν, αλλά δυναμικό πυρήνα, έτσι ώστε να οργανώσουν και να διοικήσουν τη νέα Αυτοκρατορία. Οι λόγιοι κυρίως της εποχής αυτής του «Ελληνισμού της εξορίας» συνέβαλαν αποφασιστικά στη διατήρηση –ακόμη και στη βελτίωση– του πολιτιστικού επιπέδου των Βυζαντινών, που συνεχίστηκε μετά το 1261 κατά τρόπο εντυπωσιακό με τη λεγόμενη «Παλαιολόγεια Αναγέννηση»[6].

Κατά τη νικαιϊκή περίοδο οι όροι «Έλλην», «ελληνικός», «Ελληνισμός» και τα παράγωγά τους απέβαλαν σταδιακά την παλαιότερη συνωνυμική τους ταύτισην με την έννοια του παγανισμού (ειδωλολατρείας) και επανήλθαν σε χρήση όπως και στην αρχαία ελληνική εποχή. Ο όρος «Έλλην», απαλλαγμένος πλέον από το στίγμα του «εθνικού» μη Χριστιανού, θα χρησιμοποιείται πλέον από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, αλλά και από τους ίδιους τους Βυζαντινούς πολίτες, σε ευρεία κλίμακα παράλληλα με την τιμητική στο Βυζάντιο ονομασία «Ρωμαίος». Με τον τρόπο αυτόν σημειώθηκε η σταδιακή γένεση και εξάπλωση της ιδεολογίας ενός βυζαντινού εθνικισμού, που με τη σειρά του δημιούργησε τις προϋποθέσεις μορφοποίησης ενός νεοελληνικού πατριωτισμού για τη διατήρηση των ιδεωδών και των παρακαταθηκών της ελληνικής φυλής από το μεσαίωνα προς τους νεότερους χρόνους. Στο κράτος της Νίκαιας πρέπει να αναζητηθούν, κατά τον Απόστολο Βακαλόπουλο, οι πρώτες αρχές της έννοιας που στη νεότερη εποχή αποκλήθηκε «Μεγάλη Ιδέα» για την απελευθέρωση του Ελληνισμού από τον οθωμανικό ζυγό, έννοιας που «θέρμαινε αργότερα επί Τουρκοκρατίας τους ραγιάδες Έλληνες» –αν και έχουν σχετικά εκφραστεί ορισμένες

6. Βλ. σχετικά Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, «Η Αυτοκρατορία του μικρασιατικού Ελληνισμού», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους* (Εκδοτικής Αθηνών), τόμ. Θ΄ (1979), σ. 106-115 και της ιδίας, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετάφρ. Τούλα Δρακοπούλου, Αθήνα, Αργώ, 1977, σ. 123-131. Πολύ πρόσφατη επισκόπηση της νικαιϊκής περιόδου στον Α. Σαββίδη, *Ιστορία του Βυζαντίου, Γ΄: Η ύστερη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και ο μεσαιωνικός Ελληνισμός, 1025-1461 μ.Χ.*, Αθήνα, Πατάκης, 2004, κεφ. Β΄ 1 («Το Βυζάντιο της διασποράς και η παλινόρθωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 1204-1261»), σ. 73-83. Χρήσιμες και οι σχετικές επισκοπίσεις (με τις βιβλιογραφίες) του M. Angold στο *Dictionary of the Middle Ages* 9 (Νέα Υόρκη 1987), σ. 115-118, στο *Oxford dictionary of Byzantium*, επιμ. A. Kazhdan κ.ά., Οξφόρδη 1991, σ. 336-338 και *Lexikon des Mittelalters* VI.6 (Μόναχο-Ζυρίχη 1993), στήλ. 1152-1153. Πολύ πρόσφατα εκπονήθηκε στο τουρκικό Πανεπιστήμιο Uludagh της Προύσας η μεταπτυχιακή εργασία του Şahin Kılıç με τίτλο *Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις που επηρέασαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά τον 13ο αι.* (τουρκικά, 2003, δακτυλόγραφη 132 σελίδων).

σχετικές αντιρρήσεις, όπως εκείνες του Βρετανού μελετητή των θεσμών της Αυτοκρατορίας των Λασκαριδών, Μάϊκλ Άνγκολντ[7].

ΟΙ ΚΥΡΙΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ

Μια αξιοπαρατήρητη πτυχή για τη διπλωματική και οικονομική απομόνωση του εξόριστου Βυζαντίου των Λασκαριδών της Νίκαιας, μετά την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους ιππότες της Δ΄ Σταυροφορίας (12-13 Απριλίου 1204) και την μετέπειτα εξάπλωση της Λατινοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, συνδέεται με τις εμπορικές συναλλαγές που πραγματοποίησαν στη δεύτερη και στην τρίτη δεκαετία του 13ου αιώνα οι Σελτζούκοι Τούρκοι της Μικράς Ασίας (του Σουλτανάτου του «Ρουμ» ή του Ικονίου/ Κόνυας), αφενός με τους Φράγκους Λουζινιανούς ηγεμόνες της Κύπρου και αφετέρου με τη Βενετική Δημοκρατία, επιχειρώντας έτσι να απομονώσουν διπλωματικά και εμπορικά το κράτος των Λασκαριδών.

Στην ιδιαίτερα δυσχερή πρώτη δεκαετία (1204/5-περ.1214), ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις (1204/5-1222), συνιδρυτής του νεοσύστατου κράτους της Νίκαιας με τον αδελφό του Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Λάσκαρι (1204/5), αντιμετώπισε πολυμέτωπους κινδύνους και απειλές. Αρχικά συγκρούστηκε για τον έλεγχο της Παφλαγονίας (στη βόρεια-βορειοδυτική Μικρά Ασία) μέσα στην περίοδο περ. 1204-1207 με τον συνιδρυτή του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας, Δαβίδ[8], ενώ παράλληλα είχε να αντιμετωπίσει στα δύο κύρια μέτωπά

7. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, Ι: *Αρχές και διαμόρφωσή του (1204-1461)*, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1974 (ανατύπ. Ηρόδοτος 2000), ιδίως σ. 66-88 με τις σημειώσεις. Βλ επίσης Αρβελέρ, *Ιδεολογία, ό.π.*, σ. 116 κ.ε., 125 κ.ε., J. Irmscher, "Nikäa als Zentrum des griechischen Patriotismus", *Revue des études du Sud-Est européennes* 8 (Βουκουρέστι 1970), σ. 33-47 και "Nikäa als Mittelpunkt des griechischen Patriotismus", *Byzantinische Forschungen* 4 (Άμστερνταμ 1972), σ. 114-137, P. Gounarides, "Grecs, Héllenes et Romains dans l' état de Nicée", *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, Ι, Ρέθυμνο 1986, σ. 248-257, Α. Σαββίδης, *Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αι.*, 2η έκδ., Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1995, σ. 81-82 με τις σημ. 260-264, Δ. Γόνης, «Νίκαια, η μητρόπολη του Ελληνισμού της Βιθυνίας. Ιστορικό περίγραμμα», στο συλλογικό τόμο *Νίκαια. Ιστορία-θεολογία-πολιτισμός 325-1987*, Νίκαια Αττικής 1988 (ανάτυπο Αθήνα 1989), σ. 13-48, εδώ 33, Α. Savvides – B. Hendrickx, *Introducing Byzantine history*, Παρίσι, Herodotos, 2001, σ. 26-27 και ελλην. μετάφρ.Αθ. Κονδύλης: *Εισαγωγή στη βυζαντινή ιστορία, 284-1461*, Θεσσαλονίκη, Αντ. Σταμούλης/ Ηρόδοτος, 2003, 34-35. Πρβλ. όμως M. Angold, "Byzantine nationalism and the Empire of Nicaea", *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 (Οξφόρδη 1975), σ. 49-70 και *Government and society under the Laskarids of Nicaea, 1204-1261*, διατριβή, Οξφόρδη 1975, σ. 16-17, 31-32.

8. Λεπτομέρειες για τη σύγκρουση Θεόδωρου Α΄–Δαβίδ στον Α. Σαββίδη, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία, 1189– c. 1240 μ.Χ.*, Αθήνα, Δόμος, 1987, κεφ. Η΄, ιδίως σ. 266 κ.ε. Επίσης, πολύ πρόσφατα στου ιδίου, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου. Ιστορική επισκόπηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας του μικρασιατικού Ελληνισμού, 1204-1461 μ.Χ.*, Αθήνα, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, 2005, κεφάλαιο Α΄, σ. 27-29, 33-35 (με τις σημειώσεις).

του τους Λατίνους της Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης («Ρωμανίας»/ Imperium Romaniae) και τους Σελτζούκους του Ικονίου. Από την άλλη πλευρά, στο εσωτερικό μέτωπο, ο Θεόδωρος Α΄ θα αντιμετωπίσει την αντιπαλότητα του ηπειρωτικού κράτους, προς το οποίο η λασκαριδική δυναστεία θα αποδυθεί σε ιδεολογική αντιπαράθεση με απώτατο στόχο την παλινόρθωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας –θέμα που πραγματεύτηκε σε ειδική της μονογραφία η Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα[9].

Πριν αντιμετωπίσει τους Σελτζούκους αποφασιστικά την άνοιξη του 1211 στη μάχη της Αντιόχειας επί του ποταμού Μαιάνδρου, ο Θεόδωρος Α΄ είχε επιδιώξει, εν όψει ακριβώς της σελτζουκικής απειλής, τη συμμαχία του Ρουπενίδη ηγεμόνα της Κιλικιακής Αρμενίας, Λέοντα Β΄ (1187/ 1198-1219) –μια συμμαχία που πράγματι συμφωνήθηκε το 1209, αφού εξυπηρετούσε και τα συμφέροντα του τελευταίου, τον οποίο συνέφερε η ήττα του σουλτάνου του Ικονίου, Καϊχοσρόη Α΄ (1192-1197 και 1204/5-1211), ο οποίος έπεσε νεκρός στην προαναφερθείσα μάχη[10]. Πάντως, η μαρτυρούμενη από τους κορυφαίους Βυζαντινούς ιστοριογράφους της εποχής (Νικήτα Χωνιάτη, Γεώργιο Ακροπολίτη) διπλωματική προσέγγιση των Λασκαριδών με τους Ρουπενίδες με το δεύτερο γάμο του

9. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την Αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1990 (ανατύπ. 1991). Πρβλ. πιο πρόσφατα την ανακοίνωση του νέου ερευνητή Η. Γιαρένη, «Πτυχές της ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου. Ο ρόλος του χρίσματος», στον Κ. Κωνσταντινίδη (επιμ.), *Η μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά Συμποσίου*, Ιωάννινα 2001, σ. 99-122. Ο ίδιος εξέτασε πρόσφατα την αποτυχημένη προσπάθεια του Θεόδωρου Α΄ να εγκαθιδρύσει «λασκαριδική» δυναστεία στο βυζαντινό θρόνο: «Η 'δυναστεία των Λασκάρεων'. Απόπειρες και ακυρώσεις. Ζητήματα εξουσίας και διαδοχής στη λεγόμενη Αυτοκρατορία της Νίκαιας. 1204-1261», *Βυζαντιακά* 23 (2003), σ. 211-228. Η βιβλιογραφία πηγών-βοηθημάτων για τη βασιλεία του Θεόδωρου Α΄ στην πρόσφατη (ανέκδοτη) διδακτορική διατριβή του Η. Γιαρένη, *Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2003.

10. Αναλυτικά για τη μάχη αυτή βλ. A. Savvides, "Acropolites and Gregoras on the Byzantine-Seljuk confrontation at Antioch-on-the-Maeander, A.D. 1211. English translation and commentary", *Journal of Oriental and African Studies* 8 (Αθήνα 1996, έκδ. 1997), σ. 73-83. Πρβλ. Α. Σαββίδης, «Η βυζαντινή 'ρεβάνς' του Μαντζικέρτ και του Μυριοκεφάλου: η βυζαντινοσελτζουκική σύγκρουση στην Αντιόχεια του Μαιάνδρου, 1211 μ.Χ.», *Στρατιωτική Ιστορία* 12 (Αθήνα, Ιούλιος 1997), σ. 40-46.

Θεόδωρου Α΄ με την ανηψιά του Λέοντα Β΄, Φιλίππα, το 1213/ 1214, δε φαίνεται να συνέβαλε σε κάποιο ουσιαστικό δέσιμο της συνεργασίας των δύο αυτών χριστιανικών κρατών της περιοχής[11].

ΣΕΛΤΖΟΥΚΟΙ ΤΟΥ ΙΚΟΝΙΟΥ ΚΑΙ ΛΟΥΖΙΝΙΑΝΟΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Πριν από έναν αιώνα περίπου ο Σπυρίδων Λάμπρος δημοσίευσε μια εξαιρετική εργασία περί της ελληνικής ως της επίσημης γλώσσας της διπλωματίας των Σελτζούκων (και αργότερα των Οθωμανών) σουλτάνων κατά τον ύστερο μεσαίωνα. Εκεί εξέδωσε, μεταξύ άλλων, πέντε επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ του Σελτζούκου σουλτάνου του Ικονίου, Καϊκαούση Α΄(1211-1220), διαδόχου του Καϊχοσρόη Α΄που είχε σκοτωθεί στη μάχη της Αντιόχειας, και του τρίτου Φράγκου βασιλιά της δυναστείας των Λουζινιάν της Κύπρου, Ούγου/ Ούγωνος Α΄(1205-1218) –όλες τους γραμμένες στα ελληνικά και χρονολογούμενες στην εποχή 1214-1216[12], δηλαδή σχεδόν αμέσως μετά τη συνθήκη του Νυμφαίου που ο Θεόδωρος Α΄υπέγραψε με το Λατίνο αυτοκράτορα της «Ρωμανίας», Ερρίκο της Φλάνδρας και του Αινώ (1206-1216), την περίοδο

11. Βλ. J.L. van Dieten (έκδ.), *Nicetae Choniatae orationes et epistulae*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1972, σ. 216-217 και A. Heisenberg (έκδ.), *Georgii Acropolitae opera*, I, Λειψία 1903 (ανατ. σε επιμέλεια P. Wirth, Στουττγάρδη 1978), σ. 26-27 = έκδ. –νεοελληνική απόδοση-σχόλια Σπ. Σπυρόπουλος, *Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή*, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2004, σ. 130-131 και τη σημ. 105 στη σ. 561. Βλ. και Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, έκδ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* 7 (Παρίσι-Βενετία 1894, ανατύπ. Αθήνα, Γρηγοριάδης, 1972), σ. 462, Εφραίμ Αίνιος, *Χρονογραφία*, έκδ.-νεοελληνική απόδοση-σχόλια Οδ. Λαμψίδης, τόμ. Β΄, Ακαδημία Αθηνών 1985, σ. 251 (στίχοι 7742-7743)-252. Πρβλ. για τις πηγές F. Dölger (επιμ. P. Wirth), *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, III (*1204-1282*), 2η έκδ., Μόναχο-Βερολίνο 1977, αρ. 1684α (χρονολόγηση στο 1213), A. Savvides, *Byzantium in the Near East: its relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c.1192-1237*, Θεσσαλονίκη, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ, 1981, σ. 94-95 και Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, II, Θεσσαλονίκη, ΚΒΕ/ ΑΠΘ, 1984, σ. 179, 181 σημ. 46. Επίσης βλ. Σαββίδης, *Μελέτες*, *ό.π.*, σ. 59 και «Το μεσογειακό κράτος της Κιλικιακής ή Μικρής Αρμενίας κατά τον ύστερο μεσαίωνα μεταξύ Βυζαντίου, σταυροφόρων και Ισλάμ», *Corpus* τεύχος 50 (Αθήνα, Ιούνιος 2003), σ. 72-81 (εδώ στη σ. 77 α).

12. Σ. Λάμπρος, «Η ελληνική ως επίσημος γλώσσα των σουλτάνων», *Νέος Ελληνομνήμων* 5 (1908, ανατύπ. Γρηγοριάδης, 1972), σ. 40-78, ιδίως 43-54 με τα πολύ διαφωτιστικά σχόλια. Αγγλική μετάφρ. και περαιτέρω ανάλυση των επιστολών αυτών στον Savvides, *ό.π.*, σ. 139-145. Επίσης βλ. τα σχόλια του ειδικού Τούρκου σελτζουκολόγου και μελετητή των σχέσεων της Κύπρου με τους Τούρκους, Osman Turan (1914-1978), "Orta çağlarda Türkiye Kıbrıs munasebetleri", *Belleten* 28 (Άγκυρα 1964), σ. 209-227, ιδίως 214-216.

1212/ 1214[13]. Οι πέντε αυτές σωζόμενες επιστολές, στις οποίες οι ηγεμόνες της φραγκοκρατούμενης (από το 1192) Κύπρου και εκείνοι του μουσουλμανικού σελτζουκικού κράτους της Ανατολίας αλληλοαποκαλούνται (και μάλιστα στα ελληνικά, με πομπώδεις εκφράσεις) φίλοι και σύμμαχοι, αποτελούν αδιάψευστη μαρτυρία «της σιωπηρής αυτής συμμαχίας των δυτικών Χριστιανών κατά των ανατολικών Ορθοδόξων της Νίκαιας, τους οποίους αναλάμβαναν (=οι Λουζινιανοί) να πολεμήσουν σε περίπτωση που θα απειλούνταν τα εμπορικά συμφέροντα των νέων Μουσουλμάνων συμμάχων τους»[14].

Στην προαναφερόμενη έκδοσή του ο Λάμπρος (σ. 52) φαινόταν πεπεισμένος ότι «αι φίλιαι εκείναι σχέσεις μεταξύ του βασιλείου της Κύπρου και του σουλτανάτου του Ικονίου συνεσφίγχθησαν προφανώς εν πνεύματι εχθρικώ προς τους Έλληνας της Μικράς Ασίας». Επρόκειτο δηλαδή για πλησίασμα λόγω κοινής αντιπαλότητάς τους απέναντι στο νεοϊδρυμένο βυζαντινό κράτος της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας. Έτσι, ο σουλτάνος Καϊκαούσης Α΄αντιλήφθηκε ότι μια συνεργασία του με τους Λατίνους της Ανατολής θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στους Λασκαρίδες, οι οποίοι μετά τα πρώτα δύσκολα χρόνια παγίωσης της εξουσίας τους στη Νίκαια και τις γύρω περιοχές, είχαν κατορθώσει επίσης να ανακατασκευάσουν τους βυζαντινούς στόλους, έχοντας ξαναρχίσει σημαντικές ανακαταλήψεις νησιών στο Αιγαίο καθώς και επικερδή διεξαγωγή εμπορίου για την εξόριστη Βυζαντινή Αυτοκρατορία[15].

Καθώς φαίνεται, την πρωτοβουλία για την έναρξη διαπραγματεύσεων με τους Λουζινιανούς της Κύπρου πήρε ο ίδιος ο Καϊκαούσης (του οποίου πάντως η αρχική επιστολή προς τον Ούγο, πιθανότατα σταλμένη περί τα τέλη του 1213, δεν έχει σωθεί). Από αυτήν τη σειρά επαφών και διαπραγματεύσεων σώζονται οι προαναφερθείσες πέντε επιστολές, τρεις σταλμένες από τον Ούγο Α΄στον Καϊκαούση στις αρχές του 1214 (=6722 από κτίσεως κόσμου), στις 19

13. Τη συνθήκη αυτή μελέτησε επισταμένως ο P. Zhavoronkov, "Nikejko-latinskje i nikejsko-seldzhukskje otnoshenija v. 1211-1216 gg." (=Σχέσεις μεταξύ Νίκαιας-Λατίνων και Νίκαιας-Σελτζούκων στα χρόνια 1211-1216), *Vizantiiskij Vremennik* 37 (Μόσχα-Λένινγκραντ 1976), σ. 48-61, ιδίως 52 κ.ε. Πρβλ. πηγές στους Dölger-Wirth, *Regesten*, III, αρ. 1684 (χρονολόγηση μετά τις 13 Ιανουαρίου 1212) και Savvides, *ό.π.*, σ. 120-122.

14. Σαββίδης, *Μελέτες*, *ό.π.*, σ. 58.

15. Βλ. σχετικά Hélène Glykatzi-Ahrweiler, *Byzance et la mer, 8e-15e s.*, Παρίσι 1966, σ. 304-305 και 311-313. Πρβλ. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του δεσποτάτου της Ηπείρου 1204-1261*, Αθήνα 1898 (ανατ. εκδ. Δ. Ν. Καραβίας – Ε. Λάζος, 1994), σ. 45 και Angold, *Laskarids*, *ό.π.*, σ.196.

Ιουλίου 1216 (=6724 από κτίσεως) και ίσως λίγο πριν τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους (επιστολές 1, 3 και 4, σ. 45-46 και 48-50 στην έκδοση Λάμπρου), μια τέταρτη («ρηγικόν», δηλαδή βασιλική επιστολή από τον «ρήγα» της Κύπρου) σταλμένη στον αρχισύμβουλο (που εδώ αποκαλείται «αμηράς», δηλ. εμίρης) του Σελτζούκου σουλτάνου στο Ικόνιο το 1214 χωρίς περαιτέρω χρονολογική επακρίβωση (δεν αποκλείεται να στάλθηκε μαζί με την 1η επιστολή –βλ. σχετικά σ. 47 της έκδ. Λάμπρου) και μια πέμπτη, που αποτελεί απάντηση του Καϊκαούση στον Ούγο, σταλμένη το Σεπτέμβριο του 1216 (=6725 από κτίσεως) (σ. 51-52 της έκδ. Λάμπρου). Η πέμπτη αυτή επιστολή, συνταγμένη στα ελληνικά από τους γραμματείς του σουλτάνου (τους nudar, δηλαδή νοτάριους), φέρει στο πάνω τμήμα της σελίδας του χειρογράφου τη λέξη «σουλτάν» γραμμένη με την αραβική γραφή[16]. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι νοτάριοι καθώς και διάφοροι άλλοι δημόσιοι διοικητικοί υπάλληλοι του Σουλτανάτου του «Ρουμ» προέρχονταν, σύμφωνα με την πολύτιμη μαρτυρία του Πέρση ιστοριογράφου στην Αυλή του Ικονίου στο 2ο μισό του 13ου αιώνα Ιμπν Μπίμπι (στο έργο του *«Βιβλίο των Σελτζούκων»/ "Seljuk-name"*), δια μέσου του συστήματος της στρατολόγησης Χριστιανών, γνωστού ως συστήματος των «γουλάμηδων» (ghulam), που σύμφωνα με νεότερους μελετητές αποτέλεσε προάγγελο του μετέπειτα παιδομαζώματος (devshirme) της οθωμανικής περιόδου[17].

Έτσι, με την επίσημη αυτή συνθήκη μεταξύ Ικονίου και Λευκωσίας, προφανώς οι εμπορικές συνδιαλλαγές του Σουλτανάτου του «Ρούμ» με την Εγγύς Ανατολή θα πρέπει να διευκολύνθηκαν, ενώ η σημαντική θαλάσσια οδός Αττάλειας-Κυρήνειας έγινε σημαντικός κρίκος διαμετακομιστικού εμπορίου στη νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Τα σελτζουκικά πλοία μπορούσαν πλέον από την Αττάλεια (την οποία οι Σελτζούκοι είχαν καταλάβει το 1207) να ταξιδεύουν προς την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο με σχετική ασφάλεια[18].

16. Βλ. Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, 11ος-15ος αι.*, μετάφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1996, σ. 206, 530 (σημ. 538).

17. H. Duda (γερμαν. μετάφρ.-σχόλια), *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi*, Κοπεγχάγη 1959, σ. 67. Για τους γουλάμηδες βλ. ειδική μελέτη του A. Vryonis, «Seljuk gulams and the Ottoman devshirmes", στη συλλογή του ιδίου, *Byzantium: its internal history and relations with the Muslim world*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1971, μελέτη XII.

18. Για την Αττάλεια ως εμπορικό κέντρο των Σελτζούκων βλ. Α. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 1991, μελέτη XV, σ. [254 κ.ε., 259 κ.ε.].

Πάντως, αν και δεν έχουμε σαφή στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο η σελτζουκο-φραγκική συμμαχία του 1214-1216 επηρέασε τους Λασκαρίδες, γνωρίζουμε εντούτοις ότι οι φιλικές σχέσεις ανάμεσα στο Ικόνιο και τη Λευκωσία δεν υπήρξαν εφήμερες, αλλά συνεχίστηκαν για αρκετό διάστημα. Κατά τον προαναφερθέντα Τούρκο ιστορικό O. Turan οι σχέσεις αυτές συνεχίστηκαν ως την περίοδο των μογγολικών (ιλχανιδικών) επιδρομών κατά της σελτζουκικής Μικράς Ασίας στα τέλη της τέταρτης και στις αρχές της πέμπτης δεκαετίας του 13ου αιώνα. Συγκεκριμένα, γνωρίζουμε ότι το 1236 ο επιφανής Σελτζούκος σουλτάνος Καϊκοβάδης Α΄ (1220-1237), διάδοχος του Καϊκαούση Α΄ στο θρόνο του Ικονίου, υπέγραψε συμφωνία με το Λουζινιανό βασιλιά της Κύπρου Ερρίκο Α΄ (1218-1253), με την οποία εξαγόταν από τα εδάφη του Σουλτανάτου στυπτηρία (λατινικά alum) προς τη ναυτική κοινότητα της Μασσαλίας (στη νότια Γαλλία) δια μέσου κυπριακών πλοίων[19].

ΓΑΒΑΛΑΔΕΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΚΑΙ ΒΕΝΕΤΟΙ

Όπως εύλογα αντιλαμβάνεται κανείς, δεν ήταν δυνατόν να μείνει έξω από το «παιχνίδι» των διπλωματικών-εμπορικών αυτών συμμαχιών η κύρια οικονομική δύναμη της εποχής εκείνης. Η «Γαληνότατη» Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου κατόρθωσε τον Αύγουστο του 1219 να εξασφαλίσει από τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι μια λίαν επικερδή εμπορική συνθήκη διάρκειας πέντε χρόνων, με την οποία οι Βενετοί έμποροι μπορούσαν (όπως και παλαιότερα με τα προνόμια της εποχής των Κομνηνών και των Αγγέλων αυτοκρατόρων, μεταξύ 1082/1084 και 1198) να διεξάγουν ελεύθερες δοσοληψίες στα εδάφη των Λασκαριδών, χωρίς καταβολή δασμών, ενώ και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη δεσμεύονται να μην αντιγράφουν το ένα τα νομίσματα του άλλου[20]. Στο λατινικό κείμενο της συνθήκης αυτής ο Θεόδωρος Α΄ αποκαλείται imperator Graecorum, όχι imperator Romanorum, κάτι που δείχνει τη διαπραγματευτική θέση ισχύος του Βενετού δόγη Pietro Ziani (1205-1229), που εξασφάλισε την υπόσχεση του Λάσκαρι περί μη ναυτικής επίθεσης της Νίκαιας κατά της Λατινικής Αυτοκρατο-

19. Turan (εδώ, σημ. 2), σ. 217 (σημ. 23). Πρβλ. C. Cahen, *La Turquie pré-ottomane*, Κωνσταντινούπολη-Παρίσι, 1988, σ. 119.

20. Angold, *ό.π.*, 196 (σημ. 98), Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, *ό.π.*, σ. 57-58. Τη συνθήκη του 1219 μελέτησε ο S. Brezeanu, "Le premier traité économique entre Venise et Nicée", *Revue historique du Sud-Est européen* 12 (Βουκουρέστι 1974), σ. 143-146.

ρίας της Κωνσταντινούπολης[21].

Παρά την συμφωνία του 1219 για πενταετή συνθήκη, η Βενετία τελικά χτύπησε ύπουλα το κράτος της Νίκαιας μόλις το επόμενο έτος. Το Μάρτιο του 1220 το επίσημο εμπορικό pactum (συνθήκη) του νεοεκλεγμένου Σελτζούκου σουλτάνου Καϊκοβάδη Α΄ με τον δραστήριο Βενετό αξιωματούχο (podestà) στην Κωνσταντινούπολη, Giacomo Tiepolo ("Jacopo Theupulo στο λατινικό κείμενο)[22], θα εγκαθιδρύσει μονοπώλιο στο εμπόριο της Ανατολής για το βενετικό κράτος. Το μακρύ κείμενο της συνθήκης αυτής (την οποία μελέτησε ενδελεχώς ο M. Martin)[23], καθόριζε α) ότι η συνθήκη ειρήνης μεταξύ Βενετίας και Ικονίου θα ανανεωνόταν κάθε διετία, β) ότι και τα ιταλικά και τα σελτζουκικά πλεούμενα θα υποχρεούνταν να καταβάλλουν ένα καθορισμένο (αρκετά πάντως μειωμένο) τελωνιακό δασμό (commercium) αντίστοιχα στα λιμάνια του Σουλτανάτου και της Βενετίας, γ) ότι ορισμένα εμπορικά προνόμια θα παραχωρούντο στους Ιταλούς εμπόρους, οι οποίοι σε αντάλλαγμα θα υποχρεούνταν να μεταφέρουν προϊόντα από τον ανατολικό κόσμο σε ευρωπαϊκές αγορές με τα δικά τους πλοία, με την καταβολή ενός καθορισμένου τόκου, και δ) ότι ο σουλτάνος των Σελτζούκων θα ήταν υποχρεωμένος να προστατεύει τους Χριστιανούς προσκυνητές στο δρόμο τους –δια μέσου της Ανατολίας– προς τους Άγιους Τόπους από τις ληστρικές επιδρομές των Τουρκομάνων νομάδων.

Τους καρπούς της συμφωνίας αυτής του 1220 έμελλε να «θερίσει» ο διάδοχος του Θεόδωρου Α΄ στη Νίκαια, Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης (1222-1254), αφού αφενός εξαναγκάστηκε να διεξαγάγει επιχειρήσεις κατά του Σουλτανάτου του Ικονίου μεταξύ 1222/ 1225 και 1231 (τις οποίες ο ειδικός μελετητής τους John Langdon έχει αποκαλέσει «τελευταία αυτοκρατορική επίθεση και σταυροφορία του Βυζαντίου στη Μικρά Ασία»)[24] και αφετέρου να αντιμετωπίσει περαιτέρω προκλήσεις από τους Βενετούς, οι οποίοι έσπευσαν το 1234 να συνάψουν νέα εμπορική συνθήκη με τον ανυπάκουο στη Νίκαια Βυζαντινό αυθέντη της Ρόδου και των Δωδεκανήσων, Λέοντα Γαβαλά (περ. 1204-περ. 1240). Ο ίδιος ο Γαβαλάς συναντήθηκε με τον απεσταλμένο του (δόγη πλέον) Ιάκωβου Τιέπολο (1229-1249), τον «βάϊλο» Giorgio Marsiglio (Georgius Marsilius στο κείμενο), και υπέγραψε την ιερή αυτή εμπορική συνθήκη (sacramentum) –σφραγισμένη μάλιστα με αργυρή σφραγίδα (sigillium argenteum)[25], που στην ουσία αποτέλεσε αμυντική συμμαχία προστασίας της ακεραιότητας της Ρόδου και των Δωδεκανήσων από μελλοντικές επιχειρήσεις του αυτοκράτορα της Νίκαιας στην περιοχή, ιδίως μετά τις επιχειρήσεις που είχαν πραγματοποιήσει οι στόλοι του Βατάτζη κατά της επικράτειας του Γαβαλά το 1225-1226 και το 1233, με σκοπό την υποταγή του φιλόδοξου αυτού τοπάρχη[26].

Το πόσο δεν σεβάστηκε ο Γαβαλάς τους όρους της συνθήκης αυτής, σύμφωνα με τους οποίους υποσχόταν να είναι «εχθρός των εχθρών της Βενετίας», φάνηκε πολύ σύντομα, όταν, το 1235-1236, ο Ρόδιος τοπάρχης συμμετέσχε με το στόλο του στις κοινές επιχειρήσεις του Βατάτζη της Νίκαιας και του Βούλγαρου Ασενίδη τσάρου Ιβάν Β΄ (1218-1241) κατά της Κωνσταντινούπολης, την οποία υπεράσπισε αποτελεσματικά ο Ιωάννης de Brienne, αντιβασιλέας και επίτροπος του νεαρού Λατίνου αυτοκράτορα της «Ρωμανίας», Βαλδουίνου Β΄[27]. Ένα χρόνο μετά τη συμφωνία του με τη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου,

21. Το λατινικό κείμενο στους G. Tafel – G. Thomas, *Urkunden zu älteren Handels –und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3 τόμοι, Βιέννη 1856 (ανατύπ. Άμστερνταμ, 1964), II, σ. 205-207. Πρβλ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 132-133, Dölger-Wirth, *Regesten*, III, αρ. 1703 και D. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Παν/μιο Καίμπριτζ 1988, σ. 163-164 (σημ.1) = *Βυζάντιο και Βενετία. Μελέτη των διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων*, μετάφρ. Χριστίνα-Αντωνία Μουτσοπούλου, πρόλογος N. Νικολούδης, Αθήνα, Παπαδήμας, 2004, σ. 212 (σημ. 30).

22. Ο Τιέπολο είχε διατελέσει δούκας Κρήτης ως το 1219 και κατόπιν, δύο φορές (μεταξύ Αυγούστου 1219–αρχών 1221 και μεταξύ Φεβρουαρίου 1224–Σεπτεμβρίου 1228) podestà di Romania. Τελικά έγινε ο ίδιος δόγης το 1229 (βλ. Nicol, *ό.π.*, σ. 164-165 = ελλην. μετάφρ. σ. 212).

23. Το λατινικό κείμενο στους Tafel-Thomas, *ό.π.*, II, σ. 221-225. Πρβλ. M. Martin, "The Venetian-Seljuk treaty of 1220", *English Historical Review* 95 (1980), σ. 321-330, Savvides, *ό.π.*, σ. 132 (σημ.2)-133.

24. J. Langdon, *Byzantium's last imperial offensive in Asia Minor. The documentary evidence for and hagiographical lore about John III Ducas Vatatze's Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*, New Rochelle, Νέα Υόρκη, 1992.

25. Το λατινικό κείμενο στους Tafel-Thomas, *ό.π.*, II, σ. 319-322. Λεπτομερή ανάλυση της συνθήκης στον Σαββίδη, *Κινήματα*, *ό.π.*, σ. 315-319. Πρβλ. Nicol, *ό.π.*, 172 (σημ.1) = ελληνική μετάφρ. σ. 222 (σημ.1).

26. Πηγές και βοηθήματα στον Σαββίδη, *ό.π.*, 309-315. Πρβλ. του ιδίου, «Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο αι.», *Βυζαντινά* 12 (Θεσσαλονίκη 1983), σ. 405-428, ιδίως 413-418. Επίσης, βλ. πρόσφατα Π. Γουναρίδης, «Η τύχη της Ρόδου τον 13ο αιώνα», *Σύμμεικτα* ΚΒΕ/ Ε.Ι.Ε. 15 (2002=*Μνήμη Ν. Οικονομίδη*), σ. 177-182, με την άποψη περί διπλής επιχείρησης του ιδίου του Βατάτζη το 1233 και του Ανδρόνικου Παλαιολόγου το 1234, οπότε «...η συμφωνία (του Γαβαλά) με τους Βενετούς, αλλά και η υποταγή δικαιολογείται» (σ. 181).

27. Σχετικές λεπτομέρειες στον J. Langdon, "The forgotten Byzantine-Bulgarian assault and siege of Constantinople, 1235-1236, and the breakup of the *entente cordiale* between John III Ducas Vatatzes and John II Asen in 1236 as background to the genesis of the Hohenstaufen-Vatatzes alliance of 1242", στον Sp. Vryonis (επιμ.), *Byzantine studies in honor of Milton V. Anastos (Byzantina &*

ο Γαβαλάς τώρα επιτίθετο κατά της προστατευόμενής της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης! Μπορεί όμως κανείς να δικαιολογήσει την αγανάκτηση του Βατάτζη, όταν, μετά την αποτυχία της επιχείρησης αυτής, ο Γαβαλάς έσπευσε να ανανεώσει τη συμμαχία του με τη «Γαληνότατη»!

Metabyzantina, 4), Μαλιμπού 1985, σ. 105-135, πρβλ. Σαββίδης, *Κινήματα, ό.π.*, σ. 319-320 με τις σημ. 63-72a. Όπως είναι γνωστό, η διπλωματική προσέγγιση που ακολούθησε μεταξύ του Βατάτζη και του Γερμανού ηγεμόνα Φρειδερίκου Β΄ των Χοενστάουφεν (1212/ 20-1250), κατέληξε στο γάμο του ηγεμόνα της Νίκαιας με τη νόθα κόρη του Φρειδερίκου, Κωνσταντία-Άννα, το 1244: βλ. A. Savvides, "The fate of Constance-Anna of Hohenstaufen, empress of Byzantium-in-exile", *Βυζαντιακά* 8 (1988), σ. 97-118.

Διονύσιος Α. Μαμαγκάκης

Μαρία η Αλανή
Μια μοναχική βασίλισσα ή μια βασιλική μοναχή;

Τα τελευταία χρόνια[1], πολύς λόγος γίνεται, στο πλαίσιο της ιστορικής έρευνας γύρω από ζητήματα σχετικά με τον Μεσαιωνικό Ελληνικό Κόσμο, για τη γυναίκα στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα τη γυναίκα του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος – και όχι μόνο – των Κομνηνών[2], μιας δυναστείας που επίσης έχει προσελκύσει και εξακολουθεί πάντα να προσελκύει το επιστημονικό ενδιαφέρον των βυζαντινολόγων. Παρόλ' αυτά, δεν παύουν να υπάρχουν πάντοτε περιθώρια περαιτέρω έρευνας γύρω από τις γυναίκες της κομνήνειας αυτοκρατορικής αυλής και ειδικότερα τις γυναικείες προσωπικότητες που προβάλλουν μέσα από τις σελίδες της *'Αλεξιάδος*, του ιστορικού έργου της πορφυρογέννητης πριγκίπισσας Άννας Κομνηνής, το οποίο, όπως όλα δείχνουν, αποτελεί το πρώτο γυναικείο πεζογράφημα αφηγηματικού χαρακτήρα σ' ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο[3].

1. Η εργασία αυτή προέκυψε από μία μεταπτυχιακή μου μελέτη, η οποία εκπονήθηκε και παρουσιάσθηκε στο πλαίσιο του διατμηματικού σεμιναρίου «Νίκος Οικονομίδης» του Πανεπιστημίου Αθηνών, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του ΕΙΕ, υπό την εποπτεία της καθηγήτριας Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, την άνοιξη του 2002. Θερμές ευχαριστίες για την εκπόνηση του παρόντος άρθρου οφείλω στην ίδια, αλλά και στην επόπτριά μου επίκουρη καθηγήτρια Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, η οποία κι εκείνη με τη σειρά της υπήρξε πάντοτε πρόθυμη στο να συμμεριστεί κάθε επιστημονικό μου προβληματισμό γύρω από το αντικείμενο της έρευνάς μου.

2. Βλ. ενδεικτικά διάφορες εργασίες στο *Byzantinische Forschungen* 23 (1996) [=*Komnenian Culture* (Paper from the session at the 20th Annual Byzantine Studies Conference, Ann Arbor, Michigan, on 21 September 1994), εκδ. A. Weyl-Carr-B. Hill-Ch. Brand-Th. Gouma-Peterson-S. Takacs, Amsterdam] – όπως π.χ. της B. Hill, The ideal imperial komnenian women (σ. 7-17) και A vindication of the rights of women to power by Anna Komnene (σ. 45-53) –, τη μονογραφία της B. Hill, *Imperial women in Byzantium 1025-1204: Power, patronage and ideology*, New York 1999, όπως επίσης και τις εργασίες στον τόμο *Anna Komnene and her times*, εκδ. Th. Gouma-Peterson, New York-London 2000, των B. Hill, Actions speak louder than words: Anna Komnene's attempted usurpation, σ. 45-62, D. Reinsch, Women's literature in Byzantium?-The case of Anna Komnene, σ. 83-105, Th. Gouma-Peterson, Gender and power: Passages to the maternal in Anna Komnene's *Alexiad*, σ. 107-124 και J. Anderson, Anna Komnene, learned women, and the book in Byzantine art, σ. 125-156.

3. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Δύση η πρώτη γυναίκα ιστοριογράφος-πεζογράφος εμφανίζεται μόλις τον 15ο αιώνα (πρόκειται για τη Χριστίνα της Πίζας). Βλ. M. Rowling, *Everyday life in Medieval times*, ελλ. μετάφρ. Ε. Αγγέλου, Η καθημερινή ζωή στο Μεσαίωνα (νέα έκδ.), Αθήνα 1992, σ. 101-102 και Α. Βασιλικοπούλου, Ο κοινωνικός ρόλος της γυναίκας στο Βυζάντιο, *Παρουσία* 10 (1994), σ. 7-18, εδώ σ. 9 [άλλωστε, οι Th. Gouma-Peterson, Preface, και A. Laiou, Introduction. Why Anna Komnene?, *Anna Komnene...*, ό.π. (σημ. 2), σ. ix-xi (εδώ σ. ix) και σ. 1-14 (εδώ σ. 1), αντίστοιχα, χαρακτηρίζουν την Άννα Κομνηνή ως *the only secular woman historian of the European*

Κατά συνέπεια, βασική μου επιδίωξη, στην παρούσα μελέτη, είναι η συμβολή στην περαιτέρω κατανόηση μιας από τις σημαντικότερες γυναίκες του Βυζαντίου του 11ου αιώνα, της αυτοκράτειρας Μαρίας από τη Γεωργία, γνωστότερης ως Μαρία η Αλανή[4], η οποία κάλλιστα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η περίπτωση της γυναίκας εκείνης που σηματοδοτεί το πέρασμα από την όψιμη προκομνήνεια περίοδο (β΄ και γ΄ τέταρτο του 11ου αιώνα), όπου κυριαρχούν οι εστεμμένες αδελφές Ζωή και Θεοδώρα και η Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, στην κομνήνεια, διαμορφώνοντας το νέο μοντέλο γυναικείας συμπεριφοράς του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος των Κομνηνών. Και πιο συγκεκριμένα, όπως προκύπτει και από τον τίτλο του παρόντος άρθρου, θα προσπαθήσω να διαφωτίσω τη δυναμικότητα του χαρακτήρα της, κάτι που ασφαλώς θεωρείται δεδομένο από τους σύγχρονους ερευνητές, επιχειρώντας να δώσω λύση στο πρόβλημα της χρονικής στιγμής της προσχώρησής της στον μοναχισμό και μέσω αυτού στη γενικότερη πορεία της από το 1081 και εξής, δηλαδή από τη στιγμή που στον θρόνο της αυτοκρατορίας ανεβαίνει ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, στη θέση του τελευταίου συζύγου της Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη.

Καταρχάς, όμως, θα πρέπει να γίνει λόγος για τη διαδρομή της Μαρίας έως και το 1081, έτος τομή στη ζωή της από κάθε άποψη. Όντας κόρη του ηγεμόνα της Γεωργίας Παγκρατίου (Bagrat) Δ΄ (1027-1072) – το αρχικό της όνομα ήταν Μάρθα –, παντρεύεται, πιθανότατα αμέσως μετά την άνοδό του στο θρόνο (1071)[5], τον Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα, τον πρωτότοκο γιο του Κωνσταντίνου Ι΄ Δού-

Middle Ages]. Από την άλλη πλευρά, τα κείμενα της συντρόφου του Δυτικού διανοητή του 12ου αιώνα Αβελάρδου, Ελοΐζας, δεν έχουν αφηγηματικό χαρακτήρα. Βλ. σχετικά P. Dronke, *Women writers of the Middle Ages. A critical study of texts from Perpetua (d. 203) to Marguerite Porete (d. 1310)*, Cambridge 1984, σ. 107-140.

4. Οι περισσότεροι Βυζαντινοί συγγραφείς θεωρούν τη Μαρία αλανικής καταγωγής, εξαιτίας του ότι η μητέρα της (η δεύτερη σύζυγος του πατέρα της) καταγόταν από την Αλανία (Αλβανία)-Οσετία. Βλ. C. Toumanoff, Αρμενία και Γεωργία, *Η Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας* (CMH, IV) (μετάφρ. Ντ. Σαούλ), τ. Ι, α.τ. 1979, σ. 441-474, εδώ σ. 473, σημ. 35, και Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Απεικονίσεις της αυγούστας Μαρίας της Αλανής, *Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 531-539, εδώ σ. 531, σημ. 3. Έτσι, ο Ιωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*, έκδ. P. Leone, *Ioannis Tzetzae, Historiae*, Napoli 1968, V, 590-591, διορθώνει τους συγχρόνους του:

σὺν τῇ δεσποίνῃ Μαριὰμ τῇ 'Αβασγίσσῃ λέγω
ἣν οἱ πολλοὶ 'Αλάνισσάν φασιν οὐκ ἀκριβοῦντες.

5. D. Polemis, *The Doukai. A contribution to Byzantine prosopography*, London 1968, σ. 46 και Ευαγγελάτου-Νοταρά, *ό.π.* (σημ. 4), σ. 535. Ο B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, σ. 188 και σημ. 2, μάλιστα, τοποθετεί το γεγονός, με βάση τη μαρτυρία του Νικηφόρου Βρυεννίου, *Ὕλη ἱστορίας*, έκδ. P. Gautier, *Nicéphore*

κα και της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας. Παρότι όμως ήταν Καυκασιανή, δεν θα πρέπει να αισθανόταν ιδιαίτερα ξένο το περιβάλλον της αυτοκρατορικής αυλής της Κωνσταντινούπολης, αφού ο πατέρας της φαίνεται να διατηρούσε στενούς δεσμούς με το βυζαντινό παλάτι (η πρώτη γυναίκα του ήταν η ανιψιά του αυτοκράτορα Ρωμανού Γ΄ Ελένη Αργυροπουλίνα[6]), ενώ παράλληλα δεν είναι καθόλου απίθανο η ίδια, από πολύ νωρίς, να βρέθηκε για κάποιο διάστημα στην αυλή της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, ίσως ως όμηρος[7]. Με τον σύζυγό της απέκτά ένα γιο, τον Κωνσταντίνο Δούκα – γεννήθηκε στο α΄ μισό του 1074 –, ο οποίος στο εξής θα αποτελεί σημείο αναφοράς για κάθε ενέργεια της Μαρίας.

Την άνοιξη του 1078 ο Μιχαήλ Δούκας εκθρονίζεται (η Μαρία, προφανώς μαζί με τον γιο της, βρίσκει καταφύγιο στη μονή Πετρίου[8]) και τη θέση του καταλαμβάνει ο γηραιός στρατηγός Νικηφόρος Βοτανειάτης. Ο νέος αυτοκράτορας, αμέσως μετά την ανάρρησή του στον θρόνο, χηρεύει[9], με αποτέλεσμα να στραφεί προς την αναζήτηση νέας συζύγου, καταλήγοντας εντέλει, μεταξύ πολλών υποψηφίων, στην επιλογή ανάμεσα στις πρώην βασίλισσες Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα και Μαρία την Αλανή[10]. Από τις δύο αυτές γυναίκες ο Βοτανειάτης αρχικά θα δείξει την προτίμησή του στην πρώτη. Εντούτοις, οι προσπάθειες κάποιου μοναχού, ονόματι Πανάρετου, να αποτρέψει τα παράνομα σχέδια της Ευδοκίας[11], που από το 1071 είχε καρεί παρά τη θέλησή της μοναχή[12],

Bryennios, Histoire [CFHB 9], Bruxelles 1975 (στο εξής Βρυέννιος), σ. 143, 6-10, γύρω στο 1073. Ωστόσο, κάποιοι ερευνητές, μάλλον εσφαλμένα, χρονολογούν τον εν λόγω γάμο πριν από το θάνατο του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα. Βλ. Polemis, *ό.π.*, σ. 46, σημ. 43 [όπου γίνεται αναφορά στην εσφαλμένη χρονολόγηση – 1065 – του M. Brosset, *Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle* (traduite du géorgien), τ. I, St. Petersburg 1849, σ. 330-331, σημ. 2], P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida. Discours, traités, poésies [CFHB* 16/1], Thessalonique 1980 (εισαγωγή), σ. 59 και L. Garland, *Byzantine empresses. Women and power in Byzantium, AD 527-1204*, London-New York 1999, σ. 180.

6. 'Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum [CFHB* 5], Berlin-New York 1973, σ. 377, 18-25 και 'Ιωάννης Ζωναρᾶς, *'Επιτομὴ ἱστοριῶν*, έκδ. M. Pinder-Th. Buttner-Wobst [*CSHB*], τ. I-III, Bonnae 1841-1897 (στο εξής Ζωναρᾶς), XVII, 11, 7-8 (III, σ. 575, 3-7).

7. Garland, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 180 και 282, σημ. 3.

8. Βρυέννιος, σ. 253, 11-14.

9. Συνεχιστής Σκυλίτζη, έκδ. Ε. Τσολάκης, *Η συνέχεια της χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση*, Θεσσαλονίκη 1968 (στο εξής Συνεχιστής Σκυλίτζη), σ. 181, 22-23.

10. Συνεχιστής Σκυλίτζη, σ. 181, 22-28 και Ζωναρᾶς, XVIII, 19, 9-10 (III, σ. 722, 7-11).

11. Συνεχιστής Σκυλίτζη, σ. 181, 28-182, 5 και Ζωναρᾶς, XVIII, 19, 11 (III, σ. 722, 11-13).

12. Μιχαὴλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, έκδ. E. Renauld, *Michael Psellos, Chronographie*, τ. I-II,

και του *καίσαρα* Ιωάννη Δούκα, του αδελφού του Κωνσταντίνου Ι΄, να πείσει τον γηραιό ηγεμόνα να νυμφευτεί τη Μαρία, η οποία, όντας ξένη, διέθετε το πλεονέκτημα ότι δεν είχε «ενοχλητικούς» συγγενείς στην Κωνσταντινούπολη[13], θα έχουν ως συνέπεια ο Βοτανειάτης να τελέσει, με την αρωγή του *καίσαρα*, γάμο – όχι λιγότερο παράνομο – με την τελευταία[14].

Το γεγονός ωστόσο από τη μια ότι η Μαρία είχε ως βασικό της μέλημα, μέχρι και το θάνατο του γιου της, όπως θα καταδειχθεί παρακάτω, την με κάθε τρόπο υπεράσπιση των δικαιωμάτων του νεαρού Κωνσταντίνου Δούκα πάνω στο θρόνο και από την άλλη ότι ο γάμος της με το νέο αυτοκράτορα της έδινε αναμφίβολα τη δυνατότητα να διασφαλίσει τα δικαιώματα αυτά, θα πρέπει να μας βάλει σε σκέψη, παρά τα όσα μας παραδίδει η Άννα Κομνηνή[15], για το αν τελικά ήταν ο *καίσαρας* Ιωάννης αυτός που συνέλαβε την ιδέα της σύναψης γάμου μεταξύ του Βοτανειάτη και της Μαρίας και όχι η ίδια η αυγούστα[16]. Άλλωστε η Μαρία κατ' αυτό τον τρόπο θα χρησιμοποιούσε την τέλεση ενός γάμου ως μέθοδο προώθησης των συμφερόντων της, όπως έκαναν πριν απ' αυτή η Άννα Δαλασσηνή και η Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα[17]. Όμως ο γάμος αυτός δεν εξυπηρετούσε, όπως είναι αναμενόμενο, μόνο τα συμφέροντα της Μαρίας. Πολύ περισσότερο ο ίδιος ο Βοτανειάτης είχε ανάγκη να εδραιώσει τη θέση του στον θρόνο, βρίσκοντας την πιο πρόσφορη λύση στη σύνδεσή του με την προηγούμενη δυναστεία, μέσω της σύναψης γάμου με μια από τις γυναίκες των προκατόχων του.

Παρόλ' αυτά, η κίνηση αυτή του Βοτανειάτη δεν ήταν άμοιρη συνεπειών. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα μας παραδίδει ο Ιωάννης Ζωναράς, σχετικά με την αντιμετώπιση του όλου ζητήματος εκ μέρους της Εκκλησίας: «*μοιχεία γὰρ ἦν ἀπηρυθριασμένη τὸ τολμηθὲν* [η τέλεση του γάμου]. *διὸ καὶ ὁ τὴν ἱερολογίαν τετελεκὼς ἐπ' αὐτοῖς τῆς ἱερωσύνης ἐκπέπτωκεν*»[18]. Προκειμένου λοιπόν να εξευμενίσει το βυζαντινό αίσθημα περί νομιμότητας, ο νέος αυτοκράτορας δε δίστασε να προκαλέσει τη δημόσια κατακραυγή, μια και ο ίδιος νυμφευόταν για τρίτη φορά ενώ, ακόμη χειρότερα, η Μαρία τελούσε τον δεύτερο γάμο της χωρίς προηγουμένως να έχει μείνει χήρα[19].

Paris 1926-1928 (στο εξής Ψελλός, *Χρονογραφία*), II, σ. 166, 30, 5-7.

13. Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, ἐκδ. D. Reinsch-A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias [CFHB 40/1-2]*, Berlin-New York 2001 (στο εξής *Ἀλεξιάς*), III, II, 3, 16-19.

14. Βρυέννιος, σ. 253, 14 κ.ε. και *Ἀλεξιάς*, III, II, 3, 22-26 και III, II, 5. Πρβλ. επίσης Garland, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 178.

15. *Ἀλεξιάς*, III, II, 3, 15-20.

16. Το ενδεχόμενο αυτό, χαρακτηριστικά, θεωρεί πολύ πιθανό η B. Hill, Alexios I Komnenos and the imperial women, *Alexios I Komnenos*, εκδ. M. Mullett-D. Smythe, papers I, Belfast 1996, σ. 37-54, εδώ σ. 44. Βλ. επίσης B. Hill, Imperial women and the ideology of womanhood in the eleventh and twelfth centuries, *Women, men and eunuchs. Gender in Byzantium*, εκδ. L. James, London-New York 1997, σ. 76-99, εδώ σ. 88.

17. Hill, Alexios I Komnenos..., *ό.π.*, σ. 42 κ.ε.

Πριν, όμως, προχωρήσω στα γεγονότα εκείνα που καταδεικνύουν με ενάργεια τον ρόλο της αυγούστας Μαρίας στις πολιτικές εξελίξεις της αυτοκρατορίας, θεωρώ σκόπιμο να στραφώ προς τις πηγές της εποχής, προκειμένου να διαφανεί η επίσημη εικόνα της γυναίκας αυτής, έτσι όπως διαμορφώνεται από τους ανθρώπους του περιβάλλοντός της, ούτως ώστε να διαπιστωθεί το κατά πόσον το λογοτεχνικό πορτραίτο της συνάδει με την πραγματικότητα. Από τα συνολικά τρία λογοτεχνικά πορτραίτα που διαθέτουμε για την αυγούστα Μαρία, τα δύο είναι ψυχογραφικά (αφορούν στον εσωτερικό της κόσμο), ενώ το τρίτο, αυτό της Κομνηνής, είναι φυσιογνωμικό (αφορά στην εξωτερική της εμφάνιση)[20] και επομένως χωρίς ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα μελέτη. Από τα ψυχογραφικά, στο σημείο αυτό θα με απασχολήσει το πρωϊμότερο, αυτό του Μιχαήλ Ψελλού, του παιδαγωγού του πρώτου συζύγου της Μαρίας, το οποίο αν και σύντομο παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον από την άποψη της κοινωνικά αποδεκτής γυναικείας συμπεριφοράς, ενώ εκείνο του Θεοφύλακτου Αχρίδος, που χρονολογείται στην περίοδο μετά το 1081, θα με απασχολήσει παρακάτω.

Ο Ψελλός, λοιπόν, στη *Χρονογραφία* του, θέλοντας να εξάρει τη γυναίκα του αγαπημένου του μαθητή Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα, κάνει καταρχάς αναφορά στην καταγωγή της βασίλισσας (στο *γένος* της), ισχυριζόμενος ότι η Μαρία προερχόταν από τον πιο ευδαίμονα και τον πιο παλιό βασιλικό οίκο[21], κάτι, άλλω-

18. Ζωναρᾶς, XVIII, 19, 12-13 (III, σ. 722, 15-16). Πρβλ. Συνεχιστής Σκυλίτζη, σ. 182, 5-7. Διαβάζουμε επίσης στην ιστορία του Βρυεννίου, σ. 255, 2-3: «*συναγαγὼν* [ο ιερέας] *ἑαυτὸν καὶ γνοὺς ὅπῃ κακοῦ φέρεται μοιχείαν ἅμα καὶ τριγαμίαν εὐλογῶν...*». Πρβλ. τέλος και Garland, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 182.

19. A. Laiou, Imperial marriages and their critics in the eleventh century: The case of Skylitzes, *Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992), σ. 165-176, εδώ σ. 173, 174 και 175. Βλ. επίσης B. Leib, Nicéphore III Botaneiatès (1078-1081) et Marie d'Alanie, *Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines*, τ. 1, Paris 1950, σ. 129-140. Ο Μιχαήλ μετά την εκθρόνισή του έγινε μοναχός και στη συνέχεια ψήφῳ τοῦ πατριάρχου καὶ τῶν μητροπολιτῶν χειροτονήθηκε μητροπολίτης Εφέσου, παραμένοντας όμως στην Κωνσταντινούπολη (στη μονή του Μανουήλ). Βλ. Συνεχιστής Σκυλίτζη, σ. 182, 7-10 και Ζωναρᾶς, XVIII, 19, 14 (III, σ. 722, 16-723, 3).

20. *Ἀλεξιάς*, III, II, 4.

21. Ψελλός, *Χρονογραφία*, II, σ. 177, 9, 4-6.

στε, για το οποίο εξυμνείται και από τον Θεοφύλακτο Αχρίδος[22]. Αλλά εκεί που δίνει ιδιαίτερο βάρος είναι στο ήθος της σημαντικής αυτής γυναίκας, το οποίο έρχεται σε απόλυτη σύζευξη με την εξωτερική της εμφάνιση: «*ἀρκεῖ αὐτῇ ἀντὶ πάντων τὸ ἦθος οἷον οὐχ ἑτέρας ἕξεως, καὶ τὸ εἶδος οἷον οὐχ ἑτέρας ὄψεως*»[23]. Η Μαρία έτσι παρουσιάζεται να ενστερνίζεται απόλυτα το αρχαίο ρητό «*γυναιξὶ κόσμον ἡ σιγὴ φέρει*» (Σοφοκλ., Αἴας, στ. 293), αφού, όπως μας διαβεβαιώνει ο ίδιος πάντα συγγραφέας, όντας «*κόσμου παντὸς αὕτη τιμιωτέρα*», δε μίλησε ποτέ της σε κανέναν άλλο εκτός από τον σύζυγό της («*ὅτι μηδενὶ τῷ ἄλλῳ ἢ τῷ ἀνδρὶ τὴν γλῶτταν ἐγνώρισεν*»). Τέλος, το σύντομο αυτό πορτραίτο ολοκληρώνεται με την επισήμανση ότι το ήθος της διαφαίνεται και από το γεγονός ότι δε διακατεχόταν από την πολυσυζητημένη γυναικεία ματαιοδοξία, εφόσον η ομορφιά της ήταν φυσική και ανεπιτήδευτη[24].

Σε ποιό βαθμό άραγε ανταποκρίνονται όλα τα παραπάνω στον πραγματικό χαρακτήρα και την προσωπικότητα της βασίλισσας Μαρίας της *ἐξ Ἀλανῶν*; Την απάντηση μας δίνει η Άννα Κομνηνή, η οποία στο δεύτερο βιβλίο του έργου της, αναφερόμενη στο πραξικόπημα των Κομνηνών, κάνει εκτενή λόγο για την καθοριστική συμβολή της γυναίκας αυτής στην επιτυχή του κατάληξη. Συγκεκριμένα, έχοντας ο Βοτανειάτης διαψεύσει τις προσδοκίες της για εδραίωση και περιφρούρηση των νόμιμων δικαιωμάτων του γιου της, αφού ο ίδιος προωθούσε στη διαδοχή του θρόνου ένα συγγενή του, τον Νικηφόρο Συναδηνό[25], εις βάρος του νόμιμου διαδόχου του Κωνσταντίνου Δούκα[26], η Μαρία θα στραφεί αναπόφευκτα στην αναζήτηση νέων πολιτικών ερεισμάτων.

Αυτό που έχει ενδιαφέρον πάντως είναι ότι την ίδια χρονική στιγμή η θέση των δύο αδελφών Κομνηνών, Ισαακίου και Αλεξίου, στην αυτοκρατορική αυλή, παρά την ισχυρή αγάπη που έτρεφε απέναντί τους ο ίδιος ο αυτοκράτορας,

22. Θεοφύλακτος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, *Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κῦρ Κωνσταντῖνον*, έκδ. P. Gautier, *Théophylacte...*, *ό.π.* (σημ. 5) (στο εξής Θεοφύλακτος, *Εἰς τὸν Κωνσταντῖνον*), σ. 177-211, εδώ σ. 185, 23-25.

23. Ψελλός, *Χρονογραφία*, II, σ. 177, 9, 6-7.

24. Ψελλός, *Χρονογραφία*, II, σ. 177, 9, 7-11. Για τις βυζαντινές αντιλήψεις περί γυναικείου καλλωπισμού βλ. Θ. Δετοράκης, Ο γυναικείος καλλωπισμός στα πατερικά και αγιολογικά κείμενα, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση* [Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου], Αθήνα 1989, σ. 573-585.

25. Απ' ό,τι φαίνεται, πρόκειται για το γιο του Θεόδωρου Συναδηνού, γαμπρού του Βοτανειάτη (είχε παντρευτεί μία αδελφή του). Βλ. Gautier, *ό.π.* (σημ. 5), 62 και σημ. 63.

26. *Ἀλεξιάς*, II, II, 1.

εξαιτίας των ποικίλων αρετών τους, σύμφωνα πάντα με την Κομνηνή[27], γινόταν ολοένα και επισφαλέστερη. Η εύνοια του Βοτανειάτη απέναντί τους προκάλεσε τον φθόνο και το μίσος κάποιων ανθρώπων της αυλής, οι οποίοι δεν έπαυαν να τους συκοφαντούν στον αυτοκράτορα, έχοντας ως στόχο την εξόντωσή τους[28]. Διαβλέποντας, ωστόσο, οι Κομνηνοί το αδιέξοδο της κατάστασης στην οποία βρίσκονταν, «*δέον ἐλογίσαντο τοὺς περὶ τὴν γυναικωνῖτιν ὑποποιήσασθαι καὶ δι' αὐτῶν τὴν τῆς βασιλίδος ἐπὶ πλέον εὐμένειαν ἐπισπάσασθαι*»[29]. Κάτι τέτοιο, βέβαια, δε φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα δύσκολο, μια και ο Ισαάκιος ήταν ήδη ευνοούμενος της Μαρίας, αφού η ίδια τον είχε παντρέψει με την ξαδέλφη της, την Ειρήνη την Αλανή, και ο Αλέξιος στηριζόταν στη μεσολάβηση του αδελφού του[30]. Ακολούθως, ο Ισαάκιος πριν περάσει πολύς καιρός, σύμφωνα πάντα με την Κομνηνή, κατορθώνει μέσω των ανθρώπων του γυναικωνίτη να πείσει «*τὴν βασιλίδα υἱοθετήσασθαι τὸν Ἀλέξιον*», με αποτέλεσμα η τελετή της υιοθεσίας να λάβει χώρα στα ανάκτορα «*κατά τινα κυρίαν ἡμέραν*» με όλους τους τύπους. Στο εξής, μάλιστα, τα δυο αδέλφια, ως συγγενείς πλέον της αυγούστας, θα επισκέπτονται συχνά και με μεγάλη ευκολία τα ενδιαιτήματα της Μαρίας, διογκώνοντας έτσι ακόμη περισσότερο το φθόνο των εχθρών τους προς τους ίδιους[31], αφού οι Κομνηνοί, όπως παρατηρεί ο D. Smythe, με την πράξη της υιοθεσίας προσεταιρίζονταν τη γυναίκα που είχε προσφέρει νομιμοποίηση στην εξουσία του Βοτανειάτη[32].

Παρά το γεγονός όμως ότι η Κομνηνή μάς διαβεβαιώνει ότι η αυγούστα, αν και είχε πληροφορηθεί τις προθέσεις του Βοτανειάτη για προώθηση στη διαδοχή του θρόνου ενός δικού του συγγενή, πράγμα που της δημιούργησε μεγάλη ανησυχία, αντέδρασε παθητικά και μόνο μετά την επίμονη προσπάθεια των Κομνηνών για παροχή υποστήριξης στο πρόσωπό της, έδειξε εμπιστοσύνη απέναντί τους[33], δε φαίνεται καθόλου απίθανο να αναζήτησε και η ίδια τα απαραίτητα ερείσματα, προκειμένου να εξασφαλισθεί η προστασία των δικαιωμάτων του γιου της, στα πρόσωπα των Κομνηνών, των στενών της φίλων και συγγε-

27. *Ἀλεξιάς*, II, I, 2.

28. *Ἀλεξιάς*, II, I, 3.

29. *Ἀλεξιάς*, II, I, 4, 33-35.

30. *Ἀλεξιάς*, II, I, 4, 36-42.

31. *Ἀλεξιάς*, II, I, 5.

32. D. Smythe, Women as outsiders, Women, men and eunuchs..., *ό.π.* (σημ. 16), σ. 149-167, εδώ σ. 157-158.

33. *Ἀλεξιάς*, II, II, 2 και 3, 8-16.

νών. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί καλύτερα αυτό που μας αναφέρει η πορφυρογέννητη συγγραφέας στη συνέχεια, ότι δηλαδή οι επαφές των Κομνηνών με τη βασίλισσα κατέληξαν σε διμερή συμφωνία, η οποία επισφραγίσθηκε με όρκους. Η συμφωνία αυτή όριζε, αφ' ενός, ότι η Μαρία θα όφειλε να θεωρεί τους Κομνηνούς δικούς της ανθρώπους και παράλληλα να τους κρατάει ενήμερους για ο,τιδήποτε λεγόταν στα ανάκτορα εναντίον τους και, αφ' ετέρου, ότι ο Ισαάκιος και ο Αλέξιος θα παρείχαν στην αυγούστα κάθε δυνατή βοήθεια για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του Κωνσταντίνου Δούκα[34].

Επιπλέον η Κομνηνή μας πληροφορεί ότι αμέσως μετά τη σύναψη της συμφωνίας, οι Κομνηνοί σύχναζαν όλο και περισσότερο στα ανάκτορα, επιδιώκοντας ακόμη περισσότερη επαφή και οικειότητα με την αυγούστα, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα επικίνδυνα στοιχεία του χαρακτήρα του αυτοκράτορα, δηλαδή την αστάθεια και την επιπολαιότητά του[35].

Έχοντας υπόψη κανείς τα παραπάνω, θα μπορούσε ίσως να δώσει μια πρώτη απάντηση στο ερώτημα που έθεσα προηγουμένως. Είναι σαφές, λοιπόν, ότι η βασίλισσα Μαρία σε καμία περίπτωση δεν ήταν μια γυναίκα ανταποκρινόμενη στο πορτραίτο που φιλοτέχνησε με τα λογοτεχνικά του «πινέλα» ο Ψελλός, το οποίο αντανακλά, χωρίς αμφιβολία, τις γενικότερες αντιλήψεις της βυζαντινής κοινωνίας για τον ρόλο της γυναίκας στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Αντίθετα, η Μαρία ήταν φορέας δύναμης και επιρροής, ενώ παράλληλα απολάμβανε μεγάλης ελευθερίας κινήσεων[36]. Επίσης, όπως είδαμε παραπάνω, είχε την ικανότητα να κατασκευάσει το δικό της δίκτυο αφοσιωμένων υποστηρικτών, χρησιμοποιώντας ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς (ο Αλέξιος, πολύ χαρακτηριστικά, είχε γίνει θετός αδελφός του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου Δούκα). Σύμ-

34. Το σχετικό χωρίο της *Ἀλεξιάδος*, II, II, 3, 21-29, έχει ως εξής: «*καὶ ὡς αὐθιγενεῖς ἠξίουν τούτους λογίζεσθαι καὶ συνήθεις κἀκεῖθεν ὁρμωμένους ὅθεν καὶ αὐτή, τοσοῦτον ἐπειπόντες, ὡς εἴ τι παρὰ τῶν φθονούντων αὐτῇ τε τῇ δεσποίνῃ καὶ τῷ αὐτοκράτορι κατ' αὐτῶν εἰσηγηθείη, τοῦτο αὐτοὺς μὴ διαλανθάνοι τὸ παραυτίκα, ἵνα μὴ λάθωσι ταῖς πάγαις τῶν ἐχθρῶν ἐμπεσούμενοι. Τοῦτό τε ἠξίουν καὶ θαρρεῖν ἐκέλευον, ὡς σὺν Θεῷ γε φάναι τὴν δυνατὴν μετὰ προθυμίας εἰσενεγκεῖν βοήθειαν, ὡς ἑαυτῶν γε ἕνεκα μὴ ἐκπεπτωκέναι τῆς βασιλείας τὸν ταύτης υἱὸν Κωνσταντῖνον. Καὶ δὴ καὶ δι' ὅρκων ἐμπεδοῦν ἤθελον τὰ συνδόξαντα*».

35. *Ἀλεξιάς*, II, III, 4.

36. Garland, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 183. Βλ. επίσης η ίδια, The life and ideology of Byzantine women: A further note on conventions of behaviour and social reality as reflected in eleventh and twelfth century historical sources, *Byzantion* 58 (1988), σ. 361-393, εδώ σ. 381 κ.ε. (όσον αφορά στη Μαρία και τις άλλες γυναίκες του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος μέσα στην *Ἀλεξιάδα*).

φωνα με τη B. Hill, η Μαρία είχε δημιουργήσει μια εναλλακτική πηγή ισχύος από εκείνη του αυτοκράτορα, η οποία κατόρθωσε να εδραιωθεί εξαιτίας του ότι η νομιμοποιητική της ικανότητα βρισκόταν σε υψηλό επίπεδο – είχε αναβαθμιστεί σημαντικά χάρη στην ασταθή πολιτική κατάσταση του κράτους –, σε αντίθεση με την απόλυτη εξουσία του αυτοκράτορα που φαίνεται ότι είχε καταρρακωθεί[37]. Η Κομνηνή μάλιστα έχοντας αντιληφθεί πλήρως τον ρόλο και την ισχύ της Μαρίας στα πολιτικά πράγματα, διαπιστώνει ότι ο Βοτανειάτης δε θα έχανε το θρόνο του, αν δεν προσπαθούσε να θέσει τον νόμιμο διάδοχο Κωνσταντίνο Δούκα στο περιθώριο της βασιλικής εξουσίας, χάνοντας κατ' αυτό τον τρόπο την πολύτιμη εμπιστοσύνη και αφοσίωση της δυναμικής αυγούστας[38].

Τον Απρίλιο του 1081, ο Αλέξιος Κομνηνός, ύστερα από την επιτυχή έκβαση της στάσης των Κομνηνών, με την καθοριστική συνδρομή μιας ομάδας ισχυρών συγγενικών οικογενειών καθώς και των δύο «μητέρων» του, της φυσικής και της θετής του, στέφεται *αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων*, εγκαθιδρύοντας μια νέα δυναστεία. Εντούτοις η πολιτική αυτή εξέλιξη άφησε αρχικά ανεπηρέαστη τη θέση της Μαρίας και του γιου της στα ανάκτορα, σε αντίθεση βεβαίως με εκείνη της νεαρής συζύγου του Αλεξίου Ειρήνης Δούκαινας, η οποία φάνηκε να είναι εξαιρετικά επισφαλής. Και πράγματι, ενώ η Ειρήνη με τους συγγενείς της, αμέσως μετά την ανάρρηση του Αλεξίου στον θρόνο, σύμφωνα πάντα με την Κομνηνή, οδηγήθηκαν στο Κάτω Παλάτι, ο νέος αυτοκράτορας με τους δικούς του συγγενείς εγκαταστάθηκαν στο Πάνω, το παλάτι του Βουκολέοντα, επιτρέποντας παράλληλα στην πρώην βασίλισσα και τον γιο της να παραμείνουν αμετακίνητοι στη θέση τους μέσα στα ανάκτορα[39]. Το γεγονός αυτό ωστόσο δεν πέρασε απαρατήρητο από την κοινή γνώμη της Κωνσταντινούπολης. Αντίθετα, προκάλεσε το ξέσπασμα μιας φημολογίας γύρω από τη σχέση του Αλεξίου με τη Μαρία, σύμφωνα με την οποία η σχέση αυτή ήταν ανάρμοστη (ερωτική)[40]. Ως εκ τούτου, βλέπουμε την Κομνηνή να παραδέχεται αναγκαστικά – ή φαινομενικά αναγκαστικά – ότι η ενέργεια του πατέρα της να κρατήσει τη Μαρία στα ανά-

37. B. Hill, Alexios I Komnenos..., *ό.π.* (σημ. 16), σ. 38-39. Το 1078 η Μαρία είχε εξασφαλίσει ένα ειρηνικό τέλος στον σφετερισμό του Βοτανειάτη, προσφέροντάς του το χέρι της, ενώ όταν αντιλήφθηκε τις προθέσεις του για τη διαδοχή του θρόνου έσπευσε να προσφέρει την υποστήριξή της στους Κομνηνούς (1081), επιτρέποντας την ευόδωση των στόχων τους (B. Hill, *ό.π.*, σ. 39).

38. *Ἀλεξιάς*, II, II, 1, 82-88.

39. *Ἀλεξιάς*, III, I, 5, 59-66 και III, I, 2, 19-24.

40. Βλ. F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris 1900, σ. 42-43 και 53-55.

κτορα προκάλεσε την υποψία πολλών για τη σχέση τους. Επιπλέον, μη μπορώντας – φαινομενικά τουλάχιστον – να αποδεχτεί τις κατηγορίες αυτές για τον «αγαπημένο»[41] της πατέρα και την παραλίγο πεθερά της, μας διαβεβαιώνει ότι ο λόγος της παραμονής της πρώην βασίλισσας εκεί είχε να κάνει αφ' ενός με το ότι, όντας η ίδια μόνη σε ξένη γη και συνεπώς εκτεθειμένη σε κάθε κίνδυνο, οι Κομνηνοί ήταν οι μόνοι κοντινοί της άνθρωποι (ο Αλέξιος ήταν θετός της γιος και ο Ισαάκιος γαμπρός της)[42] και αφ' ετέρου με το ότι έτρεφε απεριόριστη μητρική αγάπη για τον γιο της, με αποτέλεσμα να έχει διαρκώς ως βασικό της μέλημα την προστασία των δικαιωμάτων του επί της διαδοχής του θρόνου[43]. Ενώ όμως η Κομνηνή σε άλλο σημείο της ιστορίας της «αναγκάζεται» να αναφέρει εν τάχει το περιεχόμενο των φημών[44], προκειμένου βέβαια στη συνέχεια να το αποκρούσει, ο Ιωάννης Ζωναράς φαίνεται να υπονοεί ξεκάθαρα, σύμφωνα με τη M. Mullett[45], ότι η πρώην βασίλισσα Μαρία ήταν ερωμένη του αυτοκράτορα, μέχρι τη στιγμή που η νόμιμη σύζυγός του, μεγαλώνοντας αρκετά, ήταν σε θέση να ανταγωνιστεί την όμορφη αντίζηλό της[46].

Παρά την έντονη αυτή φημολογία οι Δούκες, όπως μας διαβεβαιώνει η Κομνηνή, έδειξαν απόλυτη εμπιστοσύνη στον Αλέξιο, τον γαμπρό τους, σε αντίθε-

41. Στη διπλωματική μου εργασία (MA thesis), *Γυναίκα και πολιτική δράση στο Βυζάντιο. Τέσσερα γυναικεία πορτραίτα μέσα από την Αλεξιάδα και τις άλλες σύγχρονες πηγές*, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2004, σ. 130 κ.ε., εκφράζω τη γνώμη ότι η Κομνηνή στο έργο της δεν τρέφει ειλικρινή αισθήματα στοργής απέναντι στον βασικό της ήρωα και πατέρα της, μια και οι επιλογές του ήταν εκείνες που την καταδίκασαν στην πολιτική αφάνεια, αλλά τον αντιμετωπίζει μάλλον ως όργανο πολιτικής πίεσης και αυτοπροβολής.

42. *Ἀλεξιάς*, III, I, 2.

43. *Ἀλεξιάς*, III, I, 4, 53-58.

44. *Ἀλεξιάς*, III, II, 1, 72-74: *«πολλοὶ μὲν οὖν,...τὴν τῆς βασιλίδος περὶ τὰ βασίλεια καρτερίαν ὑποπτεύοντες ὑπετονθόρυζον, ὡς εἰς κῆδος ταύτην ἀγαγέσθαι μέλλει ὁ νῦν τῆς βασιλείας ἐπιδραξάμενος»*.

45. M. Mullett, The 'disgrace' of the ex-basilissa Maria, *Byzantinoslavica* 45 (1984), σ. 202-211, εδώ σ. 208. Το ότι η Μαρία η Αλανή ήταν ερωμένη του Αλεξίου δέχεται και η Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Γ΄ 1 (1081-1204), Αθήνα 2001, σ. 301-302. Πρβλ. και Garland, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 184.

46. Ζωναρᾶς, XVIII, 24, 14-15 (III, σ. 747, 2-9): *«πρὸς δὲ τὴν κοινωνὸν τοῦ βίου ὁ βασιλεὺς οὗτος* [ο Αλέξιος] *οὔτ' ἀποστρόφως εἶχε τὸ πρότερον οὔτε λίαν ἐκείνῃ προσέκειτο, ἀφροδισίων δ' ἡττώμενος οὐ πάνυ τὰ ἐς εὐνὴν ἐτύγχανε δίκαιος, ὅθεν καὶ βέλεσιν ἡ Αὐγούστα ζηλοτυπίας ἐβέβλητο. ἐπεὶ δ' ὁ χρόνος προσήκων τῷ αὐτοκράτορι τὰ πυρφόρα βέλη τοῦ ἔρωτος ἤμβλυνε, τότε πρὸς τὴν Αὐγούσταν τρέψας τὸν ἔρωτα ὅλος ἦν τῆς πρὸς ἐκείνην στοργῆς καὶ ἤθελεν εἶναι σχεδὸν αὐτῆς ἀδιάσπαστος»*.

ση με την περίπτωση της Άννας Δαλασσηνής, την οποία θεωρούσαν ικανή να τους βλάψει, αντιμετωπίζοντάς την ως εχθρά τους[47]. Ο *καίσαρας* Ιωάννης, ωστόσο, θα προσπαθήσει να πείσει τους Κομνηνούς να απομακρύνουν από τα ανάκτορα τη Μαρία, χωρίς και να το πετύχει, αφού οι ίδιοι αισθάνονταν ευγνώμονες απέναντί της, ενώ παράλληλα ήταν αδύνατον να λησμονήσουν και τους φιλικούς-συγγενικούς δεσμούς που τους συνέδεαν μαζί της[48]. Εύκολα, λοιπόν, αντιλαμβάνεται κανείς από τα παραπάνω ότι από τη μια ο έρωτας του Αλεξίου προς τη Μαρία καθώς και η μεγάλη αντιπάθεια της μητέρας του, Άννας Δαλασσηνής, για τους Δούκες και από την άλλη η αδιάκοπη φροντίδα της πρώην βασίλισσας για την υπεράσπιση και διαφύλαξη των νόμιμων δικαιωμάτων του γιου της, ήταν τα στοιχεία εκείνα που οδήγησαν σε μία από κοινού προσπάθεια παραγκώνισης της νόμιμης συζύγου του Αλεξίου, Ειρήνης Δούκαινας, και σύναψης νέου γάμου μεταξύ του τελευταίου και της Μαρίας. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί η επίμονη προσπάθεια της Δαλασσηνής να ανεβάσει στον πατριαρχικό θρόνο έναν δικό της άνθρωπο, τον μοναχό Ευστράτιο Γαριδά[49], αφού με τις πατριαρχικές ευλογίες θα μπορούσε να απομακρύνει από τον γιο της τη μισητή Δούκαινα και να τοποθετήσει στο πλευρό του ως νέα σύζυγο την πρώην βασίλισσα. Οι προσπάθειες αυτές όμως δε θα ευοδωθούν χάρη στην επαγρύπνηση του Ιωάννη Δούκα και την υποστήριξη του πατριάρχη Κοσμά προς την Ειρήνη Δούκαινα, με άμεση συνέπεια, επτά μέρες μετά τη στέψη του νέου αυτοκράτορα, να δεχθεί και η νόμιμη σύζυγός του το πολυπόθητο στέμμα[50].

Η στέψη της Ειρήνης οπωσδήποτε έθετε σε δυσμενή θέση τη Μαρία, η οποία ασφαλώς προς στιγμή θα πίστεψε ότι θα μπορούσε για μία ακόμη φορά να αναγορευθεί *βασιλὶς 'Ρωμαίων*. Χάνοντας εντούτοις την ευκαιρία αυτή, θα αρκεστεί στο να διασφαλίσει τα δικαιώματα του Κωνσταντίνου Δούκα στον θρόνο. Κατά συνέπεια, η Μαρία θα ζητήσει, ύστερα από υπόδειξη και πάλι του Ιωάννη Δούκα, από τον Αλέξιο εγγυήσεις για ασφαλή διαβίωση της ίδιας και του γιου της και επικύρωση των δικαιωμάτων του τελευταίου, με αποτέλεσμα να πετύχει την έκδοση ενός αυτοκρατορικού *χρυσόβουλλου*, σύμφωνα με το οποίο ο νεαρός Κωνσταντίνος Δούκας αναγνωριζόταν ως συναυτοκράτορας. Το γεγονός αυτό του επέτρεπε αφ' ενός να φοράει τα ερυθρά πέδιλα και το διάδημα και

47. *Ἀλεξιάς*, III, II, 1, 74-78.

48. *Ἀλεξιάς*, III, II, 6, 51-55.

49. Για τον Γαριδά βλ. Skoulatos, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 87-89, αρ. 58.

50. *Ἀλεξιάς*, III, II, 7.

αφ' ετέρου να συνυπογράφει με το αυτοκρατορικό μελάνι, την *κιννάβαριν*, τα διάφορα βασιλικά έγγραφα, όπως επίσης και να ακολουθεί τον Αλέξιο στις επίσημες τελετές της αυλής[51]. Απ' ό,τι φαίνεται πάντως, το *χρυσόβουλλο* αυτό δεν ήταν παρά μία επίσημη επικύρωση της δέσμευσης που είχαν αναλάβει οι Κομνηνοί στην πριν από την στάση τους συμφωνία με την αυγούστα[52]. Ως αντάλλαγμα, τέλος, για τις εγγυήσεις του Αλεξίου, η Μαρία και ο γιος της απομακρύνθηκαν από τα ανάκτορα, οδηγούμενοι με την κατάλληλη συνοδεία στα βασιλικά ενδιαιτήματα της μονής των Μαγγάνων[53].

Στο σημείο αυτό ήρθε, νομίζω, η ώρα να δούμε για ποιο λόγο το 1081 αποτελεί, όπως είπα ήδη από την αρχή του παρόντος άρθρου, τομή στη ζωή της πρώην βασίλισσας Μαρίας της Αλανής. Καταρχάς, από τα παραπάνω γεννιούνται τα ερωτήματα: η αποχώρηση της Μαρίας από τα ανάκτορα και η εγκατάστασή της στο παλάτι της μονής των Μαγγάνων – το ακίνητο αυτό, μαζί με τη μονή του Εβδόμου, είχε λάβει ως δωρεά από τον δεύτερο σύζυγό της Νικηφόρο Βοτανειάτη[54] – συνοδεύτηκε, άραγε, και από την παράλληλη απόσυρσή της από τα εγκόσμια; Και αν ναι, μήπως το γεγονός αυτό θα έπρεπε να εκληφθεί ως πολιτική απομόνωση ή, με άλλα λόγια, ως απόρροια αυτοκρατορικής δυσμένειας;

Το 1984, η M. Mullett έδωσε οριστική απάντηση στο δεύτερο ερώτημα, υποστηρίζοντας πολύ σωστά, κατά τη γνώμη μου, σε αντίθεση με παλαιότερους ερευνητές[55], ότι η Μαρία η Αλανή ουδέποτε βρέθηκε σε δυσμένεια, αλλά αντιθέτως έχαιρε πάντοτε της αυτοκρατορικής εκτιμήσεως[56] (στο θέμα αυτό θα επανέλθω στη συνέχεια). Ωστόσο η ίδια ερευνήτρια συνέδεσε το ζήτημα αυτό με το

51. *Ἀλεξιάς*, III, IV, 6, 19-31 και Ζωναρᾶς, XVIII, 21, 18 (III, σ. 733, 14-16). Πρβλ. και F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, München-Berlin 1924-1965, αρ. 1064.

52. Σημειώνει χαρακτηριστικά η Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, III, IV, 6, 31-33: «*ὡς δέ τινες ἔφασαν, καί πρὸ τῆς ἀποστασίας τὰς περὶ τούτου συνθήκας εἶχεν ἡ βασιλίς, ἵν' οὕτω τὰ κατὰ τὸν υἱὸν αὐτῆς γίνοιτο*».

53. *Ἀλεξιάς*, III, IV, 7 και Ζωναρᾶς, XVIII, 21, 16 (III, σ. 733, 6-11).

54. Ζωναρᾶς, XVIII, 21, 17 (III, σ. 733, 11-14).

55. Ενδεικτικά, ο B. Leib, Un basileus ignoré: Constantin Doucas (v. 1074-1094), *Byzantinoslavica* 17 (1956), σ. 341-359, εδώ σ. 352, τοποθετεί τη «δυσμένεια» (*la rupture douloureuse*), στην οποία βρέθηκε η Μαρία, στο 1081, ενώ ο R. Katičić, Βιογραφικά περί Θεοφυλάκτου αρχιεπισκόπου Αχρίδος, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 30 (1960/61), σ. 364-385, εδώ σ. 369-370, τη χρονολογεί στα τέλη της δεκαετίας του '80, σχετίζοντάς τη με τη γέννηση του Ιωάννη Κομνηνού, του πρωτότοκου γιου του αυτοκρατορικού ζεύγους του Αλεξίου και της Ειρήνης.

56. Βλ. M. Mullett, *ό.π.* (σημ. 45).

πρόβλημα του πότε ακριβώς έγινε μοναχή η πρώην βασίλισσα, ένα πρόβλημα, που, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος της παρούσας μελέτης, πρόκειται να με απασχολήσει παρακάτω ιδιαιτέρως. Λαμβάνοντας πάντως υπόψη τη γνωστή βυζαντινή πρακτική του εγκλεισμού σε μοναστήρι (ένα είδος πολιτικής φυλακής) των πολιτικών αντιπάλων του αυτοκράτορα, η Mullett θεμελιώνει την ανωτέρω άποψη ουσιαστικά στο ότι η Μαρία, σύμφωνα πάντα με την ίδια, ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα (εκουσίως) μετά το θάνατο του γιου της γύρω στο 1095, αφού το έτος αυτό ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Θεοφύλακτος επιχείρησε (όπως μας πληροφορεί μια απολογητική του επιστολή προς την πρώην βασίλισσα) εις μάτην να την επισκεφθεί, επιστρέφοντας από τη Μικρά Ασία, στο νησί της Πριγκίπου, γνωστό τόπο απομόνωσης[57], ενώ στη συνέχεια δε διαθέτουμε καμία είδηση γι' αυτή[58].

Παρότι όμως η άποψη της Mullett, σχετικά με τη χρονική στιγμή κατά την οποία η Μαρία εγκατέλειψε τα εγκόσμια, είναι ευλογοφανής, οι πηγές της εποχής δε φαίνεται να συνάδουν μ' αυτή. Ο Θεοφύλακτος Αχρίδος στο εγκώμιό του για τη Μαρία, το οποίο εμπεριέχεται στον *Λόγον τοῦ εἰς τὸν πορφυρογέννητον κῦρ Κωνσταντῖνον* – το κείμενο αυτό, γνωστό στην παλαιότερη βιβλιογραφία με τον ανακριβή όρο *Παιδεία Βασιλική (Institutio Regia)*[59], είναι ένας λόγος βασιλικός, απευθυνόμενος στον πρίγκιπα μαθητή του Θεοφύλακτου Κωνσταντίνο Δούκα και τη μητέρα του (γύρω στο 1085[60]) – μιλάει ξεκάθαρα,

57. Θεοφύλακτος ἀρχιεπίσκοπος 'Αχρίδος, *'Επιστολαί*, ἐκδ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida. Lettres* [*CFHB* 16/2], Thessalonique 1986 (στο εξής Θεοφύλακτος, *Ἐπιστολαί*), αρ. 4, 19 κ.ε. Αν και ο εκδότης των επιστολών του Θεοφύλακτου, Gautier, *ό.π.*, σ. 83, τοποθετεί χρονικά την εν λόγω επιστολή στη δεύτερη εισβολή του Βοημούνδου στις δυτικές επαρχίες του κράτους (1106-1107), η M. Mullett, *ό.π.* (σημ. 45), σ. 207 και *Theophylact of Ochrid. Reading the letters of a Byzantine archbishop* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2], Birmingham 1997, σ. 294, τη χρονολογεί στο 1095 (καλοκαίρι), υποστηρίζοντας πειστικά ότι ο Θεοφύλακτος ταξίδεψε ως τη Νικομήδεια της Βιθυνίας για να συναντήσει τον αυτοκράτορα, ο οποίος βρισκόταν τότε εκεί (*Ἀλεξιὰς*, X, V, 1). Για την Πρίγκιπο βλ. σχετικά R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1950, σ. 566.

58. Την άποψη αυτή, εκτός από τη M. Mullett, ακολουθεί και η L. Garland, ό.π. (σημ. 5), σ. 186.

59. Όπως παρατηρεί ο P. Gautier, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 48-49, ο τίτλος αυτός ήταν στην πραγματικότητα μια εσφαλμένη επινόηση του πρώτου εκδότη του κειμένου P. Pietre Pousines, ο οποίος το 1650 αφιέρωσε το κείμενο του Θεοφύλακτου στο νεαρό τότε βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΔ΄.

60. P. Gautier, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 67 και D. Obolensky, *Six Byzantine portraits*, ελλ. μετάφρ. Π. Πούγιουρου-Α. Νικολάου-Κονναρή, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, Αθήνα 1998, σ. 60. Παλιότεροι ερευνητές απέδιδαν εσφαλμένα την ανάθεση της εκπαίδευσης του πρίγκιπα Κωνσταντίνου στον αυτοκράτορα πατέρα του, τοποθετώντας έτσι τον *Λόγο* του Θεοφύλακτου, όπως και τον διο-

σύμφωνα με τον εκδότη του κειμένου P. Gautier[61], για την προσχώρηση της πρώην βασίλισσας και προστάτιδάς του στις τάξεις των μοναχών, υπογραμμίζοντας ότι επρόκειτο για μια εκούσια απόφασή της, υπαγορευμένη από τον έρωτά της προς τον Χριστό[62]. Επιπλέον, ο Ζωναράς μας πληροφορεί ότι η Μαρία «*μετὰ δέ τινα χρόνον* [από την αναγνώριση των δικαιωμάτων του Κωνσταντίνου] *...μετημφιάσθη, μέλαν ἐνδῦσα χρῶμα κατὰ τοὺς μοναχούς, τὸ μὲν ἑκοῦσα, τὸ δέ τι τυραννουμένη*»[63]. Παρά το γεγονός όμως, ότι η Mullett προσπαθεί να ακυρώσει τις δύο αυτές μαρτυρίες, ισχυριζόμενη ότι πρόκειται για περισσότερο ρητορικού και λογοτεχνικού χαρακτήρα αναφορές, μια και η πρώτη απαντά σε ρητορικό εγκώμιο και η δεύτερη σε κείμενο χρονικά απομακρυσμένο από τα γεγονότα, αναφορές που στην πραγματικότητα εκφράζουν το νέο ασκητικό πνεύμα, το οποίο εισήγαγε η Άννα Δαλασσηνή στα ανάκτορα[64] και όχι συγκεκριμένα γεγονότα[65], δεν λαμβάνει υπόψη της και μια τρίτη μαρτυρία, που, εξαιτίας της ακρίβειάς της, ουσιαστικά ανατρέπει το παραπάνω σκεπτικό. Η μαρτυρία αυτή προέρχεται από τον Συνεχιστή του Σκυλίτζη – που είναι πιθανότατα ο ίδιος ο Ιωάννης Σκυλίτζης[66] –, ο οποίος γράφει με απόλυτη

ρισμό του στην αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας (Αχρίδος), στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (γύρω στο 1078). Βλ. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, ελλ. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδης, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, (Πάπυρος), τ. 1, Αθήνα 1955, σ. 151-152, E. Barker, *Social and political thought in Byzantium from Justinian I to the last Palaeologus*, Oxford 1957, σ. 145, H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 649 και R. Janin, Θεοφύλακτος. Ο Ήφαιστος, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6 (Αθήνα 1965), στ. 417-419, εδώ στ. 417-418. Πρβλ. και τα όσα λέει για την παλιά αυτή άποψη ο R. Katicic, *ό.π.* (σημ. 55), σ. 369.

61. P. Gautier, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 65 και 186, σημ. 13.

62. Σημειώνει, χαρακτηριστικά, ο Θεοφύλακτος, *Εἰς τὸν Κωνσταντῖνον*, 187, 14-17: «*τῇ δὲ καὶ τοῦτο μετὰ τῶν ἄλλων θαύματος πρόξενον, ὅτι μηδενὶ διωκομένη δεινῷ, μηδένα τὸν ἐκβιαζόμενον ἔχουσα ὅτι μὴ μόνον τὸν Χριστοῦ ἔρωτα, εἰς ὀσμὴν μύρων αὐτοῦ ἔδραμε καὶ ἐν τῇ σκιᾷ αὐτοῦ ἐπεθύμησε καὶ ἐκάθισε*».

63. Ζωναρᾶς, XVIII, 21, 19 (III, σ. 733, 16-19).

64. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ίδια σε άλλη μελέτη της [M. Mullett, The imperial vocabulary of Alexios I Komnenos, *Alexios I Komnenos, ό.π.* (σημ. 16), σ. 359-397, εδώ σ. 365] διαπιστώνει ότι το πρώτο κείμενο, όπως και ο *Λόγος εἰς τὸν Ἀλέξιον* του Θεοφύλακτου (1088), με τον οποίο είχε, παρά τις εμφανείς τους διαφορές, αρκετές ομοιότητες, σηματοδοτεί το νέο στιλ της κομνήνειας Κωνσταντινούπολης, το οποίο αναλύεται, ως προς την αυτοκρατορική αυλή, σε μία τάση ενίσχυσης του ασκητικού πνεύματος, με την αποφασιστική συμβολή της βασιλομήτορος, που είναι τώρα καλλιεργημένη, γεμάτη σοφία και καλοσύνη.

65. M. Mullett, *ό.π.* (σημ. 45), σ. 204-205 και 207 κ.ε.

66. Ε. Τσολάκης, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 76 κ.ε., I. Thurn, *ό.π.* (σημ. 6), σ. x και H. Hunger, *Dier*

σαφήνεια: «*τὴν ἑαυτοῦ* [του Μιχαήλ Δούκα] *σύζυγον Μαρίαν, μετὰ τὴν τοῦ Βοτανειάτου καθαίρεσιν μοναχὴν γεγενημένην...*»[67]. Κατά συνέπεια, το να απορρίψει κανείς τρεις διαφορετικές σύγχρονες ιστορικές μαρτυρίες θα ήταν χωρίς αμφιβολία από επιστημονικής πλευράς εξαιρετικά παρακινδυνευμένο. Δε μένει λοιπόν παρά να δεχθούμε, όπως όλα δείχνουν, ότι η πρώην βασίλισσα ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα κατά πάσα πιθανότητα λίγο μετά την ανάρρηση του Αλεξίου Κομνηνού στο θρόνο[68].

Πώς όμως μπορεί να εξηγηθεί η απόφαση αυτή της Μαρίας τη δεδομένη χρονική στιγμή; Αν και ο Ζωναράς φαίνεται να συνδέει την προσχώρησή της στον μοναχισμό με την ανάκληση των προνομίων του νεαρού πρίγκιπα από τον Αλέξιο[69], σε καμία περίπτωση το γεγονός αυτό δε μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα αυτοκρατορικής δυσμένειας. Εξ άλλου, όπως παρατηρεί ο P. Gautier, ο Ζωναράς παραθέτει στο χωρίο αυτό δύο γεγονότα τα οποία συνέβησαν σε διαφορετική χρονική περίοδο[70], πράγμα που ακυρώνει την ασυμφωνία του με τον Συνεχιστή του Σκυλίτζη. Τον τελευταίο, μάλιστα, θα πρέπει να θεωρήσουμε ακριβή, γιατί, αφού η Μαρία και ο γιος της, όχι μόνο δεν έπεσαν σε δυσμένεια μετά την άνοδο των Κομνηνών στην εξουσία, αλλά αντίθετα συνδέθηκαν ακόμη περισσότερο με την αυτοκρατορική οικογένεια, μόνο λίγο μετά τη στέψη του Αλεξίου η πρώην βασίλισσα θα είχε λόγο να αποσυρθεί από τα εγκόσμια. Αλλά ποιός ήταν αυτός ο λόγος;

Όπως είδαμε και παραπάνω, οι φήμες για την ανάρμοστη σχέση μεταξύ της

hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, ελλ. μετάφρ. Τ. Κόλιας-Κ. Συνέλλη-Γ. Μακρής-Ι. Βάσσης, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Β΄, Αθήνα 19972, σ. 214.

67. Συνεχιστής Σκυλίτζη, σ. 182, 12-13. Επίσης, ο Ζωναράς, XVIII, 19, 15 (III, σ. 723, 3-6), που αντλεί από τον Συνεχιστή του Σκυλίτζη, όντας αδρομερής, μας πληροφορεί απλώς ότι η Μαρία, όταν ο πρώτος της σύζυγος, ο Μιχαήλ Δούκας, πέθαινε και η ίδια πήγε να τον δει και να του ζητήσει συγχώρηση, ήταν ήδη μοναχή.

68. Ο P. Gautier, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 65, αγνοώντας κι αυτός τη μαρτυρία του Συνεχιστή του Σκυλίτζη, τοποθετεί τη χρονική στιγμή, κατά την οποία η Μαρία έγινε μοναχή, με επιφύλαξη γύρω στο 1087/1088, αν και αλλού (*ό.π.*, σ. 186, σημ. 13) τείνει να δεχτεί ότι αυτό συνέβη μετά την παραίτηση του Νικηφόρου Βοτανειάτη, το 1081 (*après l'abdication de Nicéphore Botaniate – 1er avril 1081 – elle se retira dans le palais...du monastère des Manganes; elle se fit alors moniale*).

69. Ζωναρᾶς, XVIII, 21, 19-20 (III, σ. 733, 16-21).

70. Σημειώνει επακριβώς [Gautier, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 65]: *A en croire Zonaras, cette décision serait intervenue en même temps que la disgrace de Constantin Doukas, mais ce chroniqueur a dans la même phrase rapproché deux événements qui ne furent certainement pas simultanés.*

ίδιας και του Αλεξίου, του θετού γιου της, είχαν πάρει μεγάλες διαστάσεις στους διάφορους κύκλους της πρωτεύουσας, τις πρώτες μέρες της βασιλείας του τελευταίου. Επομένως, θα ήταν εύλογο να υποθέσει κανείς ότι ο νέος αυτοκράτορας θα είχε κάθε λόγο, ύστερα και από την αποτυχία της Δαλασσηνής να παραγκωνίσει την Ειρήνη Δούκαινα, με άμεσο αποτέλεσμα την ενίσχυση του ρόλου και της θέσης των Δουκών στην αυτοκρατορική αυλή, να δώσει τέλος σε όλη αυτή τη φημολογία, εναρμονιζόμενος και υποτασσόμενος στο νέο κλίμα, το γεμάτο ασκητικό πνεύμα, που εισήγαγε η γηραιά βασιλομήτωρ στο παλάτι. Και φυσικά, το τέλος αυτό θα δινόταν με την κουρά της «άτακτης» Μαρίας. Οδηγήθηκε όμως στην απόφαση αυτή παρά τη θέλησή της, όπως είχε συμβεί λίγα χρόνια νωρίτερα και με την πεθερά της Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, ή μήπως οικειοθελώς, όπως μας διαβεβαιώνει ο Θεοφύλακτος; Η φράση του Ζωναρά *τὸ μὲν ἑκοῦσα τὸ δέ τι τυραννουμένη* φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η Μαρία ασφαλώς ήταν, αντίθετα με τα όσα ισχυρίζεται ο Θεοφύλακτος σε σχέση με την ταπεινοφροσύνη της (*καὶ οὕτως ἀθρόον τὸ βασιλικὸν μὲν ὕψος ἐνόμισε βάραθρον, τὴν δὲ κατὰ Χριστὸν ταπεινότητα ὕψος τῷ ὄντι οὐράνιον*)[71], μια γυναίκα με ιδιαίτερη αγάπη για τα εγκόσμια, δυναμική και δραστήρια, ικανή να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της με κάθε τρόπο. Ωστόσο, θα πρέπει να υποθέσει κανείς ότι η όλη αρνητική φημολογία γύρω από τ' όνομά της θα οδήγησε και την ίδια στην απόφαση αυτή. Με άλλα λόγια, η πρώην βασίλισσα επηρεασμένη, παρά την αγάπη της για τα εγκόσμια, και από το ασκητικό πνεύμα της κομνήνειας αυλής – οι γυναίκες των Κομνηνών ασπάστηκαν τον μοναχισμό σε πολύ μεγαλύτερο αναλογικά ποσοστό από οποιαδήποτε άλλη δυναστεία του Βυζαντίου[72] – (την εσωτερική αυτή αμφιταλάντευση νομίζω εκφράζει η φράση του Ζωναρά που παρέθεσα παραπάνω), θα ήθελε με την προσχώρησή της στον μοναχισμό να προβάλει προς τα έξω, όπως προκύπτει από τον λόγο *εἰς τὸν Κωνσταντῖνον του Θεοφύλακτου*[73], την εικόνα της μετανιωμένης, ευσεβούς μητέρας, που ασχολείται αποκλειστικά με τη φιλανθρωπία, τη μελέτη των ιερών κειμένων και τη διαπαιδαγώγηση του γιου της, μετριάζοντας

71. Θεοφύλακτος, *Εἰς τὸν Κωνσταντῖνον*, σ. 187, 5-6.

72. Βλ. N. Papadimitriou, Les femmes de rang impérial et la vie monastique à Byzance, *Les femmes et le monachisme byzantin* (Actes du Symposium d'Athènes 28-29 mars 1988) [Publications de l'Institut Canadien d'Archéologie à Athènes], εκδ. J. Perreault, Athènes 1991, σ. 67-85, εδώ σ. 77 και 83, πιν. αρ. 5.

73. Θεοφύλακτος, *Εἰς τὸν Κωνσταντῖνον*, σ. 185, 21 κ.ε. και 211, 9-14.

κατ' αυτό τον τρόπο το «αξιόμεμπτο» παρελθόν της[74]. Άλλωστε, δε θα πρέπει να λησμονούμε ότι στο Βυζάντιο είχε αναπτυχθεί μια ιδιαίτερη ιδεολογία γύρω από τη χήρα μητέρα (αν και η Μαρία ήταν αυτό που θα λέγαμε σήμερα «ζωντοχήρα» μητέρα), η οποία προσπόριζε κύρος και ισχύ στις γυναίκες, επιτρέποντας παράλληλα την επιεικέστερη αντιμετώπισή τους από την κοινωνία[75].

Αν, λοιπόν, ο όλος συλλογισμός μου είναι σωστός, τότε η Μαρία, συναισθανόμενη πλήρως τη δύσκολη θέση της – εμφανιζόταν, προφανώς, ως μία «ανάξια» και «ανίερη» μητέρα –, έγινε μοναχή γύρω στο 1081 ουσιαστικά με τη θέλησή της, έτσι ώστε η ενέργεια αυτή, όπως έχει κατ' επανάληψη ειπωθεί, να μην είναι δυνατό να ερμηνευθεί ως εκδήλωση αυτοκρατορικής δυσμένειας. Το συμπέρασμα αυτό, εξ άλλου, συνάγεται και από μια σειρά γεγονότων που ακολουθούν και που δείχνουν με ενάργεια τη διατήρηση των σχέσεων της πρώην βασίλισσας με τη νέα αυτοκρατορική οικογένεια. Έτσι το 1083, λίγες μόνο μέρες μετά τη γέννηση της πρωτότοκης κόρης του αυτοκρατορικού ζεύγους, Άννας Κομνηνής, ο Αλέξιος αρραβωνιάζει τη νεογέννητη πριγκίπισσα με τον Κωνσταντίνο Δούκα, συμπεριλαμβάνοντάς τους από κοινού στις αυτοκρατορικές επευφημίες, όπως μας διαβεβαιώνει η ίδια η Κομνηνή[76]. Παράλληλα αναθέτει την ανατροφή της κόρης του στη Μαρία, τη μέλλουσα πεθερά της[77], καθώς και την εκπαίδευση του νεαρού συναυτοκράτορα και μέλλοντα γαμπρού του, γύρω στο 1085, στον *μαΐστορα τῶν ῥητόρων* Θεοφύλακτο, πράγμα που δείχνει ότι ο Αλέξιος, αρχικά τουλάχιστον, προόριζε για τη διαδοχή του θρόνου τον

74. L. Garland, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 185.

75. Βλ. σχετικά B. Hill, Imperial women..., *ό.π.* (σημ. 16). Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Ι. Κονιδάρης, Η θέση της χήρας στη βυζαντινή κοινωνία. Από τους Πατέρες στους κανονολόγους του 12ου αιώνα, *Βυζαντινά* 16 (1991), σ. 35-42, εδώ σ. 41-42, εξετάζοντας τη θέση της χήρας μέσα στους εκκλησιαστικούς κανόνες, διαπιστώνει την αντιμετώπισή της από τους Πατέρες-κανονολόγους ως «περιθωριακού» στοιχείου της κοινωνίας.

76. *Ἀλεξιάς*, VI, VIII, 3. Πρβλ. επίσης Βρυέννιος, σ. 65, 10-67, 3 και Ζωναρᾶς, XVIII, 22, 22 (III, σ. 738, 12-15). Η G. Buckler, *Anna Comnena. A study*, Oxford 1929 (ανατ. 1968), σ. 41-42, ωστόσο, υποθέτει ότι ο Αλέξιος, στην περίπτωση που δεν είχε πρόθεση να καταπατήσει τους ιερούς κανόνες της Εκκλησίας (πράγμα συνηθισμένο για την αυτοκρατορική αυλή), τέλεσε τους αρραβώνες της κόρης του και του πρίγκιπα Κωνσταντίνου μόνο και μόνο για να δείξει προς τα έξω (να προπαγανδίσει) την αναγνώριση των προνομίων του πορφυρογέννητου γιου της πρώην βασίλισσας, χωρίς να έχει σκοπό να ολοκληρώσει την ενέργεια αυτή με την σύναψη ενός *τέλειου γάμου*, μια και τα δυο παιδιά, όντας δεύτερα ξαδέλφια, θα ήταν αδύνατον να παντρευτούν χωρίς να διαπραχθεί παρανομία.

77. Βλ. παρακάτω σημ. 83.

Κωνσταντίνο Δούκα και την Άννα Κομνηνή, δίνοντας έτσι στη Μαρία την πρόσκαιρη ικανοποίηση της ευόδωσης των στόχων της.

Ωστόσο, η γέννηση (13 Σεπτεμβρίου 1087) του Ιωάννη Κομνηνού, πρωτότοκου γιου του Αλεξίου και της Ειρήνης, θα σηματοδοτήσει, όπως άλλωστε είναι αναμενόμενο, την «αντίστροφη μέτρηση» για την πολιτική παραγκώνιση του νεαρού Κωνσταντίνου Δούκα. Παρόλ' αυτά, το γεγονός αφ' ενός ότι, λίγους μήνες μετά τη γέννηση του Ιωάννη (τον Ιανουάριο του 1088), ο *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων* Θεοφύλακτος στον βασιλικό του λόγο προς τον Αλέξιο δεν κάνει καμία αναφορά στον νεαρό συναυτοκράτορα (μνημονεύονται ανώνυμα η Ειρήνη Δούκαινα, η Άννα Δαλασσηνή, ο Ιωάννης και τα άλλα παιδιά του Αλεξίου[78]) και αφ' ετέρου ότι παρακινεί ο ίδιος τον αυτοκράτορα να επισπεύσει τη στέψη και την αναγόρευση του γιου του ως συμβασιλέα[79], δεν είναι υποχρεωτικό να εκληφθούν ως ένδειξη για την ακύρωση των προνομίων του νεαρού πρίγκιπα. Αντίθετα, θα μπορούσαν να εξηγηθούν, όπως παρατηρεί η M. Mullett, αν δεχθούμε ότι η Μαρία και ο γιος της είχαν τη δική τους «εναλλακτική» και ξεχωριστή αυλή, στα Μάγγανα, και ότι η προτροπή για αναγόρευση του Ιωάννη δεν είναι απαραίτητο να συνδέεται με την αφαίρεση του τίτλου του Κωνσταντίνου Δούκα[80]. Η εν λόγω αφαίρεση φαίνεται να συνέβη λίγο αργότερα, γύρω στο 1090, αφήνοντας, σύμφωνα με τον Ζωναρά, τον Αλέξιο μόνο κάτοχο της αυτοκρατορικής εξουσίας: *«καὶ ὁ παῖς ἀφῃρέθη τὰ περιπόρφυρα πέδιλα, καὶ μόνῳ τῷ Κομνηνῷ ἡ τῆς αὐταρχίας κλῆσις καὶ ἡ βασιλεία περιελέλειπτο»*[81]. Μη θέλοντας, ωστόσο, ο Αλέξιος να φανεί η ενέργειά του αυτή ανοιχτά ως έκφραση αγνωμοσύνης και παλινωδίας (αθετούσε τα όσα είχε υποσχεθεί με *χρυσόβουλλο* στη θετή του μητέρα), φαίνεται ότι προφασίστηκε την κλονισμένη υγεία του ασθενικού νεαρού πρίγκιπα για να τον απαλλάξει από τα εθιμοτυπικά του καθήκοντα και συνεπώς από τον τίτλο του[82].

78. Θεοφύλακτος ἀρχιεπίσκοπος 'Αχρίδος, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦριν 'Αλέξιον τὸν Κομνηνόν*, έκδ. P. Gautier, *Théophylacte...*, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 213-243 (στο εξής Θεοφύλακτος, Εἰς τὸν 'Αλέξιον), εδώ σ. 235 κ.ε.

79. Θεοφύλακτος, *Εἰς τὸν 'Αλέξιον*, σ. 235, 9-14.

80. M. Mullett, *ό.π.* (σημ. 45), σ. 205.

81. Ζωναρᾶς, XVIII, 21, 20 (III, σ. 733, 19-21). Βλ. επίσης Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος*, Αθήνα 1956, σ. 157 και Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20α], τ. Ι, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 177-178.

82. Γράφει επ' αυτού ο Βρυέννιος, σ. 65, 17-67, 3: *«καὶ τάχ' ἂν εἰς ἔργον ἐκβέβηκε τὸ οἰκονομούμενον, εἰ μὴ βαρεῖα νόσος πρότερον τῷ πορφυρογεννήτῳ εἰσφρήσασα, μὴ συγχωροῦσα τούτῳ τῆς τοιαύτης ἐπιβῆναι ἀρχῆς, μετ' οὐ πολὺ τῶν ἐνταῦθα προήρπασεν»*. Ο I. Polemis, *ό.π.*

Η απώλεια της υψηλής πολιτειακής θέσης του Κωνσταντίνου είναι πολύ φυσικό να υποθέσει κανείς ότι δε θα άφησε ασυγκίνητη τη δυναμική Μαρία. Παρότι η ίδια και ο γιος της παρέμεναν πάντα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, το γεγονός αυτό σήμαινε, χωρίς αμφιβολία, τη ματαίωση των φιλόδοξων ονείρων της καθώς και την ακύρωση των συνεχών προσπαθειών της για την αναγνώριση του Κωνσταντίνου ως διαδόχου του θρόνου της *'Ρωμανίας*. Ίσως μάλιστα παρά τη φιλική, κατά τα άλλα στάση του Αλεξίου απέναντί της, η πρώην βασίλισσα να αντέδρασε έντονα, με αποτέλεσμα να ψυχρανθούν οι σχέσεις των άλλοτε δύο εραστών, πράγμα που μπορεί να εξηγήσει την απομάκρυνση της Άννας Κομνηνής, γύρω στο 1091 (όταν ήταν περίπου 8 χρόνων), από το περιβάλλον της μέλλουσας πεθεράς της[83], χωρίς όμως να διαλυθεί και ο αρραβώνας της με τον Κωνσταντίνο[84]. Η G. Buckler, πολύ χαρακτηριστικά, συνδέει την απομάκρυνση της Άννας από τη μέλλουσα πεθερά της με την αφαίρεση των προνομίων του νεαρού πρίγκιπα Κωνσταντίνου[85], ενώ ο F. Chalandon τοποθετεί κατά τη χρονική αυτή στιγμή (γύρω στο 1091) και την προσχώρηση της πρώην βασίλισσας στον μοναχισμό, σχετίζοντάς την με την υποτιθέμενη πτώση της σε δυσμένεια[86].

Οι προσδοκίες όμως της Μαρίας θα δεχθούν το τελειωτικό τους πλήγμα λίγο αργότερα, το 1092, όταν ο μικρός Ιωάννης Κομνηνός αναγορευθεί συναυτοκράτορας, παίρνοντας την ανάλογη θέση στο πλευρό του Αλεξίου. Ωστόσο, όντας πνεύμα ανήσυχο και δυναμικό, δε θα μπορέσει να συμβιβαστεί με το γεγονός αυτό. Παρότι είχε κερδίσει, ως ισχυρό αντιστάθμισμα για την απομάκρυνσή της από τα ανάκτορα το 1081 και την παράλληλη στροφή της προς τον μοναχισμό, την απόκτηση μιας δεύτερης βασιλικής αυλής στο παλάτι της μονής των Μαγγάνων, με αντάξια αυτοκρατορική ακολουθία[87] (αυτό της έδινε τη δυ-

(σημ. 5), σ. 62-63, εντούτοις, πιστεύει ότι η *βαρεῖα νόσος* που αναφέρει ο Βρυέννιος θα πρέπει να ήταν κάποια λιγότερο σοβαρή ασθένεια (την οποία εκμεταλλεύτηκε πολύ έξυπνα ο Αλέξιος), αφού ο τελευταίος, όντας συχνά ανακριβής όσον αφορά στον Κωνσταντίνο Δούκα, σκόπιμα ή άθελά του θα μπορούσε να συνδέσει μια πιθανή πρώιμη ασθένεια του πρίγκιπα (γύρω στο 1090) με εκείνη τη μοιραία, που 5 χρόνια αργότερα θα τον οδηγήσει στο θάνατο.

83. Γράφει επακριβώς η Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, III, I, 4, 46-48: *«ἀλλὰ καὶ ἄλλοθεν τὴν ἐν τοῖς τοιούτοις ἀσφάλειαν ἔσχον ἐκ παιδαρίου συνανα<σ>τραφεῖσα τῇ βασιλίδι καὶ οὔπω τὸν ὄγδοον ὑπερελάσασα χρόνον»*. Επιπλέον, η ίδια μας λέει σε άλλο σημείο του έργου της (XIV, VII, 4, 30 κ.ε.) ότι οι συμφορές της άρχισαν πριν ακόμη κλείσει τα οχτώ της χρόνια.

84. Ζωναρᾶς, XVIII, 22, 23 (III, σ. 738, 15).

85. G. Buckler, *ό.π.* (σημ. 76), σ. 40-41.

86. F. Chalandon, *ό.π.* (σημ. 40), σ. 137-138.

87. L. Garland, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 185.

νατότητα, όντας μορφωμένη, να δημιουργήσει τον δικό της κύκλο λογίων), η Μαρία, απ' ό,τι φαίνεται, θα προσπαθήσει να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της με τον ίδιο τρόπο, τηρουμένων των αναλογιών, που το είχε πράξει και επί Βοτανειάτη. Αν και ο Κωνσταντίνος δεν έπαψε ποτέ να αντιμετωπίζεται ως τιμώμενο μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας – στις αρχές του 1094 ακολούθησε τον Αλέξιο στην εκστρατεία του κατά των Σέρβων του Βολκάνου, φιλοξενώντας τον μάλιστα, καθοδόν στα κτήματά του στον Πεντήγοστιν, κοντά στις Σέρρες[88] –, η Μαρία, όπως όλα δείχνουν, θα αναμειχθεί για μια ακόμη φορά – αυτή θα είναι και η τελευταία – στα πολιτικά πράγματα, το 1094[89], λίγο πριν από το θάνατο του γιου της. Τη χρονική αυτή στιγμή εκδηλώθηκε η συνωμοσία του γιου του πρώην αυτοκράτορα Ρωμανού Δ΄, Νικηφόρου Διογένη, την οποία, σύμφωνα με τις ομολογίες των εμπλεκομένων, δεν αγνοούσε η πρώην βασίλισσα[90]. Και πράγματι, όπως μας διαβεβαιώνει η Κομνηνή, μεταξύ της Μαρίας και του Διογένη υπήρχε μια στενή σχέση: «*προεφθάκει γὰρ ἡ βασιλὶς Μαρία τοῦτον* [τον Διογένη] *προσλαβέσθαι ἀδελφὸν ὄντα μητρόθεν τοῦ προβεβασιλευκότος ἀνδρὸς αὐτῆς Μιχαὴλ τοῦ Δούκα, κἂν τὰ ἐς πατέρας διήλλαττον*»[91]. Σύμφωνα, ωστόσο, με την ίδια πηγή, η πρώην βασίλισσα αντιδρούσε με την όλη τακτική των συνωμοτών φθάνοντας μάλιστα, στο σημείο να τους αποτρέψει από τη διάπραξη φόνου[92].

Όπως και να 'χουν όμως τα πράγματα, η στάση αυτή της Μαρίας δε φαίνεται να εξόργισε, όπως θα περίμενε κανείς, τον Αλέξιο. Αντίθετα, ο ίδιος κατέβαλε κάθε φροντίδα, μόλις πληροφορήθηκε την όλη υπόθεση – άφησε να διαρρεύσει ότι τα σχέδια των συνωμοτών αποκαλύφθηκαν από τον Κωνσταντίνο Δούκα –, προκειμένου να αποσιωπηθεί η έμμεση συμμετοχή της Μαρίας στη συνωμοτική κίνηση, πράγμα που δείχνει το πόσο ανεξίτηλα ήταν τα συναισθήματά του απέναντί της[93]. Είναι εύλογο λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι οι εν λόγω

88. *Ἀλεξιάς*, IX, V, 4, 58-68. Άλλωστε, η Κομνηνή (*Ἀλεξιάς*, IX, V, 6) μας διαβεβαιώνει ότι ο πατέρας της αγαπούσε και νοιαζόταν τον Κωνσταντίνο σαν δικό του παιδί, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι δεν άφησε τελικά το νεαρό πρίγκιπα να τον συνοδεύσει περαιτέρω στην εκστρατεία του, θέλοντας έτσι να τον προστατεύσει από τους διάφορους κινδύνους που θα ενυπήρχαν στο εγχείρημα αυτό.

89. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, σ. 98-99, αρ. 128.

90. *Ἀλεξιάς*, IX, VIII, 2, 59-62.

91. *Ἀλεξιάς*, IX, V, 5, 79-82.

92. *Ἀλεξιάς*, IX, VIII, 2, 62-64.

93. *Ἀλεξιάς*, IX, VIII, 2, 69-76.

ενέργειες της Μαρίας αποτελούν την τελευταία απέλπιδα προσπάθεια υπεράσπισης των συμφερόντων του γιου της. Επιπλέον, η ανάμειξή της στην κίνηση του Νικηφόρου Διογένη ενδέχεται να μην ήταν και τόσο έμμεση όσο μας αναφέρει η Κομνηνή. Ίσως τελικά η εμπλοκή της στη συνωμοσία του 1094 να μην ήταν τίποτε περισσότερο από μια απόπειρα αντίδρασης μπροστά στην αναγόρευση του νεαρού Ιωάννη Κομνηνού σε συναυτοκράτορα, το 1092: μη μπορώντας η Μαρία να αποδεχτεί την οριστική ματαίωση των προσδοκιών της που συνεπαγόταν η αναγόρευση, περίμενε την κατάλληλη ευκαιρία για δράση, την οποία και βρήκε στο πρόσωπο του ετεροθαλούς αδελφού του πρώτου της συζύγου, Νικηφόρου Διογένη[94].

Το παιχνίδι της μοίρας εντούτοις έμελλε λίγο μετά την αποτυχημένη έκβαση της αποστασίας του Διογένη να είναι ακόμη πιο σκληρό για την πρώην βασίλισσα: γύρω στο 1095 ο φιλάσθενος Κωνσταντίνος Δούκας πεθαίνει από *βαρεῖα νόσο*, δίνοντας έτσι το ισχυρότερο πλήγμα στην πολυτάραχη ζωή της μητέρας του. Η Μ. Mullett, πολύ χαρακτηριστικά, θεωρεί ότι η στέψη του Ιωάννη Κομνηνού, η απομάκρυνση της Άννας Δαλασσηνής από την κυβέρνηση (γύρω στο 1095 αποσύρεται στη μονή του Παντεπόπτη Χριστού) και ο θάνατος του νεαρού Κωνσταντίνου Δούκα αποτελούν μια ακολουθία γεγονότων, η οποία οδήγησε αναπόφευκτα στην απομόνωση της Μαρίας[95], πράγμα που είναι πολύ φυσικό. Επιπλέον, όπως είδαμε και παραπάνω, η ίδια ερευνήτρια πιστεύει ότι η επιστολή του Θεοφύλακτου προς τη Μαρία (1095) αποτελεί ισχυρή ένδειξη για το πότε περίπου η πρώην βασίλισσα ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα, συνδυάζοντάς την και με το γεγονός ότι τα επόμενα χρόνια της ζωής της καλύπτονται από πυκνό σκοτάδι.

Ωστόσο, η σύνδεση της εγκατάλειψης των εγκοσμίων από κάποιο άνθρωπο, άνδρα ή γυναίκα, ιδίως της αυτοκρατορικής αυλής, με την απόλυτη απομόνωση σε κάποιο μακρινό ή κοντινό μοναστήρι δε θα πρέπει να είναι πάντοτε αυστηρή και απόλυτη. Λαμβάνοντας υπόψη ότι στον βυζαντινό μοναχισμό υπήρχαν

94. Το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Δούκας αρνήθηκε να παραχωρήσει το άλογό του στον Διογένη, προκειμένου να εγκαταλείψει την αυτοκρατορική συνοδεία, όταν αντιλήφθηκε ότι τα σχέδιά του είχαν γίνει γνωστά (*Ἀλεξιάς*, IX, VII, 2), δε θα πρέπει να μας προβληματίζει. Από πουθενά στο κείμενο της *Ἀλεξιάδος* δεν προκύπτει ότι ο Κωνσταντίνος είχε γνώση της συνωμοσίας, ώστε να υποθέσουμε ότι αρνήθηκε να βοηθήσει ένα συνωμότη, μένοντας πιστός στον αυτοκράτορα. Το πιο πιθανό είναι ότι πρόκειται για ένα τυχαίο περιστατικό. Εξ άλλου είναι πολύ λογικό η υπερπροστατευτική Μαρία να προτιμούσε ο γιος της να μείνει μακριά από μια τόσο επικίνδυνη υπόθεση.

95. M. Mullett, *ό.π.* (σημ. 45), σ. 211. Βλ. επίσης L. Garland, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 186.

σχεδόν πάντοτε διακρίσεις και ειδικά προνόμια για τους μοναχούς και τις μοναχές αριστοκρατικής προέλευσης[96] (παρ' ότι θεωρητικά επικρατούσε η αρχή της ισότητας[97] και η θέση του μοναχού μέσα στην αδελφότητα εξαρτάτο από τη σημασία του διακονήματός του), δε θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι η προσχώρηση στον μοναχικό βίο μιας αυτοκράτειρας, πράγμα πολύ συνηθισμένο για το Βυζάντιο, δε σήμαινε αναγκαστικά και εγκατάλειψη του βασιλικού τρόπου ζωής[98]. Ως εκ τούτου, η Μαρία η Αλανή, αν και μοναχή, όπως είδαμε παραπάνω, ήδη από το 1081, δεν έπαψε να λειτουργεί ως ηγεμονίδα, διατηρώντας τη δική της «εναλλακτική» αυλή στα Μάγγανα και την προσωπική της ιδιοκτησία, αποτελούμενη από μεγάλες εκτάσεις γης στον Πετριτζό και τον Πέρνικο, στη Χριστούπολη (τη σημερινή Καβάλα)[99], και ενεργώντας παράλληλα ως προστάτιδα μοναστηριών και σημαντικών λογίων. Άλλωστε, η ίδια διέθετε υψηλό επίπεδο μόρφωσης (κυρίως θεολογικής φύσεως)[100]. Είναι χαρακτηριστικό ότι έκτισε από κοινού με τη μητέρα της μοναστήρι στα Ιεροσόλυμα[101] και συνέδραμε οικονομικά τη μονή Ιβήρων στον Άθω[102], ενώ είχε αναπτύξει σχέσεις πατρωνείας με ιδιαίτερα μορφωμένους ανθρώπους της πρωτεύουσας, όπως ήταν ο Ευστράτιος Νικαίας, ο οποίος της αφιέρωσε ένα μετεωρολογικό του έργο[103], και φυσικά ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, ο οποίος συνέταξε τα σχόλιά του στους *Μικρούς Προφῆτες* και στα *κατὰ Μᾶρκον* και *κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλια* με την προτροπή της ίδιας[104]. Η σχέση ωστόσο της πρώην βασίλισσας με τον τελευταίο δεν ήταν μια τυπική σχέση μεταξύ μιας μορφωμένης προστάτιδας των γραμμάτων και ενός αυλικού ρήτορα. Επρόκειτο μάλλον για μια σχέση με ιδιαίτερα προσωπικό χαρακτήρα ή, με άλλα λόγια, για μια στενότατη φιλία[105], όπως προκύπτει από την απολογητική επιστολή του Θεοφύλακτου προς τη Μαρία, στην οποία εκφράζει την ευγνωμοσύνη του για την αμέριστη εύνοιά της απέναντί του, φθάνοντας μάλιστα στο σημείο να την αποκαλεί «*ἡ ἐμὴ μετὰ γε Θεὸν μόνη ἀντίληψις*» (=βοήθεια, προστασία)[106]. Επομένως, εύλογα υποθέτει η M. Mullett ότι η παραπάνω φράση σχετίζεται με τη γρήγορη ανέλιξη του Θεοφύλακτου στην αυτοκρατορική αυλή, στη δεκαετία του 1080, όταν η Μαρία, αν και μοναχή, διατηρούσε ακόμη την επιρροή της στα ανάκτορα[107].

Και βέβαια, μια τέτοια γυναίκα, έστω κι αν ήταν μοναχή, δε θα μπορούσε, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, να ζει απομονωμένη σε κάποιο μοναστήρι. Αντίθετα, έχαιρε πλήρους ελευθερίας κινήσεων. Ακόμη και μετά τον θάνατο του γι-

96. Βλ. ενδεικτικά τα όσα ορίζει σχετικά η Ειρήνη Δούκαινα στο *τυπικόν της [Τυπικὸν τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης τῆς ἐκ βάθρων νεουργηθείσης καὶ συστάσης παρὰ τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης κυρᾶς Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης κατὰ τὴν αὐτῆς πρόσταξιν καὶ γνώμην ὑφηγηθέν τε καὶ ἐκτεθέν*, έκδ. P. Gautier, Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè, *Revue des Études Byzantines* 43 (1985), σ. 5-165 (στο εξής *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*), κεφ. 4]. Επίσης, βλ. Κ. Μανάφης, *Μοναστηριακά τυπικά-διαθήκαι. Μελέτη φιλολογική*, Αθήνα 1970, σ. 79, A. Laiou, Observations on the life and ideology of Byzantine women, *Byzantinische Forschungen* 9 (1985), σ. 59-102, εδώ σ. 76-77, C. Galatariotou, Byzantine ktetorika typika: A comparative study, *Revue des Études Byzantines* 45 (1987), σ. 77-138, εδώ σ. 97 κ.ε., η ίδια, Byzantine women's monastic communities: The evidence of the τυπικά, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 38 (1988), σ. 263-290, εδώ σ. 280-281, A. Kazhdan-A. Wharton-Epstein, *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, ελλ. μετάφρ. Α. Παππάς-Δ. Τσουγκαράκης, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, Αθήνα 1997, σ. 146-148 και Αι. Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.* (σημ. 45), σ. 343-345. Πρβλ., τέλος, και H.-G. Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, ελλ. μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ, Η βυζαντινή χιλιετία, Αθήνα 1992[2], σ. 289, όπου γίνεται η διαπίστωση ότι άνθρωποι όπως ο Ιωάννης Ζωναράς, αν και προσχωρούσαν στις τάξεις των μοναχών, δεν αποκτούσαν ποτέ μοναστική νοοτροπία, διατηρώντας πάντοτε την κοσμική τους θέση απέναντι στα πράγματα.

97. Βλ. σχετικά A. Basilikopoulou, Monachisme: l'égalité totale des sexes, *Les femmes et le monachisme...*, *ό.π.* (σημ. 72), σ. 99-110.

98. P. Gautier, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 186, σημ. 13. Για τη σχέση αυτοκρατόρων και μοναχισμού βλ. R. Guilland, *Études Byzantines*, Paris 1959, σ. 33-51 και N. Papadimitriou, *ό.π.* (σημ. 72), όσον αφορά στις γυναίκες του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος.

99. *Ἀλεξιάς*, IX, V, 5, 77-78.

100. Θεοφύλακτος, *Εἰς τὸν Κωνσταντῖνον*, σ. 191, 14-22.

101. U. Hogus (=I. Nodija), Gruzinskie materiali o vizantijskoj imperatrise 'Alanki' Marii, *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, τ. IV, Αθήνα 1980, σ. 138-143, εδώ σ. 142.

102. J. Lefort-N. Oikonomidès-D. Papachryssanthou (σε συνεργασία με τις V. Kravari-H. Metreveli), *Actes d'Iviron*, II: *Du milieu du XIe siècle à 1204* [Archives de l'Athos XVI], Paris 1990, (εισαγωγή) σ. 33.

103. Εὐστράτιος Νικαίας, *Τῇ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῇ 'Αλανήσῃ*, έκδ. P. Polesso-Schiavon, Un trattato inedito di meteorologia di Eustrazio di Nicea, *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 12/13 (1965-1966), σ. 285-304. Είναι επίσης πολύ χαρακτηριστικό το ότι οι R. Browning, Enlightenment and repression in Byzantium in the eleventh and twelfth centuries, *Past and Present* 69 (1975), σ. 3-23, εδώ σ. 13 και L. Clucas, *The trial of John Italos and the crisis of intellectual values in Byzantium in the eleventh century*, München 1981, σ. 91, υπαινίσσονται – σύμφωνα με τη M. Mullett, *ό.π.* (σημ. 45), σ. 202-203, εννοούν ξεκάθαρα – ότι η Μαρία είχε στενή σχέση και με τον Ιωάννη Ιταλό, αφού από κοινού με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ τον υπερασπίστηκε, όταν εκείνος βρέθηκε κατηγορούμενος για αίρεση το 1077.

104. P. Gautier, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 66 και σημ. 78.

105. M. Mullett, *ό.π.* (σημ. 45), σ. 209 κ.ε.

106. Θεοφύλακτος, *'Επιστολαί*, αρ. 4, 30-31.

107. M. Mullett, Aristocracy and patronage in the literary circles of Comnenian Constantinople, *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, εκδ. M. Angold, Oxford 1984, σ. 173-201, εδώ σ. 180.

ου της (1095) και την προσωρινή μάλλον παραμονή της στην Πρίγκιπο – στο ίδιο μέρος είχε μείνει προσωρινά και η βασίλισσα Ειρήνη Δούκαινα το 1116[108] –, με την οποία Πρίγκιπο διατηρούσε από παλιά στενούς δεσμούς[109], η Μαρία εξακολουθούσε να κινείται ελεύθερα. Είναι πολύ χαρακτηριστικό, όπως έχουν δείξει πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στη Ροδόπη[110], ότι η πρώην βασίλισσα πέθανε και ενταφιάσθηκε σε κάποιο μοναστήρι του Παπικίου Όρους (στην περιοχή του σημερινού Λινού Ροδόπης), που η ίδια φαίνεται ότι είχε ανακαινίσει, προφανώς κατά τη διάρκεια της επίσκεψης ή και της παραμονής της στη μονή[111] – άλλωστε, τα κτήματά της στη Χριστούπολη δεν απείχαν και πολύ. Τέλος, δε θα πρέπει να παραβλέψει κανείς και το γεγονός ότι η πρώην βασίλισσα μνημονεύεται το 1103, για τελευταία φορά, σε έναν κώδικα των πρακτικών της γεωργιανής συνόδου των Ruis-Urbnisi[112], πράγμα που θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί, αν και δεν διευκρινίζεται αν ήταν παρούσα στις εργασίες της συνόδου, ως μία ακόμη ένδειξη για τη δυνατότητά της να ταξιδεύει με άνεση, παρακάμπτοντας τους μοναστικούς κανόνες, σε Ανατολή και Δύση, αποδεικνύοντας κατ' αυτό τον τρόπο ότι ουδέποτε έπεσε σε δυσμένεια.

Επομένως, γίνεται σαφές, ύστερα απ' όλα όσα εξέθεσα εδώ, ότι η Μαρία η Αλανή δεν ήταν σε καμία περίπτωση από το 1081 και εξής μια μοναχική και απομονωμένη πρώην βασίλισσα, όπως θα περίμενε κανείς, μετά την αποτυχία

108. *Ἀλεξιάς*, XV, I, 6, 77-79.

109. Θεοφύλακτος, *Εἰς τὸν Κωνσταντῖνον*, σ. 191, 4-8.

110. Ν. Ζήκος, Παπίκιον Όρος. Μοναστηριακό συγκρότημα Λινού Ροδόπης, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 8 (1994), σ. 371-383.

111. Η ποιότητα της όλης κατασκευής, των σπαραγμάτων του τοιχογραφικού διακόσμου και των δαπέδων του καθολικού του μοναστηριού (η ζωή σ' αυτό αρχίζει από τα μέσα του 11ου και φθάνει ως το 14ο αιώνα) φανερώνουν ότι το εν λόγω μοναστικό καθίδρυμα κτίσθηκε ή ανακαινίσθηκε με την οικονομική συνδρομή κάποιου πάτρωνα της βυζαντινής αυλής [Ν. Ζήκος, *ό.π.* (σημ. 110), σ. 376]. Τα στοιχεία που μας οδηγούν στην ταύτιση του πάτρωνα αυτού με τη Μαρία την Αλανή είναι, από τη μια, τα σπαράγματα τοιχογραφίας κτητόρων στο νάρθηκα του καθολικού, όπου παριστάνονται μια γυναικεία μορφή με διάδημα και πολυποίκιλτη ενδυμασία και μια παιδική (ανδρική) με εξίσου πολυτελή ενδυμασία – πρόκειται, δηλαδή, για τη Μαρία και τον Κωνσταντίνο Δούκα –, και, από την άλλη, το δαχτυλίδι-σφραγίδα, που βρέθηκε σε άδειο τάφο (είχε γίνει κάποια στιγμή μετακομιδή των οστών του νεκρού) κοντά στο καθολικό και το οποίο φέρει την επιγραφή ΜΑΡΗΑC ΒΟΤΩΝΙΑΤΗΝΑ (=Μαρίας Βοτανειάτη). Βλ. Ν. Ζήκος, *ό.π.*, σ. 376-377 και Ν. Ζήκος, Δακτυλίδι-σφραγίδα της αυτοκράτειρας Μαρίας Βοτανειάτη, *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη* (Κατάλογος Έκθεσης) [Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Οκτ. 2001-Ιαν. 2002], Αθήνα 2001, λήμ. 47, σ. 122.

112. N. Hogus, *ό.π.* (σημ. 101), σ. 143.

των προσπαθειών της Άννας Δαλασσηνής για τον παραγκωνισμό των Δουκών και την εδραίωση της Ειρήνης Δούκαινας στον θρόνο πλάι στο νέο αυτοκράτορα. Αντίθετα, όπως προκύπτει από την προσεκτική μελέτη των σύγχρονων βυζαντινών πηγών (όσον αφορά στη στιγμή που η Μαρία ασπάζεται τον μοναχισμό), η πρώην βασίλισσα, από τότε που η εξουσία έρχεται στα χέρια των Κομνηνών, δεν είναι παρά μία βασιλική μοναχή, που αντί να βρίσκεται κλεισμένη σε κάποιο γυναικείο μοναστήρι, αναζητώντας τον *ἀκύμαντο λιμένα* της ζωής, μακριά από τα βλέμματα των ανθρώπων του κόσμου, όπως επιβάλλουν οι μοναστικοί κανόνες[113], ζει, διατηρώντας την επιρροή της στην αυτοκρατορική αυλή από τη μια ως θετή μητέρα του νέου αυτοκράτορα και από την άλλη ως φυσική μητέρα του επίσημου διαδόχου του θρόνου, στο δικό της «εναλλακτικό» ανάκτορο, κάτι που ασφαλώς δεν ήταν καθόλου συνηθισμένο στο Βυζάντιο των Κομνηνών.

Και βέβαια η Μαρία δεν ήταν μόνο μια γυναίκα που, παρότι είχε χάσει το στέμμα αντικαθιστώντας το με το μοναχικό σχήμα, εξακολουθούσε να λειτουργεί ως βασίλισσα. Χωρίς αμφιβολία, υπήρξε μια γυναίκα με έντονη πολιτική δράση και απόλυτη συνείδηση της αξίας της στη νομιμοποίηση των νέων αυτοκρατόρων, ικανή να παραβλέψει τις επιταγές ενός πατριαρχικά δομημένου[114] μεσαιωνικού κόσμου (του βυζαντινού), παρά τα όσα ισχυρίζονται από κοινού ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Θεοφύλακτος Αχρίδος στα λογοτεχνικά τους πορτραίτα για τη Μαρία (ο πρώτος, όπως είδαμε, δίνει έμφαση στη σεμνότητά της, ενώ ο δεύτερος στην ευσέβεια, τον φιλομοναχισμό, την ταπεινοφροσύνη και τη μητρική της στοργή). Το 1078, ήταν σε θέση, απ' ό,τι φαίνεται, να οργανώσει (μέσω του *καίσαρα* Ιωάννη Δούκα) την επιστροφή της στα ανάκτορα, ύστερα από την εκθρόνιση του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα, ως τρίτη σύζυγος του νέου ηγεμόνα, ενώ, όταν διαπίστωσε ότι κινδύνευαν τα συμφέροντά της από το Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη, δε δίστασε να αναζητήσει πολιτικά ερείσματα εκτός του παλατιού. Το 1081, τη στιγμή της καθαίρεσης του Βοτανειάτη, η Μαρία θα βρεθεί σε απόστα-

113. Βλ. ενδεικτικά *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, κεφ. 17.

114. Η πατριαρχία μπορεί να προσδιορισθεί, σύμφωνα με τον ορισμό της C. Galatariotou, Holy women and witches: Aspects of Byzantine conceptions of gender, *Byzantine and Modern Greek Studies* 9 (1984/5), σ. 55-94, εδώ σ. 56, ως ένα σύστημα κοινωνικής τάξης, στο οποίο η εξουσία και τα μέσα απόκτησης και διαιώνισής της, σε πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό επίπεδο, βρίσκονται στα χέρια του ανδρικού φύλου. Γενικά για τους ορισμούς που έχουν διατυπωθεί για την πατριαρχία βλ. *ό.π.*, σ. 56, σημ. 3.

ση αναπνοής, περιφρονώντας για μια ακόμη φορά τους εκκλησιαστικούς και ηθικούς κανόνες, από το ενδεχόμενο μιας τρίτης στέψης στο πλευρό του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Και η προσπάθεια αυτή θα πετύχαινε αναμφίβολα, αφού η ίδια συνδεόταν ερωτικά με τον Αλέξιο και η Δαλασσηνή την προτιμούσε ασφαλώς για νύφη της από τη «μισητή» Δούκαινα, αν η αντίδραση των Δουκών δεν ήταν τόσο συντονισμένη και σθεναρή. Παρά την αποτυχία της όμως να στεφθεί για τρίτη φορά *βασιλὶς 'Ρωμαίων*, πράγμα που την άφησε «γυμνή» και απροστάτευτη απέναντι στην ιδιαίτερα «ευαίσθητη» κοινή γνώμη της Κωνσταντινούπολης, με αποτέλεσμα να εξαναγκασθεί σε εκούσια προσχώρηση στον μοναχισμό, θα διατηρήσει την επιρροή της στο βυζαντινό παλάτι, εξασφαλίζοντας παράλληλα τη δική της «εναλλακτική» αυλή, όπου ήταν ελεύθερη να δρα ως προστάτιδα της διανόησης, και φυσικά τα εχέγγυα για ένα πολύ ευοίωνο για το γιο της μέλλον.

Ενώ όμως όλα μέχρι το 1087 έδειχναν ότι η Μαρία δεν είχε κανένα λόγο να ανησυχεί για τα συμφέροντά της, η γέννηση το έτος αυτό του πρωτότοκου γιου του Αλεξίου Ιωάννη Κομνηνού άλλαξε τη στάση του αυτοκράτορα, όπως ήταν φυσικό, απέναντι στον πορφυρογέννητο Κωνσταντίνο, με αποτέλεσμα αφ' ενός να στερηθεί ο τελευταίος τα προνόμιά του (1090/91), με πρόφαση την ασθενική του φύση, και αφ' ετέρου να αναγορευθεί συναυτοκράτορας ο μικρός Ιωάννης το 1092. Η εξέλιξη αυτή θα αποξενώσει την πρώην βασίλισσα από τον άλλοτε εραστή και πολιτικό της σύντροφο – την ψυχρότητα στις σχέσεις τους αντανακλά και το γεγονός της απομάκρυνσης της Άννας Κομνηνής από το περιβάλλον της μέλλουσας πεθεράς της, γύρω στο 1091 – και θα την οδηγήσει στην αναζήτηση νέων πολιτικών ερεισμάτων, τα οποία θα βρει στο πρόσωπο του ετεροθαλούς αδελφού του πρώτου της συζύγου, Νικηφόρου Διογένη, το 1094.

Είναι λοιπόν φανερό ότι η Μαρία η Αλανή ήταν μια πολύ δυναμική γυναίκα με αξιοσημείωτη δράση στην πολιτική κονίστρα, ικανή να υπερασπιστεί με κάθε τρόπο τα προσωπικά της συμφέροντα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε το μοναχικό σχήμα, σε σύζευξη με την εικόνα της μετανιωμένης ευσεβούς αρχόντισσας, που η ίδια με φροντίδα προβάλλει προς τα έξω, δεν ήταν δυνατό να την αποτρέψει από μια νέα πολιτική εμπλοκή κατά του καθεστώτος. Θα ήταν μάλιστα εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η πρώην βασίλισσα (όπως και η Δαλασσηνή και η Δούκαινα), αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι δρούσε προς το συμφέρον του «μονάκριβου» γιου της ως υπερπροστατευτική μητέρα, θα είχε αντιληφθεί ότι η υπεράσπιση των δικαιωμάτων του Κωνσταντίνου Δούκα ήταν ο καλύτερος τρόπος εξασφάλισης μιας ενισχυμένης θέσης στα ανάκτορα

(στην περίπτωση της Δαλασσηνής η θέση αυτή εξισώθηκε με εκείνη της αντιβασιλείας)[115]. Πέρα απ' όλ' αυτά, όμως, η δυναμικότητα του χαρακτήρα της και η ακτινοβολία της προσωπικότητάς της διαφαίνονται και από το γεγονός ότι η Μαρία, εκτός από μια σειρά χειρόγραφων κωδίκων και έργων τέχνης[116], απεικονίσθηκε και σε νομίσματα – πράγμα που δείχνει και τη νομιμοποιητική της δύναμη[117] – του Μιχαήλ Ζ΄ και του Νικηφόρου Γ΄, από κοινού με τους συζύγους της[118], μια πρακτική που δε συνηθιζόταν στο Βυζάντιο και που εμφανίζεται τον 11ο αιώνα στις περιπτώσεις της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας και της Μαρίας της Αλανής[119].

115. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Άννα Κομνηνή εμφορείται από την πεποίθηση ότι η πρόσβαση των μητέρων της άρχουσας τάξης στην εξουσία εξασφαλίζεται μέσω των γιων τους, οι οποίοι είτε διεκδικούν είτε κατέχουν την αυτοκρατορική εξουσία. Αυτός είναι και ο λόγος, όπως παρατηρεί η Gouma-Peterson, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 114, που η Κομνηνή δεν αναφέρεται καθόλου, στην ιστορία της, στους δικούς της γιους, οι οποίοι δεν ήταν φορείς τέτοιας δύναμης και επομένως βρίσκονταν εκτός του ενδιαφέροντος και των σκοπών του έργου της. Ας σημειωθεί εξ άλλου ότι οι σχέσεις των μητέρων της ιθύνουσας élite με τους γιους τους, όπως αυτές περιγράφονται στην *Ἀλεξιάδα*, αποτελούν μέρος του συστήματος της βυζαντινής οικογενειοκρατίας και των διοικογενειακών δεσμών (του συστήματος διεύρυνσης των αριστοκρατικών οικογενειών καθώς και της αυτοκρατορικής οικογένειας για πολιτικούς σκοπούς). Βλ. G. Buckler, *ό.π.* (σημ. 76), σ. 121 κ.ε.

116. Βλ. J. Spatharakis, *The portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1976, σ. 36-38, 108-110 και πίν. 9-11, 70, 74 και Ευαγγελάτου-Νοταρά, ό.π. (σημ. 4).

117. B. Hill, *Imperial women…*, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 98-99.

118. Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *ό.π.* (σημ. 4), σ. 538-539.

119. A. Bellinger-Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whitemore Collection*, τ. III, 2 (867-1081) υπό Ph. Grierson, Washington, DC, 1973, σ. 799.

Ηλίας Γιαρένης

Ο Σελτζούκος Σουλτάνος Καϊχοσρόης Α΄
(1192-1197, 1204/5-1211)
μέσα από το βλέμμα των βυζαντινών λογίων
Εικόνες του άλλου και ιστορική πραγματικότητα

Στην παρούσα σύντομη συμβολή εξετάζονται ζητήματα σχετικά με την δόμηση, προβολή και αναπαραγωγή της εικόνας του Σελτζούκου σουλτάνου Καϊχοσρόη Α΄ στις βυζαντινές πηγές[1]. Επιχειρείται να αναδειχθούν αδρομερώς βασικά στοιχεία της ζωής και της πολιτικής του συγκεκριμένου ηγεμόνα (1192-1197, 1204/5-1211) του σελτζουκικού σουλτανάτου του Rûm (ή Ικονίου)[2], αλλά κυρίως να εξετασθούν καίριες πτυχές των πολύπλευρων και περίπλοκων μηχανισμών διαμόρφωσης και έκφρασης των εικόνων των λογίων και συγγραφέων του Βυζαντίου για έναν «άλλο». Ο «άλλος» στην περίπτωση αυτή έδρασε στο τέλος του 12ου και στις αρχές του 13ου αιώνα και ενεπλάκη σε διαφορετικές περιστάσεις στον αγώνα ισχύος για τον έλεγχο εδαφών της Μικράς Ασίας. Ωστόσο, η «εικόνα» –ή οι «εικόνες»– του Σελτζούκου ηγεμόνα, όπως προκύπτουν από την εξέταση των πηγών, αξίζει να ενταχθούν στο γενικότερο πλαίσιο συγκρότησης της «εικόνας του άλλου» στο ύστερο Βυζάντιο, ως η μία όψη του διπόλου των φαντασιακών κοινοτήτων της ταυτότητας και της ετερότητας.

Ξεκινούμε με μία συνοπτική καταγραφή της δραστηριότητας του σουλτάνου[3], ως απαραίτητο υπόβαθρο για την κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας που τροφοδότησε την συγκρότηση και διάδοση των σχημάτων που απάρτιζαν την «εικόνα» ή τις «εικόνες» του στις βυζαντινές πηγές.

Ο Ghiyath al-din Kaykhusraw I (Καϊχοσρόης Α΄) ήταν ο μικρότερος σε ηλικία από τους δέκα συνολικά γιούς του Σελτζούκου σουλτάνου Kiliç Arslan Β΄ (Izz al-din Kiliç Arslan, 1156-1192), ενώ πολύ σημαντικά συνέβαλε στην διαμόρφωση της προσωπικότητάς του το γεγονός ότι η μητέρα του ήταν χριστιανή[4]. Ο πλήρης τύπος του ονόματος του Σελτζούκου σουλτάνου ήταν: *Ghiyath al-Din Kay-Khusraw.* Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στην συνέχεια, ο σουλτάνος αυτός αναφέρεται συχνά στις βυζαντινές πηγές ως *'Ιαθατίνης*[5]. Η μορφή

1. Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή κ. Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη, ο οποίος διάβασε διάφορες μορφές του άρθρου και προέβη σε χρήσιμες επισημάνσεις και παρατηρήσεις.

2. Για το σουλτανάτο, βλ. κυρίως Cl. Cahen, *La Turquie pré-ottomane*, Istanbul-Paris, 1988, καθώς και Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (5ος-11ος αιώνας)*, Αθήνα, 1996 [στο εξής: Βρυώνης, *Παρακμή Μεσαιωνικού Ελληνισμού*]. Πρβ. Tamara Talbot-Rice, *The Saljuks in Asia Minor*, London, 1961. A.G.C. Savvides, *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 17], Θεσσαλονίκη, 1981 [στο εξής: Savvides, *Byzantium in the Near East*]. Για το όνομα, βλ. του ιδίου, "A note on the terms Rum and Anatolia in Seljuk and early Ottoman times", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-85), 95-102.

αυτή αποτελεί απλώς παραφθορά και ελληνοποίηση του αραβικού τμήματος του ονόματος του σουλτάνου (*Ghiyath al-Din*)[6]. Σε κάποιες άλλες βυζαντινές πηγές, ο σουλτάνος αναφέρεται ως Καϊχοσρόης. Η μορφή αποτελεί ελληνοποίηση του ιρανικής προελεύσεως τμήματος του ονόματός του[7].

Ο Kiliç Arslan Β΄ αποφάσισε το 1187 να διανείμει τις κτήσεις του μεταξύ των στενών συγγενών του. Με βάση αυτή την διανομή, ο Καϊχοσρόης έλαβε την διοίκηση της περιοχής της Σωζοπόλεως[8]. Η γεωγραφική θέση της επικράτειας ευθύνης του έφερνε τον Καϊχοσρόη σε επαφή τόσο με τους χριστιανούς, όσο και με τουρκομανικούς πληθυσμούς που ζούσαν και δρούσαν σε αυτήν.

Μετά τον θάνατο του Kilidj Arslan Β΄ το 1192, ο Καϊχοσρόης τον διαδέχθηκε στον θρόνο του σουλτανάτου του Rum στο Ικόνιο[9]. Τελικά όμως απέτυχε να καταδείξει την υπεροχή του έναντι των υπολοίπων αδελφών του, πολλοί από τους οποίους εποφθαλμιούσαν ένα σημαντικό μέρος των εδαφών του σουλτανάτου. Αποτέλεσμα αυτών των σκληρών αντιπαραθέσεων ήταν και η κατάληψη

3. Για μία λεπτομερέστερη εξέταση, Savvides, *Byzantium in the Near East*, σσ. 55-122. Του ιδίου, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία, 1189-c. 1240 μ.Χ.*, Αθήνα, 1987, σποράδην. Βρυώνης, *Παρακμή Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, σσ. 115-119.

4. Βρυώνης, *Παρακμή Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, σ. 409, όπου ο σουλτάνος χαρακτηρίζεται ως «μισός Έλληνας» ή «μιξοβάρβαρος». Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο. Α΄: Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Αθήνα, 1996, σ. 51 [στο εξής: Σαββίδης, *Τούρκοι και Βυζάντιο*]. P. Badénas, "L'intégration des Turcs dans la société byzantine (XIe – XIIe siècles). Echecs d'un processus de coexistence", στο: *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα, 1998, σσ. 182, 184.

5. Για τα σχετικά ζητήματα, βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Η γνώση των Βυζαντινών για τον τουρκόφωνο κόσμο της Ασίας, των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης μέσα από την ονοματοδοσία», στο: Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ. έκδ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σ. 717. Πρβ. του ιδίου, «Κοινωνικές, πολιτισμικές, καλλιτεχνικές και θεσμικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Μικρασιάτες Χριστιανούς και στους Σελτζούκους Τούρκους του Ικονίου», *Πρακτικά ΙΑ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1991, 57-88.

6. Βλ. σχετικά G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II: *Sprachreste der Turkvolker in den byzantinischen Quellen*, Berlin, 1942, σσ. 112-114. P. Badénas, *ό.π.*, σ. 182.

7. Αναλυτικότερα, Savvides, *Byzantium in the Near East*, σσ. 55-56, σημ. 4.

8. Χωνιάτης, Ιστορία, 520.72-521.79. Savvides, *Byzantium in the Near East*, σσ. 80-81. J.-P. Roux, *Η ιστορία των Τούρκων. 2000 χρόνια από τον Ειρηνικό ως τη Μεσόγειο*, Αθήνα, 1988, σσ. 189-190.

9. Βρυώνης, *Παρακμή Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, σ. 409. Σαββίδης, *Τούρκοι και Βυζάντιο*, σ. 51. M.F. Köprülü, *Οι απαρχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μετάφραση-επιμέλεια-σχολιασμός Στ. Παπαγεωργίου, Αθήνα, 2001, σσ. 86-87, σημ. 9. P. Wittek, *Η γένεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα, 1991, σ. 46. J.-P. Roux, *Η ιστορία των Τούρκων. 2000 χρόνια από τον Ειρηνικό ως τη Μεσόγειο*, Αθήνα, 1988, σ. 172.

του Ικονίου το 1197 από τον Rukn al-din, αδελφό του Καϊχοσρόη[10]. Ο Καϊχοσρόης ανατρέπεται από τον θρόνο του και η πρώτη περίοδος βασιλείας του στο Ικόνιο λήγει κάτω από αυτές τις περιστάσεις[11].

Ο ανατραπείς σουλτάνος στράφηκε αρχικά στην Κιλικιακή Αρμενία[12] και στην συνέχεια βρήκε καταφύγιο στην αυλή του βυζαντινού αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου στην Κωνσταντινούπολη, γύρω στο έτος 1200. Κατά την τριετή περίπου παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη[13], ο σουλτάνος βαπτίσθηκε χριστιανός με ανάδοχο τον ίδιο τον αυτοκράτορα[14]. Κατά τον Ιούλιο του 1203 ο Σελτζούκος σουλτάνος απέδρασε μαζί με τον Αλέξιο Γ΄ από την βυζαντινή πρωτεύουσα, η οποία υπέφερε από την πολιορκία των Λατίνων σταυροφόρων.

Στην συνέχεια επανήλθε στη Μικρά Ασία, και κατέφυγε κατά το δεύτερο ήμισυ του 1203 στον κυβερνήτη της Φρυγίας Μανουήλ Μαυροζώμη, με τον οποίο συνήψε σχέσεις συγγένειας και συμμαχίας[15]. Πολύ σύντομα, ο εξόριστος –και χριστιανός πλέον– σουλτάνος νυμφεύθηκε μία θυγατέρα του Μανουήλ Μαυροζώμη[16].

Ο Rukn al-din, που είχε ανατρέψει τον Καϊχοσρόη από τον θρόνο του Ικονίου, δυσαρέστησε τελικά με τον προσανατολισμό της πολιτικής του ένα σημα-

10. *The Cambridge History of Islam*, Cambridge, 1970, τόμ. I, σσ. 245. Το όνομα του σουλτάνου, που σημαίνει «*ρίζα της θρησκείας*», εμφανίζεται στις βυζαντινές πηγές ως «*Ρουκνατῖνος*» ή «*Ἀζατίνης*».

11. Cl. Cahen, *ό.π.*, σσ. 59-60. Savvides, *Byzantium in the Near East*, σ. 57. Encyclopédie *de l' Islam*, τόμ. IV, Leiden-London, 1960, σ. 849.

12. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, ed. J.-L. van Dieten, Berlin, 1975, 522.10-20.

13. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, eds. A. Heisenberg – P. Wirth, Stuttgart 1978, I, 14. Ibn Bibi, ed. W. Duda, *Die Seljukengeschichte des Ibn Bibi*, Copenhagen 1959, σσ. 37-38, 43, 330-331. (Ψευδο)Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Κ. Σάθας, τόμ. VII, 454.

14. Για τις σχέσεις που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της αναδοχής κατά το βάπτισμα στο Βυζάντιο, βλ. Ruth J. Macrides, «The Byzantine Godfather», *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987), 139-162. Πρβ. E. Patlagean, «Christianisation et parentés rituelles: Le domaine de Byzance», *Annales* 33 (1978), 625-636. Δεν πρόκειται κατά την άποψή μας για υἱοθεσία του σουλτάνου από τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Contra: Βρυώνης, *Παρακμή Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, σσ. 528-529, σημ. 515.

15. Για το πρόσωπο του Μ. Μαυροζώμη και τη δραστηριότητά του, βλ. Η. Γιαρένης, *Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός ο Λάσκαρις*, διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003, σσ. 112-119. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και την Μικρά Ασία, 1189-c. 1240 μ.Χ.*, Αθήνα, 1987, σσ. 231-247 [στο εξής: Σαββίδης, *Κινήματα*].

16. Χωνιάτης, Ιστορία, 626.47-50. Ibn Bibi, *ό.π.*, σσ. 37-38. Cl. Cahen, *ό.π.*, σ. 61, σημ. 201. Badénas, *ό.π.*, σ. 184.

ντικό τμήμα των Τουρκομάνων. Έτσι, οι τελευταίοι ήταν ιδιαιτέρως πρόθυμοι να βοηθήσουν τον Καϊχοσρόη για την ανακατάληψη του Ικονίου. Αυτό συνέβη σχετικά εύκολα στο τέλος του 1204 ή στους πρώτους μήνες του 1205[17]. Ανατολικές πηγές αναφέρουν ότι ο Σελτζούκος σουλτάνος αντιμετώπισε κάποια αντίδραση στην προσπάθειά του για επάνοδο στον θρόνο του Ικονίου. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, η αντίδραση είχε οργανωθεί από ομάδες «ορθόδοξων» μουσουλμάνων, που έφεραν ως επιχείρημα την γέννηση από αυτόν μιας "άπιστης", πιθανότατα μέσω του γάμου του με την θυγατέρα του Μανουήλ Μαυροζώμη[18].

Στο τέλος του 1204 ή στις αρχές του 1205, ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις κατέληξε σε συμμαχία και συνθήκη ειρήνης με τον σουλτάνο, τον οποίο γνώριζε από την περίοδο της καταφυγής του τελευταίου στην Κωνσταντινούπολη[19]. Ο Kay-Khusraw I διένυε πλέον την δεύτερη περίοδο της εξουσίας του στον θρόνο του Ικονίου. Με την συμμαχία, επιτεύχθηκε ηρεμία στα σύνορα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας με το σελτζουκικό σουλτανάτο[20]. Μετά από επιμονή του Σελτζούκου σουλτάνου, μία μεγάλη περιοχή στην κοιλάδα του Μαιάνδρου αποδίδεται από τον Θεόδωρο Α΄ στον Μανουήλ Μαυροζώμη[21].

Η συμμαχία μεταξύ Νίκαιας και Σελτζούκων φαίνεται πως δεν εξάλειψε πλήρως τις μεταξύ τους συγκρούσεις. Πιθανότατα λίγο πριν το τέλος του 1205 ο Θεόδωρος Α΄ ήλθε σε περιορισμένης κλίμακας αντιπαράθεση με τους Σελτζούκους. Οι τελευταίοι είχαν επιχειρήσει την καταστροφή ενός ήδη κατεστραμμένου βυζαντινού φρουρίου[22]. Ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις ανακατέλαβε το φρούριο από τους Σελτζούκους Τούρκους με προσωπική παρέμβαση, αποδίδοντάς το στους κατοίκους του[23].

17. Ακροπολίτης, Ι, 14.16-20. (Ψευδο)Σκουταριώτης, 454, 16-21.

18. Ibn Bibi, *ό.π.*, σ. 32. Cl. Cahen, *ό.π*, σ. 61, σημ. 201.

19. Η. Γιαρένης, *Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός ο Λάσκαρις*, διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003, σσ. 39-40, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

20. Τα σύνορα αυτά δεν μπορούν να καθορισθούν επακριβώς. Βλ. σχετικά P. Charanis, "On the Asiatic Frontiers of the Empire of Nicaea", *Orientalia Christiana Periodica* 13 (1947), κυρίως σσ. 57-58. R.L. Wolff, "The Lascarids' Asiatic Frontiers once more", *Orientalia Christiana Periodica* 15 (1949), σσ. 196-199.

21. Ακροπολίτης, Ι, 6, 11.3, 14.20-23. Χωνιάτης, Ιστορία, 638.65. Ibn Bibi, *ό.π.*, σ. 46.

22. J.-L. van Dieten (ed.), *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, Βερολίνο, 1972, ΙΔ΄, 136.23-28 [στο εξής: Χωνιάτης, Λόγοι]. Αξίζει να επισημανθεί η απουσία αναφοράς στο πρόσωπο του Σελτζούκου σουλτάνου Καϊχοσρόη Α΄ στο πλαίσιο της αφήγησης αυτής της σύγκρουσης.

23. Χωνιάτης, Λόγοι, ΙΔ΄, 136.28-32.

Στις σχέσεις μεταξύ Νίκαιας και σελτζουκικού σουλτανάτου του Rum σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η αντιμετώπιση του Μ. Μαυροζώμη, πενθερού του Καϊχοσρόη. Η νίκη του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι έναντι του Μαυροζώμη, πιθανότατα στο τέλος του 1205, επηρέασε το κλίμα των μετέπειτα σχέσεων. Ο Καϊχοσρόης πιθανότατα ενοχλήθηκε από την δράση του Θεοδώρου Α΄ εναντίον του πενθερού του. Παράλληλα, θεώρησε πως έχανε μία προνομιακή θέση επιρροής στην περιοχή της κοιλάδας του Μαιάνδρου. Μολονότι ο Σελτζούκος σουλτάνος δεν επέλεξε να ακολουθήσει μία ενεργή στάση αντίδρασης και προκλήσεων έναντι της Νίκαιας, το κλίμα άρχισε να αντιστρέφεται. Ωστόσο, η συμμαχία δεν ανατράπηκε αμέσως, καθώς ακόμη εξακολουθούσε να προσφέρει αναγκαίες διεξόδους και για τα δύο μέρη έναντι άλλων αντιπάλων που έπρεπε να αντιμετωπισθούν άμεσα.

Γύρω στα 1210, οι σχέσεις της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και του σελτζουκικού σουλτανάτου του Rûm εισέρχονται σε μία άλλη περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από την ένταση και την σύγκρουση. Ο παράγοντας που θα αποτελέσει τον καταλύτη για αυτήν την αλλαγή αποτελεί παλαιό γνώριμο των ηγετών και των δύο κρατών. Πρόκειται για τον Αλέξιο Γ΄ Άγγελο, τον φυγάδα αυτοκράτορα[24]. Ο Αλέξιος Γ΄, πενθερός του Θεοδώρου Α΄ Κομνηνού Λάσκαρι, μετά από μία μακρά περιπλάνηση προσφεύγει, γύρω στα 1210, στον σουλτάνο Kay-Khusraw[25]. Η προσφυγή του Αλεξίου Γ΄ στον Kay-Khusraw I, που βρισκόταν τότε στην Αττάλεια, έδωσε μίας πρώτης τάξεως ευκαιρία στον σουλτάνο να μεταβάλει την στάση του έναντι του κράτους της Νίκαιας και του αυτοκράτορά της[26].

Εάν ωστόσο η αφορμή για αυτή την αλλαγή στάσης ήταν η προσωπική δράση του Αλεξίου Γ΄, οι αιτίες ήταν ασφαλώς διαφορετικές. Πιθανότατα η σύγκρουση κατέστη αναπόφευκτη λόγω της αύξησης της ισχύος του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι στην Μικρά Ασία, αλλά και των φιλόδοξων σχεδίων του Kay-Khusraw I για έναν κεντρικό ρόλο στην περιοχή. Ήδη η άλωση της Αττάλειας από τους Σελτζούκους Τούρκους στα 1207 είχε αποτελέσει μία εξαιρετικά ση-

24. Χωνιάτης, Ιστορία, 546.65-547.84. Ακροπολίτης, Ι, 6.3-9. Ψευδο-Σκουταριώτης, 436-437. Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, Θεσσαλονίκη, 1984, τόμ. Β΄, σσ. 777, 793-94. Σαββίδης, *Κινήματα*, σ. 157, σημ. 85.

25. Για την επιλογή του Αλεξίου και την σύνδεσή της με την αναδοχή του Καϊχοσρόη, βλ. Ruth J. Macrides, "The Byzantine Godfather", *ό.π.*, σ. 151.

26. Ακροπολίτης, Ι, 15.1-4. Ψευδο-Σκουταριώτης, 454.25-28. L. Schopen – I. Bekker (eds.), *Nicephori Gregorae Historia byzantina*, Βόννη 1829, Ι. 17.8-18 [στο εξής: Γρηγοράς].

μαντική στρατιωτική επιτυχία[27] και πιθανότατα οδήγησε σε περαιτέρω αύξηση της αίσθησης ισχύος των Σελτζούκων.

Εξάλλου, σε αυτό ακριβώς το πολιτικό σκηνικό, στα 1209, ο Λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινουπόλεως Ερρίκος, με την μεσολάβηση της Βενετίας, είχε συνάψει συμμαχία με τον Καϊχοσρόη, στο κέντρο της οποίας τοποθετούνταν ως βασικός κοινός αντίπαλος ο αυτοκράτορας της Νίκαιας. Με αυτή την συμμαχία ενθαρρυνόταν και στηριζόταν η βούληση του Kay-khusraw I να αμφισβητήσει συνολικά την εξουσία της Νίκαιας[28].

Παράλληλα, γύρω στα 1210 συνήφθη συμμαχία μεταξύ του αυτοκράτορα της Νίκαιας και του Ρουπενίδη ηγεμόνα της Μικράς (Κιλικιακής) Αρμενίας Λέοντος Β΄[29]. Η συμμαχία αποφασίστηκε πιθανότατα ως αντίδραση στην συμμαχία Ικονίου - Κωνσταντινουπόλεως και στρεφόταν εναντίον των επεκτατικών σχεδίων των Σελτζούκων. Το πολιτικό και διπλωματικό σκηνικό γύρω στο 1210 είχε μεταβληθεί σε καίρια σημεία σε σχέση με αυτό που επικρατούσε λίγα μόλις χρόνια πριν. Η αφορμή για την έναρξη της σύγκρουσης δόθηκε στον Σελτζούκο σουλτάνο με την προσφυγή του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου στην αυλή του, και αξιοποιήθηκε προσηκόντως[30]. Μετά από σχετικό αίτημα του Αλεξίου Γ΄, ο Kay-Khusraw I απαίτησε, με πρεσβεία στην Νίκαια, από τον Θεόδωρο Α΄ να παραιτηθεί άμεσα από τον βυζαντινό θρόνο προς όφελος του Αλεξίου Γ[31].

Ο ηγέτης της Νίκαιας αρχικά αιφνιδιάσθηκε από την αποστολή της πρεσβείας, ωστόσο πολύ γρήγορα ανέλαβε δράση. Συγκάλεσε στην Νίκαια συμβούλιο,

27. Cl. Cahen, *ό.π.*, σσ. 67-68. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Αττάλεια: 11ος – αρχές 14ου αιώνα. Η μετάβαση από τη χριστιανική στη μουσουλμανική εξουσία», *Βυζαντινός Δόμος* 3 (1989), κυρίως σσ. 260-266 [Ανατύπωση, στο: Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά Μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα 1991, 136-142].

28. J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris 1949, σσ. 65-66. R.L. Wolff – H. W. Hazard, "The Later Crusades, 1189-1311", στο: K. M. Setton (ed.), *A History of the Crusades*, II, Philadelphia 1962, σ. 202. Savvides, *Byzantium in the Near East*, σ. 94. B. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως*, Θεσσαλονίκη 1970 [ανατύπωση, Αθήνα 1999], κυρίως σ. 137. M.C. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia, 1992, σ. 22.

29. Γιαρένης, *ό.π.*, σσ. 146-147. Tamara Talbot – Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, London 1961, σ. 68.

30. B. Lehmann, *Die Nachrichten des Niketas Choniates, Georgios Akropolites und Pachymeres über die Selcuken in der Zeit von 1180 bis 1280 n. Chr.*, Leipzig 1939, σ. 47. B. Sinogowitz, *Die abendländische Politik der griechischen Staatenwelt zur Zeit des lateinischen Kaiserreiches (1204-1261)*, διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Μονάχου, 1944, σ. 41.

31. Ακροπολίτης, Ι, 4-7. Ψευδο-Σκουταριώτης, 454.29-455.1. Γρηγοράς, Ι, 17.18-21.

ώστε να ληφθεί απόφαση για τις μετέπειτα κινήσεις. Τα μέλη του συμβουλίου επαναβεβαίωσαν την αμέριστη εμπιστοσύνη τους στον αυτοκράτορα και του έδωσαν την πλήρη ελευθερία των κινήσεων[32]. Κατόπιν τούτου, ο Θεόδωρος δήλωσε πως δεν αποδέχεται τους όρους της πρεσβείας και έσπευσε ο ίδιος επικεφαλής του στρατεύματός του να συναντήσει τον σουλτάνο[33]. Κινήθηκε ταχύτατα και έφτασε από την Νίκαια στην Φιλαδέλφεια σε 14 ημέρες[34]. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την κατάπληξη του Σελτζούκου σουλτάνου[35], ο οποίος βρισκόταν ήδη στην Αντιόχεια του Μαιάνδρου, την οποία είχε αρχίσει να πολιορκεί[36].

Η κρισιμότατη μάχη της Αντιόχειας του Μαιάνδρου θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά γύρω στα μέσα Ιουνίου του 1211[37]. Η έκβασή της κρίθηκε από μία μονομαχία μεταξύ Καϊχοσρόη και Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι, κατά την διάρκεια της οποίας ο ίδιος ο σουλτάνος έπεσε νεκρός στο πεδίο της μάχης.

Η σημασία της μάχης σε στρατιωτικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο ήταν ιδιαιτέρως μεγάλη. Μολονότι η κατάσταση ήταν κρίσιμη για το σελτζουκικό σουλτανάτο, ο Θεόδωρος Α΄ φαίνεται πως δεν θέλησε (ή δεν μπόρεσε) να επωφεληθεί, ιδιαίτερα από εδαφική άποψη, την νίκη του. Έτσι, αποφάσισε ως προσφορότερη επιλογή την σύναψη μίας ευνοϊκής για την Νίκαια συνθήκης ειρήνης με τους Σελτζούκους. Δέχθηκε στην Αντιόχεια την πρεσβεία των Σελτζούκων για συνθήκη και κατόρθωσε να επιβάλει εν πολλοίς τους όρους του, απορρίπτοντας σημαντικά σημεία των αρχικών προτάσεων των Τούρκων[38].

Έτσι, αμέσως μετά την νίκη αυτή, ο Θεόδωρος κατέληξε σε συμμαχία με τον

32. Γιαρένης, *ό.π.*, σσ. 46-47. Πρβ. Savvides, *Byzantium in the Near East*, σ. 101, σημ. 4.

33. Ακροπολίτης, Ι, 15.16-20. Ψευδο-Σκουταριώτης, 455.10-13. Γρηγοράς, Ι, 17.21-18.12. B. Lehmann, *ό.π.*, σ. 47.

34. Ακροπολίτης, Ι, 15.19-20. Ψευδο-Σκουταριώτης, 455.12-13. Γρηγοράς, Ι, 18.15-18.24.

35. Γρηγοράς, Ι, 18.24-19.2.

36. Ο ίδιος σουλτάνος είχε προκαλέσει σημαντικές καταστροφές στην συγκεκριμένη πόλη, όπως και σε πολλές ακόμη πόλεις της κοιλάδας του Μαιάνδρου κατά την πρώτη βασιλεία του. Χωνιάτης, Ιστορία, 655. Βρυώνης, *Παρακμή Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, σ. 140. Την ίδια πόλη είχε λεηλατήσει το 1176 στρατηγός του Σελτζούκου σουλτάνου Κιλίτζ Αρσλάν Β΄. Χωνιάτης, Ιστορία, 251. Cl. Cahen, *ό.π.*, σσ. 43-48.

37. F. Dölger – P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Kaiserreiches von 565-1453. 3. Teil, Regesten von 1204-1453*, München 1977, αρ. 1682-1683, σσ. 5-6. B. Lehmann, *ό.π.*, σ. 48, σημ. 1. Ibn Bibi, *ό.π.*, 38.13 κ.εξ. J.Longnon, "La campagne de Henri de Hainaut en Asie Mineure en 1211", Academie Royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Lettres, 34 (1948), 442-452. P. Zhavoronkov, "Nikejsko-Latinskje i Nikejsko-Seldzukskje otnosenija v 1211 – 1216 gg", *Vizantijskij Vremennik* 37 (1976), κυρίως σσ. 48-50.

38. Γρηγοράς, Ι, 21.12-15. Ψευδο-Σκουταριώτης, 456.29-31.

νέο Σελτζούκο σουλτάνο Izz al-din Kay-kaus, πρεσβύτερο γιο του Καϊχοσρόη Α΄. Φαίνεται πως η υπογραφή της συνθήκης αυτής, που πραγματοποιήθηκε σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα μετά την μάχη, πιθανότατα κατά τον Ιούνιο ή Ιούλιο του 1211, εξέφραζε και την υποστήριξη του αυτοκράτορα της Νίκαιας προς τον Izz al-din Kay-kaus έναντι των υπολοίπων γιων του νεκρού στο πεδίο της μάχης Kay-khusraw I, οι οποίοι διεκδικούσαν την διαδοχή στον σελτζουκικό θρόνο[39].

Ο Καϊχοσρόης κατά την άσκηση της εξουσίας του επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πνευματική ζωή του κράτους του, ενισχύοντας σημαντικά την περσική λογοτεχνία και την διδασκαλία των Sufi[40]. Ταυτόχρονα, έθεσε ως πρωταρχικό του μέλημα την διαμόρφωση ενός σημαντικού εμπορίου, φροντίζοντας για την ασφάλεια των εμπορικών οδών και διαμορφώνοντας ισχυρό αργυρό νόμισμα[41].

Ας περάσουμε τώρα στις μαρτυρίες των βυζαντινών πηγών, αρχίζοντας από την «*ὀνομάτων ἐπίσκεψιν*», δηλαδή την εξέταση του τρόπου απόδοσης των ονομάτων του Καϊχοσρόη και των Σελτζούκων του Rûm. Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο συγκεκριμένος σουλτάνος στις βυζαντινές πηγές κατονομάζεται κυρίως ως «*Ἰαθατίνης*»[42]. Το όνομα αυτό χρησιμοποιείται από τον Γεώργιο

39. Ο Izz al-din Kay-kaus έλαβε την εξουσία του σουλτανάτου μετά από δυναμική αναμέτρηση με τους δύο αδελφούς του, Izz al-din Kay-Qubadh και Kay-Faridun Ibrahim. Για την ευνοϊκή στάση του συγκεκριμένου σουλτάνου έναντι του χριστιανισμού, που θα πρέπει να συνδεθεί με το πολιτικό κλίμα μετά την μάχη της Αντιόχειας, βλ. J. Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe - XVe siècles)*, Rome 1977, σσ. 43-44. Για την βασιλεία του Kay-kaus, βλ. Cl. Cahen, *ό.π.*, σσ. 69-73.

40. Για την πλούσια παράδοση, βλ. ενδεικτικά R. A. Nicholson, *The Mystics of Islam*, Λονδίνο, 1935. E. Carl, *Σουφισμός. Η Φιλοσοφία και η Πρακτική της Μυστικής Παράδοσης του Ισλάμ*, Αθήνα, 2001. Γ. Μπαϊρακτάρης, «Ο Εξαίσιος Ρωμιός (Τζελάλ ελ ντιν Ρούμι)», *Βυζαντιακά* 23 (2003), 249-270.

41. Για ένα αργυρό νόμισμα αυτού του σουλτάνου, βλ. Σ. Ε. Ψαράς, *Σελτζουκικά νομίσματα στην Ελλάδα. Σελτζουκικό νόμισμα Καϊχοσρόη Α΄ από τη Νάξο (αρχές 13ου αιώνα)*, Αθήνα, 1986. Για την εξέλιξη της νομισματοκοπίας στο σουλτανάτο, Roux, *ό.π.*, σ. 193.

42. Για το γενικότερο πλαίσιο γνώσης και πρόσληψης φύλων και προσώπων, βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Η γνώση των Βυζαντινών για τον τουρκόφωνο κόσμο της Ασίας, των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης μέσα από την ονοματοδοσία», στο: Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ. έκδοσης), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 1993, σ. 717. Πρβ. του ίδιου, «Κοινωνικές, πολιτισμικές, καλλιτεχνικές και θεσμικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Μικρασιάτες Χριστιανούς και στους Σελτζούκους Τούρκους του Ικονίου», *Πρακτικά ΙΑ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 1991, 57-88.

Ακροπολίτη στη «*Χρονική Συγγραφή*» του, τον Νικηφόρο Γρηγορά στη «*Ρωμαϊκή Ιστορία*» του και τον Εφραίμ Αίνιο στην «*Χρονογραφία*» του. Ο Νικήτας Χωνιάτης διαφοροποιείται σε αυτό το σημείο από τους προαναφερθέντες. Έτσι, ενώ σε σχετικό λόγο του προς τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι ο σουλτάνος δεν κατονομάζεται, στο ιστορικό του έργο μαρτυρείται πάντοτε με το όνομα «*Καϊχοσρόης*».

Οι Σελτζούκοι του Rûm αναφέρονται από τους βυζαντινούς συγγραφείς κυρίως ως «*Πέρσαι*». Σε αυτή την κατηγορία υπάγονται ο Νικήτας Χωνιάτης –τόσο στο ιστορικό του έργο, όσο και στους λόγους του–, καθώς και ο Εφραίμ Αίνιος. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς χρησιμοποιεί για την απόδοσή τους το όνομα *Πέρσαι*, αλλά και το όνομα *Τοῦρκοι*, ενώ ο Γεώργιος Ακροπολίτης τα ονόματα *Πέρσαι* και *Μουσουλμάνοι*. Πιθανότατα οι συγγραφείς επιλέγουν την χρήση του αρχαΐζοντος όρου *Πέρσαι* σε σύνδεση κυρίως με την επίσημη πολιτική εξουσία στο σελτζουκικό σουλτανάτο, ενώ οι εναλλακτικά χρησιμοποιούμενοι όροι *Τοῦρκοι* και *Μουσουμάνοι* φέρουν συχνά διαφορετικές συνδηλώσεις και υποδεικνύουν διακριτές παραδόσεις ή ευρύτερα σύνολα.

Ας δούμε τώρα την «εικόνα» του *Καϊχοσρόη / Ἰαθατίνη* μέσα από τις βυζαντινές πηγές. Οι βυζαντινοί συγγραφείς ασχολούνται με την προσωπικότητά του ήδη ιστορώντας τα σχετικά με την πρώτη περίοδο της σουλτανείας του στο Ικόνιο. Ο Νικήτας Χωνιάτης[43] στη «*Χρονική Διήγηση*» αναφέρεται στην συμπεριφορά του σουλτάνου κατά την αιχμαλώτιση και μεταφορά πέντε περίπου χιλιάδων Βυζαντινών από την ευρύτερη περιοχή του Φιλομηλίου, γύρω στο 1197. Ο σουλτάνος εμφανίζεται εξ αρχής να μεριμνά για την τροφοδοσία και θέρμανση των αιχμαλώτων του[44]. Μάλιστα, αφού κατέλαβε την πόλη του Φιλομηλίου, τους διένειμε επαρκή καλλιεργήσιμα εδάφη και τους διαβεβαίωσε με έμφαση ότι όταν αποκαθίστατο η ειρήνη με τον τότε βυζαντινό αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄, θα επανέρχονταν στην πατρίδα τους. Στο σημείο αυτό ο Καϊχοσρόης φαίνεται διαλλακτικός, καλός γνώστης της σχετικής διπλωματικής πρακτικής και με θέληση να κερδίσει την εμπιστοσύνη και υπακοή των βυζαντινών αιχμαλώτων του.

Στην περίπτωση που η ειρήνη με το Βυζάντιο δεν ήταν δυνατόν να αποκα-

43. Για τον λόγιο, βλ. αναλυτικά J.-L. van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden nebst einer Biographie*, New York-Berlin 1971. Πρβ. Ν. Τωμαδάκης, *Οι λόγιοι του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη, 1993, σσ. 91-94.

44. Χωνιάτης, Ιστορία, 495.19-31.

τασταθεί, ο «Πέρσης» υπόσχεται στους αιχμαλώτους πενταετή φοροαπαλλαγή και στην συνέχεια υϊοθέτηση ανεπαχθούς φορολογίας, που δεν θα υπερέβαινε την αντίστοιχη επιβαλλόμενη στην βυζαντινή αυτοκρατορία. Η θέση αυτή του «Πέρσου του διέποντος το Ικόνιον» χαρακτηρίζεται από τον Χωνιάτη ως «φιλάνθρωπη» και αναφέρεται η ενθουσιώδης υποδοχή της, όχι μόνο από τους αιχμαλώτους, αλλά και από τους κατοίκους των γύρω περιοχών[45].

Σε άλλη συνάφεια, ο σουλτάνος, ο *Πέρσης ὁ διέπων τὸ 'Ικόνιον*[46], σκιαγραφείται ως ένας σοβαρός υπεύθυνος ηγεμόνας, που αναλαμβάνει την ευθύνη των πράξεών του με παρρησία[47], σε αντιδιαστολή με τον Αλέξιο Γ´, ο οποίος δρα ασυλλόγιστα και βεβιασμένα[48]. Μετά από την στρατιωτική απάντηση του Αλεξίου όμως, ο «*βάρβαρος*» εμφανίζεται να επιτίθεται και να λεηλατεί πόλεις και περιοχές της Φρυγίας και της Καρίας[49].

Ο Χωνιάτης αναφέρεται επίσης στην εμπλοκή του Καϊχοσρόη κατά την στάση του Θεοδώρου Μαγκαφά, βυζαντινού κυβερνήτη της Φιλαδέλφειας. Τα σχετικά γεγονότα θα πρέπει κατά την άποψή μας να χρονολογηθούν στην πρώτη σουλτανεία του Καϊχοσρόη, αν και αδιαμφισβήτητα η αφήγηση του συγγραφέα είναι σε πολλά σημεία προβληματική από χρονολογική άποψη[50].

Ο Μαγκαφάς, αντιμετωπίζοντας μεγάλες δυσκολίες με τα στρατεύματα του βυζαντινού αυτοκράτορα, είχε καταφύγει στην αυλή του Καϊχοσρόη. Ο τελευταίος εμφανίζεται στην συνάφεια αυτή από τον Χωνιάτη ως ιδιαιτέρως φιλοχρήματος και άπληστος, που δεν σέβεται τον φυγάδα, μπροστά στην προοπτική των χρημάτων. Σύμφωνα με την αφήγηση, για χάρη του προσδοκωμένου πλουτισμού, ο σουλτάνος προδίδει και στέλνει πίσω στην βυζαντινή επικράτεια τον Μαγκαφά, αφού όμως διαπραγματεύεται με τον βυζαντινό αυτοκράτορα και εξασφαλίζει μία ανθρώπινη τιμωρία του στασιαστού[51]. Έτσι, η απληστία

45. Χωνιάτης, Ιστορία, 495.42-45: «*τὸ δὲ φιλάνθρωπον τόδε διάγγελμα οὐ μόνον οὐδένα τῶν αἰχμαλώτων πατρίδος ἀφῆκε μνήσασθαι, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ὁπόσοι πρὸς Περσῶν οὐχ ἑάλωσαν, ἐς τὸ Φιλομίλιον ἐφειλκύσατο*».

46. Χωνιάτης, Ιστορία, 493.68.

47. Χωνιάτης, Ιστορία, 493.76-77: «*καὶ ὁ μὲν ἐφ' οἷς ἔδρασεν εὐπρόσωπον οὕτως ἠγόρευε τὸν ἀπόλογον*».

48. Χωνιάτης, Ιστορία, 493.77-81.

49. Χωνιάτης, Ιστορία, 494.89-94.

50. Για μία διαφορετική χρονολόγηση βλ. Σαββίδης, *Κινήματα*, σσ. 177-179.

51. Χωνιάτης, Ιστορία, 401.4-9: «*πρέσβεις ἔστειλε καὶ χρήματα παρασχὼν τῷ σουλτὰν καταπροδοθέντα εἶχε καὶ ἀνάπεμπτον αὐτῷ γενόμενον τὸν Μαγκαφᾶν, πλήν γε δὴ μεθ' ὁμολογίας καὶ πίστεως, μὴ ὥστε τοὐπιτίμιον αὐτῷ τῆς ἀποστασίας κείσεσθαι θάνατον ἢ μέρος πε-*

που χρεώνεται στον Καϊχοσρόη συνοδεύεται με την σκιαγράφηση μιας κατακτημένης στάσης, που είναι αντίθετη στην βαναυσότητα και ταυτόχρονα εξασφαλίζει στον σουλτάνο ένα πρώτης τάξεως επιχείρημα έναντι των αμφισβητήσεων των αδελφών του, οι οποίοι εποφθαλμιούσαν την εξουσία του[52].

Μία δεύτερη ενδιαφέρουσα ενότητα μαρτυριών στις βυζαντινές πηγές για τον συγκεκριμένο σουλτάνο, σχηματίζουν οι αναφορές για την δράση του μετά την ανατροπή του, περίοδο κατά την οποία καταφεύγει στην Κωνσταντινούπολη. Οι αναφορές για την περίοδο αυτή μας παρέχουν σχεδόν πανομοιότυπες πληροφορίες, ενώ είναι σχετικά φειδωλές σε απόδοση ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών του Καϊχοσρόη, στοιχείο που έρχεται σε σαφή αντίθεση με τις αναφορές των χωρίων του Νικήτα Χωνιάτη στα οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως.

Στον Γεώργιο Ακροπολίτη[53] αναφέρεται ότι ο ανατραπείς σουλτάνος έφτασε στην Κωνσταντινούπολη, έχοντας ξεφύγει από τα χέρια του αδελφού του *Αζατίνη* (Rukn al-din), και έγινε δεκτός από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ´, ο οποίος τον βάπτισε και χριστιανό[54]. Δυστυχώς, σε καμία πηγή δεν μας παραδίδεται το χριστιανικό όνομα του σουλτάνου. Πάντως, σύμφωνα με την μαρτυρία του Ακροπολίτη, λόγω της πνευματικής σχέσης του με τον Αλέξιο Γ´, ο Καϊχοσρόης αποκαλούσε αδελφή του την Άννα Αγγελίνα, κόρη του Αλεξίου και σύζυγο του μετέπειτα αυτοκράτορα Θεοδώρου Α´ Λάσκαρι: *ὡς ἀδελφὴν γὰρ τὴν βασιλίδα Ἄνναν ὠνόμαζε*[55]. Ο ίδιος ιστορικός αναφέρει ότι ο Ιαθατίνης έφυγε από την Βασιλεύουσα μαζί με τον Αλέξιο Γ´, τον Ιούνιο του 1203[56]. Ωστόσο, προτίμησε να επανέλθει στην Μικρά Ασία και να μην ακολουθήσει τον Αλέ-

ρικοπῆναι καὶ διαλωβηθῆναι τοῦ σώματος».

52. Χωνιάτης, Ιστορία, 401.15-17: «*οὐ μὴν καταπροδοῦναι διισχυρίζετο, καὶ πλάνητα ὄντα ἐς τὴν πατρίδα καταγαγεῖν, ὡς μηκέτι διώκοντα εἶναι καὶ διωκόμενον*».

53. Για τον λόγιο, βλ. W. Blum, *Georgios Akropolites. Die Chronik*, Stuttgart, 1989, σσ. 1-49. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των βυζαντινών*, τόμ. Β´, Αθήνα, 1992, σσ. 283-287. C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, Nicosia, 1982, σσ. 31-35. Ν. Τωμαδάκης, *ό.π.*, σσ. 99-103.

54. Ακροπολίτης, Ι, 14.12-14: «*φυγὰς παρὰ τὴν Κωνσταντίνου ᾤχετο καὶ τῷ βασιλεῖ ὑποδέδεκται 'Αλεξίῳ, βαπτίζεταί τε παρ' αὐτῷ καὶ υἱοθετεῖται*». Νεοελ. απόδοση, Σ.Η. Σπυρόπουλος (εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια), Β. Κατσαρός (πρόλογος), *Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική Συγγραφή. Η βυζαντινή ιστορία της λατινοκρατίας (1204-1261)*, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 101 [στο εξής: Σπυρόπουλος, *Ακροπολίτης*].

55. Ακροπολίτης, Ι, 14.22-23. Νεοελ. απόδοση, Σπυρόπουλος, *Ακροπολίτης*, σ. 101.

56. Ακροπολίτης, Ι, 14.14-15: «*Ὅς καὶ τῷ βασιλεῖ 'Αλεξίῳ συναπέδρα ἀποδράντι τῆς Κωνσταντίνου*».

ξιο στις περιπλανήσεις του. Στα σχετικά χωρία του Ψευδο-Θεοδώρου Σκουταριώτη και του Εφραίμ Αινίου[57], οι παρεχόμενες πληροφορίες είναι σχεδόν ταυτόσημες και η εικόνα του σουλτάνου απαράλλακτη, καθώς στον Αίνιο απουσιάζει μόνο το όνομα του αδελφού του Ιαθατίνη που τον δίωκε.

Μία τρίτη ενότητα συγκροτούν οι αναφορές των πηγών για την περίοδο μετά την επάνοδό του στο Ικόνιο. Ο Ακροπολίτης μας αναφέρει ότι ο σουλτάνος φάνηκε χρήσιμος στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι της Νίκαιας, στα πρώτα δύσκολα χρόνια των προσπαθειών του στη δυτική Μικρά Ασία. Πραγματικά, ο Θεόδωρος βρισκόταν τότε σε δεινή θέση έναντι της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως και των αυτόνομων τοπαρχών στην Μικρά Ασία. Η ειρήνη με το σουλτανάτο του Rum καθίστατο έτσι επιβεβλημένη. Η συνθήκη ασφαλώς δεν συνήφθη λόγω του ψυχολογικού κινήτρου συγγένειας μεταξύ Καϊχοσρόη και Άννας Αγγελίνας, το οποίο επικαλείται ο Ακροπολίτης. Η πραγματική αιτία ήταν η κοινή ανάγκη για την ύπαρξη ενός αντίβαρου στην λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως, ενώ ίσως λήφθηκαν επίσης υπόψη και εσωτερικά προβλήματα εδραίωσης της σουλτανικής εξουσίας στο Ικόνιο.

Έτσι, από το 1204/5 έως το 1209 περίπου, οι σχέσεις Νίκαιας και Ικονίου ήταν πολύ καλές[58]. Η κυριαρχία όμως του Θεοδώρου Α΄ σε μεγάλο τμήμα της δυτικής Μικράς Ασίας οδήγησε τον σουλτάνο και την λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως σε μυστική συμμαχία. Ο Καϊχοσρόης, κινούμενος στο πλαίσιο αυτής της συμμαχίας, άλλαξε πλήρως στάση έναντι της Νίκαιας. Η κατάσταση σταδιακά οξύνθηκε και οδηγούσε σε ευθεία πολεμική σύγκρουση μεταξύ των δύο κρατών. Η αιτία όπως είδαμε υπήρχε, ενώ η αφορμή βρέθηκε στο πρόσωπο του Αλεξίου Γ΄, ο οποίος κατέφυγε στην αυλή του Καϊχοσρόη.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς[59] αναφέρει ότι ο Αλέξιος, φθάνοντας στο Ικόνιο, ικέτευσε τον Ιαθατίνη με δάκρυα στα μάτια να τον βοηθήσει ώστε να εκδιωχθεί από τον θρόνο ο γαμβρός του Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις, και του υποσχέθηκε «σωρούς χρημάτων» για να αποσπάσει την διαβεβαίωσή του για αρωγή. Η συνέχεια της αφήγησης παρουσιάζει τον «βάρβαρο» σουλτάνο να ενδίδει στις υποσχέσεις του Αλεξίου, όσο και στις μεγάλες προοπτικές λείας και επέκτασης της εξουσίας του που διανοίγονταν: *ὁ δὲ βάρβαρος ἐνδοὺς μὲν καὶ πρὸς τὰς τῶν χρημάτων ὑποσχέσεις, ὀνειροπολήσας δὲ τά τε ἄλλα, καὶ ὅσα ἐκ τῆς λείας*

57. Ψευδο-Σκουταριώτης, 454. Εφραίμ Αίνιος, σ. 269, στ. 7594-7600.
58. Βλ. αναλυτικά Γιαρένης, *ό.π.*, σσ. 39-42.
59. Για τον λόγιο, N. G. Wilson, *ό.π.*, σσ. 337-339.

περιγίνεται κέρδη[60]. Η σκιαγράφηση του σουλτάνου στην συνάφεια αυτή ως φιλοχρήματου, άπληστου και καιροσκόπου είναι σαφέστατη, και συνδυάζεται με τον χαρακτηρισμό «*βάρβαρος*», που φέρει κλασικές αρχαιοελληνικές παρακαταθήκες. Στην συνέχεια της διήγησης του Γρηγορά ο Ιαθατίνης παρουσιάζεται να αποστέλλει πρεσβεία στον Θεόδωρο Α΄, απαιτώντας από αυτόν να παραιτηθεί από τον θρόνο υπέρ του πενθερού του, Αλεξίου, και προσάγοντας μεγάλες απειλές εναντίον του, σε αντίθετη περίπτωση[61].

Το αντίστοιχο χωρίο του Ακροπολίτη είναι ηπιότερο ως προς την παρουσίαση του ύφους της πρεσβείας, ενώ δεν αναφέρει απειλές προς τον Θεόδωρο. Δεν παραλείπεται πάντως η επισήμανση του πραγματικού στόχου του σουλτάνου, δηλαδή της λεηλασίας και κατάκτησης της βυζαντινής επικράτειας: *τῇ δ' ἀληθείᾳ σκοπὸς ἦν αὐτῷ πᾶσαν τὴν 'Ρωμαίων καταδραμεῖν καὶ καταληΐσασθαι ἢ καὶ ὑπὸ χεῖρα ποιήσασθαι*[62].

Ο Θεόδωρος Α΄ δεν αποδέχθηκε τις απαιτήσεις και ξεκίνησε για την Αντιόχεια του Μαιάνδρου, επικεφαλής δύο χιλιάδων περίπου ιππέων. Την πόλη πολιορκούσε ήδη ο σουλτάνος, που παρουσιάζεται από τον Ακροπολίτη δύσπιστος στην είδηση της άφιξης του Θεοδώρου, και πείθεται μόνο μετά από ένορκες διαβεβαιώσεις του πρέσβη που ο ίδιος είχε στείλει στην Νίκαια. Αμέσως μετά, εμφανίζεται να συγκεντρώνει χωρίς ολιγωρία τις μεγάλες στρατιωτικές του δυνάμεις για μάχη. Συνεπώς, στο συγκεκριμένο χωρίο αποδίδονται στον Καϊχοσρόη κατά σειρά δυσπιστία, πίστη στους όρκους, αποφασιστικότητα, στρατηγικές και οργανωτικές δυνατότητες.

Η τέταρτη ενότητα μαρτυριών είναι αυτή που έχει μελετηθεί έως σήμερα πληρέστερα. Αναφέρονται στην θανατηφόρα ήττα του Καϊχοσρόη κατά την μονομαχία του με τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι κατά την μάχη της Αντιόχειας του Μαιάνδρου[63]. Ο Γρηγοράς αποδίδει την επιλογή της μονομαχίας στον σουλτάνο, σε μία δεινή στιγμή για το στράτευμα του αντιπάλου του. Ο Καϊχοσρόης εμφανίζεται υπερήφανος για το μέγεθος του σώματος και τη δύναμή του, σε σχέ-

60. Γρηγοράς, Ι. 17.15-17.
61. Γρηγοράς, Ι. 17.17-21.
62. Ακροπολίτης, Ι, 15.5-7. Νεοελ. απόδοση, Σπυρόπουλος, *Ακροπολίτης*, σ. 103.
63. Για μία συγκριτική μελέτη των σχετικών μαρτυριών των πηγών, B. Lehmann, *Die Nachrichten des Niketas Choniates, Georgios Akropolites und Pachymeres über die Selcuken in der Zeit von 1180 bis 1280 n. Chr.*, Leipzig, 1939, σσ. 47-49. A.G.C. Savvides, "Acropolites and Gregoras on the Byzantine-Seljuk Confrontation at Antioch-at-the Maeander (A.D. 1211). English Translation and Commentary", *Tarih Arastimalari Dergisi* 15 (1990-91), 93-101.

ση με τον βραχύσωμο Θεόδωρο. Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας υπέστη πλήγμα από τον σουλτάνο στο κεφάλι με «κορύνη». Στην συνέχεια όμως, σύμφωνα και με την θεία βούληση[64], όπως επισημαίνεται, ο Θεόδωρος παρουσιάζεται να σηκώνεται από το έδαφος και να στρέφεται με γενναιότητα πεζός προς τον έφιππο σουλτάνο. Κόβει τα μπροστινά πόδια του αλόγου του, ρίχνει κάτω τον σουλτάνο, αποκόπτει το κεφάλι του και το επιδεικνύει στην κορυφή ενός δόρατος στο βαρβαρικό στράτευμα.

Σύμφωνα τώρα με την αφήγηση του Ακροπολίτη, ο Ιαθατίνης εκφράστηκε απαξιωτικά για τον πεσμένο στο έδαφος Θεόδωρο. Το άλογο του σουλτάνου μαρτυρείται ότι ήταν θηλυκό, τεράστιο και μεγαλοπρεπές[65]. Εξάλλου, η καρατόμησή του γίνεται, κατά τον Ακροπολίτη, υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες και από άγνωστο δράστη, ενώ δεν αναφέρεται επίδειξη της κεφαλής του στο σελτζουκικό στράτευμα[66].

Η νικηφόρα για την Νίκαια έκβαση της μάχης σηματοδότησε την έναρξη μίας μακράς περιόδου ειρήνης μεταξύ Νίκαιας και Ικονίου, ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε μεγάλο ψυχολογικό και συμβολικό ορόσημο. Μέσω αυτής, η αρτισύστατη αυτοκρατορία απέδειξε την ικανότητά της στην αντιμετώπιση των αντιπάλων και σταμάτησε την εξάπλωση των Σελτζούκων Τούρκων προς τα δυτικά.

Η μεγάλη αυτή νίκη δεν μπορούσε ασφαλώς να μείνει αναξιοποίητη από την βυζαντινή ρητορική. Ο Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος τότε κατείχε το σημαντικό αξίωμα του *μεγάλου λογοθέτου*[67], συνέθεσε για την περίσταση έναν Λόγο «*εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Θεόδωρον τὸν Λάσκαριν, ὅτε ἐφόνευσε τὸν σουλτάνον Ἰκονίου*»[68].

64. Γρηγοράς, I, 20.13-25. Για την συγκεκριμένη αντίληψη στο έργο του λογίου, βλ. Π.Κ. Βλαχάκος, *Νικηφόρος Γρηγοράς. Φυσική γεωγραφία και ανθρωπογεωγραφία στο έργο του*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 78.

65. Ακροπολίτης, I, 17. 5-10.

66. Ακροπολίτης, I, 17. 10-13. Την ίδια εκδοχή μας παραδίδουν επίσης ο Ψευδο-Σκουταριώτης, έκδ. Κ. Σάθας, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, Venice, 1894, 456.19-22, και ο Εφραίμ Αίνιος, έκδ. Ο. Λαμψίδης, Αθήνα, 1990, σ. 271, στ. 7635-39.

67. Για το συγκεκριμένο αξίωμα στην αυλή της Νίκαιας, M. J. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford, 1975, σσ. 166-167. C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310)*, Nicosia, 1982, σ. 116, σημ. 21.

68. Χωνιάτης, Λόγοι, σσ. 170-175. Πρβ. H. Hunger, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, τόμ. Α΄, σ. 208. Ν. Τωμαδάκης, *Οι λόγιοι του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη, 1993, σσ. 91-94.

Στον Λόγο αυτό ο Νικήτας Χωνιάτης θεωρεί τον Καϊχοσρόη ως συνεχιστή των βαρβάρων Περσών από αρχαιότητος (π.χ. Ξέρξη, Δαρείου κ.λ.π.), ενώ επιχειρεί συγκρίσεις της στρατιωτικής ικανότητας και γενναιότητας του Θεοδώρου Α΄ με πράξεις του Μεγαλέξανδρου, του Δαυίδ, του Αχιλλέα και πολλών άλλων, από τις οποίες ο αυτοκράτορας της Νίκαιας βγαίνει πάντοτε γενναιότερος και «*ἀξιώτερος θαυμάζεσθαι*»[69].

Ο Χωνιάτης στο ρητορικό αυτό έργο εμφανίζει τον «σουλτάνο Ικονίου» ως πολεμοχαρή, αφερέγγυο στην τήρηση των συνθηκών, αλαζόνα, κομπαστή, και άπληστο καταστροφέα. Έτσι σκιαγραφεί τον χαρακτήρα και την δράση του με ιδιαιτέρως μελανά χρώματα[70]. Αποδίδει βεβαίως στον «Περσάνακτα», όπως τον αποκαλεί σε άλλο σημείο, και κάποια θετικά στοιχεία. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά δεν αφορούν αποκλειστικά στην στρατιωτική δεινότητα του Σελτζούκου ηγεμόνα[71]. Έτσι, οι συγκεκριμένες θετικές αποτιμήσεις, με την σποραδικότητα που τις χαρακτηρίζει και την επιλογή ανάδειξης μόνο μίας στρατιωτικής ικανότητας, έχουν σκοπό να λαμπρύνουν περαιτέρω την νίκη του αυτοκράτορα της Νίκαιας, και επομένως αποτελούν αναπόσπαστο και οργανικό τμήμα της ρητορικής πρακτικής. Στην πραγματικότητα, εντάσσονται πλήρως στην σαφή ιδεολογική στόχευση του κειμένου.

Ο αδελφός του Νικήτα, ο λόγιος μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης[72], σε επιστολή που απευθύνει στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι, η οποία γράφτηκε γύρω στο 1217 στην Μονή Προδρόμου στην Μενδενίτζα, όταν συγχαίρει θερμότατα τον αυτοκράτορα για τις νίκες του εναντίον πολλών αντιπάλων, δίδει έμφαση στην νίκη του έναντι του Σελτζούκου σουλτάνου. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει εν προκειμένω το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας της Νίκαιας ανακηρύσσεται από τον διακεκριμένο λόγιο ιεράρχη ως "*ἰσοστάσιος*" του Βασιλείου

69. Χωνιάτης, Λόγοι, σσ. 171-173.

70. Χωνιάτης, Λόγοι, 171.18-19: «*καὶ θάνατον ἔβαλες εἰς κεφαλὴν τοῦ παρασπόνδου καὶ κομπάζοντος τὰ ὑπέραυχα, καὶ οὐδ ὅσα Ξέρξης ἠλαζονεύετο καθ' Ἑλλήνων... 174.21-25: βαλὼν γὰρ ἐπὶ κεφαλὴν ἀνόμου θάνατον... ἀφείλου δὲ καὶ κεφαλὴν τὴν κομπάζουσαν περιοδεῦσαι καὶ διελθεῖν χώρας καὶ πόλεις ἡμετέρας καὶ πορφυρῶσαι ταύτας τοῖς αἵμασι καὶ εἰς κοινὸν διέπεμψας γελοιῶδες ἐπίχαρμα*».

71. Χωνιάτης, Λόγοι, σ. 173.

72. Για τον λόγιο ιεράρχη βλ. Φ.Χ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του – το corpus των επιστολών* [Ακαδημία Αθηνών, Πονήματα, 2], Αθήνα, 1999. M.J. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*, Κέμπριτζ, 1995, σσ. 197-212. N.G. Wilson, *ό.π.*, σσ. 262-263. Γιαρένης, *ό.π.*, σσ. 283-286.

Β΄ Βουλγαροκτόνου και του Ηρακλείου. Η μεγάλη νίκη που πέτυχε εμφανίζεται ως μία οιονεί «ανταπόδοση» και «εκδίκηση» για την δραματική ήττα του Μυριοκεφάλου, η οποία είχε συντελεστεί λίγες δεκαετίες πριν (1176)[73].

Ο προσωπικός ρόλος του –αποδέκτη της επιστολής– αυτοκράτορα προβάλλεται εμφατικά, ενώ μεταξύ των πράξεων που «πιστώνονται» σε αυτόν είναι και η καρατόμηση της κεφαλής του Σελτζούκου σουλτάνου: *ὅθεν δοκῶ μοι καὶ χάριτας ὁμολογεῖν σοι τὴν ἁγίαν ἐκείνου ψυχὴν ὅτι πλείους τῶν τότε πεσόντων οὐ μόνον διὰ τῶν σῶν χειρῶν ἀντικατέστρωσας πολεμίους, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τοῦ δυνάστου τὴν κεφαλὴν ἀπέκοψας*[74].

Θα προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε στα επόμενα δύο λεπτά: Ο πλέον σύγχρονος των γεγονότων Νικήτας Χωνιάτης στο ιστορικό του έργο επιδιώκει να κρίνει και να αιτιολογήσει τις πράξεις του Σελτζουκίδη σουλτάνου κατά περίπτωση, επιχειρώντας κυρίως να τις κατανοήσει εντάσσοντάς τες στο πλαίσιο των συνθηκών γένεσής τους. Στόχος του στο έργο αυτό δεν είναι να στιγματίσει την συμπεριφορά του σουλτάνου, με αποτέλεσμα να σκιαγραφείται μία ενδιαφέρουσα, συχνά αντιφατική αλλά μάλλον θετική σε γενικές γραμμές, εικόνα.

Οι Ακροπολίτης, Γρηγοράς, Εφραίμ Αίνιος και Σκουταριώτης αναφέρουν τον Καϊχοσρόη Α΄ μόνο στο πλαίσιο της καθοριστικής μάχης της Αντιόχειας του Μαιάνδρου, με αποτέλεσμα η εικόνα που παρέχουν να είναι συνοπτική για την προγενέστερη δράση του και να επηρεάζεται καθοριστικά ως προς την αξιολογική της αποτίμηση από την αντιπαλότητα μεταξύ Νίκαιας και Ικονίου, την οποία κυρίως καταγράφουν. Η εικόνα αυτή είναι, με μικρές διαφοροποιήσεις, μάλλον τυποποιημένη. Τα αποδιδόμενα στον Σελτζούκο σουλτάνο αρνητικά χαρακτηριστικά είναι η φιλοχρηματία, η αλαζονεία, ο καιροσκοπισμός και η απληστία. Τα αποδιδόμενα θετικά χαρακτηριστικά αφορούν σχεδόν αποκλειστικά την στρατιωτική του ικανότητα και την αποτελεσματικότητά του στα πεδία των μαχών.

Η συγκριτική μελέτη της εικόνας του Καϊχοσρόη κυρίως στο ιστορικό και ρητορικό έργο του ίδιου συγγραφέα, του Νικήτα Χωνιάτη, όπως επιχειρήσαμε προηγουμένως να πράξουμε, παρουσιάζει ανάγλυφα την σχετικότητα της αντα-

73. Για την ήττα και την σημασία της, Βρυώνης, *Παρακμή Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, σσ. 111-114. Cl. Cahen, *La Turquie pré-ottomane*, σσ. 43-48. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge, 1993, σσ. 217-218.

74. F. Kolovou (ed.), *Michaelis Choniatae Epistulae*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 2001, 284.22-25. Για μία αγγλική απόδοση του χωρίου, Savvides, *Byzantium in the Near East*, ό.π., σ. 110.

πόκρισης αυτής της «εικόνας του άλλου» με την πραγματικότητα στην οποία προσαρτάται ως καθρέφτης. Η σχέση κατόπτρου και ειδώλου η οποία διαμορφώνεται είναι ιδιαιτέρως αποκαλυπτική όσον αφορά στα ιδεολογικά προτάγματα και την ισχύ των στερεοτύπων. Ταυτόχρονα, τεκμαίρεται ότι η διαφορετική στόχευση και λειτουργία κάθε κειμένου οδηγούσε, και στον βυζαντινό κόσμο, στη διαμόρφωση μίας διαφοροποιούμενης, πάντοτε όμως αληθοφανούς, εικόνας για την ετερότητα, η οποία συνδεόταν στενά με την εδραίωση και ενδυνάμωση της εικόνας, αίσθησης και συνείδησης της ταυτότητας.

Νικολέττα Γιαντσή - Μελετιάδη

Φραγκισκανοί και Δομινικανοί παπικοί λεγάτοι στο Βυζάντιο

Τα επαιτικά Τάγματα ως όργανα πραγματοποίησης των ενωτικών σχεδίων της καθολικής Εκκλησίας

Είναι γνωστό ότι η άρση του Σχίσματος των Εκκλησιών αποτελούσε έργο ιεραποστολής για την καθολική Εκκλησία. Οι προσπάθειές της για την επίτευξη του στόχου αυτού αξιοποιούσαν την πορεία παρακμής, την οποία διήνυε η Βυζαντινή αυτοκρατορία τους τρεις τελευταίους πριν την καταστροφή της αιώνες. Η λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204 θεωρήθηκε από τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ (1198-1216) ως θεόσταλτο σημάδι για την ευόδωση των προσπαθειών του[1], με αποτέλεσμα να ενταθούν κατά τη διάρκειά της οι παρεμβάσεις του και να εμπλουτισθούν οι κινήσεις του προς την κατεύθυνση της οριστικής συνεννόησης του με το Βυζαντινό αυτοκράτορα και τις εκκλησιαστικές αρχές της ανατολικής Εκκλησίας για την αποδοχή των όρων του.

Από την άλλη μεριά οι Βυζαντινοί, ακολουθώντας –αναγκαστικά– την αναπότρεπτη αυτή πορεία μέσα στις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί χρησιμοποιούσαν το θέμα της ένωσης των Εκκλησιών ως διαπραγματευτικό πλεονέκτημα στις συζητήσεις είτε για την αποστολή βοήθειας τις ώρες του κινδύνου από τους εχθρούς που απειλούσαν την αυτοκρατορία της Νίκαιας, είτε για να χαλαρώνουν τις πιέσεις των Λατίνων και να πετύχουν την απομάκρυνσή τους από το χώρο της Ανατολής και την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Αργότερα, μετά το 1261, οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν, επειδή η αυτοκρατορία απειλούνταν από εξωτερικούς και εσωτερικούς εχθρούς και κυρίως από μια νέα Σταυροφορία, την οποία σχεδίαζαν να οργανώσουν οι Λατίνοι διεκδικητές της Κωνσταντινούπολης.

Στη νέα αυτή πραγματικότητα, θα παρακολουθήσουμε τις κινήσεις προσέγγισης που επεχείρησε ο πάπας, ρίχνοντας περισσότερο φως στις αποστολές που έφθασαν από τη Δύση στην Ανατολή, προκειμένου να διερευνηθεί καταρχήν το έδαφος των συνεννοήσεων και στη συνέχεια να επιτευχθεί η οριστική συμφωνία της ένωσης. Οι αποστολές αυτές αποτελούνταν κατ' αποκλειστικότητα από Φραγκισκανούς και Δομινικανούς μοναχούς, οι οποίοι άρχισαν να έρχονται για το σκοπό αυτό στην Κωνσταντινούπολη ήδη από το 1232[2].

1. Επιστολή του πάπα στον Βαλδουίνο της Φλάνδρας, Ep. VII, 153 - P.L., CCXV, 454-455 και CLIV, 455-461, πρβλ. R. Janin, «Au lendemain de la conquete de Constantinople» *E.O.* 32 (1933), 9 κ.ε.

2. Οι προσπάθειες προσέγγισης πριν από τη χρονολογία αυτή υπήρξαν ευκαιριακές και συχνά αποτέλεσμα προσωπικών πρωτοβουλιών, όπως αυτή του Πέτρου της Καπούης ο οποίος έφθασε χωρίς παπική έγκριση στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη Νοεμβρίου–αρχές Δεκεμβρίου του 1204. Η παρουσία του όξυνε ακόμα περισσότερο την ήδη τεταμένη κατάσταση, με αποτέλεσμα ο πάπας να τον επιτιμήσει για την πρωτοβουλία του και να στείλει ο ίδιος έναν εκπρόσωπό του, τον Βενέδικτο

Η πρώτη επικοινωνία έγινε με άτυπο τρόπο. Πέντε Φραγκισκανοί μοναχοί που είχαν συλληφθεί από τους Τούρκους, μετά την απελευθέρωσή τους, κατευθυνόμενοι προς την Κωνσταντινούπολη, πέρασαν από τη Νίκαια, όπου τους υποδέχθηκαν ο αυτοκράτορας Ιωάννης Δούκας Βατάτζης και ο πατριάρχης Γερμανός. Οι συζητήσεις που έγιναν μεταξύ τους είχαν καλή έκβαση και οι πέντε μοναχοί επιστρέφοντας στη Ρώμη για να μεταφέρουν το χαρμόσυνο μήνυμα, είχαν μέσα στις πτυχές των ράσων τους μία επιστολή του πατριάρχη, σύμφωνα με την οποία αυτοί,

«άραβδοι πάντες, μονοχίτωνες, ανυπόδητοι. [...] Παρέβαλον δε. τω ημετέρω οικήματι κατά θείαν πρόνοιαν, ως πεπίστευκα, την πάντα προς το συμφέρον οικονομούσαν, και λόγων πολλών μέσον ημών κινουμένων, επολυπραγμονείτο πλέον των άλλων το πολυχρόνιον σχίσμα του αρράφου χιτώνος της ευσεβείας της άνωθεν υφαντού, ον αποστολικαί χείρες την καθολικήν των χριστιανών ενέδοκαν εκκλησίαν, και πατέρων αγίων και διδασκάλων διάφοροι συνελεύσεις συνέσφιγξαν περιζώσαντες, τολμηραί δε χείρες, ουμενούν στρατιωτικαί αλλ' εκκλησιαστικαί φαίνεσθαι, έσχισαν και διέρρηξαν' και το σχίσμα μέγα και πολυχρόνιον, ουδείς ο ελθών την νύμφην Χριστού ούτω διερρηγμένην φορούσαν ιμάτιον και της ακτημοσύνης αυτήν κατοικτείρων»[3].

Όταν ο πάπας πληροφορήθηκε αυτά τα γεγονότα, έστειλε το Μάιο του 1233 στη Νίκαια μια νέα αντιπροσωπεία, για να συζητήσει τις λεπτομέρειες. Αυτή αποτελούνταν από τους Φραγκισκανούς Αίμωνα του Faversham και Ροδόλφο και τους Δομινικανούς Ούγωνα και Πέτρο του Sezana[4], εφοδιασμένους με μία επιστολή, που έφερε την ημερομηνία 26 Ιουλίου 1232[5].

της Sainte-Suzanne. Ο Βενέδικτος έφθασε στην Κωνσταντινούπολη οπωσδήποτε μετά τις 30 Αυγούστου του 1206, αφού ήταν απών από τη Σύνοδο που οργάνωσε ο Λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Θωμάς Μοροζίνης κατά την ημερομηνία αυτή, και έμεινε ως το 1207. Στις 17 Μαρτίου του 1208 ο πάπας σε επιστολή του στον Θεόδωρο Λάσκαρη προανήγγελλε την αποστολή νέου λεγάτου. Το 1213 έφθασε στην Κωνσταντινούπολη ο Πελάγιος του Αλαβάνο (Pelagus d'Albano). Για όλα τα παραπάνω βλ. R. Janin, *ό.π.* 5-21 και 195-202.

3. G. Golubovich, *Bibliothecaa bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente francescano*, Quaracchi 1913, τ. Β΄, 511.

4. «Anno D.ni MCCXXXIII mens. Jan. Nos de ordine ftatrum predicatorum ft. Hugo et ft. Petrus, de ordine ftatrum Minorum Aymo et ft. Rodulfus nuntii domini pape missi ad archiepiscopum grecorum». Βλ. G. Golubovich, «Disputatio latinorum et graecorum», *A.F.H.*, 12 (1919), 418. – Του ιδίου *Biblioteca, ό.π.*, τ. Β΄, 301.

5. Σύμφωνα με τον G. Golubovich, *Disputatio, ό.π.* 446, οι απεσταλμένοι έφθασαν στη Νίκαια στις 15 Ιανουαρίου του 1234. Ως προς την ημερομηνία άφιξης συμφωνεί και ο C.J. Hefele, *Histoire*

Το 1242 βρήκε τον αυτοκράτορα της Νίκαιας σε πλεονεκτική θέση τόσο εξαιτίας της υποχώρησης του ηγεμόνα της Θεσσαλονίκης[6], όσο και εξαιτίας του περιορισμού του βουλγαρικού κινδύνου. Την ίδια εποχή ο πάπας προσπαθώντας να ωθήσει τον αυτοκράτορα σε νέα διαπραγματευτική κίνηση, ενίσχυσε το λατινικό κράτος της Κωνσταντινούπολης με χρήματα που έστειλε διαμέσου ενός εμπόρου, επειδή:

"studium retinendi Imperii Constantinopolitani in Latinorum manibus, quod pene jam ad indigenas et schismaticos dilapsum est"[7].

Οι συζητήσεις και διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν. Στα πλαίσια αυτών των συζητήσεων μάλιστα ο Ιωάννης Βατάτζης ζήτησε από τον Ιννοκέντιο την παρέμβαση του Ιωάννη της Πάρμας, γεγονός που επιτεύχθηκε χάρη στην αποστολή δύο Φραγκισκανών στον πάπα[8]. Ο Ιωάννης της Πάρμας, *humilis pacis*

des Conciles, Paris 1913, t. V, σ. 1568, σημ 1. Για τις συζητήσεις βλ. G. Golubovich, *Disputatio, ό.π*, 418-470. – Του ιδίου, *Biblioteca, ό.π.* I, 161, 163-169, - II, 301-303, 510-512. – C. J. Hefele *ό.π.* V, 1565-1572, πρβλ. Gratien de Paris, *Histoire de la fondation et de I'evolution de I' Ordre des Freres Mineurs au XIIIe siecle*, Rome 1926 (ανατ. 1982), 667.

6. Ο Ιωάννης Δούκας αναγκάστηκε να αποθέσει τα διάσημα της αυτοκρατορικής εξουσίας και να αρκεστεί στον τίτλο του "δεσπότη". Βλ Γεώργ. Ακροπολίτης, Opera, (ed. A. Heisenberg), I. Historia, Breviarium Historiae Theodori Scutariotae additamenta, Leipzig 1903, Stuttgart 1978 65.4-67.25, πρβλ Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αι. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1991, 87.

7. Βλ L. Waddingo Hiberno, *Annales minorum*, Quarracchi 1931, τ. III, 105-106: Roberto de Collivil Ordinis Fratrum Minorum: "Per tuas litteras intimasti, quod cum frater Gaufredus fel. rec. G. PP. praedecessoris nostri poenitentiarius, ut redemptiones votorum Crucesignetorum Constantiensis civitatis et dioecesis colligi faceres, tibi duxit commitendum: tu mandati super hoc tibi facti diligens executor, parte collectae pecuniae praefato Poenitentiario transmissa, in partibus transmarinis partem reliquam, videlicet quadringentas libras et amplius, in tutis locis deposuisti nomine Terrae Sanctae. Cum igitur in partibus Romaniae, peccatis exigentibus, adeo diminuta sit potentia Latinorum, invalescentibus hostibus contra eos, quod nisi occurratur illis, et succuratur istis, celeriter de statu Constantinopolitani Imperii poterit non immerito formidari; volentes eidem Imperio, quod temporibus praedecessorum nostrorum multis extitit laboribus acquisitum, quantum cum Domino possumus, subventionis dexteram aperire; praedicta tibi auctoritate firmiter praecipiendo mandamus, quatenus quadringentas libras Turon. dilectis filiis [...] Officiali et [...] Priori sancti Nicolai Ebroicen., quibus super hoc dirigimus scripta nostra, sine difficultate qualibet assignari procures Nicolao Diotislavi mercatori Romano, qui dictae pecuniae quantitatem procuratoribus dilectissimi in Christo filii nostri Imperatoris Constantinop. illustris, existentibus in Romana Curia, mutuabit, vel eius procuratori assignandas. Reliquum vero pecuniae memoratae ad opus Ecclesiae memoratae Romanae fideliter studeas conservare." (anno Christi 1243, Innocenti IV anno I, Friderici II Imp. anno 33, Religionis minorum anno 36).

8. G. Golubovich, *Biblioteca, ό.π.* I, 219-228 και II, 366-369. – G. Golubovich, *Disputatio, ό.π.*

angelus, ήταν μια από τις εξέχουσες φυσιογνωμίες των Φραγκισκανών, είχε το αξίωμα του minister generalis του τάγματος και έφθασε στην αυλή του Ιωάννη Βατάτζη στις 4 Απριλίου του *1249*[9]. Δε μαρτυρείται ωστόσο το αποτέλεσμα της αποστολής του.

Μετά την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς ο πάπας δεν εγκατέλειψε τις φιλοδοξίες του για την ένωση των Εκκλησιών. Για το λόγο αυτό, ήδη από το 1261, ο νεοεκλεγείς Ουρβανός Δ΄ υπέκυψε στις πιέσεις των Λατίνων και πήρε ενεργητικά μέρος στην προετοιμασία μιας λατινικής Σταυροφορίας εναντίον των Βυζαντινών. Με τον τρόπο αυτό ο πάπας πετύχαινε έναν διπλό στόχο: από τη μια μεριά αποδεικνυόταν συνεπής απέναντι στους Λατίνους διεκδικητές της Κωνσταντινούπολης, ενώ από την άλλη πίεζε με ασφυκτικό τρόπο τον αυτοκράτορα, ώστε να τον αναγκάσει να επισπεύσει τη διαδικασία της ένωσης.

Από την πλευρά των Βυζαντινών, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος σχεδόν αμέσως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης τον Αύγουστο του 1261, ανέλαβε το έργο της προσέγγισης του πάπα, με απώτερο σκοπό τη θωράκισή του απέναντι στη Σταυροφορία των Λατίνων που θεωρούσε αναμενόμενη[10]. Πράγματι, ετοίμασε μια επιστολή προς τον πάπα και προς τον Νικόλαο, Λατίνο επίσκοπο Κρότωνος, με την οποία τον παρακαλούσε να συμβάλει στη διευκρίνιση ορισμένων σημείων του Καθολικού Δόγματος τα οποία δεν ήταν απολύτως κατανοητά. Στις 24 Δεκεμβρίου του 1262 ο Νικόλαος έφθασε στην Κωνσταντινούπολη και αφού παρέμεινε εκεί για μερικούς μήνες, την άνοιξη του 1263 ξεκίνησε την αντίστροφη πορεία, από την Κωνσταντινούπολη προς τη Ρώμη, ως απεσταλμένος του Βυζαντινού αυτοκράτορα προς τον πάπα. Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου (28 Ιουλίου 1263) έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη για διαπραγματεύσεις οι νέοι απεσταλμένοι του πάπα, τέσσερις Φραγκισκανοί μοναχοί: Ο Σίμωνας της Ωβέρνης (De Alvernia), ο Πέτρος της Κρήτης, ο Πέτρος του Μωρέως και ο Βονιφάτιος του Ivrée[11].

418, σημ. 1.

9. Για το θέμα της αποστολής του Ιωάννη της Πάρμας στη Νίκαια βλ. G. Golubovich, *Biblioteca*, *ό.π.* I, 222-26.

10. Σχετικά με το θέμα της έναρξης του διαλόγου εκ μέρους του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και της διευκρίνισης ορισμένων σημαντικών ημερομηνιών βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα εργασία του R.-J. Loenertz, «Notes d' Histoire et de Chronologie byzantines», *REB* 20 (1962), 172.

11. Gratien de Paris, *Histoire*, *ό.π.* 668. – G. Matteucci, *La Missione Francescana di Constantinopoli*, Firenze 1971, I, 109.

Στις 22 Ιουνίου του 1264 ο Νικόλαος Κρότωνος επέστρεψε από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, φέρνοντας μαζί του μια επιστολή του πάπα προς τον αυτοκράτορα και συνοδευόμενος από δύο ακόμα Φραγκισκανούς που επρόκειτο να ενισχύσουν την προηγούμενη αντιπροσωπεία, τον Γεράρδο του Prato που ήταν πολύ καλός γνώστης των σχολαστικών κειμένων των Φραγκισκανών και τον Ραινιέρο της Siena.

Στις 2 Οκτωβρίου του 1264 πέθανε ο πάπας Ουρβανός Δ΄ και στον παπικό θρόνο ανήλθε ο Κλήμης Ε΄ (1265-1268) ο οποίος συνέχισε την πολιτική του προκατόχου του. Από το 1268 ως τα τέλη του 1271 ο παπικός θρόνος παρέμεινε κενός. Το Σεπτέμβριο του 1271 τον κατέλαβε ο πάπας Γρηγόριος Ι΄ με τον οποίο άνοιξε ένας νέος κύκλος διαπραγματεύσεων που είχαν διακοπεί υποχρεωτικά κατά τα προηγούμενα χρόνια. Ο νέος πάπας είχε διατελέσει παπικός λεγάτος στους Αγίους Τόπους και θεωρούσε ζήτημα πρωτεύουσας σημασίας την ανακατάληψή τους. Παράλληλα, πίστευε πως ο στόχος αυτός θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με την ελληνική υποστήριξη, που θα αποτελούσε εγγύηση για τη διατήρηση της κατοχής τους.

Το 1272 ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος έστειλε ως αντιπρόσωπό του στη Ρώμη τον Φραγκισκανό μοναχό Ιωάννη Παράστρωνα, που καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη, με αποστολή να κάνει γνωστή στον πάπα την επιθυμία του για προσέγγιση. Ο Ιωάννης Παράστρων:

«μετ' ου πολύ δε καταστάντος του Γρηγορίου πρέσβεις εκείθεν καταλαμβάνουσι το Βυζάντιον, και οι πρέσβεις φρέριοι, ων εις ην Ιωάννης Παράστρων ωνομασάμενος, πολίτης αρχήθεν και ξυνετός τα ες γλώσσαν Έλληνα, ω δη και ζήλος ην υπέρ της των εκκλησιών ενώσεως, ως εκείνος λέγων παρίστα, ώστε και πολλάκις κατεύχεσθαι εαυτού αυτικά θάνατον, ήν μόνον προβαίη τα της ειρήνης, ο δη και γίνεται ύστερον. ταυτ' έλεγε, και ταις αληθείαις σπουδαστής ήν της ειρήνης θερμότατος, ώστε πολλάκις και παραβάλλων πατριάρχη τε και τη συνόδω κατελιπάρει και ταύτην επέσπευδε, τα μεν καθ' ημας εκθειάζων, ώστ' ενίοτε και ότε ο πατριάρχης λειτουργοίη, αυτόν αποτιθέμενον την καλύπτραν, ου μην δε αλλά και τους μετ' αυτού συλλαμβάνοντα, εισέρχεσθαι τα άδυτα, και παρά τον τυχόντα αρχιερέα ιστάμενον τας μυστικάς συναναγιγνώσκειν ευχάς μετά πάσης ενθουσιότητος»[12].

12. Γεωργίου Παχυμέρη, *ό.π.* V, 11, – πρβλ. K. M. Setton, *The Papacy and the Levant*, Philadelphia 1976, I, 110.

Ο πάπας ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση του Βυζαντινού αυτοκράτορα και έστειλε μια νέα ομάδα αντιπροσώπων για να διαπραγματευθούν. Οι απεσταλμένοι αυτοί έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη στις 25 Οκτωβρίου του 1272[13]. Ήταν τέσσερις Φραγκισκανοί: ο Ιερώνυμος του Ascoli (ο μετέπειτα πάπας Νικόλαος Δ', 1288-1292), ο Ραιημούνδος Berenger, ο Βοναβεντούρα του Mugello και ο Βοναγκράτσια, μαζί τους επέστρεψε και ο Ιωάννης Παράστρων.

Οι διαπραγματεύσεις κράτησαν ως τη Σύνοδο της Λυών (Μάρτιος του 1274). Οι σημαντικότερες ενέργειες που έγιναν, ώστε να υπογραφεί από τους Έλληνες αντιπροσώπους το έγγραφο της ένωσης διεκπεραιώθηκαν από Δομινικανούς και Φραγκισκανούς μοναχούς που έμειναν στην Κωνσταντινούπολη μέχρι την έναρξη της Συνόδου, συνόδευσαν τους έλληνες αντιπροσώπους στη Σύνοδο[14] και επέστρεψαν μαζί τους στην Κωνσταντινούπολη για την αναγγελία και την επιβολή των αποφάσεών της.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Νικηφόρο Γρηγορά οι "φρέριοι" πήραν μέρος στη Θεία Λειτουργία που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη μετά την επιστροφή από τη Σύνοδο της Λυών, αν και:

«*Συνελειτουργήκει μεν ουν των πάντων ουδείς τοις του πάπα, ούθ' ο πατριάρχης αυτός, ούτε των άλλων ουδείς ότι μη το ενδόσιμον ειληφότες των Φρερίων τινες ελειτούργησαν άπαξ εν τω ναώ των Βλαχερνών δια χειροτονίαν τινός των οικείων*[15]».

Σε αντίθεση με τον Νικηφόρο Γρηγορά, ο Γεώργιος Παχυμέρης υποστηρίζει ότι στην τελετή που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη στις 16 Ιανουαρίου του 1275 ήταν παρών και ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης:

«*Του δ' αυτού μηνός έκτη και δεκάτη, του Χαλκηδόνος Νικολάου ιερουργούντος κατά τα ανάκτορα, αναγιγνώσκεται μεν διττώς, των πρέσβεων συνάμα τω βασιλεί εκείσε παρόντων, ο απόστολος είτ' ουν η περικοπή της των πράξεων βίβλου (Πέτρου γαρ του κορυφαίου των αποστόλων ήγετο εορτή, ην εορτάζει η εκκλησία επί τη καταθέσει των θείων αλύσεων), αναγιγνώσκεται δε ωσαύτως και το θείον ευαγγέλιον Γραικικώς τε ομού και Ρωμαϊκώς, και ούτω κατά τόπον οικείον και ο πάπας παρά του διακόνου εμνημονεύετο. ο δ' ην ο Γρηγόριος άκρος αρχιερεύς της αποστολικής εκκλησίας και οικουμενικός πάπας μνημονευόμενος*[16]».

13. J. Miller, «Die Legationem unter Papst Gregor X (1272-1276)», *Romische-Quartalschrift* 27 (1929), 57-135, πρβλ. G. Matteucci, *La Missione, ό.π.*, I, 120.

14. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι μετά την "επιτυχία" της Συνόδου, στη Θεία Λειτουργία που πραγματοποιήθηκε για την επίσημη κήρυξη της ένωσης στη Λυών, το Σύμβολο της Πίστεως το απήγγειλαν στην ελληνική γλώσσα μαζί με τους Έλληνες αντιπροσώπους ο Φραγκισκανός Ιωάννης Παράστρων και ο Δομινικανός Γουλιέλμος της Merbeque, επίσκοπος της Κορίνθου και αργότερα γνωστός για τη μετάφραση του Αριστοτέλη. Βλ. Κ. Γιανναχόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Η΄Παλαιολόγος και η Δύσις*, Αθήνα 1969, 196.

15. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκής Ιστορίας Λόγοι*, (εκδ. L. Schopen-Im. Bekker), Bonnae 1829-1855, V, 2.

Από όσα αναφέρθηκαν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι Φραγκισκανοί και οι Δομινικανοί μοναχοί στην προσπάθεια για την ένωση των Εκκλησιών υπήρξε σημαντικός. Πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι τα δύο αυτά επαιτικά τάγματα υπηρέτησαν την Καθολική Εκκλησία εκπροσωπώντας την στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολής είτε σε θέσεις επισκόπων είτε σε θέσεις λεγάτων. Επιπλέον ανέλαβαν και να στηρίξουν θεωρητικά την πολιτική του πάπα στην Ανατολή όπως ο μεγάλος Δομινικανός θεολόγος Θωμάς Ακινάτης, στον οποίο είχε αναθέσει ο πάπας τη συγγραφή ενός ειδικού έργου σχετικά με τα σφάλματα των Ελλήνων[17] και ο καρδινάλιος Βοναβεντούρα, μια από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες του τάγματος του Αγίου Φραγκίσκου[18]. Για τις υπηρεσίες τους αυτές συχνά ανταμείβονταν από τον πάπα άμεσα ή έμμεσα, όπως βλέπουμε για παράδειγμα να αμείβεται ο Ιωάννης Παράστρων σύμφωνα με μία επιστολή του πάπα προς τον επίσκοπο Αχαΐας τον Αύγουστο του 1274[19].

16. Γεωργίου Παχυμέρη, *ό.π.* V, 22.

17. A. Dondaine, «Contra Graecos. Premiers ecrits polemiques des Dominicains d' Orient», *AFP* 21 (1951), 387 κ.ε. πρβλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Δύσις, ό.π.* 196.

18. Ο Βοναβεντούρα είχε ήδη πάρει μέρος σε όλη την προσπάθεια της ένωσης επιλέγοντας καταρχήν την αντιπροσωπεία των μινοριτών που είχε φθάσει στο Βυζάντιο αμέσως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Έλληνες (αποστολή του 1263), αλλά και συμμετέχοντας ο ίδιος στην αποστολή του 1272 που έφθασε στην Κωνσταντινούπολη για να διαπραγματευθεί το θεωρητικό μέρος της συμφωνίας. Επιπλέον ήταν ο ίδιος που ανέλαβε το κήρυγμα από άμβωνος στην τελετή της Ένωσης που πραγματοποιήθηκε στη Λυών, βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Δύσις, ό.π.*, 196.

19. "Dilecto filio Marco Singulo presbitero, nepoti dilecti fratris Johannis Barastri, nobis de bonis moribus et conversatione laudabili commendato, facere gratiam intendentes, fraternitati tuae per Apostolica scripta mandamus quatenus primum beneficium ecclesiasticum competens praebendale, vel aliud nulli alii de jure debitum, ad cuiuscumque personae ecclesiasticae collationem vel praesentationem pertinens, in principatu Achaiae, seu dominio dilecti filii ... domini Athenarum, vacaturum, dicto presbitero conferendum, per te vel alium auctoritate nostra apostolicae donationi reserves, ac decernas irritur et inane si secus de eo a quocumque contigerit attemptari, et beneficium ipsum, cum vacaverit, ipso presbitero conferas et assignes, inducens ipsum in illius corporalem possessionem et defendens inductum, ac faciens ipsum ad illud, cum vacaverit, recipi et admitti, sibique de illius proventibus integre responderi Βλ. J. Guiraud, *Les Registres de Gregoire X*, Paris 1892-1906, 411.

Συνοψίζοντας, συμπεραίνουμε πως οι Δομινικανοί και οι Φραγκισκανοί, τα δύο σημαντικότερα επαιτικά τάγματα της Δύσης όχι μόνο αναγνωρίστηκαν από την Καθολική Εκκλησία, αλλά επιπλέον χρησιμοποιήθηκαν από αυτή με πολύ συστηματικό τρόπο για την επίτευξη στόχων μείζονος σημασίας. Το εύλογο ερώτημα που προκύπτει είναι για ποιο λόγο ο πάπας προτίμησε αυτούς για την πραγματοποίηση της πολιτικής του στην Ανατολή και δε χρησιμοποίησε ορισμένα μέλη της παπικής Κούρια.

Νομίζω ότι στο επίπεδο των υποθέσεων που μπορούμε να κάνουμε θα πρέπει να επισημάνουμε τα εξής:

1.- Καταρχήν τα δύο αυτά τάγματα διέθεταν μια πολύ ικανοποιητική προετοιμασία για την αποστολή που τους ανατέθηκε. Η προετοιμασία αυτή αφορούσε δύο επίπεδα: α) το επίπεδο της κοινωνικής προετοιμασίας (πίστη στο ιδανικό της φτώχειας, η οποία δυνάμει τους έφερνε πιο κοντά στους φτωχούς και καταπιεσμένους πληθυσμούς) και β) το επίπεδο της πρακτικής προετοιμασίας, με την έννοια ότι πολλοί από αυτούς γνώριζαν την ελληνική γλώσσα και είχαν ήδη ταξιδέψει στην Ανατολή μέσα στα πλαίσια της ιεραποστολικής τους δράσης η οποία τοποθετείται –τουλάχιστον για τους Φραγκισκανούς– στην εποχή του ιδρυτή τους[20].

2.- Ο πάπας θεωρούσε τους Έλληνες αιρετικούς και για το λόγο αυτό στις προσπάθειες για την προσέγγισή τους χρησιμοποίησε ανθρώπους που διέθεταν εμπειρία στην καταπολέμηση των αιρέσεων. Η εμπειρία αυτή αναφερόταν επίσης σε δύο επίπεδα: α) στο επίπεδο της θεολογικής και ευρύτερα φιλοσοφικής κατάρτισής τους και β) στις πρακτικές της καταστολής που διέθεταν –κυρίως οι Δομινικανοί– από τη συμμετοχή τους στην Ιερά Εξέταση[21].

20. Ένα ερώτημα που προκύπτει εύλογα ήδη από την αρχή είναι το κατά πόσον οι απεσταλμένοι του πάπα γνώριζαν ελληνικά, ώστε να μπορούν να πραγματοποιήσουν με ουσιαστικό τρόπο τις διαπραγματεύσεις με το βυζαντινό αυτοκράτορα και τον πατριάρχη. Σύμφωνα με ορισμένες πληροφορίες, η γνώση ή η διάθεση για εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας ήταν απαραίτητη προκειμένου να αναλάβει κάποιος Δομινικανός ή Φραγκισκανός αποστολικό έργο στην Ανατολή. Επιπλέον γνωρίζουμε ότι ο minister generalis των Δομινικανών Humbertus de Romanis συμβούλευε τους μοναχούς του τάγματός του να μαθαίνουν ελληνικά, αραβικά και εβραϊκά, η δε διδασκαλία αυτών των γλωσσών πραγματοποιούνταν στις εγκαταστάσεις των Δομινικανών στο Παρίσι. Βλ J. Ebersolt, *Orient et Occident, Recherches sur les influences byzantines et occidentales en France pendant les Croisades*, Paris 1929, 34-35. Για το θέμα της ελληνομάθειας στη Δύση κατά τον 13ο αιώνα, βλ M. Viller, «La question de l' Union des Eglises entre Grecs et Latins», *R.H.E.* 16 (1921), 284-305.

21. Οι Δομινικανοί είχαν μεγαλύτερη συμμετοχή από τους Φραγκισκανούς στην Ιερά Εξέταση, επειδή ήδη από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής τους ως επίσημου τάγματος (1216) είχαν δραστηριο-

3.- Τόσο οι Φραγκισκανοί όσο και οι Δομινικανοί ήταν καινούρια τάγματα και η χρησιμοποίησή τους από τον πάπα έγινε σχεδόν από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής τους, όταν τα μέλη τους διέθεταν τον ιεραποστολικό ζήλο ενδεδυμένο με την ορμή του νεοφώτιστου, γεγονός που τους έκανε πιο τολμηρούς και αποφασιστικούς. Ας συνυπολογιστεί εδώ το γεγονός ότι πολλοί Δομινικανοί και Φραγκισκανοί μοναχοί έχασαν τη ζωή τους στις αποστολές στην Ανατολή η οποία θεωρούνταν επικίνδυνο αποστολικό πεδίο.

4.- Ένα σπουδαίο γεγονός που αναδείκνυε τους Φραγκισκανούς και τους Δομινικανούς σε πολύτιμους συμμάχους των φιλοδοξιών του πάπα ήταν η εμπειρία τους ως συμβούλων πολλών ηγεμόνων της Δύσης. Οι ηγεμόνες αυτοί, όπως για παράδειγμα ο Λουδοβίκος Θ΄ ο Ευσεβής, τους χρησιμοποίησαν ως ενδιαμέσους στην προσπάθειά τους να προσεγγίσουν τους υπηκόους τους[22]. Επομένως οι Φραγκισκανοί και οι Δομινικανοί διέθεταν τις προϋποθέσεις για μια επικοινωνία τόσο σε υψηλό όσο και σε χαμηλό επίπεδο.

5.- Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι τα δύο αυτά τάγματα στην πορεία της εξέλιξής τους υπέστησαν πολλές μεταβολές. Δεν είναι εδώ η θέση να παρουσιαστούν όλες όμως νομίζουμε πως έχει μεγάλη σημασία να αναφέρουμε το γεγονός ότι, προκειμένου να αναγνωριστούν από τον πάπα, έκαναν πολλές υποχωρήσεις –κυρίως οι Φραγκισκανοί– στο επίπεδο των αρχών των ιδρυτών τους[23]. Οι υποχωρήσεις αυτές συνεχίστηκαν και είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς τις διαπραγματεύσεις τους με την Καθολική Εκκλησία, σε σχέση με τα προνόμια που κάθε φορά τους παραχωρούσε και τα οποία συχνά οδήγησαν Φραγκισκανούς και Δομινικανούς στον ίδιο το θρόνο της Αγίας Έδρας. Στις περιπτώσεις αυτές είναι ευνόητη η προτίμηση μοναχών του ιδίου τάγματος για την ανάθεση αποστολών που απαιτούσαν λεπτούς χειρισμούς, αλλά και εξαιρετική αφοσίωση στο πρόσωπο του πάπα.

ποιηθεί στην καταστολή της αίρεσης των Καθαρών της περιοχής του Albi. Βλ ενδεικτικά, M.-H. Vicaire, *Histoire de Saint Dominique*, Paris 1982. Αντίθετα, η αφετηρία της δημιουργίας του τάγματος των Φραγκισκανών σχετιζόταν περισσότερο με την «ιερά επαιτεία» και τη στράτευσή τους στην υπηρεσία των φτωχών. Ενδεικτικές των προθέσεων των ιδρυτών αυτών των ταγμάτων είναι και οι ονομασίες τους: Δομινικανοί ή Κήρυκες (κηρύσσουν το λόγο του Θεού, την ορθή πίστη) και Φραγκισκανοί ή Μινορίτες (οι πλέον ταπεινοί, οι μικρότεροι όλων). Η φήμη αυτή των Δομινικανών εκφραζόταν και με την παραφθορά του ονόματός τους (Domini canes = τα σκυλιά του Θεού αντί για Dominicani = Δομινικανοί, μέλη του τάγματος του αγ. Δομινίκου).

22. M. Mollat, *Les pauvres au Moyen Age*, Paris 1978, 155.

23. Gratien de Paris, *Histoire*, ό.π., 109.

6.- Τέλος, στην ερμηνεία του φαινομένου πρέπει να πάρουμε υπόψη μας και το γεγονός ότι ακριβώς την ίδια εποχή οι Φραγκισκανοί και οι Δομινικανοί επιχειρούσαν το μεγάλο τους άνοιγμα προς την κατάληψη των πανεπιστημιακών εδρών των πρώτων πανεπιστημίων της Ευρώπης, και πως στο εγχείρημά τους αυτό συναντούσαν την αντίθεση των ήδη πανεπιστημιακών δασκάλων[24]. Η αποστολή στην Ανατολή με την πρόκληση για την κατάκτηση ενός τόσο υψηλού στόχου, όπως ήταν η ένωση των εκκλησιών και η σφραγίδα της αποδοχής τους από το βυζαντινό αυτοκράτορα αποτελούσε ασφαλώς ένα γενναίο επιχείρημα για την αποδοχή των εκπροσώπων των επαιτικών ταγμάτων στους πανεπιστημιακούς θώκους και συνέβαλλε στην αύξηση του κύρους τους.

24. Gratien de Paris, *Histoire*, ό.π., 216-220. Γενικά για την κατάσταση των Πανεπιστημίων κατά την εποχή αυτή βλ. J. Verger, *Les Universites au Moyen Age*, Paris 1973.

Marek Meško

Παρατηρήσεις για τις κρεμαστές γέφυρες των Βενετών και τα αμυντικά μέτρα των Βυζαντινών κατά το διάστημα 1203-1204

Εισαγωγή

Είναι γνωστό ότι η Δ΄ Σταυροφορία τελικά δεν έπληξε τον προβλεπομένο στόχο της αλλά κατέληξε στην πολιορκία και στη συνέχεια στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Εντούτοις είναι λιγότερο γνωστό, ότι οι σταυροφόροι πραγματοποίησαν κατά το διάστημα 1203-1204 συνολικά τρεις εφόδους κατά της βυζαντινής πρωτεύουσας. Στην αναμέτρηση αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο για την πλευρά των Βυζαντινών το παραθαλάσσιο τείχος του Κεράτιου Κόλπου, όπου τελικά και εκδηλώθηκε η κύρια επίθεση των Δυτικών. Επειδή το τείχος αυτό αποτελούσε από την μία πλευρά την τελευταία γραμμή άμυνας για τους Βυζαντινούς και από την άλλη το τελευταίο εμπόδιο για τους σταυροφόρους πριν αποκτήσουν την μεγαλύτερη λεία στην μέχρι τότε ανθρώπινη ιστορία[1], και οι δύο αντίπαλοι φρόντισαν να εφαρμόσουν στον αγώνα τους μερικά επινοήματα. Την εξέχουσα θέση μεταξύ αυτών είχαν οι κρεμαστές γέφυρες, τις οποίες κατασκεύασαν οι Βενετοί, ώστε να καταλάβουν τα τείχη με σχετική ευκολία το 1203, και οι βελτιώσεις στην κατασκευή των παραθαλάσσιων τειχών εκ μέρους των Βυζαντινών στις αρχές του 1204, οι οποίες θα συζητηθούν λεπτομερέστερα παρακάτω.

Πρώτη έφοδος (17.7.1203)

Το τείχος στο Κεράτιο Κόλπο είχε ύψος 10 μέτρα από το έδαφος ως τις επάλξεις και περιείχε 110 τετράγωνους πύργους[2]. Η επικοινωνία της πόλης με την ακτή του Κερατίου Κόλπου και τα λιμάνια του διασφαλιζόταν δια μέσου των 14 πυλών και επίσης αγνώστου αριθμού πυλίδων στα διάφορα σημεία κατά μήκος του[3]. Εξαιτίας αυτού του λόγου, δηλαδή του σχετικά μικρού ύψους και επίσης εξαιτίας του γεγονότος, ότι τα τείχη δεν βρίσκονταν σε άμεση επα-

1. G. de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*. Editée et traduite par Edmond Faral. t. I, II. Paris 1972, § 250 (στο εξής: Villehardouin): "puis que li siecles fu estorez, ne fu tant gaainié en une ville".

2. Η αναφορά του Ιταλού ταξιδιώτη Buondelmonti, βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*. Paris 1964, 287 (στο εξής: *Constantinople*).

3. Για την πιο λεπτομερή περιγραφή βλ. R. Janin, *Constantinople*, 287-293, επίσης σχετικά με τις πύλες και τις τοποθεσίες τους σύμφωνα με τις από την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ευρωπαϊκές πηγές και επιγραφές των βυζαντινών αυτοκρατόρων στα τείχη βλ. T. Preger, Studien zur Topographie Konstantinopels. *BZ*, 21 (1914) 461-471 (στο εξής: Studien).

φή με τα νερά του Κεράτιου Κόλπου[4] εθεωρείτο αυτό το τείχος από τους Βυζαντινούς πολύ εύθραυστο σε ενδεχόμενες εχθρικές επιθέσεις[5]. Από την αφήγηση του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου φαίνεται, ότι στο ακριβώς ίδιο συμπέρασμα είχαν καταλήξει και οι Βενετοί[6] με επικεφαλής τον δόγη Ερρίκο Ντάντολο[7], μετά την διείσδυσή τους με τα πολεμικά σκάφη στον Κεράτιο Κόλπο στις 7 Ιουλίου 1203[8]. Οι Φράγγοι ιππότες αρνήθηκαν την συμμετοχή τους στο σχέδιο των Βενετών με το επιχείρημα, ότι δεν ήταν εξειδικευμένοι σε πόλεμο από

4. Σε αυτό το σημείο τα τείχη αυτά ήταν διαφορετικά από εκείνα της Προποντίδας, όπου δεν υπήρχε στενή λωρίδα γης ανάμεσα στα τείχη και την θάλασσα. Το γεγονός αυτό παρέμεινε χαρακτηριστικό για τα τείχη του Κεράτιου Κόλπου και μετά την άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453, όπως αποδεικνύουν οι αναφορές των ταξιδιωτών της περιόδου αυτής. Βλ. π.χ. P. Gyllius, *De topographia Constantinopoleos et illius antiquitatibus.* Libri quatuor. Lyon 1561, 53-54: "*Muri maritime humiliores sunt terrestribus simplices quidem, sed bene crassi & turriti: ex parte finus absunt a littore plus minus quinquaginta passus ambulatorios*". Αυτό το χωρίο μας πληροφορεί επίσης για την τότε απόσταση των τειχών από τον Κόλπο, που είναι 50 passi, δηλαδή 87,5 μέτρα (1 passus=1,75 μ). Ωστόσο, δεν μπορούμε να την αποδεχθούμε ως πιθανή στα τέλη του 12ου αιώνα, γιατί αλλιώς οι σταυροφόροι δεν θα μπορούσαν να επιτεθούν στα τείχη από τα πλοία τους. Η απόσταση αυτή έπρεπε να ήταν σημαντικά μικρότερη. Υπάρχει μία μελέτη του D. R. Reinsch στο περιοδικό Byzantinische Mitteilungen σχετική με την τοπογραφία των ακτών του Κεράτιου Κόλπου, που ενδεχομένως ασχολείται λεπτομερώς με το ζήτημα αυτό, δεν ήταν όμως προσιτή σε μας κατά τη συγγραφή αυτής της εργασίας. Βλ. επίσης σημείωση 81 παρακάτω.

5. Για αυτό από το έτος 717/8 και εξής σε περιόδους κινδύνου μία χονδρή σιδερένια αλυσίδα φύλαττε την είσοδο στα λιμάνια του Κερατίου Κόλπου. Με την ιστορία της αλυσίδας αυτής ασχολείται εν μέρει ο T. Preger στο άρθρο του, βλ. T. Preger, Studien, 272-280. Βλ. επίσης R. Janin, *Constantinople*, σ. 293. – W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls.* Tübingen 1971, 308. Η αλυσίδα αυτή βρισκόταν στην θέση της, όταν στο Βόσπορο έφτασαν οι δυνάμεις των σταυροφόρων. Villehardouin, § 133. – Pauphillet, A.: *Historiens et chroniqueurs du Moyen Age. Robert de Clari, Villehardouin, Joinville, Froissart, Commymes.* Paris, Gallimard 1952, XLIV (στο εξής: Clari). – N. Χωνιάτης, *Nicetae Choniatae Historia.* CFHB, recensuit Ioannes Aloysius van Dieten. Pars prior, præfationem et textum continens. Berlin 1975, 542 (στο εξής: Χωνιάτης). – D. E. Queller – T. F. Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople.*[2] Philadelphia, University of Pennsylvania Press 1997, 118 (στο εξής: *Conquest*).

6. Villehardouin, § 162: "*Mult s'acorderent li Venisien que les eschieles fussent drescies es nés et que toz li assaus fust par devers la mer. (...) Ensi fu la fin del conseil que li Venisien assauroient par mer*".

7. Για την προσωπικότητα, τις πολιτικές απόψεις και τη δράση του Ερρίκου Ντάντολο πριν από την Δ΄ Σταυροφορία βλ. T. F. Madden: Venice and Constantinople in 1171 and 1172: Enrico Dandolo's Attitudes towards Byzantium. *MHR*, 8.2 (1993) 166-185.

8. Villehardouin, § 162. – Clari, XLIV. – Χωνιάτης, 543. – D. Freydank, Staroruské vyprávění o dobytí Konstantinopole r. 1204 (Novgorodský letopisec), *BSl*, 29, 1968, 339 (στο εξής: Vyprávění).

τα καταστρώματα των πλοίων[9] και με αυτό τον τρόπο η πρώτη επίθεση των σταυροφόρων κατά των τειχών του Κεράτιου Κόλπου αποτέλεσε κυρίως βενετική υπόθεση.

Τακτική των Βενετών

Οι Βενετοί σχεδίασαν πολύ προσεκτικά και με πολλή πείρα το σχέδιο της εφόδου τους. Τοποθέτησαν πάνω στους ιστούς των πιο μεγάλων μεταγωγών πλοίων[10] τις κρεμαστές μηχανικές γέφυρες[11], οι οποίες ήταν σημαντικά υψηλότερες από τις επάλξεις των τειχών και των πύργων[12]. Ο ρόλος τους θα ήταν διπλός: από την μια πλευρά οι πολεμιστές πάνω τους θα έπρεπε να ρίχνουν από αυτήν την πλεονεκτική θέση ο,τιδήποτε είχαν (πέτρες, βέλη, κ.α.) κατά των αμυνόμενων Βυζαντινών στις επάλξεις και από την άλλη πλευρά θα έπρεπε να πλησιάσουν οι γέφυρες αυτές τόσο κοντά στα τείχη, ώστε να μπορούν οι σταυροφόροι να πηδήξουν πάνω στα τείχη και να πολεμήσουν εναντίον όσων είχαν επιβιώσει από την προηγούμενη τοξοβολία.

Εν τω μεταξύ, από άλλα βενετικά πλοία (κυρίως από τις γαλέρες, επειδή αυτές ήταν πιο ευέλικτες χάρη στην κίνησή τους με κουπιά) θα αποβιβάζονταν άλλα αποσπάσματα στρατιωτών και οι πολιορκητικές μηχανές. Επίσης, προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι λιθοβόλες μηχανές των Βυζαντινών, οι οποίες ήταν τοποθετημένες πάνω στους πύργους, θα πλησίαζαν την περιοχή της συμπλοκής και τα υπόλοιπα μεταγωγικά και ιππαγωγά πλοία με τις λιθοβόλες μηχανές τους στους πρωραίους πυργίσκους τους. Από όλες τις περιγραφές της

9. Villehardouin, § 162: "*Li François disoient que il ne se savoient mie si bien aidier sor mer com il savoient; mais quant il aroient lor chevaus et lor armes, il se savroient miels aidier par terre*".

10. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται από την προσεκτική ερμηνεία του χρονικού του Geoffroy de Villehardouin, ο οποίος είναι πολύ συνεπής και ακριβής στις πληροφορίες του. Η αναφορά στις κρεμαστές γέφυρες – *eschieles* – που βρήκαμε στο κείμενό του σε επτά περιπτώσεις συνοδεύεται πάντα από την τοποθέτησή τους πάνω στα μεταγωγικά πλοία, όχι στα ιππαγωγά ή στις γαλέρες. Βλ. Villehardouin, §§ 162, 164, 172, 232, 237, 240, 242. Το ίδιο συμπέρασμα ισχύει περίπου για τον Robert de Clari, ο οποίος όμως σε μία περίπτωση ισχυρίζεται ότι οι γέφυρες είχαν τοποθετηθεί από τους Βενετούς και στα ιππαγωγά πλοία και στις γαλέρες. Βλ. Clari, LXXIV. Προφανώς πρόκειται για λανθασμένη πληροφορία του συγγραφέα.

11. Βλ. το κείμενο παρακάτω.

12. Υπάρχει συμφωνία ανάμεσα σε όλες τις αφηγηματικές πηγές στο σημείο αυτό. Βλ. Villehardouin, § 232. – Clari, XLIV. – Χωνιάτης, 545. – Vyprávění, 342. – S. Patri, La relation russe de la quatrième croisade. *Byzantion*, 58[2], (1988) 491 (στο εξής: Relation).

επίθεσης των Βενετών στις 17 Ιουλίου 1203 προκύπτει εύγλωττα ότι εκείνη πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με αυτό το προμελετημένο σχέδιο[13].

Το σχέδιό τους λειτουργούσε καλά[14] και οι Βενετοί ήταν σύντομα σε θέση να καταστρέψουν με πολιορκητικό κριό ένα μέρος του τείχους[15] και να καταλάβουν 25 ή 30 πύργους[16]. Επειδή όμως φοβόντουσαν πιθανή βυζαντινή αντεπίθεση, έβαλαν φωτιά στην περιοχή ανάμεσα στις θέσεις τους και τις θέσεις των Βυζαντινών[17]. Η ενέργεια αυτή εξελίχτηκε, σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, σε πυρπόληση της περιοχής των Πετρίων κάτω από τον πέμπτο λόφο της Πόλης μέχρι το λεγόμενο Δεύτερον[18]. Ταυτόχρονα, η πληροφορία αυτή μας προσδιορίζει το τμήμα των τειχών, όπου οι Βενετοί επιτέθηκαν για πρώτη φορά εναντίον των Βυζαντινών.

Το ζήτημα σε σχέση με τις κρεμαστές γέφυρες

Το πιο σπουδαίο στοιχείο για την επιτυχία του σχεδίου αυτού αποτελούσαν προφανώς οι κρεμαστές μηχανικές γέφυρες, οι οποίες ήταν το κύριο επινόημα, και επομένως η δόξα των Βενετών, και συνέβαλαν στην ήττα των Βυζαντινών. Στη συνέχεια οι γέφυρες αυτές έγιναν μισητές από τους Βυζαντινούς[19]. Ποια

13. Για τις περιγραφές της εφόδου αυτής βλ. Villehardouin, §§ 172-175. – Clari, XLIV. – Χωνιάτης, 545.

14. Βλ. το κείμενο παρακάτω.

15. Χωνιάτης, 545. – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 124.

16. Villehardouin, § 175: "*il saisissent.XXV. des tors et garnissent de lors gent*". - *Epistola comiti Sancti Pauli ad Heinricum ducem de Lovanio.* Annales Colonienses maximi. MGH SS, XVII. Leipzig 1925, 813 (στο εξής: Epistola): "*dux et Venetii (...) intraverunt cum virtuoso impetu civitatem, 30 turribus lucri factis*". – E. I. Σταματιάδης, *'Ιστορία τῆς ἁλώσεως τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ τῶν Φράγκων καὶ τῆς αὐτόθι ἐξουσίας αὐτῶν 1204-1261* M. X. Αθήνα 1865, 21 (στο εξής: *'Ιστορία*). – J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée.* Paris 1949, 39 (στο εξής: *Morée*). – C. M. Brand, *Byzantium confronts the West 1180-1204*. Cambridge 1968, 240 (στο εξής: *Byzantium*). – D.E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 124.

17. Relation, 480: "Пьрвое принньдыне вь Судь (...) огнь вьвергоша". – E. I. Σταματιάδης, *'Ιστορία*, 21. – J. Longnon, *Morée*, 39. – C. M. Brand, *Byzantium*, 240. – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 125.

18. Χωνιάτης, 568-570. – T. F. Madden, The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople 1203-1204: a Dammage Assessment. *BZ*, 84-85[I] (1991-1992) 90, 93. – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 125. – C. M. Brand, *Byzantium*, 240. Βλ. επίσης εικόνες 1 και 2 παρακάτω.

19. Σε μία περίπτωση στο κείμενο του Νικήτα Χωνιάτη (Χωνιάτης, 567) οι κρεμαστές γέφυρες χαρακτηρίζονται ως "*φρικώδεις*".

όμως ήταν η πραγματική μορφή και δομή τους και πώς λειτουργούσαν; Μέχρι σήμερα οι ερευνητές δεν έδωσαν την οριστική απάντηση σε αυτό το πρόβλημα σε ειδικές μελέτες ή σε μονογραφίες σχετικές με την ιστορία της Δ΄ Σταυροφορίας[20]. Η πιο λεπτομερής περιγραφή των κρεμαστών μηχανικών γεφυρών στις αφηγηματικές πηγές της ίδιας περιόδου βρίσκεται στο χρονικό του υποδεέστερου κατά την τάξη ιππότη Robert de Clari, η οποία εξαιτίας της σπουδαιότητας της παρατίθεται εδώ ολόκληρη σε νεοελληνική μετάφραση:

«[ο Δόγης] διέταξε να δέσουν πολύ σφικτά μεταξύ τους τις κεραίες των πλοίων, οι οποίες είχαν ύψος πάνω από τριάντα πήχεις, και να τις κολλήσουν με γερά σχοινιά στους ιστούς και πάνω από τις κεραίες κτίσανε γέφυρες ανθεκτικές, και βάλανε γερά καρούλια από την πλευρά των σχοινιών, και οι γέφυρες ήταν τόσο φαρδιές που ακόμα και τρεις ιππότες πλήρως οπλισμένοι μπορούσαν να προχωρούν πάνω τους ο ένας πλάι στο άλλο. Ο Δόγης διέταξε επίσης να καλύψουν τις εξωτερικές πλευρές των γεφυρών με χοντρό και τραχύ πανί, έτσι ώστε αυτοί που θα πήγαιναν πάνω τους για να κάνουν την έφοδο να μην ανησυχήσουν ούτε για τα χτυπήματα από βαλλίστρες ούτε για τα βέλη. Και οι γέφυρες που προεξείχαν από τα πλοία ήταν τόσο ψηλά πάνω, ώστε η γέφυρα υπήρχε περίπου σαράντα πήχεις πάνω από το έδαφος, ίσως και περισσότερο»[21].

Από την περιγραφή αυτή όμως προκύπτουν μερικά προβλήματα. Το πρώτο πρόβλημα αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι Βενετοί τοποθέτησαν τις κεραίες πάνω στους ιστούς των πλοίων, προκειμένου να δημιουργηθεί μια στερεά βάση

20. Οι πιο πετυχημένες περιγραφές αναφέρονται από τον Ch. M. Brand και από τους ερευνητές D. E. Queller και T. F. Madden. Βλ. C. M. Brand, *Byzantium*, 238. – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 122. Εντούτοις, αυτές οι περιγραφές επαναλαμβάνουν μόνο τις πληροφορίες που είναι ήδη γνωστές από την περιγραφή του Robert de Clari (βλ. την σημείωση παρακάτω) και δεν προσπαθούν να εξετάζουν πιο λεπτομερειακά την κατασκευή τους. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από την μελέτη της βιβλιογραφίας σχετικής με την Δ΄ σταυροφορία προσιτή και γνωστή σε μας.

21. Clari, XLIV: "*Il fist [li Dux] prendre les antennes qui portent les voiles des nefs, qui bien avoient trente toises de lonc ou plus si les fist très bien lier et atachier à bones cordes aus mas, et fist faire bons pons par de sur, et bons puis en costé de corde; si estoit li pons si lés que trois chevalier armé y povoient aler de front. Et fist li Dux les pons si bien garnir et couvriraus cotés d'esclavine et de toile que cil qui montassent pour assaillir n'eussent garde ne de carreaux d'arbalestes ne de saiettes; et lançoit li pons tant avant outre la nef qu'il avoit bien de hauteur, du pont jusques à terre, près de quarante toises ou plus*". Υπάρχει όμως και μία άλλη πιο σύντομη περιγραφή που προέρχεται από τον Ούγο, κόμη του St. Paul και βρίσκεται στο γράμμα του προς τον κόμη Ερρίκο Α΄ της Louvain (1190-1235). Αν και δεν περιέχει τόσες λεπτομέρειες, όπως η περιγραφή του Robert de Clari, αναφέρει, ότι πάνω στην γέφυρα μπορούσαν να προχωρήσουν τέσσερις (και όχι μόνο τρεις) πολεμιστές ταυτόχρονα. Epistola, 813: "*et super quemlibet pontem poterant ire 4 milites de fronte.*"

για μια κρεμαστή γέφυρα και δεύτερον, τί σημαίνει η αναφορά του Robert de Clari, ότι οι γέφυρες ήταν 40 πήχεις ψηλά πάνω από το έδαφος. Και τα δύο αυτά προβλήματα έχουν σχέση με την κατασκευή και τις διαστάσεις των μεταγωγικών πλοίων των σταυροφόρων και της λατινικής Δύσεως γενικότερα και δεν μπορούν να απαντηθούν, χωρίς να υπάρξει μια ειδική μελέτη πάνω σε αυτό το ζήτημα. Ευτυχώς μια τέτοια μελέτη δημοσιεύτηκε σχετικά πρόσφατα από τον J.M. Pryor, στην οποία παρατίθεται μια πολύ πετυχημένη αναπαράσταση του μεγάλου μεταγωγικού στρογγυλού πλοίου της Μεσογείου κατά των 13ο αιώνα. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον προξενεί το δεύτερο και τρίτο μέρος της μελέτης αυτής, όπου περιγράφεται ο εξοπλισμός του πλοίου, οι ιστοί, οι κεραίες και τα ξάρτια γενικά[22].

Μελετώντας την αναπαράσταση του J. M. Pryor μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα, ότι οι κεραίες που ήταν δεμένες μεταξύ τους[23] ενδεχομένως να ήταν τοποθετημένες οριζόντια, η μια από την δεξιά και η άλλη από την αριστερή πλευρά των δύο ιστών του πλοίου ώστε στο μπροστινό μέρος οι άκρες των κεραιών να εκτείνονται μακριά προς τα εμπρός και να ξεπερνούν σημαντικά την πλώρη του πλοίου. Προκειμένου να βρίσκεται σε ισορροπία το μπροστινό τμήμα της δομής της κρεμαστής γέφυρας και να μη ξεφεύγει από την οριζόντια θέση του ίσως οι Βενετοί τοποθέτησαν στις πίσω άκρες των κεραιών ένα ανάλογο αντίβαρο. Για την τοποθέτηση – σταθεροποίηση των κεραιών χρησιμοποιήθηκαν τα καρούλια στους ιστούς[24], μέσω των οποίων κανονικά περνούσαν τα σχοινιά, τα οποία κρατούσαν την καθεμία κεραία στην θέση της[25]. Για αυτό το λόγο ίσως ήταν δυνατόν να ανεβάζουν και να κατεβάζουν τις γέφυρες οι Βενετοί, όπως μαρτυρείται στο χρονικό του Νικήτα Χωνιάτη[26].

Στις αφηγηματικές πηγές αναφέρεται ότι οι γέφυρες βρίσκονταν πολύ ψηλά και όπως έχει προαναφερθεί κατά τον Robert de Clari, οι γέφυρες βρίσκονταν 40 πήχεις (*toises*) πάνω από το έδαφος. Η πληροφορία αυτή είναι όμως πολύ

22. J. H. Pryor, The Naval Architecture of Crusader Transport Ships. A Reconstruction of some Archetypes of round-hulled sailing Ships, Part I, II, III, In.: *Commerce, Shipping and naval Warfare in the medieval Mediterranean.* London, Variorum Reprints 1981 (στο εξής: Ships).

23. Βλ. την περιγραφή από το κείμενο του Robert de Clari παραπάνω.

24. Βλ. εικόνες 4 και 5 παρακάτω.

25. J. H. Pryor, Ships. Part II, 286.

26. Χωνιάτης, 544: "*βοείαις δοραῖς φραξάμενοι ταῦτα, ὡς εἶεν πυρὶ ἀδήωτα, κἀν ταῖς κεραίαις τεκτηνάμενοι κλίμακας τὰς βαθμῖδας μηρινθώδεις ἐχούσας ὑποχαλωμένας τε διὰ κάλων καὶ αὖθις αἰρομένας εἰς ὕψος προσδεδεμένων*".

προβληματική, γιατί 40 πήχεις είναι περίπου 80 μέτρα[27]. Η απάντηση σε αυτό το ζήτημα προκύπτει πάλι μέσα από τη μελέτη του J. M. Pryor. Ο J. M. Pryor δεν υπολογίζει μόνο το ύψος των ιστών[28], αλλά και αναφέρει, ότι τα καρούλια δεν έπρεπε να βρίσκονταν παραπάνω από 20 μέτρα πάνω από την κουπαστή του πλοίου[29]. Αφού αναφέραμε ότι μέσω των καρουλιών αυτών περνούσαν τα σχοινιά, τα οποία κρατούσαν τις κεραίες και στην κανονική και στην νέα θέση τους, πρέπει οι γέφυρες να βρίσκονταν λίγο πιο κάτω, δηλαδή 19 μέτρα το πολύ πάνω από την κουπαστή και στην συνέχεια περίπου 26 μέτρα πάνω από την επιφάνεια του νερού[30].

Είναι προφανές, ότι αυτό το συμπέρασμα συμπίπτει με τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών και με το πραγματικό ύψος των παραθαλάσσιων τειχών του Κεράτιου Κόλπου, τα οποία, όπως ελέχθη παραπάνω, είχαν ύψος 10 μέτρα. Ίσως οι Βενετοί δεν ανέβασαν τις κρεμαστές γέφυρες τόσο ψηλά (δηλαδή περίπου 26 μέτρα πάνω από το έδαφος) αλλά τις τοποθέτησαν πιο χαμηλά γιατί αλλιώς δεν θα μπορούσαν οι στρατιώτες, οι οποίοι βρίσκονταν πάνω τους, να πηδήξουν στις επάλξεις των τειχών και των πύργων για να πολεμήσουν τους Βυζαντινούς εκ του συστάδην[31]. Εντούτοις οι Βυζαντινοί δεν ήταν έτοιμοι να αντιμετωπίσουν ένα τέτοιου είδους επινόημα και τράπηκαν γρήγορα σε φυγή[32].

27. Σύμφωνα με την παραπομπή 15 στην σελίδα 176 της ιταλικής έκδοσης του κειμένου του Robert de Clari 1 πήχη = 6 πόδια. R. de Clari, *La conquista di Constantinopoli (1198-1216).* Genova 1972, 176 (στο εξής: Conquista). Αφού 1 βενετικό πόδι = 0,348 μ (Ships. Part I, 174), οι 40 πήχεις ισοδυναμούν με 83,52 μ. Ο κόμης Ούγο του St. Paul είναι πιο επιφυλακτικός στις εκτιμήσεις του, διότι αναφέρει ότι οι γέφυρες βρίσκονταν σε ύψος 100 ποδιών, δηλαδή 34,8 μ. Epistola, 813: "*Dux vero Veneti super quamlibet navim construxit de antempnis pontem altissimum in altitudine 100 pedes habentem*".

28. Ο πρωραίος ιστός πρέπει να είχε 36,48 μ και ο μεσαίος 34,25 μ συνολικό ύψος, από την καρίνα του πλοίου και όχι μόνο από το κατάστρωμα. Βλ. J. H. Pryor, Ships. Part II, 286.

29. J. H. Pryor, Ships. Part II, 290.

30. Βλ. την εικόνα 4 παρακάτω.

31. Ωστόσο οι σταυροφόροι είχαν το πλεονέκτημα της υψηλότερης θέσης, βλ. Χωνιάτης, 545: "*ἐξ ὑπερδεξίων μαχόμενοι καὶ κατὰ κορυφὴν οἷον ἐφεστῶτες καὶ βάλλοντες*". Κατά την προσέγγιση των γεφυρών προς τα τείχη αντάλλαξαν σε μερικά σημεία οι σταυροφόροι τα χτυπήματα με τους Βυζαντινούς στρατιώτες, οι οποίοι βρίσκονταν στις επάλξεις. Villehardouin, § 172: "*les eschieles des nés aprochier si durement que en plusors leus s'entreferoient d'espees et de lances*".

32. Χωνιάτης, 545: "*ἔπειτα τοῖς ἐπὶ τῶν πύργων συμπλέκονται καὶ τρέπονται τούτους ῥαδίως*". – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 124.

Δεύτερη έφοδος (9.4.1204)

Η δεύτερη αναμέτρηση μεταξύ Βυζαντινών και Σταυροφόρων δεν ήταν απλή επανάληψη της πρώτης. Και οι δυο πλευρές εξέτασαν εκ νέου την τακτική τους και σύμφωνα με τις εμπειρίες τους από την πρώτη συμπλοκή προετοίμαζαν από το τέλος του 1203 / αρχές του 1204 τις δυνάμεις τους για την αναπόφευκτη μάχη. Μόνο το σκηνικό παρέμεινε το ίδιο. Η κύρια επίθεση των σταυροφόρων εκδηλώθηκε στις 9 και στις 12 Απριλίου 1204 κατά των τειχών του Κεράτιου Κόλπου, πάλι ανάμεσα στην περιοχή των Πετρίων και τις Βλαχέρνες[33].

Αμυντικά μέτρα των Βυζαντινών

Οι Βυζαντινοί γρήγορα αντιλήφθηκαν σύμφωνα με την εμπειρία από την πρώτη τους κιόλας αναμέτρηση με τους σταυροφόρους, ότι η κύρια απειλή για τα τείχη στο Κεράτιο Κόλπο ήταν οι τρομερές γέφυρες που ήταν τοποθετημένες ψηλά στα κατάρτια των μεγάλων βενετικών μεταγωγικών πλοίων[34]. Ενδεχομένως για αυτό το λόγο, μεταξύ των άλλων, προσπάθησαν την 1η Δεκεμβρίου 1203 να επιτεθούν[35] και έπειτα, στις αρχές του 1204, να πυρπολήσουν τον στόλο των Βενετών[36]. Το σχέδιο αυτό όμως δεν πέτυχε και σύντομα, μετά το επιτυχημένο πραξικόπημα, έγιναν αλλαγές στο θρόνο του Βυζαντίου.

Ο νέος ηγέτης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας Αλέξιος Ε΄ Δούκας Μούρτζουφλος[37] δεν συνέχισε την προηγούμενη προσπάθεια και έστρεψε την προσο-

33. Χωνιάτης, 568: "*ὅς ἐκ τῆς τοῦ Εὐεργέτου μονῆς ἐς τὰ ἐν Βλαχέρναις ἀνάκτορα γραμμικῶς ἐκμηκίζεται, ἐμπεπυρισμένος ὢν καὶ ἀνεσκαμμένος τὰ ἔνδον οἰκόπεδα καὶ παντὸς ἐψιλωμένος ἡδέος θεάματος*". – Relation, 488-490: "протиу СЯтому Спасу зовемыи ВергетисЪ, противу испигасу, сташа Же и до Лахерны". Βλ. εικόνα 1 παρακάτω.

34. C. M. Brand, *Byzantium*, 253. – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 177.

35. *Devastatio Constantinopolitana*. Annales Herbipolenses. MGH *SS*, XVI. Leipzig 1925, 11 (στο εξής: Devastatio). – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 153.

36. Στη 1η Ιανουαρίου 1204. Villehardouin, §§ 217-218. – Clari, LX. – Devastatio, 11. – Vyprávění, 342. – J. Longnon, *Morée*, 43. – C. M. Brand, *Byzantium*, 249. – D. E. Queller - T. F. Madden, *Conquest*, 158.

37. Για την σταδιοδρομία του βλ. την ειδική μελέτη B. Hendrickx – C. Matzukis, Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His Life, Reign and Death (?-1204). *Ελληνικά*, 31 (1979) 108-132.

χή του στα ίδια τα παραθαλάσσια τείχη, τα οποία σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη «*διὰ δοκάνων ἀνύψωσε*»[38]. Δυστυχώς δεν διαθέτουμε καμία άλλη πιο λεπτομερή περιγραφή αυτού του αμυντικού μέτρου των Βυζαντινών, εκτός της αναφοράς, η οποία βρίσκεται στο γράμμα του κόμη Βαλδουίνου της Φλάνδρας προς τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ (1198-1216)[39]. Όμως ούτε το γράμμα του Βαλδουίνου δεν μας προσφέρει μία σαφή περιγραφή των ξύλινων κατασκευών. Εξαιτίας αυτού είναι δύσκολο να διαπιστώσει κανείς, κατά πόσο τα τείχη ανυψώθηκαν, και ποια ήταν τελική τους όψη μετά την βελτίωσή τους[40]. Επίσης ο Μούρτζουφλος διέταξε να εκσκάψουν οι κάτοικοί της πόλης διπλή τάφρο μπροστά από τα τείχη στο Κεράτιο Κόλπο[41], και να κτίσουν πίσω από αυτήν και μπροστά από το κύριο τείχος ένα δεύτερο χαμηλότερο τείχος ώστε να εμποδίζουν την προσέγγιση των πολιορκητικών μηχανών των Σταυροφόρων στην βάση των τειχών[42], οι οποίες προκάλεσαν τόσες ζημιές στο τείχος κατά την διάρκεια της πετυχημένης πρώτης επίθεσης των Βενετών τον Ιούλιο του 1203[43].

Στη συνέχεια οι Βυζαντινοί τοποθέτησαν πάνω στους πύργους υψηλές ξύ-

38. Χωνιάτης, 566. Βλ. επίσης Villehardouin, § 233. – Clari, LXI. – J. Longnon, *Morée*, 44. – C. M. Brand, *Byzantium*, 249. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*. Τόμος Γ΄, Μέρος πρώτο. Θεσσαλονίκη 1999, 354 (στο εξής: *Ιστορία*).

39. *Litterrae Balduini ad papam*. Innocentii III pp. Regestorum, lib. VII: CLII, PL CCXV. Accurante J.-P. Migne. Turnhout 1970 (φωτ. ανατ.), 448 (στο εξής: Litterræ). Το γράμμα αυτό του κόμη Βαλδουίνου στον πάπα είναι σχεδόν κατά λέξη ίδιο με το γράμμα που έστειλε ο Βαλδουίνος στον αρχιεπίσκοπο της Κολωνίας Αδόλφο (1193-1205). Βλ. *Epistola Balduini ad Adolfum Coloniensi archiepiscopum*. Annales Colonienses maximi. MGH SS, XVII. Leipzig 1925, 815-818.

40. Για αυτόν τον λόγο η εικόνα που παραθέτουμε περιέχει μόνο την αναπαράσταση των ξύλινων κατασκευών στους πύργους, αλλά όχι και στα τείχη. Γενικά μπορούμε να συμπεράνουμε, ότι και αυτές οι κατασκευές είχαν περισσότερους, δηλαδή τρεις ή τέσσερεις ορόφους και πάνω σε αυτούς ήταν τοποτεθημένες οι λιθοβόλες μηχανές. Αν και αυτό το απόσπασμα αρχίζει με τη λέξη *turris*, δηλαδή πύργοι, νομίζουμε, ότι αναφέρεται στις ξύλινες κατασκευές στα τείχη, επειδή η αναφορά για τους ξύλινους πύργους βρίκεται στο κείμενο λίγο πιο κάτω (βλ. σημείωση 45). Litterrae 448-449: "*turris lignea erigitur super murum stationibus tribus aut quatuor multitudinem continentibus armatorum. Nihilominus etiam inter quaslibet duas turres, seu petraria, seu mangonellus erigitur*". Βλ. την εικόνα 6 παρακάτω.

41. Οι ερευνητές D. E. Queller και T. F. Madden αναφέρουν στο βιβλίο τους και άλλα δύο σημεία από το χρονικά του Βιλλεαρδουίνου και του Robert de Clari. Εντούτοις δεν μπορέσαμε να βρούμε καμία αναφορά σχετική με αυτήν την τάφρο στα κείμενα. Βλ. D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 177, σημείωση 35.

42. Literræ, 449: "*Murum etiam ipsum murus circumcingit inferior, duplexque fossatum ne murris ulla applicari possent ingenia sub quibus valerent latitare fossores*".

43. Βλ. το κείμενο παραπάνω.

λινες κατασκευές, οι οποίες θα αναφερθούν στο κείμενο παρακάτω ως ξύλινοι πύργοι. Αυτοί οι πύργοι είχαν σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Βιλλεαρδουίνου δύο ή τρεις ορόφους[44], ενώ ο Robert de Clari και ο κόμης Βαλδουίνος της Φλάνδρας ισχυρίζονται ότι είχαν έξι[45], επτά ή τουλάχιστον πέντε ορόφους[46]. Το ύψος τους αναφέρεται από τον Robert de Clari, ο οποίος λέει ότι με αυτό τον τρόπο οι πύργοι με τις ξύλινες δομές πάνω τους είχαν συνολικό ύψος 100 πήχεις[47]. Όπως και στην περίπτωση του ύψους των κρεμαστών γεφυρών, δεν είναι δυνατόν να παραβλέψουμε ότι ο χρονικογράφος αυτός υπερβάλλει πάλι σημαντικά. Ίσως το συνολικό ύψος των πύργων διπλασιάστηκε και έφτασε γύρω στα 24 μέτρα ή λίγο παραπάνω[48], διότι από τις περιγραφές των πηγών τις σχετικές με τις επόμενες δύο επιθέσεις προκύπτει η εντύπωση, ότι οι επάλξεις των νεόκτιστων ξύλινων πύργων βρίσκονταν τουλάχιστον στο ίδιο ύψος με τις κρεμαστές γέφυρες των βενετικών πλοίων[49]. Από την μπροστινή πλευρά κάλυπταν τους πύργους γερές ξύλινες σανίδες, προκειμένου να αντέξουν τα βλήματα των λιθοβόλων μηχανών[50]. Στην συνέχεια, για να μην πυρποληθούν αυτοί οι πύργοι εύκολα, οι Βυζαντινοί τους κάλυψαν και με δέρματα βοδιών[51].

Εντούτοις οι ενέργειές τους δεν περιορίστηκαν μόνο σε αυτά. Οι Βυζαντινοί δεν εγκατέλειψαν τον στόχο τους να καταστρέψουν τα «γεφυροφόρα»[52] βενετι-

44. Villehardouin, § 233: "*ne n'i avoit si halte tor ou il ne feïssent.II. estages ou.III. de fust, por plus alcier*".

45. Literræ 449: "*Turribus autem supereriguntur lignœ turres altissimœ stationum sex*".

46. Clari, LXIX: "*les bretesches qui estoient par desus les tours de pierre, ne n'y avoit bretesche où il n'eust sept estages, ou six, ou cinq au moins*".

47. Clari, LXI. Το ύψος θα ήταν δηλαδή 208, 8 μ. Βλ. σημείωση 27 παραπάνω.

48. Στην αναπαράστασή μας υπολογίσαμε για κάθε όροφο 3 μ ύψος. Αυτή η υπόθεση βασίζεται στην εικόνα A του έργου του Ch. Gravett, R. και της Ch. Hook, σχετικού με την μεσαιωνική πολιορκητική τέχνη. Η εικόνα αυτή λοιπόν δείχνει έναν πολιορκητικό πύργο με τέσσερις ορόφους, ο οποίος ενδεχομένως να είχε ανάλογη κατασκευή με τους ξύλινους πύργους των Βυζαντινών. Βλ. Ch. Gravett – R. Hook – Ch. Hook, *Medieval siege Warfare*. London, Osprey Publishing 2000, 33. Επίσης καταλήξαμε στο συμπέρασμα, ότι ένας τέτοιος ξύλινος πύργος πρέπει να είχε τέσσερις ορόφους, δηλαδή ανάμεσα των αναφορών του Robert de Clari, του Βαλδουίνου, και του Βιλλεαρδουίνου. Με αυτό τον τρόπο το συνολικό ύψος της κατασκευής αυτής ανέρχεται στα 12 μ. Βλ. το κείμενο και σημειώσεις 44-46 παραπάνω.

49. Βλ. το κείμενο παρακάτω.

50. Clari, LXI: "*et fisent ces tours de fust bien hourder par dehors de bons ains*".

51. Clari, LXI: "*et bien couvrir par desur de bons cuis*". Επίσης βλ. Clari, LXIX: "*et fisent molt bien couvrir de bons cuirs par dehors*" και Clari, LXXIV: "*les cuirs dont eles erent couvertes*".

52. Αυτή η λέξη δημιουργήθηκε per analogiam με τον όρο "*κλιμακοφόρος*", τον οποίο χρησιμοποιεί ο Νικήτας Χωνιάτης, βλ. π.χ. Χωνιάτης, 569: "*κλιμακοφόροι νῆες*".

κά πλοία, αλλά μετέβαλλαν την τακτική τους. Ο Νικήτας Χωνιάτης δεν μας δίνει καμία πληροφορία, αλλά από την περιγραφή των δύο δυτικών χρονικογράφων προκύπτει η εντύπωση, ότι οι Βυζαντινοί συγκέντρωσαν πάνω στα τείχη όσες λιθοβόλες μηχανές είχαν στη διάθεσή τους και κατά την διάρκεια των δύο επιθέσεων των σταυροφόρων τις έθεσαν σε λειτουργία, ώστε να ρίχνουν συνέχεια κατά των πλοίων με τις γέφυρες που πλησίαζαν τα παραθαλάσσια τείχη[53].

Τακτική των σταυροφόρων

Στις δύο επιθέσεις στις 9 και 12 Απριλίου 1204 κατά των παραθαλάσσιων τειχών συμμετείχαν πια και οι Φράγγοι ιππότες, οι οποίοι αρνήθηκαν να συμπράξουν το 1203. Η συμμετοχή τους όμως δεν επηρέασε ουσιαστικά την υλοποίηση των πολεμικών σχεδίων, επειδή οι Φράγγοι υιοθέτησαν την επιτυχημένη βασική τακτική των Βενετών[54], την οποία περιγράψαμε παραπάνω κατά την πρώτη έφοδό τους το 1203. Η μοναδική διαφορά ίσως να ήταν ο πιο «μαζικός» χαρακτήρας της επόμενης επιθέσεως, αφού οι δύο κύριες δυνάμεις της σταυροφορικής στρατιάς τελικά ενώθηκαν και συγκέντρωσαν τις προσπάθειές τους μόνο κατά των τειχών στον Κεράτιο Κόλπο[55].

Παρόλο που σε γενικές γραμμές, όπως ελέχθη παραπάνω, η τακτική δεν μεταβλήθηκε, από τις αναφορές των γραπτών πηγών τις σχετικές με τις δύο επιθέσεις των σταυροφόρων στις 9 και 12 Απριλίου 1204 μπορεί κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι Βενετοί αναγκάστηκαν εξαιτίας των αμυντικών μέτρων των Βυζαντινών[56] να αναβαθμίσουν την τακτική τους και να αναπτύξουν

53. Σύμφωνα με τον Robert de Clari οι Βυζαντινοί τοποθέτησαν στα τείχη 40 λιθοβόλες μηχανές και κατόπιν, δηλαδή κατά την διάρκεια της εφόδου των σταυροφόρων την 9η Απριλίου 1204, ο αριθμός τους αυξήθηκε στις 60. Clari, LXI, LXXIV.

54. Την κεφαλαιώδη συμβολή των Βενετών αναγνωρίζει για παράδειγμα Αικ. Χριστοφιλοπούλου, βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία. Γ΄Ι 1081-1204*. Αθήνα 2001, 224 (στο εξής: *Ιστορία*).

55. Άλλη μία διαφορά ήταν επίσης η χρήση των πολιορκητικών μηχανών από τους Φράγκους ιππότες την 9η Απριλίου κατά των τειχών του Κεράτιου Κόλπου. C. M. Brand, *Byzantium*, 253. – J. Longnon, *Morée*, 45. – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 178. Την τακτική όμως εγκατέλειψαν τρεις μέρες αργότερα, επειδή οι Βυζαντινοί κατάφεραν να τις καταστρέψουν ρίχνοντας πάνω σε αυτές μεγάλες πέτρες. Clari, LXXI. – Χωνιάτης, 569.

56. Τα αμυντικά μέτρα των Βυζαντινών δεν ήταν δυνατόν να μην έβλεπαν οι Σταυροφόροι, οι οποίοι στρατοπέδευσαν στην απέναντι ακτή του Κεράτιου Κόλπου, στο Γαλατά. Πράγματι, από την

νέα επινοήματα. Για παράδειγμα η τοποθέτηση των λιθοβόλων μηχανών κατά μήκος των τειχών από τους Βυζαντινούς είχε ως αποτέλεσμα να «θωρακίσουν» οι Βενετοί τα «γεφυροφόρα» πλοία τους με γερές και ανθεκτικές ξύλινες σανίδες καλυμμένες με ένα παχύ στρώμα από κληματίδες αμπελιών, ώστε να αποφύγουν την πιθανή βύθισή τους από τα βαριά βλήματα των Βυζαντινών[57].

Ωστόσο η αποτυχημένη απόπειρα των σταυροφόρων την 9η Απριλίου 1204[58] να καταλάβουν κάτω από τις νέες συνθήκες τα παραθαλάσσια τείχη έδειχνε ότι αυτή τη φορά η επιχείρηση δεν θα ήταν τόσο εύκολη. Οι Βυζαντινοί πέτυχαν χάρη στους υψηλούς ξύλινους πύργους και στις κατασκευές πάνω στα τείχη, όπως τονίζουν και οι δύο αντίπαλες πλευρές[59], να αποκρούσουν όλες τις επιθέσεις των σταυροφόρων. Αντίθετα οι Βενετοί δεν μπορούσαν ούτε από τις υψηλές κρεμαστές γέφυρες τους να καταλάβουν αυτούς τους ξύλινους πύργους και για αυτό τον λόγο αναγκάστηκαν, μαζί με τους Φράγγους ιππότες να υποχωρήσουν με βαριές απώλειες[60]. Προφανώς τα «γεφυροφόρα» πλοία των Βενετών δεν πέτυχαν τον στόχο τους και δεν μπορούσαν να πλησιάσουν αρκετά κοντά στους πύργους[61], αν και σε μερικές περιπτώσεις οι αμυνόμενοι Βυζαντινοί και οι επιτιθέμενοι σταυροφόροι στις γέφυρες αντάλλαξαν μεταξύ τους κτυπήματα με λόγχες[62].

σύγκριση των εκπληκτικά λεπτομερών περιγραφών των δυτικών χρονικογράφων με τις λακωνικές και πολύ σύντομες αναφορές του Νικήτα Χωνιάτη προκύπτει η εντύπωση ότι οι σταυροφόροι παρατηρούσαν και μελετούσαν πολύ προσεκτικά τις προετοιμασίες των Βυζαντινών.

57. Clari, LXI, LXXIV.

58. Βλ. τις περιγραφές της επίθεσης αυτής, Villehardouin, §§ 237-238. – Clari, LXX-LXXI. – Χωνιάτης, 568-569.

59. Clari, LXI: "*Et ne fut mie merveille s'il fisent ce, car molt en eurent grant loisir*". – Χωνιάτης, 569: "*ἦν δέ πως τὰ 'Ρωμαίων ἐπικρατέστερα*". – Literræ, 450: "*fuimus tanta perpessi, ut inimicis nostris in opprobrium verteremur, quorum ea die pars fuit per cuncta superior.*" Επίσης C. M. Brand, *Byzantium*, 254. – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 178.

60. Villehardouin, § 238. – Clari, LXXI. – Devastatio, 12. Το Χρονικό του Novgorod αναφέρει, ότι οι σταυροφόροι είχαν 100 νεκρούς. Vyprávění, 341. – Relation, 489.

61. Χωνιάτης, 569: "*αἵ τε γὰρ κλιμακοφόροι νῆες (...) ἄπρακτοι τῶν τειχῶν ἀπεκρούσθησαν*".

62. Villehardouin, § 237: "*et en mains leus refuirent les eschieles des nés si aprochies, que cil des tors et des murs et cil des eschieles s'entreferoient des glaives de main tenan*".

63. Επειδή η αποτυχία αυτή τους φαινόταν ως θεϊκή τιμωρία για τα αμαρτήματά τους.

Τρίτη έφοδος (12.4.1204)

Η αποτυχία των σταυροφόρων μπροστά από τα τείχη του Κεράτιου Κόλπου είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του ηθικού τόσο των στρατιωτών όσο και των ηγετών της συμμαχικής στρατιάς[63]. Οι Βενετοί όμως είχαν εμπιστοσύνη στην τακτική τους και τελικά η επιμονή τους έπεισε εκ νέου τους σταυροφόρους να δώσουν ακόμη μια μάχη και μάλιστα κατά του ίδιου σημείου των τειχών όπως και τις δύο προηγούμενες φορές[64].

Κατά την διάρκεια της διήμερης ανάπαυλας φαίνεται, ότι οι Βενετοί ανέλυσαν προσεκτικά την αποτυχία της 9ης Απριλίου. Το κύριο πρόβλημα ήταν ότι οι νεόκτιστοι ξύλινοι πύργοι των Βυζαντινών τους έθεταν σε πλεονεκτική θέση και τους ενδυνάμωσαν, ώστε να κάμψουν όλες τις απόπειρες των Σταυροφόρων. Έπρεπε λοιπόν είτε να καταστραφούν, είτε να καταληφθούν. Για να καταστρέψουν τους πύργους αυτούς οι Βενετοί ετοίμασαν εύφλεκτες ύλες με σκοπό να τους πυρπολήσουν[65]. Στην περίπτωση που δεν θα μπορούσαν να τους βά-

Villehardouin, § 238: "*Mais por noz pechiez furent li pelerin resorti de l'asault.*" Το ηθικό τους όμως σύντομα αποκαταστάθηκε από το κήρυγμα του φραγγικού κλήρου. Clari, LXXIII-LXXIV. – Ε. Ι. Σταματιάδης, *'Ιστορία*, 37. – J. Longnon, *Morée*, 45. – C. M. Brand, *Byzantium*, 254. – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 180-181. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 225. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 356.

64. Οι Φράγγοι ιππότες ήθελαν είτε να εγκαταλείψουν εντελώς τα σχέδιά τους και να συνεχίσουν το ταξίδι τους, είτε το πολύ να προσπαθήσουν να επιτεθούν ακόμα μια φορά εναντίον των τειχών, αλλά από την πλευρά της θάλασσας του Μαρμαρά, όπου οι Βυζαντινοί δεν ανύψωσαν τις οχυρώσεις με τις ξύλινες κατασκευές. Οι Βενετοί τους έπεισαν να μην πράξουν τούτο με το επιχείρημα ότι στην Προποντίδα εξ αιτίας του ισχυρού ρεύματος που κατευθύνεται από τον Βόσπορο προς τα Δαρδανέλλια δεν θα ήταν δυνατόν ούτε να πλησιάσουν με τα πλοία τους στα τείχη, ούτε να μείνουν στην θέση τους, στην περίπτωση που θα το κατάφερναν. Villehardouin, § 239: "*Assez i ot de cels qui loerent que on alast d'autre part de la ville, de cele part ou ele n'ere mie hordee. Et li Venicien, qui plus savoient de la mer, distrent que, si il i aloient, li corranz de l'aigue les enmenroit contreval le Braz, si ne porroient lor vaissiaus arester. Et sachiez que il avoit de cels qui volsissent que li corranz les enmenast les vaissials contreval le Braz, ou li venz: a celz ne cassist u, mais qu'il partissent de la terre*".

65. Ο Robert de Clari στην περιγραφή της τρίτης και τελικής επίθεσης των σταυροφόρων λεει ότι οι Βενετοί έριξαν εναντίον των ξύλινων πύργων το "*feu gregeois*", δηλαδή το υγρό πυρ. Clari, LXXIV. Ωστόσο δεν είναι σίγουρο να διέθεταν το 1204 ούτε οι Βενετοί ούτε οι Σταυροφόροι το κατεξοχήν όπλο των Βυζαντινών, οι οποίοι επίσης δεν το είχαν πια στην διάθεσή τους. Πιο πιθανόν να χρησιμοποιούσαν άλλες τότε γνωστές εύφλεκτες ύλες, π.χ. αναμμένους δαυλούς και βαρέλια γεμάτα με άσφαλτο, όπως άλλωστε αναφέρεται από το Χρονικό του Novgorod. Relation, 488:

λουν φωτιά, θα έπρεπε εκ νέου να προσπαθήσουν να τους καταλάβουν.

Ωστόσο ήταν φανερό ότι μπροστά στο ύψος των ξύλινων πύργων το αρχικό σχέδιο των Βενετών, το οποίο λειτούργησε πολύ καλά στις 17 Ιουλίου 1203, παρουσίασε αδύνατα σημεία. Το πλεονέκτημα της υψηλότερης θέσης δεν τους ανήκε πλέον. Τελικά οι Βενετοί κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο αριθμός των επιτιθεμένων πάνω στις γέφυρες δεν ήταν αρκετός, ώστε να υπερισχύσουν στις συνθήκες που επέβαλαν οι αντίπαλοί τους και για αυτό τον λόγο δεν ήταν σε θέση να καταλάβουν κατά την έφοδό τους την 9η Απριλίου τις επάλξεις των ξύλινων πύργων. Αποφάσισαν λοιπόν να εφαρμόσουν το τελευταίο τους επινόημα: έδεσαν τα μεγάλα τους πλοία με τις κρεμαστές γέφυρες σε ζευγάρια και κατ' αυτόν τον τρόπο αυξήθηκε ο αριθμός των επιτιθεμένων εναντίον κάθε πύργου, επειδή τώρα πια προς έναν πύργο θα κατευθύνονταν δύο κρεμαστές γέφυρες[66].

Δεν είναι αναγκαίο σε αυτό το σημείο να περιγράψουμε πλήρως την γνωστή και πετυχημένη επίθεση των σταυροφόρων στις 12 Απριλίου 1204[67], η οποία στη συνέχεια είχε καταστροφικές συνέπειες για τη συνοχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Αρκεί μόνο να λεχθεί ότι πέτυχε χάρη στο τελευταίο επινόημα των Βενετών και επίσης χάρη στις ευνοϊκές καιρικές συνθήκες. Αρχικά σύμφωνα με τις προθέσεις τους προσπάθησαν οι Βενετοί να πυρπολήσουν τους πύργους, αλλά αφού η ξύλινη δομή τους ήταν καλυμμένη με δέρματα βοδιών, η απόπειρα αυτή κατέληξε σε αποτυχία[68]. Κατά το μεσημέρι όμως ο ευνοϊκός για τους σταυροφόρους βόρειος άνεμος[69] έσπρωχνε το ζευγάρι των πλοίων *Peregrina* και *Paradisus*[70] πιο κοντά στον πύργο και επέτρεψε στους στρατιώτες που βρίσκονταν πάνω στις κρεμαστές γέφυρες, πρώτα στον Βενετό Pietro Alberti και κατόπιν στον Φράγγο ιππότη André Durboise, να πηδήξουν στις

"бЪЧьны (...) накЛадены смоЛины и ЛуЧины заЖьгыне".

66. Villehardouin, § 240: "*et lieroient les nés, ou les eschieles estoient,.II. et.II.: ensi assauroient.II. nés une tor, por ce qu'i orent veü que a cel jor n'avoit assailli que une nef a une tor, si estoit trop grevee chascune per soi: que cil de la tor estoient plus que cil des eschieles; et por ce si fu bons proposemenz que plus greveroient. II. eschieles a une tor que une. Ensi cum il fu devisé, si fu fait*".

67. Βλ. τις σχετικές περιγραφές των γραπτών πηγών, Villehardouin, §§ 241-244. – Clari, LXXIV-LXXVI. – Χωνιάτης, 569-570. – Vyprávění, 342. Βλ. επίσης J. Longnon, *Morée*, 46. – C. M. Brand, *Byzantium*, 255. – D. E. Queller - T. F. Madden, *Conquest*, 181-182.

68. Clari, LXXIV: "*si commencierent durement(...) à jeter feu gregeois aus tours ; mais ne s' y povoit prendre li feus*".

69. Villehardouin, § 242. – Literræ, 450. – Devastatio, 12.

70. Villehardouin, § 242. – Vyprávění, 342. – Relation, 490. – Literræ, 450.

71. Villehardouin, § 242. – Clari, LXXIV. – Χωνιάτης, 569. – J. Longnon, *Morée*, 46. – C. M.

επάλξεις ενός πύργου και τελικά να τρέψουν τους Βυζαντινούς σε φυγή[71].

Νέα στοιχεία στο ζήτημα των κρεμαστών γεφυρών

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επιστρέψουμε εκ νέου στο ζήτημα των κρεμαστών γεφυρών, επειδή οι αναφορές οι σχετικές με τη δεύτερη και τρίτη έφοδο των σταυροφόρων εναντίον των Βυζαντινών παρουσιάζουν νέα στοιχεία, τα οποία πιθανόν να θέσουν σε αμφισβήτηση την λύση που προαναφέραμε. Οι αναφορές αυτές δεν εξετάστηκαν παραπάνω λόγω της χρονολογικής σειράς τους και λόγω της προσπάθειάς μας να ιχνηλατήσουμε, ει δυνατόν, την ενδεχόμενη τεχνική εξέλιξη των κρεμαστών γεφυρών, δηλαδή αν οι γέφυρες στα βενετικά πλοία ήταν του ίδιου ή διαφορετικού τύπου κατά το διάστημα 1203-1204.

Έχει λεχθεί παραπάνω ότι οι γέφυρες το 1203 κατευθυνόντουσαν προς τα εμπρός, πέρα από την πλώρη των πλοίων. Ωστόσο από την αναφορά του Νικήτα Χωνιάτη σχετικά με την αποτυχημένη επίθεση των σταυροφόρων την 9η Απριλίου 1204 φαίνεται ότι τα πλοία πλησίαζαν τις ακτές και τα τείχη με την δεξιά ή αριστερή πλευρά τους[72] και όχι με την πλώρη τους, όπως θα ήταν λογικό στην πρώτη περίπτωση. Σχετική είναι και η εντύπωση ότι οι γέφυρες ενδεχομένως ήταν τοποθετημένες σαν ένα είδος ζυγαριάς[73] και να μπορούσαν να κινηθούν σε όποια κατεύθυνση χρειαζόταν.

Σε μία άλλη περιγραφή, η οποία βρίσκεται στο κείμενο του Χρονικού του Novgorod, περιπλέκεται ακόμα περισσότερο το ζήτημά μας, διότι αναφέρονται δύο είδη κλιμάκων, «*υψηλών*» (*высокые скалы*) και «*χαμηλών*» (*нижьнее скалы*), τοποθετημένων με κάποιο τρόπο στα κατάρτια των πλοίων[74]. Από τις «*υψηλές κλίμακες*» οι Σταυροφόροι έριχναν, σύμφωνα με την περιγραφή, ασταμάτητα πέτρες, λόγχες και βέλη κατά των Βυζαντινών οι οποίοι βρίσκονταν στα τείχη, και από τις «*χαμηλές κλίμακες*», που βρίσκονταν στο ύψος των επάλξεων των τειχών πηδούσαν πάνω τους και με αυτόν τον τρόπο κατάφεραν κατόπιν να τις καταλάβουν[75]. Αυτές οι δύο αντιτιθέμενες περιγραφές δεν υποβοη-

Brand, *Byzantium*, 255. – D. E. Queller – T. F. Madden, *Conquest*, 182.

72. Χωνιάτης, 568: "*ἐπὶ τὴν πρὸς τὰ τείχη μεταβαίνουσι πλάστιγγα*".

73. Χωνιάτης, 568: "*ὡς ἐπὶ ζυγοῦ*".

74. Relation, 490.

75. Relation, 490-492: "и привЛеЦе корабЛь кЪ стенѡ градьнѡи вѡтрЪ, и быша скаЛы ихЪ веЛикыЯ Чрсѣ град, а ниЖьнее скаЛы равно забороЛомЪ, и бьЯхуть сЪ высокыхЪ скаЛь

θούν στη λύση του ζητήματος σε σχέση με τις κρεμαστές γέφυρες, με τον τρόπο που αναφέρθηκε παραπάνω.

Ωστόσο πιστεύουμε ότι αυτές οι περιγραφές δεν θέτουν σε αμφισβήτηση την προτεινόμενη λύση. Όσον αφορά την πληροφορία του Νικήτα Χωνιάτη είναι πιθανόν αυτός να έβλεπε άλλα πλοία, τα πιο μικρά ιππαγωγά πλοία, τα οποία είχαν ως στόχο να πυρπολήσουν τους ξύλινους πύργους, και τα συγχέει με τα πιο μεγάλα *nés* με τις γέφυρες. Για την πυρπόληση των πύργων τα υπόλοιπα πλοία ίσως να διέθεταν ένα είδος γερανών (ζυγαριών) που στις άκρες τους ήταν τοποθετημένες οι εύφλεκτες ύλες σε βαρέλια[76]. Στη συνέχεια η ερμηνεία μας δεν βρίσκεται σε αντίθεση με το απόσπασμα του Νικήτα Χωνιάτη, διότι αναφέρεται πρώτον στις γέφυρες – «*κλίμακες*» και κατόπιν στα άλλα μηχανήματα που ήταν έτοιμα για την επικείμενη επίθεση κατά των τειχών, τα οποία θα ήταν αυτά και μόνον αυτά τοποθετημένα στη ζυγαριά και όχι αναγκαστικά οι κρεμαστές γέφυρες[77].

Η αναφορά του Χρονικού του Novgorod, η οποία περιγράφει δύο είδη κρεμαστών γεφυρών, φαίνεται να είναι λανθασμένη στο σημείο αυτό. Οι «*υψηλές κλίμακες*» πολύ πιθανόν να ήταν οι κρεμαστές γέφυρες τοποθετημένες ψηλά στα κατάρτια των βενετικών πλοίων, και οι «*χαμηλές*» δεν βρίσκονταν καθόλου στα καταστρώματα των πλοίων, αλλά πρόκειται για τις κανονικές κλίμακες, τις οποίες χρησιμοποιούσαν οι στρατιώτες που αποβιβάστηκαν κάτω από τα τείχη και προσπαθούσαν να τα καταλάβουν με μια πιο «κλασική» μέθοδο. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται και από την ίδια την περιγραφή, στην οποία αναφέρεται ότι από τις πιο μικρές γέφυρες έφτασαν οι σταυροφόροι μόνο στις επάλξεις των τειχών, και όχι των πύργων[78].

Τελικά υπάρχουν λόγοι καθαρά τεχνικής φύσεως, οι οποίοι προκαλούν μερικές επιφυλάξεις σχετικά με τον τρόπο, πώς δηλαδή θα μπορούσε κανείς να φτιάξει μια τέτοιου είδους κρεμαστή γέφυρα. Είναι σαφές ότι θα έμοιαζε αυτή

на градъ Грькы и ВарЯгы камениемь и строЛами и суЛиЦами, а сь ниЖьнихЪ на град сЪЛtозоша".

76. Όπως προκύπτει από την αναφορά του Χρονικού του Novgorod, Relation, 488: "а на июнхЪ [корабЛихЪ] замысЛиша сЪвошивати бЪЧькы ЧересЪ град, накЛадены смоЛины и ЛуЧины заЖьгЪше, пустиша на хоромы". Βλ. επίσης την εικόνα 6 παρακάτω.

77. Χωνιάτης, 568: "*Τὰ δ' ἐπὶ τούτοις ἀποσαλεύονται τῶν ἠιόνων τὰ μέγιστα τῶν ἀντιπάλων σκαφῶν, ἐφ' ὧν αἱ κλίμακες εὐτρεπεῖς καὶ ὅσα τῶν ὀργάνων πρὸς τειχομαχίαν ἡτοίμασται καὶ ὡς ἐπὶ ζυγοῦ κατατείναντος ἐπὶ τὴν πρὸς τὰ τείχη μεταβαίνουσι πλάστιγγα*".

78. Βλ. σημείωση 75 παραπάνω.

79. Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας, ότι σύμφωνα με την έρευνα του J. H. Pryor, η κεραία του

περισσότερο με το περίφημο *corvus* των ρωμαϊκών τριήρεων, αλλά θα έπρεπε να είναι μεγαλύτερη, αν λάβει κανείς υπόψη το γεγονός ότι οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή της ολόκληρες κεραίες[79] δεμένες δύο μαζί κατά το μήκος τους[80] με το ανάλογο βάρος. Επίσης οι γέφυρες αυτές θα έπρεπε αναγκαστικά να φτάνουν τις επάλξεις των πύργων, που ήταν τουλάχιστον 10 με 15 μέτρα μακριά από το πλοίο[81] και περίπου 20 μέτρα ψηλά[82] από τις βάσεις τους. Όταν όμως λάβουμε υπόψη το σίγουρα μεγάλο βάρος της γέφυρας αυτής είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πως θα μπορούσε να μετακινηθεί κάθετα προς την πλευρά ενός πλοίου, χωρίς αυτό στη συνέχεια να πάρει κλίση και να βυθιστεί.

Εκτός από τους λόγους αυτούς η κατασκευή μιας τέτοιου είδους γέφυρας θα απαιτούσε πιο μεγάλες και μόνιμες επεμβάσεις στην κατασκευή των πλοίων. Εντούτοις από τις αναφορές του Robert de Clari είναι φανερό ότι οι Βενετοί μπορούσαν να τοποθετήσουν και να αφαιρέσουν τις κρεμαστές γέφυρες από τους ιστούς των πλοίων τους με σχετική ευκολία και άνεση, γιατί τις κατέβασαν μετά την αποτυχημένη επίθεση την 9η Απριλίου και τις τοποθέτησαν εκ νέου στη θέση τους τρεις ημέρες αργότερα το πρωί της Δευτέρας της 12ης Απριλίου 1204[83], πριν αρχίσει η τελική αναμέτρηση η οποία έφερε τη νίκη στους σταυροφόρους.

Εξαιτίας αυτού δεν μπορούμε να ομιλούμε για ριζικές αλλαγές στη δομή των κρεμαστών γεφυρών κατά το διάστημα 1203 – 1204. Οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν τις γέφυρες κάθε φορά που ήταν αναγκασμένοι να πράττουν τούτο από την εξέλιξη των γεγονότων.

πρωραίου ιστού είχε μήκος 25, 6 μ και η κεραία του μεσαίου ιστού 23,7 μ και διάμετρο 0,54 μ και 0, 49 μ αντίστοιχα. J. H. Pryor, Ships. Part II, 288.

80. Βλ. την περιγραφή του Robert de Clari, που αναφέρεται στο κείμενο παραπάνω.

81. Η απόσταση αυτή είναι απλά μία εκτίμηση βασισμένη στην εντύπωση που σχετίζεται με τις περιγραφές των γραπτών πηγών και με την αναπαράστασή μας της κατασκευής της κρεμαστής γέφυρας των Βενετών στο κείμενο παραπάνω. Για έλλειψη πληροφοριών σχετικών με την τοπογραφία των ακτών του Κεράτιου Κόλπου βλ. σημείωση 4 παραπάνω.

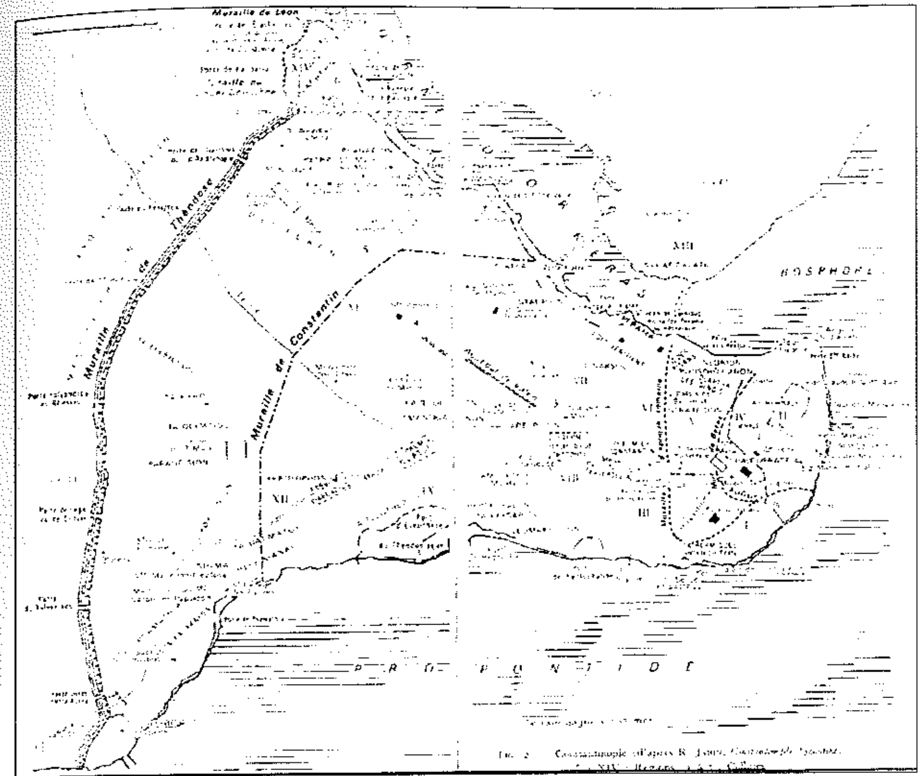
82. Βλ. το κείμενο το σχετικό με το ζήτημα των κρεμαστών γεφυρών των Βενετών και των κατασκευών πάνω στους πύργους και στα τείχη του Κεράτιου Κόλπου στο κείμενο παραπάνω. Βλ. επίσης την εικόνα 4 παρακάτω.

83. Clari, LXXIV: "*Quand ce vint le lundi par matin (...) li Venicien refisent les pons de leur nefs*".

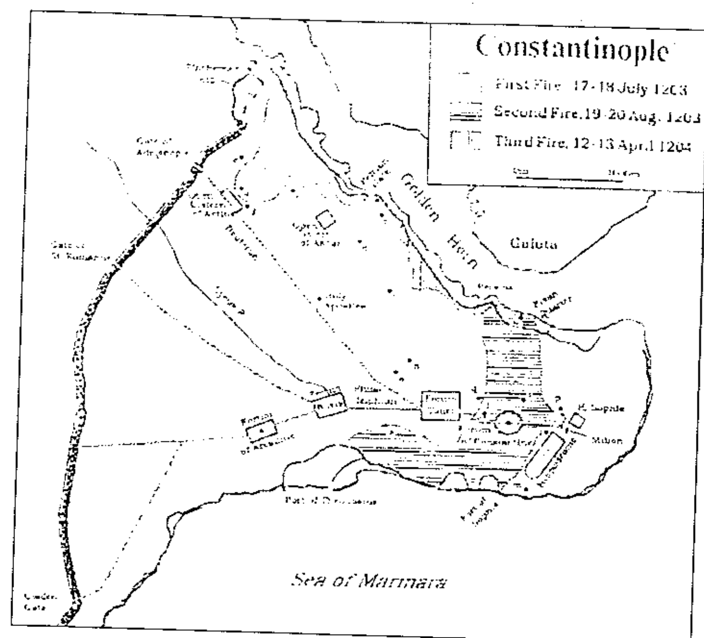
Συμπέρασμα

Τα γεγονότα των ετών 1203 και 1204 αποδεικνύουν ότι παρόλο που η Βυζαντινή Αυτοκρατορία βρισκόταν σε περίοδο κάμψης και παρακμής, διέθετε ακόμη αρκετές δυνάμεις να αναχαιτίσει και αυτή τη φορά την ορμή των εισβολέων. Δυστυχώς όμως αυτές οι δυνάμεις δεν χρησιμοποιήθηκαν στις κρίσιμες στιγμές με τον τρόπου που έπρεπε. Εντούτοις οι Σταυροφόροι διαπίστωσαν στις 9 και 12 Απριλίου 1204 ότι τα γηραιά τείχη της βυζαντινής πρωτευούσας με τις απαραίτητες στρατιωτικές δυνάμεις και μερικές αναβαθμίσεις θα μπορούσαν να γίνουν αξεπέραστα για αυτούς και τα επινοήματα, τα οποία είχαν εφαρμοστεί να είναι σχεδόν χωρίς αποτέλεσμα.

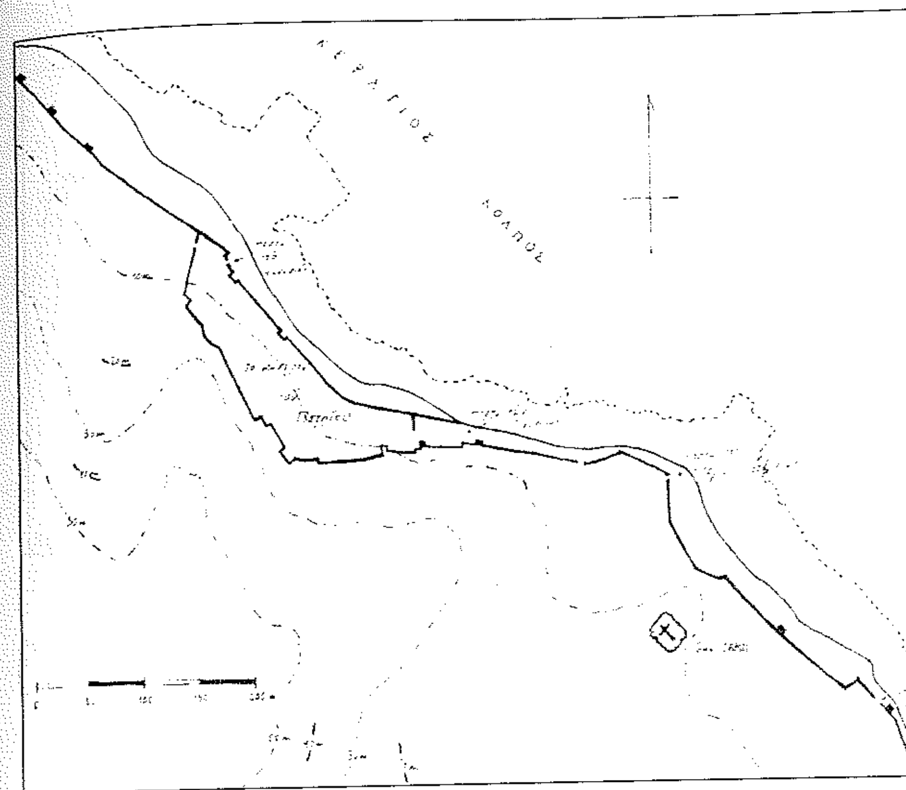
Από όσα προαναφέρθηκαν προκύπτει εύγλωττα το συμπέρασμα ότι το πιο σημαντικό στοιχείο που συνέβαλλε στην νίκη των σταυροφόρων ήταν οι κρεμαστές γέφυρες των Βενετών. Η κατασκευή τους ήταν ταυτόχρονα πολύ εύκολη και η χρήση τους πολύ αποτελεσματική. Εξάλλου μπορούσε κάθε φορά να προσαρμοστεί με σχετική ευελιξία ώστε να ανταποκρίνεται στις εκάστοτε νέες περιστάσεις.

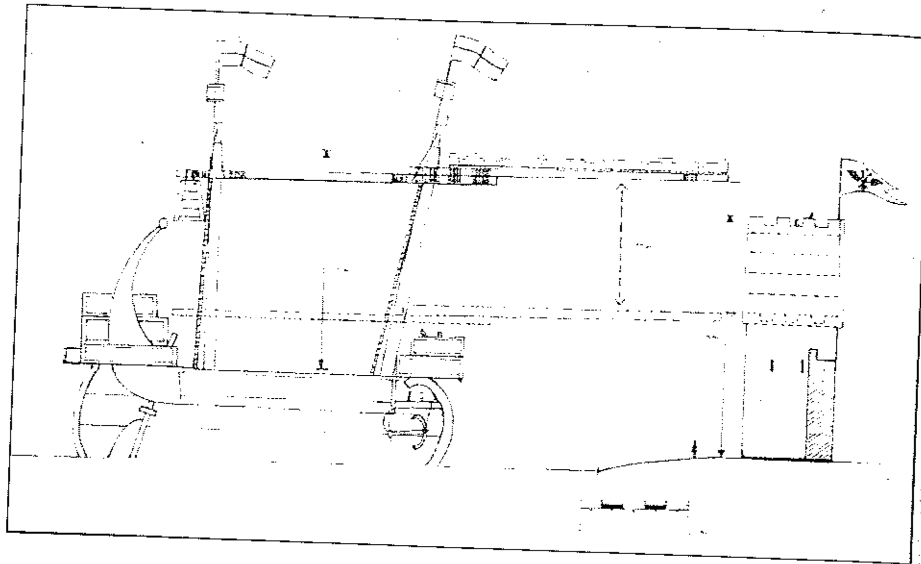
Εικόνα 1: Γενικός χάρτης της Κωνσταντινούπολης (G. Dagron, *Naissance d' une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451.*[2] Paris 1984).

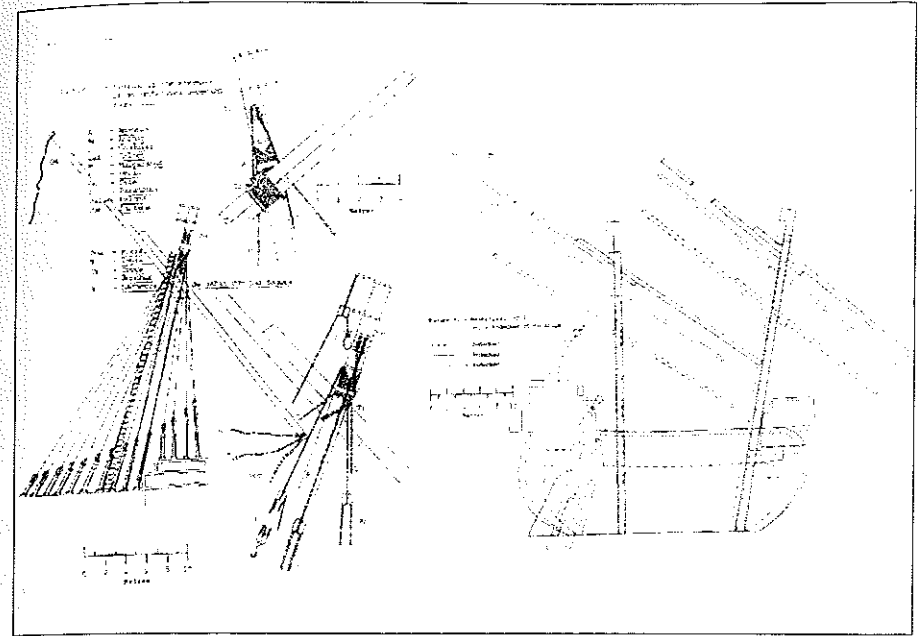
Εικόνα 2: Πυρκαγιές στην Πόλη κατά το διάστημα 1203-1204 (T.F. Madden, Fire, 93)

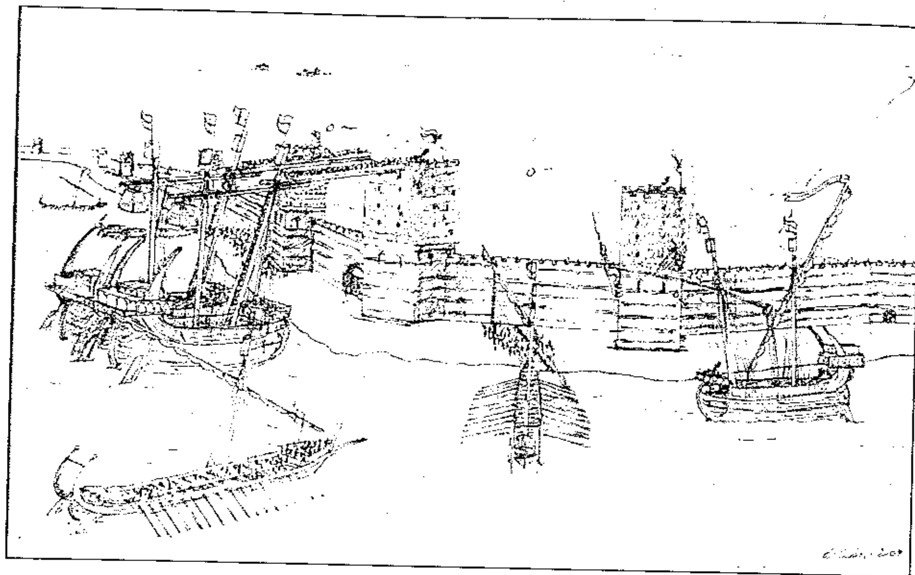
Εικόνα 3: Χάρτης της περιοχής των Πετρίων (σχέδιο του συγγραφέα).

Εικόνα 4: Ιδανική αναπαράσταση της κρεμαστής γέφυρας των Βενετών και της ξύλινης πάνω σε ένα πύργο κατασκευής των Βυζαντινών (σχέδιο του συγγραφέα).

Εικόνα 5: Στοιχεία αναπαράστασης ενός πρότυπου μεταγωγικού μεσαιωνικού πλοίου του 13ου αιώνα από τον J. H. Pryor (J. H. Pryor, *Ships*. Part III, 364, 369).

Εικόνα 6: Επίθεση των Σταυροφόρων κατά των τειχών του Κεράτιου Κόλπου στο ύψος της πύλης της Αγίας Θεοδοσίας στις 12 Απριλίου 1204 (σχέδιο του συγγραφέα).

Αφροδίτη Παπαγιάννη

The Echo of the Events of 1204 in Byzantine Documents, Historiography and Popular Literature: 1204-1453

The aim of this article is to explore the views of contemporary and later Byzantine emperors, patriarchs, ecclesiastical authorities, historians, chronographers and authors of popular literature on the events of 1204*. How did they feel about the crusaders, the Venetians, the Latin clergy who participated in the crusade, the pope? How did they account for the actions of the Latins in 1204? What was the range of their feelings towards the Latins after 1204? Did they fear another crusade against them?

The Byzantines had a negative opinion about the crusaders, the Venetians, the Latin clergy who participated in the crusade and the pope, and in particular about the clergy and the pope. What seems to have shocked the Byzantines in 1204 is that the crimes were committed by Christians against Christians and against 'those whose did them no wrong', as the contemporary metropolitan of Cyzicos Constantine Stilbès put it[1]. Theodore I Lascaris expressed similar views. In a letter sent to Pope Innocent III in 1207, he complained, among other things, about the Latin atrocities in 1204, and made the point that the crimes were committed by Christians who bore the sign of the cross[2]. The metropolitan of Ephesus Nicolaos Mesarites, in a discussion with Cardinal Benedict in 1206, expressed his certainty that the pope was well aware of the Latin atrocities[3], and implied that he believed that he forgave them. The fact that in 1209 the pope does not seem to have reacted to the formation of an alliance between the Latins and the Turks of Iconion against

* This paper was presented at the conference *Around the Fourth Crusade, Before and After*, organised by *The Society for the Study of the Crusades and the Latin East*, Istanbul-Turkey, 25-29 August 2004.

1. Constantine Stilbès, 'Τά αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας ὅσα περί δογμάτων καί γραφῶν καί ἑτέρων πολλῶν συγγραφέντα παρά Κυρίλου τοῦ πρίν Κυζίκου Κωνσταντίνου τοῦ Στιλβῆ' in J. Darrouzès, 'Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins', *Revue des Études Byzantines* (thereafter *REB*) 21 (1963), p. 85.

2. *Acta Innocentii PP. III (1198-1216)*, in *Acta Romanorum Pontificum, Fontes Series III, vol. II, Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Juris Canonici Orientalis*, ed. P. T. Haluscynskyj, Vatican 1944, no. 114, p. 345-346. Theodore's letter has not survived, but we can deduct its context from the pope's reply; the date of Theodore's letter is unknown, but since the pope's reply is dated 17 March 1208, we can assume that it was sent in late 1207 or early 1208.

3. Nicolaos Mesarites, '*Die Disputation vom 30. August 1206*', ed. A. Heisenberg, in 'Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. II.'. *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. und hist. Klasse*, Abh. 2, Munich 1923, p. 21.

the empire of Nicaea[4], that is an alliance of a Christian army with a Muslim army against a Christian army, but did react the following year, by excommunicating the Latins who were fighting in the Nicaean army[5], confirmed in the eyes of the Byzantines the perceived negative role of the pope against them.

In a letter to Pope Gregory IX, Emperor Ioannes III Vatatzes castigated the pope's attitude vis-a-vis the Latin atrocities in Constantinople in 1204, but he did not associate the pope directly with the events[6], unlike Constantine Stilbès, who stated explicitly that 'their [i.e., the Latins'] chief-priests and especially the pope rejoice in the massacres of Christians'[7]. Nevertheless, Vatatzes underlined that the Latin atrocities in Constantinople were worse than those committed by the Arabs against the Byzantine empire[8]. Patriarch Germanos II, in a letter to the Pope Gregory IX in 1232, criticised the Latin behaviour towards the Greeks, but did not refer specifically to the events in Constantinople in 1204; nor did he ask the pope to express an opinion on the atrocities committed by the crusaders[9].

In the 1260s, Michael Palaeologos could not use caustic language about the Latin atrocities of 1204 because he did not want to alienate the pope, fearing an attack from the West. Nevertheless, he complained to Pope Urban IV about the mistreatment of the Greeks by the Latins during the Latin occupation of the Byzantine empire[10]. Remarkably, Laonicos Chalcocondyles, writing in the fifteenth century, hinted clearly that the attack on Constantinople was preplanned

4. On Henry's alliance with the sultan of the Turks of Rum, Kai-Khusrau I, see 'Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212. Ueberlieferungsgeschichte neuedition und kommentar', ed. G. Prinzing, *Byzantion* 43 (1973), p. 414; *Recueil des Historiens des Gaules et de la France* 18 (1879), p. 532B.

5. *Acta Innocentii PP. III*, no. 173, 402-403.

6. Ioannes Vatatzes, "Ανέκδοτος ἐπιστολή τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Δούκα Βατάτζη πρός τόν πάπαν Γρηγόριον', ed. I. Sakellion, *Ἀθήναιον* 1 (1872), p. 375; For a French translation of the letter and also discussion about its authenticity, see 'L' authenticité de la lettre de Jean Vatatzès, empereur de Nicée, au Pape Grégoire IX', ed. V. Grumel, *Echos d' Orient* 29 (1930), p. 450-458.

7. Constantine Stilbès, 'Τά αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας', p. 77.

8. Ioannes Vatatzes, "Ανέκδοτος ἐπιστολή', p. 375.

9. *Acta Honorii III (1216-1227) et Gregorii IX (1227-1241), Fontes Series III, vol. III, Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Juris Canonici Orientalis*, ed. A. L. Tautu, Vatican 1950, no. 179a, pp. 243, 246.

10. Michael's letter to the pope seems not to have survived, but it can be deducted in part from the pope's reply, dated 18 July 1263: *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261-1276)*, ed. A. L. Tautu, Vatican 1953, no. 6, p. 15.

and blamed the pope and especially the Venetians[11].

The participation of Catholic priests in war as well as the spiritual rewards which the Catholic Church promised to those who died on the battlefield astonished the Byzantines. Constantine Stilbès pointed out that the Catholic Church did not impose sanctions 'against the army which committed crimes against God and men'[12]. Furthermore, he seems to have had in mind the absolution from sin which the pope offered the crusaders when he stated that 'the pope and the hierarchy absolve murders and perjuries and other sins which might take place in the future and in the time to come, [thereby] opening the door to any immoral action, for those who have been absolved'[13]. Stilbès also underlined the contradiction between the behaviour of the 'homicidal disciples of Christ' and the 'gentle Christ'[14] and identified as one of the wrong-doings of the Catholic Church the fact that 'they [i.e., the Latins] claim that those who are killed in war go straight to heaven'[15]. Nothing similar was ever claimed by the Orthodox Church, with the exception of the early Father of the Church St. Athanasios who wrote that 'at war the elimination of the enemy is legitimate and worthy of distinction'[16], or was ever applied in Byzantium, in spite of the fact that Emperor Nicephoros Phocas (963-69) had suggested that the war dead soldiers should be honoured like martyrs[17].

Nicolaos Mesarites, in his funeral oration for his brother Ioannes, stated unequivocally that the leading Latin clerics taught the crusaders to act as they did with regard to the holy places in Constantinople and asked rhetorically whether the Latin high clergy who participated in the Fourth Crusade should be called 'chief

11. Laonicos Chalcocondyles, *Historiarum Demonstrationes*, ed. E. Darko, vol. I, Budapest 1922, p. 5.

12. Constantine Stilbès, 'Τά αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας', p. 86.

13. Constantine Stilbès, 'Τά αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας', p. 69.

14. Constantine Stilbès, 'Τά αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας', p. 70-71.

15. Constantine Stilbès, 'Τά αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας', p. 77.

16. G. A. Rhalles and M. Potles, *Οἱ θεῖοι καί ἱεροί κανόνες. Ἡ κανονικαί ἐπιστολαί τῶν Ἁγίων Πατέρων*, Athens 1854, vol. IV, pp. 69, 73 (St. Athanasios' letter to Ammoun). Note that St. Basil suggested a three-year excommunication for those who participate in war: *ibid*, canon 13, p. 131. Cf. *ibid*, canon 55, p. 212.

17. Ioannes Skylitzes, *Synopsis Historiarum*, in *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (thereafter *CFHB*) V, ed. I. Thurn, Berlin 1973, p. 274; Ioannes Zonaras, *Epitomae Historiarum*, in *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (thereafter *CSHB*), ed. Th. Büttner-Wobst, Bonn 1897, vol. 3, p. 506.

priests in soldiers' [battledress] or 'warriors in chief priests' [vestments]'[18]. Ioannes Eugenicos, in a fifteenth-century treatise against the agreement in Ferrara-Florence for the reunification of the two Churches, warned in relation to the Catholic Church: 'not to mention the arms and the blood[shed] and the massacres'[19].

Were the Greeks tempted to change their attitude to priests who kill? No, but the Ecumenical Patriarch Michael Autoreianos (1208-14) was ready to pardon those who died in war[20]. Was that view influenced by papal attitude towards the crusader army? Yes, according to N. Oikonomides, who claims that Autoreianos did no more than offer Byzantine soldiers the same 'spiritual advantages that their opponents [i.e., the Latins] had'[21]. In the past the Byzantines had had distinctively different views from those of the crusaders: Emperor Constantine V (741-55) had called his victory against the Bulgarians at Lithosoria in Thrace in 773 'a noble war, since ... neither slaughter took place nor Christian blood was shed'[22]. Alexios I, according to Anna Comnena, was reluctant to attack the Dalmatians because 'they were Christians'[23]. Theodore I Lascaris, on the other hand, asked his soldiers to wear the sign of the cross on their armour in 1211 (in the battle at the River Meander against the Turks of Iconion and his father-in-law, Alexios III), and he himself bore the sign of the cross, according to Nicetas Choniates[24]. The

18. Nicolaos Mesarites, 'Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes', ed. A. Heisenberg, in 'Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. I.'. *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. und hist. Klasse*, Abh. 5, Munich 1922, p. 47. Cf. Ioannes Anagnostes, *Διήγησις περί τῆς τελευταίας ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*, *CSHB*, ed. E. Bekker, Bonn 1838, p. 497, where the fifteenth-century Anagnostes expressed his opinion on the involvement of high clergy in war activities: 'it is not appropriate for a chief priest to get involved in military affairs ... for people place him on an ecclesiastical throne in order to teach love and peace'.

19. Ioannes Eugenicos, 'Λόγος 'Αντιρρητικός', in *Τόμος Καταλλαγῆς*, ed. Dositheos, Patriarch of Jerusalem, Jassy 1692, p. 212. Also *ibid*, p. 213.

20. N. Oikonomidès, 'Cinq actes inédits du Patriarche Michel Autôreianos', *REB* 25 (1967), p. 117-119.

21. N. Oikonomidès, 'Cinq actes', p. 135.

22. *Theophanis Chronographia*, ed. Ch. de Boor, Leipzig 1883 (repr., Hildescheim/New York 1980), vol. 1, p. 447.

23. Anna Comnena, *Alexias*, ed. D. R. Reinsch, A. Kambylis, *CFHB* 40/1, Berlin 2001, p. 280 (cf. p. 311). Also see *ibid*, p. 306-307.

24. Nicetas Choniates, *Orationes et Epistulae*, ed. I. A. van Dieten, *CFHB* XI/3, Berlin 1972, p. 175; *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, (Bibliotheca Graeca Medii Aevii)*, ed. K. N. Sathas, vol. 1, Venice 1872 (repr., Hildescheim/New York 1972), p. 135.

Byzantines did indeed employ the sign of the cross in military campaigns, but only when they were campaigning against the infidel. Before Theodore I, Nicephoros Phocas[25], Manuel Comnenos[26] and also the iconoclast emperors[27] bore the sign of the cross on their armour[28].

Regarding the crusaders, Nicetas Choniates called them 'lovers of gold'[29], 'barbarians who do not appreciate beauty'[30]. According to him, 'a Latin ... is money-loving by nature, with an undiscriminating eye, an insatiable belly, a wrathful and violent soul, and a hand forever reaching out for the sword'[31]. His brother Michael, the metropolitan of Athens, called them 'lions', 'hedgehogs', '*onokentauroi*'[32], 'wild beasts'[33]. Nicolaos Mesarites called them 'murderous in spirit'[34] and Patriarch Germanos II called the Latins 'formidable wolves'[35], while in Vatatzes' eyes the crusaders were 'killers' and 'bandits'[36]. In a letter sent to Theodore I Lascaris by the Greek clergy of Constantinople, the Latins were called 'cunning', men who act like 'wolves'[37]. Gregory of Cyprus stated that

25. Leo Diaconos, ''Ιστορία', in *Patrologiae cursus completus. Series Graeca* (thereafter *PG*), compiled by J. P. Migne, Paris 1894, vol. 117, col. 665.

26. Sp. Lamprou, ''Ο Μαρκιανός κῶδιξ 524', *Neos Hellenomnemon* 8 (1911), p. 51.

27. Theodore Studites, ''Ἔλεγχος καί ἀνατροπή τῶν ἀσεβῶν ποιημάτων. Refutatio et subversio impiorum poematum', in *PG*, vol. 99, col. 476.

28. About the idea of holywar in Byzantium see G. Dennis, 'Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium' in *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. A. Laiou and P. Mottahedeh, Washington 2001, p. 31-39; Also see V. Laurent, 'L' idée de guerre sainte et la tradition byzantine', *Revue Hist. du Sud-Est Européen* 23 (1946), p. 71-98.

29. Nicetas Choniates, *Historia*, ed. I. A. van Dieten, *CFHB* XI/1, Berlin 1975, p. 647.

30. Nicetas Choniates, *Historia*, p. 649.

31. Nicetas Choniates, *Historia*, p. 602; trans. by H. J. Magoulias, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Detroit 1984, p. 331. Also see Nicetas Choniates, *Historia*, p. 301-302.

32. *Μιχαήλ 'Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου τά Σωζόμενα*, ed. Sp. Lamprou, Athens 1880, vol. 2, p. 208.

33. *Μιχαήλ 'Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου τά Σωζόμενα*, vol. 2, p. 309, 313.

34. Nicolaos Mesarites, 'Epitaphios', p. 46.

35. Ecumenical Patriarch Germanos II's letter to the Cypriots, in *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Venice/Paris 1873 (repr., Hildescheim/New York 1972), vol. 2, p. 12-13.

36. Ioannes Vatatzes, ''Ανέκδοτος ἐπιστολή', p. 277.

37. Letter sent to Theodore I Lascaris by the Greek clergy of Constantinople, in 'Die Bittschriften des griechischen Klerus in Konstantinopel an den Kaiserhof von Nikaia und die kaiserliche Botschaft', ed. A. Heisenberg, in 'Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. II'. *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. und hist. Klasse*, Abh. 2, Munich 1923, p. 31.

Constantinople was set alight by 'barbaric hands'[38], while Michael Palaeologos called them 'semi-barbarians'[39] and 'contemptible' and claimed that '[their] nation is worst than the Babylonian serpent'[40]. An anonymous Greek author, who described the Latin conquest of 1204, referred to them as 'excrement of mucus'[41]. Greek monks from Mount Auxentius called the Latin nations 'vulgar'[42], Euthymios Tornikes called them 'barbarians'[43], while an anonymous author, who wrote in the 1440s, claimed that they were 'mean by nature'[44]. According to the anonymous author of a late fourteenth century chronicle, the Latins in 1204 were 'animal-like', 'Christ-fighting men'[45]. Interestingly, the contemporary Michael Choniates claimed that a Greek independent ruler was behaving worse than the Latins did in 1204: 'Compared to him [ii.e., Leo Sgouros] even the Italians seem blameless. For the evils which they have caused seem more benevolent than those caused by this man, our countryman, and to the Romans the foreigners [appear] more civilised and on the whole fairer'[46]. In general, however, after 1204, the Greeks considered the Latins mainly as 'heretical'[47] and 'haughty'[48].

38. Gregory of Cyprus, 'Laudatio Michaelis Palaeologi', *PG*, vol. 142, cols. 373-374.

39. Michael Palaeologos, *Τυπικόν τῆς ἐπί τοῦ βουνοῦ τοῦ Αὐξεντίου σεβασμίας Μονῆς Μιχαήλ τοῦ Ἀρχαγγέλου*, ed. M. Gedeon, Athens 1895, p. 19.

40. '"Ισον Χρυσοβούλλου Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου γεγονότος τῇ μεγάλῃ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ ἐπί τοῖς δωρηθεῖσιν αὐτῇ κτήμασιν', in *Jus Graecoromanum*, ed. J. Zepos and P. Zepos, Athens 1931, vol. 1, p. 659.

41. *Scriptorum Veterum Nova Collectio e Vaticanis Codicibus edita*, ed. A. Maius, Rome 1827, vol. 2, p. xxxv.

42. Nicolaos Mesarites, 'Epitaphios', p. 59.

43. 'Les discours d' Euthyme Tornikès (1200-1205)', ed. J. Darrouzès, *Byzantion* 26 (1968), p. 80.

44. Nicephoros Kalogeras, *Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός καί ὁ Βησσαρίων ὁ Καρδινάλις*, Athens 1893, p. 71.

45. Anonymous writer in *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens grecs* (thereafter *RHC.Historiens grecs*), vol. I, Paris 1875, p. 658 (v. 279), 659 (v. 290); A. Markopoulos, 'La chronique anonyme du Marcianus Gr. 408' in *Actes du XV Congrès International d' Études Byzantines*, vol. IV, Athens 1980, p. 241, 242.

46. *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τά Σωζόμενα*, vol. 2, p. 170.

47. See for instance Matthew Panaretos's opinion on the Catholic Church's beliefs in A. Demetrakopoulos, *Ὀρθόδοξος Ἑλλάς, ἤτοι περί τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατά Λατίνων καί περί τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Leipzig 1872, p. 50.

48. See for instance Nicetas Choniates, *Historia*, p. 575; Nicephoros Gregoras, *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen and I. Bekker, *CSHB* XIX/1, Bonn 1829, p. 96; Nicolaos Mesarites, 'Epitaphios', p. 48; Michael Palaeologos, *Τυπικόν*, p. 18, 19, 50, 52, 56; Also *ibid*, 'Στίχοι εὐχαριστήριοι ὡς ἀπό τοῦ βασιλέως πρός τόν ἀρχιστράτηγον Μιχαήλ', p. 60; *Correspondance de Nicephore Grégoras*, ed. and trans. in French by R. Guilland, Paris 1927, p. 257, 287; 'Bref inédit de Germain II Patriarche de Constantinople (année 1230) avec une recension nouvelle du chrysobulle de l' empereur Jean Ducas Vatacès', ed. J. Nicol, *Revue des Études Grecques* 7 (1894), p. 76; Letter sent to Theodore I Lascaris by the Greek clergy of Constantinople, 'Bittschriften', p. 29; Nicolaos Mesarites, 'Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214', ed. A. Heisenberg, in 'Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. III.', *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-philologische und historische Klasse*, Abh. 3, München 1923, p. 21-22, 23; George of Pelagonia, 'Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου βασιλέως τοῦ Ἐλεήμονος', ed. A. Heisenberg, in 'Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige', *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905), p. 220, 222; Ecumenical Patriarch Germanos II, 'Letters to the Cypriots', in *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, vol. 2, p. 16.

According to Constantine Stilbès, the Latins believed that if their enemies were killed in war, this could be attributed to 'fate' or to 'fortune' or 'destiny'[49]. The Byzantines believed that their suffering at the hands of the Latins in 1204 came about because God had allowed it, mainly because they had forfeited His grace due to their sins. This opinion was shared by emperors[50], patriarchs[51], ecclesiastics[52], common people[53] and historians[54] alike. Only one Greek source seems to give a different explanation for the events of 1204: Laonicos Chalcocondyles stated that the reason for the Latin attack against Constantinople in 1204 was the differences between the Greek and the Roman Churches which had not been resolved despite many attempts[55].

What was the range of the feelings of the Greeks towards the Latins after 1204? Anger, fear, disappointment, surprise, contempt, distrust. Only George Acropolites seems to excuse the crusaders' actions, in a sense, by stating that what

49. Constantine Stilbès, 'Τά αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας', p. 77.

50. H. Grégoire, 'Imperatoris Michaelis Palaeologi De Vita Sua', *Byzantion* 29-30 (1959-1960), p. 457; *Ὁ Αὐτοκράτωρ Μιχαήλ Η΄ ὁ Παλαιολόγος. Ἡ Αὐτοβιογραφία αὐτοῦ καί τό Τυπικόν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (The emperor Michael Palaiologos. The Autobiography of the Emperor Michael VIII Palaiologos with the Charter of the Monastery of St. Demetrios in Constantinople)*, ed. I. Troitzki (St. Petersburgh 1885), and reprinted and translated in English by A. Pelendrides, London 1998, p. 60; '"Ισον Χρυσοβούλλου Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου', p. 660.

51. N. Oikonomidès, 'Cinq actes', p. 118.

52. Nicolaos Mesarites, 'Epitaphios', p. 62, 63.

53. *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, ed. Peter Schreiner, *CFHB* XII/1, Vienna 1975, no. 93, p. 151; Cf. 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως', ed. A. Ellissen, in *Analekten der mittel und neugriechischen Literatur*, vol. 4, Leipzig 1857, p. 138 (l. 230), 196 (l. 663), 206 (l. 739).

54. Nicetas Choniates, *Historia*, p. 579.

55. Laonicos Chalcocondyles, *Historiarum Demonstrationes*, ed. E. Darko, vol. I, Budapest 1922, p. 5.

happened after the conquest in 1204 takes place in all cities which fall[56]. The contemporary Byzantines deeply regretted what had happened to their city in 1204; they appeared to 'anguish for the desecration of their ... capital and lament the disappearance of so many monuments and relics dear to their history'[57]. Nicetas Choniates, an eyewitness to the fall of Constantinople in 1204, described the acts of the crusaders who had 'assembled to undertake a voyage of piracy ... concealing their true motives' behind the excuse that they had come to avenge Isaac Angelos: they set fire to the city, looted houses, took citizens captive, raped girls and women, made inappropriate use of holy vessels and desecrated icons[58]. He also lamented the destruction of masterpieces of ancient statuary[59]. Constantine Stilbès recorded that the Latins set churches on fire or used them as stables, committed numerous indecent acts inside the church of Hagia Sophia, emptied cases in which holy relics were kept and threw them in dirty places, modified the *iconostasis* of the hospice of Sampson to use it as privy, burnt icons or chopped they up for domestic use as firewood or timber, pillaged graves of saints and emperors, killed many clergymen and lay people who had taken refuge in churches, raped young girls and women and sold Greeks as slaves abroad, mainly to the Muslims[60]. A contemporary writer of a short chronicle referred to some of those acts, too[61]. Nicolaos Mesarites also described the Latin atrocities in Constantinople in 1204, focusing mainly on the sacking of the holy places in the capital and the rapes and killings of Constantinopolitan Greeks[62].

Interestingly, however, as time passed, and the empire was encircled by the Turks, detailed references to the Latin atrocities of 1204 became sparse, with few exceptions[63]. Some Byzantine historians, such as Gregoras and Doucas, referred

56. George Acropolites, 'Historia', ed. A. Heisenberg and P. Writh, in *Georgii Acropolitae Opera*, Stuttgart 1978, vol. 1, p. 8.

57. Deno Geanakoplos, *Byzantium. Church, Society, and Civilization seen through Contemporary Eyes*, Chicago/London 1985, p. 369.

58. Nicetas Choniates, *Historia*, p. 585-595, 647-655; H. Magoulias, *O City of Byzantium*, p. 322-327, 357-362.

59. Nicetas Choniates, *Historia*, p. 647-655.

60. Constantine Stilbès, 'Τά αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας', p. 81-85.

61. *Die Byzantinischen Kleinchroniken, CFHB* XII/1, no. 93, p. 151.

62. Nicolaos Mesarites, 'Epitaphios', p. 46-47.

63. For instance, see Gregory of Cyprus, 'Laudatio Michaelis Palaeologi', *PG*, vol. 142, cols. 376; Anonymous writer in *RHC.Historiens grecs*, vol. I, p. 658-61; A. Markopoulos, 'La chronique anonyme', p. 242.

to the Latin conquest of Constantinople as one of the many events in the long history of the Byzantine empire[64]. Gregoras described at length the events which took place in the empire of Nicaea, but wrote nothing about the atrocities in 1204 apart from a passing reference to the fires which the Latins set in Constantinople[65] and the comparison of the situation shortly after the fall of Constantinople to 'winter and storms at sea'[66]. The historian and emperor Ioannes Cantacuzenos, writing in the mid-fourteenth century, did not even mention the events of 1204 and referred to the Latin occupation of the city only in passing[67]. The fifteenth-century Byzantine historian Critoboulos from Imbros, on the other hand, made an interesting assessment of the damage caused by the Latins in 1204 claiming that they took to the West a number of precious objects and destroyed others by fire, but the damage stopped there since 'all the inhabitants [of Constantinople] were completely unhurt and unharmed'[68].

Did the feelings of the Greeks towards the Latins change as time passed? Yes, they did. As the Turks captured one Greek territory after another, the pope became 'the most holy pope'[69], 'the head of [all] Christians'[70], 'pillar of faith, luminary of the Christians'[71], 'the support of the faith, the glory of the Christians'[72]. The Greeks of the Peloponnese preferred to be under the rule of the Hospitallers rather than under the Turks, according to Emperor Manuel II[73]. And in the months before Thessalonica fell to the Turks, the locals promised the Venetians that they would deliver the city to them as long as the Venetians supported them against the Turks[74]. In the mid-fifteenth century Emmanuel

64. Michael Doucas, *Historia Byzantina*, ed. I. Bekker, Bonn 1834, p. 12-13; *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks, by Doucas. An annotated translation of Historia Turco-Byzantina'* by H. J. Magoulias, Detroit 1975, p. 59.

65. Nicephoros Gregoras, *Byzantina Historia*, vol. XIX/1, p. 88.

66. Nicephoros Gregoras, *Byzantina Historia*, vol. XIX/1, p. 13, 17.

67. Ioannes Cantacuzenos, *Historiarum libri IV*, ed. L. Schopen, *CSHB* XX/1, Bonn 1828, p. 510.

68. (Michael) Critoboulos, *Historiae*, ed. D. R. Reinsch, *CFHB* XXII, Berlin 1983, p. 79.

69. 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως', p. 130 (l. 174), 180 (l. 547), 222 (l. 854).

70. 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως', p. 144 (ls. 280-281).

71. 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως', p. 180 (ls. 539-540).

72. 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως', p. 188 (l. 605).

73. Manuel II Palaeologos, *Funeral Oration on his Brother Theodore*, ed. and trans. in English by J. Chrysostomides, *CFHB* XXVI, Thessalonica 1985, p. 198-200.

74. Michael Doucas, *Historia Byzantina*, p. 197; H. Magoulias, *Decline*, p. 170.

Georgillas called Venice 'most gracious'[75], its leaders 'most noble'[76], and its citizens 'prudent'[77] whom he anticipated God would help because 'you do not like stealing, snatching, unfairness, but you always want to love both [your] enemies and [your] friends'[78].

Nevertheless, resentment could be found in parts of the empire: In 1339, the monk Barlaam of Calabria, who had gone to the papal court in Avignon to ask the pope for a crusade to be organised in the West against the Turks, explained to Benoit XII that 'it is not so much a difference in dogma which separates the Greeks from you, as [it is] the hatred, which has penetrated their souls against the Latins because of many and gross evils which the Greeks have suffered from the Latins in past times, and which they still suffer every day: unless that hate first goes away, the union cannot be achieved'[79].

After 1204, many Greeks feared another crusade against them or that a crusade for the liberation of the Holy Land might be diverted to their lands. How did they react to rumours or news of a crusade either against them or to the Holy Land? Vatatzes, in the late 1230s, was scathing about intelligence from the pope that a new crusade was under way in the West in aid of the Latin empire: 'We are full of optimism', he wrote to the pope, 'that the avengers of the Holy Land will start taking out their vengeance on our own land ... We laugh, when we think about the irony of the Holy Land and the games played with [the symbol of] the cross; these [games] were invented for the masses, because of personal greed and [are used as] a modesty veil and shadow to [conceal] avariciousness and the love of gold'[80].

After 1261, fearing the formation of an anti-Byzantine alliance in the West, the Byzantine emperors Michael VIII and Andronicos II supported the idea of a western crusade with Byzantine backing against the Muslims in the Holy Land. Their successors actively sought support against the Turks. There is no evidence

75. 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως', p. 146 (l. 296), 224 (l. 872). On the identification of the author of the 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως' as Emmanuel Georgillas, see W. Wagner, *Medieval Greek Texts*, London 1870, (repr., in Amsterdam 1970), p. 110-115.

76. 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως', p. 146 (l. 297).

77. 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως', p. 224 (l. 870).

78. 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως', p. 230 (ls. 911-913).

79. Cardinal Baronius, *Annales Ecclesiastici ab Anno MCXCVIII ubi desinit Cardinalis Baronius, auctore Odorico Raynaldo. Accedunt in hac editione notae chronologicae, criticae, historicae, auctore Johanne Dominico Mansi*, vol. XXV, Lucca 1750, p. 169.

80. Ioannes Vatatzes, ''Ανέκδοτος ἐπιστολή', p. 376.

that there was reference to the atrocities of 1204 in the Byzantine emperors' promises or requests to the West, i.e., no conditions were imposed or reminders made not to repeat those acts, with one exception. In 1267 Michael Palaeologos asked Pope Clement IV to guarantee Byzantine imperial territories against a Latin attack when the Greek army was away in the Holy Land, on a crusade[81]. He also urged the pontiff 'not to forgive Christians campaigning against Christians'[82]. The possibility of another Latin attack against the byzantine empire, however, preoccupied the Byzantines until the end. In the 1440s, according to the contemporary Italian who lived in Constantinople Ubertino Pusculo, Lucas Notaras believed that the crusaders who participated in the crusade of King Ladislav of Hungary against the Turks in 1444 were more interested in conquering byzantine lands than liberating the Byzantines from the Turks[83].

In the fifteenth century there were two parties in the Byzantine empire: those who were in favour of receiving aid from the West against the Turks and those who did not want any association with the West; in other words, the unionists and the anti-unionists. Why did the Byzantines turn to the Latins for aid? I believe that there were two reasons. First, because the proposal for an orthodox crusade (with the participation of the homodox states of the Balkans) did no gain popular support in Byzantium in the fourteenth and fifteenth centuries. Secondly, because when the Turks began to encircle the Byzantine empire, the Byzantines recognised the existence of a common Greco-Roman Christian tradition between them and the Latins and they expected aid for that very reason. The scholar and politician Demetrios Kydones summarised that belief in 1366: 'Who [can be] closer allies of the Romans (of Byzantium) than the Romans (the old Romans)? ... For their city was the metropolis of our city ... so as to consider us and them as citizens of one *demos*, and both [cities] to be considered to be one city'[84]. Some Byzantines went to extremes: Bessarion, the former archbishop of Nicaea and later cardinal of the Catholic Church, believed that there was no other way to save

81. *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregory X*, p. 71 (no. 25).

82. George Pachymeres, *Relationes Historicas*, ed. by A. Failler and trans. in French by. V. Laurent, *CFHB* XXIV/2, Paris 1984, p. 461.

83. Ubertino Pusculo, 'Constantinopolis', ed. A. Ellissen, in *Analekten der mittel und neugriechischen Literatur*, vol. 3, Leipzig 1857, p. 21 (l. 464-) – 22 (l. 491).

84. Demetrios Cydones, 'Ῥωμαίοις Συμβουλευτικός. Ad Romaeos deliberativa', in *PG*, vol. 154, col. 977.

the empire than the 'union with the Latin nation'[85]. In July 1453, he suggested explicitly to the doge of Venice Francesco Foscari that if the western Europeans liberated Constantinople from the Turks, 'that city which formerly belonged to your republic ... would be yours again once victory has been achieved'[86]. Similarly, Emmanuel Georgillas, writing shortly after the Turkish conquest of Constantinople, made the astonishing suggestion that the western rulers should liberate the Greeks from the Turks and then 'become their lords in the lands of the Romans [i.e., Byzantines]'[87].

But what about anti-Latin sentiment in Byzantium? Among the population of the empire, there are indications that there was widespread Latino-phobia after 1261. At the end of the thirteenth century, the Ecumenical Patriarch Athanasios I urged Emperor Andronicos Palaeologos to 'order ... that no one, especially the Latins, should enter the city [Constantinople] bearing arms. For this ... is important for security'[88]. When the Greek ecclesiastics who had signed the reunification of the two Churches in the Synod of Ferrara-Florence in 1438-39, were asked by Constantinopolitans why they had subscribed to the agreement, they answered: 'Because we feared the Franks'[89]. Ioannes Eugenicos replied in similar terms in answer to the question 'why [did] the Greeks accept the Latin decree in Florence'[90]. As Deno Geanakoplos put it, 'a certain proportion of the population ... preferred what seemed an inevitable Turkish conquest to what they believed would be a second Latin occupation of their capital in the wake of religious union'[91]. N. Oikonomides has claimed similarly that a philo-Turkish party was created in Byzantium as a reaction to the Latins[92]. The Grand Duke Loucas Notaras' remark in the fifteenth century that 'it would be better to see the

85. Bessarion, 'Τοῦ σοφωτάτου Νικαίας πρός τήν Ἀνατολικήν Σύνοδον Δογματικός Λόγος ἤ περί Ἑνώσεως. Sapientissimi Archiepiscopi Nicaeni ad Synodum Orientalem Oratio Dogmatica sive de Unione', in *PG*, vol. 161, Paris 1866, col. 609.

86. J. B. Ross and M. M. McLaughlin, *The Portable Renaissance Reader*, New York 1953, p. 73-74.

87. 'Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως', p. 216 (ls. 807-808).

88. *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, edition, translation and commentary by A.-M. Talbot, *CFHB* VII, Washington 1975, p. 42 (English translation on p. 43).

89. Michael Doucas, *Historia Byzantina*, p. 216; H. Magoulias, *Decline*, p. 181.

90. Ioannes Eugenicos, *Λόγος Ἀντιρρητικός*, p. 207-208.

91. Deno Geanakoplos, *Byzantium*, p. 224.

92. Nicolas Oikonomidès, *Hommes d' Affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIII-XV siècles)*, Conférence Albert-le-Grand, Montreal/Paris 1979, p. 33.

turban of the Turks reigning in the centre of the City than the Latin mitre' sums up that sentiment[93]. Apart from Notaras, George Scholarios also stated in the same period: 'we have need neither of the Latins' help nor of the Union'[94]. Before them, Joseph Vryennios had stated that anyone who believed that aid was going to come from the West 'was fooling himself with false hopes'[95]. George Amiroutzes claimed similarly that Emperor Ioannes Palaeologos went to the synod at Ferrara-Florence 'with empty hopes and dreaming with eyes wide open' that the pope and the Latins would send aid to the Byzantine empire[96]. Besides, Joseph Vryennios pointed out, even if the Latins sent aid against the Turks, 'after they [the Latins] capture the city [Constantinople] and destroy everything that belongs to us, they would be ready to suppress our faith and our nation and our name'[97].

I believe that what best describes the sentiment in the empire in the last two centuries of its existence is Emperor Manuel Palaeologos' skeptical comment in his funeral oration on his brother Theodore, in which he compared the Turkish yoke to the Latin one: 'I think that no drug could be considered altogether efficacious if it delivered the body from one ailment only to bring about a different malady instead, though less serious than the first one but nevertheless causing pain to the body'[98].

Aphrodite Papayianni
University of London

93 Michael Doucas, *Historia Byzantina*, p. 264; H. Magoulias, *Decline*, p. 210. On the philo-Turkish and philo-Latin sentiments in Byzantium in the fifteenth century see H. Evert-Kappesowa, 'La tiare ou le turban', *Byzantinoslavica* XIV (1953), p. 245-257.

94. Michael Doucas, *Historia Byzantina*, p. 255; H. Magoulias, *Decline*, p. 204-205.

95. George Zoras, *Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καί αἱ πρός Ἑλληνοτουρκικήν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ*, Athens 1954, p. 22, citing from *Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου τά εὑρεθέντα*, ed. E. Boulgares, T. Mandakases, Leipzig 1768, vol. 1, p. 482 (the latter book was inaccessible to me); Also see Nicephoros Kalogeras, *Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός*, p. 70.

96. M. Jugie, 'La lettre de Georges Amiroutzès au duc de Nauplie Demetrius sur le concile de Florence', *Byzantion* 14 (1939), p. 82.

97. George Zoras, *Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος*, p. 22, citing from *Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου τά εὑρεθέντα*, vol. 1, p. 482; Also see Nicephoros Kalogeras, *Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός*, p. 70. An anonymous author, who wrote a treatise addressed to the Byzantine emperor in the 1440s, claimed similarly: Nicephoros Kalogeras, *Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός*, p. 71.

98. Manuel II Palaeologos, *Funeral Oration*, p. 201 (English translation on p. 200).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η απήχηση των γεγονότων του 1204 στα βυζαντινά έγγραφα, στην ιστοριογραφία και στα κείμενα λαϊκής λογοτεχνίας: 1204-1453

Το άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει τις απόψεις σύγχρονων και μεταγενέστερων Βυζαντινών αυτοκρατόρων, πατριαρχών, εκκλησιαστικών αρχών, ιστορικών, χρονογράφων και συγγραφέων έργων λαϊκής λογοτεχνίας για τα γεγονότα του 1204. Ποια ήταν η γνώμη τους για τους σταυροφόρους, τους Βενετούς, το λατινικό κλήρο που έλαβε μέρος στη σταυροφορία, τον πάπα; Πώς ερμήνευσαν τις πράξεις των Λατίνων το 1204; Ποιά ήταν τα αισθήματά τους προς τους Λατίνους μετά το 1204; Φοβούνταν τη διοργάνωση μιας νέας σταυροφορίας εναντίον τους;

Κωνσταντίνος Δ.Σ. Παΐδας

Η έννοια της ευσέβειας και της δικαιοσύνης του βασιλέως στα βυζαντινά Κάτοπτρα Ηγεμόνος της ύστερης βυζαντινής περιόδου (1254-1403)

«Εἰ δὲ τὴν ἄγαν ἀκρίβειαν ζητοίη τις ἐν τοῖς αὐτοκράτορσι, οὐκ οἶμαί τινα τῶν ἀνέκαθεν τῆς 'Ρωμαίων ἐπιβεβηκότων ἡγεμονίας ἐν πᾶσιν εὐδοκιμηκότα κριθήσεσθαι, ἀλλ' ἐκ τοῦ πλεονάζοντος ἐν τοῖς ἤθεσι σφῶν καὶ ταῖς πράξεσιν ἑκάστῳ πολιτεία κεχαρακτήρισται. 'Ανέγκλητος γὰρ οὐδεὶς ἄν ποτε δόξαι οὐδ' ἀμιγὴς τῆς χείρονος ἕξεως· θειοτέρας γὰρ τοῦτο μοίρας, ἀλλ' οὐκ ἀνθρωπίνης εἴη ἄν ποτε φύσεως[1]». Η γενναία αυτή διαπίστωση του Ιωάννη Ζωναρά, δρουγγαρίου τῆς βίγλας, πρωτασηκρήτου και ενός από τους σημαντικότερους βυζαντινούς χρονογράφους και σχολιαστές κανόνων, αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τον προσανατολισμό των θεωρητικών και πρακτικών αναζητήσεων των Βυζαντινών πολιτικών διανοητών της υπερχιλιετούς ιστορίας της αυτοκρατορίας. Βαθιά διαποτισμένοι από τις αρχές-πεποιθήσεις του θεμελιωτή της πολιτικής θεωρίας της αυτοκρατορίας Ευσεβίου Καισαρείας[2] οι Βυζαντινοί πολιτικοί στοχαστές αποδέχθηκαν τη *βασιλεία* ως ιδανική πολιτειακή μορφή[3] και αφοσιώθηκαν στην ανίχνευση των ιδιοτήτων που πρέπει να διακρίνουν τον ιδεατό ηγεμόνα (*βασιλέα*). Για την επίτευξη του στόχου αυτού αξιοποίησαν στον μέγιστο βαθμό την πνευματική παρακαταθήκη του Πλάτωνος, του Ξενοφώντος, του Ισοκράτους, αλλά και του Λιβάνιου, του Θεμίστιου και του Προκόπιου Γάζης[4]. Ως αποτέλεσμα αυτής της διεργασίας, κατά την οποία οι αντιλήψεις των πολιτικών φιλοσόφων της κλασικής αρχαιότητας, της ελληνιστικής περιόδου και της ύστερης αρχαιότητας αφομοιώθηκαν δημιουργικά από τους χριστιανούς διανοητές και προσαρμόστηκαν στη χριστιανική διδασκαλία, προέκυψε ένα νέο γραμματειακό είδος, το *κάτοπτρον ηγεμόνος*, το οποίο ανήκει στο *γένος συμβουλευτικόν*[5] και αποσκοπεί όχι στην παρουσίαση των αρετών ενός συγκεκριμένου ηγεμόνος, όπως συμβαίνει με το είδος του *βα-*

1. Ιωάννης Ζωναράς, *'Επιτομή 'Ιστοριῶν* (έκδ. Th. Büttner-Wobst), 18.29.12-19.

2. Σχετικά βλ. Ευσέβιος Καισαρείας, *Βίος Κωνσταντίνου*, και *Τριακονταετηρικὸς λόγος*, έκδ. F. Winkelmann, *Eusebius Werke*, Berlin: Akademie-Verlag 1975.

3. Μοναδική εξαίρεση συνιστούν ο *Περὶ Πολιτικῆς 'Επιστήμης* διάλογος του Πέτρου Πατρικίου (έκδ. C.M. Mazzucchi, *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus*, Milano 1982) και, κυρίως, ο Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός που ανέπτυξαν προβληματισμό πολιτειολογικού χαρακτήρα.

4. Σχετικά βλ. P. Hadot, "Fürstenspiegel", *RAC* 8 (1972), σ. 555-632 (επί του προκειμένου σ. 569-604, 576-578.

5. Σχετικά βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία, 'Η λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. Α΄, Αθήνα[2] 1991, σ. 162 (μτφ. Ι. Β. Αναστασίου).

σιλικού εγκωμίου, αλλά στη σκιαγράφηση της εικόνας του ιδανικού ηγεμόνος[6]. Ο συντάκτης του *κατόπτρου ηγεμόνος* «φιλοτεχνεί τον ανδριάντα» του άριστου μονάρχη (*βασιλέως*) και, ταυτοχρόνως, προβαίνει σε συγκεκριμένες επισημάνσεις-προειδοποιήσεις που σχετίζονται άλλοτε με το ήθος και την πολιτεία του αποδέκτη του κειμένου του και άλλοτε με τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν κατά την περίοδο που συντάσσεται το κείμενο[7].

Ο Hunger εντόπισε πρώτος την διαφορά που υφίσταται μεταξύ του *βασιλικού εγκωμίου* και του *κατόπτρου ηγεμόνος* –η μεταξύ τους διαφοροποίηση διέφυγε την προσοχή του Adot[8]– και διέκρινε τα *κάτοπτρα ηγεμόνος* σε αυτά που «ακολουθούν τη γνωμολογική παράδοση και αποτελούνται από πολλά μικρά κεφάλαια (Αγαπητός Διάκονος, Βασίλειος Α΄, Μανουήλ Β΄)», και σε εκείνα, «των οποίων η παρουσίαση εμφανίζει μία νοηματική συνέχεια και, εν μέρει, επιτρέπουν μία διάρθρωση σε μικρότερα κεφάλαια (Συνέσιος Κυρήνης, Κεκαυμένος, Θεοφύλακτος Αχρίδος, Νικηφόρος Βλεμμύδης, Θωμάς Μάγιστρος)». Ωστόσο, η διάκριση αυτή μόνο φορμαλιστική βάση διαθέτει, ενώ από δομική-θεματική άποψη έχει πλέον αναθεωρηθεί[9].

Στα πλαίσια της παρούσας έρευνας εξετάζονται οι έννοιες της ευσέβειας και της δικαιοσύνης του βασιλέως –αυτές κατέχουν κυρίαρχη θέση στη θεματική των βυζαντινών *κατόπτρων ηγεμόνος*– όπως αναπτύσσονται στα κείμενα του είδους που ανήκουν στην ύστερη βυζαντινή περίοδο[10], και είναι τα εξής:

6. Γενικά για τα βυζαντινά *κάτοπτρα ηγεμόνος* βλ. W. Blum, *Byzantinische Fürstenspiegel. Agapetos, Theophylakt von Ochrid, Thomas Magistros*, [Bibliothek der griechischen Literatur 14], Stuttgart 1981, σ. 1-58· I. Cičurov, "Gesetz und Gerechtigkeit in den byzantinischen Fürstenspiegeln des 6.-9. Jahrhunderts", στον τόμο: L. Burgmann, Marie-Theres Fögen, A. Schminck (εκδ.), *Cupido legum*, Francfort 1985, σ. 33-45· G. Prinzing, "Beobachtungen zu "integrierten" Fürstenspiegeln der Byzantiner", *JÖB* 38 (1988), σ. 1-31· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 245-256· ιδιαίτερα για τα κείμενα του είδους που ανήκουν στην πρώιμη και μέση περίοδο βλ. Κ. Παΐδας, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνος» της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου (398-1085)*, [δακτ. Διδακτορική διατριβή], Κομοτηνή 2002, όπου παρατίθεται και εξαντλητική βιβλιογραφία.

7. Σχετικά βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 246, και Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 167-168.

8. Σχετικά βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 245-246· Hadot, "Fürstenspiegel", passim.

9. Σχετικά βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 168.

10. Τα βυζαντινά *κάτοπτρα ηγεμόνος* της πρώιμης και της μέσης βυζαντινής περιόδου αποτέλεσαν το αντικείμενο παλαιότερης έρευνάς μας, η οποία επικεντρώθηκε στη διερεύνηση της θεματικής των συγκεκριμένων κειμένων –με έμφαση στην ανίχνευση και στην αιτιολόγηση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων που παρατηρούνται σε αυτά ως προς τη θεματική τους δομή. Σχετικά βλ. Παΐδας, *Η θεματική, ό.π.*, passim.

1) Νικηφόρου Βλεμμύδη, *Βασιλικὸς 'Ανδριάς*[11]. Το κείμενο συνέταξε ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, εξέχουσα πνευματική προσωπικότητα του κράτους της Νίκαιας, προς όφελος του μαθητή του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι, κατά τη χρονική περίοδο μεταξύ του θανάτου του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (3 Νοεμβρίου 1254) και της επίσημης στέψης του Θεόδωρου Β΄ από τον νεοεκλεγέντα πατριάρχη. Οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν όμως κατά την περίοδο εκείνη –ο Θεόδωρος Β΄ έπρεπε αμέσως μετά την αναγόρευσή του σε αυτοκράτορα να μεριμνήσει για την πλήρωση της πατριαρχικής θέσης, η οποία είχε χηρεύσει μετά τον θάνατο του πατριάρχη Μανουήλ, προκειμένου να στεφθεί κανονικά από τον νέο πατριάρχη[12] – αλλά και μία προσωρινή ρήξη στις σχέσεις μεταξύ μαθητή και διδασκάλου –ο Βλεμμύδης αρνήθηκε να δεχθεί την πρόταση της ἐν Νικαίᾳ συνόδου και να ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο[13]– δεν επέτρεψαν στον Βλεμμύδη να εκφωνήσει, ή τουλάχιστον να παραδώσει ιδιοχείρως, τον λόγο του ενώπιον του Θεόδωρου Β΄ και αναγκάστηκε να του τον αποστείλει. Αυτό που πρέπει να θεωρείται ως αδιαμφισβήτητο είναι ότι οι αρχές και οι αξίες που προβάλλονται στον *Βασιλικὸ 'Ανδριάντα* ήταν γνωστές στον Θεόδωρο Β΄ από την περίοδο της μαθητείας του δίπλα στον λόγιο Βλεμμύδη[14]. Ως εκ τούτου, σκοπός του κειμένου ήταν προφανώς η ανέλκυση στην μνήμη του νέου αυτοκράτορος όσων με τόση επιμέλεια είχε διδαχθεί, προκειμένου να είναι επαρκής, όταν θα κληθεί να αναλάβει τα ηνία του κράτους της Νίκαιας και να επωμιστεί

11. Έκδ. H. Hunger-I. Ševčenko, *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς 'Ανδριὰς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes*, Wien 1986, σ. 44-116. Γενικά για τον Νικηφόρο Βλεμμύδη και για τον *Βασιλικὸ 'Ανδριάντα* βλ. Κ. Γ. Νιάρχος, *Τα ιδιώματα του ηγεμόνα: αναφορά στην πολιτική διανόηση του Θεοδώρου ΙΙ (Λάσκαρι) και του Νικηφόρου Βλεμμύδη*, [Φιλοσοφία και πολιτική], Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρία, Αθήνα 1982· Κ. Π. Χρήστου, *'Ο Βασιλικὸς 'Ανδριὰς τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη. Συμβολὴ στὴν πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν*, Θεσ/νίκη 1996· Τριαντάρη-Μαρᾶ, *Οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις τῶν βυζαντινῶν διανοητῶν*, σ. 115-132.

12. Σχετικά βλ. Γεωργίου Ακροπολίτη, *Χρονική Συγγραφή*, έκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera I*, Teubner, Leipzig 1903, 53.106, και Νικηφόρου Γρηγορά, *'Ρωμαϊκὴ 'Ιστορία*, έκδ. I. Bekker, *CB* I-III (1855), 3.1.53-55.

13. Σχετικά βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδη, *Ἐπιστολὴ* 13, έκδ. N. Festa, *Theodori Ducae Laskaris Epistulae CCXVII*, Firenze 1898, και *Διήγησις Μερική*, έκδ. J. A. Munitiz, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior*, [Corpus Christianorum, Series Graeca 13], Leuven-Turnhout 1984, A, 76 κ.ε.

14. Σχετικά βλ. Χρήστου, *'Ο Βασιλικὸς 'Ανδριὰς τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη*, σ. 42-43.

τις τύχες της πληγωμένης αυτοκρατορίας.

Το πλήρες κείμενο του *Βασιλικοῦ 'Ανδριάντος* παραδίδεται μόνον από έναν κώδικα, χαρτώο του δεύτερου ημίσεος του 14ου αιώνος, τον Marcianus Graecus Z 445 (=N.C. 676) ff. 96v-115r[15]. Επίσης το κείμενο παραδίδουν ελλιπώς ο κώδικας Sinaiticus Graecus 28, ο οποίος είναι περγαμηνός, κολοβός και ανήκει στα τέλη του 13ου αιώνος[16], και ο κώδικας Vaticanus Graecus 1764, ο οποίος είναι βομβύκινος, ακέφαλος και ανήκει στα τέλη του 13ου αιώνος[17]. Ιδιαίτερα σημαντική για την παράδοση του *Βασιλικοῦ 'Ανδριάντος* είναι η *Παράφραση* που εκπόνησαν ο Γεώργιος Γαλησιώτης και ο Γεώργιος Οιναιώτης με terminus post quem το έτος 1334, η οποία διαθέτει σημαντική δική της χειρόγραφη παράδοση. Το κείμενο του *Βασιλικοῦ 'Ανδριάντος* εξέδωσε πρώτος ο A. Mai στη Ρώμη το 1827 και η έκδοση αυτή ανατυπώθηκε από τον Migne στην *P.G* 142, στ. 658-674. Ωστόσο, το βασικότερό της πρόβλημα είναι πως ο εκδότης βασίστηκε μόνο στον Sinaiticus Graecus 28 και, ως εκ τούτου, είναι κολοβή κατά τα τρία τελευταία κεφάλαια. Επίσης, ο Mai εξέδωσε και την *Παράφραση* των Γαλησιώτη-Οιναιώτη, η οποία ανατυπώθηκε και εκείνη στην *P.G* 142, στ. 611-657. Εβδομήντα έτη αργότερα ακολούθησε η έκδοση του *Βασιλικοῦ 'Ανδριάντος* από τον Emminger, *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln, I. Zum ἀνδριὰς βασιλικὸς des Nikephoros Blemmydes*, ο οποίος έλαβε υπόψη του εκτός από τον Sinaiticus Graecus 28 και τον Marcianus Graecus Z 445. Ωστόσο, έπρεπε να παρέλθουν ογδόντα ακόμη έτη, για να ακολουθήσει η κριτική έκδοση των Hunger-Ševšenko, *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς 'Ανδριὰς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes*, Wien 1986, σ. 44-116, η οποία βασίζεται και στους τρεις κώδικες που παραδίδουν το κείμενο. Στην έκδοση αυτή περιλαμβάνεται και το κείμενο της *Παράφρασης* εκδεδομένο με βάση όλα τα γνωστά χειρόγραφα που την παραδίδουν, ενώ τη μελέτη του σύγχρονου αναγνώστη διευκολύνει η αγγλική μετάφραση του *Βασιλικοῦ 'Ανδριάντος* από τον Ševšenko και η γερμανική μετάφραση της *Παράφρασης* από τον Hunger.

15. Για την περιγραφή του κώδικα βλ. K. Emminger, *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln, I. Zum ἀνδριὰς βασιλικὸς des Nikephoros Blemmydes*, Prog. D. Königl. Maximilians-Gymn. für das Schuljahr 1905/1906, München 1906, σ. 3-4.

16. Σχετικά βλ. Ševšenko, "A new Manuscript of Nicephorus Blemmydes *Imperian Statue*", *BSt* 5 (1978), σ. 222-232.

17. Σχετικά βλ. P. Canart, *Codices Vaticani Graeci, Codices 1745-1962*, I (1970), 84-89, II (1973), xxxi.

2) Θωμά Μαγίστρου, *Λόγος περὶ βασιλείας*[18]. Το κείμενο συνέταξε ο Θωμάς Μάγιστρος, ένας από τους σημαντικότερους φιλολόγους και διανοούμενους της Θεσσαλονίκης του 14ου αιώνα, με αποδέκτη τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο. Αναφορικά με την χρονολόγηση του *Λόγου περὶ βασιλείας* θα πρέπει να ορίσουμε ως terminus post quem το 1324 –τότε ο Θωμάς ζούσε στην Θεσσαλονίκη ως ιδιώτης και δεν είχε περιβληθεί ακόμη το μοναχικό σχήμα[19]– και ως terminus ante quem την 24ης Μαΐου του 1328, ημερομηνία κατά την οποίαν ο Ανδρόνικος Γ΄ κατέστη μονοκράτωρ.

Ο *Λόγος περὶ βασιλείας* παραδίδεται από έναν μόνο κώδικα, χαρτώο του 14ου αιώνα, τον Vaticanus Graecus 714 (olim 885), ο οποίος περιέχει το σύνολο των έργων του Θωμά Μαγίστρου, και καταλαμβάνει τα ff. 94r-125v[20].

Τον *Λόγο περὶ βασιλείας* εξέδωσε πρώτος ο A. Mai, *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita ab Angelo Maio...*, τ. VIII, Romae 1828, σ. 145-172. Η έκδοση αυτή ανατυπώθηκε από τον Migne στην *P.G* 145, στ. 448-496. Για τον *Λόγο περὶ βασιλείας* διαθέτουμε δύο μεταφράσεις, μία λατινική από τον Migne που τυπώνεται στην *P.G* δίπλα στο πρωτότυπο κείμενο και μία γερμανική από τον Blum, *Byzantinische Fürstenspiegel. Agapetos, Theophylakt von Ochrid, Thomas Magistros*, [Bibliothek der griechischen Literatur 14], Stuttgart 1981. Προσφάτως το κείμενο εκδόθηκε κριτικά από την Paola Volpe Cacciatore, *Toma Magistro. La Regalità. Testo critico, introduzione e indici*, Napoli 1997.

3) Μανουήλ Παλαιολόγου, *'Υποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*[21]. Το κείμενο συνέγραψε ο λόγιος αυτοκράτωρ Μανουήλ Β΄ και το προσέφερε ως κανόνα άσκησης της βασιλικής εξουσίας στον γιο και διάδοχό του Ιωάννη. Η ιδιαίτερη ση-

18. Έκδ. Paola Volpe Cacciatore, *Toma Magistro. La Regalità. Testo critico, introduzione e indici*, Napoli 1997. Γενικά για τον Θωμά Μάγιστρο και για τον *Περὶ βασιλείας* λόγο του βλ. E. Amman, "Thomas Magistros", *DTC* 15 (1946), σ. 779-780· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 254-255· Blum, *Byzantinische Fürstenspiegel*, σ. 49-56· Στ. Σχαλιστής, *Θωμᾶς Μάγιστρος. Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο του*, Ε.Ε.Θ.Σ., τ. 28, παράρτ. 48, Α.Π.Θ., Θεσ/νίκη 1984· Τριαντάρη-Μαρᾶ, *Οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις τῶν βυζαντινῶν διανοητῶν*, σ. 165-257.

19. Σχετικά βλ. Σχαλιστής, *Θωμᾶς Μάγιστρος*, σ. 45-49.

20. Τον κώδικα περιγράφει λεπτομερώς ο R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci, III. Codices 604-866*, [Bibl. Ap. Vat. Codices manu scripti recensiti], Bibliotheca Vaticana 1950, σ. 207-209.

21. Έκδ. J. P. Migne, *P.G* 156, στ. 320-384. Γενικά για το κείμενο βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 255-256. Επίσης, Χ. Δενδρινός, «Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου *'Υποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*», *Β΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, Αθήνα 2000, σ. 159-162.

μασία του συγκεκριμένου κειμένου, πέραν του ότι συνιστά το ύστατο δείγμα του λογοτεχνικού αυτού είδους που μας κληροδοτήθηκε από το Βυζάντιο, έγκειται στο ότι ο συντάκτης του εθεωρείτο από τους συγχρόνους του ως η ενσάρκωση του πλατωνικού ιδεώδους του «φιλοσόφου-βασιλέως». Αναφορικά με την χρονολογία σύνταξης του *κατόπτρου ηγεμόνος* του Μανουήλ Β΄ ως terminus post quem θα πρέπει να θεωρηθεί ο Δεκέμβριος του 1399, οπότε και ο Μανουήλ Β΄ ξεκίνησε το ταξίδι του στην Δύση, προκειμένου να εξασφαλίσει την οικονομική και στρατιωτική αρωγή των ηγεμόνων της Δύσης έναντι της προφανούς, πλέον, τουρκικής απειλής. Η ολοκλήρωση του κειμένου θα πρέπει να έγινε πριν από τον Ιούνιο του 1403, οπότε ο Μανουήλ επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και προσέφερε στον νεαρό Ιωάννη το πόνημά του, το οποίο βέβαια είχε προσαρμόσει κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να έχει μεν διαχρονική αξία, αλλά, ταυτοχρόνως, να είναι κατανοητό και εύληπτο στον έφηβο σχεδόν αποδέκτη του[22].

Το κείμενο των *Βασιλικῶν 'Υποθηκῶν* παραδίδεται από τους εξής κώδικες[23]: α) Vaticanus graecus 1107 (15ου αιώνος), ff. 137-139v (εισαγωγική επιστολή), 140-164v (κείμενο), β) Vaticanus graecus 16 (15ου αιώνος), ff. 362-364 (εισαγωγική επιστολή), 364v-389 (κείμενο), γ) Vaticanus graecus 1619 (15ου αιώνος), ff. 186-188v (εισαγωγική επιστολή), 188v-210v (κείμενο), δ) Vindobonensis philologicus graecus 98 (15ου αιώνος), ff. 3-5 (εισαγωγική επιστολή), 5v-30 (κείμενο), ε) Vindobonensis theologicus graecus 252 (2ο μισό 16ου αιώνος), ff. 49-59v (περιέχει μόνο τους δύο τελευταίους στίχους του επιστολικού προλόγου και το πρώτο μέρος του κειμένου), &) Monacensis graecus 411 (16ου αιώνος), ff. 119-121v (εισαγωγική επιστολή), 122-151v (κείμενο).

Η editio princeps των *Βασιλικῶν 'Υποθηκῶν* πραγματοποιήθηκε από τον J. Leunclavius, *Precepta educationis regiae*, Basle 1578, και ανατυπώθηκε από τον Migne στην *P.G* 156, στ. 320-384.

22. Σχετικά βλ. Δενδρινός, «Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου *'Υποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*», σ. 159.

23. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου των *Βασιλικῶν 'Υποθηκῶν* μου προσέφερε ο Dr. Χαράλαμπος Δενδρινός, ο οποίος σε συνεργασία με την Ιουλιανή Χρυσοστομίδου ετοιμάζει την κριτική έκδοση του κειμένου στο Hellenic Institute, Royal Holloway, University of London. Τον ευχαριστώ θερμά.

Κατά την πολιτική θεωρία της βυζαντινής αυτοκρατορίας ο βασιλεύς λαμβάνει την εξουσία του από τον Θεό και, ως εκ τούτου, οφείλει να τον μιμείται κατά την άσκηση των καθηκόντων του και να λειτουργεί ως επίγεια εικόνα εκείνου[24]. Η θέση αυτή, η οποία αποτέλεσε το αποκορύφωμα της συνεισφοράς της χριστιανικής σκέψης στο βυζαντινό πολιτικό ιδεώδες[25], συνιστά τον πυρήνα του βυζαντινού πολιτικού στοχασμού και ώθησε τους διανοητές της αυτοκρατορίας να διερευνήσουν τη σχέση που υφίσταται μεταξύ του φορέα της μέγιστης επίγειας αρχής και της υπερκόσμιας εξουσίας.

Οι συγγραφείς των βυζαντινών *κατόπτρων ηγεμόνος* της πρώιμης και μέσης περιόδου υιοθέτησαν την άποψη για τη θεία προέλευση της βασιλικής εξουσίας και υποστήριξαν πως ο φορέας της μέγιστης επίγειας αρχής θα πρέπει να διακρίνεται για την ευσέβειά του, να μιμείται την αρχέτυπη εξουσία, να προασπίζει το ορθό δόγμα, να προστατεύει τους εκκλησιαστικούς λειτουργούς και να καθοδηγεί τους υπηκόους του στην οδό της ευσέβειας. Επιπρόσθετα, υποστήριξαν πως ο βασιλεύς υπόκειται σε διαρκή έλεγχο για τον βίο και την πολιτεία του από το θείο, πως η στάση του έναντι των υπηκόων του επηρεάζει καθοριστικά τη στάση του θείου έναντι εκείνου και πως η βασιλική εξουσία δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται από τον κάτοχό της ως αυτοσκοπός, αλλά ως δίοδος που δυνητικά οδηγεί τον κάτοχό της στην αιώνια ζωή[26].

Η θεμελιώδης αρχή που διέπει τα βυζαντινά *κάτοπτρα ηγεμόνος* της πρώιμης και μέσης περιόδου, σύμφωνα με την οποία ο φορέας της μέγιστης επίγειας αρχής εκλέγεται από την αρχέτυπη εξουσία ένεκα της υπεροχής του ως προς τις ατομικές του αρετές σε σχέση με τους υπηκόους του, στα κείμενα του είδους που ανήκουν στην ύστερη περίοδο θεωρείται ως αυτονόητη και, ως εκ τούτου, δεν αναφέρεται ρητά παρά μόνον από τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο. Σε σχέση δε με τα *κάτοπτρα ηγεμόνος* της πρώιμης και μέσης περιόδου παρατηρείται ότι και στα κείμενα του είδους της ύστερης περιόδου απουσιάζει κάθε αναφορά στους καθεστωτικούς παράγοντες ως μετόχους στη διαδικασία εκλογής του βασιλέως, κατά τέτοιο τρόπο ώστε αφαιρείται από αυτούς κάθε δικαίωμα αμφι-

24. Σχετικά βλ. Ευσέβιος Καισαρείας, *Τριακονταετηρικός*, 1.6.32 και εξής, 3.5.19-21.

25. Σχετικά βλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964, σ. 49-63. Επίσης, βλ. R. Farina, *L'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Zürich 1966, σ. 107-127, 166-255.

26. Σχετικά βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 1-34 passim.

σβήτησης της εξουσίας του. Οι συγγραφείς των εξεταζόμενων πηγών υποστηρίζουν πως η επίγεια εξουσία επιβάλλεται να ασκείται από τον βασιλέα κατά μίμηση της υπερκόσμιας αρχής, ούτως ώστε εκείνος να καταστεί θεοφιλής, να κερδίσει την εύνοια και την αγάπη των υπηκόων του, να εξασφαλίσει την αρωγή της υπερκόσμιας αρχής, να αποδείξει πως λειτουργεί ως επίγεια εικόνα του αρχετύπου του, να δικαιώσει την εκλογή του για το ύπατο αξίωμα και να ανταποκριθεί στην αποστολή που του ανέθεσε το θείο. Την υποχρέωση αυτή του βασιλέως να μιμείται την αρχέτυπη εξουσία, την οποία αποδέχεται σιωπηρά ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, επισημαίνουν ρητά ο Νικηφόρος Βλεμμύδης (αγαθότητα-φιλανθρωπία)[27] και ο Θωμάς Μάγιστρος (επιείκεια-φιλανθρωπία-πραότητα)[28].

Ακολούθως, ο βασιλεύς οφείλει να διακρίνεται για το ευσεβές φρόνημά του και να εκφράζει ακατάπαυστα τον σεβασμό και την ευγνωμοσύνη του προς την αρχέτυπη εξουσία, αξιοποιώντας την εξουσία που κατέχει προς όφελος των υπηκόων του και απέχοντας από κάθε ενέργεια που απάδει προς τη χριστιανική διδασκαλία. Διότι, εάν ακολουθήσει την πρακτική αυτή, θα δικαιώσει την εκλογή του στο ύπατο αξίωμα και θα εδραιώσει την εξουσία του, καθώς θα εξασφαλίσει την προστασία και την αρωγή του θείου κατά την άσκηση των καθηκόντων του[29]. Αξίζει να επισημανθεί πως σε σχέση με τα *κάτοπτρα ηγεμόνος* της πρώιμης και μέσης περιόδου στις εξεταζόμενες πηγές απουσιάζει η αναφορά στο αγαθό της αιώνιας ζωής, της οποίας ο βασιλεύς θα μπορούσε να καταστεί κοινωνός[30], καθώς οι συντάκτες των πηγών αυτών επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους σε πρακτικότερα, «επίγεια» οφέλη.

Επιπλέον, απαράγραπτο χρέος του βασιλέως συνιστά η προστασία της αληθινής πίστης του Χριστού και του ορθού δόγματος από κάθε αιρετική θεώρηση

27. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς 'Ανδριάς*, 7: «*βασιλεία μὲν οὖν εἰκονίζει κράτος θεοῦ...», 35: τῷ δὲ καθ' ὁμοίωσιν τεταγμένῳ θεοῦ καὶ τοῦ πλάσματος αὐτοῦ πεπιστευμένῳ τὴν ἐπιμέλειαν...*».

28. Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας*, 4: «*'Αλλὰ τοῦ μεγάλου βασιλέως ἐπείπερ ὁμώνυμος εἶ, σπουδάσεις εὖ οἶδα καὶ τούτου ζηλωτὴς γεγονέναι κατὰ τὸ σὸν δεδυνῆσθαι, χρηστότητι μὲν καὶ ἐπιεικείᾳ τρόπων κεχρημένος πρὸς πάντας(...) καὶ τῆς ἁπασῶν μεγίστης προσηγορίας τυγχάνεις, θεοείκελός τις καὶ ὢν καὶ βοώμενος*».

29. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς 'Ανδριάς*, 172-201· Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας*, 2· Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *'Υποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*, Ε΄, Ι΄, ΚΖ΄.

30. Σχετικά βλ. πατριάρχης Φώτιος, *'Επιστολή*, 471-478 και *Κεφάλαια Παραινετικά*, 52. Επίσης, Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 8-9.

και από κάθε προσπάθεια στρέβλωσης της διδασκαλίας της Εκκλησίας. Η υποχρέωση αυτή του βασιλέως επισημαίνεται ρητά από τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, αλλά θεωρείται ως αυτονόητη και από τους υπόλοιπους συντάκτες των εξεταζόμενων πηγών[31].

Προκειμένου δε ο φορέας της βασιλικής εξουσίας να αποδείξει με αδιάσειστα τεκμήρια πως διακατέχεται από την αρετή της ευσέβειας, οφείλει, πέραν της ατομικής του πνευματικής άσκησης και πορείας προς την ένωση με την αρχέτυπη εξουσία, να καθοδηγεί το σύνολο των υπηκόων του στην οδό της ευσέβειας μέσω του ατομικού του παραδείγματος και των υποδείξεών του, ούτως ώστε να θεωρηθεί ως υπεύθυνος για την ψυχική σωτηρία εκείνων και να δικαιώσει την εκλογή του για το ύπατο αξίωμα. Η θέση αυτή διαπνέει το σύνολο των εξεταζόμενων πηγών, αλλά ρητά εντοπίζεται στο κείμενο του Νικηφόρου Βλεμμύδη και του Θωμά Μαγίστρου[32].

Υιοθετώντας τις αντιλήψεις των προγενέστερων συγγραφέων του είδους, οι συντάκτες των εξεταζόμενων πηγών επισημαίνουν ότι ο βασιλεύς αξιολογείται διαρκώς από την αρχέτυπη εξουσία για τον τρόπο με τον οποίο εκείνος διαχειρίζεται και αξιοποιεί την εξουσία που κατέχει, καθώς και για τον βίο και τη στάση του έναντι των υπηκόων-συνανθρώπων του. Εάν δε αποδείξει πως ασκεί τα καθήκοντά του σύμφωνα με τις επιταγές του θείου, θα απολαμβάνει την αρωγή της αρχέτυπης εξουσίας, θα εδραιώσει την εξουσία του και η περίοδος της βασιλείας του θα θεωρείται από τους υπηκόους του ως περίοδος κοινωνικής ομαλότητας και άριστης διοίκησης[33].

Αναφορικά με την υποχρέωση του βασιλέως να προστατεύει και να τιμά την Εκκλησία (τον θεσμό και τους λειτουργούς της), θέμα που τόσο απασχόλησε τους συγγραφείς των βυζαντινών *κατόπτρων ηγεμόνος* της πρώιμης και μέσης περιόδου, στις εξεταζόμενες πηγές εντοπίζεται ρητή αναφορά μόνο στο κείμενο του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, η προσέγγιση του οποίου είναι σαφώς πιο επιφανειακή σε σχέση με τις αναφορές των προγενέστερων συγγραφέων του είδους[34].

31. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *'Υποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*, ΙΒ΄.

32. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς 'Ανδριάς*, 172-201· Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας*, 1, 30.

33. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς 'Ανδριάς*, 61-63· Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας*, 30· Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *'Υποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*, Ζ΄, Η΄.

34. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *'Υποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*, ΙΑ΄.

Επίσης, από τις εξεταζόμενες πηγές απουσιάζει η άποψη που με τόσο σθένος τόνισαν οι συγγραφείς των κειμένων του είδους της πρώιμης και μέσης περιόδου, σύμφωνα με την οποία ο βασιλεύς δύναται να κατακτήσει την αιώνια ζωή, εάν συνειδητοποιήσει πως η επίγεια εξουσία δεν συνιστά αυτοσκοπό, αλλά πρέπει να εκλαμβάνεται ως δίοδο που, δυνητικά, μπορεί να οδηγήσει τον κάτοχό της στην αιώνια ζωή[35].

Κατά την πολιτική θεωρία της αυτοκρατορίας ο φορέας της μέγιστης επίγειας αρχής ήταν *princeps legibus solutus*[36] και είχε κατ' αποκλειστικότητα το δικαίωμα να νομοθετεί, να τροποποιεί και να καταργεί νόμους[37]. Αυτό, βέβαια, δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση ότι εκείνος μπορούσε να καταπατεί τους νόμους που ίσχυαν για τους υπηκόους του και να αυθαιρετεί κατά βούληση[38], αλλά ότι όφειλε ως επίγεια εικόνα της υπερκόσμιας εξουσίας να ρυθμίζει τη νομοθεσία προς όφελος των υπηκόων του –με απώτερο σκοπό την καταστολή της αδικίας, την ηθική βελτίωση και την ένωση των υπηκόων του με την υπερκόσμια αρχή– και πάντοτε με πνεύμα επιεικείας και φιλανθρωπίας[39].

Κατά τους συγγραφείς των βυζαντινών *κατόπτρων ηγεμόνος* της πρώιμης και μέσης περιόδου ο βασιλεύς όφειλε να λειτουργεί ως τοποτηρητής της ειρηνικής έννομης τάξης και ως πρότυπο νομοταγούς πολίτη, να αξιολογεί τους υπηκόους του ανάλογα με τη στάση καθενός από αυτούς έναντι του νόμου, να απονέμει τη δικαιοσύνη άμεσα, με αμεροληψία και πραότητα, να διακρίνει τις

35. Σχετικά βλ. Αγαπητός Διάκονος, *Κεφάλαια Παραινετικά*, 59, 72· πατριάρχης Φώτιος, *Κεφάλαια Παραινετικά*, 41, 45. Παράλληλα, βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 33-34, 106-107.

36. Η αρχή αυτή διατυπώθηκε στον *Πανδέκτη* (*Dig*. I.3.31).

37. Σχετικά βλ. Θεμίστιος, *Λόγος* 19.228a (I.331.7) και *Λόγος* 16.212d (I.304.2).

38. Η υποχρέωση του βασιλέως να ζει και να πολιτεύεται σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία είχε αναγνωριστεί επίσημως και στις *Εισηγήσεις* (*Inst*. II.17.8)

39. Από την τεράστια βιβλιογραφία για τον χαρακτήρα του βυζαντινού δικαίου βλ. ενδεικτικά L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, [Österreichische Akademie der Wissenschaft. Denkschrift der Gesamtakademie, 2.], Wien 1953· H.J. Scheltema, "Byzantine Law", *The Cambridge Medieval History*, τ. IV, *The Byzantine Empire*. Part II, Cambridge 1967, σ. 55-77· Σ. Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999. Για την διαδικασία απονομής του δικαίου στην βυζαντινή αυτοκρατορία βλ. M. A. Bethmann-Hollweg, *Der römische Civilprozess*, τ. I-III, Bonn 1864-6 (ανατύπωση Aalen 1959)· M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht* (neu bearbeitet von Karl Hackl), München^2 1996. Για τον ρόλο του βασιλέως ως νομοθέτη βλ. D. Karamboula, "Der byzantinischen Kaiser als Politiker, Philosoph und Gesetzgeber (Politikos-Philosophos-Nomothetes)", *BZ* 50 (2000), σ. 5-50 passim. Για την ιστορία της βυζαντινής νομικής φιλολογίας βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Γ΄, Αθήνα 1994, σ. 183-379 (το κείμενο γράφει ο P. E. Pieler· μτφ. Ελευθερία Παπαγιάννη-Σ. Ν. Τρωιάνος).

ανυπόστατες και συκοφαντικές κατηγορίες και να επιβάλλει ποινές με σκοπό την ηθική βελτίωση του παρανομούντος και την προάσπιση της ειρηνικής έννομης τάξης με πνεύμα φιλανθρωπίας[40].

Οι συγγραφείς των βυζαντινών *κατόπτρων ηγεμόνος* της ύστερης περιόδου επισημαίνουν με ιδιαίτερη έμφαση το απαράγραπτο χρέος του φορέα της μέγιστης επίγειας αρχής να θεραπεύει τη δικαιοσύνη, να λειτουργεί ως πρότυπο νομοταγούς πολίτη και να εφαρμόζει πρώτος εκείνος τα κελεύσματα του νόμου που εγγυώνται την εύρυθμη λειτουργία του κράτους, να καταπολεμά την αδικία σε όλες της τις εκφάνσεις και να διασφαλίζει την ειρηνική έννομη τάξη εντός της αυτοκρατορίας. Διότι, εάν υιοθετήσει την πρακτική αυτή, θα δικαιώσει την εκ Θεού εκλογή του στο ύπατο αξίωμα, θα πείσει τους υπηκόους του για την ανάγκη εφαρμογής της κείμενης νομοθεσίας, θα εδραιωθεί στο ύπατο αξίωμα και θα καταστήσει την εξουσία του απρόσβλητη από κάθε κίνδυνο. Επιπλέον, στις εξεταζόμενες πηγές επισημαίνεται ότι ο βασιλεύς οφείλει να υποβάλλεται ακατάπαυστα σε αυτοκριτική για κάθε του ενέργεια, να συνειδητοποιήσει πως, εάν παραβεί τον νόμο, αυτομάτως θα καταστεί υπόλογος στη συνείδηση των υπηκόων του και ενώπιον της αρχέτυπης εξουσίας, να μην επιτρέπει σε κανέναν απολύτως να παρανομεί, κυρίως δε εάν πρόκειται για δικαστικούς λειτουργούς, στενούς συνεργάτες ή συγγενικά του πρόσωπα –σε αυτή την περίπτωση το κύρος του θα πληγεί πολύ περισσότερο, καθώς εύλογα οι υπήκοοί του θα θεωρήσουν πως αυτός τους παρέχει τη δυνατότητα να παρανομούν– και, όταν ασκεί τη νομοθετική εξουσία, να ενεργεί με μόνο του γνώμονα την προάσπιση του δικαίου και τη διατήρηση της ειρηνικής έννομης τάξης και επ' ουδενί την εξυπηρέτηση των ατομικών του συμφερόντων ή την προώθηση των συμφερόντων των οικείων του[41].

Ως θεράπων του δικαίου ο βασιλεύς οφείλει να αξιολογεί τη στάση των υπηκόων του έναντι του νόμου και να τους αντιμετωπίζει αναλόγως. Τα καθήκοντά του ως τοποτηρητή του δικαίου δεν εξαντλούνται στην πιστή εκ μέρους του

40. Σχετικά βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 50-76 passim.

41. Σχετικά βλ. Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας*, 6: «*Ἡλίκον οὖν ἔσται σοι κράτος, εἰ μετὰ τοῦ στρατοπέδοις κεχρῆσθαι καὶ μηδὲν ὁτιοῦν ἔξω τῶν νόμων πράττειν σπουδάζεις, ἀλλὰ τοὺς μὲν κυρίους εἶναι τῶν πραγμάτων παρασκευάζεις, πρῶτος δ' αὐτὸς δι' ὧν λέγεις καὶ πράττεις τουτοσὶ βεβαιῶν, παράδειγμα δικαιοσύνης καὶ τοῦ τί δεῖ ποιεῖν ἅπασιν εἶ*»· Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Ὑποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*, ΝΑ΄: «*εἴη δ' ἂν καὶ βασιλεὺς ἀγαθός καὶ νομοθέτης χρηστὸς καὶ κριτὴς ὡς ἄριστος, ἄρχοντα καὶ νομοθέτην καὶ κριτὴν ἑαυτοῦ ποιούμενος…*».

εφαρμογή των κανόνων δικαίου, αλλά υποχρεούται να παρεμποδίζει και να σωφρονίζει όσους ρέπουν προς την αδικία. Αναφορικά με την επιβολή ποινών σε όσους υπέπεσαν σε αξιόποινες πράξεις διατυπώνεται η άποψη πως ο βασιλεύς θα πρέπει να επιβάλλει επιεικείς ποινές και πάντοτε με πνεύμα φιλανθρωπίας, ούτως ώστε να προφυλάσσει μεν τους νομοταγείς πολίτες από αυτούς που έχουν την τάση να παρανομούν και να συμβάλλει στο σωφρονισμό και στην ηθική βελτίωση εκείνων, να μη δημιουργεί δε την εντύπωση πως εκλαμβάνει την επιβολή των προβλεπόμενων από τον νόμο κυρώσεων ως μέσο εκδίκησης και εξουθένωσης[42]. Η τάση που εκφράζεται στις εξεταζόμενες πηγές συνηγορεί υπέρ της κλιμακούμενης αυστηρότητας: όσοι υποπίπτουν σε κολάσιμες ενέργειες ή αποπειρώνται να ζημιώσουν τον ίδιο τον βασιλέα αρχικά θα πρέπει να υφίστανται επιεικείς ποινές, ούτως ώστε να έχουν την ευκαιρία να συνειδητοποιήσουν το σφάλμα τους, να αισθανθούν αιδώ για τις πράξεις τους και να επανέλθουν στην οδό της αρετής· εάν δε εξακολουθήσουν να ενεργούν με τον ίδιο τρόπο, θα πρέπει να υφίστανται αυστηρότερες ποινές –πάντοτε με πνεύμα φιλανθρωπίας– ώστε υπό την πίεση του νόμου να σωφρονιστούν και να απόσχουν από κάθε ενέργεια που αντιβαίνει τους κανόνες δικαίου[43].

Απαραίτητες προϋποθέσεις, υπό τις οποίες ο βασιλεύς θα ευδοκιμήσει στα καθήκοντά του ως θεράπων της δικαιοσύνης και ως τοποτηρητής της έννομης τάξης είναι: α) να εφαρμόζει τον νόμο και να επιβάλλει τις προβλεπόμενες από αυτόν κυρώσεις σε όσους υπέπεσαν σε αξιόποινες πράξεις όχι με ικανοποίηση, αλλά με λύπη και σε καμία περίπτωση ενόσω διαρκεί ο θυμός του για το αδίκημα που διέπραξαν, προκειμένου να παρουσιάζει απτές αποδείξεις των φιλάνθρωπων αισθημάτων που τρέφει για τους υπηκόους του[44], και β) να απονέμει τη δικαιοσύνη ανεπηρέαστος από τα φιλικά αισθήματα ή από τους φιλικούς δεσμούς που, ενδεχομένως, τον συνδέουν με τον έναν από τους διαδίκους και σε καμία περίπτωση να μην μεροληπτεί υπέρ εκείνου[45]. Στο πνεύμα αυτό ο Νικηφόρος Βλεμμύδης προσπάθησε να προειδοποιήσει τον αποδέκτη του κειμέ-

42. Γενικά για τον σκοπό της ποινής στο βυζαντινό δίκαιο βλ. Σ. Ν. Τρωιάνος, «Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο», στον τόμο: Σ. Ν. Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, σ. 13-65 (επί του προκειμένου σ. 16-20).

43. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, 34-48· Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας*, 4, 17· Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Ὑποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*, ΚΕ΄.

44. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, 34-48.

45. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, 215· Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας*, 6, 17.

νου του και να του επιστήσει την προσοχή αναφορικά με τον κίνδυνο της συκοφαντίας, προκειμένου εκείνος να μην είναι εύπιστος, να μην παρασύρεται από τις ανυπόστατες κατηγορίες των συκοφαντών και να μην αδικεί αθώους πολίτες επιβάλλοντάς τους ποινές για αδικήματα που ουδέποτε διέπραξαν[46]. Είναι άξιο προσοχής το γεγονός ότι για το ζήτημα της συκοφαντίας, το οποίο αποτέλεσε βασικό σημείο αναφοράς των κειμένων του είδους που ανήκουν στην πρώιμη και μέση περίοδο[47], δεν κάνει λόγο κανείς άλλος από τους συντάκτες των εξεταζόμενων ποινών πλην του Βλεμμύδη.

Επιπρόσθετα, οι συγγραφείς των εξεταζόμενων ποινών υποστηρίζουν πως, εάν ο βασιλεύς απονέμει το δίκαιο με επιεική και φιλάνθρωπη διάθεση, θα τυγχάνει ανάλογης μεταχείρισης για τα όποια σφάλματά του από την υπερκόσμια αρχή και, επιπλέον, θα αποδεικνύει εμπράκτως την αγάπη του προς τους υπηκόους του (με ό,τι μπορεί να συνεπάγεται αυτό τόσο για τη μεταξύ τους σχέση, όσο και για τη στάση του θείου έναντι εκείνου)[48]. Παρατηρείται επίσης ότι, όπως και στα *κάτοπτρα ηγεμόνος* της πρώιμης και μέσης περιόδου[49], το αίτημα για επιεική μεταχείριση όσων υποπίπτουν σε κολάσιμες πράξεις διατυπώνεται σταθερά στις εξεταζόμενες πηγές, προκειμένου να περιοριστεί η τάση των φορέων της μέγιστης επίγειας αρχής να επιβάλλουν επαχθείς ποινές[50]. Ωστόσο, δεν αμφισβητείται η αποτρεπτική ισχύς που ασκεί η απειλή επιβολής αυστηρών κυρώσεων σε εκείνους που έχουν την τάση να παραβαίνουν τον νόμο και για τον λόγο αυτό από τους συντάκτες των εξεταζόμενων κειμένων δεν διατυπώνεται το αίτημα για κατάργηση των επαχθών ποινών που προβλέπουν οι ισχύοντες νόμοι, παρά η αχρησία τους εκ μέρους του ασκούντος τη δικαστική εξουσία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένες πρωτότυπες σε σχέση με τα προγενέστερα κείμενα του είδους παραινέσεις. Πιο συγκεκριμένα, ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος ευθύς εξ αρχής προέβη στη διάκριση μεταξύ της εκούσιας και της ακούσιας παραβίασης του νόμου. Κατά τον συντάκτη των *Βασιλικῶν Υπο-*

46. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, 212-216.

47. Σχετικά βλ. πατριάρχης Φώτιος, *Ἐπιστολή*, 712-917· πατριάρχης Φώτιος, *Κεφάλαια Παραινετικά*, 55· Κεκαυμένος, *Λόγος Νουθετητικός*, 2-3. Επίσης, βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 67-70.

48. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, 34-48· Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας*, 4.

49. Σχετικά βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 70-73, 75-76.

50. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι μετά τη μεταρρύθμιση των Ισαύρων η βασική αρχή που διέπνεε την ποινική νομοθεσία ήταν η *ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον*. Σχετικά βλ. Τρωιάνος, *Οι πηγές*, σ. 118.

θηκών το πρώτο πράγμα που θα πρέπει να εξετάζει ο βασιλεύς κάθε φορά που καλείται να απονείμει δικαιοσύνη είναι το αν αυτός που υπέπεσε σε αξιόποινη πράξη το έκανε συνειδητά ή από άγνοια ή από κακή κρίση. Με βάση αυτήν τη διάκριση προκύπτει το συμπέρασμα πως ο βασιλεύς θα πρέπει κατά περίπτωση να αντιμετωπίζει με κλιμακούμενη αυστηρότητα όσους παρανόμησαν, ούτως ώστε να τυγχάνουν επιεικέστερη μεταχείριση ή ακόμη και συγχώρεση όσοι παραβίασαν τον νόμο από άγνοια, ενώ όσοι παρανόμησαν συνειδητά να υφίστανται τις προβλεπόμενες κυρώσεις (πάντοτε, βέβαια, με πνεύμα φιλανθρωπίας)[51].

Επίσης, ο Θωμάς Μάγιστρος υπέδειξε τη σημασία της παιδείας ως απαραίτητης προϋπόθεσης και ως εφοδίου του βασιλέως για τη θέσπιση των νόμων. Κατά τον Θωμά η σημαντικότερη, ίσως, ωφέλεια της παιδείας για τον φορέα της μέγιστης επίγειας αρχής έγκειται στο ότι μέσω αυτής εκείνος δύναται να τροποποιεί ή να θεσπίζει νέους νόμους, μέσω των οποίων καταστέλλεται η αισχρότητα και η αδικία και υποδεικνύεται η οδός της αρετής και της δικαιοσύνης στους υπηκόους. Εφόσον, λοιπόν, καθετί θετικό για τον άνθρωπο απορρέει από τους νόμους –επί του προκειμένου ο Θωμάς θεωρεί ως δεδομένες τις αγαθές προθέσεις και την ορθότητα των νόμων που θεσπίζει ο βασιλεύς– και εφόσον οι νόμοι είναι προϊόν της πνευματικής καλλιέργειας και της παιδείας του νομοθέτη-βασιλέως, εκείνος επιβάλλεται να φροντίζει διαρκώς για την απόκτηση ουσιαστικής γνώσης και για την ατομική του καλλιέργεια, αλλά και να ενεργεί ως μαικήνας των γραμμάτων, προκειμένου και οι υπήκοοί του να γευτούν τα αγαθά της παιδείας και, μέσω αυτής, να συνειδητοποιήσουν τη σημασία του σύννομου βίου τόσο για την ατομική τους ευδαιμονία, όσο και για την ευημερία της αυτοκρατορίας[52].

51. Σχετικά βλ. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *'Υποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*, ΚΕ΄. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ήδη ο Λέων ς΄ ο Σοφός (στα προοίμια των Νεαρών 62 και 66, καθώς και στις Νεαρές 61, 64 και 67) είχε αναγνωρίσει τον ανταποδοτικό χαρακτήρα της ποινής, τονίζοντας όμως την ανάγκη να υπάρχει μέτρο –υποδεικνύοντας κατά τον τρόπο αυτόν τη διαφορά μεταξύ της δίκαιης ανταπόδοσης και της (άμετρης) εκδίκησης. Παράλληλα, στη Νεαρά 62 τόνισε την ιδέα της ειδικής, αλλά και της γενικής πρόληψης μέσω της ποινής, θεωρώντας (με το προοίμιο της Νεαράς 105) το έγκλημα ως «ασθένεια» και την επιβολή της δέουσας ποινής ως «θεραπεία». Ιδιαίτερα σημαντικό δε είναι το γεγονός ότι με τη Νεαρά 96 πρότεινε την εκτίμηση του βαθμού της εγκληματικής διάθεσης του δράστη κατά την εξέταση των στοιχείων του ποινικού καταλογισμού. Σχετικά βλ. Σ. Ν. Τρωιάνος, *Οι Νεαρές Λέοντος ς΄ του Σοφού. Προλεγόμενα, Απόδοση στη Νεοελληνική και Σημειώσεις*, Αθήνα 2005, σ. 195-199.

52. Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας*, 27: *«...πῶς οὐ κάλλιστον τῶν ἐν ἀνθρώποις ἁπάντων δεῖ νομίζειν τοὺς λόγους; Πῶς δὲ οὐ πάντ' εἴσω πίπτει τοῦ θαυμαστοῦ τοῦδε καὶ*

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις εξεταζόμενες πηγές παρουσιάζει και το ζήτημα της διάκρισης που υφίσταται μεταξύ του ιδανικού ηγεμόνος (*βασιλέως*) και του εκφυλισμένου ηγεμόνος (*τυράννου*), θέμα που σχετίζεται άμεσα με τη στάση του βασιλέως έναντι του νόμου. Η ξεχωριστή σημασία που ενέχει η διάκριση αυτή απορρέει από το γεγονός πως στα βυζαντινά κείμενα πολιτικού χαρακτήρα –με μοναδική ίσως εξαίρεση τον *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* λόγο του Πέτρου Πατρικίου και τα πολύ μεταγενέστερα από αυτόν έργα του Γεωργίου Πλήθωνος-Γεμιστού *Συμβουλευτικὸς πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον περὶ τῆς Πελοποννήσου*[53], *Νόμων συγγραφή*[54] και *Πρὸς τὸν βασιλέα 'Εμανουῆλον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων*[55]– απουσιάζει παντελώς κάθε μορφή πολιτειολογικού προβληματισμού. Αυτό συμβαίνει, αφενός μεν επειδή κάθε αναφορά στις υπόλοιπες δυνατές πολιτειακές μορφές πλην της βασιλείας θα μπορούσε να εκληφθεί από τον εκάστοτε βασιλέα ως απόπειρα εναντίον της εξουσίας του και να αποβεί μοιραία για τον φορέα των συγκεκριμένων απόψεων, αφετέρου δε διότι βάσει της πολιτικής θεολογίας και της πολιτικής θεωρίας της αυτοκρατορίας φορέας της μέγιστης επίγειας αρχής έπρεπε να είναι ένας και μόνον άνθρωπος, ο οποίος θα ασκούσε την εξουσία του καθ' ομοίωσιν της υπερκόσμιας αρχής. Ως εκ τούτου, ο πολιτειολογικός προβληματισμός των Βυζαντινών εξαντλείτο στην επισήμανση των διαφορών που υφίστανται μεταξύ της ιδεατής και της εξαχρειωμένης μορφής της μοναρχίας[56].

Το ζήτημα αυτό απασχόλησε πολύ τους συντάκτες των βυζαντινών *κατόπτρων ηγεμόνος* της πρώιμης και μέσης περιόδου, οι οποίοι υποστήριξαν πως η διαφορά που υφίσταται μεταξύ βασιλέως και τυράννου έγκειται στη στάση καθενός από αυτούς έναντι του νόμου, στον τρόπο με τον οποίο καθένας από αυτούς διαχειρίζεται και αξιοποιεί την εξουσία που κατέχει, στον τρόπο, με τον οποίο καθένας από αυτούς ανέρχεται στο βασιλικό θώκο, στη σχέση που καθέ-

δαιμονίου τῷ ὄντι πράγματος; Καὶ μὴν εἰ κοινούς τινας εὐεργέτας καὶ σωτῆρας καὶ κηδεμόνας τοῦ βίου καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα τοὺς νόμους ἅπαντες ἴσμεν, τῷ πᾶσαν μὲν κακίαν παντάπασιν ἀναιρεῖν, ἀρετὴν δὲ συνιστάναι, δι' ὧν τὴν μὲν τιμᾶν οἴονται δεῖν, τοὺς δὲ πονηροτάτους κολάζειν, ἢ πού γε πολὺ πρότερον τοῖς λόγοις ὧν εὕρημα νόμοι, ταύτην εἰσόμεθα δικαίως τὴν χάριν;»

53. Έκδ. Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 4, Αθήνα 1912-1913, σ. 113-135.

54. Έκδ. C. Alexandre, *Πλήθωνος νόμων συγγραφῆς τὰ σωζόμενα*, Παρίσι 1958.

55. Έκδ. Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 3, Αθήνα 1912-1913, σ. 246-265.

56. Σχετικά βλ. Κ. Παΐδας, «Η εικόνα του τυράννου στα βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνος», *Πρακτικά Γ΄ Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, Ρέθυμνο 2002, σ. 63-64.

νας από αυτούς δημιουργεί και συντηρεί με τους υπηκόους του και στη στάση καθενός από αυτούς έναντι της υπερκόσμιας εξουσίας[57].

Στα βυζαντινά *κάτοπτρα ηγεμόνος* της ύστερης περιόδου δεν αναπτύσσεται προβληματισμός πολιτειολογικού χαρακτήρα, καθώς από το σύνολο των συγγραφέων των πηγών αυτών η μοναρχία προβάλλεται ως η ιδανική πολιτειακή μορφή και η βασιλεία ως η καλύτερη έκφραση της μοναρχίας –εν αντιθέσει με τα κείμενα του είδους που ανήκουν στην πρώιμη και μέση περίοδο[58]– στις εξεταζόμενες πηγές απουσιάζουν ρητές αναφορές στην υπεροχή της βασιλείας ως πολιτειακής μορφής σε σχέση με τις υπόλοιπες δυνατές επιλογές. Αυτό που αξίζει να επισημανθεί και που παραπέμπει στη συλλογιστική των κειμένων του είδους που ανήκουν στην πρώιμη και μέση περίοδο είναι η προσπάθεια του Θωμά Μαγίστρου και του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου να προειδοποιήσουν τους αποδέκτες των κειμένων τους για τον κίνδυνο εκφυλισμού της βασιλείας και να παρουσιάσουν εν συντομία τα σημεία που διαφοροποιούν τον βασιλέα από τον τύραννο.

Κατά τους συγγραφείς των εξεταζόμενων πηγών, οι οποίοι επί του προκειμένου υιοθετούν πλήρως τις θέσεις που εκφράστηκαν στα κείμενα του είδους που ανήκουν στην πρώιμη και μέση περίοδο[59], βασικό στοιχείο που διαφοροποιεί τον βασιλέα από τον τύραννο είναι η στάση καθενός από αυτούς έναντι της κείμενης νομοθεσίας: ο βασιλεύς συμμορφώνεται πλήρως με τις επιταγές του δικαίου και προσαρμόζει τον βίο και την πολιτεία του στα κελεύσματα του νόμου, χωρίς να καταχράται την εξουσία που κατέχει και, κυρίως, χωρίς να προβαίνει σε ενέργειες που αντίκεινται στους κανόνες δικαίου που ρυθμίζουν και αποσκοπούν στην εύρυθμη λειτουργία του κράτους. Αντιθέτως, ο τύραννος περιβάλλει με κύρος νόμου τις εκάστοτε επαίσχυντες επιθυμίες του και εκφράζει απερίφραστα την απαξίωσή του προς την κείμενη νομοθεσία, κάθε φορά που θεωρεί πως αυτή αποτελεί τροχοπέδη για την ικανοποίηση των παθών του[60].

57. Σχετικά βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 37-49.

58. Σχετικά βλ. Συνέσιος Κυρήνης, *Περὶ βασιλείας*, 17· Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Παιδεία Βασιλική*, 8-20. Επίσης Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 38-39.

59. Σχετικά βλ. Συνέσιος Κυρήνης, *Περὶ βασιλείας*, 6· πατριάρχης Φώτιος, *Ἐπιστολή*, στ. 766-774· Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Παιδεία Βασιλική*, σ. 197, στ. 11-13, σ. 205, στ. 29-30. Επίσης Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 39-40.

60. Θωμάς Μάγιστρος, *Λόγος περὶ βασιλείας*, 20: «*λήσετε δὲ ταῦτ' ἂν εἰπόντες εἰς τυραννοῦντας ἀλλ' οὐκ εἰς βασιλεύοντας ὑμᾶς αὐτοὺς καθιστάντες, εἴπερ τῶν μὲν ἔστι τὸ τὰ δίκαια πράττειν διὰ πάντων αἱρεῖσθαι, τύραννοι δὲ ἀπὸ τοῦ κατ' αὐτοῦς βουλομένου τοῖς πράγμασι*

Αυτό που επιβάλλεται να επισημανθεί είναι ότι στις εξεταζόμενες πηγές απουσιάζουν οι αναφορές σε σημαντικότατες διαφορές που υφίστανται μεταξύ βασιλέως και τυράννου και που αναδείχθηκαν από τους συγγραφείς του είδους που ανήκουν στην πρώιμη και μέση περίοδο: α) ο τρόπος, με τον οποίο ο καθένας από αυτούς αξιοποιεί και διαχειρίζεται τη εξουσία που κατέχει, β) το ενδιαφέρον που καθένας από αυτούς επιδεικνύει για τους υπηκόους του, γ) η αντίληψη του καθενός για τη σχέση μεταξύ του ατομικού του καλού και του καλού του κοινωνικού συνόλου, δ) η σχέση καθενός από αυτούς με τους υπηκόους τους, ε) ο τρόπος με τον οποίο καθένας από αυτούς ανέρχεται και διατηρεί το ύπατο αξίωμα, στ) η σχέση καθενός από αυτούς με την αρχέτυπη εξουσία[61]. Η έλλειψη αυτών ακριβώς των παραμέτρων, σε συνδυασμό με την απουσία πρωτότυπης σκέψης, οδηγεί στο συμπέρασμα πως κατά την ύστερη περίοδο το ενδιαφέρον των συγγραφέων των εξεταζόμενων πηγών αναφορικά με τη διαφορά που υφίσταται μεταξύ βασιλέως και τυράννου ατονεί –πιθανότατα διότι κατά την περίοδο αυτή δεν κατέλαβαν τον βασιλικό θώκο άτομα που να άσκησαν κατά κοινή ομολογία τυραννική εξουσία, όπως συνέβη τόσο στην πρώιμη, όσο και στη μέση περίοδο– και διότι ο πολιτικός στοχασμός των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο επικεντρωνόταν στις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους άλλους λαούς, προκειμένου να αποτραπεί με κάθε τρόπο η διαφαινόμενη κατάρρευσή της.

Ανακεφαλαιώνουμε: η αναφορά των συγγραφέων των εξεταζόμενων πηγών στη σχέση μεταξύ του φορέα της μέγιστης επίγειας αρχής και της αρχέτυπης εξουσίας είναι σαφώς υποδεέστερη και υπολείπεται σε θεωρητικό επίπεδο σε σχέση με τον προβληματισμό που ανέπτυξαν οι συντάκτες των κειμένων του είδους της πρώιμης και μέσης περιόδου, καθώς κατά την ύστερη περίοδο το ορθό δόγμα είχε πλέον παγιωθεί, ενώ και πολλοί κληρικοί είχαν εισέλθει στον κρατικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας. Για τον λόγο αυτό ακριβώς η σχέση της επίγειας αρχής με την αρχέτυπη εξουσία διερευνάται σε επίπεδα επιφανειακότερα και πάντοτε με απώτερο στόχο την ευδοκίμηση του βασιλέως κατά την επίγεια ζωή και όχι την κατάκτηση της αιώνιας βασιλείας.

χρῶνται»· Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Ὑποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*, ΠΕ΄: «*Ὁ βασιλεὺς ἐννόμως ζῶν, καὶ νόμοις ἄγων τοὺς ὑπ' αὐτόν, καθάπαξ ἐναντίος ἐστὶ τοῖς τυραννεῖν ἐθέλουσιν, οἳ νόμον ἀπαράβατον ἔχουσι τὰς ἑαυτῶν ἡδονάς*».

61. Σχετικά βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 40-47.

Το γραμματειακό αυτό είδος, το οποίο με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συνιστά πνευματικό προϊόν του βυζαντινού πνεύματος, καθ' όλη την εξέλιξή του αποδείχθηκε απρόσφορο για την ανάπτυξη προβληματισμού πολιτειολογικού χαρακτήρα, καθώς φύσει ταυτίστηκε με την άποψη ότι άριστη μορφή πολιτείας συνιστά η μοναρχία στην ιδεατή της μορφή[62]. Το γεγονός αυτό αιτιολογείται με σχετική ευκολία, καθώς τα κείμενα αυτά είτε παράχθηκαν από τη γραφίδα βασιλέως (Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος), είτε κατ' εντολή βασιλέως (Συντάκτης Παραινετικών Κεφαλαίων, Συντάκτης Ετέρας Παραίνεσης), είτε υπό το βλέμμα βασιλέως (πατριάρχης Φώτιος), είτε με αποδέκτη βασιλέα (Συνέσιος Κυρήνης, Αγαπητός διάκονος, Θεοφύλακτος Αχρίδος, Νικηφόρος Βλεμμύδης, Θωμάς Μάγιστρος). Ως εκ τούτου, ακόμη και κατά την εκπνοή της ύστερης περιόδου και ενώ ο Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός έχει ήδη διατυπώσει ρηξικέλευθες έως «αιρετικές» απόψεις πολιτειολογικού χαρακτήρα, τα βυζαντινά *κάτοπτρα ηγεμόνος* παραμένουν το «τελευταίο οχυρό» και οι «θεματοφύλακες» της υπερχιλιετούς πολιτειακής παράδοσης της αυτοκρατορίας.

Παρατηρείται ότι, όπως και στα κείμενα του είδους που ανήκουν στην πρώιμη και μέση περίοδο[63], στις εξεταζόμενες πηγές αποσιωπάται πλήρως ο θεσμικός ρόλος που καλούνταν να διαδραματίσουν οι καθεστωτικοί παράγοντες (δήμοι, στρατός, σύγκλητος και, υπό μία έννοια, Εκκλησία). Από αυτό προκύπτει ότι η τάση που εκφράζεται στα βυζαντινά *κάτοπτρα ηγεμόνος* της ύστερης περιόδου συνηγορεί υπέρ του απόλυτου συγκεντρωτισμού της κρατικής εξουσίας στα χέρια του βασιλέως, γεγονός που οφείλεται στη δυσχερή θέση, στην οποία βρισκόταν η αυτοκρατορία κατά την περίοδο αυτή, όπου δεν υπήρχε το παραμικρό περιθώριο ούτε για πειραματισμούς στον τρόπο διακυβέρνησης του κράτους, ούτε για κοινωνικές αναταραχές και ανταγωνισμούς των καθεστωτικών παραγόντων μεταξύ τους. Παράλληλα, βέβαια, ισχύει και ότι κάθε πιθανή αναφορά στις υπόλοιπες πολιτειακές μορφές θα μπορούσε εύκολα να εκληφθεί από τον αποδέκτη του κειμένου ως απόπειρα του συντάκτη του να τον αμφισβητήσει και να περιορίσει τον εξουσιαστικό του χώρο με ό,τι μπορούσε να συνεπάγεται αυτό για την τύχη του συντάκτη του κειμένου.

Στόχος των συγγραφέων των εξεταζόμενων πηγών, οι οποίοι ήταν ευαίσθητοι δέκτες των προσδοκιών των πολιτών της αυτοκρατορίας, δεν ήταν ο εγκωμιασμός των συγκεκριμένων αποδεκτών τους, ούτε η τροποποίηση της πολιτικής θεωρίας της αυτοκρατορίας[64], αλλά η προβολή και, τρόπον τινά, η αναθέρμανσή της, ώστε οι αποδέκτες των κειμένων αυτών να συνειδητοποιήσουν τη μέγιστη υποχρέωση που είχαν να φανούν αντάξιοι του «ρωμαϊκού» παρελθόντος της αυτοκρατορίας και να ανταποκριθούν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο στις απαιτήσεις της χρονικής συγκυρίας, προκειμένου η αυτοκρατορία να επανακτήσει την αυτοπεποίθηση, το κύρος και τη χαμένη αίγλη της και, κυρίως, να αποφύγει την καταστροφή που διαφαινόταν στον ορίζοντα. Στο πνεύμα αυτό επιβάλλεται να επισημανθεί ότι η αναφορά στον οικουμενικό χαρακτήρα της εξουσίας του βυζαντινού βασιλέως, στοιχείο που με τόση έμφαση τονίστηκε από τους συγγραφείς των *κατόπτρων ηγεμόνος* της πρώιμης και μέσης περιόδου[65], απουσιάζει, καθώς οι συντάκτες των εξεταζόμενων πηγών γνώριζαν καλά πως η περίοδος της βυζαντινής «κοσμοκρατορίας» είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί.

Εν κατακλείδι, η αίσθηση που απομένει στο μελετητή των βυζαντινών *κατόπτρων ηγεμόνος* της ύστερης περιόδου είναι ότι αυτά υστερούν σε σχέση με τα κείμενα του είδους που ανήκουν στην πρώιμη και μέση περίοδο ως προς την πρωτοτυπία, ως προς το εύρος και ως προς το βάθος των θέσεων που εκφράζουν, γεγονός που αντανακλά το πληγωμένο κύρος και την παρακμή της αυτοκρατορίας, η οποία ήταν ήδη μη αναστρέψιμη.

62. Παράλληλα, βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 170-171.
63. Σχετικά βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 172.

64. Παράλληλα, βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 174.
65. Σχετικά βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σ. 170.

Γιάννης Ἀ. Δημητρακόπουλος

Ens - unum - bonum:
ἡ περὶ θείας ἐνεργείας χριστιανικὴ διδασκαλία τῶν Ἰωάννου Καισαρείας καὶ Ἰωάννου Κυπαρισσιώτου ὡς πηγὴ τῆς θύραθεν διδασκαλίας τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος γιὰ τὴν ***actio divina*** *(πρᾶξις)*

Στὸν *index nominum veterum* τῆς πρόσφατης μελέτης μου: *Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ θωμισμοῦ: Πλήθων καὶ Θωμᾶς Ἀκυινάτης*[1] ἀπαντᾶ *inter alia* τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Καισαρείας (πρῶτο μισὸ 6ου αἰ.). Ὡστόσο, στὴν οἰκεία σελίδα τὸ ὄνομα αὐτὸ δὲν συναντᾶται. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι μία προσθήκη τῆς "ἑνδεκάτης" ὁ δαίμων τοῦ τυπογραφείου τὴν ἄφησε ἐκτός. Ἡ προσθήκη αὐτὴ ἀφοροῦσε στὴν *ultima fons* τῆς θεο-λογικῆς χρήσης τῶν ὅρων *ἐνέργεια* (γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τοῦ ἐπιθέτου *ἐνεργός*, τὸ ὁποῖο ὁ Πλήθων συνέδεε μὲ τὸ οὐσιαστικὸ *ἐνεργία*[2]) καὶ *πρᾶξις* ὡς συνωνύμων στὴν *Νόμων συγγραφὴν* I,5. Ἐδῶ θὰ δηλώσω τὴν πηγὴ καὶ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ διερευνή-

1. Ἀθήνα, ἐκδ. "Παρουσία" («Ἑλληνικὸ Βυζάντιο καὶ Λατινικὴ Δύση: Φιλοσοφία – Μελέτες», 2), 2004, σ. 238.

2. Γιὰ τὴν προτίμηση τοῦ ὅρου *ἐνεργία* (pro *ἐνέργεια*) ἀπὸ τὸν Πλήθωνα βλ. *Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ θωμισμοῦ: Πλήθων καὶ Θωμᾶς Ἀκυινάτης*..., σ. 147, σημ. 436 (occasione data pro «scribendo» lege «scribendum»). Πβ. παρακάτω, σημ. 12. Ὁ Σχολάριος, ποὺ ἐπεσήμανε πρῶτος ὅτι τὸ *ἐνεργία* ἀποτελεῖ καινοτομία τοῦ Πλήθωνος (ἂν καὶ τὸ *ἐνεργία* ἀπαντᾶ καὶ στὸν Ὠριγένη· βλ. *ibid.*), ἐκτιμᾶ ὅτι ὁ Πλήθων ἔπλασε αὐτὴ τὴ λέξη ἁπλῶς ὡς μανιώδης ἀττικιστής, χάριν «γραμματικῆς ἀναλογίας» (*Κατὰ τῶν Πλήθωνος ἀποριῶν ἐπ' Ἀριστοτέλει·* ed. L. Petit / X. A. Siderides / M. Jugie, *Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα. C E uvres complètes de Gennade Scholarios. Tome IV: Polémique contre Pléthon – C E uvres pastorales, ascétiques, poétiques – Correspondance – Chronographie*, Paris, 1935, p. 8, 10-12· πβ. τὴ χρήση τῆς παροιμίας "purus grammaticus, purus asinus" ἀπὸ τὸν Σχολάριο προκειμένου γιὰ τὸν Πλήθωνα στὸ *Περὶ τοῦ ἑνὸς ἐν Τριάδι Θεοῦ ἡμῶν καὶ πάντων τῶν ὄντων δημιουργοῦ, καὶ κατὰ ἀθέων ἤτοι αὐτοματιστῶν, καὶ κατὰ πολυθέων·* ed. L. Petit / X. A. Siderides / M. Jugie, *op. cit.*, p. 180, 23-26). Ὅπως, ὅμως, προτίθεμαι νὰ δείξω σὲ ἄλλη μελέτη ἐπεξεργαζόμενος τὴν ὑπόθεση τοῦ W. Blum (*Georgios Gemistos Plethon. Politik, Philosophie und Rhetorik im spätbyzantinishen Reich (1355-1452)* ["Bibliothek der griechischen Literatur", 25], Stuttgart, 1988, p. 49-50) ὅτι μὲ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ *ἐνέργεια* ἀπὸ τὸ *ἐνεργία* ὁ Πλήθων ἤθελε νὰ διαφοροποιηθεῖ ὁρατὰ ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ μεταφυσική, γιὰ τὸν Πλήθωνα τὸ ζήτημα δὲν ἦταν γραμματικῆς ἀλλὰ ὕψιστης φιλοσοφικῆς σημασίας. Ὁ Πλήθων ἀπέρριπτε τὴν ἀριστοτελικὴ σύλληψη τῆς φύσεως (καὶ συνεπῶς καὶ τὴν *ἐνέργειαν-ἐντελέχειαν*) ὡς "ἄθεον" (βλ. *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται* VII· ed. B. Lagarde, «Georges Gémiste Pléthon: *Des differences entre Platon et Aristote*», *Byzantion* 43, 1973, p. 312-343, εἰδ. σ. 332, 9-22), δηλαδὴ ὡς ἐμμενῆ ὀντολογικὴ ἀρχὴ ποὺ ὑποτίθεται πὼς αὐτὴ ὁδηγεῖ τὰ ὄντα σὲ αὐτοανάπτυξη ἀπὸ τὸ *δυνάμει* στὸ *ἐνεργείᾳ* σφετεριζόμενη τὸ ἀποκλειστικὸ δικαίωμα τοῦ ὑπερβατικοῦ "ἐνεργοῦ" (δηλ. παραγωγικοῦ *ad extra*) (ὄχι "ἐνεργοῦς") θεοῦ (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν *καθαρὰν ἐνέργειαν* τοῦ Λ τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*) νὰ θεωρεῖται ἀρχὴ ὅλων τῶν ὄντων. Αὐτήν, ἴσως, τὴ σημασία ἔχει καὶ ἡ (ἀγνώστου προελεύσεως) μαρτυρία τοῦ Σχολαρίου (*ibid.*) γιὰ τὴν πληθωνικὴ αἰτιολόγηση τῆς χρήσης τοῦ ὅρου *ἐνεργία*: «... ἅτε δὴ τοῦ ἐνεργοῦ τε οὖσαν καὶ ἐν αὐτῷ» («...ἐπειδὴ ἀνήκει στὸ ἐνεργὸ ὂν [καὶ ὄχι στὸ ἐνεργούμενο] καὶ ὑπάρχει μέσα σ' αὐτὸ [καὶ ὄχι στὸ ἐνεργούμενο]»)· τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ ἐξηγεῖ τὴν παραγωγὴ ἑνὸς ὄντος *ψ* δὲν εἶναι ἡ *ἐνέργεια*, δηλ. μιὰ αὐθύπαρκτη, ἐνδογενὴς δύναμη, ποὺ τὸ ὁδηγεῖ σὲ πλήρη ἀνάπτυξη (*ἐντελέχεια*) καθιστῶντας το ἐνεργὲς (πβ. *ἐνέργεια*), ἀλλὰ ἡ δύναμη ποὺ ἔχει ἕνα ὀντολογικῶς πρότερό του ὂν χ νὰ "ἐνεργήσει", δηλ. νὰ καταστεῖ

σω τὴ σημασία τῆς ἐπιλογῆς τοῦ (ἀσυνήθους σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο) ὅρου *πρᾶξις* ἐκ μέρους τοῦ Πλήθωνος.

Στὸ ἀναφερθὲν κεφάλαιο τῆς *Νόμων συγγραφῆς* ὁ Πλήθων ἐκθέτει τὴ διδασκαλία του περὶ ἀπολύτου ἁπλότητος τῆς κορυφῆς τῆς ὀντολογικῆς ἱεραρχίας, τοῦ «Διός», μὲ τρόπο ποὺ συνιστᾶ ἔμμεση ἀπόρριψη τῆς παλαμικῆς *distinctio realis* μεταξὺ θείας *οὐσίας* καὶ *θείων ἐνεργειῶν*[3]. 'Υποστηρίζει ὅτι τὰ «γένη τῶν θεῶν» (καὶ δι' αὐτῶν οἱ ὑπόλοιπες ὀντολογικὲς βαθμίδες) προέρχονται

> ... ἐξ *ἐνεργοῦ* ἀεὶ ὄντος τοῦ Διός... Εἶναι δὲ τοῦ θεοῦ τούτου τήν τε οὐσίαν καὶ *πρᾶξιν* ταὐτὸν καὶ ἀλλήλοιν ἥκιστ' ἂν διακεκριμένω· ἄκρως γὰρ δὴ ἓν εἶναι καὶ οὐδαμῇ ἂν ἕτερον αὐτὸν αὑτοῦ· νῷ δὲ διακεκρίσθαι μὲν ἤδη *πρᾶξιν* οὐσίας...[4]

"ἐνεργόν" (πβ. *ἐνεργία*) *ad extra* καὶ νὰ παραγάγει τὸ ψ (τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του, ὡς *ἐνεργές*, καθίσταται κι αὐτὸ *ἐνεργόν* καὶ παράγει τὸ ἑπόμενο στοιχεῖο τῆς ὀντικῆς ἀλυσίδας κ.ο.κ.). Ἤδη ὁ 'Ιωάννης Κυπαρισσιώτης διέκρινε σαφῶς μεταξὺ δύο μορφῶν *ἐνεργείας*, τῆς *ἐντελεχείας* καὶ τῆς *πράξεως* (βλ. *'Από τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ θωμισμοῦ: Πλήθων καὶ Θωμᾶς 'Ακυινάτης*... σ. 38-39, σημ. 48· πβ. παρακάτω, σημ. 12), πρὶν ἀπὸ αὐτὸν δὲ στὴν 'Αρχαιότητα ὁ Πλωτῖνος (*πρώτη ἐνέργεια* ἢ *ἀρχὴ τῆς ἐνεργείας* vs. *δευτέρα ἐνέργεια*· βλ. J. H. Sleeman / G. Pollet, *Lexicon Plotinianum*, Leiden, 1980, col. 375, 31-36, s.v. *ἐνέργεια*, a· πβ. A. C. Lloyd, *The Anatomy of Neoplatonism*, Oxford, 1990, p. 98-100· D. J. O'Meara, *Plotinus. An Introduction to the Enneads*, Oxford, 1993, p. 66-67 καὶ 82-83· πβ. τὰ σχόλια τοῦ Π. Καλλιγᾶ [*Πλωτίνου 'Εννεὰς τρίτη. 'Αρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια*, 'Αθήνα, 'Ακαδημία 'Αθηνῶν, 2004, σ. 592-593] στὸ III, 8, 3, 20-23 γιὰ τοὺς πλωτινικοὺς ὅρους *ἐνέργεια, πρᾶξις καὶ ποίησις*) καὶ ὁ Πρόκλος (βλ. π.χ. *Περὶ τῆς Κατὰ Πλάτωνα θεολογίας* V, 18· ed. H. D. Saffrey / L.G. Westerink, *Proclus. Théologie Platonicienne*, livre V, Paris, "Les Belles Lettres", 1987, p. 64,3-65,7). 'Η καινοτομία τοῦ Πλήθωνος ἔγκειται στὸ ὅτι προσέδωσε στὴ διάκριση πλήρη λεκτικὴ μορφή, χρησιμοποιῶντας διαφορετικὰ οὐσιαστικὰ καὶ ἐπίθετα γιὰ κάθε μορφὴ "ἐνεργεῖν". Δὲν ἀποκλείεται δὲ ὁ Πλήθων νὰ ἐπηρεάστηκε καὶ ἀπὸ τὴ διττὴ (τοὐλάχιστον) σημασία τοῦ ὅρου *ἐνέργεια* στὴ μετάφραση τῆς *Summa theologiae* τοῦ Θωμᾶ 'Ακυινάτη ἀπὸ τοὺς Δημήτριο καὶ Πρόχορο Κυδώνη. Στὴν *Prima Pars*, ποὺ μελέτησα μὲ βάση τὸν cod. *Vat. gr. 609*, ὡς «ἐνέργεια» ἀποδίδεται πάμπολλες φορὲς ὁ «actus» νοούμενος ὡς *ἐντελέχεια*, ἀποδίδεται ὅμως καὶ ἡ «efficacia» (I, 62, 9, Resp.) νοούμενη ὡς ἀποτελεσματικὴ ἐνεργοποίηση τῶν φυσικῶν δυνάμεων ἑνὸς ὄντος (*cod. cit.*, f. 84v 43-44).

3. Γιὰ τὸν ἀντι-παλαμισμὸ τοῦ Πλήθωνος βλ. *'Από τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ θωμισμοῦ: Πλήθων καὶ Θωμᾶς 'Ακυινάτης*..., σ. 64-65, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

4. Ed. C. Alexandre, *Πλήθωνος, Νόμων συγγραφῆς τὰ σωζόμενα. Pléthon. Traité des Lois, ou recueil des fragments, en partie inédits, de cet ouvrage. Texte revu sur les manuscrits, précédé d'une notice historique et critique. Traduction de A. Pellissier*, Paris, 1858 (1η ἀνατύπωση, Amsterdam, 1966· 2η μερικὴ ἀνατύπωση, *Une cité idéale au XVe siècle: L'utopie néo-païenne d'un Byzantin. Pléthon. Traité des Lois. Présentation de R. Brague*, Paris, 1982), p. 52,26-54,5. 'Ο ὅρος *ἐνεργός* σὲ ἀναφορὰ πρὸς *θεοὺς* ἀπαντᾶ καὶ ἀλλοῦ (p. 46, 21 καὶ 54, 10).

"Οταν ὁ Πλήθων χαρακτηρίζει τὴν πηγὴ τῶν ὄντων «ἐνεργὸν ἀεί», δὲν ἐννοεῖ τὸν ἀριστοτελικὸ ἢ θωμικὸ *actus purus*, ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸν Θεὸ *per se* (*ἐνέργεια* χωρὶς *δύναμιν*)· ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ συγκείμενο, ἡ λέξη «ἐνεργός» (sc. δραστικός, ἀποτελεσματικός) ἀναφέρεται στὴν ἐκδήλωση τοῦ Θεοῦ *ad extra*[5], τὴν ὁποίαν ὁ Πλήθων θεωρεῖ ἀπόρροια τῆς ἄκρας ἀγαθότητός του[6], ἀπόρροια ποὺ εἶναι ἀΐδια («ἀεί»)[7] καὶ γι' αὐτὸ παράγει ὅλα τὰ ὑπὸ τὸν Δία ὄντα ἐξ ἀϊδίου[8].

'Ο Πλήθων χρησιμοποιεῖ ὡς συνώνυμο τοῦ "ἐνεργὸς εἶναι" τὴν «πρᾶξιν», ἤ, καλύτερα, τὴν *πρᾶξιν* ὡς ἄμεσο, φυσικὸ ἀποτέλεσμα τῆς *ἐνεργίας*[9]. 'Ως *fons proxima* αὐτῆς τῆς χρήσης πιθανολόγησα[10] συγκεκριμένα χωρία ἀπὸ τρία ἔργα τοῦ φίλου τοῦ δασκάλου τοῦ Πλήθωνος Δημητρίου Κυδώνη 'Ιωάννου Κυπαρισσιώτου (ob. post 1377):

> 1) Συμμαρτυρεῖ δέ μοι τῷ λόγῳ καί τις τῶν παλαιοτέρων ἀνδρῶν, σοφὸς τὰ θεῖα καὶ πολλῆς ἀξιούμενος ἐν τοῖς πρότερον μνήμης. «Πᾶσα», φησίν, «*ἐνέργεια* ἐν τῷ γίνεσθαι ἔχει τὸ εἶναι, οὔτε πρὸ τῆς τοῦ *ἐνεργοῦντος* κινήσεως ἤτοι πράξεως οὖσα οὔτε μετὰ τὴν κίνησιν διαμένουσα, μόνον δὲ τὸ ἀποτελεσθὲν πολλάκις πρὸς μνήμην τῆς *πράξεως* καταλιμπάνει. Εἰ οὖν *πρᾶξίς ἐστιν ἡ ἐνέργεια*, πᾶσα δὲ *πρᾶξις* τινὸς οὐσίας ἐστὶ *πρᾶξις* καὶ ἄνευ οὐσίας οὐκ ἔστιν, εὔδηλον ἄρ' οὖν ὅπως τε συμβεβηκέναι λέγεσθαι τὴν τοιαύτην ἐδιδάχθημεν *ἐνέργειαν* καὶ ὅπως Θεοῦ καὶ ὅτι ἐν τῷ *πράττεσθαι* ἔχει τὸ εἶναι, μήτε πρότερον οὖσα[11] μήθ' ὕστερον διαμένουσα»[12].

5. *Ibid.*, p. 52, 24-25: «... γενητῶν μὲν πάντων τῇ αἰτίᾳ καὶ τῷ ἀφ' ἑτέρου εἶναι...».

6. Βλ. παρακάτω, σημ. 22.

7. *Ibid.*, p. 52, 25-54, 2: «... τῷ δὲ χρόνῳ ἀγενήτων τε καὶ ἀνωλέθρων, ἅτε δὴ ἐξ ἐνεργοῦ ἀεὶ ὄντος τοῦ Διός... ἀεὶ προϊόντων καὶ οὔποτ' ἂν τοῦ εἶναι οὔτε ἠργμένων οὔτ' ἂν παυσομένων...».

8. Βλ. *op. cit.* II, 27 (p. 82, 13-21): «Περὶ τῆς τοῦ παντὸς ἀϊδιότητος».

9. Βλ. καὶ *op. cit.*, p. 106,18, 160,24 καὶ 184,20.

10. *'Από τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ θωμισμοῦ: Πλήθων καὶ Θωμᾶς 'Ακυινάτης*..., σ. 37-38.

11. Ex loco Johannis Caesariensis, qui infra (p. 357) laudatur, addidi.

12. *Περὶ τῆς θείας οὐσίας καὶ θείας ἐνεργείας διαφορᾶς, ὅτι οὐκ ἔστι ταύτην παρὰ τῷ Θεῷ ἀνευρεῖν* (ed. Β. Λ. Δεντάκης, *'Ιωάννου τοῦ Κυπαρισσιώτου, Περὶ τῆς θείας οὐσίας καὶ θείας ἐνεργείας διαφορᾶς, ὅτι οὐκ ἔστι ταύτην παρὰ τῷ Θεῷ ἀνευρεῖν, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενον*, 'Αθήνα, 1976, σ. 36,30-37,8). 'Ο Δεντάκης ἐσφαλμένα τοποθετεῖ εἰσαγωγικὰ μετὰ τὸ «καταλιμπάνει». 'Επίσης, ἡ παραπομπή του (*op. cit.*, σ. 37, σημ. 123) σὲ χωρία τῶν *'Ηθικῶν Νικομαχείων* καὶ τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ 'Αριστοτέλη εἶναι ἐντελῶς ἄστοχη.

2) 'Αλλ' ἵνα τὰ καθέκαστον τούτων ἀφεὶς σύνοδον ὅλην καλῶ, τὴν κατὰ τῶν Μανιχαίων ἐκείνην προστήσομαι τοῦ λόγου συλλήπτορα δι' ἑνὸς τῶν συνειλεγμένων συνᾴδουσαν· «πᾶσα *ἐνέργεια*» (τοῦτον δηλαδὴ τὸν τρόπον ἐκφερομένη[13]) «ἐν τῷ γίνεσθαι ἔχει τὸ εἶναι, οὔτε πρὸ τῆς τοῦ *ἐνεργοῦντος* κινήσεως ἤτοι *πράξεως* οὖσα οὔτε μετὰ τὴν κίνησιν διαμένουσα, μόνον δὲ τὸ ἀποτελεσθὲν πολλάκις πρὸς μνήμην τῆς *πράξεως* καταλιμπάνει. Εἰ οὖν *πρᾶξίς ἐστιν ἡ ἐνέργεια*, πᾶσα δὲ *πρᾶξις* τινὸς οὐσίας ἐστὶ *πρᾶξις* καὶ ἄνευ οὐσίας οὐκ ἔστι, [reliqua omissa sunt[14]]»[15].

3) Ὅταν οἱ θεολόγοι ἀποβλέψωσιν ὅθεν ἡμῖν τὰ περὶ Θεοῦ συνείλεκται ὀνόματα καὶ ὅτι ἀπὸ τῶν ἐν τῷ παντὶ ἐνθεωρουμένων θαυμάτων καὶ αὐτῶν τῶν αἰτιατῶν, *ἐνέργειαν καὶ πρᾶξίν* φασι παριστᾶν τοῦ Θεοῦ καὶ οὐ τὸ τί ἦν εἶναι αὐτοῦ καὶ αὐτὴν τὴν οὐσίαν[16].

13. Ὅπως ἔχω σημειώσει (*'Από τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ θωμισμοῦ: Πλήθων καὶ Θωμᾶς 'Ακυινάτης...*, σ. 39, σημ. 48), ὁ ἄλλος «τρόπος» εἶναι μὲ τὴ σημασία τῆς ἀριστοτελικῆς (καὶ θωμικῆς) *ἐντελεχείας*, τὴν ὁποία ὁ Κυπαρισσιώτης διακρίνει ρητὰ ἀπὸ τὴν *ἐνέργειαν* νοούμενη ὡς «πρᾶξιν» (*Περὶ τῆς θείας οὐσίας καὶ θείας ἐνεργείας διαφορᾶς, ὅτι οὐκ ἔστι ταύτην παρὰ τῷ Θεῷ ἀνευρεῖν* ed. Β. Λ. Δεντάκης, *op. cit.*, σ. 38,31-39,2: «'Εξ ἁπάντων λοιπὸν εὔδηλον ὅτι τε περὶ δύο σημαινομένων ὁ τῆς "ἐνεργείας" προάγεται λόγος, καὶ ὅτι τὸ μὲν ταὐτόν ἐστι καὶ ἀδιάφορον καὶ ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ Θεοῦ, τοῦτο δ' αὖ, ἔξω τοῦ Θεοῦ τυγχάνον ὄν, κίνησίς τίς ἐστι καὶ ὁρμὴ πρός τὸ ἐνεργῆσαί τι, ἥτις μετὰ τὸ ἔργον οὐχ οἷά τε παραμεῖναι, ἀλλ' ἅμα τῷ ἑλέσθαι πεπαυμένη καὶ λήγουσα καὶ θᾶττον κινηθεῖσα καὶ παραδραμοῦσα»· πβ. id., *Τῶν θεολογικῶν ῥήσεων ἔκθεσις στοιχειώδης* X, 4· ed. Β. Λ. Δεντάκης, *'Ιωάννου τοῦ Κυπαρισσιώτου Τῶν θεολογικῶν ῥήσεων ἔκθεσις στοιχειώδης. Τὸ κείμενον νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενον*, 'Αθήνα, 1982, σ. 609, 8-13).

14. Τὸ χωρίο παρατίθεται κολοβό, πιθανότατα διότι στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ὁ 'Ιωάννης τὸ ἀναπαρήγαγε μὲ βάση τὴν παράθεσή του στὶς *Διαλέκτους Φωτεινοῦ Μανιχαίου καὶ Παύλου Χριστιανοῦ* (ca. 527), ὅπου κόβεται στὸ ἴδιο ἀκριβῶς σημεῖο (PG 88: 576B, παράγραφος μὲ τίτλο «Περὶ ἐνεργείας»): «Πᾶσα ἐνέργεια <ἐν> τῷ γίνεσθαι ἔχει τὸ εἶναι, οὔτε πρὸ τῆς τοῦ ἐνεργοῦντος κινήσεως ἤτοι πράξεως οὖσα οὔτε μετὰ τὴν κίνησιν διαμένουσα, μόνον δὲ τὸ ἀποτελεσθὲν πολλάκις πρὸς μνήμην τῆς πράξεως καταλιμπάνει. Ἡ [lege Εἰ] οὖν πρᾶξίς ἐστιν ἡ ἐνέργεια, πᾶσα δὲ πρᾶξις τινὸς οὐσίας ἐστὶ πρᾶξις καὶ ἄνευ οὐσίας οὐκ ἔστι».

15. *Κατὰ Νείλου Καβάσιλα* IV,4 (ed. Στ. Θ. Μαραγκουδάκης, *'Ιωάννου τοῦ Κυπαρισσιώτου Κατὰ Νείλου Καβάσιλα λόγοι πέντε ἀντιρρητικοὶ νῦν* τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι, 'Αθήνα, 1985, σ. 176, 28-177,2. Πβ. σ. 179, 11-12: «...οὔτε πρὸ τῆς τοῦ *ἐνεργοῦντος* κινήσεως *ἤτοι πράξεώς* ἐστὶν οὔτε μετὰ τὴν κίνησιν διαμένει». Ὁ Μαραγκουδάκης, ἀκολουθῶντας τὸν Δεντάκη, θέτει κι αὐτὸς εἰσαγωγικὰ στὸ «καταλιμπάνει». Παρομοίως, στὸν *apparatus fontium* (*op. cit.*, σ. 177, σημ. 1 και 179, σημ. 2) ἁπλῶς ἀντιγράφει τὸν Δεντάκη (βλ. παραπάνω, σημ. 12).

16. Τῶν θεολογικῶν ῥήσεων ἔκθεσιν στοιχειώδης IV, 8 (ed. Β. Λ. Δεντάκης, 'Ιωάννου τοῦ Κυπαρισσιώτου, *Τῶν θεολογικῶν ῥήσεων...*, σ. 165,23-26).

«Ὁ παλαιός» καὶ «σοφὸς τὰ θεῖα» «ἀνήρ» ποὺ ὑπαινίσσεται ὁ Κυπαρισσιώτης στὸ 1ο καὶ 2ο χωρίο εἶναι ὁ θεολόγος καὶ πρακτικογράφος τῆς νεοχαλκηδόνειας συνόδου τῆς 'Αλεξανδρέττας[17] (514-518) 'Ιωάννης Καισαρείας[18], ὁ ὁποῖος στὴν *Πρὸς Μανιχαίους ὁμιλίαν Β΄* ἔγραφε[19]:

'Εντεῦθεν οὖν λοιπὸν ἀνακύπτει τὸ παρὰ τοῖς ἀθέοις [sc. τοῖς Μανιχαίοις] θρυλλούμενον· "εἰ μηδέν ἐστιν ἔξω τῆς τοῦ Θεοῦ δημιουργίας, ὁ δὲ Θεὸς ἀγαθός, δηλονότι ἀγαθὰ τὰ δι' αὐτοῦ γεγενημένα. Πόθεν οὖν τὰ κακά;" Εἰ μὲν οὐσίαν ὑπειληφότες εἶναι τὸ κακὸν τοῦτο πυνθάνονται, μωρίας ἀνάμεστός ἐστιν ἡ πεῦσις. Οὐ γὰρ ὑφέστηκε τὸ κακόν· ἐνέργεια γάρ τίς ἐστιν, πᾶσα δὲ ἐνέργεια ἐν τῷ γίνεσθαι ἔχει τὸ εἶναι, οὔτε πρὸ τῆς τοῦ ἐνεργοῦντος *κινήσεως ἤτοι πράξεως* οὖσα οὔτε μετὰ τὴν κίνησιν διαμένουσα[20], μόνον δὲ τὸ ἀποτελεσθὲν πολλάκις πρὸς μνήμην τῆς *πράξεως* καταλιμπάνει. Εἰ[21] οὖν *πρᾶξίς* ἐστιν *ἡ*[22] *ἐνέργεια*, πᾶσα δὲ *πρᾶξις* τινος οὐσίας ἐστὶ

17. Βλ. J. Lebon, *Le monophysisme Sévérien. Étude historique, littéraire et théologique sur la résistance monophysite au concile de Chalcédoine jusqu'à la constitution de l'Église Jacobite*, Louvain, 1909, p. 137-147.

18. Γιὰ τὸ πρόσωπο βλ. M. Richard, *Ioannis Caesariensis presbyteri et grammatici opera quae supersunt (appendice suppeditante M. Aubineau) (CCSG*, 1), Turnhout, 1977, p. V-VI, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ συγγραφικό του ἔργο βλ. *op. cit.*, p. XIII-LVIII· πβ. M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum, vol. III: a Cyrillo Alexandrino ad Johannem Damascenum*, Turnhout, 1979, p. 299-300 (No 6855-6882).

19. 14, 211-222 (ed. M. Richard, *op. cit.*, p. 98).

20. Πβ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ *Λόγος XXXI*, 6,9-11 (ed. P. Gallay / M. Jourjon, *Grégoire de Nazianze, Discours 27-31: Discours théologiques. Introduction, texte critique, traduction et notes* ["Sources chrétiennes" 250], Paris, 1978, p. 286), ὅπου ἡ *ἐνέργεια* κατατάσσεται (ἀκριβῶς ὅπως ἀπὸ τὸν 'Ιωάννη Καισαρείας καὶ τὸν 'Ιωάννη Κυπαρισσιώτη) στὰ *πρός τι*: «Καὶ εἰ ἐνέργεια, ἐνεργηθήσεται δηλονότι, οὐκ ἐνεργήσει, καὶ ὁμοῦ τῷ ἐνεργηθῆναι παύσεται· τοιοῦτον γὰρ ἡ ἐνέργεια». Ὁ Κυπαρισσιώτης (ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀντιπαλαμικοί) παραπέμπει στὸ χωρίο αὐτὸ (βλ. π.χ. *Περὶ τῆς θείας οὐσίας καὶ θείας ἐνεργείας διαφορᾶς, ὅτι οὐκ ἔστι ταύτην παρὰ τῷ Θεῷ ἀνευρεῖν*· ed. Β. Λ. Δεντάκης, *'Ιωάννου τοῦ Κυπαρισσιώτου Περὶ τῆς θείας οὐσίας...*, σ. 34,32-35,1). Πβ. ἐπίσης 'Ιωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων* 43 (ed. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos. Band IV: Contra Manichaeos* ["Patristische Texte und Studien", 22], Berlin, 1981): «Ὥστε τὸ ἀγαθὸν ὄν ἐστιν, ὁμοίως καὶ ἡ ἀρετή –ἀγαθὸν γὰρ ἡ ἀρετή–, ἡ δὲ κακία οὐκ ὄν, ἀλλὰ τοῦ ὄντος, τουτέστι τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, ἑκούσιος παρακοὴ καὶ ἀναίρεσις κατὰ σύμβασιν ἐν τῷ *πράττεσθαι* παρυφισταμένη καὶ *ἅμα τῷ παύσασθαι τῆς πράξεως παυομένη*».

21. Ex editionis Ἡ secundum cod. S correxi (vide apparatum criticum ad lineam 220).

22. Ex editionis ἢ correxi.

πρᾶξις καὶ ἄνευ οὐσίας οὐκ ἔστιν, πῶς οὐσία τὸ μηδαμῶς καθ' ἑαυτὸ ὑφεστηκός, ἀλλ' ἑτέρου δεόμενον εἰς τὸ εἶναι;

Ὅπως εἶναι φανερό, «ἡ χρήση τοῦ ὅρου *πρᾶξις* ὡς συνωνύμου τῆς *ἐνεργείας* στὸν Κυπαρισσιώτη καὶ τὸν Πλήθωνα σημαίνει πιθανὸν ὅτι ὁ δεύτερος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν πρῶτον»[23]. Ὅμως, τὸ πρᾶγμα δὲν σταματάει ἐδῶ· γιατί ὁ Πλήθων δὲν περιορίστηκε, προκειμένου νὰ περιγράψει τὴν *actio divina*, στὸ σημασιακὸ πεδίο στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ ὅροι *ἐνεργός*[24] καὶ *ἐνεργία*[25] (ὅπως π.χ. ὁ Πλωτῖνος καὶ ὁ Πρόκλος) καὶ χρησιμοποίησε καὶ τὸν ὅρο *πρᾶξις*, ποὺ ἀνήκει πρωτευόντως στὸν χῶρο τῆς ἠθικῆς;

Ἡ ἀπάντηση λανθάνει ἀκριβῶς στὴν ἠθικὴ διάσταση τοῦ ὅρου. Ὅπως ἔδειξα ἀναλυτικὰ στὴν ἀναφερθεῖσα μονογραφία ἐξ ἀφορμῆς πολλῶν δανείων τοῦ ἀντι-χριστιανοῦ Πλήθωνος ἀπὸ χριστιανοὺς συγγραφεῖς (κυρίως ἀπὸ τὸν Θωμᾶ 'Ακυινάτη καὶ τὸν Δημήτριο Κυδώνη), ὁ Πλήθων δὲν δίσταζε νὰ ἀντλεῖ θέσεις καὶ ὅρους ἀπὸ χριστιανικὲς πηγές, ὅταν γνώριζε ὅτι τὰ δάνειά του ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ προέρχονται μὲ τὴ σειρά τους ἀπὸ τὰ νάματα τοῦ "ἑλληνισμοῦ" καὶ συνεπῶς ἀνήκουν στὴν *prisca theologia* ποὺ ἔδωσαν οἱ "λόγιοι θεοί" στὸν ἄνθρωπο. Καὶ τὸ χωρίο τοῦ 'Ιωάννου Καισαρείας ποὺ παραθέτει δὶς ὁ 'Ιωάννης Κυπαρισσιώτης ἀποτελεῖ μέρος ἑνὸς ἐπιχειρήματος κατὰ τῆς μανιχαϊκῆς θεωρήσεως τοῦ "κακοῦ" ὡς "ὄντος" τὸ ὁποῖο θὰ ἱκανοποιοῦσε ἕναν ὀπαδὸ τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ "ἀγαθοῦ" ὡς πηγῆς τῶν πάντων, ὅπως ὁ Πλήθων. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἐκτίθεται στὸ κεφάλαιο τῆς *Νόμων συγγραφῆς* ποὺ περιέχει καὶ τὰ περὶ ἀπολύτου ταυτότητος θείας *οὐσίας* καὶ θείας *πράξεως*, διατυπώνεται δὲ μὲ τρόπο ποὺ δείχνει ὅτι ὁ Πλήθων θεωροῦσε, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς διδασκαλίας του περὶ ἀπολύτου ἁπλότητος τοῦ Διός, τὴν "ἀγαθότητα" καὶ τὴν "οὐσίαν" τοῦ Διὸς ἕνα καὶ τὸ αὐτό[26]. 'Επιλέγοντας, λοιπόν, ὁ Πλήθων νὰ περιγράψει τὴν ἁπλότητα τοῦ Διὸς ὡς ἀπόλυτη ἑνότητα τῆς *οὐσίας* του καὶ τῆς *πράξεώς* του (δανειζόμενος τὸν δεύτερο ὅρο ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ ἕνα ἀντι-μανιχαϊκὸ χριστιανικὸ ἔργο καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ ἕναν ἀντι-παλαμικὸ συγγραφέα ποὺ ἐπικαλέστηκε τὸ ἔργο αὐτό), στὴν πραγματικότητα ἐξέφραζε ταυτόχρονα τὶς θέσεις του περὶ ἀπολύτου ἁπλότητος τοῦ Διὸς (*explicite*) καὶ περὶ ἀπολύτου ἑνότητος τῆς θείας οὐσίας μὲ τὴ θεία ἀγαθότητα (*implicite*)[27].

'Ακόμα περισσότερο, τὸ ἐπιχείρημα τοῦ 'Ιωάννου Καισαρείας, μέρος τοῦ ὁποίου δανείστηκε ὁ Κυπαρισσιώτης γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς ἀντιπαλαμικῆς πολεμικῆς του, φαίνεται πὼς εἶναι διασκευὴ τοῦ ἑξῆς νεοπλατωνικῶν βάσεων ἀντι-μανιχαϊκοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Γρηγορίου Νύσσης (ἀπὸ τὸ *Περὶ τῶν πρὸ ὥρας ἀναρπαζομένων νηπίων*):

Μηδεὶς δὲ γενεαλογεῖν ἡμᾶς ἀναγκαζέτω τὴν ἄγνοιαν, "πόθεν αὕτη" λέγων "καὶ ἀπὸ τίνος", ἀλλ' ἐξ αὐτῆς νοείτω τῆς τοῦ ὀνόματος σημασίας, ὅτι ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἄγνοια τὸ πρός τί πως ἔχειν τὴν ψυχὴν ἐνδείκνυται. Οὐδὲν δὲ τῶν πρός τι νοουμένων τε καὶ λεγομένων οὐσίαν παρίστησιν· ἄλλος γὰρ ὁ τοῦ "πρός τι" καὶ ἕτερος ὁ τῆς "οὐσίας" λόγος. Εἰ οὖν ἡ γνῶσις οὐσία οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ περί τι τῆς διανοίας ἐνέργεια, πολὺ μᾶλλον ἡ ἄγνοια πόρρω τοῦ κατ' οὐσίαν εἶναι ὡμολόγηται. Τὸ δὲ μὴ κατ' οὐσίαν ὂν οὐδὲ ἔστιν ὅλως. Μάταιον τοίνυν ἂν εἴη περὶ τοῦ μὴ ὄντος τὸ ὅθεν ἐστὶ περιεργάζεσθαι[28].

23. *'Απὸ τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ θωμισμοῦ: Πλήθων καὶ Θωμᾶς 'Ακυινάτης...*, σ. 38. Σὲ ἄλλο ἔργο του (*Διάλεξις 'Ιωάννου ὀρθοδόξου πρὸς Μανιχαῖον* 59-62, II. 254-305· ed. M. Richard, *op. cit.*, p. 125-127) ὁ 'Ιωάννης Καισαρείας διακρίνει μεταξὺ *ἐνεργείας* καὶ *πράξεως*, μὲ τὴν *ἐνέργειαν* νὰ σημαίνει τὴ *facultas operandi* καὶ τὴν *πρᾶξιν* νὰ σημαίνει τὴν καθέκαστον ἐνεργοποίηση αὐτῆς τῆς *facultas*. Ἡ διαφορά, ὡστόσο, εἶναι ἐπουσιώδης, καθὼς ὁ 'Ιωάννης δέχεται (νομιναλιστικά, θὰ λέγαμε) ὅτι «πρᾶξις ἐστιν ἡ ἐνέργεια» (βλ. τὸ χωρίο ποὺ παρέθεσα παραπάνω ἀπὸ τὴν *Πρὸς Μανιχαίους ὁμιλίαν* Β´), ὅτι δηλαδὴ δὲν ὑπάρχει *actus* παρὰ μόνον *in particularibus* actionibus.

24. Τὸν ὅρο *ἐνέργεια* (ὄχι "πρᾶξις", βεβαίως· βλ. J. H. Sleeman / G. Pollet, *Lexicon Plotinianum*, Leiden, 1980, col. 888-890, s.v. *πρᾶξις καὶ πράττειν*) χρησιμοποιεῖ ἐν προκειμένῳ π.χ. ὁ Πλωτῖνος (*'Εννεάδες* VI, 7, 18, 12-13).

25. Γιὰ τὴ συστηματικὴ χρήση τοῦ ὅρου *ἐνεργία* στὸ *Περὶ ὧν 'Αριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται* βλ. παραπάνω, σημ. 2.

26. Ed. C. Alexandre, *op. cit.*, p. 44,17-18 καὶ 46,7-8: «Θεοὺς... κακοῦ μὲν οὐδ' ὁτουοῦν οὐδενός, τῶν δ' ἀγαθῶν ἁπάντων αὐτοὺς ὄντας τοὺς αἰτίους... Ὄντως δὲ ὄντα [sc. τὸν Δία] τῷ ὄντι καὶ εἰλικρινῶς ἕνα καὶ τὸν ὅ,τι μάλιστα αὐτὸν αὑτῷ, αὐτό τε ὄντα, ὅ ἐστιν ἀγαθόν». Πρβλ. *Νόμων συγγραφὴ* III, 43 (ed. C. Alexandre, *op. cit.*, p. 242,8-11): «... ἡ ἀρχὴ αὕτη τῶν πάντων, ὁ μέγιστος θεός, ὃν γε ἡμεῖς πατρίῳ φωνῇ "Δία" καλοῦμεν, ἄκρως ἀγαθός ἐστιν, οὐδεμιᾶς αὐτῷ ἀγαθοῦ ὑπερβολῆς μὴ οὐκ ἐς ὅσον οἷόν τε βελτίστῳ εἶναι λειπομένης».

27. Γιὰ τὴ θεο-λογικὴ ταύτιση τοῦ *ens* μὲ τὸ *bonum* στὸν Πλήθωνα βλ. B. Tambrun-Krasker, *Les fondements métaphysiques et éthiques de la pensée politique de Pléthon. Thèse de doctorat, dirigée par P. Magnard*, Université Paris IV-Sorbonne, 2002, p. 331-335. Πβ. id., «Τὸ ἕν, τὸ ὂν καὶ ἡ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Πλήθωνος», in: Λ. Γ. Μπενάκης / Χ. Π. Μπαλόγλου (ed.), *Διεθνὴς 'Επιστημονικὴ 'Εταιρεία Πληθωνικῶν καὶ Βυζαντινῶν Μελετῶν. Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὸν Πλήθωνα καὶ τὴν ἐποχή του μὲ τὴν συμπλήρωση 550 ἐτῶν ἀπὸ τὸν θάνατό του* (Μυστρᾶς, 26-29 'Ιουνίου 2002), 'Αθήνα, 2003, σ. 83-93 (εἰδ. σ. 83-84).

28. Ed. H. Hörner, *Gregorii Nysseni opera*, Vol. III, pars II, Leiden / New York / Kobenhavn /

'Ο Πλήθων, τοῦ ὁποίου ἡ χριστιανικὴ παιδεία ἦταν εὐρύτατη[29], πιθανότατα ἀναγνώρισε ὄχι μόνο τὸν 'Ιωάννη Καισαρείας ὡς πηγὴ τοῦ 'Ιωάννη Κυπαρισσιώτη ἀλλὰ καὶ τὸν Γρηγόριο Νύσσης ὡς πηγὴ τοῦ 'Ιωάννου Καισαρείας. 'Αρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε[30] ὅτι τὴ *fons fontis* τὴν εἶχε ἀναζητήσει κι ἄλλη φορά — ὅταν δανειζόταν ἀπὸ τὸν *Λόγον ὅπως ἄλογον τὸ τοῦ θανάτου δέος ἀποδεικνύοντα* τοῦ Δημητρίου Κυδώνη μέρος τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ δασκάλου του ὑπὲρ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ ἀνέτρεξε πρὸς τοῦτο «στὴν πηγὴ τῶν διατυπώσεων τοῦ Κυδώνη, ἡ ὁποία εἶναι ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸν *Λόγον περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*[31] τοῦ Γρηγορίου Νύσσης». 'Ασφαλῶς, ὁ Πλήθων διέκειτο (στὸν βαθμό, ἐννοεῖται, ποὺ τοῦ τὸ ἐπέτρεπε τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνῆκε σὲ ἄλλο στρατόπεδο) εὐμενῶς ἔναντι τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ πλατωνικότερου ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς 'Εκκλησίας — τόσο πλατωνικοῦ, ὥστε ἡ σχέση τοῦ πλατωνισμοῦ του μὲ τὸν χριστιανισμό του νὰ προβληματίζει διαρκῶς τόσο τοὺς χριστιανοὺς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ὅσο καὶ τοὺς σύγχρονους ἐρευνητές[32].

'Ακόμα, ἄλλωστε, καὶ ἡ πληθώνεια φράση «ἐνεργοῦ ἀεὶ ὄντος τοῦ Διός»[33] ἔχει ἕνα στενὸ παράλληλο στὸν Γρηγόριο Νύσσης[34]:

Εἰ δὲ παρ' αὐτοῦ [sc. τοῦ Θεοῦ Πατρός] τὰ πάντα, οὐδέποτε ἄρα "ἀρχὴ ὁδῶν αὐτοῦ" (Παρ. 8,22) καὶ "ἔργων" αὐτοῦ εὑρεθήσεται, ἀλλ' *ἀεὶ ἐνεργής*.

Köln, 1987, p. 80,11-20. Βλ. κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ χωρίου στὸ ἄρθρο μου: «'Η γραμματικὴ καὶ λογικὴ κατηγορία τῆς *σχέσης (πρός τι)* στὸν Γρηγόριο Νύσσης, *Βυζαντιακὰ* 21 (2001) σ. 15-50 (εἰσ. σ. 35-42).

29. Βλ. *'Απὸ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ θωμισμοῦ: Πλήθων καὶ Θωμᾶς 'Ακυινάτης...*, σ. 67-68.

30. *Op. cit.*, σ. 58-59.

31. PG 46: 21B (πβ. 77A).

32. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ H. F. Cherniss: *The Platonism of Gregory of Nyssa* (Berkeley, 1930). Πβ. τὴ μελέτη μου: *Φιλοσοφία καὶ πίστη. 'Η λογικὴ ἀποδειξιμότητα τῶν χριστιανικῶν δογμάτων κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης ἤ: Fides deprecans intellectum* (μὲ ἀγγλικὴ περίληψη: *Philosophy and Faith. The Rational Demonstrability of Christian Dogmas in Gregory of Nyssa or Fides deprecans intellectum*) ('Αθήνα, "Παρουσία", 1996), ὅπου καταδεικνύω διεξοδικὰ τὶς ἀντιφάσεις μεταξὺ τοῦ πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ τοῦ Νύσσης.

33. Βλ. παραπάνω, σημ. 1 καὶ 7.

34. *Κατὰ 'Αρείου καὶ Σεβελλίου* (ed. F. Müller, *Gregorii Nysseni opera*, Vol. III, Pars 1, Leiden / New York / Kobenhavn / Köln, 1958, p. 75,16-17).

Βεβαίως, τὸ πλαίσιο καὶ ὁ στόχος τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Πλήθωνος καὶ τοῦ Γρηγορίου διαφέρουν· ὁ μὲν Καππαδόκης Πατὴρ ἐπεδίωκε, στὸ πλαίσιο τῆς ἀντι-ἀρειανικῆς πολεμικῆς του, νὰ ἀποδείξει αἴδια τὴν ὕπαρξη τοῦ 2ου προσώπου τῆς ἁγίας Τριάδος ἀποδεικνύοντας αἴδια τὴν πατρικὴ ἰδιότητα τοῦ 1ου προσώπου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὶ 2ο[35], ὁ δὲ Πλήθων ἐπεδίωκε νὰ ἀποδείξει τὸν κόσμο ἀΐδιο ἐπικαλούμενος τὴν ἀϊδιότητα τῆς παρακτικῆς ἐνέργειας τοῦ «Διός». Ὅμως, τὸ συγκεκριμένο ἐπιχείρημα, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ *bonum diffusivum sui*[36] καὶ ποὺ συνάγει τὴν ἀϊδιότητα μιᾶς *natura naturata* ἀπὸ τὴν ἀϊδιότητα τῆς μοναδικῆς ἀγέννητης *natura naturans*, καθὼς καὶ ἡ φρασεολογία, εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅμοια.

Ταυτόχρονα, ὅμως, ὁ Πλήθων, μὲ τὸ νὰ τονίζει ὅτι ἡ ἑνότητα τῆς θείας *ἀγαθότητος* μὲ τὴ θεία *οὐσία* σημαίνει ὅτι ὁ Δίας παράγει τὰ ὄντα ἐξ ἀϊδίου, ὑπαινισσόταν ὅτι, παρὰ τὶς χριστιανικὲς διατυπώσεις ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἀγαθότητά Του[37], ἡ γνήσια μορφὴ τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας ὅτι *bonum diffusivum sui* δὲν εἶναι ἡ χριστιανική, ἀλλὰ ἡ δική του, ἡ ἀρχαιοελληνική. Καὶ τοῦτο γιὰ τὸν λόγο ὅτι αὐτός, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς χριστιανούς[38], θεωροῦσε τὸν κόσμο ἀΐδιο καὶ δὲν ἄφηνε, ὅπως ἐκεῖνοι, τὴ

35. Γιὰ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ στὸν Νύσσης βλ. τὸ ἄρθρο μου: «'Η γραμματικὴ καὶ λογικὴ κατηγορία τῆς *σχέσης*...» (πβ. παραπάνω, σημ. 27), σ. 29-35.

36. Πβ. *Νόμων συγγραφὴ* III, 43 (ed. C. Alexandre, *op. cit.*, p. 242,22-244,3): «Οὐ γὰρ ἂν ἐγχωροίη, ὅ,τιπερ βέλτιστον ὄντα τὸν θεὸν... μὴ παράγειν ποτὲ τοὖργον τὸ αὑτοῦ μηδ' εὖ ποιεῖν μηδ' ὁ,τιοῦν· δέοι γὰρ ἂν τὸ αὐτὸ βέλτιστον καὶ ἄλλοις τοῦ οἰκείου ἀγαθοῦ ἐς ὅσον τε ἐγχωρεῖ καὶ ἀεὶ μεταδιδόναι...».

37. Βλ. π.χ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κεφάλαια ἑκατὸν πεντήκοντα* 34, ll. 1-4 καὶ 23-25 (ed. R. E. Sinkewicz, *Saint Gregory Palamas. The One Hundred and Fifty Chapters. Introduction, Critical Edition and Translation*, Toronto, 1988, p. 116 καὶ 118 = ed. Π. Κ. Χρήστου, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμος Ε΄, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 52, 24-26 καὶ 53, 18-20): «'Ο ἀνωτάτω νοῦς, τὸ ἄκρον ἀγαθὸν... οὐ ποιότητας ἀλλ' οὐσίαν ἔχει τὴν ἀγαθότητα... 'Ο ποιητὴς καὶ δεσπότης τῆς κτίσεως... ἔστι πανάγαθος καὶ ὑπεράγαθος ἀγαθότης, οὐσίαν ἔχων τὴν ἀγαθότητα». Πβ. ψευδο-Διονυσίου 'Αρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων* IV,1 (ed. B.-R. Suchla, *Corpus dionysiacum, I: Pseudo-Dionysius Areopagita, De divinis nominibus*, Berlin / New York, 1990, p. 143,12): «... οὐσιῶδες ἀγαθόν...». 'Η θέση αὐτὴ ἀπαντᾶ, φυσικῷ τῷ λόγῳ καὶ στὸ πλαίσιο τῆς ἀντι-μανιχαϊκῆς πολεμικῆς· βλ. π.χ. τὴν παράγραφο τῶν *Διαλέκτων Φωτεινοῦ Μανιχαίου καὶ Παύλου Χριστιανοῦ* («Περὶ τοῦ ὄντως ἀγαθοῦ») ἡ ὁποία προηγεῖται τῆς παραγράφου στὴν ὁποίαν εἴδαμε (σημ. 14) ὅτι ἀναπαράγεται τὸ περὶ *πράξεως/ ἐνεργείας* χωρίο τοῦ 'Ιωάννου Καισαρείας: «Τὸ ἀγαθὸν ἐπὶ Θεοῦ οὐσία τυγχάνει» (PG 88: 573D).

38. Βλ. π.χ. τὴν πολεμικὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κατὰ τῆς ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου στὰ *Κεφάλαια ἑκατὸν πεντήκοντα* (1· ed. R. E. Sinkewicz, *op. cit.*, p. 84 = ed. Π. Κ. Χρήστου, op. cit.,

θεία ἀγαθότητα «ἡμίτομον» — ἀκριβῶς ὅπως δεχόταν ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ δὲν εἶναι ἁπλῶς ἀθάνατη, ὅπως ἔλεγαν οἱ χριστιανοί, ποὺ τὴ θεωροῦσαν ἔγχρονη (δημιουργούμενη ταυτόχρονα μὲ τὴ σύλληψη κάθε ἀνθρώπου), ἀλλὰ «ἀΐδιος», δηλαδὴ αἰώνια ὄχι μόνο πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ πίσω. Τόνιζε δὲ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀϊδιότητα εἶναι κατὰ πολὺ ἀνώτερη τῆς χριστιανικῆς[39].

Ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ βασικὴ παραδήλωση τῆς θεο-λογικῆς χρήσης τῶν ὅρων *ἀγαθός*, *ἐνεργὸς* καὶ *πρᾶξις* ἀπὸ τὸν Πλήθωνα ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ χρήση τῶν δύο πρώτων ὅρων σὲ ἕνα χωρίο τοῦ *'Υπομνήματος* τοῦ Σιμπλίκιου στὰ *Φυσικὰ* τοῦ 'Αριστοτέλη[40] (ἔργο τὸ ὁποῖο ὁ Πλήθων γνώριζε[41]) μὲ σκοπὸ ἀκριβῶς τὴ θεμελίωση τῆς ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου:

> Εἰ γὰρ διὰ τὴν *ἀγαθότητα* δημιουργεῖ, ἡ δὲ *ἀγαθότης* αὐτοῦ ἀεὶ τελεία καὶ *ἐνεργός ἐστι* καὶ τῷ εἶναι πάντα ἀγαθύνει, δῆλον ὅτι τῇ τοῦ Θεοῦ *ἀγαθότητι* συνυφέστηκεν ἡ δημιουργικὴ πρόνοια [καὶ συνεπῶς τὸ περὶ οὗ ἡ πρόνοια, δηλ. ὁ κόσμος].

Γιὰ μία ἀκόμα φορά, λοιπόν, ὁ Πλήθων ἀποδεικνύεται νὰ ἀρύεται θέσεις καὶ ὅρους ἐκ παραλλήλου ἀπὸ τὴ γνήσια πλατωνικὴ παράδοση, τὴ θύραθεν, καὶ τὴν πλατωνίζουσα χριστιανικὴ μεταφυσικὴ καὶ νὰ διατυπώνει τὶς διδασκαλίες του μὲ τρόπο τέτοιο, ὥστε ἡ ἀναδρομὴ σὲ χριστιανικὰ κείμενα νὰ ἀποτελεῖ *conditio sine qua non* γιὰ τὴν κατανόηση τῆς σκέψης του — τόσο τῶν σημείων σύμπτωσής της μὲ τὸν χριστιανισμὸ ὅσο καὶ τῶν σημείων διαφοροποίησής της ἀπὸ αὐτόν.

σ. 37, 1-16 = 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, «Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κεφάλαια ἑκατὸν πεντήκοντα*, 1-14: "Περὶ κόσμου". Κείμενο, μετάφραση, ἑρμηνευτικὰ σχόλια», *Βυζαντιακὰ* 20 (2000) σ. 293-347, εἰδ. σ. 297).

39. *Νόμων συγγραφὴ* III,43 (ed. C. Alexandre, *op. cit.*, p. 260,8-13): «'Ημεῖς δ' ἀρτίαν τε καὶ οὐχ ἡμίτομον οὐδὲ χωλὴν τῇ ψυχῇ τῇ ἀνθρωπίνῃ τὴν ἀϊδιότητα ἀποφαίνοντες... Δῆλα γὰρ δὴ ὅτι ἐπ' ἀμφότερα αὕτη ἡ ἀϊδιότης τῆς ἡμιτόμου ἐκείνης πολὺ μείζων καὶ καλλίων, καὶ τὸ οὕτως ἀΐδιον τοῦ ἐκείνως πολὺ τελεώτερον καὶ κάλλιον».

40. Ed. H. Diels, *Simplicii in Aristotelis Physicorum libros octo commentaria*, Vol. 1 ("Commentaria in Aristotelem Graeca", IX), Berolini, 1882, p. 709, 21-23.

41. 'Επ' αὐτοῦ βλ. βιβλιογραφία καὶ ἕνα νέο στοιχεῖο στὴ μονογραφία μου: *'Απὸ τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ θωμισμοῦ: Πλήθων καὶ Θωμᾶς 'Ακυινάτης...*, σ. 76-77, σημ. 177.

Αστέρης Αθ. Μπουζιάς

Τα πρώτα έργα της βυζαντινής νομικής γραμματείας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες

I

Ένα από τα σημαντικότερα νομοθετήματα της Φαναριωτικής περιόδου υπήρξε ο «*Πολιτικός Κώδιξ του Πριγκηπάτου της Μολδαβίας*» (1817), γνωστός πιο σύντομα ως «*μολδαβικός κώδικας*» ή ακόμη ως «*κώδικας Καλλιμάχη*». Η θέσπισή του οφείλεται στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα ευρείας κλίμακας του ηγεμόνα της Μολδαβίας Σκαρλάτου Καλλιμάχη (1812-1819)[1]. Ο τελευταίος μεταφέρει στο προοίμιο του *μολδαβικού κώδικα* μία πληροφορία, την οποία πρώτος διέσωσε ο ντόπιος ηγεμόνας της Μολδαβίας και διακεκριμένος λόγιος Δημήτριος Cantemir (1673-1723). Σύμφωνα με αυτήν την πληροφορία, ο ηγεμόνας της Μολδαβίας Αλέξανδρος Α΄ ο Αγαθός (1401-1433) έλαβε από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες της δυναστείας των Παλαιολόγων μαζί με το ηγεμονικό αξίωμά του και τους κανόνες του βυζαντινού δικαίου, όπως οι τελευταίοι βρίσκονταν κωδικοποιημένοι στα *Βασιλικά* της Μακεδονικής δυναστείας. Προστίθεται μάλιστα, σύμφωνα με την ίδια πάντοτε πληροφορία, ότι ο ηγεμόνας της Μολδαβίας Αλέξανδρος Α΄ ο Αγαθός ανέλαβε νομοθετική πρωτοβουλία προς την κατεύθυνση της εκπόνησης ενός συνοπτικού νομικού κώδικα βασισμένου, από την άποψη των δικαιικών πηγών, στα *Βασιλικά* και διατυπωμένου, από την άποψη της γλωσσικής έκφρασης, στη σλαβονική γλώσσα. Ο εν λόγω νομικός κώδικας πάντως δεν εκτυπώθηκε ποτέ[2].

Όλες αυτές οι πληροφορίες σχετικά με το νομοθετικό έργο του Μολδαβού ηγεμόνα Αλέξανδρου Α΄ του Αγαθού κρίνεται, ωστόσο, επιβεβλημένο να γίνουν δεκτές μάλλον με *δυσπιστία* ως μη ανταποκρινόμενες στην ιστορική και νομική πραγματικότητα, δεδομένου ότι τα ποικίλα νομοθετικά κείμενα τα οποία εμπε-

1. Για τον «*Πολιτικό Κώδικα του Πριγκηπάτου της Μολδαβίας*» (1817) βλ. Αστ. Αθ. Μπουζιά, «Οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις των Φαναριωτών ηγεμόνων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (1711/1715-1821)», *Πρακτικά Κ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 28-30 Μαΐου 1999), Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 2000, σ. 47 κ.ε. (53-54).

2. Βλ. Κ. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, «Σημείωμα περί των ελληνικών εν Ρουμανία κωδικοποιήσεων», σε: Ζέπων, *IUS GRAECO-ROMANUM*, τ. 8, Δευτέρα Φωτομηχανική Ανατύπωση, 1962, Scientia Aalen, σ. VII επ. Πρβλ. επίσης Αστ. Αθ. Μπουζιά, «Η βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα και το βυζαντινό δίκαιο στις ρουμανικές χώρες», *Εισηγήσεις – Περιλήψεις Ανακοινώσεων Δ΄ Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου* (Θεσσαλονίκη 20-22 Σεπτεμβρίου 2002), Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, 2003, σ. 128-129 και για το (υπό έκδοση) πλήρες κείμενο της ανακοίνωσης Αστ. Αθ. Μπουζιά, «Η βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα και το βυζαντινό δίκαιο στις ρουμανικές χώρες», *Αρμ, Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 24 (2003).

ριέχονταν στα 60 βιβλία των *Βασιλικών* είχαν πλέον καταστεί εξαιρετικά *δυσπρόσιτα* στους κοινωνούς του δικαίου κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Είναι μάλιστα πολύ ενδεικτικό των τεράστιων διαστάσεων που είχε προσλάβει το όλο πρόβλημα στη διάρκεια των τελευταίων ετών πριν από την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί δικαστές αναγκάζονταν σε πολλές περιπτώσεις να διατάσσουν την προσκόμιση του εκάστοτε κρίσιμου κανόνα δικαίου με την επιμέλεια των διαδίκων[3]. Βέβαια τυπικά τα *Βασιλικά* ποτέ δεν καταργήθηκαν expressis verbis εξακολουθώντας, έτσι, να συνιστούν θεωρητικά τη σπονδυλική στήλη της νομοθεσίας του βυζαντινού κράτους.

Ορθότερη λοιπόν φαίνεται η άποψη την οποία υποστήριξε ο Φωτεινός στο ιστορικό σύγγραμμα που εκπόνησε το 1818 με τον τίτλο «*Ιστορία της πάλαι Δακίας*» σύμφωνα με την οποία, στην πραγματικότητα, δεν επρόκειτο για εισαγωγή της βυζαντινής αυτοκρατορικής νομοθεσίας στις ρουμανικές χώρες, αλλά μάλλον για εισαγωγή αξιωμάτων και στοιχείων της εθιμοτυπίας της βυζαντινής αυτοκρατορικής αυλής στην ηγεμονική αυλή της Μολδαβίας[4].

II

Σε γενικές γραμμές, μέχρι τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα επίσημα ο νομικός πολιτισμός των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών εδραζόταν κατά κύριο λόγο στο δημώδες *εθιμικό δίκαιο* των ντόπιων πληθυσμών με εξαίρεση κάποια μεμονωμένα *χρυσόβουλα*, τα οποία είχαν εκδοθεί από διάφορους ηγεμόνες αυτών των χωρών[5]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου είδους ηγεμονικών χρυσό-

3. Βλ. Κ. Γ. Πιτσάκη (επιμ.), *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Αθήνα 1971 (Βυζαντινά και Νεοελληνικά Κείμενα 1), σ. ι΄ (Εισαγωγή) και την εκεί υποσημ. 10.

4. Βλ. Gh. Cronț, "Byzantine Juridical Influences in the Rumanian Feudal Society. Byzantine Sources of the Rumanian Feudal Law", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Tome II, 1964, No 3-4, σ. 377, Κ. Γ. Πιτσάκη (επιμ.), *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Αθήνα 1971 (Βυζαντινά και Νεοελληνικά Κείμενα 1), σ. ι΄(Εισαγωγή), Κ. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, "Σημείωμα περί των ελληνικών εν Ρουμανία Κωδικοποιήσεων", σε: Ζέπων, *IUS GRAECO-ROMANUM*, τ. 8, Δευτέρα Φωτομηχανική Ανατύπωση 1962, Scientia Aalen, σ. IX-XIV (VII-VIII) και Pan. J. Zepos, "Byzantine Law in the Danubian Countries", *Balkan Studies* 7/2 (1966), σ. 345-346.

5. Για την *πολυμέρεια* που χαρακτήριζε το δικαιικό καθεστώς των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών βλ. Αστ. Αθ. Μπουζιά, «Παράγοντες διάδοσης του βυζαντινού δικαίου στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες», *Πρακτικά ΚΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (24, 25, 26 Μαΐου 2002), Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 2003, σ. 153 κ.ε. (156-158).

βουλων αυτής της περιόδου συνιστά εκείνο, το οποίο αποδίδεται στον ηγεμόνα της Βλαχίας Μιχαήλ Γ΄ το Γενναίο (1593-1601) και το οποίο έχει ως αντικείμενο ρύθμισης το θεσμό της δουλοπαροικίας[6].

Εξάλλου, μέσα στο πλαίσιο των εν λόγω ιστορικών, δικαιοπολιτικών και θεσμικών εξελίξεων οι βυζαντινοί *νομοκάνονες* αποτέλεσαν ουσιαστικά τα πρώτα σημαντικά νομικά κείμενα βυζαντινής προέλευσης τα οποία γνώρισαν εκτεταμένη διάδοση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και αναδείχτηκαν, με αυτόν ακριβώς τον τρόπο, στα πρώτα γραπτά μνημεία της ιστορίας του δικαίου των ρουμανικών χωρών. Οι βυζαντινοί νομοκάνονες συνιστούσαν ειδική κατηγορία νομοθετικών συλλογών, μέσα στο περιεχόμενο των οποίων υπήρχαν αναμεμειγμένοι, όπως, άλλωστε, υποδηλώνει η ίδια η ετυμολογία του όρου, «*νόμοι*» και «*κανόνες*», δηλαδή κανόνες κοσμικού (πολιτειακού) δικαίου και διατάξεις κανονικού (εκκλησιαστικού) δικαίου. Αυτές οι βυζαντινές νομοθετικές συλλογές μεικτού (κοσμικού και εκκλησιαστικού) χαρακτήρα συντάσσονταν κατά κανόνα ύστερα από τη σχετική εντολή κάποιων αρχιερέων ή ηγεμόνων[7].

Ειδικότερα, διάφορα βυζαντινά νομικά κείμενα, κυρίως νομοκανονικά έργα και γενικότερα νομικά κείμενα εκκλησιαστικής προέλευσης και υφής, είχαν ήδη εισαχθεί και τεθεί σε ευρεία κυκλοφορία στην περιοχή των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών πριν από το 15ο αιώνα. Σε αυτό το σημείο κρίνεται αναγκαίο να υπογραμμιστεί ότι σε όλη τη διάρκεια των Μέσων Χρόνων (ιδίως από το 14ο αιώνα και εντεύθεν), καθώς επίσης και στη διάρκεια των Νέων Χρόνων, μέχρι τα τέλη –περίπου– του 16ου αιώνα ή τις αρχές του 17ου αιώνα, η εισαγωγή και η διάδοση των πολυάριθμων και ποικιλόμορφων βυζαντινών νομικών κειμένων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες συντελούνταν μέσω της διέλευσης των εν λόγω κειμένων από το ενδιάμεσο στάδιο της μετάφρασής τους από τα ελληνοβυζαντινά πρωτότυπά τους στη *σλαβονική* γλώσσα[8]. Είναι γεγονός ότι στη

6. Βλ. Παν. Ι. Ζέπου (επιμ.), «Συνταγμάτιον Νομικόν Αλεξάνδρου Ιωάννου Υψηλάντη βοεβόδα ηγεμόνα πάσης Ουγγροβλαχίας 1780», *Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. Δ΄ - αρ. 2, εν Αθήναις 1936, σ. 23-24.

7. Βλ. Δημ. Χ. Γκόφα, *Ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου* III, Αθήναι-Κομοτηνή 1974-1979, σ. 151-152 και Gh. Cronț, *ό.π.*, σ. 366 κ.ε.

8. Για την εμφάνιση των πρώτων δικαιικών μνημείων στη ρουμανική γλώσσα στη διάρκεια του 17ου αιώνα βλ. Αστ. Αθ. Μπουζιά, «Κωδικοποιήσεις του βυζαντινού δικαίου στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά το 17ο αιώνα. Τα πρώτα νομοθετικά μνημεία στη ρουμανική γλώσσα», *Πρακτικά ΚΒ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (25, 26, 27 Μαΐου 2001), *Μνήμη Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου*, Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 2002, σ. 89 κ.ε.

διάρκεια της υπό συζήτηση περιόδου η εκκλησιαστική και πολιτιστική επιρροή την οποία ασκούσαν οι Νοτιοσλάβοι (Σέρβοι και Κροάτες) και κυρίως οι Βούλγαροι κληρικοί και μοναχοί στο ρουμανικό χώρο είχε πλέον καταστεί τόσο ισχυρή, ώστε η επιβολή της σλαβονικής γλώσσας είχε επιτευχθεί όχι μόνο στον τομέα της θρησκευτικής ζωής, αλλά και στην πνευματική ζωή και δράση των ανθρώπων των ρουμανικών χωρών[9].

Συγκεκριμένα, η αρχαιότερη βυζαντινή συλλογή διατάξεων κανονικού δικαίου η οποία είχε γνωρίσει διάδοση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες υπήρξε το *Κανονικόν* του Ιωάννου του Νηστευτού, το οποίο είχε συνταχτεί στον 6ο αιώνα από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη και το περιεχόμενο του οποίου αναφερόταν σε θέματα μετάνοιας και εκκλησιαστικής πειθαρχίας, τα οποία ανέκυπταν κατά το στάδιο της απονομής της εκκλησιαστικής ποινικής δικαιοσύνης από τα αρμόδια όργανα της εκκλησιαστικής διοίκησης. Σε γενικές γραμμές, θα ήταν δυνατόν να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι τα *επιτίμια* (θρησκευτικές ποινές) τα οποία προβλέπονταν από την εν λόγω νομοκανονική συλλογή ως κυρώσεις για τα διάφορα εκκλησιαστικά πειθαρχικά παραπτώματα διακρίνονταν από έναν σαφώς *ηπιότερο* χαρακτήρα σε σύγκριση με τις αντίστοιχες διατάξεις άλλων νομοκανονικών συλλογών. Συγκεκριμένα, το *Κανονικόν* του Ιωάννου του Νηστευτού πρόβλεπε *συντομότερες* περιόδους χρονικής ισχύος των επιβαλλόμενων επιτιμίων για τους τιμωρημένους παραβάτες της εκκλησιαστικής δικαιοταξίας[10]. Η ιδιαίτερη αυτή φυσιογνωμία του κανονιστικού περιεχομένου του *Κανονικού* του Ιωάννου του Νηστευτού δεν θα πρέπει να θεωρηθεί άσχετη με την ιδιαίτερη διάδοση την οποία γνώρισε η εν λόγω συλλογή διατάξεων κανονικού δικαίου στο χώρο της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης.

9. Βλ. Α. Βακαλόπουλου, "Οι Φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας", σε: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Διεύθυνση εκδόσεως: Γ. Χριστόπουλος-Ι. Μπαστιάς), τ. ΙΑ΄: *Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821). Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 119 και Pan. J. Zepos, *ό.π.*, σ. 346. Βλ. ακόμη Μ. Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 72.

10. Βλ. Char. K. Papastathis, "On the Application of Western Canon Law Provisions in Medieval Bulgaria", *"Μνήμη" Georges A. Petropoulos*, Tirage à part du volume II, Athènes 1984, σ. 198 και Gh. Cronţ, *ό.π.*, σ. 366-367.

III

Εκείνη όμως η βυζαντινή νομοκανονική συλλογή η οποία γνώρισε σαφέστατα την ευρύτερη διάδοση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, υπήρξε το «*Σύνταγμα κατά στοιχείον των εμπεριειλημμένων απασών υποθέσεων τοις ιεροίς και θείοις κανόσιν*». Αυτός ο βυζαντινός νομοκάνονας συντάχτηκε στη Θεσσαλονίκη το 1335 από τον Ματθαίο Βλάσταρη, ο οποίος απεβίωσε ως μοναχός στο Άγιον Όρος και αναδείχτηκε ως ο σημαντικότερος συγγραφέας και σχολιαστής του εκκλησιαστικού δικαίου της υστεροβυζαντινής περιόδου. Πρόκειται για μία νομοκανονική συλλογή, το περιεχόμενο της οποίας βρίσκεται ταξινομημένο σε 24 συνολικά μέρη, ισάριθμα προς τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Από το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο διαρθρώνεται η νομοθετική ύλη, η οποία εμπεριέχεται στα κείμενα του *Συντάγματος*, προέρχεται ακριβώς η πλήρης ονομασία του εν λόγω βυζαντινού νομοκάνονα. Το καθένα από αυτά τα 24 μέρη υποδιαιρείται σε διάφορα κεφάλαια. Ειδικότερα, 81 κεφάλαια περιλαμβάνουν κανονικό και αστικό δίκαιο, 80 κεφάλαια αποκλειστικά κανονικό δίκαιο, 30 κεφάλαια αποκλειστικά αστικό δίκαιο, ενώ τα υπόλοιπα 111 κεφάλαια περιλαμβάνουν παραπομπές σε διάφορα κεφάλαια άλλων μερών του *Συντάγματος*. Στην αρχή κάθε κεφαλαίου ο συντάκτης της συλλογής προτάσσει χωρία των κανόνων των Αποστόλων και των κανόνων της εκκλησίας ή πατερικών κειμένων (του Μεγάλου Βασιλείου, του Γρηγορίου του Νύσσης κ.ά), ενώ ακολουθούν οι διατάξεις της κειμένης πολιτειακής (κοσμικής) νομοθεσίας[11].

Όσον αφορά στις νομικές πηγές, από τις οποίες ο Ματθαίος Βλάσταρης άντλησε τις δικαιικές διατάξεις οι οποίες έχουν απανθιστεί στο σώμα του *Συντάγματος*, ως τέτοιες φαίνεται ότι χρησίμευσαν τα ερμηνευτικά έργα του Βαλσαμώνος και του Ζωναρά, των δύο κορυφαίων ερμηνευτών του κανονικού δι-

11. Βλ. Μ. Ανάστου, « Δίκαιο», σε: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Διεύθυνση εκδόσεως: Γ. Χριστόπουλος – Ι. Μπαστιάς), τ. Θ΄: *Βυζαντινός ελληνισμός, Μεταβυζαντινοί χρόνοι (1071-1204), Υστεροβυζαντινοί χρόνοι (1204-1453)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980, σ. 347 και Char. K. Papastathis, «Byzantine Private Law and Codifications among the Bulgarians during the Ottoman Period (XVth-XIXth Centuries)», *Πνευματικές και Πολιτιστικές Σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα Μέσα του ΙΕ΄ έως τα Μέσα του ΙΘ΄ Αιώνα. Α΄ Ελληνοβουλγαρικό Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη 22-25 Σεπτεμβρίου 1978), Ι.Μ.Χ.Α. 188, Θεσσαλονίκη 1980 (ανάτυπο), σ. 250. Το κείμενο του *Συντάγματος* του Μ. Βλάσταρη βρίσκεται εκδεδομένο στον ΣΤ΄ τόμο του «*Συντάγματος των θείων και ιερών κανόνων*» των Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή (Αθήναι 1859).

καίου της μεσοβυζαντινής περιόδου, τα ερμηνευτικά πορίσματα της επιστημονικής εργασίας των οποίων εξομοιώνονται προς αυθεντική ερμηνεία των ιερών κανόνων, με αποτέλεσμα τα εν λόγω ερμηνευτικά διδάγματα να αναδεικνύονται μέσα από το οικουμενικό κύρος και την καθολική εφαρμογή τους όχι απλά σε πρότυπα ερμηνευτικής προσέγγισης των ιερών κανόνων, αλλά σε ουσιαστικές πηγές του κανονικού δικαίου της ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας. Ο ίδιος, ωστόσο, ο Μ. Βλάσταρης παραλείπει να συμπεριλάβει στο πόνημά του ρητές παραπομπές στα ονόματα των δύο επιφανών σχολιαστών του εκκλησιαστικού δικαίου.

Στην «Προθεωρία» (Εισαγωγή), με την οποία αρχίζει το κείμενο του *Συντάγματος*, ο συντάκτης παραθέτει τις πηγές του νομοκάνονά του (οι συνοδικοί κανόνες, ο Μέγας Αθανάσιος, ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος Νύσσης, η ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου), οι οποίες φαίνεται ότι έχουν αντληθεί από το *Νομικόν Πόνημα* (ή *Ποίημα*) του Μιχαήλ Ατταλειάτη (1073/1074). Τα σπουδαιότερα κεφάλαια του *Συντάγματος*, στα οποία βρίσκονται αποτυπωμένες και οι κυριότερες διατάξεις εκκλησιαστικού δικαίου, αποτελούν τα κεφάλαια ε΄ («περί κανόνων εκκλησιαστικών κ.λ.π.») και κ΄[12].

Από δικαιοπολιτική άποψη, η εκπόνηση του *Συντάγματος κατά στοιχείον* από τον Ματθαίο Βλάσταρη εντάσσεται οργανικά μέσα στα ιστορικά και θεσμικά συμφραζόμενα της μεγάλης δικονομικής μεταρρύθμισης την οποία επιχείρησε να υλοποιήσει ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος (1328-1341) καθιερώνοντας το δικαστικό θεσμό των «*καθολικών κριτών των Ρωμαίων*» το 1329 στην προσπάθειά του να επιτύχει τη γενικότερη αναμόρφωση των συνθηκών οι οποίες επικρατούσαν εκείνη την εποχή στο χώρο της δικαιοσύνης. Αν και η μεγάλη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄ στον τομέα του δικονομικού δικαίου δεν απέδωσε, τελικά, τους προσδοκώμενους καρπούς, αφού δεν κατόρθωσε να επιφέρει την πολυπόθητη εξυγίανση του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης στο βυζαντινό κράτος, αποτέλεσε σημείο καμπής στην πορεία της ιστορικής εξέλιξης του βυζαντινού δικαίου, αφού τοποθέτησε τις *εκκλησιαστικές αρχές* στο *επίκεντρο* του συνολικού πλέγματος των βυζαντινών δικαιοδοτικών θεσμών διευρύνοντας σε σημαντικό βαθμό τη δικαστική δικαιοδοσία της Εκκλησίας και προετοιμάζοντας,

12. Βλ. Μ. Ανάστου, *ό.π.*, σ. 346-347, Στ. Ιωσ. Παπαδάτου, «Περί της μνηστείας εις το βυζαντινόν δίκαιον», *Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 50, Αθήναι 1984 σ. 37-43 (38) και Char. K. Papastathis, *ό.π.*, σ. 249-251.

έτσι, την τελευταία, προκειμένου να διαδραματίσει τον κορυφαίο συναφή θεσμικό ρόλο της στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Έτσι, η εκπόνηση μίας τόσο εμπεριστατωμένης βυζαντινής νομοκανονικής συλλογής, όπως ακριβώς ήταν το *Σύνταγμα κατά στοιχείον* του Ματθαίου Βλάσταρη, αποσκοπούσε να ανταποκριθεί στην αδήριτη ανάγκη για την κατάλληλη προπαρασκευή των κληρικών, ώστε οι τελευταίοι να μπορέσουν να εξοικειωθούν με τις διατάξεις όχι μόνον του εκκλησιαστικού δικαίου, αλλά και κυρίως της κειμένης κοσμικής νομοθεσίας, προκειμένου να αποκτήσουν τη δυνατότητα να ασκήσουν με επιτυχία τα νέα δικαστικά καθήκοντά τους[13].

Το *Σύνταγμα κατά στοιχείον* του Μ. Βλάσταρη γνώρισε τεράστια διάδοση όχι μόνον ως κωδικοποίηση κανονικού δικαίου, αλλά και ως ένα είδος *αστικού κώδικα* όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο, αλλά και στις ορθόδοξες σλαβικές χώρες και –φυσικά– στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ενδεικτικό της τεράστιας διάδοσης την οποία γνώρισε το *Σύνταγμα*, είναι το γεγονός ότι μόνο στο ελληνικό πρωτότυπό του έχουν διασωθεί περισσότερα από 50 χειρόγραφα. Ειδικότερα, στην περιοχή των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών το *Σύνταγμα* του Μ. Βλάσταρη είχε ήδη μεταφραστεί στη σλαβονική γλώσσα πριν από το 15ο αιώνα, ενώ γύρω στα 1636 πραγματοποιήθηκε μία μετάφραση του *Συντάγματος* στη σλαβονική γλώσσα στη βλαχική μονή της Βιστρίτσας, προφανώς κατ' εντολή της Ελένης, συζύγου του ηγεμόνα της Βλαχίας Ματθαίου Bessaraba (1632-1654)[14].

13. Βλ. Μ. Ανάστου, *ό.π.*, σ. 344-345, Ν. Ι. Πανταζοπούλου, «Εκκλησία καί Δίκαιον εις την Χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας», *ΕΕΣχΝΟΕ ΑΠΘ* ΙΘ΄, τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 165-175 (167-171) και Char. K. Papastathis, *ό.π.*, σ. 250.

14. Βλ. Μ. Ανάστου, *ό.π.*, σ. 347, Ν. Ι. Πανταζοπούλου, *ό.π.*, σ. 178-179, Char. K. Papastathis, *ό.π.*, σ. 250-251, Παν. Ι. Ζέπου (επιμ.), «Συνταγμάτιον Νομικόν Αλεξάνδρου Ιωάννου Υψηλάντη βοεβόδα ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας 1780», *ό.π.*, σ. 24 και Pan. J. Zepos, "Byzantine Law in the Danubian Countries", *ό.π.*, σ. 346. Εξάλλου, το Σύνταγμα του Μ. Βλάσταρη είχε ήδη αποτελέσει μία από τις τρεις βασικές πηγές του Κώδικα (*Zakonik*), τον οποίο εξέδωσε το 1349 ο Τσάρος της Σερβίας Στέφανος Δουσάν (Dušan) (1331-1355). Βλ. σχετικά Ν. Ι. Πανταζοπούλου, «Βυζαντιακόν Δίκαιον και Σλάβοι», Θεσσαλονίκη 1967 (Ανάτυπον εκ του περιοδικού *Μακεδονική Ζωή*, τ. 12ον, Μάιος 1967), σ. 13-14. Για το νομοθετικό έργο του Ματθαίου Bessaraba βλ. Αστ. Αθ. Μπουζιά, «Κωδικοποιήσεις του βυζαντινού δικαίου στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά το 17ο αιώνα. Τα πρώτα νομοθετικά μνημεία στη ρουμανική γλώσσα», *ό.π.*, σ. 93-101.

IV

Μία άλλη πολύ σημαντική βυζαντινή νομοκανονική συλλογή, η οποία γνώρισε διάδοση στην περιοχή των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, υπήρξε ο *Νομοκάνονας του Αλεξίου Αριστηνού.* Ο τελευταίος εντάσσεται στους κορυφαίους συγγραφείς και σχολιαστές του εκκλησιαστικού δικαίου της βυζαντινής περιόδου πλάι στους Ιωάννη Ζωναρά, Θεόδωρο Βαλσαμώνα και Ματθαίο Βλάσταρη. Ο Αλέξιος Αριστηνός έζησε στο 12ο αιώνα και υπήρξε σύγχρονος, αλλά λίγο νεότερος του Ιωάννη Ζωναρά. Κατά καιρούς διατέλεσε οφφικιάριος της Μεγάλης Εκκλησίας. Σύμφωνα με το Θεόδωρο Βαλσαμώνα, ο Αριστηνός είχε καταλάβει το εκκλησιαστικό αξίωμα του «*υπερτίμου και μεγάλου οικονόμου*». Κατέλαβε ακόμη το αξίωμα του «*νομοφύλακος*». Με την τελευταία ιδιότητα συμμετείχε στην εκκλησιαστική σύνοδο η οποία συγκροτήθηκε το 1166 στην Κωνσταντινούπολη[15].

Ο Αλέξιος Αριστηνός συνέταξε ερμηνευτικά σχόλια τόσο στους ιερούς κανόνες των οικουμενικών και τοπικών συνόδων της εκκλησίας όσο και στους ιερούς κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου του Νύσσης, Τιμοθέου, Θεοφίλου καθώς επίσης και Κυρίλλου Αλεξανδρείας. Τα εν λόγω ερμηνευτικά σχόλια του Αριστηνού δημοσιεύονται στις νεότερες εκδόσεις μαζί με τα αντίστοιχα του Βαλσαμώνος και του Ζωναρά. Ο Νομοκάνονας του Αριστηνού εκπονήθηκε κατά παραγγελία του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118–1143). Ως κύρια πηγή για τη σύνταξη της εν λόγω νομοκανονικής συλλογής χρησιμοποιήθηκε η κατά πολύ προγενέστερη *Κανονική Σύνοψις* του Στεφάνου Εφεσίου, η οποία ανάγεται χρονολογικά στον 7ο αιώνα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο *Νομοκάνονας* του Αριστηνού εισήχθη και διαδόθηκε στην περιοχή των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών διατυπωμένος στο ελληνοβυζαντινό πρωτότυπό του, χωρίς δηλαδή να παραστεί ανάγκη να μεταφραστεί στη σλαβονική γλώσσα, σε αντίθεση με άλλες βυζαντινές νομοκανονικές συλλογές, όπως συνέβη π.χ. με το *Σύνταγμα κατά στοιχείον* του Ματθαίου Βλάσταρη[16].

15. Βλ. Μ. Ανάστου, *ό.π.*, σ. 346-347, Gh. Cronţ, "Byzantine Juridical Influences in the Rumanian Feudal Society, Byzantine Sources of the Rumanian Feudal Law", *ό.π.*, σ. 369 και Δ. Α. Πετρακάκου, «Αριστηνός (Αλέξιος)», *Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη*, τ. 3, σ. 444.

16. Βλ. Μ. Ανάστου, *ό.π.*, σ. 347, Gh. Cronţ, *ό.π.*, σ. 369 και Δ. Α. Πετρακάκου, *ό.π.*, σ. 444.

V

Ευρείας κλίμακας διάδοση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες γνώρισε ένα ακόμη συμπίλημα του βυζαντινού δικαίου, ο *Νομοκάνονας του Μανουήλ Μαλαξού.* Ο Μανουήλ Μαλαξός, ο οποίος γεννήθηκε στο Ναύπλιο στις αρχές του 16ου αιώνα και απεβίωσε το 1581, διατέλεσε νοτάριος (συμβολαιογράφος) στην Ιερά Μητρόπολη Θηβών και επιδόθηκε στη μελέτη και τη συγγραφή έργων εκκλησιαστικής ιστορίας και κανονικού δικαίου. Ο *Νομοκάνονας* του Μανουήλ Μαλαξού συντάχτηκε το 1561 στη Θήβα σε λόγια γλώσσα, για να μεταγλωττιστεί ήδη το 1562 από τον ίδιο το συντάκτη του στη δημοτική γλώσσα («*εις κοινήν φράσιν*»). Άκρως ενδεικτικό της τεράστιας διάδοσης, την οποία ο *Νομοκάνονας* του Μανουήλ Μαλαξού γνώρισε στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας πριν από την έναρξη του αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, καθώς επίσης και στις υπόλοιπες χώρες του ορθόδοξου κόσμου, είναι το γεγονός ότι τα χειρόγραφα της εν λόγω νομοκανονικής συλλογής, τα οποία έχουν ανά τον κόσμο διασωθεί, υπερβαίνουν τον αριθμό των 300. Εντούτοις από τα μέσα του 18ου αιώνα ο *Νομοκάνονας* του Μανουήλ Μαλαξού άρχισε να εκτοπίζεται βαθμιαία στο πεδίο της εκκλησιαστικής νομολογίας από την *Εξάβιβλο* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου (1344-1345). Η τελευταία κατόρθωσε με όμοιο τρόπο να υπερισχύσει έναντι του *Συντάγματος* του Μ. Βλαστάρη στο πεδίο των δικαιοδοτικών μηχανισμών στη Βουλγαρία στις αρχές του 19ου αιώνα. Οι εν λόγω ιστορικές, δικαιοπολιτικές και θεσμικές εξελίξεις, οι οποίες καταγράφονται αυτήν την περίοδο στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, συνδέονται άμεσα με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της *Εξαβίβλου* ως μιας αισθητά πληρέστερης, συστηματικότερης, επιστημονικότερης, «νομικότερης», εγκυρότερης καθώς επίσης και παιδαγωγικά ευληπτότερης δικαιικής συλλογής, καθώς και με τις νεότερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες οι οποίες έχουν διαμορφωθεί στον ευρύτερο χώρο της τουρκοκρατούμενης χριστιανικής Ανατολής σε συνδυασμό με τους συναφείς νέους προσανατολισμούς της συνολικής δικαιοδοτικής πολιτικής της ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας[17].

17. Βλ. Δημ. Χ. Γκόφα, *Ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου* ΙΙΙβ, Αθήναι 1980, σ. 170-171, Gh. Cront, *ό.π.*, σ. 369-370, Δ. Ι. Κουϊμουτσοπούλου, «Μαλαξός (Μανουήλ)», *Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη*, τ. 17, σ. 82, Char. K. Papastathis, *ό.π.*, σ. 250, Γ. Π. Πετροπούλου, *Ιστορία και ει-*

Από την άποψη του περιεχομένου, στα νομοθετικά κείμενα του *Νομοκάνονα* του Μανουήλ Μαλαξού παρατηρείται ότι ο συντάκτης αυτής της νομοκανονικής συλλογής αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις έννομες σχέσεις και τους θεσμούς του *οικογενειακού δικαίου*, δεδομένου ότι επρόκειτο για νομικά ζητήματα τα οποία απασχολούσαν με πάρα πολύ μεγάλη συχνότητα τη νομολογία των δικαστηρίων της εποχής. Ως πηγές της συλλογής χρησιμοποιήθηκαν η *Εξάβιβλος* του Κ. Αρμενόπουλου και η *Εκλογή* του αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ Ισαύρου (717-741) στον τομέα του αστικού δικαίου, ενώ στο πεδίο του κανονικού δικαίου ο *Νομοκάνων εις ιδ΄ τίτλους (Nomocanon XIV titulorum)*, καθώς επίσης και τα νομικά έργα του Ιωάννη Ζωναρά και του Ματθαίου Βλάσταρη. Ο παραπάνω Νομοκάνονας αποτελούσε την ένατη έκδοση της πλέον συστηματικής βυζαντινής συλλογής κανόνων εκκλησιαστικού δικαίου[18].

VI

Συμπερασματικά, στην εισαγωγή και διάδοση των πρώτων έργων της βυζαντινής νομικής γραμματείας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες σημαντικός υπήρξε, από κάθε άποψη, ο σχετικός ρόλος τον οποίο διαδραμάτισε η *ανατολική ορθόδοξη εκκλησία*[19]. Άλλωστε, η συμβολή της τελευταίας υπήρξε *καθοριστική* στη διάδοση, γενικότερα, του βυζαντινού δικαίου στο ρουμανικό χώρο. Σε αυτά τα ιστορικά συμφραζόμενα, η διάδοση των πρώτων έργων της βυζαντινής νομικής γραμματείας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες συντελέστηκε σε ένα πνευματικό και πολιτισμικό περιβάλλον με κυρίαρχη την επιρροή της σλαβονικής γλώσσας. Εξάλλου, οι διεργασίες που αναφέρονταν στη διάδοση του βυζαντινού δικαίου στις ρουμανικές χώρες εναρμονίζονταν σε μεγάλο βαθμό με τις συναφείς θεσμικές εξελίξεις που καταγράφονταν σε άλλες χώρες της Χερσονήσου του Αίμου.

σηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου, τ. Α΄, Αθήναι 1963, σ. 296-297 και Κ. Γ. Πιτσάκη (επιμ.), *ό.π.*, σ. ɩβ΄-ɩδ΄ (Εισαγωγή). Ειδικότερα, για το Μ. Μαλαξό και το έργο του βλ. Κ. Δυοβουνιώτου, *Ο Νομοκάνων του Μανουήλ Μαλαξού*, Αθήναι 1916, του ίδιου, *Νομοκανονικαί μελέται*, Αθήναι 1917, σ. 169 κ.ε., Δ. Γκίνη, «Επί του Νομοκάνονος του Μαλαξού», *Ελληνικά* 7, σ. 99 κ.ε., του ίδιου, «Η εις φράσιν κοινήν παράφρασις του Νομοκάνονος του Μαλαξού», *Ελληνικά* 8, σ. 29 κ.ε., του ίδιου, «Ο Νομοκάνων του Μανουήλ Μαλαξού ως πηγή δικαίου του μετά την άλωσιν ελληνισμού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 13 (1938), σ. 396-401.

18. Βλ. Κ. Γ. Πιτσάκη (επιμ.), *ό.π.*, σ. ɩα΄ (Εισαγωγή).

19. Βλ. Αστ. Αθ. Μπουζιά, «Παράγοντες διάδοσης του βυζαντινού δικαίου στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες», *Πρακτικά ΚΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (24, 25, 26 Μαΐου 2002), Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 2003, σ. 153 κ.ε. (163-172).

Νίκος Παπαδημητρίου - Δούκας

Οι ποινικές ρήτρες στα βυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα

I. Οι αρχαίοι έλληνες* προς επίρρωση μιας σύμβασης συνήθιζαν να προσθέτουν σ' αυτή διάταξη, σύμφωνα με την οποία ο παραβάτης της υποχρεωνόταν να παράσχει στον άλλο συμβαλλόμενο το διπλάσιο ή, συνηθέστερα, το «ἡμιόλιον» (50%) της συμβατικής παροχής[1]. Ο όρος αυτός, καλούνταν «ἐπιτίμιον» ή «ἐπιτίμια» (ἐπί + τιμή = πρόστιμο, ποινή, σήμερα, ιδιαίτερα, εκκλησιαστική).

Το διπλάσιο ή το «ἡμιόλιον» της αρχικής παροχής των αρχαίων ελληνικών δικαίων είναι το «ἐπίτιμον» των πτολεμαϊκών παπύρων, η poena του ρωμαϊκού δικαίου, το «πρόστιμον» της βυζαντινής εποχής[2]. Ο θεσμός έφθασε μέχρι τις μέρες μας ως ποινική ρήτρα: Είναι η υπόσχεση παροχής ως ποινής για την

* Στα αποσπάσματα των βυζαντινών εγγράφων που δημοσιεύονται στην παρούσα, έγιναν οι απόλυτα αναγκαίες διορθώσεις ορθογραφικών σφαλμάτων.

1. Βλ. Δημοσθένους *κατὰ Διονυσοδώρου*, 10 και 38: «... λαβὼν γὰρ ὁ Παρμενίσκος ὁ τουτουὶ κοινωνὸς τὰ γράμματα τὰ παρὰ τούτου ἀποσταλέντα, καὶ πυθόμενος τὰς τιμὰς τὰς ἐνθάδε τοῦ σίτου καθεστηκυίας, ἐξαιρεῖται τὸν σῖτον ἐν τῇ Ρόδῳ κἀκεῖ ἀποδίδοται, καταφρονήσαντες μὲν τῆς συγγραφῆς, ὦ ἄνδρες δικασταί, καὶ τῶν ἐπιτιμίων, ἅ συνεγράψαντο αὐτοὶ οὗτοι καθ' αὑτῶν, ἐάν τι παραβαίνωσι ...». Και συνεχίζει: «· ἀλλ' ἐάν μὴ ἀποδῷς τὸ δάνειον καὶ τοὺς τόκους, ἢ μὴ παράσχῃς τὰ ὑποκείμενα ἐμφανῆ καὶ ἀνέπαφα, ἢ ἄλλο τι παρὰ τὴν συγγραφὴν ποιήσῃς, ἀποτίνειν κελεύει σε διπλάσια τὰ χρήματα. Καί μοι λέγε αὐτὸ τοῦτο τῆς συγγραφῆς», *Demosthenis orationes*, ex recensione Guilielmi Dindorfii, τόμ. III, curante Friderico Blass, Lipsiae – Αθήνα 1978, (έκδ. Δ. Ν. Παπαδήμα), σσ. 236 και 244 αντίστοιχα· *πρὸς Νικόστρατον περὶ ἀνδραπόδων ἀπογραφῆς 'Αρεθουσίου*, 10: «... κλάων ἔλεγεν, ὅτι οἱ ξένοι ἀπαιτοῖεν αὐτόν, οἱ δανείσαντες τὰ λύτρα, τὸ λοιπὸν ἀργύριον, καὶ ἐν ταῖς συγγραφαῖς εἴη τριάκονθ' ἡμερῶν αὐτὸν ἀποδοῦναι ἢ διπλάσιον ὀφείλειν, ...», όπ.π., σσ. 202-203. Επίσης, *πρὸς Φορμίωνα περὶ δανείου*, 26: «Τούτῳ δὲ τῷ μὴ παρόντι οὐ μόνον τἀρχαῖα καὶ τοὺς τόκους ἀπεδίδους, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπιτίμια τὰ ἐκ τῆς συγγραφῆς ἀπέτινες, οὐδεμιᾶς σοι ἀνάγκης οὔσης;», *όπ.π.*, τόμ. II, Lipsiae – Αθήνα 1977, σ. 409.

2. Βλ. A. Berger, *Die Strafklauseln in den Papyrusurkunden. Ein Beitrag zūm gräko – ägyptischen Obligationenrecht*, Leipzig 1911, (ανατ. Aalen 1965), σσ. 4-10· K. E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch – römischen Rechts*, Berlin ³1892, (ανατ. Aalen 1955), παρ. 70, σσ. 305–308· Γ. Σ. Μαριδάκης, *Το αστικόν δίκαιον εν ταις νεαραίς των βυζαντινών αυτοκρατόρων*, Αθήναι 1922 [στο εξής: Μαριδάκης, *Αστικόν δίκαιον*], παρ. 40, σ. 217· Γ. Α. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήναι ²1963, τόμ. I, παρ. 97, σσ. 823-827· M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, τόμ. I. (Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3.1.), München ²1971, σσ. 519–521· R. Knütel, *Stipulatio poenae. Studien zur römischen Vertragsstrafe*, (Forschungen zum römischen Recht 34), Köln – Wien 1976. Επίσης, Ε. Σ. Παπαγιάννη, « "Πρόστιμον" και καθαίρεση κληρικού ή αστικό και εκκλησιαστικό δίκαιο σε ένα χωρίο της Πείρας», *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου* 2, Πάντειον Πανεπιστήμιον, Κέντρον Μελέτης Αρχαίου Ελληνικού και Ελληνιστικού Δικαίου, Αθήνα 1994, σσ. 73-85.

περίπτωση κατά την οποία ο υποσχεθείς δεν εκπληρώσει ή δεν εκπληρώσει κανονικά την ενοχική του υποχρέωση[3].

Η ποινή αυτή κατατείνει στην ενίσχυση της σύμβασης και αποτελεί μέσο εξαναγκασμού για την εκπλήρωσή της. Παράλληλα ορίζεται η κατ' αποκοπήν ζημία και έτσι αποφεύγεται η απόδειξή της[4]. Πέραν αυτών, ο πιστωτής απαλλάσσεται της ανάγκης οχλήσεως για υπερημερία του οφειλέτη, αφού η ποινή καταπίπτει μετά την παρέλευση του ορισμένου χρόνου[5].

Ο θεσμός έχει ευρεία εφαρμογή. Η ποινική ρήτρα στα σωζόμενα βυζαντινά έγγραφα συμφωνείται μαζί με την κυρία σύμβαση[6].

Ως προς το ύψος της ποινικής ρήτρας, επιτρέπεται απεριόριστα και αδιάκριτα η συμφωνία[7]. Στα σωζόμενα πάντως βυζαντινά έγγραφα φαίνεται ότι συνομολογείται συνήθως στο διπλάσιο της αξίας του πράγματος. Έτσι, για παράδειγμα, σε αγοραπωλησία («πρᾶσιν») ακινήτου μεταξύ μοναχών του 982 ορίζεται: «Εἰ δὲ ... μετάμελος ἐπὶ τοῖς νῦν συμφωνηθεῖσιν γένωμαι, ... ἀντιστρέφω δὲ καὶ τὸ ποσὸν ... εἰς τὸ διπλάσιον...»[8].

3. Βλ. Basilicorum Libri LX., (Series A), vol. I-VIII, έκδ. J. Scheltema – N. van der Wal, Groningen 1955-1988 [στο εξής: Βασ.], 11.1.10· Βασ. 11.1.7 και Digesta, έκδ. Th. Mommsen, (Corpus Juris Civilis I.2), Berlin 1892 (ανατ. Düblin-Zürich 1973), [στο εξής: Dig.], 45.1.115.2· πρβλ. άρθρα 404 επ. Α.Κ.

4. Βλ. Θεοφίλου αντικήνσορος, *Τὰ 'Ινστιτοῦτα*, 3.15.7, έκδ. E.C. Ferrini, *Jus Graecoromanum*, έκδ. Ι. και Π. Ζέπου, τόμ. I-VIII, Αθήναι 1931, (ανατ. Aalen 1962), [στο εξής: *JGR*], III, σσ. 1-271 και εδώ σ. 179: «...· ἐπειδὴ γὰρ εἰς τὸ διαφέρον μέλλει καταδικάζεσθαι, τοῦτο δὲ ἄδηλόν ἐστιν, ἐπάναγκές ἐστι τὸν ἄκτωρα ἀποδεικνύειν τί αὐτῷ διαφέρει. Ὥστε οὖν διὰ τὸ φυγεῖν τὰς τοιαύτας δυσκολίας δεῖ ποινὴν ἐντιθέναι ...».

5. Βλ. *Codex Justinianus*, έκδ. P. Krüger, (Corpus Juris Civilis II), Berlin 1877, (τελευταία ανατ. Hildesheim 1997), [στο εξής: C.], 8.38.12· Dig. 44.7.23 = Βασ. 52.1.22.

6. Βλ. Dig. 44.7.44 = Βασ. 52.1.43· Dig. 45.1.115.2 = Βασ. 43.1.115.

7. Βλ. Dig. 21.2.56· Dig. 4.8.32 = Βασ. 7.2.32: «ἀδιάφορον, εἴτε μείζων, εἴτε ἥττων ἐστὶ τοῦ πρωτοτύπου ἡ ποινή»· Dig. 45.1.38· Dig.19.1.28 = Βασ. 19.8.28. Επίσης, βλ. και Α. Γ. Μομφερράτος, *Ενοχικόν Δίκαιον των Ρωμαίων και των Βυζαντινών κατά την εν Ελλάδι ισχύν του*, τόμ. 1, Αθήναι 1930, παρ. 162, σσ. 544-545.

8. Βλ. *Actes d' Iviron* I, υπό J.Lefort, N.Oikonomidès, D. Papachryssanthou, με τη συνεργασία της H. Métrévéli, (Archives de l'Athos XIV), Paris 1985 [στο εξής: *Iviron* I], αριθ. 3, σ. 116, στ. 18-23. Σε άλλη αγοραπωλησία («πρᾶσιν») του 1001, μεταξύ Στεφάνου Κουβουκλησίου και μοναχού Γεωργίου του Ίβηρος, συμφωνείται: «Εἰ δὲ φοραθῶ εἴτε ἐγὼ εἴτε τις τῶν ἐμῶν κληρονόμων τοῦτο ποιῶν καὶ ἀνατρέπων τὰ καλῶς συμφωνηθέντα παρ' ἡμῶν, ... ἀντιστρέφειν δὲ πρὸς σὲ καὶ τὸ κατὰ σὲ μέρος τὸ καταβληθὲν τίμημα ἐν διπλῇ ποσότητι...», βλ. *όπ.π.*, αριθ.12, σ. 178, στ. 26-29. Λίγους μήνες αργότερα, σε άλλη αγοραπωλησία («πρᾶσιν») μεταξύ μοναχών του 1001 αναγράφεται: «... εἴ ποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ εὑρεθῶμεν εἴτε ἐγὼ αὐτὸς ὁ μοναχὸς 'Ιωσὴφ ἢ

Ειδικότερα: Οι νομικοί του 6ου (αντικήνσορες) και του 7ου (σχολαστικοί) αιώνα ασχολούνται ευρύτατα με την ποινική ρήτρα[9]. Στον Κώδικα του Ιουστινιανού περιλήφθηκε διάταξη των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου του 395, από την οποία διαφαίνεται η προσθήκη ποινικών ρητρών στα συμβόλαια[10]. Λίγο αργότερα, η αυτοκράτειρα Ειρήνη η Αθηναία (797 – 802) στη νεαρά Coll. I, 27 αναφέρει ότι αν στη σχετική δίκη αποδειχθεί η αλήθεια του περιεχομένου του αποδεικτικού εγγράφου ως προς τη συμφωνία ποινικής ρήτρας, λήγει η δίκη και επιδικάζεται το αναφερόμενο σ' αυτό ποσό στον ενάγοντα. Από τη διατύπωση αυτή συνάγεται το συμπέρασμα πως κατά κανόνα στα συντασσόμενα σύμφωνα περιλαμβανόταν διάταξη ποινικής ρήτρας[11]. Πράγματι, αυτό προκύπτει και από τη συντριπτική πλειονότητα των εγγράφων.

Όλα τα σχετικά χωρία του ιουστινιάνειου δικαίου περιλαμβάνονται στα Βασιλικά[12]. Η χρήση των ποινικών ρητρών έλαβε τέτοια ευρύτητα, ώστε αναγνωρίσθηκε η εγκυρότητά των ακόμη και επί μνηστειών. Ειδικότερα, ο Λέων Στ΄ ο Σοφός (886–912) με τη νεαρά 18 «περὶ τοῦ ἀπαιτεῖσθαι τὸ γαμικὸν πρόστιμον» ορίζει ότι το επικυρωθέν από τη συνήθεια δίκαιο της ποινικής ρήτρας στις μνηστείες εξακολουθεί να είναι ισχυρό και διαρκές, και εκείνος που ανατρέπει μνηστεία θα ζημιούται με είσπραξη προστίμου[13]. Υποστηρίχθηκε μάλιστα ότι

ἕτερός τις ... ἐπάγων ὑμῖν ἀγωγάς τε καὶ περικοπὰς περὶ τῆς τοιαύτης πολυθρυλήτου ὑποθέσεως, ... ἀντιστρεφέτω δὲ πρὸς σὲ καὶ τὴν καταβληθεῖσαν τιμὴν τῶν ἑκατὸν τεσσαράκοντα ἐννέα νομισμάτων εἰς τὸ διπλάσιον ...», βλ. *Actes de Vatopédi* I, υπό J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, (Archives de l'Athos XXI), Paris 2001 [στο εξής: *Vatopédi* I], αριθ. 3, σ. 75, στ. 33-38.

9. Βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή 1999, παρ. 3.1.4., σσ. 77-79, παρ. 3.3., σσ. 92-94, παρ. 4.1., σσ. 101-103· Μαριδάκης, *Αστικόν δίκαιον*, παρ. 40, σ. 218.

10. Βλ. C. 2.4.41· επίσης, βλ. και C. 2.4.40 (Γρατιανός, Βαλεντινιανός Β΄, Θεοδόσιος Α΄ του 381).

11. «... ὁσάκις ἂν φιλονεικία γένηται ἐξ οἱουδήποτε μέρους, προσάγεσθαι τοὺς μάρτυρας καὶ τὰ ἔγγραφα, καὶ ἐρωτᾶσθαι αὐτοὺς περὶ τῶν ἐγγράφων, εἰ ἀληθινά εἰσι. Καὶ ἐὰν συμφωνήσωσι, μάρτυρα τὸν Θεὸν ἐπικαλούμενοι, καὶ λέγοντες ἀληθινὰ εἶναι τὰ προσκομισθέντα ἔγγραφα, ἀποπαύεσθαι τὴν δίκην, καὶ τὸ ἐγκείμενον τῷ προσκομισθέντι ἐγγράφῳ πρόστιμον ζημιοῦσθαι τὸν τὴν ἀγωγὴν ποιησάμενον παρὰ τοῦ δικαστοῦ, καὶ παρέχεσθαι τῷ διαδίκῳ αὐτοῦ», βλ. έκδ. L. Burgmann, Die Novellen der Kaiserin Eirene, *Fontes Minores* IV, (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 7), Frankfurt a.M. 1981, 1-36 [στο εξής: Burgmann, *Die Novellen*], 20.63· 22.69.

12. Βλ. Μαριδάκης, *Αστικόν δίκαιον*, παρ. 40, σ. 218. Για την ονομασία του κωδικοποιητικού αυτού έργου βλ. Σπ. Τρωιάνος, *όπ.π.*, παρ. 5.3.7., σ. 181 επ.

13. «Διὰ τοῦτο καὶ ἃ τῇ συνηθείᾳ ἤρεσεν ἐν ταῖς τῶν μνηστειῶν ἀθετήσεσιν ἐπικεῖσθαι

κάθε σύμφωνο που δεν περιέχει ποινική ρήτρα θεωρείται ψιλόν και επομένως αναγώγιμο[14]. Τη διδασκαλία αυτή καταπολέμησε ο ίδιος ο Λέων Στ΄ ο Σοφός με τη νεαρά 72 «περὶ τοῦ κυροῦσθαι τὰ σύμφωνα τὰ ἄνευ προστίμου γεγενημένα». Μεταξύ άλλων αναφέρει ότι κάθε συμφωνία παραμένει ισχυρή και άλυτη, και αν ακόμη δεν συμφωνείται κανένα πρόστιμο[15].

Λίγα χρόνια αργότερα, ο αυτοκράτορας Ρωμανός Β΄ (959-963) στη νεαρά Coll. III, 17 «περὶ προστίμων» αναφέρει ότι είναι ωφέλιμη η αξίωση των προστίμων, αφού αναιρεί τις πονηρίες και παρέχει προστασία και ασφάλεια στην αλήθεια[16]. Προσπαθεί, δηλαδή, να επαναφέρει και πάλι την αρχαία συνήθεια να τίθενται οι ποινικές ρήτρες στα συμβόλαια και να απαιτούνται σε περίπτωση παραβίασης των όρων του συμβολαίου.

Η σύναψη ποινικών ρητρών φαίνεται ότι μεταγενέστερα ήταν κάτι το πιο συνηθισμένο, αν κρίνει κανείς από τη νεαρά Coll. IV, 20 του 1082 του ηγέτη της δυναστείας των Κομνηνών Αλεξίου Α΄ (1081 – 1118), με την οποία διέταξε να απαιτούνται τα πρόστιμα που συνομολογούνται στα σύμφωνα, καθόσον πολ-

προστιμήματα τοῖς ὁρμῶσι πρὸς τὴν ἀθέτησιν, καὶ ταῦτα εἰς νόμου καθιστῶμεν τιμήν.». Και καταλήγει: «Οὕτως οὖν καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν κελεύσματι νόμου τὸ ἀπὸ τῆς συνηθείας βεβαιωθὲν καὶ κρατείτω καὶ διαιτάτω, καθάπερ ἄχρι τοῦ παρόντος, καὶ προστίμου εἰσπράξει ὁ τὴν μνηστείαν ἀνατρέπων ζημιούσθω.», βλ. P. Noailles - A. Dain, *Les Novelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944 [στο εξής: Noailles - Dain, *Les Novelles*], αριθ.18, σ. 71, στ. 4-7 και σ. 73, στ. 2-4. Επίσης, Μαριδάκης, *Αστικόν δίκαιον*, παρ. 5, σσ. 32-37· πρβλ. και Βασ. 28.3.3.

14. Πρβλ. Βασ. 11.1.7: «Τὸ ψιλὸν σύμφωνον ἀγωγὴν οὐ τίκτει, ἀλλὰ παραγραφήν.».

15. «Τί γάρ, τοσοῦτον κατά γε τὴν ὄντως ἀνθρώπῳ ἁρμόζουσαν κρίσιν ἡ τοῦ προστίμου ζημία παρέχει τοῖς συμπεφωνημένοις ἀξίωμα, ὁπόσον θεῖος ἐν αὐτοῖς ὁρώμενος τύπος καὶ κλῆσις τῆς μακαρίας θεότητος; Θεσπίζομεν οὖν, ἐν παντὶ συμφώνῳ, ἐν ᾧ ἂν τὸ ἐκ τῶν θείων τούτων συναντιλήψεων ἐχέγγυον πρὸς τὴν ἀξιοπιστίαν προσῇ, τὴν ἰσχὺν παρεῖναι κραταιάν τε καὶ ἄλυτον, κἂν μηδεὶς λόγος προστιμήσεως συγγέγραπται», βλ. Noailles - Dain, *Les Novelles*, αριθ. 72, σ. 259, στ. 13-20. Επίσης, Μαριδάκης, *Αστικόν δίκαιον*, παρ. 39, σσ. 212-217.

16. «Εἰ γὰρ καλὸν ἐῤῥῶσθαι τὰς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων συμφωνίας, ... καλὴ δήπου καὶ ἡ τῶν προστίμων ἀπαίτησις, τῶν πονηρῶν τούτων ἀναίρεσιν ποιουμένη καὶ τῆς ἀληθείας φυλακὴν καὶ ἀσφάλειαν.», βλ. *JGR* I, σ. 245, *Νεαραί και χρυσόβουλλα των μετά τον Ιουστινιανόν βυζαντινών αυτοκρατόρων*· πρβλ. Βασ. 7.2.23· Αγοραπωλησία που δεν περιέχει ποινική ρήτρα είναι η «ἔγγραφος καὶ ἐνυπόγραφος πρᾶσις καὶ ἀσφάλεια» του 993, με την οποία οι ιερομ. Κοσμάς και μον. Λουκάς των Γυμνοπελαγησίων (Κυρά Παναγιάς των βορείων Σποράδων) πούλησαν το νησί στον όσιο Αθανάσιο της Λαύρας, βλ. *Actes de Lavra* I, υπό P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, με τη συνεργασία της D. Papachryssanthou, (Archives de l'Athos V), Paris 1970 [στο εξής: *Lavra* I], αριθ. 10, σσ. 122-125. Επίσης, βλ. «καθαρὰ πρᾶσις» του 1030, βλ. *Actes de Saint- Pantéléèmôn*, υπό P. Lemerle, G. Dagron, S. Cirković, (Archives de l'Athos XII), Paris 1982 [στο εξής: *Pantéléèmôn*], αριθ. 1, σσ. 27-30.

λαπλασιάστηκαν οι δίκες[17].

Είναι πιθανό όμως, παρά την παραπάνω διάταξη, τα αναγραφόμενα πρόστιμα να μην απαιτούνταν. Έτσι ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143–1180) με τη νεαρά Coll. IV, 66, κεφ. 8 του 1166 «περιέχουσαν πολλῶν ἀμφιβολιῶν λύσεις» διατάσσει να απαιτούνται οι ποινικές ρήτρες και όχι μόνον αυτές αλλά και οι καρποί και κάθε διαφέρον[18].

Η διεκδίκηση των καρπών και των διαφόρων εξόδων άρχισε να εμφανίζεται στα έγγραφα από τα τέλη του 10ου αιώνα. Έτσι, σε δωρεά («χαριστικήν») του 996 αναφέρεται: «ἀντιστρέφειν δὲ πρὸς ὑμᾶς... καὶ πάσας τὰς ἐξόδους καὶ καλλιεργείας ὑμῶν... »[19]. Πάντως ποινικές ρήτρες για υποχρέωση απόδοσης

17. Μεταξύ άλλων αναφέρει: «Ἡ βασιλεία μου ἀκριβῶς διαγνοῦσα ὡς πολλοὶ τῶν συναλλάγματα ποιούντων καὶ συμφωνίας παραβαίνοντας ταῦτα καὶ ἀθετοῦντες πειρῶνται ἀνατρέπειν τὰ ἐξ ἀρεσκείας αὐτῶν καὶ ἀπὸ γνώμης συμφωνηθέντα κακοθελῶς, καὶ διὰ τὴν τοιαύτην αἰτίαν αὔξονται ὡς ἐπὶ πλεῖστον τὰ δικαστήρια καὶ πληροῦνται δικῶν· τοῦτο δὲ πάντως οὐκ ἄλλοθεν εἴωθε συμβαίνειν, ἀλλ' ἢ τοῦ μὴ ἀπαιτεῖσθαι τὰ ἐγκείμενα πρόστιμα τοῖς συμφώνοις αὐτῶν». Και συνεχίζει: «Καὶ γὰρ οὐκ εὔλογον ἂν εἴη οὔτε δίκαιον, τὰ πρότερον καλῶς δόξαντα καὶ κατὰ γνώμην τῶν συναλλαξάντων συστάντα παραβαίνειν ἐκ μεταμελείας. Καὶ κελεύει σοι τὴν περὶ τούτου εἴδησιν ἔχοντι, ὃν ἂν εὕρῃς ἀπὸ τῆς σήμερον πρὸς ἀνατροπὴν χωροῦντα τῶν ἤδη κατὰ νόμους συμφωνηθέντων καὶ κατὰ τὸ ἀρεστὸν καὶ θυμῆρες αὐτῷ, ἀπαιτεῖν τοῦτον τὸ πρόστιμον ἀσυμπαθῶς καὶ ἀποταμίζειν τῷ δημοσίῳ.», βλ. *JGR* I., σ. 297.

18. «Ἐπεὶ δὲ καὶ τὰ πρόστιμα τὰ τοῖς ἐγγράφοις ἐντιθέμενα ἐξ ὁμολογίας τῶν συναλλαττόντων δι' ἀσφάλειαν καὶ παραφυλακὴν τῶν συμπεφωνημένων ἐγγράφονται, ὥστε τὸν ἀθετοῦντα τούτοις ὑποπεσεῖν, νῦν δὲ καὶ τοῦτο εἰς παντελῆ ἀχρηστίαν ἦλθεν, ἅτε τῶν δικαστῶν ἐφ' οἷς οὐ χρὴ φιλανθρωπευομένων, καὶ ἐν ἀλλοτρίαις συμφοραῖς μαλθακιζομένων καὶ χαυνουμένων· ἐπὶ τῷ τοῦ καλοῦ ζήλῳ καὶ τῇ τῶν ἀδικουμένων ἐκδικήσει διοριζόμεθα, καὶ ταῦτα ἀπαιτεῖσθαι ἐκ παραβάσεως κατὰ τὴν τῶν νόμων δύναμιν, ναὶ μέντοι καὶ καρποὺς καὶ πᾶν διαφέρον, καὶ πᾶν ἄλλο τοιοῦτον ἀκολούθως ταῖς νομικαῖς διατάξεσιν...», βλ. R. Macrides, Justice under Manuel I. Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder. *Fontes Minores* VI., (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 11), Frankfurt a.M. 1984, σσ. 99-204 και εδώ σ. 136. Έχουμε πολλά συμβόλαια αυτής της εποχής, βλ. F. Trinquera, *Syllabus graecarum menbranarum*, Neapoli 1865 [στο εξής: Trinquera, *Syllabus*]. Ελάχιστα υπήρχαν χωρίς ποινική ρήτρα.

19. Βλ. *Iviron* I, αριθ. 11, σ. 175, στ. 26-28. Σε αγοραπωλησία («πρᾶσιν») του 1001 συμφωνείται: «... ἀντιστρέφειν δὲ πρὸς σὲ καὶ τὸ κατὰ σὲ μέρος ... καὶ πάσας τὰς ἐξόδους καὶ καλλιεργείας ὑμῶν...», βλ. *Iviron* I, αριθ. 12, σ. 178, στ. 28-29. Επίσης, σε αγοραπωλησία του 1007 («ἔγγραφον διάπρασιν») διαβάζουμε: «Τεθήκαμεν δὲ καὶ λόγῳ προστίμου ὅπως ὁ ἀλληλογῶν παρέξῃ τῷ στέργοντι καὶ ἐμμένοντι μέρει... καὶ τὰς ἐξόδους καὶ καλλιεργείας, ἅς μέλλεις καταβαλέσθαι ...», βλ. *Iviron* I, αριθ. 13, σ. 181, στ. 26-28. Σε άλλο έγγραφο ανταλλαγής («ἀσφάλεια ἀνταλλαγωγῆς») του 1016 ή 1017 αναφέρεται: «... καὶ ἀντιστρεφέτω τῷ ἐμμένοντι μέρει τὰς ἐξόδους αὐτῶν καὶ καινοτομίας ἐν διπλῇ ποσότητι.», βλ. *Iviron* I, αριθ. 22, σ. 224, στ. 32-33. Βλ. σχετικά και *Pantéléèmôn*, αριθ. 2, σ. 35, στ. 44-47· Fr. Miklosich – Ios. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, Vindobonae 1860-1890 [στο εξής: *M.M.*], τόμ. 4, σ. 186. Στην παλαιολό-

δαπανών δεν συναντιούνται συχνά.

Η βούληση των συμβαλλομένων ή περιορίζεται στην αξίωση μόνον της ποινικής ρήτρας σε περίπτωση υπαναχώρησης από τη σύμβαση[20] ή αποβλέπει αθροιστικά στην αξίωση και της ποινής και της ενοχής[21]. Η ποινική ρήτρα στην πλειονότητα των βυζαντινών εγγράφων συμφωνείται για επίρρωση της κύριας ενοχής και επιβάλλει την είσπραξη της ποινικής ρήτρας και ταυτόχρονα την αξίωση για εκπλήρωση της ενοχής[22]. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι

γειο περίοδο συναντούμε σε αγοραπωλησία («πρατήριον ἔγγραφον») του 1290–1300 την εξής διατύπωση: «... τῇ δόσει τε τῶν παρ' ὑμῶν καταβληθησομένων πασῶν ἐξόδων ἐπὶ τῇ βελτιώσει τοῦ διαπραθέντος ...», βλ. *Actes de Lavra* II, υπό P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, (Archives de l'Athos VIII), Paris 1977 [στο εξής: *Lavra* II], αριθ. 85, σ. 63, στ. 18-19. Ακόμη, σε αγοραπωλησία «διάπρασιν» του 1296 ορίζεται: «Εἰ δέ γε ... ἐκ μεταμέλου ... πειραθῶ ἀνατρέψαι ἢ ἀθετῆσαι τὸ παρὸν πρατήριον ἔγγραφον ... οὐ μόνον ἵνα μὴ εἰσακούωμαι ἐφ' οἷς ἂν ἴσως ἔχω λέγειν, ἀλλὰ σὺν τῇ διπλασίωνι ἀντιστροφῇ ... καὶ τῶν παρὰ σοῦ ἐν αὐτῷ καταβληθησομένων πασῶν ἐξόδων ...», βλ. *Actes de Chilandar* I, υπό M. Živojinović, V. Kravari, C. Giros, (Archives de l'Athos XX), Paris 1998 [στο εξής: *Chilandar* I], αριθ. 16, σ. 166, στ. 26-30.

20. Dig. 44.7.44.6 = Βασ. 52.1.43.6· πρβλ. Dig. 45.1.115.2 = Βασ. 43.1.115 και Dig.35.2.1.8 = Βασ. 41.1.1.

21. Dig. 2.15.16 = Βασ.11.2.16· C. 2.4.17 = Βασ. 11.2.34.

22. Έτσι, στα περισσότερα έγγραφα βλέπουμε να δηλώνεται και ρητά ότι όταν καταπίπτει η ποινική ρήτρα, η υποχρέωση εκπλήρωσης της ενοχής παραμένει σε ισχύ. Για παράδειγμα, σε αγοραπωλησία («πρᾶσιν») του 1001 αναγράφεται: «Εἰ δὲ φοραθῶ εἴτε ἐγὼ εἴτε τις τῶν ἐμῶν κληρονόμων ... ἀνατρέπων τὰ καλῶς συμφωνηθέντα παρ' ἡμῶν, ἐν πρώτοις ἵνα ἐστὶν ἀλλότριος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀμωμήτου πίστεως τῶν Χριστιανῶν, ἀντιστρέφων δὲ πρὸς σὲ καὶ τὸ κατὰ σὲ μέρος τὸ καταβληθὲν τίμημα ἐν διπλῇ ποσότητι καὶ πάσας τὰς ἐξόδους καὶ καλλιεργείας ὑμῶν καὶ ἐπὶ τῷ μέρει τοῦ βασιλικοῦ βεστιαρίου λίτρας δύο, καὶ μετὰ τὴν τοῦ προστίμου ζημίαν μένειν τὴν παροῦσαν πρᾶσιν βεβαίαν καὶ ἀρραγῆ, ἣν ἑκουσίᾳ μου γνώμῃ πεποίηκα.», βλ. *Iviron* I, αριθ. 12, σ. 178, στ. 26-31. Λίγους μήνες αργότερα, σε άλλη αγοραπωλησία («πρᾶσιν») του 1001 αναφέρεται: « ... ἵνα εἴ ποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ εὑρεθῶμεν εἴτε ἐγὼ αὐτὸς ὁ μοναχὸς 'Ιωσὴφ ἢ ἕτερός τις τῶν διαφερόντων ἐμοί τε καὶ τῇ ὑπ' ἐμὲ μονῇ ἐπάγων ὑμῖν ἀγωγάς τε καὶ περικοπὰς περὶ τῆς τοιαύτης πολυθρυλήτου ὑποθέσεως ... ἀντιστρεφέτω δὲ πρὸς σὲ καὶ τὴν καταβληθεῖσαν τιμὴν τῶν ἑκατὸν τεσσαράκοντα ἐννέα νομισμάτων εἰς τὸ διπλάσιον, ἐκδιωκόμενος ἀπὸ παντὸς κριτηρίου ἐκκλησιαστικοῦ τε καὶ πολιτικοῦ καὶ τῶν πατέρων τοῦ καθ' ἡμᾶς 'Αγίου Ὄρους ὡς παραβάτης τῶν ἰδιοχείρων αὐτοῦ, ἰσχυρὰ δὲ καὶ βεβαία διαμενέτω ἡ παρ' ἡμῶν πρὸς σὲ γενομένη ἔγγραφος καὶ ἐνυπόγραφος ἀσφάλεια ...», βλ. *Vatopédi* I, αριθ. 3, σ. 75, στ. 33-40. Σε αγοραπωλησία («διάπρασιν») του 1007 διαβάζουμε «Τεθήκαμεν δὲ καὶ λόγῳ προστίμου ὅπως ὁ ἀλληλογῶν παρέξῃ τῷ στέργοντι καὶ ἐμμένοντι μέρει τοῦ χρυσοῦ διὰ χαράγματος νομίσματα τριάκοντα ἓξ καὶ τὰς ἐξόδους καὶ καλλιεργείας, ἃς μέλλεις καταβαλέσθαι εἰς τὸ διπλάσιον καὶ ἐν τῷ εὐσεβεῖ μεγάλῳ βασιλικῷ βεστιαρίῳ νομίσματα δώδεκα καὶ τὴν τιμὴν αὐτοῦ ἐν διπλῇ ποσότητι· καὶ εἴθ' οὕτως εἰς ἀεὶ διαμένειν τὴν παροῦσαν καὶ παρ' ἡμῶν γενομένην... διάπρασιν...», βλ. *Iviron* I, αριθ. 13, σσ. 181-182, στ. 26-31. Κατά παρόμοιο τρόπο έχουν συνταχθεί τα περισσότερα έγγραφα.

το ποσό της ποινικής ρήτρας συμφωνείται συνήθως στο διπλάσιο του τιμήματος, αν όχι και μεγαλύτερο[23], πράγμα που είναι προφανώς δυσανάλογο προς την κύρια παροχή[24], είναι φανερό ότι ο υπαναχωρών από τη σύμβαση ζημιώνεται πολλαπλά. Πάντως, τελικά, είναι θέμα ερμηνείας της σύμβασης[25].

Μεταγενέστερες πηγές και διατάξεις για την ποινική ρήτρα βρίσκουμε στον Αρμενόπουλο[26].

ΙΙ. Ποινική ρήτρα υπέρ του δημοσίου. Από πολλές διατάξεις αποδεικνύεται ότι οι συμβαλλόμενοι συμφωνούσαν στα συμβόλαια ποινικές ρήτρες που κατέπιπταν όχι μόνο υπέρ του εμμένοντος στη σύμβαση, αλλά και υπέρ του δημοσίου. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις συμφωνούσαν να καταπίπτουν μόνον υπέρ του δημοσίου. Την κρατούσα αυτή συνήθεια επί Μακεδόνων προδίδει μια διάταξη της Εισαγωγής: «... ἡ μὲν προελθοῦσα μνηστεία ἅμα τῆς δοκούσης συναφείας διαλύεται, καὶ τὰ παρ' ἑκατέρου τοῦ μέρους ἐν τῇ μνηστείᾳ συμβληθέντα πρόστιμα τοῦ τολμήματος ζημίαν ὑπέχοντες τῷ δημοσίῳ εἰσκομίζουσι, ...»[27]. Κρίθηκε ότι ο Λέων Στ΄ ο Σοφός, νομοθετώντας για το αυτό ζήτημα και αναφερόμενος στη νεαρά 18 σχετικά με την είσπραξη προστίμων, εννοεί είσπραξη υπό του δημοσίου[28]. Επίσης στη Syn. Bas. Π. 32. 3 η φράση: «...· ἐπείτοιγε τὸ προστιμηθὲν μὲν τῷ δημοσίῳ» αυτό υπονοεί, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ο σχετικός τίτλος[29]. Έτσι, για παράδειγμα, σε «διάπρασιν» του 897, κατά την οποία η Γεωργία, χήρα του Δημητρίου Τξαγάστη και τα παιδιά της πω-

23. Στην «πρᾶσιν» του 1263 συμφωνείται: «... καὶ ἀναγεγραμμένον τίμημα ἀντιστρέψωμεν ἐπὶ τὸ τετραπλοῦν, ...». Πρόκειται, φυσικά, για εξαίρεση, βλ. *M.M.*, τόμ. 4, σ. 125.

24. Περιορισμό της υπέρμετρης ποινής βρίσκουμε στην *Πεῖρα* Ευσταθίου 45, β, «Περὶ συμφώνων καὶ προστίμων.», *JGR* IV, σσ. 9-260 και εδώ 185: «...· μὴ χρῆναι γὰρ διὰ μικρὰν πάνυ παράβασίν τινος πράγματος οὕτω μεγάλοις προστίμοις ὑποβάλλειν τὸν συμφωνήσαντα, ἀλλ' ἐπισκοπεῖν τὴν παράβασιν καὶ οὕτω ποιεῖσθαι καὶ τὴν προστίμωσιν.»· πρβλ. άρθρο 409 Α.Κ.

25. Dig. 19.1.28, Dig. 44.4.7.4· πρβλ. C. 2.4.17 = Βασ. 11.2.34· Π. Παπαρρηγόπουλος, *Το εν Ελλάδι ισχύον Αστικόν Δίκαιον*, τόμ. 3: Ενοχικόν Δίκαιον, Αθήναι ^{4}1932, παρ. 258-263, σσ. 262-269, ιδιαίτ. παρ. 261, σσ. 265-266.

26. Αρμενόπουλος, 1. 9. 6., 7. Append. III., παρ. 44 και 45, σχόλιο στο τέλος, βλ. Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, επιμέλεια Γ. Πιτσάκης, (Βυζαντινά και Νεοελληνικά κείμενα Ι), Αθήνα 1971.

27. *Εἰσαγωγή* 14.11, βλ. *JGR* II, *'Επαναγωγὴ (Εἰσαγωγὴ) τοῦ Νόμου ὑπὸ Βασιλείου καὶ Λέοντος καὶ 'Αλεξάνδρου*, σσ. 229-368 και εδώ 271.

28. Βλ. Μαριδάκης, *Αστικόν Δίκαιον*, παρ. 40, σ. 220· Noailles – Dain, *Les Novelles*, αριθ. 18.

29. *Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν*, Π.32.3, βλ. *JGR* V, σ. 491.

λούν στον ηγούμενο της μονής Αγίου Ανδρέα των Περιστερών χωράφια τους στο χωριό Δραγοβούντων (;) κ.λπ. βασικά αντί 61 χρυσών νομισμάτων. Η αγοραπωλησία είναι αμετάκλητη και ορίζεται ποινική ρήτρα είκοσι λιτρών χρυσού μόνον υπέρ του αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου[30]. Τα ίδια περίπου διαβάζουμε στα περισσότερα έγγραφα της εποχής των Μακεδόνων (867-1059)[31]. Από το τέλος της δυναστείας αυτής εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1042 και η εξής διατύπωση: «... ἐν δὲ τῷ εὐσεβεῖ καὶ βασιλικῷ βεστιαρίῳ τὸ κατὰ νόμους, ...»[32]. Μέχρι και την εποχή των Παλαιολόγων συνεχίζεται η ίδια κατάσταση[33],

30. «... παρέχειν τὸ μὴ ἐμμένον μέρος προστίμου λόγῳ χρυσοῦ λίτρας κ´ εἰσκομιζομένας ἐν τῇ εὐσεβεῖ βασιλικῇ σακέλλῃ», βλ. *Lavra* I, αριθ. 1, σ. 90, στ. 28-29. Σε «ἐπικυρωτικὴν ἀσφάλειαν» (συμβιβασμό) του 987 αναγράφεται: «... πρὸς δὲ τὸ βασιλικὸν βεστιάριον χρυσοῦ λίτραν μίαν, ...», βλ. *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 311. Σε άλλη αγοραπωλησία («διάπρασιν») του 1007 συμφωνείται: «Τεθήκαμεν δὲ καὶ λόγῳ προστίμου ὅπως ὁ ἀλληλογῶν παρέξῃ ... καὶ ἐν τῷ εὐσεβεῖ μεγάλῳ βασιλικῷ βεστιαρίῳ νομίσματα δώδεκα καὶ τὴν τιμὴν αὐτοῦ ἐν διπλῇ ποσότητι.», βλ. *Iviron* I, αριθ. 13, σ. 181, στ. 26-30. Σε «ἀσφάλειαν» του 1008 μεταξύ κατοίκων του χωριού Ραδόχοστα και της μονής Ρουβάδων αναφέρεται: «Εἰ δέ ποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ δοκιμάσῃ τις ἐξ ἡμῶν ἢ τῶν ἡμετέρων ... κληρονόμων ἀνατρέψαι τὴν τοιαύτην ἀσφάλειαν ... τεθήκαμεν δὲ καὶ λόγῳ προστίμου ... καὶ ἐν τῷ εὐσεβεῖ βασιλικῷ βεστιαρίῳ νομίσματα ιβ´ ...», βλ. *Lavra* I, αριθ. 14, σ. 138, στ. 25-29.

31. Βλ. ενδεικτικά *Lavra* I, αριθ. 13, σσ. 133–135· *Iviron* I, αριθ. 16, σσ. 190–193. Επίσης, πρβλ. τις δωρεές: *Lavra* I, αριθ. 18, σσ. 148–151· *όπ.π.* αριθ. 20, σσ. 155–161. Τέλος, βλ. την ανταλλαγή, *όπ.π.*, αριθ. 24, σσ. 170–173.

32. Βλ. *Iviron* I, αριθ. 26, σ. 242, στ. 31 («διάπρασις» του 1042). Επίσης, βλ. *Lavra* I, αριθ. 60, σ. 314, στ. 61 («ἀφιέρωσις καὶ δωρεά» του 1115).

33. Βλ. *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 123 («πρᾶσις» του 1181)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 184 («πρᾶσις» του 1208)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 119 («πρᾶσις» του 1213)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 191 («πρᾶσις» του 1225)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 52 («πρᾶσις» του 1231)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 61 («πρᾶσις» του 1231)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 79 («πρᾶσις» του 1232)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 197 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1246)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 238 («πρᾶσις» του 1262)· *Chilandar* I, αριθ.7, σσ. 125-126, στ. 25 («ἀφιερωτήριον ἔγγραφον» του 1265)· *Actes d'Iviron* III, υπό J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, με τη συνεργασία της H. Métrévéli, (Archives de l' Athos XVIII), Paris 1994 [στο εξής: *Iviron* III], αριθ. 61, σ. 112, στ. 38, («πρατήριον ἔγγραφον» του 1273)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 96 («πρᾶσις» του 1274)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 226 («πρᾶσις» του 1280)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 130 («πρᾶσις» του 1282)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 101 («πρᾶσις» του 1283)· *Μ.Μ.*, τόμ. 4, σ. 227 («πρᾶσις» του 1286)· *Actes de Xéropotamou*, υπό J. Bompaire, (Archives de l'Athos III), Paris 1964, αριθ. 12, σ. 102, στ. 39 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1295)· *Lavra* II, αριθ. 85, σ. 63, στ. 19-20 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1290 - 1300)· *Lavra* II, αριθ. 86, σ. 65, στ. 19 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1290-1300)· *Lavra* II, αριθ. 87, σ. 66, στ. 23 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1290-1300)· *Lavra* II, αριθ. 88, σ. 68, στ. 20 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1290 - 1300)· *Chilandar* I, αριθ. 16, σ. 166, στ. 30-31 («διάπρασις» του 1296)· *Vatopédi* I, αριθ. 28, σ. 196, στ. 23 («δωρεά» του 1299)· *Actes d'Esphigménou*, υπό J. Lefort, (Archives de l'Athos VI), Paris 1973, αριθ. 9, σ. 75, στ. 26 («πρᾶσις» του 1301)· *Chilandar* I, αριθ. 22, σ. 187, στ. 63 («ἀμοιβαῖα ἔγγραφα» του 1304)· *Actes de*

αλλά παράλληλα επανέρχεται και η προγενέστερη πρακτική των Μακεδόνων[34]. Σε δωρεά («ἔγγραφον ἀφιερώσεως») του 1240 αναφέρεται γενικά και αόριστα: «...καὶ εὐθύνεται καὶ κατὰ νόμους»[35].

Στη νεαρά Coll. IV, 24 του 1084 «περὶ μνηστείας» ο Αλέξιος Α´ Κομνηνός αναφέρει: «Ὁ μὲν γὰρ δημόσιος διὰ τοῦ σεκρέτου τῶν οἰκειακῶν τὸ τοῖς συμβολαίοις ἐγκείμενον ἐξ ἐπερωτήσεως πρόστιμον ἀφ' ἑκάστου αὐτῶν εἰσπράξεται κατὰ τὸ ὁλόκληρον διὰ τὴν τοῦ παρόντος διατάγματος περιφρόνησιν.»[36]. Φαίνεται λοιπόν ότι τα συμβαλλόμενα μέρη συμφωνούσαν αυτός που υπαναχωρεί από τη σύμβαση να πληρώσει ορισμένο ποσό ως ποινική ρήτρα, όχι μόνο στον αντισυμβαλλόμενο αλλά και στο fiscus. Τούτο προκύπτει και από τα διασωθέντα συμβόλαια του 12ου και 13ου αιώνα, όπου υπάρχουν πολυάριθμες τέτοιες συμφωνίες[37].

Οι διάφορες έρευνες αποδεικνύουν ότι οι συνομολογούμενες υπέρ του δημοσίου ποινικές ρήτρες δεν είναι συνήθεια που διαπλάσθηκε κατά τους βυζαντινούς χρόνους, αλλά δίκαιο που εφαρμοζόταν σταθερά ανέκαθεν, ιδίως στις

Kutlumus, υπό P. Lemerle, (Archives de l'Athos II²), Paris 1988, αριθ. 7, σ. 49, στ. 28 («ἔγγραφον» του 1305)· *Chilandar* I, αριθ. 25, σ. 195, στ. 41-42 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1309)· *Actes de Xénophon*, υπό D. Papachryssanthou, (Archives de l'Athos XV), Paris 1986 [στο εξής: *Xénophon*], αριθ. 8, σ. 105, στ. 48 («διάπρασις» του 1309)· *Xénophon*, αριθ. 9, σ. 110, στ. 48 («πρᾶσις» του 1310)· *Chilandar* I, αριθ. 31, σ. 223, στ. 52-53 («πρᾶσις» του 1314)· *Chilandar* I, αριθ. 32, σ. 227, στ. 47-48 («πρᾶσις» του 1314)· *Actes de Chilandar*, υπό L. Petit – B. Korablev, (Actes de l'Athos V), *Vizantijskij Vremennik* 17 (1911), Amsterdam ²1975 [στο εξής: *Chilandar*], αριθ. 53, σ. 130, στ. 64-65 («πρᾶσις» του 1320)· *Iviron* III, αριθ. 78, σ. 255, στ. 45 («πρᾶσις» του 1320)· *Chilandar*, αριθ. 84, σ. 181, στ. 102 («πρατήριον ἐνυπόγραφον ἔγγραφον» του 1322)· *Chilandar*, αριθ. 89, σ. 191, στ. 43-44 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1323)· *Iviron* III, αριθ. 84, σ. 301, στ. 50-51 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1326)· *Chilandar*, αριθ. 125, σ. 262, στ. 81 («πρατήριον ἐνυπόγραφον ἔγγραφον» του 1335)· *Xénophon*, αριθ. 24, σ. 183, στ. 34 («διάπρασις» του 1336). Επίσης, βλ. δύο σιγνογραφικά γράμματα στο Ν. Α. Βέης, «Σερβικά και Βυζαντιακά γράμματα Μετεώρου», *Βυζαντίς* 2 (1910/11) 3-100, αριθ. 14, σ. 51, στ. 15 (σιγνογραφικό «γράμμα» του 1422), «... νὰ πληρώνῃ καὶ εἰς τὸ δημόσιον ὑπέρπυρα ν´ ...» και αριθ. 15, σ. 54, στ. 15-16 (σιγνογραφικό «γράμμα» του 1422/3).

34. Βλ. *Chilandar* I, αριθ. 15, σ. 161, στ. 14-15 («πρατηριῶδες γράμμα» του 1295).

35. Βλ. *Lavra* II, αριθ. 70, σ. 4, στ. 43-44. Επίσης, βλ. *Lavra* II, αριθ. 88, σ. 68, στ. 20 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1290-1300).

36. Βλ. *JGR* I., σ. 309. Τα ίδια περίπου, ο ίδιος αυτοκράτορας διατάσσει προηγουμένως και στη νεαρά Coll. IV, 20 του 1082, όπως εκθέσαμε παραπάνω.

37. Βλ. Trinquera, *Syllabus*· ελάχιστα βρήκα χωρίς ποινική ρήτρα υπέρ του δημοσίου. Η ποινική αυτή ρήτρα τίθεται στα συμβόλαια σχεδόν κατά κανόνα. Βλ. ενδεικτικά *Actes de Docheiariou*, υπό N. Oikonomidès, (Archives de l'Athos XIII), Paris 1984, αριθ. 3, σ. 72, στ. 65 («πρατήριον ἔγγραφον» του 1112). Τέλος, βλ. Μαριδάκης, *Αστικόν δίκαιον*, παρ. 40, σ. 219 και σημ. 18.

ανατολικές επαρχίες, και το οποίο όχι μόνο δεν έπαυσε, αλλά αντίθετα ενισχύθηκε κατά την εφαρμογή του στα βυζαντινά χρόνια[38].

Μετά την Άλωση συμφωνούνται ποινικές ρήτρες πληρωτέες, όχι πια στο δημόσιο που πέρασε στα χέρια του κατακτητή, αλλά στη μητρόπολη. Προφανώς πρόκειται εδώ για εφαρμογή της ίδιας αρχής. Όμως το θέμα αυτό έχει ανάγκη και άλλης έρευνας.

III. Πωλήσεις κλασματικής γης. Σε πωλήσεις κλασματικής γης από επόπτες και αναγραφείς και γενικά δημοσίους λειτουργούς δεν αναφέρονται στα κείμενα ποινικές ρήτρες, τουλάχιστον μετά το 940, χρονολογία του παλαιότερου εγγράφου που έχω υπόψη μου. Αυτά συνήθως καταλήγουν: «Διὸ καὶ πρὸς ἀσφάλειαν ὑμῶν ἐγράφη, καὶ τῇ οἰκειοχείρῳ ὑποσημειώσει καὶ τῇ ὑποβολῇ τῆς σφραγῖδος βεβαιωθὲν ἐπεδόθη ...»[39].

IV. Μισθωτήρια. Στα μισθωτήρια συμβόλαια συνομολογούνται κατά κανόνα οι ίδιες ποινικές ρήτρες[40].

V. Οι ποινικές ρήτρες στις δωρεές. Κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο, ενώ κάθε σύμβαση δωρεάς, όπως και αν γίνει, είτε γραπτά είτε άγραφα, είναι αγώγιμη[41], δωρεά που υπερβαίνει τους 500 χρυσούς, για να είναι έγκυρη, απαιτείται να δηλωθεί ενώπιον του αρμόδιου άρχοντα, ο οποίος συντάσσει σχετική πράξη[42].

Η «'Εκλογή» των Ισαύρων διακρίνει μεταξύ άγραφης απλής δωρεάς και έγγραφης απλής δωρεάς, προβλέποντας και πέντε ή τρεις μάρτυρες[43]. Η αυτο-

38. Βλ. το κλασσικό έργο του L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs. Mit Beiträgen zur Kenntnis des griechischen Rechts und der spätrömischen Rechtsentwicklung*, Leipzig 1891, (ανατ. Hildesheim – Zürich – New York 1984), σ. 532 επ.

39. Βλ. το αμφίβολης γνησιότητας πωλητήριο έγγραφο του ασηκρήτη Θωμά του Σεπτεμβρίου 940 (;), *Lavra* I, appendice V, σ. 371, στ. 19-21. Επίσης βλ. *Lavra* I, αριθ. 2, σ. 95, στ. 35-36· *Lavra* I, αριθ. 3, σσ. 96-97, στ. 16-17.

40. Βλ. ενδεικτικά *Xénophon*, αριθ. 6, σ. 97, στ. 20-23 («ἐκδοτήριον ἔγγραφον» του 1303)· *Vatopédi* I, αριθ. 44, σ. 260, στ. 22-26 («ἐκληπτορικὸν ἔγγραφον» του 1310).

41. Βλ. *Institutiones*, 2.7.2, έκδ. P. Krüger, (Corpus Juris Civilis I), Berlin 1872, (φωτ. ανατ. Zürich 1973)· C. 8.53 (54)· *Novellae Justiniani*, έκδ. R. Schoell-G. Kroll, (Corpus Juris Civilis III), Berlin 1895, (φωτ. ανατ. Zürich 1972), 52, 2.

42. Βλ. C. 8.53 (54). 25. 30. 34 pr., 35.

43. Βλ. L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, (Forschungen zur

κράτειρα Ειρήνη στη νεαρά 27 αναφέρει ότι αρκούν επτά ή πέντε μάρτυρες για την συντέλεση της έγγραφης δωρεάς[44].

Οι Μακεδόνες με τα Βασιλικά επαναφέρουν το ιουστινιάνειο δίκαιο[45]. Ο Λέων Στ΄ ο Σοφός με τη νεαρά Coll. II., 50 «Περὶ τοῦ τὰς δωρεὰς τὰς μέχρι φ΄ νομισμάτων οὔσας ἐγγράφως γίνεσθαι» διατάσσει ότι κάθε δωρεά που υπερβαίνει σε αξία τους 500 χρυσούς είναι ισχυρή μόνο εφόσον συνταχθεί εγγράφως, και, αν δεν συνταχθεί με έγγραφο, είναι άκυρη μόνο κατά το υπερβάλλον ποσό. Κάτω από το παραπάνω ποσό δωρεά είναι έγκυρη, αν και άγραφη, αρκεί κατά τη συντέλεσή της να παρίστανται τρεις μάρτυρες. Έτσι, καταργείται η λεγόμενη εμφάνιση (insinuatio) των δωρεών[46].

Στις περισσότερες δωρεές βλέπουμε ότι ο δωρητής συνομολογεί ποινική ρήτρα, σε περίπτωση που αυτός ή οι κληρονόμοι του υπαναχωρήσουν[47]. Και εδώ

byzantinischen Rechtsgeschichte 10), Frankfurt a.M. 1983, 4.2.1 και 4.1. Απλή λέγεται η δωρεά μόνον της δεσποτείας, της δε επικαρπίας μετά θάνατο.

44. Βλ. Burgmann, *Die Novellen*, 20, 49–53.

45. Βλ. Βασ. 47.1.66 (IV. 588).

46. Noailles – Dain, *Les Novelles*, αριθ. 51 στ. 11-17: «... ἵνα δωρεὰ ἡ χρυσίων ὑπερέχουσα πεντακοσίων ἔγγραφος μὲν οὖσα ἀναθέτητος διαμένῃ, ἐγγράφου δὲ συστάσεως ἐρήμη γνωριζομένη ἀβέβαιος ᾖ κατὰ τὸ ὑπερβαῖνον μέτρον τῶν πεντακοσίων νομισμάτων... Καὶ γὰρ ἡ μέχρι τῶν πεντακοσίων τιμωμένη, εἰ καὶ ἄγραφος εἴη, τρισὶ μάρτυσι κυρουμένη φέρει τὸ βέβαιον.»· επίσης, βλ. Μαριδάκης, *Αστικόν δίκαιον*, παρ. 41, σσ. 221-222.

47. Σε «ἔγγραφον ἀσφάλειαν χαριστικῆς» του Νοεμβρίου 996, την οποία συνυπογράφουν και πέντε μάρτυρες, βλέπουμε ότι ο Ζαχαρίας δωρίζει στον Ιωάννη τον Ίβηρα και στη λαύρα του «... ἀμεταμελήτως καὶ ἀμετατρέπτως πᾶσαν μου τὴν ὕπαρξιν ἣν κέκτημαι ἐν τῇ νήσῳ τῆς Λήμνου ὑπὸ τὴν ἐνορίαν τῶν 'Ομφαλίων, ...», γιατί ο δεύτερος αφενός δέχτηκε το γιο του Βάρδα ως μοναχό, που μετονομάσθηκε σε Ακάκιο, και αφετέρου του έδωσε «... νομίσματα τριάκοντα... καὶ ἄλλα πολλὰ εὐεργετήσας, ...». Στο τέλος αναγράφεται: «... μὴ ἔχειν δὲ ἐξουσίαν ἢ ἐμὲ Ζαχαρίαν ἤ τινα τῶν κληρονόμων μου καὶ διαδόχων ... πρὸς ἀνατροπὴν χωρῆσαι τῆς παρούσης μου ἀσφαλείας καὶ καθαρᾶς χαριστικῆς καὶ ἀμεταμελήτου προσενέξεως ἣν πρὸς τὸν Θεὸν προσήγαγον. Εἰ δέ τις τοῦτο ποιήσῃ ἢ αὐτὸς ἐγὼ ἢ ἄλλος τις τῶν ἐμοὶ προσηκόντων καὶ πρὸς ἐναντίωσιν καὶ ἀνατροπὴν τῶν ἐνθάδε γεγραμμένων χωρήσει, ἵνα ἐστὶν ἀλλότριος πατρὸς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ ἔσται μετὰ τοῦ 'Ιούδα καὶ ἔνοχος ἔσται τῆς ἀρᾶς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων πατέρων, ἀντιστρέφειν δὲ πρὸς ὑμᾶς τὴν ποσότητα τῶν τριάκοντα νομισμάτων εἰς τὸ διπλάσιον καὶ πάσας τὰς ἐξόδους καὶ καλλιεργείας ὑμῶν, ὁμοίως καὶ ἐπὶ τῷ μέρει τοῦ βασιλικοῦ βεστιαρίου νομίσματα δεκαπέντε· καὶ εἴθ' οὕτως ἰσχυρὰν καὶ βεβαίαν εἶναι τὴν παροῦσαν ἀσφάλειαν. Εἰ δέ τις εὑρεθῇ εἴτε κληρονόμος μου εἴτε ἴδιος εἴτε συγκληρονόμος κίνησιν ἢ ἀγωγὴν τὴν οἱανοῦν ποιῶν ὑπὲρ τῆς τοιαύτης χαριστικῆς καὶ πειρώμενος μερικῶς ἢ καθόλου ἀποσπᾶσαι τὰ παρ' ἐμοῦ ἀφιερωθέντα τῇ καθ' ὑμᾶς ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ, ἵνα ποιῶ ἐγὼ τὸ ἱκανὸν καὶ ὑμᾶς ἀζημίους καὶ ἀνενοχλήτους φυλάττω.», βλ. *Iviron* I, αριθ. 11, σσ. 172-175. Σε άλλη «ἁπλῆν δωρεὰν καὶ ἀμεταμέλητον» του Φεβρουαρίου 1014 ο Κων-

συνομολογείται ποινική ρήτρα όχι μόνον υπέρ της δωρεοδόχου μονής, αλλά και υπέρ του δημοσίου. Κατά τον ίδιο τρόπο έχουν συνταχθεί τα περισσότερα σχετικά έγγραφα[48].

Το ερώτημα που εύλογα τίθεται εδώ είναι: Αν κάποιος προσφύγει στη δικαιοσύνη και δικαιωθεί ακυρώνοντας την αγοραπωλησία ή δωρεά, είναι υπό-

σταντίνος και η Μαρία Λαγούδη δωρίζουν στη Λαύρα του αγίου Αθανασίου, ενώπιον του επισκόπου Ιερισσού Νικηφόρου και οκτώ μαρτύρων, όλη τους την περιουσία που βρίσκεται στην περιοχή της Ιερισσού. Η πράξη καταλήγει: «Οὐδεὶς οὖν τῶν ἁπάντων ἔχῃ ἐξουσίαν ἀπὸ τοῦ νῦν ἤ πρόφασιν τὴν οἱανοῦν εὔλογον ἐπὶ μετάμελον ἐλθεῖν καὶ πρὸς ἀνατροπὴν χωρῆσαι τῆς παρούσης δωρεᾶς καὶ τῶν καλῶς δεδογμένων ἡμῖν, ἢ ἴσως ἡμεῖς αὐτοὶ ἤ τις τῶν οἰκείων ἡμῶν κληρονόμων ἢ συγγενῶν καὶ ἰδίων, ἀλλ' ὅστις ἂν φανείη ποτὲ καιρῷ ἢ χρόνῳ τοῦτο ποιῶν καὶ βουληθείη ἀκυρῶσαι τὴν παροῦσαν προσκυρωτικὴν δωρεάν, ὁ τοιοῦτος (ακολουθούν οι συνηθισμένες αρές) ... παράσχῃ δὲ καὶ λόγῳ προστίμου εἰς τὸ μέρος τῆς εὐαγεστάτης Λαύρας χρυσίου λίτρα μία, καὶ ἐν τῷ βασιλικῷ βεστιαρίῳ νομίσματα κδ´· καὶ εἴθ' οὕτως βεβαίαν καὶ ἰσχυρὰν καὶ ἀμετάτρεπτον εἶναι βουλόμεθα τὴν παροῦσαν ἁπλῆν δωρεὰν ... καὶ ἐπὶ παντὸς δικαστηρίου ἐμφανιζομένην ἐξωθεῖσθαι μὲν τοὺς αὐτὴν ἀνατρέπειν ἐθέλοντας, ...», βλ. *Lavra* I, αριθ. 18, σσ. 150-151, στ. 43-53.

48. Βλ. *Lavra* I, αριθ. 20, σ. 160, στ. 71-74 («ἔγγραφος καὶ ἐνυπόγραφος δωρεά» του 1016)· *M.M.*, τόμ. 4, σ. 121 («δωρεά» του 1210)· *M.M.*, τόμ. 4, σ. 50 («ἐκδοτήριος συμφωνία, δωρεά» του 1230)· *M.M.*, τόμ 4, σ. 47 («δωρεαστικὸν ἔγγραφον» του 1231)· *Lavra* II, αριθ. 70, στ. 38-44: Εδώ ο ιερομ. Ματθαίος ο Περδικάριος, κτήτορας της «'Αγιοτριαδικῆς μονῆς» στη Θεσ/νίκη, τη μεταβιβάζει λόγω δωρεάς με «ἔγγραφον ἀποκαταστάσεως καὶ ἀφιερώσεως» του Ιουλίου 1240 σε τρία από τα παιδιά του, που ήσαν μοναχοί. Και καταλήγει: «Καὶ ὁ πειραθησόμενος πρὸς ῥῆξιν τούτου τοῦ ἐγγράφου ... ἀπαιτῆται καὶ πρὸς ὑμᾶς λόγῳ προστίμου νομισμάτων ὑπερπύρων λίτρας δύο καὶ εὐθύνεται καὶ κατὰ νόμους.»· *M.M.*, τόμ. 4, σ. 204 («δωρεά» του 1246)· *M.M.*, τόμ. 4, σ. 99 («γράμμα προσενέξεως» του 1281)· *M.M.*, τόμ. 4, σ. 140 («γράμμα προσενέξεως» του 1291)· *Vatopédi* I, αριθ. 28, σ. 196, στ. 20-23 («δωρεά» κτημάτων του Ιουνίου 1299): «Εἰ δέ ποτε τῶν καιρῶν ἐκ μεταμέλου τυχὸν ... πειραθῶμεν ἀνατρέψαι τὸ παρὸν δωρεαστικὸν ἔγγραφον, ... ἀλλὰ καὶ λόγῳ προστίμου ζημιώμεθα πρὸς σὲ (τὸν δωρεοδόχον) καὶ τὸ μέρος σου νομίσματα ὑπέρπυρα δώδεκα καὶ πρὸς τὸν δημόσιον τὸ κατὰ νόμους ...»· *Chilandar* I, αριθ. 7, σσ. 125-126, στ. 23-25 («ἀφιερώσεως ἐνυπόγραφον ἔγγραφον» του Σεπτεμβρίου 1265): «... εἰ πειραθῇ τις ἐξ ἡμῶν πρὸς ἀθέτησιν χωρῆσαι ... ζημιῶται καὶ λόγῳ προστίμου, πρὸς μὲν τὴν ἁγίαν ταύτην μονὴν νομίσματα ὑπέρπυρα λίτραν μίαν, πρὸς δὲ τὸν δημόσιον τὸ κατὰ νόμους ἀπὸ τῆς αὐτοῦ περιουσίας ...»· *Iviron* III, αριθ. 81, σ. 289, στ. 33-37 («ἀφιερώσεως ... ἐνυπόγραφον ἔγγραφον» του Νοεμβρίου 1324): «Εἰ δὲ οὕτω ... πειραθῇ τις τῶν τοῦ μέρους ἡμῶν κατά τι διενοχλῆσαι τῇ μονῇ ... ἐπ' ἀνατροπῇ καὶ ἀθετήσει τοῦ παρόντος ... ζημιωθήσεται καὶ ὑπὸ τοῦ δημοσίου ὑπέρπυρα τριακόσια ἀπὸ τῆς περιουσίας αὐτοῦ πάσης ...»· *Vatopédi* I, αριθ. 38, σσ. 224–228 («δωρεά» του Μαΐου 1305). Σε ελάχιστες δωρεές δεν αναγράφονται ποινικές ρήτρες, βλ. ενδεικτικά *Vatopédi* I, αριθ. 43X, 43XI, 43XIX, 43XX, σσ. 249–253· V. Kravari, «Nouveaux documents du monastère de Philothéou», *TM* 10 (1987) 261-356 + φωτ. I-XIII, αριθ. 6, σσ. 315-323 («ἀφιερωτήριον γράμμα» Θεοδώρας Παλαιολογίνας Φιλανθρωπινής, του 1376).

χρεος στην καταβολή αποζημίωσης λόγω ποινικής ρήτρας, με μόνο το γεγονός ότι προσέφυγε; Νομίζω πως όχι. Διότι πέρα από το γεγονός των δυσβάσταχτων δαπανών (δικαστικά έξοδα, καταβολή ποινικής ρήτρας και διαφόρων αποζημιώσεων), πρώτο, η δικαστική απόφαση ερμηνεύει αυθεντικά τη βούληση των συμβαλλομένων και δεύτερο, ουσιαστικά καταργείται έτσι – και μάλιστα με μια δευτερεύουσα σύμβαση – η δυνατότητα προσφυγής στη δικαιοσύνη για έννομη προστασία. Η παρουσία, λοιπόν, εδώ των ποινικών ρητρών πιστεύω πως έχει σκοπό την αποτροπή συχνής, αλλά και κυρίως άσκοπης προσφυγής ενώπιον της δικαιοσύνης, με τις γνωστές συνέπειες.

Συμπερασματικά

Στα βυζαντινά χρόνια:

1. Στη συντριπτική πλειονότητα των δικαιοπρακτικών εγγράφων (αγοραπωλησίες, ανταλλαγές, δωρεές, μισθώσεις, συμβιβασμούς, μνηστείες κ.λπ.) συμφωνούνται ποινικές ρήτρες, θεσμός που έρχεται μέσω Ρώμης από την αρχαιότητα.

2. Η ποινική ρήτρα αποβλέπει στην επίρρωση της σύμβασης, αποτελώντας μέσο εξαναγκασμού για την εκπλήρωσή της. Είναι ιδιωτική ποινή και προκαθορίζει την αποζημίωση σε περίπτωση αθέτησης της κύριας ενοχής.

3. Περιλαμβάνεται κατά κανόνα στο ίδιο με την κύρια σύμβαση έγγραφο.

4. Το ποσό συνήθως συμφωνείται στο διπλάσιο της αξίας του πράγματος. Καμιά φορά αποτελούν αντικείμενο ποινικής ρήτρας οι πρόσοδοι και οι βελτιώσεις του μεταβιβασθέντος πράγματος, καθώς και τα διάφορα έξοδα.

5. Η ποινική ρήτρα συμφωνείται για τη μη εκτέλεση ή μη δέουσα εκτέλεση της κύριας ενοχής. Το αν θα αξιωθούν αμφότερα, δηλαδή η ποινική ρήτρα και η εκπλήρωση της οφειλής, πράγμα που προκύπτει από τα περισσότερα βυζαντινά έγγραφα, είναι θέμα ερμηνείας της σύμβασης.

6. Ποινικές ρήτρες συμφωνούνται σε πολλές περιπτώσεις όχι μόνο υπέρ του εμμένοντος στη σύμβαση αλλά και υπέρ του δημοσίου.

7. Στις πωλήσεις κλασματικής γης από κρατικούς λειτουργούς δεν τίθενται ποινικές ρήτρες.

8. Δεν καταπίπτουν ποινικές ρήτρες με μόνη την προσφυγή στη δικαιοσύνη, παρά μόνο στην περίπτωση που ο επιδιώκων την ακύρωση της πράξης ηττηθεί.

Résumé

La majorité écrasante des documents juridiques (ventes, échanges, donations, louanges, transactions, fiançailles etc.) contient des clauses pénales, institution qui vient de Rome dès l' Antiquité.

La clause pénale vise surtout au renforcement du contrat, en constituant un moyen de contrainte pour sa réalisation. C' est une peine privée et elle prédétermine son indemnité en cas de transgression de l'obligation principale. On la comprend en règle générale au même document avec le contrat principal.

D' habitude, en ce qui concerne la somme on se met d' accord au double de la valeur de l' affaire.

Parfois les prébendes et les améliorations de l' affaire transmise constituent l' objet de la clause pénale ainsi que les différentes dépenses.

On se met d' accord sur la clause pénale pour la non réalisation ou l' exécution non due de l'obligation principale. Le fait que l' on va prétendre tous les deux, c' est – à – dire la clause pénale et la réalisation de la dette, ce qui résulte de la plupart des documents byzantins, c' est une affaire d' interpération du contrat. On se met d' accord sur les clauses pénales non seulement en faveur du persistant au contrat mais aussi en faveur (au profit) du trésor public.

Aux ventes de terre klasmatique d' assistants publics on ne met pas de clause pénale.

Les clauses pénales ne s' effondrent pas avec le seul recours à la justice, mais seulement au cas où celui qui chercherait l' annulation de l' acte serait battu.

Κωνστατνίνος Π. Χρήστου

Φιλοσοφικὲς ἀπόψεις στίς ἀλληγορίες τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ

῾Ως ἀπότοκος τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα καὶ ἑξῆς, γεννήθηκε ἡ ἀλληγορικὴ μέθοδος ἑρμηνείας τῶν μύθων[1], ποὺ εἶχε ὡς στόχο τὴν διάσωσή τους, ἐφ' ὅσον αὐτοὶ ἑρμηνεύονταν πλέον μὲ βάση τὸ –ὑποτιθέμενο– βαθύτερο νόημά τους καὶ ἐμφανίζονταν ὡς συμφωνοῦντες μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν φιλοσόφων. Παράλληλα διασώζονταν, ἐν μέρει τοὐλάχιστον, καὶ οἱ ἀρχαῖοι θεοί, θεωρούμενοι πλέον εἴτε ὡς συμβολισμοὶ τῶν φυσικῶν δυνάμεων εἴτε ὡς συμβολισμοὶ ἐνεργειῶν καὶ τμημάτων τῆς ψυχῆς. Οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι οἱ ὁποῖοι συνέγραψαν ἀλληγορίες[2], ὅπως ὁ ᾿Ιωάννης Τζέτζης καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ἐπεδίωκαν νὰ ἀναθερμάνουν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ τους γιὰ τὴν ἀρχαία μυθολογία ἀποκαθιστώντας την φιλοσοφικῶς καὶ ἐντάσσοντάς την στὸ παιδευτικὸ κλῖμα τῆς ἐποχῆς τους. Οἱ ἀλληγορίες τὶς ὁποῖες αὐτοὶ συνέγραψαν εἶναι ἀπόρροια τῶν μεθόδων, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀναπτυχθῆ στὰ πλαίσια τοῦ γραμματειακοῦ αὐτοῦ εἴδους ἀλλὰ καὶ τῶν μορφωτικῶν καὶ διδακτικῶν ἐνδιαφερόντων τους καὶ δραστηριοτήτων. Ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶχαν ἀποκρυσταλλωθῆ τρεῖς μέθοδοι ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας τῶν μύθων: ἡ φυσική, ἡ ψυχολογικὴ καὶ ἡ ἱστορική[3], διάκριση τὴν ὁποία ἀκολουθοῦν σχεδὸν ὅλοι οἱ Βυζαντινοί[4], μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Τζέτζης καὶ ὁ Ψελλός. ῾Η παροῦσα ἐργασία ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξετάση ὁρισμένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα φιλοσοφίας τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ὁ τελευταῖος στὶς ἀλληγορίες του *Εἰς τὸν Τάνταλον* καὶ *Εἰς τὴν Σφίγγα.*

῾Ο Τάνταλος τιμωρήθηκε σκληρὰ ἀπὸ τὸν Δία γιὰ τὰ ἁμαρτήματά του, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν ὅτι, ἔχοντας προσκαλέσει τοὺς θεοὺς σὲ δεῖπνο, τοὺς παρέθεσε ὡς γεῦμα τὸν υἱό του, τὸν μικρὸ Πέλοπα, κομματιασμένο, ἢ κατὰ ἄλλη ἐκδοχή, ὅτι ζήτησε ἀπὸ τὸν Δία νὰ τοῦ χαρίση ζωὴ ὅμοια μὲ ἐκείνη τῶν ἀθανάτων θεῶν. ᾿Αναφέρονται γι' αὐτὸν διάφορες τιμωρίες, οἱ

1. ᾿Απὸ τὸν ἴδιο περίγυρο ἀναπτύχθηκε ἀργότερα ἡ σχολιαστικὴ μέθοδος, ποὺ ὀνομάσθηκε σχολὴ τῆς Περγάμου καὶ ἀφορᾶ στὴν αἰσθητικὴ ἀποτίμηση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Τὰ αἰσθητικὰ σχόλια γιὰ τὸν Ὅμηρο πρῶτος ἐγκαινίασε καὶ καλλιέργησε ὁ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος Πορφύριος, γιὰ νὰ ἐπιβληθῆ τελικῶς ὁ ἀντίστοιχος ἐπιστημονικὸς ὅρος τόσο κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ τὸ Βυζάντιο ὅσο καὶ κατὰ τὴν ᾿Αναγέννηση καὶ ἕως σήμερα.

2. H. Hunger, «Allegorische Mythendeutung in der Antike und bei Johannes Tzetzes», *JÖBG* 3 (1954), 35-54. – P. Cesaretti, «Bisanzio allegorica (XI-XII secolo)», *Strumenti Critici*, n.s. V. 1 (1990), 23-44.

3. Hunger, 36 ἑ., 41.

4. Hunger, 46.

όποῖες κοινὸ στοιχεῖο εἶχαν τὸ ὅτι τὸν ἐμπόδιζαν νὰ ἀπολαύση τὰ ἀγαθὰ ποὺ εἶχε στὴν διάθεσή του[5].

Ὁ Ψελλὸς ἀρχίζει τὴν ἑρμηνεία τοῦ μύθου τοῦ Ταντάλου ἀπὸ τὸν θεωρούμενο ὡς πατέρα του, τὸν Δία: «*τὸν Δία τοίνυν οἱ Ἕλληνες, ἄλλος ἄλλαις ἐννοίαις τοῦτον ὑπονοοῦσι δημιουργόν, ὃν δὴ διὰ τοῦτο καὶ Ζῆνα καὶ Δία προσηγορεύκασιν· ἐκεῖνο ὡς ζωῆς τοῖς οὖσι χορηγόν, τοῦτο δὲ ὡς αἰτίαν τινὰ διὰ πάντων τῶν ὄντων φοιτήσασαν,...*»[6]. Πρόκειται γιὰ μία φυσικὴ ἢ καλύτερα στὴν περίπτωσι αὐτὴ μεταφυσικὴ ἑρμηνεία τοῦ μύθου: «*... ὃν δὴ καὶ τρίτον ποιοῦσιν ἀπὸ τοῦ ἑνός. ἓν γάρ φασι τὸ ἐκ τῶν πάντων καὶ πρὸ τῶν πάντων, μεθ' ὃ ἰδέας καὶ ἐφεξῆς τὸν δημιουργόν*»[7]. Βεβαίως γιὰ τὸν Πλάτωνα, ἡ ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ εἶναι ἡ ὑψίστη ἰδέα καὶ ἐπίσης ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ καὶ αἰτία τοῦ κόσμου[8], ἐνῶ ὁ δημιουργὸς Θεὸς κατασκευάζει τὸν κόσμο λαμβάνων ὡς παράδειγμα τὶς ἰδέες. Ὅμως ἡ ἱεράρχηση τῶν τριῶν, μὲ τὸν δημιουργὸ νὰ καταλαμβάνη τὴν τελευταία θέση, εἶναι ξένη πρὸς τὸν Πλάτωνα[9]. Ὁ Ψελλὸς παραθέτει ἐδῶ τὴν νεοπλατωνικὴ ἱεράρχηση τῶν θείων ὑποστάσεων, κατὰ τὴν ὁποία καὶ ἑρμηνεύει ἀλληγορικῶς τὸν μῦθο. Κατὰ τὸν νεοπλατωνισμὸ ὁ πρῶτος θεὸς εἶναι τὸ Ἕν, ὁ δεύτερος ὁ Νοῦς καὶ ὁ τρίτος ἡ Ψυχή, ἡ ὁποία εἶναι τὸ αἴτιο τῆς δημιουργίας τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ὁ Ψελλὸς ἔχει ἐδῶ κατὰ νοῦν νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι μετὰ τοὺς στωϊκοὺς ὑπῆρξαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι κατ' ἐξοχὴν συνέγραψαν ἀλληγορίες[10]. Ὁ Ψελλὸς παραθέτει δύο ἀκόμη ἑρμηνεῖες τῆς θέσεως τοῦ Διὸς στὸν μῦθο τοῦ Ταντάλου, μία ἡ ὁποία εἶναι ἀστρολογικὴ καὶ βασίζεται στὸν πλανήτη Δία καὶ μία ἱστορικὴ ἑρμηνεία, κατὰ τὴν ὁποία

5. Κ. Κερένυϊ, *Ἡ μυθολογία τῶν Ἑλλήνων*, μτφ. Δ. Σταθόπουλος, Ἀθήνα 1974, 310-312.

6. *Ἀλληγορία εἰς τὸν Τάνταλον*, ἔκδ. J. M. Duffy, –D.J. O'Meara, *Michael Psellus Philosophica Minora*, I, Στουτγκάρδη-Λειψία 1992, 154, 28-31.

7. 154,31-33.

8. Taylor, *Πλάτων. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του*, μτφ. Ἰορδ. Ἀρζόγλου, Ἀθήνα 1990. Πλάτων, *Πολιτεία*, 508b-509b.

9. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ ἀρχαία Ἀκαδημία ἦταν μᾶλλον ἐχθρικὴ πρὸς τὴν ἀλληγορία.

10. Πλωτῖνος, *Ἐννεάδες*, 4.4.10.2.7: «*... τὸν Δία λέγοντες ὁτὲ μὲν ὡς ἐπὶ τὸν δημιουργὸν φερόμεθα, ὁτὲ δὲ ἐπὶ τὸ ἡγεμονοῦν τοῦ παντός. Ἐπὶ μὲν τοῦ δημιουργοῦ ἀφαιρετέον πάντη τὸ πρόσω καὶ ὀπίσω μίαν αὐτῷ ἄτρεπτον καὶ ἄχρονον ζωὴν διδόντας. Ἡ δὲ τοῦ κόσμου ζωὴ τὸ ἡγούμενον ἐν αὐτῇ ἔχουσα...*». Πρόκλος, *Εἰς τὰς Πολιτείας Πλάτωνος ὑπόμνημα*, 1.98.26-99.4. Τοῦ ἰδίου. *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας*, 5.3.46. ἑ., 5.84.2-4. Τοῦ ἰδίου, *Εἰς Κρατύλον*, 134.5-7. Τοῦ ἰδίου, *Εἰς Τίμαιον*, 1.315.23-31.

Κρόνος καὶ Ζεὺς γίνονται ὑπαρκτὰ ἱστορικὰ πρόσωπα[11].

Κατὰ τὸν Ψελλὸ ὁ Τάνταλος στὸν μῦθο συμβολίζει τὸ αἰθέριον πῦρ. Ἄλλωστε τὰ *Διονυσιακὰ* τοῦ Νόννου χαρακτηρίζουν τὸν Τάνταλο ὡς «*περιπλανώμενο στὸν ἄνεμο*»[12]. Ὁ Ψελλὸς μὲ τὴν ἔκφραση «*αἰθέριον πῦρ*» λαμβάνει θέση ἐπὶ τῆς διαμάχης περὶ τῶν πρώτων στοιχείων. Τὴν ὕπαρξη τοῦ αἰθέρος ὡς πέμπτου στοιχείου δεχόταν ὁ Ἀριστοτέλης, ἐνῶ κατὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος δεχόταν τέσσερα στοιχεῖα (ἀήρ, ὕδωρ, γῆ, πῦρ), ὁ αἰθὴρ δὲν ἦταν παρὰ τὸ ἐκλεκτότερο μέρος τοῦ ἀέρος[13]. Κατὰ τοὺς στωικοὺς τὸ ἀρχικὸ δημιουργικὸ πῦρ δημιουργεῖ τὰ τέσσερα στοιχεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ γήινο πῦρ[14]. Αὐτὸ τὸ ἀρχικὸ πῦρ ὀνομάζεται καὶ αἰθέρας ἢ *αἰθέριον πῦρ*, ἔκφραση ἡ ὁποία ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Παρμενίδη[15]. Ὁ Ψελλός, ἐνήμερος τῆς ὅλης προβληματικῆς, ἡ ὁποία ἀπαντᾶται κυρίως στοὺς νεοπλατωνικοὺς σχολιαστὲς τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος, υἱοθετεῖ τὴν λύσι τῶν στωικῶν, ἡ ὁποία διαφυλάσσει τὸν ἀρχαῖο ὅρο τοῦ αἰθέρος ἀλλὰ ὑπὸ τὴν μορφὴ ἐπιθέτου. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἐντάξει τὸν αἰθέρα στὸ σύστημά του προκειμένου νὰ ἐξηγήση τὴν αἰώνια κίνηση τοῦ τελευταίου, ἐνῶ γιὰ τοὺς πλατωνικούς, οἱ ὁποῖοι ἀποδέχονται τὴν ὕπαρξι ψυχῆς τοῦ κόσμου, εἶναι ἄχρηστος. Ὁ βράχος τὸν ὁποῖο, κατὰ τὸν μῦθο, κρέμασε ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς τοῦ Ταντάλου ὁ Δίας, εἶναι, κατὰ τὸν Ψελλό, ἡ σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν[16], ἡ ὁποία, ὡς ἀνωτάτη, περιέχει τὶς σφαῖρες τῶν πλανητῶν. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν ἀρχίζει ἡ σφαῖρα τοῦ αἰθερίου πυρός[17].

Ἡ θεωρία ὅμως τῶν στωικῶν περὶ τοῦ δημιουργικοῦ πυρός, περιεῖχε ἐπίσης τὸ στάδιο τῆς καταστροφῆς τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ πυρός, ἡ ὁποία ὀνομαζόταν ἐκπύρωση. Γιὰ νὰ ἀποκλείση ὁ Ψελλὸς τὴν δυνατότητα νὰ κατέλθη πρὸς τὰ κάτω τὸ αἰθέριο πῦρ καὶ νὰ ἀναλώση, νὰ ἀπορροφήση ἐντός του ὅλα τὰ ἄλλα στοιχεῖα, δηλώνει ὅτι ἡ περιαγωγὴ τῆς σφαίρας τῶν ἀπλανῶν συγκεντρώνει καὶ περιστρέφει τὸ πῦρ αὐτὸ καθιστώντας το ἀκίν-

11. 154, 35 ἑἑ.

12. Κερένυϊ, 311. Νόννος, *Διονυσιακά*, 18.32,35.295ἑ.

13. *Τίμαιος*, 58d.1 ἑ.

14. E. Brehier, *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, Α΄, μτφ. Π. Ἰωαννίδης, Ἀθήνα 1957, 226.

15. Ἀποσπ., 8.56 ἑ. Χρύσιππος, *Ἀποσπ. λογικὰ φυσικά*, 327.7. Ποσειδώνιος, *Ἀποσπ.* 310.177.

16. 155, 59-61.

17. Στοβαῖος, 1.19.2.7 ἑ., 1.21.5.32 ἑἑ., 1.40.1.43 ἑἑ.

δυνο γιὰ τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα[18]. Αὐτὸ μᾶς θυμίζει τὴν θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῆς περιστροφῆς τοῦ αἰθέρος στὰ ἀνώτατα τμήματα τοῦ σύμπαντος. Πολὺ περισσότερο βεβαίως ἀπορρίπτει ὁ Ψελλὸς τὴν θεωρία τῶν Στωικῶν, γιὰ τὴν πυρώδη φύση τοῦ δημιουργοῦ: «... *τετολμήκασί τινες τῶν στωικῶν πύρωδη φύσιν τῷ τοῦ παντὸς προσάψαι δημιουργῷ, ἀλλ' οὐχ ἥ γε Ἀκαδημία, οὔθ' ἡ πρεσβυτέρα οὔθ' ἡ νεωτέρα, τοῦτον τὸν λόγον ἐδέξαντο· ἀσώματον δὲ τοῦτον ὡρίσαντο καὶ πρὸς μηδὲν τῶν στοιχείων ἐοικός τι ἔχοντα*»[19].

Ὁ Ψελλὸς θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς ὑπάρξεως τοῦ αἰθέρος οὐδόλως συνεισφέρει στὴν ἑρμηνεία τῆς δημιουργίας τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου[20]. Αὐτὸ δὲν τὸ ἀναλύει περαιτέρω, διότι τὸ θεωρεῖ αὐτονόητο, ἐφ' ὅσον ὁ κύριος ὑποστηρικτὴς τῆς ὑπάρξεως τοῦ αἰθέρος, ὁ Ἀριστοτέλης, ἔχει ἐξοβελίσει τὴν δημιουργία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ σύστημά του. Ὁ Ψελλὸς προκρίνει τὸ πῦρ, ὡς τὸ δραστικώτερο καὶ πλέον εὐμετάβολο ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα. Ἐξ αὐτοῦ κατ' ἀρχὴν συνίσταται τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὸν μῦθο, ἂν αὐτὸς ἑρμηνευθῆ ἀλληγορικῶς: «*διὰ τοῦτο λέγεται ὁ τοῦ Διὸς παῖς Τάνταλος, ὃν ἡμεῖς πῦρ ἐθεωρήσαμεν, ἄνθρωπος εἶναι καὶ τὴν γῆν λαχεῖν οἰκητήριον, ὅτι μεθ' ἡμῶν τὸ πῦρ καὶ πρώτη τοῦτο τοῦ σώματος ἡμῶν σύστασις*»[21]. Ἐκ πυρὸς ἀποτελοῦνται καὶ οἱ πλανῆτες, οἱ ὁποῖοι κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ἦταν θεοί. Λόγω αὐτοῦ τοῦ πυρὸς γίνονται φανερὰ ὅλα τὰ ὄντα, τὰ θεῖα διὰ τοῦ θεϊκοῦ φωτός, τὰ σώματα διὰ τοῦ σωματικοῦ φωτός, ὅπου τὸ φῶς νοεῖται ὡς ἡ οὐσία τοῦ πυρός[22]. Ἐφ' ὅσον ὁ Ψελλὸς ἀποδέχεται τὴν δυνατότητα γνώσεως θείων πραγμάτων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἀποδέχεται ἐπίσης, ἂν καὶ δὲν τὸ λέγει σαφῶς, τὸ ὅτι τὸ θεϊκὸ αὐτὸ ἢ αἰθέριο πῦρ ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς ἰδιοσυστασίας τοῦ ἀνθρώπου. Προκύπτει ἄρα, ὅτι καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ψελλὸς ἀκολουθεῖ τοὺς στωικούς, οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ ἀποδέχονταν τὰ τέσσερα στοιχεῖα ὡς πρὸς τὴν σύσταση τοῦ ἀνθρώπου, εἰσήγαγαν ἐκ πλαγίου καὶ ἕνα πέμπτο, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι

18. 155, 63 ἑἑ.

19. 155, 71-156,1.

20. 156, 87-89: «*τὴν δὲ ἀπλανῆ παῖδες Ἑλλήνων πέμπτον ὑποτιθέμενοι σῶμα, οὐδέν τι λυσιτελεῖν ἡμῖν εἰς τὴν γένεσιν οἴονται*». Γνωρίζει βεβαίως ὅτι δὲν ἀποδέχονται ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι τὰ περὶ τοῦ αἰθέρος.

21. 156, 89-91.

22. 156, 92-96.

παρὰ τὸ (θεϊκὸ) *τεχνικὸν πῦρ*, τὸ ὁποῖο βεβαίως δημιουργεῖ τὸν κόσμο ἀλλὰ καὶ ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ὁδηγεῖ στὴν ὁλοκλήρωση καὶ τελείωσή του καὶ τὸν διατηρεῖ[23]. Τὴν πρωτοκαθεδρία αὐτὴ τοῦ πυρὸς ἐπιχειρεῖ ὁ Ψελλὸς ἐν συντομίᾳ νὰ θεμελιώση ἀναφερόμενος στὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ τὶς αἰσθήσεις, ὅπου τὸ πῦρ εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο, ὡς ἐν τῶν χαρακτηριστικῶν του, κινεῖ τὸ σῶμα καὶ τὰ ὄργανά του[24].

Τὸν μῦθο τῆς Σφιγγὸς ἑρμηνεύει ὁ Ψελλὸς ψυχολογικῶς, λέγων ὅτι εἶναι ἡ ἀλληγορία τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ ψυχολογικῆς πλευρᾶς σύγκειται ἀπὸ ἀνόμοια πράγματα: «*Τὰ μὲν γὰρ ταῖς λογικαῖς δυνάμεσι συναπτόμεθα, τὰ δὲ τῆς ἀλόγου μετέχομεν φύσεως· τὸ μὲν γὰρ ἐν ἡμῖν ἓν καὶ ὁ μετ' ἐκεῖνο νοῦς καὶ ἡ μετὰ τοῦτον διφυὴς διάνοια, ἥ τε ἀληθὴς δόξα τὸ τῆς διανοίας συμπέρασμα, λογικὰ πάντα καὶ θεῖα· ἡ δὲ φαντασία καὶ ἡ αἴσθησις καὶ ὅσα σώματος δεῖται πρὸς τὴν ὑπόστασιν, ἄλογα καὶ κτηνώδη καὶ πρὸς τὸ ἐκτὸς νενευκότα*»[25]. Ὁ Ψελλὸς ἀκολουθεῖ τοὺς νεοπλατωνικοὺς ὡς πρὸς τὴν διάκριση τῆς ψυχῆς. Κατὰ τὸν Πλωτῖνο ὁ νοῦς, τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς λογικῆς ψυχῆς, προέρχεται ἀπευθείας ἀπὸ τὴν δεύτερη ὀντολογικὴ ὑπόσταση (Νοῦς). Ὁ Ψελλός, προφανῶς ρητορικῇ ἀδείᾳ, προχωρεῖ περισσότερο, λέγων ὅτι ὁ ἄνθρωπος περικλείει ἐντός του καὶ τμῆμα τῆς πρώτης ὀντολογικῆς ὑποστάσεως (Ἕν). Ἡ διάνοια ἀφ' ἑνὸς συνδέεται μὲ τὸν νοῦ, ὡς ἡ κατώτερη νοητικὴ λειτουργία, ἀφ' ἑτέρου συνδέει αὐτόν, μέσῳ τῆς φαντασίας, μὲ τὸν κόσμο τῶν αἰσθητῶν. Ἡ δόξα εἶναι βεβαίως τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διανοίας. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ κατὰ τοὺς νεοπλατωνικοὺς μόνον ὁ νοῦς εἶναι θεϊκὸς καὶ ἀθάνατος, ἀλλὰ ὄχι ἡ διάνοια. Ὁ Πλάτων ὅμως, χωρὶς νὰ ὑπεισέρχεται σὲ λεπτομέρειες, θεωρεῖ τὸ λογικὸ τμῆμα τῆς ψυχῆς θεϊκό, χωρὶς νὰ διακρίνη ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ τὴν διάνοια, καὶ αὐτὸ κάνει ἐδῶ καὶ ὁ Ψελλός. Πλάτων, Ἀριστοτέλης καὶ νεοπλατωνικοὶ διαχωρί-

23. Χρύσιππος, *Ἀποσπ. λογικὰ φυσικά*, 416.1-7: «*Κατὰ δὲ τὸν Ἀθήναιον στοιχεῖα ἀνθρώπου οὐ τὰ τέσσερα πρῶτα σώματα, πῦρ καὶ ἀὴρ καὶ ὕδωρ καὶ γῆ, ἀλλ' αἱ ποιότητες αὐτῶν, τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν καὶ τὸ ξηρὸν καὶ τὸ ὑγρόν,..., καὶ πέμπτον παρεισάγει κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς τὸ διῆκον διὰ πάντων πνεῦμα, ὑφ' οὗ τὰ πάντα συνέχεσθαι καὶ διοικεῖσθαι*». 1133.1-5: «*φύσις ἐστὶ πῦρ τεχνικὸν ὁδῷ βαδίζον εἰς γένεσιν καὶ ἐξ ἑαυτοῦ ἐνεργητικῶς κινούμενος. ἑτέρως· φύσις ἐστὶ πνεῦμα ἔνθερμον ἐξ ἑαυτοῦ κινούμενον καὶ κατὰ τὰς σπερματικὰς δυνάμεις γεννῶν τε καὶ τελειοῦν καὶ διατηροῦν τὸν ἄνθρωπον*».

24. 156, 96-101.

25. *Ἀλληγορία περὶ τῆς Σφιγγός*, ἐκδ. J. M. Duffy, –D.J. O'Meara, *ὅπ.π.*, 158,25-159,30.

ζουν ἀπὸ ὀντολογικῆς πλευρᾶς ριζικῶς τὴν νόηση ἀπὸ τὶς γνωστικὲς λειτουργίες οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στὸν αἰσθητὸ κόσμο. Ἔτσι καὶ ὁ Ψελλὸς χαρακτηρίζει τὴν αἴσθηση καὶ τὴν φαντασία, ἀλλὰ καὶ ὅλα ὅσα ἀνήκουν στὰ αἰσθητά, ὡς ἄλογα καὶ κτηνώδη. Ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου ὅμως συγχέει τὰ λογικὰ καὶ τὰ ἄλογα μέρη τῆς ψυχῆς καὶ ἐμφανίζει τὴν ψυχὴ ἑνιαία[26].

Γιὰ νὰ συμβῆ αὐτὸ χρειάζεται νὰ γεφυρωθῆ τὸ τεράστιο χάσμα μεταξὺ λογικῶν καὶ ἀλόγων μερῶν: «*δεῖ καὶ μέσην ἀμφοτέρων δοῦναι ζωήν...*»[27]. Τὰ ἐπίπεδα τῆς ζωῆς εἶναι τρία: «*τριττὴν οὖν ὡς ὁ λόγος ἡρμήνευσεν, ἐφωράσαμεν τὴν ζωήν, θηριώδη καὶ ἀνθρωπίνην καὶ θεοειδῆ. ἀλλ' ἐν μὲν τῇ θηριώδει σωματικὰ πάντα καὶ θεῖον οὐδέν, ἐν δὲ τῇ θείᾳ φιλόσοφος ἡ διεξαγωγὴ καὶ κατάργησις τῶν αἰσθήσεων, ἐν δὲ τῇ μέσῃ καὶ ἀνθρωπίνῃ σύμμιξις ἐξ ἀμφοῖν*»[28]. Πρόκειται βεβαίως συγχρόνως γιὰ τρία ἐπίπεδα ψυχικῆς ζωῆς. Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἀνθρώπου μεταξὺ θηρίου καὶ θεοῦ ἀπαντᾶται στὸν Ἀριστοτέλη[29] ἀλλὰ ὁ Ψελλὸς τῆς δίνει τὴν ἰδική του ἀπόχρωση: «*ἐνταῦθα γὰρ οὔτε θηρίον ἐσμὲν οὔτε θεός, ἀλλ' ἀμφότερα, καὶ οὐδὲ ἀμφότερα καθαρῶς*»[30]. Ἡ Σφίγξ ἐξεικονίζει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν τριπλῆ φύση τοῦ ἀνθρώπου[31]. Ἡ παραπάνω τριμερὴς διαίρεση τῆς ψυχῆς προέρχεται ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο, ἀλλὰ ἐδῶ ἁπλῶς ὑπονοεῖται ἀπὸ τὸν Ψελλό.

Ὁ νοῦς περιέχει τὰ εἴδη τῶν ὄντων, κατὰ τὸν Ψελλό[32], ὁ ὁποῖος παραφράζει στὸ σημεῖο αὐτὸ φράση τοῦ Ἀριστοτέλους[33]. Ἡ φαντασία, ὁ τόπος ὅπου ὡς μνήμη ὑπάρχουν τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, εἶναι πρᾶγμα πλάνο καὶ ἀνόητο. Ἐνῶ ὅμως αὐτὰ διαφέρουν ὀντολογικῶς, ἐν τούτοις ἀναμιγνύονται καὶ ἀλληλοεπηρεάζονται ἐντὸς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως: «*ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου μιγνύμενα καὶ θάτερον θατέρου ἀναπιπλάμενα, ὁ μὲν νοῦς φαντασιοῦται, ἡ δὲ ψυχὴ νενόωται*»[34]. Ἐδῶ ὁ Ψελλὸς προσεγγίζει τὸν Ἀριστο-

26. 159,31 ἑ.
27. 159,46 ἑ.
28. 159, 49-53. Συμπλίκιος, *Εἰς τὸ Ἐπικτήτου ἐγχειρίδιον*, 10.8 ἑἑ. Πρόκλος, *Εἰς τὰς πολιτείας Πλάτωνος ὑπόμνημα*, 2.75.5 ἑἑ. Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ τῶν πρὸ ὥρας ἀναρπαζομένων νηπίων*, 78.2-79.3
29. *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1145a.23 ἑ. *Πολιτικά*, 1253a.29.
30. 159, 53-55.
31. 159,55-160,61.
32. 160, 67 ἑ.
33. Περὶ ψυχῆς, 429a.27.
34. 160,73-75.

τέλη, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ κατώτερη λειτουργία τῆς νοήσεως (*διάνοια*) προϋποθέτει καὶ χρησιμοποιεῖ τὶς παραστάσεις τῶν αἰσθήσεων[35]. Διὰ τοῦτο οἱ ἄνθρωποι κατέχουν τόσο τὴν νοητικὴ ἐνέργεια ὅσο καὶ τὴν φαντασία, ὅπως μὲ ρητορικὸ καὶ κάπως ὑπερβολικὸ τρόπο τὸ ἐκφράζει ὁ Ψελλός[36].

Ὅταν ὅμως συμβῆ σύγκρουση μεταξὺ τῶν δύο, τότε ἡ μία ἐπικρατεῖ καὶ ἡ ἄλλη ἐξαφανίζεται[37]. Πιθανώτατα στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ψελλὸς θεωρεῖ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Πλωτῖνο, ὅτι ἡ ἑνότης τῆς ψυχῆς ὁδηγεῖ ἐνδεχομένως καὶ στὴν ἀφομοίωση τοῦ νοῦ ἀπὸ τὰ κατώτερα μέρη τῆς ψυχῆς. Ἂν ὅμως οὐδεμία ἐπικρατήση, τότε ὁ ἄνθρωπος ὁμοιάζει μὲ Σφίγγα[38].

Υἱοθετεῖ ἐπίσης ὁ Ψελλὸς τὴν κυριαρχήσασα στὴν ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφία ἀντίληψη –λόγω τῆς διττῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐξ ὕλης καὶ πνεύματος– συμφώνως πρὸς τὴν ὁποία ἡ ψυχὴ ἀποστρέφεται τὸ ὑλικὸ σῶμα. Διὰ τῆς στροφῆς πρὸς τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὸν νοῦ καὶ τὴν ψυχή του καὶ νεκρώνει τὶς αἰσθήσεις καὶ τὴν φαντασία, γινόμενος καθαρὴ νόηση. Ἐπιστρέφει δηλαδὴ στὸν Νοῦ καὶ δι' αὐτοῦ ἑνώνεται μὲ τὸ Ἕν, τὸν Θεό. Ὁ Ψελλὸς φαίνεται νὰ ἐνστερνίζεται ἐδῶ πλήρως τὸ ἰδανικὸ τῆς ἐπανόδου τῆς ψυχῆς στὴν θεότητα. Ὅταν, σὲ ἄλλο σημεῖο, περιγράφη τὴν ἀναχώρηση τῆς νοερᾶς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα[39], ἀπομακρύνεται κάπως ἀπὸ τοὺς νεοπλατωνικούς. Κατ' αὐτοὺς οἱ ψυχές, τμήματα τῆς τρίτης ὀντολογικῆς ὑποστάσεως, ἐκπίπτουν προκειμένου νὰ δημιουργηθῆ ὁ αἰσθητὸς κόσμος. Κατὰ τὴν ἐπάνοδο πρὸς τὸν Θεό, τὸ ἄνω μέρος τῆς ψυχῆς ἑλκύει τὸ μεσαῖο καὶ τὸ κατώτερο, τὰ ὁποῖα, διερχόμενα, σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση τώρα, διὰ τῶν μεταφυσικῶν πεδίων ἀφομοιώνονται ἀπὸ τὸν νοῦ, γιὰ νὰ καταλήξουν τελικῶς στὴν δεύτερη ὀντολογικὴ ὑπόσταση. Κατὰ τὸν Ψελλὸ ἀντιθέτως, ὅταν τὸ ἄνω μέρος ἀναχωρήση, τότε τὸ κάτω στρέφεται πρὸς τὴν ὕλη. Αὐτὸ προϋποθέτει τὴν πλατωνικὴ διαρχία ὕλης καὶ πνεύματος. Περισσότερο ὅμως τὰ γραφόμενά του προσεγγίζουν τὴν ἀριστοτελικὴ ἄποψη κατὰ τὴν ὁποία μετὰ θάνατον μόνον ὁ νοῦς ἐπιβιώνει, ἄνευ διανοίας, μνήμης ἢ φαντασίας, ἐνῶ οἱ ὀργανικὲς λειτουργίες τῆς ψυχῆς συνεξα-

35. I. Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης*, Β΄, μτφ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, Ἀθήνα 1994, 402-404. Θεμίστιος, *Σοφονίου εἰς τὸ περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως*, 5,6-12.21 ἑ., 15.1-4. Δαβίδ, *Προλεγόμενα*, 79.10-12.
36. 160, 75-77.
37. 160, 77-79.
38. 160, 79ἑ.
39. 160, 81-84.

φανίζονται μὲ τὸ θνητὸ σῶμα.

Τὸ γραμματειακὸ εἶδος τῆς ἀλληγορίας (ἢ ἀναγωγῆς, ὅπως ἀλλιῶς ὀνομάζεται), ἐπειδὴ κινεῖται μεταξὺ ρητορικῆς καὶ φιλοσοφίας καὶ παράγει ἔργα μικρῆς ἔκτασης, δὲν προσφέρεται γιὰ συστηματικὴ ἔκθεση φιλοσοφικῶν ἀπόψεων ἀλλὰ ἐνδείκνυται γιὰ ἐκτεταμένες φιλολογικὲς ἀναλύσεις. Ἴσως ὅμως καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπευθύνονταν σὲ ἕνα εὐρύτερο κοινό, ποικίλου μορφωτικοῦ ἐπιπέδου καὶ προφανῶς ἐνδιαφερόντων, φαίνεται ὅτι εἶναι περισσότερο ἐνδεικτικὰ γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν μορφωμένων Βυζαντινῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Ralph-Johannes Lilie, *Byzanz und die Kreuzzüge*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2004, σσ. 280.

Το 2004, οκτακόσια χρόνια μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους της Δ΄ Σταυροφορίας (13 Απριλίου 1204), εκδόθηκε το παρόν βιβλίο, που αφορά στη γένεση και την εξέλιξη των Σταυροφοριών και τις επιπτώσεις που είχαν στην ιστορική πορεία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Συγγραφέας, ο έγκριτος Βυζαντινολόγος R.-J. Lilie, βαθύς γνώστης της ιστορίας του Βυζαντίου και ειδικός στην υπό εξέταση περίοδο, με πολυάριθμες δημοσιεύσεις και βιβλία, Διευθυντής του προσωπογραφικού Λεξικού "Προσωπογραφία της Μέσης βυζαντινής περιόδου" της Ακαδημίας των Επιστημών του Βερολίνου.

Το φαινόμενο των Σταυροφοριών, ιδιαίτερα σύνθετο, στο οποίο εμπλέχτηκαν ο Πάπας, ηγεμόνες και βασιλείς της Δύσης, η Βενετία, μοναχικά τάγματα, Βυζαντινοί αυτοκράτορες και Μουσουλμάνοι ηγεμόνες παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνον για τους Βυζαντινολόγους αλλά και τους μελετητές της ιστορίας της Μεσαιωνικής Δύσης. Ξεκίνησε από έναν θρησκευτικό ενθουσιασμό για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους απίστους, μετατράπηκε για τους περισσότερους σαν μια φυγή από τη ζοφερή καθημερινότητα και αναζήτηση πλούτου στην άγνωστη γη, την οποία βεβήλωσαν με άγριους πολέμους και φοβερές λεηλασίες, ενώ συνετέλεσαν οι Σταυροφόροι και στην καταστροφή του Βυζαντίου που αποτελούσε το ανάχωμα στην επέκταση των Μουσουλμάνων προς τη Δύση.

Το βιβλίο περιλαμβάνει Εισαγωγή, οκτώ κεφάλαια, δύο παραρτήματα, Χρονολόγιο, Πηγές και Βιβλιογραφία, Πίνακα προσώπων και γεωγραφικών ονομάτων και χάρτες εντός κειμένου.

Στην Εισαγωγή με τίτλο Die Ausgangslage (σσ. 15-32) ο σ. εκθέτει την κατάσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας τις παραμονές της Α΄ Σταυροφορίας (1096-1099), όταν είχε χάσει το μεγαλύτερο τμήμα της Μικράς Ασίας μετά την ήττα από τους Σελτζούκους στο Ματζικιέρτ (1071) και βάλλεται στα δυτικά από τους Νορμανδούς.

Η αδυναμία του Βυζαντίου να προστατεύσει τις δικές του επαρχίες και να ανακτήσει τις περιοχές που είχαν καταλάβει οι Μουσουλμάνοι έδινε το δικαίωμα στους Δυτικούς να αναλάβουν αυτοί την ανάκτηση των Αγίων Τόπων. Έτσι γεννήθηκε η σταυροφορική ιδέα, αν και όπως παρατηρεί ο σ., οι Βυζαντινοί ασκούσαν μια πιο ρεαλιστική πολιτική έναντι των Μουσουλμάνων.

Στο Α΄ κεφάλαιο (σσ. 33-63) ο σ. εξετάζει την αφορμή και την κήρυξη της Α΄ Σταυροφορίας (1096-1099) στη σύνοδο του Clermont, την κοινωνική προέλευση των σταυροφόρων, τη διέλευσή τους από την Κωνσταντινούπολη και τις συμφωνίες που συνήψαν με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν ως την ανάκτηση της Αντιόχειας και της Ιερουσαλήμ.

Στο Β΄ κεφάλαιο (σσ. 64-82) μελετώνται οι εξελίξεις στο διάστημα από το τέλος της πρώτης ως την έναρξη της Δεύτερης Σταυροφορίας (1099-1147): η ίδρυση των σταυροφορικών κρατών και οι επιθέσεις του Βοημούνδου εναντίον του Βυζαντίου (1099-1108), η διαμάχη Βυζαντίου και του κράτους της Αντιόχειας, οι σχέσεις του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού με τα σταυροφορικά κράτη (1118-1143) και του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού με την Αντιόχεια (1143-1146).

Η απώλεια της Έδεσσας το 1147 οδήγησε στην κήρυξη της Δεύτερης Σταυροφορίας (1147-1149), τα γεγονότα της οποίας εξετάζονται στο Γ΄ κεφάλαιο (σσ. 83-107) με βάση ελληνικές, γερμανικές και γαλλικές πηγές. Η Σταυροφορία δεν πρόσφερε καμιά ουσιαστική βοήθεια στα σταυροφορικά κράτη καθώς κατασπαταλήθηκαν οι δυνάμεις της κατά τη διέλευση των στρατευμάτων από τη Μ. Ασία.

Στο Δ΄ κεφάλαιο εξετάζονται οι εξελίξεις μεταξύ Δεύτερης και Τρίτης Σταυροφορίας (1149-1189) (σσ. 108-126) που επηρεάζονται από την πολιτική του Μανουήλ στην Ιταλία και τη Βαλκανική και την κατάσταση στην Ανατολή.

Η ήττα του βασιλέα της Ιερουσαλήμ Guy de Lusignan στη μάχη του Hattin (3/4 Ιουλίου 1187) και η αιχμαλωσία του είχαν σαν συνέπεια την άλωση της Ιερουσαλήμ από τον Σουλτάνο της Αιγύπτου Σαλαντίν (2 Οκτωβρίου 1187) και την κήρυξη της Γ΄ Σταυροφορίας (1189-1192) (σσ. 127-148).

Στο ΣΤ΄ κεφάλαιο (σσ. 149-156) εξετάζονται οι πολιτικές εξελίξεις στο Βυζάντιο με την ανατροπή του Ισαακίου Β΄ και την άνοδο στον θρόνο του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1191-1202), οι οποίες προοδοποίησαν την εκτροπή της Δ΄ Σταυροφορίας (1202-1204) και την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας (κεφ. 7 σσ. 157-180).

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το Η΄ κεφάλαιο με τίτλο Byzanz und die Kreuzzüge. Schlussfolgerungen (σσ. 181-199), όπου ο σ. προβαίνει σε μία κριτική και αποτίμηση του φαινομένου των Σταυροφοριών, τις διάφορες ερμηνείες που δόθηκαν από τους Βυζαντινούς και τους Δυτικούς συγγραφείς, επισημαίνει την αδιαφορία των Σταυροφορικών κρατών για τον εγχώριο πληθυσμό με αποτέλεσμα οι Λατίνοι να βρίσκονται σ' ένα εχθρικό περιβάλλον και να έχουν

ανάγκη βοήθειας από τη Δύση. Προβαίνει επίσης σε μία ανασκόπηση των προβλημάτων που δημιούργησαν οι Σταυροφορίες στο Βυζαντινό κράτος, των πολιτικών, κοινωνικών και εκκλησιαστικών επιπτώσεων κυρίως της Δ΄ Σταυροφορίας, που βάθυναν ακόμη περισσότερο το χάσμα και το μίσος μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων.

Ακολούθησαν όμως και άλλες σταυροφορίες κυρίως δια θαλάσσης κατά τον 13ο και ως και τον 15ο αι., στις οποίες αναφέρεται ο σ. στο Α΄ Παράρτημα (σσ. 200-210). Στο Β΄ Παράρτημα (σσ. 211-231) γίνεται αναφορά και ανάλυση των κυριότερων βυζαντινών και λατινικών πηγών. Ακολουθούν το χρονολόγιο και οι πλέον απαραίτητες παραπομπές στις πηγές και τη βιβλιογραφία κατά κεφάλαια.

Όπως φαίνεται και από τη Βιβλιογραφία που παραθέτει ο σ. στο τέλος του βιβλίου υπάρχουν πάρα πολλά άρθρα αλλά και μεγάλες συνθέσεις και συλλογικά έργα για τις επιμέρους Σταυροφορίες ή και για το σύνολο των Σταυροφοριών, όπως του St. Runciman, του K. M. Setton (εκδ.) κ.ά. Ο R.-J. Lilie ανέλαβε το τολμηρό εγχείρημα να αναδείξει το σύνθετο φαινόμενο των Σταυροφοριών που επηρέασε τις σχέσεις της Δύσης με το Βυζάντιο και τον Ισλαμικό κόσμο σε σειρά Βιβλίων τσέπης του εκδοτικού οίκου Kohlhammer. Έχοντας ήδη ασχοληθεί με την ιστορία των Κομνηνών και των Αγγέλων, τις σχέσεις του Βυζαντίου με τις Ιταλικές Δημοκρατίες (Βενετία, Γένουα, Πίζα), τις Σταυροφορίες και τα σταυροφορικά κράτη, το εμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο, το βιβλίο του αυτό αποτελεί μία έγκυρη και αντικειμενική ιστορία των Σταυροφοριών, που αναδεικνύει τα επιμέρους ιστορικά προβλήματα και παρέχει ορθή αποτίμηση του ρόλου και της ευθύνης των πολιτικών και εκκλησιαστικών δυνάμεων και κρατών στην εξέλιξη των γεγονότων.

Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα
Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

*

Λεοντίου Μαχαιρά, Χρονικό της Κύπρου. Παράλληλη διπλωματική έκδοση των χειρογράφων. Εισαγωγή, επιμέλεια: Μιχάλης Πιερής – Άγγελ Νικολάου-Κονναρή. Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, XLVIII, Λευκωσία 2003, σσ. 490.

Ένα από τα desiderata της ιστορικής και φιλολογικής επιστήμης είναι η κριτική έκδοση του Χρονικού του Λεοντίου Μαχαιρά, που αποτελεί πολύτιμη πηγή για την Ιστορία της Κύπρου κατά την περίοδο των Λουζινιάν (τέλη 12ου-15ος αι.), αλλά και ένα γλωσσικό και λογοτεχνικό μνημείο.

Ο Λεόντιος Μαχαιράς (1360±1432), Κύπριος ενσωματωμένος στο καθεστώς των Λατίνων κατακτητών, φορέας μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας, ύστερα από μία σύντομη αναφορά στον Μ. Κωνσταντίνο και την επίσκεψη στη νήσο της Αγ. Ελένης, τις καταστροφές και αιχμαλωσίες από τους Σαρακηνούς, περνά στον σφετεριστή Ισαάκιο Κομνηνό, τη μετάβαση της Κύπρου από τον Ριχάρδο Α΄ Λεοντόκαρδο στο τάγμα των Ναϊτών (1191) και την πώληση της νήσου στον έκπτωτο βασιλέα της Ιερουσαλήμ Γκυ ντε Λουζινιάν, και εξιστορεί αναλυτικά τις περιπέτειες της νήσου ως τις μέρες του (1432).

Το έργο εκδόθηκε από τον Κ. Σάθα (1873), τον R. M. Dawkins (1932), τον Α. Παυλίδη (1982, 1995[2]) με βάση την έκδοση Dawkins και από την I. Cervellin-Chevalier (1998) με γαλλική μετάφραση. Γνώρισε πολλές μεταφράσεις στη γαλλική, αγγλική, νεοελληνική, βουλγαρική, ρωσική.

Το Χρονικό σώζεται σε τρία χειρόγραφα, που απόκεινται στις Βιβλιοθήκες της Βενετίας (V), Οξφόρδης (O) και Ραβένας (R) και παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις: εκτενέστερο το κείμενο της Βενετίας και σε πιο λόγια γλώσσα, πιο σύντομα με ορισμένες περικοπές και γλώσσα μικτή, με περισσότερες φράγκικες και βενετσιάνικες λέξεις, πιο κοντά στην ομιλουμένη, τα άλλα δύο.

Η πολύχρονη έρευνα και ενασχόληση του κ. Μ. Πιερή με προβλήματα γύρω από τον συγγραφέα και τη χρονολόγηση του Χρονικού, τη λογοτεχνικότητα και την δραματική υφή του έργου, με στόχο την κριτική έκδοσή του έδειξε την αναγκαιότητα μιας παράλληλης διπλωματικής μεταγραφής των τριών χειρογράφων, ώστε η συνδυαστική, όπως λέγεται στον Πρόλογο, μελέτη και η συμπλήρωση κενών εξαιτίας απώλειας ή μερικής καταστροφής φύλλων, να αποτελέσει τη βάση για μια νέα κριτική έκδοση.

Το έργο εντάχθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος "Νέα κριτική έκδοση του Χρονικού του Λεοντίου Μαχαιρά" με την οικονομική και τεχνική υποστήριξη του Πανεπιστημίου Κύπρου, του Ιδρύματος Λεβέντη και του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κυπριακής Δημοκρατίας, χάρη στην ευγενική και φιλόδωρη χορηγία των οποίων έχουμε στα χέρια μας μια πολυτελή και άρτια από επιστημονική και τεχνική άποψη έκδοση, τον XLVIII τόμο της σειράς "Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας".

Η διπλωματική μεταγραφή των τριών χειρογράφων οφείλεται στη διδάκτορα κ. Άγγελ Νικολάου-Κονναρή από κοινού με τον κ. Μ. Πιερή, ενώ στην κριτική έκδοση εργάζεται από το 2002 η κ. Σταματία Λαουμτζή.

Ο τόμος περιλαμβάνει δύο μέρη. Το Πρώτο Μέρος καταλαμβάνει μία εκτενής Εισαγωγή (σσ. 25-62), όπου αναλύονται προβλήματα σχετικά με το έργο και τον συγγραφέα, ακολουθεί λεπτομερής περιγραφή των χειρογράφων από παλαιογραφική άποψη (γραφική ύλη και κατάσταση των κωδίκων, περιεχόμενα, η σύνθεση των τετραδίων, γραφή, χρονολόγηση, μικρογραφίες και κοσμήματα, στάχωση, σημειώματα, ιστορία των χειρογράφων και κτήτορες), ενώ αναδεικνύεται με την παράλληλη έκδοση η σχέση των χειρογράφων μεταξύ τους, και ακολουθεί η πολύ ενδιαφέρουσα δημοσίευση μεταγενέστερων Σημειωμάτων (κτητόρων, αναγνωστών, συντηρητών) και ιστορικών σημειωμάτων. Τέλος, εκτίθενται οι εκδοτικές αρχές που ακολούθησαν οι δύο μελετητές και επισημαίνονται τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από την παράλληλη διπλωματική έκδοση για τους ιστορικούς, φιλολόγους και γλωσσολόγους.

Ακολουθεί στο Δεύτερο Μέρος (σσ. 63-462) η παράλληλη διπλωματική μεταγραφή των τριών χειρογράφων και σε Παράρτημα (σσ. 465-476) φωτογραφίες των χειρογράφων.

Πριν κλείσω την παρουσίαση της σημαντικής αυτής έκδοσης, θα ήθελα να επισημάνω την ιδιαίτερα επιτυχημένη δραματική προσαρμογή του μεσαιωνικού Χρονικού και τη θεατρική παράσταση που είχαμε την τύχη να παρακολουθήσουμε στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 2000 από το "Θεατρικό Εργαστήρι του Πανεπιστημίου Κύπρου" σε διασκευή-σκηνοθεσία του Μιχάλη Πιερή στο πλαίσιο του εορτασμού των 75 χρόνων από την ίδρυση της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ.

Αναμένεται με προσδοκία και η κριτική έκδοση της "Εξήγησης της γλυκίας χώρας Κύπρου" του Λεοντίου Μαχαιρά από την καταξιωμένη ομάδα του κ. Μ. Πιερή και των συνεργατών του.

Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα
Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ἀγγελική Δεληκάρη, *Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης. Ἡ δράση καί ἡ συμβολή του στή διάδοση τοῦ Ἡσυχασμοῦ στά Βαλκάνια. Ἡ σλαβική μετάφραση τοῦ Βίου του καί τό ἀρχαιότερο χειρόγραφο*, [Ἑλληνισμός καί κόσμος τῶν Σλάβων 6], ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004 [σσ. 372].

Μία πολύ ἐνδιαφέρουσα μελέτη, ἡ ὁποία συμβάλλει σέ μεγάλο βαθμό στήν ἔρευνα γύρω ἀπό τό πρόσωπο τοῦ φορέα τῆς ἡσυχαστικῆς διδασκαλίας στόν βαλκανικό χῶρο, ὁσίου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτη, ἔρχεται νά προστεθεῖ στήν καταξιωμένη σειρά «Ἑλληνισμός καί κόσμος τῶν Σλάβων» πού διευθύνει ὁ ὁμότιμος καθηγητής τοῦ ΑΠΘ κ. Ἀντ.–Αἰμ. Ταχιάος, ὁ ὁποῖος καί προλογίζει τό βιβλίο, ἀποτυπώνοντας μέ ἐνάργεια τά σημεῖα ἐκεῖνα πού προσδίδουν σ' αὐτό ἰδιαίτερη ἐπιστημονική ἀξία.

Ἡ νέα αὐτή μελέτη τῆς κ. Δεληκάρη, ἡ ὁποία ὑποβλήθηκε ὡς διδακτορική διατριβή στή Θεολογική Σχολή τοῦ ΑΠΘ, διαρθρώνεται σέ πέντε κεφάλαια καί κατακλείεται μέ ἕνα πολύ ἐνδιαφέρον Παράρτημα, γιά τό ὁποῖο θά γίνει λόγος στή συνέχεια. Στό *πρῶτο κεφάλαιο* (σσ. 29-63) παρουσιάζεται τό πρόσωπο καί τό συγγραφικό ἔργο τοῦ συντάκτη τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτη, τοῦ μαθητῆ του καί πατριάρχη Καλλίστου Α΄, προσώπου μέ πλουσιότατο καί πολυσχιδές θεολογικό ἔργο. Στό τέλος τοῦ ἴδιου κεφαλαίου ἐξετάζεται ἡ ἱστορική καί φιλολογική ἀξία τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτη, καθώς καί τά περιστατικά συγγραφῆς του. Στό *δεύτερο κεφάλαιο* (σσ. 65-145) ἀκολουθεῖ ἡ ἱστορική ἀνάλυση τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Γρηγορίου καί τοῦ Ἡσυχασμοῦ ὡς πνευματικοῦ κινήματος, πού γνώρισε εὐρεία διάδοση στίς βαλκανικές χῶρες μέσω τῶν μονῶν πού ἵδρυσε ὁ Γρηγόριος καί τῶν συγγραμμάτων του.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί τό *τρίτο κεφάλαιο* (σσ. 147-195), τό ὁποῖο ἐπιγράφεται «Τό πρόβλημα τῶν "Παρορίων" καί τῶν ἄλλων τοπωνυμίων πού σχετίζονται μέ τή μοναστική κοινότητα τοῦ Γρηγορίου». Καί τοῦτο διότι ἐδῶ ἡ κ. Δεληκάρη ἐντοπίζει καί παραθέτει ὅλες τίς γραπτές πηγές καί συζητᾶ μέ ἐξονυχιστικό τρόπο τίς εὐάριθμες προτάσεις τῆς ὑφιστάμενης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ἱστορικῆς καί ἀρχαιολογικῆς, σχετικά μέ τόν γεωγραφικό προσδιορισμό τῶν «Παρορίων», καταλήγοντας στίς πιθανότερες ἀπό αὐτές.

Τά *δύο ἑπόμενα κεφάλαια* σχετίζονται μέ τή σλαβική μετάφραση τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Γρηγορίου. Στό πρῶτο ἐξ αὐτῶν (σσ. 197-215) παρουσιάζεται, γιά πρώτη φορά στό σύνολό της, ἡ πλούσια χειρόγραφη παράδοση τοῦ σλαβικοῦ Βίου, ἐνῶ στό δεύτερο (σσ. 217-268) ἡ συγγραφέας ἐκδίδει τή μεσαιωνοβουλγαρική μετάφραση τοῦ Βίου ἀπό τό ἀρχαιότερο χειρόγραφο πού τήν παραδίδει, τόν κώδ. 214 τῆς ἀθωνικῆς μονῆς τοῦ Ζωγράφου. Ἐπισημαίνει δέ τίς δύο προσθῆκες πού ἀπαντῶνται σ' αὐτήν καί ἀπουσιάζουν ἀπό τόν ἑλληνικό Βίο καί προχωρεῖ στήν ἀνάδρομη μετάφρασή τους.

Ὅπως σημειώσαμε, μεγάλη ἀξία ἔχει καί τό Παράρτημα τοῦ ἔργου (σσ. 305-348), ὅπου ἡ συγγραφέας ἐκθέτει τίς παρατηρήσεις της σχετικά μέ τή μεταφραστική πρακτική τοῦ σλαβικοῦ Βίου καί ἐκδίδει τόν ἑλληνικό, ἀρχικό Βίο πού συνέγραψε ὁ πατριάρχης Κάλλιστος, μέ βάση τό ἀρχαιότερο γνωστό χειρόγραφο πού τόν παραδίδει. Πρόκειται, ὅπως σημειώνει καί ἡ συγγραφέας, γιά χρηστική καί ὄχι κριτική ἔκδοση τοῦ Βίου, προτιμητέα ὅμως, σέ σχέση μέ τήν παλαιά καί δυσεύρετη ἔκδοση τοῦ Pomjalovskij, ἡ ὁποία βρίθει λαθῶν καί παραναγνώσεων. Ἴσως, ὡστόσο, οἱ παρατηρήσεις σχετικά μέ τήν πρακτική τοῦ μεταφραστῆ τοῦ Βίου στή σλαβική γλώσσα θά ἦταν ὀρθότερο νά ἐνταχθοῦν στήν ἀρχή τοῦ πέμπτου κεφαλαίου, ὅπου πραγματεύεται εἰσαγωγικά θέματα πού ἀφοροῦν στή σλαβική μετάφραση καί στή δομή της.

Πέραν τῆς δικῆς της, πρωτογενοῦς ἔρευνας, ἡ κ. Δεληκάρη κατόρθωσε νά ἀξιοποιήσει στό ἔπακρο τά πορίσματα τῆς ὑφιστάμενης ἔρευνας, προσεγγίζοντας μία ὀγκωδέστατη βιβλιογραφία (σσ. 269-304), ἀπό τήν ὁποία ἐλάχιστες ἐργασίες ἀπουσιάζουν καί στήν ὁποία οἱ γραμμένες σέ σλαβικές γλῶσσες μελέτες καταλαμβάνουν σημαντικότατη θέση. Κάποια δυσχέρεια, ὡστόσο, προκαλεῖ στόν ἀναγνώστη τοῦ ἔργου ἡ ἔνταξη τῆς βραχυγραφημένης βιβλιογραφίας μεταξύ τοῦ πέμπτου κεφαλαίου καί τοῦ Παραρτήματος, γεγονός πού δέν τόν διευκολύνει ἰδιαίτερα στό νά ἀνατρέξει σ' αὐτήν. Ἴσως θά ἦταν πιό λειτουργική ἡ τοποθέτησή της στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου, μετά τίς παρατιθέμενες βραχυγραφίες τῶν περιοδικῶν καί τῶν σειρῶν, ἤ στό τέλος, πρίν ἀπό τό Εὑρετήριο.

Ἐν κατακλεῖδι, πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ἡ μελέτη τῆς κ. Δεληκάρη καθίσταται ἔργο ἀναφορᾶς γιά τούς ἐπιστήμονες πού προσεγγίζουν ἀπό διαφορετικές ὀπτικές γωνίες τό πρόσωπο τοῦ ὁσίου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτη καί τόν βυζαντινό Ἡσυχασμό. Γιά τούς βυζαντινολόγους ἐν γένει, ἱστορικούς, θεολόγους, φιλολόγους καί ἀρχαιολόγους, ὅπως καί γιά τούς σλαβολόγους τό βιβλίο αὐτό προσφέρει πολύτιμο πηγαῖο ὑλικό, μέσα ἀπό τήν ἔκδοση τῶν κύριων σλαβικῶν καί ἑλληνικῶν πηγῶν γιά τόν ὅσιο Γρηγόριο τό Σιναΐτη, ἀλλά καί ὀξυδερκεῖς ἐπιστημονικές προσεγγίσεις καί εὔστοχες ἑρμηνεῖες σέ ποικίλα προβλήματα πού ἔχουν κατά τό παρελθόν ἀπασχολήσει τή σχετική ἔρευνα. Ὅλα αὐτά καθιστοῦν

τή συγγραφέα ἄξια πολλῶν ἐπαίνων γιά τήν ἐπιστημονική της συμβολή, ὅπως καί γιά τήν ἄριστη τυποτεχνική ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου.

ΣΥΜΕΩΝ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ
Ἐπίκ. Καθηγητής ΑΠΘ

*

Annae Comnenae, *Alexias*. Recensuerunt D. R. Reinsch et A. Kampylis, Pars prior. Prolegomena et Textus, Pars altera Indices, (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensis, volumen XL/ 1-2), Apud W. de Gruyter et socios, Berolini et Novi Eboraci MMI.

Ἀποτελεῖ εὐχάριστη ἔκπληξη ἡ ἔκδοση τῆς Ἄννας τῆς Κομνηνῆς στὴν σειρὰ Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensis. Ἐπιτέλους ἕνας τόμος μνημειώδης ποὺ δὲν παρέχει, ὅπως γινόταν συχνὰ τελευταῖα, κείμενα δευτερευούσης σημασίας, μικρῆς σχετικὰ ἱστορικῆς ἀξίας καὶ μὴ χρήζοντα ἀμέσου ἐπανεκδόσεως ἢ ἐκδόσεως, ἀλλὰ ἔργο καίριας σημασίας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, μία ὑποδειγματικὴ πράγματι, ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἔκδοση, ποὺ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ ἐπάξια στὶς λαμπρὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἀγαθία, τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, τοῦ Κριτοβούλου καὶ τοῦ Σκυλίτζη, τῶν παλαιῶν καλῶν ἡμερῶν τῆς σειρᾶς τοῦ Βερολίνου. Ἀποτελεῖ πραγματικὰ τιμὴ γιὰ τὴν γερμανικὴ ἐπιστήμη τὸ ὅτι ὁ ἄξιος ἐκδότης τοῦ Κριτοβούλου προσφέρει, ἀρκετὰ χρόνια μετά, καὶ τὴν ὁριστικὴ καὶ τέλεια ἔκδοση τῆς Κομνηνῆς. Ἡ ἐπίπονη ἀντιβολὴ τῶν κωδίκων, ποὺ ἐπωμίσθηκε μὲ ζῆλο ὁ Reinsch, ἡ ἀποκάθαρση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὰ σφάλματα ποὺ εἶχε συσσωρεύσει *ὁ τὰ φανέντα κρυπτόμενος χρόνος*, καὶ ἡ προσεκτικὴ ἐπεξεργασία τῶν ὑπομνημάτων, ἔφεραν τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα.

Θὰ ἦταν ἀλαζονικὸ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ὑπάρχουν σφάλματα ἢ ἔστω ἀβλεπτήματα στὴν ἐργασία τοῦ Reinsch. Ὅσα ἀκολουθοῦν ἂς θεωρηθοῦν ταπεινὲς προσθῆκες ἑνὸς φιλολόγου, ποὺ ἔχει πλήρη συναίσθηση τῆς κολοσσιαίας ἐργασίας ποὺ ἐπετέλεσε ὁ μεγάλος Γερμανὸς Βυζαντινολόγος.

Πρόλογος 1, 1, 6-7 *ἀλλ' ὅ γε λόγος τῆς ἱστορίας ἔρυμα καρτερώτατον γίνεται τῷ τοῦ χρόνου ῥεύματι καὶ ἵστησι τρόπον τινα τὴν ἀκάθεκτον τούτου ῥοήν*. Πρόκειται γιὰ μεταφορὰ στὸ κείμενο τῆς γνωστῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα παρετυμολογίας τῆς λέξεως *ἱστορία*, βλ. Πλάτωνος, *Κρατύλος* 437 b

ἔπειτα *ἡ ἱστορία αὐτό που σημαίνει, ὅτι ἵστησι τὸν ῥοῦν*. – 1, 3, 3, 74 *οὐδὲ μέγα κῦδος ἀράμενος*. Πρβλ. *Ἰλιὰς* 9, 303 καὶ 3, 373 *ἤρατο κῦδος*. – 1, 5, 2, 90 *αὐγὴ αὐτῶν τὲ καὶ τῶν κορύθων ἐκεῖθεν ἐξέπιπτε μετὰ δείματος*. Πρβλ. *Ἰλιὰς* 13, 343 *αὐγὴ χαλκείη κορύθων ἄπο λαμπομενάων*. – 1, 6, 9, 89-90 *αἰτία τῶν ἀμφὶ τὸν βασιλέα τινῶν, ὁ ἐμὸς πατὴρ ἀναίτιος*. Ἀπήχηση ἀπὸ τὸν πολὺ γνωστὸ λόγο τοῦ προφήτου τῆς Λαχέσεως στὸ δέκατο βιβλίο τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας* 617 e: *αἰτία ἑλομένου, θεὸς ἀναίτιος*. – 3, 3, 2, 94-95 *γοργωπὸν σέλας ἀφήσει τῶν ὀφθαλμῶν*. Πρβλ. Αἰσχύλου, *Προμηθεὺς δεσμώτης 356 ἐξ ὀμμάτων δ' ἤστραπτε γοργωπὸν σέλας*. – 3, 3, 2, 10-11 *εἶδες ἂν αὐτόχρημα τὴν πυρίπνουν ἐπικαθημένην τοῖς χείλεσιν ἐκείνου ῥητορικήν*. Πρόκειται γιὰ κοινὸ τόπο. Βλ. σχετικὲς παραπομπὲς στὸν Δ. Χρηστίδη, *Παραθεμάτων παρανοήσεις καὶ κατανοήσεις*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 150, σημ. 1. – 3, 3, 3 18-19 *ἀνίστατο μὲν γὰρ καθάπερ τι ἔρνος ὄρθιον*. Πρβλ. *Ὀδύσσεια 6, 163 φοίνικος νέον ἔρνος ἀνερχόμενον ἐνόησα*. – 3, 4, 4, 47-48 *εἰ ἐπεύξεται, στήριγμα ἔσονται αἱ εὐχαί*. Βλ. Σοφία Σιρὰχ 3, 9 *εὐλογία γὰρ πατρὸς στηρίζει οἴκους τέκνων*. – 3, 10, 4, 80-81 *οὐδὲ γὰρ ἀνέξεται πάντως Θεὸς ῥάβδον ἁμαρτωλῶν κατὰ τῆς κληρονομίας αὐτοῦ*. Ψαλμὸς 124, 3 *ὅτι οὐκ ἀφήσει τὴν ῥάβδον τῶν ἁμαρτωλῶν ἐπὶ τὸν κλῆρον τῶν δικαίων*. – 3, 10, 8, 29-30 *θείη σοι πάντας τοὺς ἀντιπίπτοντας εἰς ὀνειδισμὸν καὶ εἰς καταπάτημα*. Ἠσαΐας 22, 18. – 6, 7, 7, 72 *ἔξω βελῶν*. Δὲν εἶμαι σύμφωνος μὲ τὴν πρακτικὴ νὰ δηλώνονται στὸ ὑπόμνημα πηγῶν ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἐφ' ὅσον ὅμως στὴν προκειμένη ἔκδοση υἱοθετεῖται ἐν γένει ἡ πρακτικὴ αὐτή, μία παραπομπὴ στὸν ἀριθμὸ 176 τῆς συλλογῆς τοῦ Καραθανάση δὲν θὰ ἦταν περιττή. – 7, 4, 1, 64 *ζῆλον... οὐ κατ' ἐπίγνωσιν. Πρὸς Ῥωμαίους* 10, 2. – 7, 11, 4, 57-59 Καλύτερα θὰ ἦταν νὰ τεθεῖ κόμμα καὶ μετὰ τὸ *σφοδροτέραν* καὶ μετὰ τὸ *τόπου*. – 8, 3, 78 τὰς *Κριθὰς καταλάβοι*. Γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς διορθώσεως τοῦ *κριθὰς* τῶν χφ. σὲ *Κριθὰς* πρβλ. καὶ τὴν ἀντίστοιχη περίπτωση τοῦ ποιήματος 12, στίχ. 158 τοῦ λεγομένου Μαγγανείου Προδρόμου *οὐαὶ τῇ πόλει; πέφθακεν εἰς τὰς Κριθὰς ὁ στόλος*, ὅπου ὁ ἐκδότης S. Bernandinello (Theodori Prodromi, *De Manganis*, Padova 1972, σ. 79) κακῶς γράφει τὴν λέξη μὲ μικρὸ κ. – 10, 2, 4, 14 *αἵμασιν ἀνθρώπων λαφύξαι*. Βλ. *Ἰλιὰς* 11, 176 *αἷμα καὶ ἔγκατα πάντα λαφύσσει*. Ὀρθὰ πάντως τὸ χωρίο ἐπισημαίνεται σὲ ἄλλη περίπτωση (6, 14, 2, 38). – 11, 10, 1, 92-1 Μᾶλλον οἱ τελεῖες μετὰ τὸ *ἀπερχόμενος* καὶ τὸ *ἀπέστειλε* πρέπει νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ κόμματα (ἡ δευτερεύουσα πρόταση ποὺ ξεκινᾶ μὲ τὸ *ἐπεί*, τελειώνει στὸ *ἀπέστειλε*). – 13, 3, 9, 71 Θὰ θεωροῦσα συζητήσιμη τὴν ἀποδοχὴ τῆς γραφῆς

Χαλάνης πύργον ἀντὶ *χελώνης πύργον*. Ἡ τεράστια πολιορκητικὴ μηχανὴ παραβάλλεται μὲ τὸν πύργο τῆς Βαβέλ. – 13, 6, 3, 72 *οὐ νέμεσις*. Πρβλ. *Ἰλιὰς* 3, 156. – 14, 2, 4, 54 *ὑπεράνω τῶν ἄστρων θήσειν τὸν θρόνον ἠλαζονεύετο*. *Ἠσαίας* 14, 13 *ἐπάνω τῶν ἄστρων τοῦ οὐρανοῦ θήσω τὸν θρόνον μου*. – 14, 9, 3, 66-67 *σπαράξαι δὲ θεῖον λόγιον καὶ κακοσχόλως αὐτὸ ἐκλαβεῖν εἰς ὑπερβολὴν εὐμηχάνους*. Μήπως θὰ μπορούσαμε νὰ γράψομε *παράξαι*; – 15, 3, 7, 1 *βέλος πετόμενον*. Ψαλμὸς 90, 5 *ἀπὸ βέλους πετομένου ἡμέρας*. – 15, 6, 9, 55-58 *ὁ δὲ προκύψας ἄνωθεν μεγάλως ἠπειλεῖτο τοῖς ὁμοφύλοις αὐτοῦ βαρβάρους ὅσον ἤδη λέγων δυνάμεις ῥωμαϊκὰς καταλαμβάνειν αὐτοὺς τοῦ αὐτοκράτορος καί, εἰ μὴ παύσονται τῆς μάχης, πείσεσθαι τόσα καὶ τόσα*. Στὴν ἔκδοση υἱοθετεῖται ἡ διόρθωση *παύσονται* ἀντὶ γιὰ τὸ *παύσεται* τοῦ χφ. Δεδομένου ὅτι ἀλλοῦ παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο τῆς ἐναλλαγῆς πλαγίου καὶ εὐθέος λόγου (π.χ. 1, 16, 6, 6-16· 6, 1, 4, 50-55, καὶ ἰδίως 12, 4, 2, 15-16 *ὁ δὲ Κελτῶν κίνησιν προσημαίνειν τοῦτον ἔφη· "τὸ δὲ σβέννυσθαι τὴν τούτων αὐτοῦ που κατάλυσιν δηλοῖ"*), ἴσως θὰ μπορούσαμε νὰ γράψομε *παύσετε* καὶ *πείσεσθε*. Βέβαια τὸ *παύσετε* θὰ ἀπαιτοῦσε ἕνα ἀντικείμενο σὲ γενική, τὸ ὁποῖο ἐδῶ δὲν ὑπάρχει. Ἴσως πάντως ἐννοεῖται ἡ ἀντωνυμία *ἑαυτούς* (γιὰ τὴν παράλειψη τῆς αἰτιατικῆς πρβλ. καὶ *Ὀδύσσεια* 4, 35). – 15, 7, 1, 89-91 *τῷ μὲν γὰρ συνασπισμῷ καὶ τῇ ἀλληλουχίᾳ τῆς παρατάξεως τοῖς ἀσαλεύτοις ὄρεσιν ἐῴκει, ταῖς δὲ μεταβάσεσι καὶ τῷ κινεῖσθαι ὥσπερ ζῷον μέγιστον ἓν ἡ σύμπασα φάλαγξ ὑπὸ μιᾶς κινουμένη καὶ μεταβαίνουσα ψυχῆς*. Τὸ χφ. παραδίδει *κεκινεῖσθαι*, τὸ ὁποῖο, ἐνῶ παλαιότερα διορθώθηκε σὲ *κινεῖσθαι*, ἀπὸ τὸν Καμπύλη πρόσφατα διορθώθηκε σὲ *καὶ τῷ κινεῖσθαι*. Τὸ *τῷ* πρὶν ἀπὸ τὸ *κινεῖσθαι* εἶναι ἑπομένως προσθήκη τοῦ ἐκδότη τοῦ ΙΕ΄ βιβλίου Καμπύλη, ἡ ὁποία ἴσως δὲν εἶναι ἀπαραίτητη, ἐφ' ὅσον τὸ *κινεῖσθαι* μπορεῖ νὰ ἐξαρτηθεῖ ὡς ἀντικείμενο ἀπὸ τὸ *ἐῴκει*, χωρὶς ἡ παρουσία τοῦ προηγουμένου *καὶ* νὰ δημιουργεῖ πρόβλημα (ἐῴκει καὶ κινεῖσθαι = πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἀκίνητη ἔμοιαζε μὲ ὄρος, φαινόταν ἐπιπλέον (*καὶ*) ὅτι κινεῖται κιόλας μὲ τὶς μετατοπίσεις της). – 15, 7, 5, 60-61 *ἀλλ' ἐκεῖσε ἐκ πέντε ἄρτων ἐκορέσθησαν χιλιάδες καθὸ καὶ ὁ Θεὸς ὁ θαυματουργῶν*. Μήπως πρέπει νὰ ὀβελισθεῖ τὸ πρῶτο ὁ; – 15, 11, 2, 40-41 *μάντις ἦν ἡμῖν τῶν ἀπευκταίων κακῶν*. Πρβλ. *Ἰλιὰς* 1, 106 *μάντι κακῶν*.

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ
Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

*

Anonymi Professoris Epistulae. Recensuit Athanasios Markopoulos (Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXXVII), Walter de Gruyter, Berolini et Novi Eboraci MM.

Δὲν νομίζω ὅτι ὑπῆρχε ἐρευνητὴς καταλληλότερος νὰ ἀναλάβει τὸ βαρὺ ἔργο μιᾶς νέας παρουσιάσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀνωνύμου καθηγητοῦ τοῦ Ι αἱ., ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀθανάσιο Μαρκόπουλο. Ἡ βιβλιογραφικὴ ἐνημερότητά του, ὁ πλοῦτος τῶν γραμματολογικῶν καὶ ἱστορικῶν γνώσεών του καὶ ἡ σχολαστικὴ ἐπιμονή του καὶ στὶς πιὸ μικρὲς τεχνικὲς λεπτομέρειες ἀποτελοῦσαν ἐγγύηση ὅτι ἡ νέα, προσιτότερη καὶ ἐπιτέλους ἐφοδιασμένη μὲ εὑρετήρια ἔκδοση θὰ ἐνσωμάτωνε τὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης ἔρευνας μὲ μία δυναμικὴ προοπτική, ἐξαντλώντας καὶ τὴν τελευταία νύξη τῆς σύγχρονης βιβλιογραφίας γιὰ τὸ θέμα. Τὸ βιβλίο εἶναι πραγματικὰ τὸ πιὸ σημαντικὸ ὡς τώρα ἐκδοτικὸ ἐπίτευγμα τοῦ καθηγητῆ Μαρκόπουλου, τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς τιμᾶ καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, καθὼς φιλοξενεῖται σὲ μία τόσο ἔγκυρη σειρὰ τῆς ἀλλοδαπῆς. Ἀξιοποιώντας στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ τὴν ἐπίμονη καὶ σχολαστικὴ ἐργασία φιλολόγων τοῦ παρελθόντος (ὅπως τοῦ Browning, τοῦ Darrouzes καὶ τοῦ Λαούρδα), ἀλλὰ καὶ συγχρόνων (ὅπως τῆς Steiner) πάνω στὸ ἐξαιρετικὰ δύσκολο στὴν ἀποκατάσταση κείμενο, ὁ νέος ἐκδότης παρέχει μία ἔκδοση ἄψογη ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη, μαζὶ μὲ κατατοπιστικώτατη εἰσαγωγὴ καὶ λαμπρὰ εὑρετήρια, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει, ἀπὸ πολλὲς πλευρές, καὶ ὡς πρότυπο ἐκδόσεως ἐπιστολικῶν κειμένων στὸ μέλλον.

Ἡ νέα ἔκδοση ἔδωσε τὴν εὐκαιρία σὲ ὁρισμένους ἐρευνητὲς νὰ προτείνουν σὲ βιβλιοκρισίες τους νέες λύσεις σὲ προβλήματα κριτικῆς καὶ ἑρμηνείας τοῦ κειμένου. Ξεχωρίζουν σαφῶς οἱ ἐξαιρετικὰ χρήσιμες βιβλιοκρισίες τοῦ C. Mango, τοῦ Γ. Φατούρου καὶ τῆς Σ. Κοτζάμπαση, καθὼς καὶ ἡ ἐπανέκδοση τῆς ἐπιστ. 88 (μὲ λίγες ἀλλαγές) ἀπὸ τὸν G. Cortassa. Ὁ ἐκδότης, πολὺ σωστά, ἐπιλέγει, σταθμίζοντας πολλοὺς περιοριστικοὺς παράγοντες, ἀντικειμενικοὺς καὶ ἄλλους, μία ἐξαιρετικὰ συντηρητικὴ μέθοδο προσεγγίσεως τῶν προβλημάτων τοῦ συχνὰ ἀθεράπευτα νοσοῦντος κειμένου, ἀποφεύγοντας συστηματικὰ διορθώσεις ποὺ πολλὲς φορὲς θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι ἀμφίβολες ἢ παραπλανητικές, ὅπως συνέβαινε στὸ παρελθόν. Οἱ ἐπουσιώδεις παρατηρήσεις (περισσότερο ἐρωτηματικά, παρὰ ἀξιωματικὲς ἀποφάνσεις), οἱ ὁποῖες ἀκολουθοῦν, ἁπλὰ ἐπιβεβαιώνουν τὴν σκοπιμότητα ἐπι-

λογῆς τῆς συγκεκριμένης μεθόδου ἐργασίας. Δίνεται ἐπίσης μία εὐκαιρία νὰ συζητηθοῦν ὁρισμένες ἀπὸ τὶς βελτιώσεις τοῦ κειμένου ποὺ προτάθηκαν στὸν ἐκδότη, πρόσφατα ἢ στὸ παρελθόν, ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν πείθουν ἀπόλυτα καὶ ὀρθὰ δὲν υἱοθετήθηκαν στὴν ἔκδοση. Προηγεῖται ὁ ἀριθμὸς τῆς ἐπιστολῆς καὶ ἕπεται ὁ στίχος.

2, 10-11 *δὸς τῇ ἐπὶ μικρᾷ χάριτι συναντιλήψει· οὐκ ἂν γὰρ εἴποις ὅτι μεγάλη, μεγάλα ὑπονοεῖν περὶ σοῦ.* Ὁ Παπαϊωάννου, *Βυζαντινὰ* 22 (2001), 264, προτείνει τὴν διόρθωση *ὑπονοῶν* χωρὶς νὰ ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὸ *ὑπονοεῖν* εἶναι τελικὸ ἀπαρέμφατο, ἀντικείμενο τοῦ *δός* (φυσικὰ ἡ ἄνω τελεία πρέπει νὰ μετατραπεῖ σὲ παρένθεση, ὅπως καὶ τὸ κόμμα ποὺ ἀκολουθεῖ)[1] – 4, 8 Ἴσως πρέπει νὰ γίνει ἀποδεκτὴ ἡ διόρθωση *φιλοῦντα* ποὺ ὑπάρχει στὸ ἴδιο τὸ χφ. – 9, 28 Ἤδη ἡ παρανάγνωση τῆς πρώτης ἔκδοσης *δυσπιστῶ* ἔχει διορθωθεῖ στὴν *ΕΕΒΣ* 28 (1958), 444 σὲ *διαπιστῶ*. – 15, 10 Τὸ χωρίο εἶναι δυσνόητο. Μία νέα ἀνάγνωση τοῦ χφ. μοῦ ἐνέβαλε τὴν ὑποψία ὅτι παραδίδεται *ὀψέποτε* ἀντὶ γιὰ τὸ *ὅτε καὶ ὁ* ποὺ διάβασαν οἱ παλαιότεροι ἐκδότες, ὁπότε τὸ νόημα εἶναι σαφές. – 16, 3 Ὁ Καμπύλης προτείνει τὴν διόρθωση *ὡς σύ*, πιστεύοντας ὅτι ὁ κώδικας παραδίδει *ὡσύ*, στὸ χειρόγραφο ὅμως διακρίνεται καθαρὰ *ὡς ὁ* (εἶναι εὐδιάκριτη ἡ δασεῖα τοῦ ἄρθρου). – 17, 17 *οἱ τῶν Σκυθῶν ἀποστατήσαντες*. Ἀναφορὰ στὸν Ἡρόδοτο 4, 4, 3-4. – 17, 22-23 *ἀλλ' εἰ βούλει καὶ τὸν αἴτιον ὅστις ἐννοεῖ τοῦ ἀδικήματος, καὶ ὅτι οὐ μέγα σκέψαι καὶ τὸ ἀδίκημα καὶ τὸν τῆς ἔχθρας ὅσος ἀναλόγισαι χρόνον.* Νὰ γραφεῖ *ἐννόει*, ὅπως ἔχει ἤδη προτείνει σιωπηρὰ ἡ Steiner,

1. Μερικὲς ἀκόμη προτάσεις βελτιώσεως στὴν στίξη: 4, 7 μετὰ τὸ *δύναμιν* ἄνω τελεία καὶ μετὰ τὸ *εἰπεῖν* κόμμα. – 9, 22 μετὰ τὸ *ἐῶν* ἐρωτηματικό. – 9, 23 ἡ τελεία νὰ γίνει ἐρωτηματικό, ὅπως στὸ χφ. – 17, 35 *ἅλις-τἆλλα* παρενθετικὴ πρόταση. – 19, 14-15 ἡ παρένθεση πρέπει νὰ μετατοπισθεῖ μετὰ τὸ *ὅλως*, ἐνῶ μετὰ τὸ *αἱροῦμαι* χρειάζεται ἄνω τελεία. – 19, 17 Τὸ κόμμα νὰ μεταφερθεῖ πρὸ τοῦ *τῆς*. – 25, 14 κόμμα μετὰ τὸ *σύνηθες*. – 34, 33-35 Ἡ πρόταση *μακάριος-ζωῆς* εἶναι παρενθετικὴ (μετὰ τὸ *ζωῆς* χρειάζεται κόμμα). – 41, 22 Μετὰ τὸ *ἰοῦ* ἄνω τελεία πρέπει μᾶλλον νὰ ἀντικαταστήσει τὸ κόμμα. – 44, 17-18 Ἡ ἄνω τελεία πρέπει νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ *δεσμοῦ*, καὶ μετὰ τὸ *κομιῇ* νὰ τεθεῖ κόμμα. – 46, 20-21 Μετὰ τὸ *ἀσχάλλομεν* ἄνω τελεία καὶ μετὰ τὸ *ὁρᾶν* κόμμα. – 54, 15 Τὸ ἐρωτηματικὸ νὰ μετατραπεῖ σὲ τελεία. - 55, 16 Τὸ ἐρωτηματικὸ νὰ μετατραπεῖ σὲ κόμμα. – 57, 2-3 Ἡ πρόταση *οὕτω-ἐδοκίμασας* παρενθετική. - 60, 31 Μετὰ τὸ εὐχαῖς κόμμα. – 64, 10 Κόμμα μετὰ τὸ *φανερῶς*. – 69, 16 Μετὰ τὸ *νουθεσίαις* κόμμα. – 87, 10 Μετὰ τὸ *προκαλούμενα* κόμμα. – 91, 4-5 Τὸ κόμμα πρό, ὄχι μετὰ τὸ *εὐεργετεῖν*. – 91, 6 Μετὰ τὸ *ποιοῦν* κόμμα. – 91, 12 Νὰ ἀπαλειφθεῖ τὸ δεύτερο κόμμα. – 96, 11-12 Τὸ κόμμα μετὰ τὸ *τομῇ* νὰ μετατεθεῖ πρὸ τοῦ *τῇ*. – 112, 3-4 ἄνω τελεία πρὸ τοῦ *ταῦτα*, καὶ κόμμα μετά, ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ *ἐνεργῶς*.

Untersuchungen zu einem anonymen byzantinischen Briefcorpus des 10. Jahrhunderts, Frankfurt a. Main 1987, 186. – 17, 31 Νὰ διορθωθεῖ τὸ *οὐδέτι* τοῦ χφ. σὲ *οὐδέ τί*, ὄχι σὲ *οὐδ' ἔτι*, ὅπως ἄλλωστε ἐπιβάλλει τὸ ὑποκείμενο ὁμηρικὸ χωρίο, *Ἰλιὰς* 9, 496-497 *οὐδέ τί σε χρή*. – 18, 5 Τὸ *κἂν* νὰ διορθωθεῖ σὲ *κἀν*. – 20, 5 Τὸ χφ. ἔχει *ἀπωλώλει*, ὄχι *ἀπολώλει*. – 21, 5 Μήπως πρέπει νὰ γίνει δεκτὴ ἡ σιωπηρὴ διόρθωση περιεξομένῳ τῆς Steiner, ὅ.π., 122; – 24, 3-4 *τῷ ἐξ ὀνόματος τὴν περὶ τὴν βορὰν λιχνείαν ἐδεξιώσω ἰχθύι*. Ἐνδεχομένως γίνεται λογοπαίγνιο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ψαριοῦ *λύχνος*. – 24, 11 Ἡ διόρθωση *οἱ* τοῦ Καμπύλη δὲν εἶναι ἀπαραίτητη. – 24, 17 *λογιστὴς ... ἐδείκνυσο*. Πιθανῶς γίνεται ἀναφορὰ στὸ ἀξίωμα τοῦ *λογιστοῦ*; (μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐνδεχομένως· σημειωτέον ὅτι ὁ ἀποδέκτης εἶναι σακελλάριος). – 26, 18 Ἀντὶ *ἑπτὰ καὶ δέκα* τὸ χφ. παραδίδει *ἑπτακαίδεκα*. – 26, 29-30 Τὸ χφ. παραδίδει *Χείρωνος*, ποὺ πρέπει μᾶλλον νὰ διατηρηθεῖ. Πρβλ. τὸ ἀντίστοιχο λογοπαίγνιο στὸ ποίημα 4, στίχ. 31 τοῦ λεγομένου Μαγγανείου Προδρόμου στὴν ἔκδοση τοῦ S. Bernandinello (Theodori Prodromi, *De Manganis*, Padova 1972, σ. 51) *κρείττονα Χείρωνα τινὰ παιδαγωγὸν ηὐτύχεις*. – 30, 23 *τὸ δέον ἀπονέμειν σοι σέβας ἀπαιτῶν*. Πρόκειται γιὰ διόρθωση τοῦ Καμπύλη, ἐνῶ τὸ χφ. παραδίδει τὸ νοηματικῶς ἄψογο, κατ' ἐμέ, *ἀπονέμων σοι σέβας ἀπαντῶν* (δείχνοντάς σου τὸν προσήκοντα σεβασμό, ὅταν σὲ συναντοῦσα, βλ. καὶ στίχ. 48-49 παρακάτω). – 30, 32 Τὸ χφ. παραδίδει *ἧ* ἀντὶ *ἤ*. – 30, 47 Στὸ χφ. τὸ *πλησίους* διορθώνεται σὲ *πλησίον*. – 30, 59 Δὲν σημειώνεται ὅτι τὸ χφ. παραδίδει ἀντὶ *ἤ* διαζευκτικὸ *ἥ* ἀναφορικὸ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις. Ἡ δεύτερη θὰ μποροῦσε ἐνδεχομένως νὰ συζητηθεῖ (*μοῖραν ἥ τὸ βραχύτατον* = οὔτε ἕνα λεπτὸ ποὺ εἶναι ἡ μικρότερη ὑποδιαίρεση τοῦ χρόνου). – 30, 120-121 *καὶ αὔλει μὲν καὶ αὐτός, τὸ τῆς παροιμίας, σαυτόν, αὔχει δὲ καὶ τὰ ἐκείνου*. Μήπως τὸ *αὔχει* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *αὔλει*; (πρβλ. παρακάτω, στίχ. 122 *οὐδὲ γὰρ ζῆν αὐλητοῦ δεῖ βίον*). – 30, 109-110 Ὁ κώδικας παραδίδει *ἐπικακχάζω*, ὄχι *ἐπικαγχάζω*. Ὁ τύπος *κακχάζω* μαρτυρεῖται στὸ λεξικὸ τοῦ Ἡσυχίου (βλ. *LSJ*[9] s.v.). – 30, 127-130 *τοῦτο γὰρ οὐκ ἀνθρώπων, εἴπερ λόγων θεοφόρων ἐνέτυχες, τινῶν εἰρηκότων εἶναι τὸ μάχεσθαι μηδαμῶς, τινῶν δὲ τὸ μετὰ τὸ μαχεσθῆναι χωρεῖν πρὸς καταλλαγάς, καὶ τίνων τὸ μηδέποτε διαλλάτεσθαι τὰ παρ' ἡμῶν ἔχεις.* Τὰ τρία *τινῶν* ἀποτελοῦν παραναγνώσεις τῶν πρώτων ἐκδοτῶν, ἐνῶ τὸ χφ. παραδίδει τρία ἐρωτηματικὰ *τίνων* ποὺ πρέπει σαφῶς νὰ διατηρηθοῦν. Τὸ νόημα: ἡ ἀδιαλλαξία δὲν εἶναι ἴδιον τῶν ἀνθρώπων, ἂν ἔχεις διαβάσει τὸ κείμενο κάποιων ἁγίων, ποὺ ἔχουν πεῖ ποιῶν εἶναι χαρακτηριστικὸ νὰ μὴν

φιλονεικοῦν ποτέ (τῶν ἀγγέλων προφανῶς), ποιῶν εἶναι χαρακτηριστικὸ νὰ συμφιλιώνονται μετὰ τὴν διαμάχη (τῶν ἀνθρώπων), καὶ ποιῶν εἶναι γνώρισμα νὰ μὴν συμβιβάζονται ποτέ (προφανῶς τῶν θηρίων ἢ τῶν δαιμόνων). Δὲν μπόρεσα νὰ ἐπισημάνω τὸ χωρίο ποὺ ὑπόκειται στὸ σημεῖο αὐτό. – 32, 9 Τὸ χφ. παραδίδει *σαυτόν*, ὄχι *ἑαυτόν*. -33, 9 Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ διόρθωση τοῦ Καμπύλη τοῦ *ἢ* σὲ *ᾗ* (βλ. π.χ. ἐπιστ. 41, 15). – 35, 20 Μετὰ τὸ *γὰρ* ἔχει παραλειφθεῖ, ὅπως εὐφυῶς ὑποψιάζεται, χωρὶς νὰ ἔχει δεῖ τὸ χφ., ὁ Φατοῦρος, ἡ λέξη *ἀλλήλους* τοῦ κώδικα. – 37, 4-5 *τῆς ἀγνοίας τούτου προσποιηθείσης αὐτοῖς, τί τὸ καταπραττόμενον τούτοις εἰ οὐδὲν τοῖς φρονοῦσι νομίζεται*. Νομίζω ὅτι τὸ *προσποιωθείσης* τοῦ χφ. δὲν πρέπει νὰ διορθωθεῖ (ἡ ἄγνοια εἶχε καταστεῖ πλέον ἕξη, ποιότητα σὲ αὐτούς· βλ. τὸν πολὺ μεταγενέστερο λόγο *Περὶ ὁμονοίας* τοῦ Ἰσιδώρου Κιέβου Hofmann-Candal 71, 5-6 *πεποιωμένα τε καὶ συντεθραμμένα τοῖς ἔθεσι καὶ* ταῖς λατρείαις αἷς συνανετράφησαν). Τὸ *εἰ*, πάλι, ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ Κακριδῆ ἀπὸ τὸ *ἢ* τοῦ κώδικα, τὸ ὁποῖο ἐπίσης δίνει σαφὲς νόημα (ἐφόσον ἡ ἄγνοια τοῦ καλοῦ ἔχει κυριαρχήσει μέσα τους, τί ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα μηδενικὸ θεωροῦν οἱ σώφρονες ἄνθρωποι τὴν προσπάθεια ἐκείνων νὰ θεραπεύσουν τὸ κακό;). Παρόμοια χρήση τοῦ συγκριτικοῦ *ἢ* βλ. στὶς ἐπιστ. 43, 30· 47, 5, καὶ 48, 9. – 39, 2-3 *παραγραφῇ … τόποις*. Τεχνικοὶ ὅροι, συνήθεις στὸν Ἑρμογένη. – 39, 17 Μήπως τὸ *εἶτα* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *εἶ τὰ* καὶ τὸ κόμμα νὰ μετατεθεῖ πρὸ τοῦ *ὡς* (=εἶσαι, συμπεριφέρεσαι σὰν κανένας μικρόψυχος, προβάλλοντας τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀναξιοπρεπῶν, μὴ ὄντας ὅμως παράλληλα (στὴν πραγματικότητα) κάποιος ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν ἀναγνωρίζουν στοὺς ἐργαζομένους δυνατότητα εὐπροσώπου διεκδικήσεως. λόγω τοῦ ἀγνοῦ, τοῦ ἁπλοῦ χαρακτήρα σου); – 40, 4-5 *οὐκ ἔμελλεν ὅδ' ὁ νῦν ἀπολείπεσθαι χρόνος ἀνδρῶν ἀγαθῶν*. Ἴσως πρέπει νὰ γραφεῖ οὐδ'; - 43, 48 *Μῖξιν οὐ γνοῦσαν Αἰθίοπος οὔτε εἶδος οὖσαν τοιούτου*. Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ *εἴδους*; – 43, 50 Πρὸ τοῦ *δεῖται* παραλείπονται οἱ λέξεις τοῦ χφ. *δεῖται πρὸς τὸ ἵπτασθαι διδαχῆς*, ἐνῶ δὲν σημειώνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ὅτι τὸ χφ. παραδίδει (ἴσως σωστά) *ἐπωδή*, ὄχι *ἐπῳδῇ*. – 43, 62 *γυνή, ἣ περιβολῇ καὶ καθείρξει ποδοκάκης χρονίᾳ πρόξενος εἶναι τῆς Ἰωσὴφ ἔλεγε βασιλείας*. Πρόκειται γιὰ εἰρωνεία. Ὁ Ἀνώνυμος λέει: τὸ νὰ ἰσχυρίζομαι ὅτι ἐγὼ συνέβαλα στὴν τιμή σου εἶναι σὰν νὰ λέει ἡ σύζυγος τοῦ ἀρχιμαγείρου ὅτι συνέβαλε στὴν δόξα τοῦ Ἰωσήφ, ἐπειδὴ ἔγινε αἰτία τῆς φυλακίσεώς του. Ἴσως πρέπει, ἑπομένως, νὰ γραφεῖ *εἰ* ἀντὶ *ἢ*. – 47, 39 Τὸ χφ. δὲν παραδίδει *καί*, ἀλλὰ *τούς*. – 45, 11 Τὸ χφ. παραδίδει *δι' ὅ*, ὄχι

διό. – 49, 33 *τὸ τῆς μέμψεως ἐπίβλημα*. Πρόκειται γιὰ παρανάγνωση τῶν πρώτων ἐκδοτῶν, ἐνῶ τὸ χφ. παραδίδει *ἐπίκλημα* (πρβλ. ἐπιστ. 82, 33 *ἐπίκλημα … μέμψεως*). – 50, 6 Μᾶλλον τὸ πρῶτο *τὴν* πρέπει νὰ ὀβελισθεῖ. – 51, 46-47 *ταῦτα πείσεσθαι προβαλῇ καὶ αὐτός*; Πιθανῶς πρέπει νὰ γραφεῖ *ταὐτά* (καὶ νὰ τεθεῖ ἄνω τελεία μετὰ τὸ *προσεξευρίσκειν*). – 51, 49 *ἀλλὰ πρὸ παθῶν πάθους αἴτιος γέγονας*. Τὸ χφ. παραδίδει *προπαθῶν*, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ διορθωθεῖ ὄχι σὲ *πρὸ παθῶν*, ὅπως προτείνουν οἱ παλαιοὶ ἐκδότες, ἀλλὰ στὴν μετοχὴ *προπαθών* (βλ. καὶ ἐπιστ. 30, 45 *προπαθόντες*) (ἐπειδὴ ἔπαθες προηγουμένως, κάνεις τώρα ἄλλους νὰ πάσχουν). – 51, 53 Τὸ χφ. ἔχει *τίς* ἀντὶ *τις*. – 51, 56-57 *φίλον ἐπειπὼν καὶ οὐ δυσμενῆ δηλοῦν ἔχεις τὸ ὁμοούσιον καὶ σόν· εἰ τοῦτο τὸ δρᾶμα λοιπόν*. Ἡ ἄνω τελεία πρέπει νὰ ἀπαλειφθεῖ καὶ ἀντὶ γιὰ τὸ δυσνόητο *τοῦτο* πρέπει πιθανῶς νὰ γραφεῖ τούτου. Τὸ νόημα: ἐφ' ὅσον τὸν χαρακτήρισες φίλο καὶ ὄχι ἐχθρό, παραδέχεσαι ὅτι εἶναι ἴδιος μὲ σένα, ἑπομένως καὶ δική σου εἶναι ἡ πράξη (*σὸν τὸ δρᾶμα*), ἂν εἶναι ἔργο αὐτοῦ (*εἰ τούτου ἐστὶ τὸ δρᾶμα*). – 52, 13 *φθόνος … οὐδὲ εἷς*. Παροιμιώδης ἔκφραση (βλ. π.χ. Αἰσχύλος, *Προμηθεὺς δεσμώτης* 628). – 55, 12-16 *εἰ οὖν τῷ φωτὶ τὸ σκοτίζον αὐτὸ νέφος ἐπιτιθέναι πειρᾷ καὶ τῇ μόλις μικρὸν γοῦν καταπαυθείσῃ φλογὶ τὴν ὑπεκκαίουσαν καὶ πλέον αὐτὴν ἐπεγείρουσαν ὕλην ἐμβάλλειν καὶ τὰ τὴν τῆς φιλίας ἀποσβεννῦσαν θρυαλλίδα φανερῶς καὶ ἀπαρακαλύπτως ἀποσώζειν δυνάμενα*. Ὁ Καμπύλης, χωρὶς ἀποχρῶντα λόγο, διορθώνει τὸ *ἀποσβεννύειν* τοῦ χφ. σὲ *ἀποσβεννῦσαν*. Τὸ ἀπαρέμφατο αὐτὸ εἶναι ἀντικείμενο τοῦ *πειρᾷ* (προσπαθεῖς νὰ σβήσεις ἐντελῶς ὅσα μποροῦν νὰ διασώσουν φανερὰ καὶ ἀπροκάλυπτα τὴν θρυαλλίδα τῆς φιλίας). – 51, 36 Ὁ κώδικας παραδίδει *ἡμᾶς*, ὄχι *ὑμᾶς*. – 51, 88- 89 *ὁ μνησικάκων ὁδοὺς ὑπαναγινώσκων εἰς θάνατον*. Βλ. *Παροιμίαι* 12, 28. – 56, 5-6 *τίς εἰμι ἐγὼ θεοῦ μεταβαλεῖν ἄμυναν, ὁπότε καὶ οἵοις κρίμασιν οἶδεν ἐπάγειν τῶν δρωμένων τὴν ἀμοιβήν*; Ὁ Φατοῦρος προτείνει τὴν εὐφυῆ διόρθωση τοῦ *οἵοις* σὲ *οἷος*. Μία ἄλλη λύση, πολὺ ἀμφίβολη ὅμως, θὰ ἦταν ἡ διόρθωση *ἐπάγει*. Ἴσως καλύτερα εἶναι νὰ τεθεῖ ἄνω τελεία μετὰ τὸ *ἄμυναν*, καὶ τὸ κείμενο νὰ παραμείνει ὡς ἔχει. – 61, 6 Μήπως ἡ διόρθωση τοῦ ἰδίου τοῦ χφ. *συνιδόντες* πρέπει νὰ γίνει ἀποδεκτή; (πρβλ. ἐπιστ. 60, 13· 62, 1· 66, 8· 72, 6 γιὰ παρόμοια χρήση τοῦ *συνορῶ* μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀποφασίζω). Βλ. ὅμως καὶ 71, 11-12. – 64, 35 Πιθανῶς πρέπει νὰ γραφεῖ *πιαινομένου* (ἐνν. *λύχνου*). – 68, 3-4 Ὁ Φατοῦρος προτείνει τὴν διόρθωση εἴτε τοῦ *ἐπιχειρεῖς* σὲ *ἐγκαλεῖς*, εἴτε τοῦ *εἶναι* σὲ *δεικνύναι*. Οἱ διορθώσεις δὲν εἶναι ἀναγκαῖες, ἂν τοποθετηθοῦν

κόμματα μετὰ τὸ *δεδίττεσθαι* καὶ τὸ *εἶναι* (τὰ δύο πρῶτα ἀπαρέμφατα εἶναι ἀντικείμενα τοῦ *ἐπιχειρεῖς*). – 68, 13-14 *ἐπισκόπων αὐτῷ καὶ ἱερέων, οὐ παίδων, εἰ καὶ πάντων, τὴν κυρίαν ἔχειν φροντίς*. Ὁ Καμπύλης διορθώνει τὸ *ἔχει* τοῦ χφ. σὲ *ἔχειν*. Ἡ ὁριστικὴ μπορεῖ ὅμως νὰ διατηρηθεῖ (μποροῦμε μάλιστα νὰ γράψουμε, γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὅτι πρόκειται περὶ οὐσιαστικοῦ, *κυρείαν*: Στὸν πατριάρχη ἀνήκει ἡ φροντίδα τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν παπάδων, ὄχι τῶν μαθητῶν, ὅσο καὶ ἂν ἔχει τὴν ἐξουσία ὅλων). – 69, 42 *πῶς* στὸ χφ., ὄχι *πως*. – 76, 7 Σωστὰ ὁ Φατοῦρος ἀποδέχεται τὴν διόρθωση ποὺ ὑπάρχει στὸν ἴδιο τὸν κώδικα *ἡμᾶς* ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ *ὑμᾶς* τοῦ γραφέως. – 76, 16-17 *γῆρας Τιθώνειον καὶ τυχὸν πρὸς τὴν χρονίαν ῥόγαν οὐ διαρκεῖ*. Πρόκειται γιὰ παρανάγνωση τῶν πρώτων ἐκδοτῶν. Ὁ κώδικας παραδίδει τὸ (ἀναμενόμενο) *διαρκοῦν* (μὲ βραχυγραφία). – 82, 31 Δὲν φαίνεται ἀπαραίτητη ἡ προσθήκη ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐκδότες τοῦ *ἄξιον* – 82, 39 *κἂν μὲν ἔχουσα προέλθοι καρπὸν ἡ σπουδή, τὸ ζητούμενον ἕξεις· τὸ πρόθυμον δὲ ἂν εἰς ἄξιον, ὅπερ ἀπεύχομαι, κατ' εὐχῆς ἀποβῇ, καὶ ἡμεῖς τὴν ἣν ἔγραψας ἔχειν φροντίδα περὶ ἡμῶν ἀποβᾶσαν ἕξομεν καὶ μὴ ἐκεῖ μὲν χάριν εἰσόμεθα, ὧδε δὲ οὐκ ἀχαριστήσομεν*. Τὸ χφ. παραδίδει *κατευχῆς*. Μήπως πρέπει νὰ διατηρηθεῖ; (ἂν ὅμως ἡ προθυμία μου, πρᾶγμα ποὺ ἀπεύχομαι, ἀποβεῖ ἀντάξια *κατάρας*). Μετὰ τὸ *μὴ* χρειάζεται νὰ τεθεῖ κόμμα. Ἡ προσθήκη *ἕξομεν* δὲν ξέρω πόσο ἀπαραίτητη εἶναι. Τὸ *τὴν φροντίδα … ἀποβᾶσαν καὶ μὴ* μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς αἰτιατικὴ ἀπόλυτος (ἂν ἡ φροντίδα σου γιὰ μᾶς φέρει ἀποτέλεσμα, θὰ εἴμαστε εὐγνώμονες, διαφορετικὰ δὲν θὰ φανοῦμε ἀγνώμονες). Τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ ἀλλοῦ βλ. ἐπιστ. 26, 6-7 (*τὸ δι' ὃ σπουδάζεται … παρέχον*), 81, 26 (*ἀπολειπόμενους*, τὸ ὁποῖο ἴσως δὲν χρειάζεται διόρθωση) καὶ 103, 15-16. – 84, 18 Ὁ κώδικας παραδίδει *τοῦ* ἀντὶ *τό*. Τὸ σφάλμα ἴσως καλὸ θὰ ἦταν νὰ δηλωνόταν στὸ ὑπόμνημα. – 87, 2-6 *Οὔτε τὴν τῆς ἀποστάσεως μεταμέλειαν οὔτε τὴν δι' ἰάμβων ἐπιστροφὴν παρωθούμενος (μὴ εἰς ὑπόληψιν πέσοι τοιαύτην ὁ νοῦς) παραβάλλω ἐκείνοις ἡμᾶς τοῖς ἢ δι' ὑπεροψίαν ἢ διὰ τρόπον σκληρὸν τῆς ἐμπεσούσης … μὴ μεθισταμένοις ὀργῆς*. Ὁ Καμπύλης διορθώνει τὸ *παραβάλλων* τοῦ χφ. σὲ *παραβάλλω*. Ἡ μετοχὴ ὅμως ἀναφέρεται ὄχι στὸν Ἀνώνυμο (θὰ περιμέναμε ἐν τοιαύτη περιπτώσει *ἡμᾶς αὐτούς*), ἀλλὰ στὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς, ὁπότε ἐπιτελεῖ σημαντικὴ λειτουργία στὸ κείμενο, ἐπεξηγώντας τοὺς λόγους ποὺ θὰ εἶχε ὁ φίλος τοῦ Ἀνωνύμου νὰ παρεξηγήσει τὴν συμπεριφορά του. Ἐφ' ὅσον ἡ διόρθωση αὐτὴ εἶναι λοιπὸν περιττή, ἡ δεύτερη παρένθεση πρέπει νὰ ἀπαλειφθεῖ. Βέβαια ἔτσι ἡ μετοχὴ *παρωθούμενος*, μὲ τὴν ὁποία ὁ

συγγραφέας ἀναφέρεται στὸ πρόσωπό του, μένει ὁπωσδήποτε μετέωρη, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνει ἀπαραιτήτως ὅτι τὸ κείμενο νοσεῖ. – 88, 30 *καί*: *κἂν* τὸ χφ. – 88, 37 *πρόθεσιν*: *πρόσθεσιν* τὸ χφ. – 94, 5 Νὰ γραφεῖ *τί*, ὅπως στὸ χφ., ἀντὶ *τι*. – 95, 13 Τὸ *ἀγνοῶν* δὲν χρειάζεται νὰ διορθωθεῖ. – 102, 13 Τὸ χφ. παραδίδει *ἐγνώρισας*, ὄχι *ἐγνώρισα*. – 102, 14 Μήπως *ἀπελέγξῃς*; – 104, 11 Τὸ χφ. παραδίδει *ὁρᾶν*, ὄχι *ὁρῶν*. – 107, 12 Πιστεύω ὅτι τὸ *ἐπὶ μᾶλλον* τοῦ χφ. δίνει ἄρτιο νόημα (βλ. σχετικὰ *LSJ*[9] C, I, 2c, s. v. *ἐπί*), χωρὶς νὰ χρειάζεται ἡ προσθήκη *τι* τοῦ Καμπύλη. Τὸ σβήσιμο τῶν δύο γραμμάτων μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν λέξεων γίνεται προφανῶς σκόπιμα ἀπὸ τὸν διορθωτὴ τοῦ χφ. Ἡ ἴδια ἔκφραση ὑπάρχει καὶ στὴν ἐπιστ. 33, 5. – 114, 16 Τὸ χφ. παραδίδει *ὅτε*, ὄχι *ὅτι*. – 115, 5 *ἢ τὸ δόξαν ἀμεταθέτως ἔχον ἐκπλήρου*. Μήπως *ἔχων*;

Ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ πλεονεκτήματα τῆς μνημειώδους αὐτῆς ἐκδοτικῆς ἐργασίας εἶναι τὰ λαμπρὰ προλεγόμενα καὶ ἰδιαίτερα οἱ λιτὲς καὶ περιεκτικὲς ταυτόχρονα περιλήψεις τῶν ἐπιστολῶν, οἱ ὁποῖες διευκολύνουν ἐξαιρετικὰ τὸν ξένο ἐρευνητὴ ποὺ δὲν γνωρίζει ἑλληνικὰ νὰ ἔλθει σὲ μία πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὸ κείμενο. Οἱ μικροπαρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἐκφράζουν ἁπλῶς ὁρισμένες ἀπορίες τοῦ γράφοντος γιὰ τὸ νόημα μερικῶν χωρίων τοῦ κειμένου.

σ. 49* (ἐπιστ. 47) Ὁ Ἀνώνυμος θλίβεται διότι δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει γιὰ τὸν ἑαυτό του διευκολύνσεις ποὺ πρόθυμα παραχωροῦνται ἀκόμη καὶ στοὺς μαθητές του, συνεπῶς δὲν γίνεται λόγος γιὰ ἀποτυχία (Misserfolg) τῶν μαθητῶν του. – σ. 51* (ἐπιστ. 51) Ἡ φράση τῆς εἰσαγωγῆς Er, der anonymus, habe wirklich alles getan um Michael naher zu kommen θὰ μποροῦσε ἐνδεχομένως νὰ ἀναδιατυπωθεῖ. Ὁ Ἀνώνυμος λέει ὅτι ἔκανε τὸ πᾶν γιὰ νὰ προσεγγίσει ὄχι τὸν ἴδιο τὸν Μιχαὴλ (στίχ. 81 κἑξ.) ἀλλὰ ἕναν ὑψηλα ἱστάμενο φίλο τοῦ τελευταίου, στὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Μιχαὴλ ἀποδίδει τὴν ψυχρότητα μεταξὺ τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ Ἀνωνύμου. – σ. 59* (ἐπιστ. 66) Ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς Ἰωάννης δὲν εἶναι φίλος (der ein Freund … sei) τοῦ Ἀνωνύμου (στίχ. 2 *μήτε συνήθης ὤν*), ἁπλῶς ἡ προσέγγιση γίνεται μέσω κοινοῦ φίλου. – σ. 58* (ἐπιστ. 72) *ἡ τῶν φίλων διάστασις* μᾶλλον δὲν ἀναφέρεται σὲ πάθημα τοῦ Ἐφραίμ (befinde sich Ephraim fern von Freunden), ἀλλὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀνωνύμου. – σ. 62* (ἐπιστ. 84) Δυσνόητο κείμενο. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἀνώνυμος εὐχαριστεῖ τὸν ἀποδέκτη ποὺ ἐξεπλήρωσε τὸ αἴτημά του, δὲν παραπονεῖται γιὰ τὸ ἀντίθετο (entsprach Theodoros der Bitte des Anonymos nicht). – σ. 65* (ἐπιστ. 93) Ἡ φράση τοῦ στίχ. 5 *καὶ τὴν φύσιν*

ὁ γονεὺς ἀγνοεῖ ἴσως εἶναι καλύτερα νὰ ἀποδοθεῖ μὲ τὴν πρόταση "καὶ ὁ γονεὺς ἀναγκάζεται ἐνίοτε νὰ ἀγνοήσει τὸ γονικὸ φίλτρο καὶ νὰ ἐπιβάλει μία τιμωρία" καὶ ὄχι μὲ τὴν πρόταση Wussten auch die Eltern oft nicht recht was zu tun sei.

Ἕνα ἄλλο βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς νέας ἐκδόσεως εἶναι τὸ ἐκτενέστατο καὶ σχολαστικώτατο ὑπόμνημα πηγῶν, προϊὸν μεγάλου μόχθου τοῦ ἐκδότη, ὁ ὁποῖος δὲν δίνει μόνον στὸν ἀναγνώστη τὶς ἐνδείξεις τῶν χωρίων ποὺ ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὁ 'Ανώνυμος, ἀλλὰ συχνὰ φιλοδοξεῖ νὰ καταγράψει, ἔστω ὑπαινικτικά, τὴν ἀχανῆ ἐνίοτε προϊστορία κοινότατων στὸ Βυζάντιο ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχαιότητα ἐκφράσεων (π.χ. ἐπιστ. 86, 5 *κόπτουσι θύραν*), παρέχοντας ἔτσι ἕνα πανόραμα ὅλων τῶν κειμένων, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν κάποια ἐπαφή, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, οἱ λόγιοι συγγραφεῖς ἀπὸ τὸ πέρας τῆς ὑστέρας ἀρχαιότητος καὶ ἑξῆς. Γιὰ τὴν φράση, ἐπὶ παραδείγματι, *τοῦ ὀρθοῦ λόγου* τῆς ἐπιστ. 74, 10, ἡ ὁποία κανονικὰ σὲ ἄλλη ἔκδοση δὲν θὰ ἐτύγχανε ὑπομνηματισμοῦ, ὁ Μαρκόπουλος δὲν ἀρκεῖται στὴν παραπομπὴ στὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ δείχνοντας τὸ εὖρος τῶν ἀναζητήσεων του, παραπέμπει ἐπίσης στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Χρυσίππου, ποὺ διασώζονται στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο, καὶ στὸν Κλήμεντα τὸν 'Αλεξανδρέα.

Ἡ ἔκδοση τοῦ Μαρκόπουλου, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι σηματοδοτεῖ μία ἀλλαγὴ πλεύσης τῆς ἑλληνικῆς ἐκδοτικῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία παύει πλέον νὰ εἶναι παθητικὸς οὐραγὸς τῶν ἐξελίξεων στὴν ἀλλοδαπή, καὶ κάνει ἐνεργητικὰ αἰσθητὴ τὴν παρουσία της στὸν διεθνῆ χῶρο, ἀνοίγει ἐπιτέλους τὸν δρόμο γιὰ τὴν κριτική, τὴν μετάφραση καὶ τὴν ἑρμηνευτικὴ ἀξιολόγηση τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν τοῦ 'Ανωνύμου. 'Αξίζει ἕνα μεγάλο εὖγε στὸν ἐκδότη, ποὺ ἀπέδειξε, ἀκόμη μία φορά, ὅτι διαθέτει στέρεη τεχνικὴ κατάρτιση, ἀλλὰ καὶ γνώση τῶν πραγμάτων τοῦ Ι αἰ. βαθύτατη.

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ
Πανεπιστήμιο 'Αθηνῶν

*

Franziska E. Shlosser, *The reign of the Emperor Maurikios (582-602). A Reassessment* (Historical Monographs 14), ed. E. Chrysos, Athens 1994.

Το βιβλίο αυτό είναι η συμπληρωμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής της συγγραφέως, που υποβλήθηκε στο πανεπιστήμιο McGill, στο Μόντρεαλ. Παρουσιάζεται σε αυτό η εποχή της βασιλείας του αυτοκράτορα Μαυρικίου (582-602 μ.Χ.). Μετά τις ευχαριστίες, μια σύντομη εισαγωγή και τη βιβλιογραφία ακολουθούν τα τέσσερα κεφάλαια του βιβλίου, τα συμπεράσματα, ευρετήριο ονομάτων και ευρετήριο πραγμάτων και μια εκτεταμένη περίληψη στα ελληνικά. Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη. Τα κεφάλαια Ι και ΙΙ αποτελούν το πρώτο μέρος της μελέτης. Αυτά κατά τη συγγραφέα είναι ένα είδος «Προλεγομένων» στα κεφάλαια ΙΙΙ και IV, τα οποία αποτελούν το δεύτερο μέρος. Η διαίρεση αυτή έγινε, για να διαφανούν καλύτερα τα χαρακτηριστικά της βασιλείας του Μαυρικίου. Ανάμεσα στα κεφάλαια ΙΙΙ και IV παρεμβάλλεται ένα παράρτημα, το οποίο αναφέρεται στα στρατιωτικά αξιώματα στα χρόνια του συγκεκριμένου αυτοκράτορα.

Στο κεφάλαιο Ι (σ. 23-40) η συγγραφέας παρουσιάζει και αναλύει τις πηγές, που αναφέρονται στην εποχή του Μαυρικίου. Σημαντικότερες από αυτές θεωρεί ότι είναι το ιστορικό έργο του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη και το «Στρατηγικόν» του Ψευδομαυρικίου. Το κύριο θέμα του έργου του Σιμοκάττη είναι οι πόλεμοι του αυτοκράτορα εναντίον των Περσών, Αβάρων και Σλάβων. Το έργο καλύπτει το χρονικό διάστημα 582-628 μ.Χ. Η συγγραφέας πιστεύει ότι αυτό είναι μια αξιόπιστη πηγή, ενώ για το «Στρατηγικόν» ισχυρίζεται ότι η σημασία του συνίσταται στο ότι δίνει ορθές πληροφορίες για τον βυζαντινό στρατό στο τέλος του 6ου και τις αρχές του 7ου αι.

Στο κεφάλαιο ΙΙ (σ. 41-78) παρουσιάζονται τα σημαντικά γεγονότα της ζωής του αυτοκράτορα από την άνοδό του στο θρόνο μέχρι το τέλος της βασιλείας του και τον τραγικό του θάνατο. Η επιτυχής αντιμετώπιση των Περσών και η αποκατάσταση του Χοσρόη στον θρόνο εξασφάλισε την ηρεμία στα ανατολικά σύνορα του Κράτους και γι' αυτό θεωρείται η μεγαλύτερη διπλωματική του επιτυχία. Τον κίνδυνο των Αβάρων και τις μετακινήσεις των Σλάβων τις αντιμετώπισε αρκετά ικανοποιητικά μέχρι το 602, οπότε ανατράπηκε από τον Φωκά. Η βασιλεία του μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκεται μεταξύ του τέλους της Ύστερης Αρχαιότητας και της αρχής μιας νέας εποχής. Αν και ο ίδιος είχε ένα

τραγικό τέλος, βασίλευσε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, στη διάρκεια του οποίου οι εξελικτικές δυνάμεις, οι οποίες σχημάτισαν τελικά νέες δομές μέσα από τις παλαιές, είχαν χρόνο, για να ωριμάσουν.

Στο κεφάλαιο III (σ. 79-117) η συγγραφέας εξετάζει τη στρατιωτική διοίκηση του αυτοκράτορα. Αν και ο ίδιος ήταν επιδέξιος στρατηγός, συχνά έκανε κακή επιλογή ανώτερων αξιωματικών, γεγονός που δημιουργούσε αναταραχές και έδινε την εντύπωση ελλιπούς οργάνωσης. Ακόμη στις τάξεις του στρατού είχε δημιουργηθεί ένα κλίμα δυσαρέσκειας, κυρίως εξαιτίας του τρόπου πληρωμής του μισθού των στρατιωτών. Αναγκάστηκε να περικόψει τους μισθούς, επειδή χρειαζόταν χρήματα, για να αντιμετωπίσει τα έξοδα του στρατού στα τρία μέτωπα, ανατολικό, δυτικό και βαλκανικό. Η δυσαρέσκεια του στρατού εκδηλώθηκε επανειλημμένα, αλλά τελικά το 602 η εξέγερσή του είχε τραγικό τέλος για τον αυτοκράτορα, αφού έχασε τον θρόνο και τη ζωή του. Μετά το κεφάλαιο III το Παράρτημα (σ. 118-9), το οποίο αναφέρθηκε και παραπάνω, μάς δίνει τον τρόπο οργάνωσης του στρατού και τα αξιώματα της στρατιωτικής ιεραρχίας.

Το θέμα του IV κεφαλαίου (σ. 120-149) είναι η πολιτική διοίκηση του αυτοκράτορα. Όταν ο Μαυρίκιος ανέβηκε στον θρόνο, η οικονομία της Αυτοκρατορίας βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση. Ένας από τους βασικούς λόγους γι' αυτό ήταν η πολιτική τού προκατόχου του Τιβερίου, ο οποίος είχε κατασπαταλήσει το δημόσιο χρήμα· ένας άλλος ήταν οι μεγάλες δαπάνες του κρατικού προϋπολογισμού, κυρίως για τον στρατό. Επομένως ο Μαυρίκιος αντιμετώπιζε μεγάλα οικονομικά προβλήματα, τα οποία πάντως αντιμετώπισε με τιμιότητα και σύνεση. Σταθεροποίησε το νόμισμα, δεν επέβαλε υψηλούς φόρους και μείωσε τις δαπάνες, για να δημιουργήσει απόθεμα χρυσού. Δεν ήταν, όπως θεωρείται, φιλάργυρος.

Η περίοδος της βασιλείας του Μαυρικίου ήταν ταραχώδης. Ο ίδιος προσπάθησε να σταθεροποιήσει την κατάσταση με μέτρα οικονομικά και διοικητικά, αλλά τελικά απέτυχε. Ίσως έφταιξε ότι ήταν ήπιος χαρακτήρας και πιθανόν η πολιτική του ήταν ξένη με την εποχή του και γι' αυτό δεν έγινε αποδεκτή.

Η συγγραφέας κατορθώνει τον σκοπό της να μας δώσει μια πληρέστερη από την υπάρχουσα εικόνα της βασιλείας του Μαυρικίου, πραγματοποιώντας μια συστηματική εξέταση της πολιτικής του. Λαμβάνει υπόψη της διάφορους παράγοντες που επέδρασαν στη διαμόρφωση της εσωτερικής και εξωτερικής του πολιτικής. Της διαφεύγουν όμως, εκτός από μια νύξη στο τελευταίο κεφάλαιο, οι καίριες και δραματικές επιπτώσεις της πανώλους του 541-542 και των αλλεπάλληλων ξεσπασμάτων της ως το τέλος της βασιλείας του, καθώς και οι επιπτώσεις των αλλεπάλληλων λιμών, που συνέβησαν πριν από την άνοδο του Μαυρικίου στον θρόνο, αλλά και κατά τη διάρκεια που αυτός κυβερνούσε. Οι λιμοί αυτοί ως αποτέλεσμα φυσικών καταστροφών ή ως συνέπεια της μείωσης του παραγωγικού πληθυσμού εξαιτίας της πανώλους μαζί με την ίδια την πανώλη είχαν πολύ μεγάλες συνέπειες στη δημογραφική και τη δημοσιονομική συρρίκνωση του Κράτους[1].

Αναστάσιος Κ. Σινάκος

1. Βλ. Α. Κ. Σινάκος, «Η επίδραση των λοιμών και των φυσικών καταστροφών του τέλους του 6ου και των αρχών του 7ου αι. στη διαμόρφωση της πολιτικής του αυτοκράτορα Μαυρικίου» (ανακοίνωση στην *Ε΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, 3-5 Οκτωβρίου 2003*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα), όπου και περισσότερες πληροφορίες πάνω στο θέμα. Το άρθρο αυτό είναι υπό δημοσίευση στον υπό έκδοση τόμο του περιοδικού «'Εῷα καὶ 'Εσπέρια».

*

Dionysios Ch. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A systematic survey of subsistence crises and epidemics.* Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, v. 9. General eds. A. Bryer, J. Haldon, Aldershot 2004.

Το παρόν βιβλίο αποτελεί επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα, που είχε υποβληθεί στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης. Ο συγγραφέας παρουσιάζει μια αναλυτική καταγραφή της ιστορίας των κρίσεων επιβίωσης και των επιδημικών νόσων στην Ύστερη Αρχαιότητα (284-750). Επιχειρεί μια ανάλυση των αιτίων, των εσωτερικών μηχανισμών και των αποτελεσμάτων τους· ιδίως τον ενδιαφέρουν οι επιπτώσεις τους στην κοινωνία και την κίνηση του πληθυσμού (δημογραφία). Το βιβλίο αυτό εντάσσεται στο ευρύτερο ενδιαφέρον της έρευνας των τελευταίων ετών γύρω από παράγοντες, οι οποίοι επηρέασαν την ιστορική εξέλιξη και δεν έχουν άμεση σχέση με πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα (βλ. π.χ. μελέτες, όπως: T. G. Kolias, «Alltagsleben und materielle Kultur in Byzanz», στο: *XXe Congrès international des études byzantines*, Collège de France – Sorbonne, 19-25 Août

2001, *Pré-Actes*, I. *Séances plénières*, σ. 335-344, Φ. Ευαγγελάτου – Νοταρά, Σεισμοί στην Μικρά Ασία (6ος –12ος αι.) στο: *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος – 12ος αι.)*. ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 6. Κέντρο για την μελέτη του Ελληνισμού «*Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης*», (Αρχαίος, Μεσαιωνικός, Νέος Ελληνισμός, τόμ. 27), Αθήνα 1998, 197-214, Ἰ. Γ. Τελέλης, *Μετεωρολογικὰ φαινόμενα καὶ κλίμα στὸ Βυζάντιο. Προσέγγιση τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ τὶς πηγὲς καὶ ἐμπειρικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὶς διακυμάνσεις τοῦ κλίματος τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ Μέσης Ἀνατολῆς (300-1500 μ.Χ.)* τ. I-II [Πονήματα. Συμβολὲς στὴν ἔρευνα τῆς ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας 5/1-2] Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας, 2004, A. Kazhdan, El mundo vegetal en la Historia de Nicetas Choniates. *Erytheia* 16 (1995) 63-72, Α. Κ. Σινάκος, *Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος – 6ος αι.)* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 3], Θεσσαλονίκη 2003).

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελεί την τυπολογία των κρίσεων. Ο συγγραφέας κάνει δηλαδή στο μέρος αυτό μια συστηματοποίηση και καθορίζει τους τύπους, στους οποίους είναι δυνατό να ταξινομηθούν οι λιμοί και οι επιδημίες. Το δεύτερο είναι ένας κατάλογος των λιμών και των επιδημιών από το 284-750 μ.Χ. Ακολουθούν πίνακες μέτρων, νομισμάτων, βυζαντινών και αραβικών, τιμών των προϊόντων, η βιβλιογραφία, στην οποία πάντως θα μπορούσαν να προστεθούν και τα εξής: το έργο του H. H. Lamb, ο οποίος θεωρείται αυθεντία στην κλιματολογία και την ιστορική κλιματολογία, με τίτλο: *Climate: Present, Past and Future*, τ. 2: Climatic History and the Future, London 1977 και τα έργα των W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, London 1890 (ανατ. Amsterdam 1962), M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, Amsterdam 1989, P. Farquharson, Byzantium, Planet Earth and the Solar System στο: *The Sixth Century-End or Beginning?*, έκδ.: P. Allen and E. Jeffreys (*Byzantina Australiensia* 10), Brisbane 1996, 263-9. Εντύπωση προκαλεί επίσης η απουσία ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας από έναν γνώστη της ελληνικής· καλό ακόμη θα ήταν αν έλειπαν κάποιες αβλεψίες. Το βιβλίο του Ι. Τελέλη, που αναφέρθηκε παραπάνω, δεν έχει χρονιά έκδοσης το 2003, αλλά το 2004 και στο βιβλίο των J. Karayannopulos και G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, v. 2, Wiesbaden 1982 ο συγγραφέας γράφει Quellenkinde αντί του σωστού Quellenkunde. Στο τέλος ακολουθεί το ευρετήριο.

Το Πρώτο Μέρος αποτελείται από οχτώ κεφάλαια: στο πρώτο κεφάλαιο (σ. 17-22) ο συγγραφέας δίνει τα κύρια χαρακτηριστικά της Ύστερης Ρωμαϊκής και πρώιμης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Πιστεύει ο συγγραφέας ότι η καθιέρωση του χρυσού νομίσματος (solidus) την εποχή αυτή, έδωσε στην Αυτοκρατορία ένα σταθερό νόμισμα για πολλούς αιώνες, κάτι που συνέβαλε στην εδραίωση μιας ισχυρής οικονομίας. Επίσης η ελληνική γλώσσα και το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα που επικρατούν μετά το χωρισμό του Ανατολικού από το Δυτικό Κράτος στο τέλος του 4ου αι. θεωρεί ότι είναι χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου για το Βυζάντιο. Καίρια όμως χτυπήματα για την εξέλιξη του Κράτους θεωρεί τη δημογραφική κάμψη που παρατηρείται μετά τα μέσα του 6ου αι. λόγω του λοιμού και των μακρών πολέμων του Ιουστινιανού και τις οικονομικές δυσκολίες που παρουσιάστηκαν λόγω των δύο παραπάνω παραγόντων και της μεγάλης οικοδομικής δραστηριότητας του συγκεκριμένου αυτοκράτορα. Αυτή η δημογραφική κάμψη θα επιταχύνει το πέρασμα από την Αρχαιότητα στους Μέσους Χρόνους. Η δημογραφική κατάρρευση, καθώς και η εξάντληση της Αυτοκρατορίας λόγω των μακρών πολέμων με τους Πέρσες θα δώσει την ευκαιρία στους Άραβες μετά το 630 να καταλάβουν την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη και τη Συρία και να περιορίσουν το Βυζάντιο στα Βαλκάνια και στη Μ. Ασία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 23-34) κατατάσσει σε πίνακες τους λιμούς και τις επιδημίες από τον 4ο αι. ως το 750 μ.Χ. Η κατάταξη αυτή τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τον 6ο αι. εμφανίστηκαν οι περισσότεροι λιμοί και επιδημίες ιδίως μετά την πανδημία του 541-542. Βέβαια παραμένει το ερώτημα αν κατά τον 7ο και το πρώτο μισό του 8ου αι. τα φαινόμενα αυτά παρουσιάζουν μείωση. Ο συγγραφέας πιστεύει ότι στο Βυζάντιο και το χρονικό αυτό διάστημα συνέβησαν πολλές επιδημίες και λιμοί· απλώς δεν έχουμε τις πηγές που θα ανέφεραν τα φαινόμενα αυτά.

Στο τρίτο κεφάλαιο (σ. 35-56) το θέμα είναι οι κρίσεις επιβίωσης. Εξετάζει συγκεκριμένα τις αιτίες των κρίσεων, τον τόπο στον οποίο εκδηλώθηκαν, τη χρονική τους διάρκεια και την έκτασή τους. Σημειώνει ότι οι κρίσεις επιβίωσης δεν έχουν μία μόνον αιτία. Σήμερα, λέει, δεχόμαστε δύο ειδών αιτίες, τη FAD (food availability decline) και τη FED (food entitlement decline). Η πρώτη οφείλεται σε φυσικές αιτίες· η δεύτερη έχει σχέση με την πολιτική και κοινωνική οργάνωση, η οποία ελέγχει και την παραγωγή της τροφής και τη διανομή της. Αν και οι περισσότερες ήταν μικρής διάρκειας και επηρέασαν συγκεκριμένες περιοχές (σ. 53, πίν. 3.1), ιδιαίτερα στις πόλεις (σ. 54, πίν. 3.2) ήταν αρκετές αυτές που οδήγησαν στο θάνατο από πείνα (famines). Σε όλη τη διάρκεια της πε-

ριόδου εξήντα δύο (62) οδήγησαν σε θάνατο (famines) και μόνον είκοσι δύο (22) ήταν μια έλλειψη διαθέσιμων ειδών διατροφής (shortages), που οδηγούσε σε αυξημένες τιμές, στάσεις και αναταραχές.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (σ. 57-87) εξετάζει την αντίδραση της κοινωνίας, τη δράση των παραγόντων της αγοράς, οι οποίοι σχεδόν πάντα δημιουργούσαν αποθέματα των προϊόντων, ανέβαζαν στη συνέχεια τις τιμές και κερδοσκοπούσαν σε βάρος των πολλών. Οι αρχές διέθεταν περιορισμένα μέσα μεταφοράς – κυρίως στο εσωτερικό, σε περιοχές μακριά από λιμάνια –, μερικές φορές όμως δεν έδειχναν και την ανάλογη ικανότητα, για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση. Εκκλησία και μοναχοί προσπαθούσαν να επουλώσουν τις πληγές. Συχνά ξεσπούσαν βίαιες ταραχές. Σε δύσκολες περιπτώσεις οι άνθρωποι πουλούσαν ό,τι πιο πολύτιμο είχαν, ακόμα και τα παιδιά τους, για να επιβιώσουν. Άλλοτε κατέφευγαν στην κατανάλωση απαγορευμένων τροφών (άλογα, σκύλοι, μουλάρια, γαϊδούρια κ.ά.) και μερικές φορές ακόμα και στον κανιβαλισμό.

Στο πέμπτο κεφάλαιο (σ. 88-109) εξετάζει τις επιδημικές νόσους. Τις χωρίζει σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν οι μολύνσεις του γαστρεντερικού σωλήνα και οι μαζικές δηλητηριάσεις, ενώ στη δεύτερη οι μολύνσεις του αναπνευστικού συστήματος και η ευλογιά, η ελονοσία και η πανώλης, την οποία εξετάζει σε ξεχωριστό κεφάλαιο. Συνεχίζει με μια ανάλυση των αιτίων, των συμπτωμάτων και των αποτελεσμάτων των επιδημικών νόσων· ακόμα αναλύει τον τρόπο που αναπτύχθηκαν, καταγράφει το έτος της εμφάνισής τους και τη χρονική τους διάρκεια. Αναφέρει επίσης τα συμπτώματα της κάθε ασθένειας, τον τρόπο θεραπείας της και τα συγκρίνει με τα σύγχρονα επιδημιολογικά και θεραπευτικά δεδομένα.

Έκτο κεφάλαιο (σ. 110-154). Το κεφάλαιο αυτό είναι αφιερωμένο στον Ιουστινιάνειο Λοιμό ή την πανδημία του 541-542, όπως λέει ο συγγραφέας. Στην αρχή του κεφαλαίου μάς δίνει τις χρονολογίες επανεμφάνισης της νόσου μετά το πρώτο ξέσπασμά της. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι μετά το 541-542 επανεμφανίστηκε δεκαοχτώ φορές ως το 750, οπότε έχουμε την τελευταία αναφορά σε αυτήν. Στη συνέχεια προσπαθεί να μελετήσει τους φορείς του παθογόνου μικροβίου (Pasteurella pestis ή Yersinia pestis από το 1971 προς τιμήν του A. Yersin, που ανακάλυψε το βάκιλλο της νόσου, καθώς και τον τρόπο, με τον οποίο μεταδιδόταν). Πιστεύει ότι ο Ιουστινιάνειος Λοιμός ξεκίνησε από ένα τρωκτικό, το γνωστό ως «black rat» (Rattus rattus), που ενδημεί στην Α. Μεσόγειο και το οποίο έπαιξε το ρόλο της δεξαμενής του μικροβίου. Κάποια στιγμή ο βάκιλλος κατέστη ενεργός και με τσιμπήματα του ψύλλου Xenopsylla cheopis,

που παρασιτεί στο συγκεκριμένο τρωκτικό, μεταδόθηκε στον άνθρωπο. Η νόσος εκδηλώνεται κατά τρεις τρόπους: ως βουβωνική, ως σηψαιμική και ως πνευμονική· ο συγγραφέας πιστεύει ότι ο Ιουστινιάνειος Λοιμός ήταν βουβωνική πανώλης. Τέλος στηριγμένος στις πληροφορίες των πηγών, αλλά και τις μελέτες σύγχρονων επιστημόνων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης μειώθηκε κατά το πρώτο ξέσπασμα του λοιμού το 541-542 κατά 20% περίπου.

Έβδομο κεφάλαιο (σ. 155-165). Αν και με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε ότι οι κρίσεις επιβίωσης στο χρονικό διάστημα 330-750 επανέρχονταν κάθε 3,3 έτη, ο συγγραφέας πιστεύει ότι αυτές ήταν μια καθημερινή πραγματικότητα, που μεγάλωνε τη θνησιμότητα. Οι φυσικές καταστροφές, οι πόλεμοι ανάγκαζαν τους ανθρώπους να μεταναστεύσουν και να καταφύγουν κυρίως στις πόλεις. Εκεί ο υπερπληθυσμός και οι κακές συνθήκες υγιεινής οδηγούσαν στον υποσιτισμό και στη συνέχεια σε θάνατο από πολλές ασθένειες (διάρροιες, ιλαρά, ελονοσία, κ.λπ.). Η κατάσταση αυτή άμεσα οδηγούσε σε μείωση του πληθυσμού, αλλά και μακροπρόθεσμα σε δημογραφική κάμψη, διότι και η έλλειψη τροφής και η κακή της ποιότητα είχαν επίδραση στη γονιμότητα· ως συνέπεια οι γεννήσεις πέφτουν στο 30-75% της περιόδου πριν από τις κρίσεις, όπως έχουν τεκμηριώσει και μελέτες, οι οποίες ασχολούνται με κρίσεις της νεότερης εποχής. Τα αποτελέσματα λοιπόν φανερώνονταν μακροπρόθεσμα, γιατί οι συνέπειες στην οικονομία ήταν επίσης μακροχρόνιες και έφερναν έλλειψη των αγαθών.

Όγδοο κεφάλαιο (σ. 166-173). Το συμπέρασμα είναι ότι η θνησιμότητα ήταν υψηλή και οι μακροπρόθεσμες δημογραφικές συνέπειές της αξιόλογες και διότι με τις κατακτήσεις των Αράβων χάθηκαν πολλές περιοχές, που τροφοδοτούσαν την Αυτοκρατορία με ανθρώπινο δυναμικό και αγαθά. Πάντως η κοινωνία παρά τις δυσκολίες στην αντιμετώπιση αυτού του φαινομένου (κυρίως του λοιμού της εποχής του Ιουστινιανού) βρήκε τη δύναμη να το αντιμετωπίσει και στο ψυχολογικό και το πρακτικό καθημερινό επίπεδο.

Μέρος ΙΙ, κεφάλαιο ένατο (σ. 177-386). Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί το δεύτερο μέρος του βιβλίου, το οποίο είναι ένας κατάλογος των επιδημιών και λιμών που συνέβησαν από το 284 ως το 750 μ.Χ. Το μέρος αυτό του βιβλίου είναι και το μεγαλύτερο σε έκταση και περιέχει διακόσιες είκοσι δύο (222) συνολικά καταχωρίσεις. Εδώ θα μπορούσαν να γίνουν παρατηρήσεις σε επιμέρους καταχωρίσεις. Στην καταχώριση υπ' αρ. 92 ο συγγραφέας αναφέρεται στο γεγονός της ηφαιστειακής ομίχλης του 536-537 και τις επιπτώσεις που αυτό είχε· την κύ-

ρια επίπτωση όμως δίνει ο H. H. Lamb, η γνώμη του οποίου δεν αναφέρεται[1]. Στην καταχώριση υπ' αρ. 132 ο συγγραφέας αναφέρεται σε έλλειψη τροφίμων (shortage), που έπληξε την Κωνσταντινούπολη το 555, όμως δεν είναι σωστός ο υπολογισμός του έτους. Με βάση τα στοιχεία που αναφέρουν οι πηγές το συμβάν τοποθετείται το 556[2]. Στην καταχώριση υπ' αρ. 147 ο συγγραφέας αναφέρεται σε λοιμό που έπληξε την Αντιόχεια μετά από επιδρομή ακρίδων και σεισμό, ο οποίος συνέβη το τρίτο έτος της βασιλείας του Τιβερίου σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ευάγριου[3]. Ο σεισμός όμως αυτός συνέβη το τρίτο έτος, κατά το οποίο ο Τιβέριος κατείχε τον τίτλο του καίσαρα, όπως φαίνεται και από τη σειρά εξιστόρησης των γεγονότων, εφόσον ο θάνατος του Ιουστίνου Β΄ αναφέρεται παρακάτω, αλλά και από το σχόλιο του Βαλέσιου[4]. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη ότι ο συγγραφέας παραλείπει να αναφέρει κάποια συμβάντα, όπως την ξηρασία στην Αντιόχεια το 393[5], την επιδρομή ακρίδων στην Κυρήνη, που προκάλεσε καταστροφές στην παραγωγή το 410 και συνδυαζόταν με κλιματική διαταραχή[6] και την επιδρομή ακρίδων στη Μεσοποταμία το 579[7].

1. H. H. Lamb, *Climate: Present, Past and Future, τ. 2; Climatic History and the Future*, London 1977, 2.262, όπου σημειώνει: «Both the great plagues, in the sixth and fourteenth centuries A.D., occurred in times of increasing climatic disturbance, i.e. of intermittent great storminess and wetness alternating with periods of drought». – Α. Σινάκος, Ένα περίεργο φυσικό φαινόμενο της εποχής του Ιουστινιανού: η "συννεφιά" των ετών 536–537 μ.Χ. *Βυζαντιακά* 22 (2002) 31-48, όπου συνδέεται με επαρκή τεκμηρίωση άμεσα το γεγονός αυτό με το ξέσπασμα του λοιμού το 541-542.

2. Ἰω. Μαλάλας, *Χρονογραφία* 488.6-8. – Θεοφάνης, *Χρονογραφία* 230.17-8. – Βλ. V. Grumel, *La Chronologie* (Bibliothèque Byzantine, Traité d' Études Byzantines), Paris 1958, (στο εξής: *Chronologie*), σ. 245. – E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e – 7e siècles*, Paris 1977, σ. 79 και 81: «A Constantinople en mai 556, la rareté du pain... selon Théophane...».

3. Εὐάγριος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία V. 212.14-6. – Βλ. V. Grumel, *Chronologie* 356 και 479.

4. Εὐάγριος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, PG. 86^2, 2825: «Mihi tamen videtur Evagrius annum potius Caesareae dignitatis Tiberii intelligere. Primum enim verba ipsa id satis significant.» και PG. 86^2, 2832. – Βλ. G. Downey, Earthquakes at Constantinople and Vicinity A.D. 342-1454. *Speculum* 30 (1955) 596-600, κυρίως σ. 598. – Του ιδίου, *Ancient Antioch*, Princeton, N.J. 1963, σ. 259. Ο Downey, ένας από τους καλύτερους γνώστες της ιστορίας της Αντιόχειας δέχεται στηριζόμενος στο σχόλιο του Βαλέσιου ότι ο σεισμός συνέβη το 577 μ.Χ. – Α. Κ. Σινάκος, *Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος – 6ος αι.)* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 3], Θεσσαλονίκη 2003, (στο εξής: *Άνθρωπος και περιβάλλον*), σ. 140.

5. Λιβάνιος, *Λόγοι* 1.206.13-7. – Βλ. P. Petit, *Libanius* 121. – E. Patlagean, *Pauvreté* 76. – Α. Κ. Σινάκος, *Άνθρωπος και περιβάλλον* 150.

6. Α. Κ. Σινάκος, *Άνθρωπος και περιβάλλον* 151.

7. Α. Κ. Σινάκος, *Άνθρωπος και περιβάλλον* 157.

Για κάθε γεγονός δίνει αρχικά το χρόνο, κατά τον οποίο αυτό συνέβη, τη χρονική του διάρκεια, τον τόπο και τον ακριβή χαρακτηρισμό του. Ακολουθούν οι πηγές και η σχετική βιβλιογραφία. Στη συνέχεια κάνει την περιγραφή του, εξετάζει τις αιτίες του, επισημαίνει το βαθμό της σοβαρότητάς του, παρατηρεί τις επιπτώσεις του κυρίως στην οικονομία και κοινωνία και αναφέρει τους τρόπους, με τους οποίους κάθε φορά αυτό αντιμετωπίστηκε.

Τα βιβλίο του Δ. Χ. Σταθακόπουλου, αν και στο μεγαλύτερο σε έκταση μέρος του, σ. 177-386 δεν είναι παρά ένας κατάλογος φαινομένων και συμβάντων, μας δίνει πληροφορίες για την εποχή και μας παρέχει στοιχεία της ιστορικής αιτιότητας· στοιχεία τα οποία διαμόρφωσαν αυτή την εποχή και την ξεχωρίζουν από την Αρχαιότητα και τους Μέσους Χρόνους.

Αναστάσιος Κ. Σινάκος

*

Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Ο Δικέφαλος αετός. Η εξέλιξη ενός συμβόλου* [Ιστορία και Πολιτισμός, 17], Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 68 + 20 εικ.

Ο Δικέφαλος αετός είναι στην κοινή συνείδηση των Ελλήνων το σύμβολο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που για αιώνες, κυρίως από τα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας, αποτέλεσε το έμβλημα του αναγεννώμενου Ελληνισμού και συνδέθηκε στενά με τους εθνικούς μας πόθους και οραματισμούς.

Παλαιότερα με το ζήτημα ασχολήθηκε συστηματικά ο μεγάλος μας ιστορικός Σπ. Π. Λάμπρου[1], ενώ ειδική πραγματεία συνέγραψε ο Ι. Ν. Σβορώνος[2]. Σημαντικές υπήρξαν επίσης οι συμβολές άλλων ερευνητών[3]. Στην υπάρχουσα βι-

1. Σπ. Π. Λάμπρος, «Ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου», *ΝΕ* 6 (1909) 431-473. Βλ. επίσης τα σύντομα σημειώματα του ίδιου, «Σύμμικτα», *ΝΕ* 7 (1910) 86-98, ειδικότερα σ. 90 («Η παρά Ρωμαίοις χρήσις του αετού αντί σημαίας»), «Σύμμικτα», *ΝΕ* 7 (1910) 338-348, ειδικότερα σ. 338-341 («Συμπλήρωσις εις τα περί του δικεφάλου αετού»), «Σύμμικτα», *ΝΕ* 8 (1911) 233-242, ειδικότερα σ. 235 («Δικέφαλος αετός»).

2. Ι. Ν. Σβορώνος, *Πώς εγεννήθη και τι σημαίνει ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου*, εν Αθήναις 1914, σ. 3 κ.ε.

3. Βλ. π.χ. Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Ο δικέφαλος αετός ιδία ως σύμβολον ή ως θέμα κοσμήσεως κατά την βυζαντινήν και μεταβυζαντινήν μέχρι των νεωτέρων χρόνων περίοδον», *Λειμών. Τιμητική*

βλιογραφία προστίθεται η εργασία του Ν. Ι. Πανταζόπουλου, ομότιμου καθηγητή της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, γνωστού στους κύκλους των βυζαντινολόγων για την περισπούδαστη τρίτομη εργασία του *Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*[4].

Η μικρή αυτή συμβολή χωρίζεται, πέραν της Εισαγωγής (σ. 9-10), σε τέσσερα μέρη: 1. Τέχνη και ιδεοποίηση στον εθνικό βίο μας (σ. 11-24), 2. Η μακριά πορεία του συμβολισμού (σ. 25-39), 3. Η εκκοσμίκευση του συμβόλου (σ. 41-58), 4. Νεώτερες συνδηλώσεις μιας πολιτισμικής κληρονομιάς (σ. 59-66). Την εργασία συμπληρώνουν τα Περιεχόμενα (σ. 7) και η Βιβλιογραφία (σ. 67-68).

Ο συγγραφέας επιχειρεί μια θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος υπό το πρίσμα ενός ειδικού του Δικαίου. Αναμφίβολα καταθέτει ενδιαφέρουσες απόψεις για τη διαμόρφωση και τη χρήση του συμβόλου στην πορεία του χρόνου κάτω από διαφορετικές ιδεολογικές προσεγγίσεις, που επέβαλλαν οι συνθήκες κάθε εποχής. Δεν φαίνεται όμως κατά την κρίση μου το έργο να ανταποκρίνεται επάξια στις προσδοκίες των αναγνωστών του. Σε ορισμένα σημεία δύσκολα κανείς μπορεί να παρακολουθήσει με πληρότητα τον ειρμό της σκέψης του συγγραφέα, ενώ τη δυσκολία ενισχύουν ασυνταξίες, που πιθανόν να οφείλονται στο τυπογραφείο.

Η έλλειψη τεκμηρίωσης με την παντελή απουσία παραπομπών είναι μια βασική αδυναμία του έργου. Ο απαραίτητος επιστημονικός εξοπλισμός είναι αναγκαίος στην εξέταση ενός ιστορικού θέματος, όπως αυτό που πραγματεύεται ο συγγραφέας, αν και ο ίδιος θέλησε να δώσει στο έργο του το χαρακτήρα ενός δοκιμίου παρά μιας ιστορικής μελέτης. Το κενό προσπαθεί να συμπληρώσει ο συγγραφέας με την παράθεση στο τέλος της εργασίας βιβλιογραφίας, που καταγράφεται όμως ατελώς και με αβλεψίες.

Σε ένα θέμα που αντλεί κυρίως στοιχεία από τα σωζόμενα μνημεία και τα έργα τέχνης, είναι απαραίτητη η παράθεση εικόνων. Η παράθεση όμως των ει-

προσφορά τω καθηγητή Νικολάω Β. Τωμαδάκη, γενικώ γραμματεί της Εταιρείας και διευθυντή της Επετηρίδος, ΕΕΒΣ 39-40 (1972-1973) 162-174. Βλ. ακόμη τη μικρή εργασία του Α. Γ. Κ. Σαββίδη, «Notes on 'Byzantine Heraldry'», *Μνήμη Bruno Lavagnini, Δίπτυχα* 6 (1994-1995) 71-77 (= *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας (Ανατύπωση άρθρων 1984-1994*) [Ιστορικά Μελετήματα], Φάρσαλα 1997, αρ. XVI, σ. 301-307). Για την εραλδική και τη σημασία της ως ιστορικής πηγής βλ. Ι. Δ. Ψαράς, *Θεωρία και μεθοδολογία της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 143-160.

4. Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*, τόμ. Α΄-Γ΄, Θεσσαλονίκη 1974-1979.

κόνων στο παρόν έργο και η συσχέτισή τους με το κείμενο τις περισσότερες φορές γίνεται χωρίς αιτιολόγηση. Σε περαιτέρω σύγχυση οδηγεί η έλλειψη πληροφοριών για τις πιο πολλές εικόνες (από πού προέρχονται, πότε χρονολογούνται, τι απεικονίζουν κ.τ.λ.). Αντίθετα παραστάσεις δικεφάλων αετών που αναλύονται στο κείμενο (π.χ. στις σ. 44, 50-51) δεν συνοδεύονται από εικόνες των περιγραφομένων αντικειμένων.

Σε κάποιες περιπτώσεις παρατηρούνται σφάλματα και παραλείψεις, που ξενίζουν τον αναγνώστη: η χρήση του όρου Δεσποτάτον της Ηπείρου (σ. 26), η αναφορά στην «επιβίωση τριών ελληνικών κρατών» με τον «κατακερματισμό του βυζαντινού κράτους από τους Φράγκους» το 1204 (σ. 26), η μνεία μικρασιατικών πόλεων με τουρκικά τοπωνύμια (σ. 45: Μπογάζκιοϊ, Γιασίλκιοϊ, Εϊγιούκ).

Οι ελλείψεις του έργου, παρά τη φιλότιμη προσπάθεια του συγγραφέα, αναιρούν σε μεγάλο βαθμό τους στόχους του. Εντούτοις η σπουδαιότητα του αντικειμένου που πραγματεύεται ο συγγραφέας και οι ενδιαφέρουσες απόψεις που καταθέτει προσδίδουν κάποια αξία στο έργο και γι' αυτό θα άξιζε τον κόπο να διαβαστεί από κάθε βυζαντινολόγο.

Σταύρος Γ. Γεωργίου
Λευκωσία

*

Αναστάσιος Κ. Σινάκος, *Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος – 6ος αι.)* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 3], έκδ.: University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003.

Η μελέτη αυτή αποτελεί συμπληρωμένη και βελτιωμένη έκδοση διδακτορικής διατριβής που εγκρίθηκε από το τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. τον Ιούνιο του 2000 και εκδόθηκε το 2003 στην σειρά της Βιβλιοθήκης Ιστορικών Μελετών (τ. 3), την οποία διευθύνει ο καθηγητής του Α.Π.Θ. Χ. Παπαστάθης. Σκοπός του συγγραφέα υπήρξε η εξέταση της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και περιβάλλοντος κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και, όπως αναφέρεται στην Εισαγωγή (σ. 13-14), η συμπλήρωση των κενών της έρευνας, η οποία δεν μας είχε δώσει μέχρι τώρα πλήρη εικόνα των αλληλεπιδράσεων αυτών.

Στο Α΄ Μέρος της μελέτης (σ. 35-43), που είναι και το μικρότερο από τα τρία,

γίνεται επισκόπηση των αντιλήψεων για το περιβάλλον, που κυριαρχούσαν κατά την περίοδο αυτή και είχαν καθορισθεί κυρίως από τους Πατέρες της Εκκλησίας. Μια τέτοιου είδους καταγραφή αποτελεί προϋπόθεση για την ερμηνεία της νομοθεσίας, της πολιτικής του κράτους και της στάσεως της κοινωνίας έναντι του περιβάλλοντος. Ο συγγραφέας, χρησιμοποιώντας αντιπροσωπευτική θεολογική και άλλη βιβλιογραφία (από την οποία πάντως δεν θα έπρεπε να απουσιάζει η *Πατρολογία* του Π. Κ. Χρήστου) και ανατρέχοντας σε αγιογραφικές και πατερικές πηγές παρουσιάζει την χριστιανική διδασκαλία, σύμφωνα με την οποία ο Θεός δημιούργησε τα πάντα *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος* ως "*καλὰ λίαν*". Ο άνθρωπος έχει οριστεί από τον Δημιουργό κυρίαρχος της κτίσης, με εντολή όχι μόνο να την νέμεται, αλλά και να την φυλάσσει. Το συμπέρασμα είναι ότι αυτές οι αντιλήψεις διαπότιζαν πτυχές της καθημερινής ζωής και έτειναν να οδηγήσουν τους ανθρώπους στην ορθή χρησιμοποίηση των φυσικών πόρων. Επειδή η υπό εξέταση περίοδος είναι εκείνη της Ύστερης Αρχαιότητας, θα έπρεπε να υπάρξει αναφορά στις αντιλήψεις του ελληνορωμαϊκού κόσμου για το περιβάλλον και στο ζήτημα της συνέχειας ή μη των αντιλήψεων αυτών στο Βυζάντιο. Άλλωστε στα "*περὶ φύσεως*" η διαφοροποίηση μεταξύ της αρχαίας φιλοσοφίας και του Χριστιανισμού δεν είναι τόσο θεμελιώδης όσο σε άλλα ζητήματα.

Στο Β΄ Μέρος (σ. 45-112, Επεμβάσεις στο περιβάλλον στην Κωνσταντινούπολη και την Επαρχία) ο συγγραφέας εστιάζει στα Κεφάλαια I-III (σ. 49-80) το ενδιαφέρον του στην Κωνσταντινούπολη. Επρόκειτο για μία νεοϊδρυμένη μεγαλούπολη, που συγκέντρωνε τις κύριες εξουσίες της Αυτοκρατορίας, με συνέπεια οι ιστορικές πηγές να στρέφουν το ενδιαφέρον τους προς αυτήν. Ο συγγραφέας αναφέρεται σε ένα πλήθος δραστηριοτήτων που αφορούν στην ίδρυση της πόλης, την πολεοδομία και την ρυμοτομία της. Επί τη βάσει των ιστορικών και νομικών κειμένων της εποχής εξετάζεται η κατασκευή των αποχετευτικών και υδροδοτικών δικτύων (υδραγωγεία) και η συντήρησή τους, αλλά και οι συνέπειες από την διοχέτευση των λυμάτων στην θάλασσα.

Κατά το τέλος του 4ου και τον 5ο αιώνα η πόλη διογκώνεται δημογραφικά, με αποτέλεσμα να υπάρξει στενότητα χώρου. Κτίζονται πρόχειρα κτίσματα πάνω σε πασσάλους μέσα στην θάλασσα, ενώ η αυτοκρατορική νομοθεσία καθορίζει την διατήρηση αποστάσεων μεταξύ των κτιρίων για λόγους ασφαλείας και για να μην εμποδίζεται η θέα του φυσικού κάλλους. Για όσους έκτιζαν παράνομα προβλέπονταν ποινές και για όσους εμποδίζονταν να κτίσουν, ενώ το δικαιούνταν, αποζημιώσεις. Οι διατάξεις είχαν σκοπό να επιβάλουν την τήρηση ενός πολεοδομικού σχεδίου για την Κωνσταντινούπολη. Η Συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη, του 6ου αιώνα, ασχολείται με τα ζητήματα της πολεοδομίας και λεπτομερειακά με τις αποχετεύσεις, προκειμένου να διασφαλίσει την υγεία των πολιτών. Οι ρυθμίσεις της Συλλογής επαναλαμβάνουν και επεκτείνουν παλαιότερες διατάξεις.

Το Κεφάλαιο IV (σ. 81-97) αναφέρεται στις επεμβάσεις στο περιβάλλον στην επαρχία, όπως κατασκευή λιμενικών έργων στην Σελεύκεια της Συρίας και στην Θεσσαλονίκη, γεφυρών στον Δούναβη, έργα του μηχανικού του βυζαντινού στρατού κατά την διάρκεια της εκστρατείας του Ιουλιανού κατά των Περσών, καθώς και έργα πολεοδομικού χαρακτήρα, όπως το κτίσιμο της πόλης Δάρας από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο Α΄.

Εκτεταμένη αναφορά γίνεται στα δημόσια έργα επί Ιουστινιανού Α΄, για τα οποία μας μιλά ο Προκόπιος. Πρόκειται για δρόμους, αγωγούς υδάτων, εγγειοβελτιωτικά έργα, όπως φράγματα κ.ά., γέφυρες και οχυρωματικά έργα. Ανοικοδομείται η Αντιόχεια μετά από σεισμό, ενώ αναφέρονται και μετακινήσεις οικισμών σε υγιεινότερους τόπους. Στην Χερσόνησο του Αίμου ιδρύθηκε μία νέα πόλη, η Ιουστινιανή Πρώτη, τειχίστηκαν άλλες, κατασκευάστηκαν δρόμοι και κτίστηκε νέο λιμάνι στον Βόσπορο.

Στο Κεφάλαιο V (Πληροφορίες για το περιβάλλον στην Επαρχία από νομικά και άλλα κείμενα, σ. 99-112) ο συγγραφέας ξεκινά με ένα ενδιαφέρον χωρίο του Θεμιστίου, όπου αυτός αναπτύσσει τις απόψεις του για την προστασία της πανίδας. Ερευνώντας συστηματικά τα νομικά κείμενα της εποχής, σταχυολογεί σκέψεις και ρυθμίσεις για το περιβάλλον. Παρουσιάζει ένα πλήθος διατάξεων που αφορούν στους δημόσιους χώρους, τους αιγιαλούς, τους ποταμούς, τα έλη, τις πηγές και τους οικισμούς, καθορίζουν τις προϋποθέσεις των παρεμβάσεων και προσδιορίζουν τις επιπτώσεις. Απαγορευόταν η καταπάτηση του αιγιαλού και η ανέγερση οικοδομών, κάτι που ίσχυε γενικώς για την δημόσια γη. Δίνονταν κίνητρα για την αποξήρανση των ελών και καθορίζονταν οι όροι άντλησης νερού από τους ποταμούς. Στην συλλογή του Κασσιανού Βάσσου υπάρχουν οδηγίες μεταξύ άλλων για τις τοποθεσίες και τον τρόπο οικοδόμησης των κατοικιών.

Νομικές διατάξεις επιτάσσουν να διασώζεται ο καλλωπισμός των πόλεων και να διατηρείται και στην ανάγκη να αποκαθίσταται η παλιά όψη των πόλεων. Για ενδεχόμενες μετατροπές ήταν απαραίτητη η συμφωνία των αρχών. Η κατασκευή των καταστημάτων των επαγγελματιών και των βιοτεχνών υπαγόταν σε περιορισμούς, προκειμένου να μετριασθούν οι επιπτώσεις στους ανθρώπους και το περιβάλλον.

Το Γ΄ Μέρος (Φυσικά φαινόμενα που διαμόρφωσαν το περιβάλλον και επέ-

δρασαν στον άνθρωπο, σ. 113-169) αναφέρεται σε ένα πλήθος φυσικών φαινομένων, τα οποία επέφεραν αντίστοιχες καταστροφές. Ο συγγραφέας, αφού αναφερθεί στις φιλοσοφικές και λαϊκές ερμηνείες της εποχής για τα φυσικά φαινόμενα, προχωρά στην περιγραφή των σεισμών του 4ου, 5ου και 6ου αιώνα. Τον τελευταίο αιώνα παρουσιάζεται έξαρση των σεισμών, κυρίως στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας. Ανακύπτουν βεβαίως διάφορα ερωτήματα: πρώτον, είναι τέτοια η κατάσταση, ώστε να μας επιτρέπει να κάνουμε μία αξιόπιστη στατιστική και να συγκρίνουμε με τους προηγούμενους και τους επόμενους αιώνες; δεύτερον, ήταν πράγματι τα κτίσματα της εποχής αυτής λιγότερο σταθερά εξαιτίας κάποιας οικονομικής δυσπραγίας; Αυτό είναι συζητήσιμο, καθόσον οι τελευταίες δεκαετίες του 5ου αιώνα θεωρούνται εποχή ανασυγκρότησης για την Αυτοκρατορία.

Στο Κεφάλαιο ΙΙ (σ. 143-160) και στο Κεφάλαιο ΙΙΙ (σ. 161-169) ο συγγραφέας αναφέρεται στους λιμούς, τις ξηρασίες και στις κάθε είδους θεομηνίες της περιόδου. Περιγράφει μία σειρά λιμών, τις συνέπειές τους και τα διοικητικά μέτρα που ελήφθησαν, για να τους αντιμετωπίσουν.

Σημαντικοί ερευνητές έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι λιμοί, οι ξηρασίες, η πανώλης και οι σεισμοί του 6ου αιώνα οδήγησαν το Βυζάντιο στην μεγάλη κρίση του 7ου αιώνα. Βέβαια, παρόμοιες καταστροφές συμβαίνουν πάντα και μόνο μία σημαντική και μόνιμη μεταβολή του κλίματος μπορεί να επιδράσει σοβαρά στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Υπάρχουν ενδείξεις ότι πράγματι συνέβη κάτι τέτοιο.

Η εργασία συνοδεύεται από πίνακα των κυριοτέρων σεισμών που έπληξαν την Αυτοκρατορία κατά τους 4ο-6ο αιώνες, από περίληψη της μελέτης στα αγγλικά, όπως και από δύο χάρτες, έναν της Κωνσταντινούπολης στην εποχή του Θεοδοσίου και έναν, ο οποίος δείχνει την κίνηση των τεκτονικών πλακών στο Αιγαίο και την περιοχή γύρω από αυτό. Στο τέλος υπάρχει ευρετήριο ελληνόγλωσσο και ξενόγλωσσο.

Η παρούσα έρευνα επεκτάθηκε σε ολόκληρη την πρωτοβυζαντινή περίοδο και σε αρκετά μεγάλο εύρος ζητημάτων, τα οποία ο συγγραφέας αναπτύσσει με χρονολογικό και συστηματικό τρόπο, με χρήση του συνόλου των πηγών και εκτεταμένης βιβλιογραφίας. Ως αποτέλεσμα, η μελέτη διαφωτίζει επαρκώς τα υπό εξέταση θέματα, εμπλουτίζοντας την εικόνα που έχουμε για την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά και παρέχοντας χρήσιμο υλικό για την περαιτέρω έρευνα.

Κ. Π. Χρήστου
Επίκουρος Καθηγητής Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ.

Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος και η εποχή του (ενδέκατος αιώνας μ.Χ.)*, [εκδόσεις ΗΡΟΔΟΤΟΣ, ISBN 960-8256-03-8], Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 500 + 2 χάρτες

Η πολυσυζητημένη αλλά αμφιλεγόμενη και όχι επαρκώς αναλυμένη βασιλεία του Βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (1042-1055) υπήρξε η μακροβιότερη της πολιτικά ασταθούς περιόδου 1025-1081. Η εποχή της ανόδου του συγκεκριμένου ηγεμόνα στον θρόνο, τα πρώτα δηλαδή χρόνια της δεκαετίας του 1040, αποτελεί κατά την γνώμη πολλών ένα από τα σημεία καμπής της βυζαντινής ιστορίας[1]. Η μεγάλη πλειονότητα των ερευνητών του 19ου και του 20ου αι., βασιζόμενη απλώς στις αρνητικές για τον Μονομάχο αναφορές των περισσότερων ιστοριογράφων της εποχής του[2] και με μια εκ των υστέρων γνώση όσων επακολούθησαν μετά τον θάνατό του, κατηγόρησε τον συγκεκριμένο ηγεμόνα και την γενικότερη πολιτική του ως βασικούς υπαιτίους για τις αρνητικές για την αυτοκρατορία εξελίξεις μετά το 1060. Κατά τις τε-

1. Σύμφωνα για παράδειγμα με τον N. Oikonomidès, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), σ. 151: *«son règne constitue un véritable tournant dans l'histoire du XIe siècle»*. Πρβλ. επίσης M. Angold, *Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία* [=στο εξής: *Αυτοκρατορία*], (μτφρ. Ευαγγελία Καργιανιώτη - επιστ. επιμ. Π.Α. Αγαπητός), Αθήνα 1997, σ. 105. – G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, (μτφρ. Ι. Παναγόπουλος - επιστ. επιμ. Ε. Κ. Χρυσός), τομ. Β΄, Αθήνα 2001, σ. 211 κ.ε.

2. Οι βασικότεροι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι της συγκεκριμένης περιόδου (δηλαδή οι Μιχαήλ Ψελλός, Ιωάννης Σκυλίτζης, Μιχαήλ Ατταλειάτης και Ιωάννης Ζωναράς) εστιάζουν την κριτική τους κατά του Κωνσταντίνου Μονομάχου σε τέσσερα βασικά σημεία: (α) στην υποτιθέμενη αδιαφορία του συγκεκριμένου αυτοκράτορα για τις υποθέσεις του κράτους, (β) στην επάνδρωση του τομέα της δημόσιας διοίκησης με ακατάλληλα άτομα, (γ) στην κατασπατάληση του κρατικού θησαυρού λόγω αλόγιστων σπαταλών και στην συνακόλουθη επιβολή βαριάς φορολογίας και (δ) στο αντιστρατιωτικό, κατά τους ίδιους, πνεύμα της διοίκησής του. Βλ. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου. Το πρόβλημα του στρατού της Ιβηρίας* [=στο εξής: *Οργανωτικά μέτρα*], (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 11), Θεσσαλονίκη 1993, σ. 35-39, όπου και οι σχετικές παραπομπές στις πηγές. Για μια γενικότερη επισκόπηση βλ. τώρα Δ. Τσουγκαράκης, «Η αυτοκρατορία σε κρίση και η οπτική των συγχρόνων: μια ανάγνωση των μαρτυριών», στον συλλογικό τόμο *Η αυτοκρατορία σε κρίση. Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)* [=στο εξής: *Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα*], επιμ. Βασιλική Ν. Βλυσίδου, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια 11 - Κέντρο για την μελέτη του Ελληνισμού «Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης»), Αθήνα 2003, σ. 275-290.

λευταίες ωστόσο δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα επιχειρήθηκε από μερικούς μελετητές μια πιο νηφάλια και διεισδυτική εξέταση των γεγονότων της βασιλείας του[3]. Η αξιόλογη και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ανωτέρω μονογραφία της Σταυρούλας Δ. Χονδρίδου[4], διδάκτορος Βυζαντινής Ιστορίας και εκπαιδευτικού, ακολουθεί ανάλογη κατεύθυνση: τονίζει τα νεωτεριστικά και μεταρρυθμιστικά στοιχεία της βασιλείας του Μονομάχου, κατά την διάρκεια της οποίας τέθηκε σε εφαρμογή ένα πολύπλευρο κυβερνητικό πρόγραμμα, βασισμένο σε ένα πλαίσιο αλλαγών στους περισσότερους τομείς του κράτους. Οι συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις υπήρξαν, κατά την συγγραφέα, «*αποτέλεσμα μιας κοινωνικής δυναμικής, που είχε αρχίσει να εκδηλώνεται και να διαμορφώνεται από τις αρχές του 11ου αιώνα και είχε δημιουργήσει σχεδόν όλες τις προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση των αλλαγών*»[5].

Η βασική δομή του βιβλίου της Σταυρούλας Δ. Χονδρίδου απαρτίζεται από μία εισαγωγή, εννέα (μη αριθμημένα) θεματικά μέρη και τα γενικά συμπεράσματα. Σε κάθε μέρος ξεχωριστά προτάσσεται, πριν από την ανάπτυξη του εκάστοτε θέματος διαπραγμάτευσης, μια ενδιαφέρουσα ενημερωτική εισαγωγή. Η συγγραφέας περαίνει κατά τρόπο ορθό κάθε ευρύτερο κεφάλαιο της μελέτης της με μία γενικότερη αποτίμηση και ερμηνεία όσων έχουν ήδη αναφερθεί. Παραθέτει επιπρόσθετα ένα χρήσιμο πολυσέλιδο χρονολόγιο των γεγονότων που σχετίζονται με τον Κωνσταντίνο Μονομάχο και την βασιλεία του, το οποίο περιέχει περιστασιακά σχόλια και παραπομπές στις πηγές και στα επιμέρους κεφάλαια του βιβλίου (σσ. 449-474). Αμέσως μετά παρατίθεται και μία σύντομη περίληψη της μελέτης στην αγγλική γλώσσα (σσ. 475-476). Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί η σημαντική απουσία ενός βοηθητικού ευρετηρίου κυρίων ονομάτων και όρων, γεγονός που δυσχεραίνει τον γρήγορο εντοπισμό συγκεκριμένων θεμάτων που αναπτύσσονται στο βιβλίο. Μετά την αγγλική περίληψη ακολουθεί η παράθεση της βιβλιογραφίας που έχει χρησιμοποιηθεί από την συγγραφέα καθώς και οι σχετικές βραχυγραφίες (σσ. 475-476). Οι τρεις γενικοί χάρτες που

3. Βλ. κυρίως P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, σ. 195 κ.ε., ειδικά σ. 245. – M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 73-126. – Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, passim. Βλ. περαιτέρω και Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 19-20, όπου παρατίθενται και οι απόψεις των J.-Cl. Cheynet, Ελένης Ahrweiler, Ν. Οικονομίδη και P. Diaconu.

4. Η συγκεκριμένη μονογραφία βασίζεται κυρίως στα πορίσματα της έρευνας της διδακτορικής διατριβής της συγγραφέως, η οποία εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και πραγματεύεται τις ιστορικές εξελίξεις από το 1025 έως το 1081.

5. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 446.

συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο (σσ. 426, 499-500) προέρχονται από την γνωστή παλαιά συλλογή χαρτών του Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου[6] και δυστυχώς δεν είναι, κατά την γνώμη μας, ιδιαίτερα κατατοπιστικοί.

Στην «*ΕΙΣΑΓΩΓΗ*» του βιβλίου (σσ. 17-26) πραγματοποιείται ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας που σχετίζεται με τον Κωνσταντίνο Μονομάχο και γίνεται αναφορά στον τρόπο αντιμετώπισής του από τους σύγχρονους μελετητές. Ταυτόχρονα παρατίθεται μια ενημερωτική παρουσίαση των βασικών πηγών που έχουν χρησιμοποιηθεί για την συγγραφή της συγκεκριμένης μελέτης και τονίζεται ο μεταρρυθμιστικός, σύμφωνα τουλάχιστον με τα πορίσματα της έρευνας της συγγραφέως, χαρακτήρας της βασιλείας του Μονομάχου.

Το πρώτο κατά σειρά μέρος της μονογραφίας τιτλοφορείται «*ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΑΠΟ ΤΟ 1025 ΕΩΣ ΤΟ 1042*» (σσ. 27-33). Όπως είναι κατανοητό, σε αυτό περιγράφονται με σχετική συντομία τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που μεσολάβησαν από την εποχή θανάτου του αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄ «Βουλγαροκτόνου» (1025) έως την άνοδο του Μονομάχου στον θρόνο (1042).

Στο μέρος του βιβλίου που ακολουθεί αμέσως μετά («*Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θ΄ ΜΟΝΟΜΑΧΟΥ*», σσ. 27-33) παρατίθενται προσωπογραφικές κυρίως πληροφορίες για τον συγκεκριμένο ηγεμόνα. Εδώ μελετώνται η καταγωγή της οικογενείας του[7], η προσωπική του μόρφωση, οι γάμοι[8], η στα-

6. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Χάρται μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη-Αθήναι 1976, αρ 30-31, 39. Δύο από τους συγκεκριμένους, μη λεπτομερειακούς, χάρτες παρέχουν μια πολύ γενική εικόνα για την συνολική εδαφική έκταση της αυτοκρατορίας κατά τα έτη 1025 και 1045. Ο τρίτος χάρτης παρατίθεται εντός του κειμένου της Σταυρούλας Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 426, και αναπαριστά την εμπορική κίνηση στην ανατολική Μεσόγειο κατά την μέση βυζαντινή περίοδο.

7. Σύμφωνα με την *Ἱστορία* του Μιχαήλ Ατταλειάτη, έκδ. I. Bekker, *Michaelis Attaliotae Historia*, (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), Bonnae 1853, σ. 18.5-6, ο Κωνσταντίνος Μονομάχος υπήρξε «αριστοκρατικός άνδρας» και «θρέμμα» της πρωτεύουσας. Όπως επισήμανε ωστόσο η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία. Β΄2. 867-1081*[2], Θεσσαλονίκη 1997, σ. 210, σημ. 6, εγγραφή κώδικα της μονής Βατοπεδίου αναφέρει ότι ο Μονομάχος υπήρξε «Θραξ» Βλ. Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σημειώματα Ελληνικών κωδίκων ως πηγή δια την έρευναν του οικονομικού και κοινωνικού βίου του Βυζαντίου από του 9ου αιώνος μέχρι του έτους 1204*, (Βιβλιοθήκη Σ. Ν. Σαριπόλου), Αθήναι 1982, σ. 248, αρ. 326. Η Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου δεν αναφέρεται, εξ όσων τουλάχιστον κατορθώσαμε να διαπιστώσουμε, στην συγκεκριμένη μαρτυρία, αν και περιέχει στην γενική της βιβλιογραφία την ανωτέρω δημοσίευση της Ευαγγελάτου-Νοταρά. Η πληροφορία περί θρακικής καταγωγής του Μονομάχου ενδεχομένως σχετίζεται με τους συγγενικούς δεσμούς του συγκεκριμένου αυτοκράτορα με την γνωστή στρατιωτική οικογένεια των Τορνικίων, δεσμοί που προέρχονταν από την πλευρά της μητέρας του. Οι Τορνίκιοι διέθεταν έγγεια πε-

διοδρομία[9] και η εξορία του μετά την στέψη του Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγόνα (1034), καθώς ο Μονομάχος θεωρήθηκε τότε (προφανώς ορθά) πιθανός διεκδικητής του αυτοκρατορικού θρόνου. Ακολουθεί η παράθεση των σχετικών προφητειών περί της επερχόμενης κατάληψης του ύπατου αξιώματος του κράτους από τον Μονομάχο καθώς και των γεγονότων που οδήγησαν στην ανάκλησή του από την εξορία και στην στέψη του.

Το επόμενο, τρίτο κατά σειρά, μέρος («*Η ΣΥΓΚΛΗΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΞΙΩΜΑΤΑ*», σσ. 53-105) αναλύει τις «κοινωνικές μεταρρυθμίσεις» του Μονομάχου. Περιγράφει κυρίως τις ευρείες παροχές *βασιλικών αξιωμάτων* σε γραφειοκράτες, εμπόρους και βιοτέχνες, αλλά και τις σημαντικές αντιδράσεις που προκλήθηκαν λόγω της συγκεκριμένης πρακτικής[10]. Επιπρόσθετα μελετά την ει-

ριουσία στην περιοχή της Αδριανούπολης. Βλ. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 36, όπου και σχετική παραπομπή στην σχετική –έμμεση είναι η αλήθεια– αναφορά του Μιχαήλ Ψελλού.

8. Η αμφιλεγόμενη και για κάποιους επιλήψιμη σχέση του Κωνσταντίνου Μονομάχου με τον Ρωμανό Βοΐλα εξετάζεται τώρα με λεπτομέρεια από τον Α.Α. Δημοσθένους, *Φιλία και ομοφυλοφιλία τον 11ο και 12ο αι. στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 129-141.

9. Σύμφωνα με την Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 44, η αναφορά συγκεκριμένης σφραγίδας περί κατοχής του αξιώματος του *λογοθέτη των αγελών* από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο φανερώνει ότι το αξίωμα συνέχιζε να υφίσταται μέχρι «*τις πρώτες δεκαετίες του 11ου αιώνα και πως η τελευταία μνεία του δεν είναι στο Τακτικό του Εσκουριάλ (971-975), όπως πιστεύεται*». Η αλήθεια ωστόσο είναι ότι το συγκεκριμένο αξίωμα συνέχισε να υφίσταται κατά τους επόμενους αιώνες· σύμφωνα μάλιστα με τον A. Kazhdan, λ. «logothetes ton agelon», στο *The Oxford Dictionary of Byzantium* [στο εξής: *ODB*], ed. A. Kazhdan, Oxford-New York 1991, τομ. 2, σ. 1247, το αξίωμα του *λογοθέτη των αγελών* έφθασε στο αποκορύφωμα της ισχύος του στα τέλη του 13ου αι., όταν και το κατείχαν σπουδαίοι άνδρες, όπως για παράδειγμα ο Θεόδωρος Μετοχίτης. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι το αξίωμα απαντά μεν πολλάκις στον Ψευδο-Κωδινό, έκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos. Traité des offices* (στο εξής: *Pseudo-Kodinos*), Paris 1976, σ. 132.9-13, 138.30, 209.10-11, αλλά σύμφωνα με τον R. Guilland, «Les logothètes», *Revue des Études Byzantines* 29 (1971), σ. 72-73, αποτελούσε πλέον τιμητικό και όχι ενεργό αξίωμα, ο φορέας του οποίου λάμβανε μεν μέρος στις αυλικές τελετές, αλλά δεν διέθετε συγκεκριμένες αρμοδιότητες. Η Αναστασία Κοντογιαννοπούλου ωστόσο, στην ιδιαίτερα αξιόλογη διδακτορική της διατριβή με τίτλο *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Δ΄ Παλαιολόγου (1282-1328): Διοίκηση-Οικονομία*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 103-104, σημ. 315, επισημαίνει ποίημα του Μανουήλ Φιλή, όπου διαφαίνεται ότι ο *λογοθέτης των αγελών* ήταν επιφορτισμένος με την πληρωμή των ξένων στρατιωτών (η παραπομπή δίδεται στο ανέκδοτο κείμενο της διατριβής της Αναστασίας Κοντογιαννοπούλου· η εξαιρετική μελέτη της ωστόσο βρίσκεται, ενώ γράφουμε, υπό έκδοση στην σειρά «Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται» του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών της Θεσσαλονίκης). Στον Ψευδο-Κωδινό ο *λογοθέτης των αγελών* κατείχε την 49η θέση στην αυλική ιεραρχία, ενώ στον Appendix της *Εξαβίβλου* την 56η. Βλ. σχετικά J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, σ. 138.30, 301.10.

10. Η συγγραφέας χρησιμοποιεί αδιακρίτως εδώ μερικές φορές, αλλά όχι πάντοτε είναι η αλή-

σαγωγή του νέου τίτλου της *σεβαστής* και την απονομή του στις αυτοκρατορικές ερωμένες Μαρία Σκλήραινα και Ειρήνη «Αλανή» (μετά τον θάνατο της πρώτης). Τέλος, αναφέρεται στην κατασκευή του ευαγούς οίκου του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων καθώς και στην στάση του πληθυσμού της πρωτεύουσας κατά τον Μάρτιο του 1044, που οφειλόταν είτε στο λαϊκό αίσθημα περί δυναστικής νομιμότητας είτε στην αντίδραση συγκεκριμένων ατόμων, τα οποία διαφωνούσαν με την πολιτική του αυτοκράτορα. Η συγγραφέας καταλήγει στο τέλος του κεφαλαίου ότι ο Μονομάχος προσπάθησε «*να στηρίξει την εξουσία του σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, ιδιαίτερα στους αστούς και στους υψηλούς κρατικούς λειτουργούς*». Αν η γενικότερη πολιτική του συνεχιζόταν από τους διαδόχους του, αν δεν επιδεινωνόταν η οικονομία και δεν εμφανίζονταν νέοι επίφοβοι εχθροί, «*η πολιτειακή δομή του κράτους θα μπορούσε να αλλάξει προς μορφές περισσότερο εξελιγμένες*»[11].

Το τέταρτο μέρος του βιβλίου πραγματεύεται όσα σχετίζονται με τον νομικό χώρο («*Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ*», σσ. 107-149). Εδώ αναλύονται τα μέτρα που ελήφθησαν τόσο για την βελτίωση της διαδικασίας απονομής δικαιοσύνης όσο και για την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας του διοικητικού μηχανισμού. Την συγγραφέα απασχολούν κυρίως δύο νέοι θεσμοί που εισήχθησαν στον νομικό τομέα: το *σέκρετο δικών ιδιωτικών* και ο *επί των κρίσεων*, ο οποίος ήταν, σύμφωνα με τις πληροφορίες του ιστοριογράφου, κρατικού λειτουργού και επιχειρηματία Μιχαήλ Ατταλειάτη, ο «*προέχων*» αξιωματούχος της συγκεκριμένης υπηρεσίας. Πρώτιστος στόχος της δημιουργίας των συγκεκριμένων θεσμών υπήρξε κατά την συγγραφέα «*ο έλεγχος των φοροεισπρακτόρων και η εποπτεία των οικονομικών εκκρεμοτήτων των υπηκόων*»[12].

θεια, τους διαφορετικούς όρους *τίτλος* και *αξίωμα*. Ο *σπαθάριος* για παράδειγμα αναφέρεται ως *αξίωμα*, αλλά κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου αποτελούσε πλέον σαφώς *τίτλο*. Βλ. σχετικά A. Kazhdan, λ. «spatharios», *ODB*, τομ. 3, σ. 1935-1936. Σε άλλα σημεία της μελέτης της (βλ. σ. 300-301) η Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου αναφέρει ότι ο Λέων Τορνίκιος διέθετε τα «αξιώματα» του *βέστη*, του *πατρικίου* και του *στρατηγού* Μελιτηνής ενώ ο Βασίλειος Θεοδωροκάνος εκείνα του *πρωτοσπαθαρίου*, του *μαγίστρου*, του *στρατηγού* και του *κατεπάνω* Ιταλίας. Ωστόσο, ο *βέστης*, ο *πατρίκιος*, ο *πρωτοσπαθάριος* και ο *μάγιστρος* αποτελούσαν καθαρά τιμητικούς τίτλους, η κατοχή των οποίων δεν συνεπαγόταν την άσκηση συγκεκριμένης υπηρεσίας, όπως εκείνη των υψηλών στρατιωτικών βαθμών-αξιωμάτων του *στρατηγού* και του *κατεπάνω*.

11. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 105.

12. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 149. Για τον τομέα της Δικαιοσύνης επί Μονομάχου βλ. πλέον την πρόσφατη, υποδειγματική μελέτη του Α. Ε. Γκουτζιουκώστα, *Η απονομή δι-*

Το πλέον εκτεταμένο από τα βασικά κεφάλαια της ογκώδους μελέτης της Σταυρούλας Δ. Χονδρίδου είναι εκείνο που αναφέρεται στην «*ΠΑΙΔΕΙΑ*» (σσ. 151-253). Εδώ προτάσσεται αρχικά μια ενδιαφέρουσα επισκόπηση του συγκεκριμένου χώρου κατά τον 10ο και το πρώτο ήμισυ του 11ου αι., στην οποία εντάσσεται και μια χρήσιμη και ιδιαίτερα λεπτομερής αναφορά στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης (Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων, αγίου Θεοδώρου των Σφορακίου, Τεσσαράκοντα μαρτύρων, Διακονίσσης, Αγίου Πέτρου, Αγίου Παύλου του ορφανοτροφείου), στους μαθητές αυτών καθώς και στην Πατριαρχική σχολή. Κατόπιν ακολουθεί η ανάπτυξη των μεταρρυθμίσεων του Μονομάχου στην *σχεδογραφία*[13], η έρευνα της αναδιοργάνωσης των φιλοσοφικών σπουδών (κυρίως με την ίδρυση της Φιλοσοφικής σχολής) καθώς και η εξέταση της δημιουργίας μιας ανώτερης αυτοκρατορικής νομικής σχολής, επικεφαλής της οποίας ετέθη ο λεγόμενος *νομοφύλαξ*[14]. Πέραν αυτών, περιγράφεται η ανάκληση της τοποθέτησης του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Ξιφιλίνου από τις υψηλότερες εκπαιδευτικές θέσεις και οι λόγοι που οδήγησαν στην συγκεκριμένη πράξη[15]. Η συγγραφέας καταλήγει στο γενικότερο συμπέρασμα ότι ο Μονομάχος είχε εκπονήσει «*ένα μεγαλόπνοο για την εποχή του εκπαιδευτικό πρόγραμμα και ένα καλοδουλεμένο σχέδιο για την ανάπτυξη της παιδείας*»[16].

«*Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΝΟΜΑΧΟΥ*» αποτελεί το επόμενο κεφάλαιο του βιβλίου (σσ. 255-310). Η συγγραφέας εξετάζει εδώ την στρατιωτική κατάσταση της αυτοκρατορίας έως το 1042, την αμυντική οργάνωση της πρωτεύουσας, την πολιτική που ακολουθήθηκε από τον Μονομάχο στον τομέα του πολεμικού ναυτικού, την κατάργηση του *θεματικού* στρατού καθώς και τον πολυσήμαντο όρο *στρατεία*. Επίσης, αναλύει την επιλογή της χρη-

καιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και τα δικαστήρια της πρωτεύουσας [στο εξής: *Δικαιοσύνη*], (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 66, 80-81, 87, 90, 100, 129-131, 202 κ.ε., 269 κ.ε.

13. Επρόκειτο για νεωτερίζουσα, για τα δεδομένα της εποχής, μέθοδο διδασκαλίας της γραμματικής και της γλώσσας, η οποία άρχισε να εφαρμόζεται στις αρχές του 11ου αι. Βλ. σχετικά Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 187 κ.ε. – Της ιδίας, «Συμβολή στη μελέτη της σχεδογραφίας τον 11ο αιώνα», *Σύμμεικτα* 15 (2002) (*Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*), σ. 149-159.

14. Ειδικά για τον *νομοφύλακα* και το *Διδασκαλείο των νόμων* πρβλ. τώρα και τις σχετικές παρατηρήσεις και αναφορές του Α. Ε. Γκουτζιουκώστα, *Δικαιοσύνη* σ. 210, 271 κ.ε.

15. Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. πλέον Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, «Κωνσταντίνος Λειχούδης, Ιωάννης Μαυρόπους, Μιχαήλ Ψελλός, Ιωάννης Ξιφιλίνος: "Η τετράς των σοφών". Η άνοδος και η πτώση της γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα», στο *Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα*, σ. 409-423.

16. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 252.

σιμοποίησης *βαρβάρων* στρατιωτών[17] και τις σχέσεις του Μονομάχου με το λεγόμενο *στρατιωτικόν γένος*, στις οποίες εντάσσει και την διαπραγμάτευση των συνωμοσιών και των στάσεων που σημειώθηκαν κατά την διάρκεια της περιόδου 1042-1055[18]. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο εμπεριέχεται και η διαπραγμάτευση της πολυσυζητημένης και γενικά αντικρουόμενης διάλυσης του «Ιβηρικού» στρατού (σσ. 275-279), στην οποία θα αναφερθούμε αναλυτικότερα παρακάτω. Σύμφωνα με την γνώμη πολλών, η πολιτική του Μονομάχου στον στρατιωτικό τομέα υπήρξε ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη, αν όχι καταστροφική για την ασφάλεια και το άμεσο μέλλον του βυζαντινού κράτους. Κατά την συγγραφέα όμως «*υπαγορευόταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αλλαγών που αποσκοπούσαν στην προστασία της κεντρικής εξουσίας από εσωτερικούς κινδύνους ή απειλές, στη βελτίωση και την εξυγίανση του στρατιωτικού συστήματος και συγχρόνως στη μετατροπή του φορο-*

17. Στην σ. 258 του βιβλίου της η συγγραφέας αναφέρεται στον θεσμό του *μιτάτου*, προσδιορίζοντάς τον ως «φορολογική επιβάρυνση» και ως «υποχρέωση των κατοίκων να φιλοξενούν τους ξένους στρατιώτες κατά τον χειμώνα». Στην πραγματικότητα το *μιτάτον* ήταν μία *επήρεια* ή *ουσιακή λειτουργία*, η οποία συνίστατο στην υποχρεωτική (αλλά υπό όρους) παροχή καταλύματος από τον πληθυσμό και τις μονές σε μεμονωμένους κρατικούς αξιωματούχους ή στρατιωτικούς που βρίσκονταν σε συγκεκριμένη αποστολή. Το αν ο συγκεκριμένος θεσμός μετατράπηκε κατά τον 11ο αι. σε υποχρεωτική παροχή φιλοξενίας σε ομάδες μισθοφόρων στρατιωτών αποτελεί αντικείμενο διαφωνίας. Βλ. σχετικά Γ. Α. Λεβενιώτης, *Το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου (Ursel de Bailleul) στην Μικρά Ασία (1073-1076)*, (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 19), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 66-70. Η παραπομπή της συγγραφέως σε απόσπασμα των Θαυμάτων του Αγίου Ευγενίου που συνέγραψε ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, έκδ. A. Papadopulos-Kerameus, *Spornik v istočnikov po istorii trapenzundskoi imperii I (Fontes Trapezuntini I)*, St. Pétersburg 1897 (ανατ. Amsterdam 1965), σ. 40, είναι δυστυχώς μάλλον ατυχής: το συγκεκριμένο κείμενο αναφέρεται μεν σε αποστολή *τάγματος* Ρως Βαράγγων στην Ανατολή, το οποίο κατέφθασε τελικά στην Τραπεζούντα, αλλά όχι σε ενδεχόμενη εφαρμογή του θεσμού του *μιτάτου*. Νεότερη έκδοση του κειμένου από τον J. O. Rosenqvist, *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond, Codex Athous Dionysiou 154*, Uppsala 1996· ειδικά για το συγκεκριμένο απόσπασμα βλ. σ. 182.206-208, 376.207.

18. Πρόκειται για τις *στάσεις* του Θεοφίλου Ερωτικού, του Γεωργίου Μανιάκη, του Λέοντος Τορνικίου, την *επιβουλή* του Στεφάνου *σεβαστοφόρου*, τις *συνωμοσίες* του Νικηφόρου, του Κωνσταντίνου Βαρύ, του βαρβάρου Σκύθη και του Ρωμανού Βοΐλα καθώς και για μία αποστασία στο ανατολικό σύνορο. Ο J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1996, σ. 57-70, εξετάζει και άλλες *στάσεις* και *επιβουλές* που έλαβαν χώρα κατά την διάρκεια της βασιλείας του Μονομάχου: του *στρατηγού* Μελιτηνής, του Λέοντος Λάμπρου, ενός τμήματος του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης, των «Μακεδόνων» (των στρατιωτών δηλαδή του *θέματος* Μακεδονίας), του Νικηφόρου υιού Ευθυμίου, των αρχηγών των Πετσενέγων, του πληθυσμού της Βάρεως (το ιταλικό Bari), του επισκόπου Τάραντα και του πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλαρίου. Σε κάποιες από αυτές, όπως για παράδειγμα η στάση του πληθυσμού της πρωτεύουσας, αναφέρεται η Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου σε άλλα σημεία της μελέτης της.

λογικού συστήματος, στην τόνωση της οικονομίας του κράτους, στην εφαρμογή αναπτυξιακής πολιτικής και στον ανασχηματισμό της δημόσιας διοίκησης. Για το λόγο αυτό, καταβλήθηκε συνειδητή προσπάθεια για την εφαρμογή ειρηνιστικής πολιτικής, την αποφυγή των πολεμικών συγκρούσεων και τη μείωση των στρατιωτικών δαπανών, όπου ήταν εφικτό»[19].

Το έβδομο κατά σειρά μέρος της μονογραφίας αφιερώνεται στην μελέτη της οικονομίας της αυτοκρατορίας κατά την βασιλεία του Κωνσταντίνου Μονομάχου («*Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ*», σσ. 311-365). Αρχικά περιγράφονται οι βασικοί επιμέρους τομείς της βυζαντινής οικονομίας κατά το πρώτο ήμισυ του 11ου αι. (εμπόριο, βιοτεχνία και γεωργία) με σχετικές, αν και κάπως περιορισμένες, αναφορές στις πληροφορίες που αντλούμε από σημαντικά σωζόμενα κείμενα, όπως π.χ. το λεγόμενο *Κτηματολόγιο των Θηβών* αλλά και η *Διαθήκη* του Ευστάθιου Βοΐλα. Αμέσως μετά ακολουθεί η ανάπτυξη της οικονομικής πολιτικής του Μονομάχου. Με καθαρά οικονομικά κριτήρια, η βασιλεία του τελευταίου χωρίζεται, σύμφωνα με την συγγραφέα, σε δυο διαφορετικές περιόδους: η πρώτη υπήρξε εποχή ευημερίας, κατά την διάρκεια της οποίας πραγματοποιήθηκαν ευρύτατες παροχές στο εσωτερικό και το εξωτερικό και τέθηκε σε εφαρμογή ευρύ οικοδομικό πρόγραμμα· η δεύτερη υπήρξε περίοδος οικονομικών προβλημάτων, κατά την οποία ο Μονομάχος αναγκάσθηκε εκ των πραγμάτων να εφαρμόσει πολιτική περιστολής των αλόγιστων δαπανών. Στα πλαίσια του ιδίου κεφαλαίου του βιβλίου ερευνώνται οι σχέσεις του Μονομάχου με τους οικονομικά ισχυρούς, τους πένητες και τις μονές, και φυσικά αναλύεται η περίφημη υποτίμηση του νομίσματος, που έλαβε χώρα κατά την διάρκεια της βασιλείας του· η εφαρμογή του συγκεκριμένου μέτρου υποδηλώνει, σύμφωνα τουλάχιστον με τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας, ύπαρξη οικονομικής άνθησης και όχι κρίσης. Η συγγραφέας καταλήγει στις γενικές της εκτιμήσεις ότι «*η αποδοκιμαστική ετυμηγορία των ιστορικών της εποχής του (σημ.: του Μονομάχου) ως προς την οικονομική πολιτική του τον αδικεί*»[20].

Το επόμενο εκτεταμένο κεφάλαιο αφιερώνεται στις πολύ σημαντικές για την αυτοκρατορία εξελίξεις στην «*ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ*» (σσ. 367-425). Η συγγραφέας πραγματεύεται εδώ όσα σχετίζονται με το βόρειο σύνορο του κράτους, τις σχέσεις του Βυζαντίου με την Ρωσία, τους Πετσενέγους, την Ουγγαρία, την Σερβία και την Κροατία-Διόκλεια. Μελετά επίσης τα τεκταινόμενα στο κρίσιμο

19. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 309-310.
20. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 365.

ανατολικό σύνορο, τις επαφές με τους Άραβες και την εφαρμοσθείσα πολιτική στους Αγίους Τόπους, την κατάκτηση του αρμενικού Ανίου (1045), την βυζαντινή επέμβαση στην Ιβηρία και την ιδιαίτερα κρίσιμη, ειδικά για την μελλοντική πορεία της αυτοκρατορίας, εμφάνιση στο ιστορικό προσκήνιο των Σελτζούκων Τούρκων. Τέλος εξετάζει τις σχέσεις του Βυζαντίου με τους Φατιμίδες της Αιγύπτου και την δυτική Ευρώπη καθώς και τις αρνητικές για το Βυζάντιο εξελίξεις στις περιοχές της νότιας Ιταλίας και Σικελίας, όπου οι Νορμανδοί αποτελούν αυτά τα χρόνια την νέα ανερχόμενη δύναμη. Από τα περιεχόμενα του συγκεκριμένου κεφαλαίου δεν θα μπορούσε φυσικά να λείψει η διαπραγμάτευση του περίφημου Σχίσματος των Εκκλησιών του 1054, η οποία θα μπορούσε ίσως να είναι πιο εκτενής. Η Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου αποφαίνεται στο τέλος του κεφαλαίου ότι το θετικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί στα εξωτερικά θέματα για την αυτοκρατορία κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1040 «*οδήγησε τον αυτοκράτορα στην υιοθέτηση ενός προγράμματος ανάπτυξης σε όλους τους τομείς και την εφαρμογή μιας εξωτερικής πολιτικής, βασικοί στόχοι της οποίας ήταν η διατήρηση της ειρήνης, η προβολή της αυτοκρατορίας, η ενίσχυση της επιρροής της και, όπου ήταν δυνατόν, η αύξηση της έκτασής της*»[21].

Το ένατο κατά σειρά και τελευταίο μέρος του βιβλίου εξετάζει όσα σχετίζονται με το πέρας της βασιλείας του Μονομάχου («*ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΟΥ*», σσ. 427-436). Εδώ περιγράφεται η εξέλιξη της ασθένειας που προξένησε τελικά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Μονομάχου (βαριάς μορφής ποδάγρα[22]) καθώς και η επακόλουθη διευθέτηση της διαδοχής του τεθνεώτος ηγεμόνα. Επιπρόσθετα πραγματοποιείται μια σύντομη επισκόπηση της βασιλείας των άμεσων διαδόχων του Μονομάχου, Θεοδώρας (1055-1056) και Μιχαήλ ΣΤ΄ Στρατιωτικού (1056-1057).

Η Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου περαίνει το αφηγηματικό μέρος της μελέτης της με ένα εκτεταμένο κεφάλαιο συμπερασμάτων, που έχει την μορφή επισκόπησης και ανακεφαλαίωσης όσων έχουν ήδη λεχθεί στα επιμέρους θεματικά κεφάλαια του βιβλίου («*ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ*», σσ. 437-448). Οι γενικότερες εδώ παρατηρήσεις και επισημάνσεις της συγγραφέως είναι, κατά την άποψή μας, συνολικά μετριοπαθείς, ισορροπημένες και αρκετά ενδιαφέρουσες. Υπερβολική ίσως είναι μόνο η λεκτική κατακλείδα των συμπερασμάτων της, σύμφωνα με την οποία

21. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 422.
22. Βλ. τώρα R. Radić, «Η ποδάγρα στα έργα του Μιχαήλ Ψελλού και της Άννας Κομνηνής», στο *Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα*, σ. 381-392, ειδικά σ. 384-387, για τον Μονομάχο.

«η ιστορική πορεία [...] δεν σηματοδοτείται μόνο από τα πολεμικά γεγονότα ούτε ο ειρηνικός τρόπος ζωής είναι μία ουτοπία. Αυτό που εκείνους τους καιρούς, όπως και σήμερα άλλωστε, φαινόταν ένα δυσεκπλήρωτο όνειρο, ο Κωνσταντίνος Μονομάχος προσπάθησε να το κάνει πραγματικότητα»[23].

Χωρίς να επιθυμούμε να μειώσουμε κατά κανέναν τρόπο την οπωσδήποτε σημαντική αξία της μονογραφίας της Σταυρούλας Δ. Χονδρίδου, αλλά και να υποτιμήσουμε τον προφανή μόχθο που η ίδια κατέβαλε για την έρευνα και την συγγραφή της, θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ την ύπαρξη κάποιων ελλείψεων στον τομέα των πηγών και της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας.

Σε ό,τι αφορά τις πηγές παρατηρούνται κάποια desiderata στην χρησιμοποίηση των μη ελληνόγλωσσων συγγραφέων της εποχής, οι οποίοι παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες που σχετίζονται με την βασιλεία του Κωνσταντίνου Μονομάχου (Amatus του Monte Cassino, Gaufredus Malaterra, Smbat Sparapet και οι Άραβες Ibn al-Jawzi, Ibn al-Athir, Imad ad Din, Ibn al-Qalanisi κ.ά.). Δεν χρησιμοποιείται επίσης η παλαιά, αλλά πολύτιμη για την βυζαντινή Ιταλία, συλλογή εγγράφων του F. Trinchera, όπου εμπεριέχονται δέκα έγγραφα που ανάγονται χρονολογικά στην εποχή της βασιλείας του Μονομάχου[24]. Επίσης, αγνοείται το ιδιαίτερα σημαντικό χρονικό της μονής του Monte Cassino. Εδώ αναφέρεται η καθιέρωση (κατά το 1054) από τον συγκεκριμένο ηγεμόνα μιας ετήσιας χορηγίας δύο λιτρών χρυσού στο αββαείο· απώτερος στόχος της συγκεκριμένης κίνησης ήταν η σύναψη συμμαχίας με τον πάπα κατά των Νορμανδών[25]. Τέλος, σε ό,τι αφορά ειδικά τις ελληνόγλωσσες πηγές, δεν χρησιμοποιείται, εξ όσων κατορθώσαμε να διαπιστώσουμε, η εξαιρετικά σημαντική έκδοση των επιστολών του Ιωάννη Μαυρόποδος από τον Α. Καρπόζηλο[26]. Σε αυτή συμπεριλαμβάνεται επι-

23. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 448.

24. F. Trinchera, *Syllabus graecarum membranarum quae partim Neapoli in maiori tabulario et primaria bibliotheca partim in Casinensi coenobio ac Cavensi et en episcopali tabulario neritino iamdiu delitescentes et a doctis frustra expertiae*, Neapoli 1965, αρ XXXIII-XLII, σ. 40-55. Σημαντικότερο ίσως όλων των συγκεκριμένων εγγράφων το *σιγίλλιον* του Αργυρού, *βέστη, μαγίστρου* και *δουκός* Ιταλίας, Καλαβρίας, Σικελίας και Παφλαγονίας, το οποίο χρονολογείται στον Μάιο του 1054 (βλ. αρ XLII, σ. 53-55).

25. H. Hoffmann, *Chronica monasterii Casinensis. Die Chronich von Montecassino*, Hanover 1980, τομ. 2, σ. 333-334.

26. A. Karpozelos, *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita* [στο εξής: *Letters*], (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 34), Thessaloniki 1990, αρ. 26, κείμενο σ. 103-107, σχόλια σ. 221-223.

στολή του Μαυρόποδος προς τον Μονομάχο (*«Τω βασιλεῖ»*), την οποία μάλιστα ο εκδότης χαρακτηρίζει ως «αριστούργημα της βυζαντινής επιστολογραφίας»[27]! Εδώ ο Μαυρόπους απευθύνεται προσωπικά στον Βυζαντινό αυτοκράτορα, ικετεύοντάς τον να μην θανατώσει τους αιχμάλωτους στρατιώτες που είχαν υποστηρίξει κατά το 1047 τον στασιαστή Λέοντα Τορνίκιο.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, κάποιες αξιοσημείωτες ελλείψεις παρατηρούνται και στον τομέα της, ομολογουμένως κολοσσιαίας πλέον, δευτερεύουσας βιβλιογραφίας[28]. Θα σταθούμε εδώ κάπως αναλυτικότερα στις δύο σημαντικότερες. Η

27. A. Karpozelos, *Letters*, σ. 221.

28. Επισημαίνουμε κάποιες βασικές μελέτες, που είχαν δημοσιευθεί μέχρι την περίοδο έκδοσης της μονογραφίας της Σταυρούλας Δ. Χονδρίδου, έστω ως οδηγούς και βοηθήματα για περαιτέρω έρευνα (οι πρόσφατες μελέτες δίδονται σε άλλες υποσημειώσεις). Ειδικά για την αντιμετώπιση του Μονομάχου από τους Βυζαντινούς συγγραφείς της εποχής του βλ. F. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie*, München 1971, κυρίως 123 κ.ε., 188 κ.ε. – A. Kazdhan–S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, κυρίως σ. 32-33, 40-43, 57, 73. Για την λεγόμενη «αριστοκρατία» της τότε εποχής βλ. A. Kazdan, *Social'nyj sostav gospodstvujuschego klassa Vizantii XI-XII vv*, Moskva 1974. – Bojana Krsmanović, *Uspon bojnog plemstva u Vizantiji XI veka*, Beograd 2001. Για τα στασιαστικά κινήματα βλ. J. Ferluga, «Aufstände im byzantinischen Reich zwischen den Jahren 1025 und 1081. Versuch einer Typologie», *Rivista di Studi Byzantini e Slavi 5* (1985), σ. 137-167. Για την διοίκηση και την στρατιωτική οργάνωση των μικρασιατικών περιοχών βλ. περαιτέρω Βασιλική Βλυσίδου – Ελεωνόρα Κουντούρα Γαλάκη – Σ. Λαμπάκης – Τ. Λουγγής – Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, ΙΒΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1998 (βασικό έργο). Για την εμφάνιση των Τούρκων O. Turan, *Selcuklular Tarihi ve Turk-Islam Medeniyeti*, Ankara 1965 (κλασική μελέτη). – A. Friendly, *The Dreadful Day. The Battle of Manzikert 1071*, London 1981 (σχετικά εκλαϊκευτικό, αλλά με πολλαπλές αναφορές στον Μονομάχο). – C. Cahen, *La Turquie pre-Ottomane*, (Varia Turcica VII), Istanbul-Paris 1988. Για τις σχέσεις με τους Άραβες βλ. S. Zakkar, *The Emirate of Aleppo 1004-1094*, Beirut 1970, ειδικά σ. 144-145 (ο ίδιος παραθέτει τις σχετικές πηγές και βιβλιογραφία). – Th. Bianquis, *Damas et la Syrie sous le domination Fatimide*, 2 τομ., Damas 1983 (εξαιρετική μελέτη, αν και χωρίς ιδιαίτερες προσωπικές αναφορές στον Μονομάχο). Για την κατάσταση στην ιταλική χερσόνησο βλ. κυρίως J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071)*, 2 τομ., Paris 1904. – F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, 2 τομ., New York 1960. – N. Jahn, *Untersuchungen zur normannischen Herrschaft in Süditalien (1040-1100)*, Frankfurt 1989 (πολύτιμες μελέτες). Για τον γάμο του Ρώσου πρίγκιπα Vsevolod, γιου του Jaroslav, με μία γόνο της οικογένειας του Κωνσταντίνου Μονομάχου βλ. M. Hellmann, «Die Heiratspolitik Jaroslavs des Weisen», *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 8 (1962), σ. 7-25. Για τις εξελίξεις στον στρατιωτικό τομέα βλ. J. Shepard, «The Uses of the Franks in the Eleventh Century Byzantium», *Anglo-Norman Studies* 15 (1993), σ. 275-305. – W. Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford California 1997. – J.F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, London 1999. Για την δικαιο-

κλασική για την μελέτη των σχέσεων του Βυζαντίου με την Δύση μονογραφία του W. Ohnsorge εμπεριέχει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο για τις διπλωματικές επαφές του Μονομάχου με την γερμανική αυτοκρατορία, στις οποίες η Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου δεν αναφέρεται καθόλου. Εδώ επισημαίνεται η ύπαρξη μιας επιστολής που εστάλη από τον βυζαντινό ηγεμόνα στον Ερρίκο Γ΄ (†1056), η οποία έφερε χρυσή βούλλα[29]. Την βασικότερη ωστόσο βιβλιογραφική παράλειψη στην έρευνα της συγγραφέως αποτελεί κατά την γνώμη μας η μη χρησιμοποίηση της ειδικής μελέτης της Μάρθας Γρηγορίου-Ιωαννίδου, σχετικά με το πρόβλημα της διάλυσης του λεγόμενου «ιβηρικού» στρατού καθώς και τα οργανωτικά μέτρα

δοσία και την οργάνωση των βυζαντινών δικαστηρίων της συγκεκριμένης περιόδου βλ. την σημαντική δημοσίευση του L. Burgmann, «Zur Organisation der Rechtsprechung in Byzanz (Mittelbyzantinische Epoche)», στο *La giustizia nell' Alto Medioevo (secoli IX-XI). Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo XLIV, 11-17 aprile 1996*, Spoleto 1997, σ. 905-930. Βλ. επίσης τις πολλαπλές αναφορές του Α. Ε. Γκουτζιουκώστα, *Δικαιοσύνη*, passim, ο οποίος παραθέτει και περαιτέρω σχετική βιβλιογραφία. Για την ίδρυση της Νέας Μονής στην Χίο βλ. D. Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni on Chios*, Athens 1985, ειδικά σ. 24-29· πλήρης παράθεση των πηγών και της σχετικής βιβλιογραφίας στο λήμμα «Nea Mone» των A. Cutler–A. Kazhdan στο ODB, τομ. 2, σ. 1447. Στην χρησιμοποιηθείσα βιβλιογραφία της μονογραφίας της Σταυρούλας Δ. Χονδρίδου δεν συμπεριλαμβάνονται και οι πολύτιμες πλέον ιστορικο-γεωγραφικές μελέτες της εξαίρετης βιεννέζικης επιστημονικής σειράς Tabula Imperii Byzantini, καθώς και οι σημαντικές δημοσιεύσεις των Viada A. Arutjunova-Fidanjan και K. N. Yuzbashian, ειδικά για τις αρμενο-βυζαντινές σχέσεις και την διοικητική οργάνωση των αρμενικών περιοχών μετά την σταδιακή προσάρτησή τους στην αυτοκρατορία από τους αυτοκράτορες Βασίλειο Βουλγαροκτόνο, Κωνσταντίνο Μονομάχο και Κωνσταντίνο Δούκα. Πέραν αυτών, η πολύ σημαντική μελέτη του E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae 3), Bruxelles 1935, απλώς παρατίθεται σε μία γενική παραπομπή του βιβλίου (σ. 389, σημ. 109) ενώ εκείνη της Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über byzantinische Herrschaft in Suditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Wiesbaden 1967, χρησιμοποιείται μόνο σε μια περίπτωση (σ. 420, σημ. 242) και δεν τίθεται στην γενική βιβλιογραφία. Σχετικά με το πολυσυζητημένο αλλά ακόμη αμφιλεγόμενο εκκλησιαστικό Σχίσμα του 1054, η συγγραφέας παραθέτει μια περιορισμένη βιβλιογραφία (σ. 414, σημ. 19)· ουσιαστικά όμως χρησιμοποιεί μόνο την κλασική μεν αλλά παλαιά πλέον μελέτη του S. Runciman, *The Eastern Schism. A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries*, Oxford 1955. Αγνοούνται οι σχετικές δημοσιεύσεις των M. Kaplan, Δ. Πλακαλή, H. Smith, E. Pertucci, A. D. Papanikolaou, A. Nichols, D. M. Nicol, A. Lidov, P. Lemerle, Γ. Κρέμου, M. Jugie, A. Flishe κ.ά.

29. W. Ohnsorge, *Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinischen-abendändischen Beziehungen und des Kaisertums*, Darmstadt 1958, σ. 316-332. H Krijnie N. Ciggaar, *Western Travellers to Constantinople. The West and Byzantium 962-1204*, Leiden - New York - Köln 1996, σ. 221, αναφέρει σχετικά με την τύχη της επιστολής καθαυτής: «*The gold melted down to make a gold or gilded chalice and the purple colored letter, with gold exotic lettering (sic), served as an altar cloth*».

του Κωνσταντίνου Μονομάχου στις περιοχές του βορειοανατολικού μικρασιατικού συνόρου[30]. Η συγκεκριμένη παράλειψη καθίσταται ακόμη πιο σημαντική, αν αναλογισθεί κανείς ότι η ανωτέρω δημοσίευση της Γρηγορίου-Ιωαννίδου αποτελούσε την μοναδική, εξ όσων τουλάχιστον γνωρίζουμε, αυτοτελή μελέτη που ήταν αφιερωμένη αποκλειστικά στον Μονομάχο μέχρι την έκδοση του βιβλίου της Σταυρούλας Δ. Χονδρίδου!

Η παλαιότερη έρευνα είχε ερμηνεύσει με πολλούς διαφορετικούς τρόπους τα ανωτέρω μέτρα του Μονομάχου σχετικά με τον «ιβηρικό» στρατό[31]. Σύμφωνα με την εξειδικευμένη μελέτη της Μάρθας Γρηγορίου-Ιωαννίδου, ο αυτοκράτορας στόχευε στην «*ενίσχυση των μέσων ανάσχεσης στα ευπρόσβλητα στις επιθέσεις σημεία των Ιβηρικών συνόρων*» και στην «*συγκρότηση επίσης εμπειροπόλεμου επαγγελματικού στρατού κρούσης*», ο οποίος θα ήταν πιο αποτελεσματικός και εν δυνάμει πιστός στο στέμμα σε σύγκριση με τον παλαιό «ιβηρικό»[32]. Η ίδια συγγραφέας διαχωρίζει τα γεγονότα που περιγράφουν στα έργα τους οι ιστοριογράφοι Μιχαήλ Ατταλειάτης και Κεκαυμένος από εκείνα που αφηγούνται οι Ιωάννης Σκυλίτζης και Ιωάννης Ζωναράς. Κατά την Γρηγορίου-Ιωαννίδου, οι πρώτοι αναφέρονται όχι σε επιβολή μέτρου χρηματικής εξαγοράς της στρατιωτικής υπηρεσίας, αλλά σε προσπάθεια επιβολής του βυζαντινού συστήματος φορολογίας και στρατολογίας στις νεοαποκτηθείσες γεωγραφικές περιοχές. Οι στρατιώτες ωστόσο του Ανίου και της Μεγάλης Αρμενίας αυτομόλησαν κατόπιν στην σελτζουκική πλευρά, για να αποφύγουν την χειροτέρευση των όρων υπηρεσίας τους. Κατά συνέπεια, οι μονάδες που οι ίδιοι επάνδρωναν αυτοδιαλύθηκαν, δεν αποστρατεύθηκαν από το κέντρο. Τα συγκεκριμένα γεγονότα έλαβαν χώρα μετά το 1045 και πριν από το 1048[33]. Οι Σκυλίτζης

30. Βλ. *ανωτ.* σημ. 2.

31. Οι ερμηνείες που είχαν δοθεί ήταν οι εξής: α) αντικατάσταση (μετατροπή) της στρατιωτικής υποχρέωσης και υπηρεσίας των κατοίκων της Ιβηρίας με υποχρέωση φορολογική· β) φορολογοποίηση (fiscalisation) της στρατιωτικής υποχρέωσης και υπηρεσίας και παράλληλη απαλλαγή των κρατικών γαιών από τα βάρη της συντήρησης των στρατιωτών· γ) εξαγορά («εξαργυρισμός») της στρατιωτικής υποχρέωσης και θητείας· δ) αντικατάσταση της φορολογίας σε είδος για τις ανάγκες του στρατεύματος με φορολογία σε χρήμα· ε) ανάκληση του δικαιώματος χρήσης δημόσιων γαιών· στ) διακοπή της καταβολής των μισθών του συνοριακού στρατού· ζ) κατάργηση των φοροαπαλλαγών για τους στρατιώτες που υπηρετούσαν στα σύνορα. Η Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 51 κ.ε., συγκεντρώνει στην μελέτη της τις διατυπωθείσες απόψεις και δίνει τις σχετικές παραπομπές.

32. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 123.

33. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 119.

και Ζωναράς από την άλλη παρουσιάζουν, σύμφωνα πάντα με την ίδια ερευνήτρια, την απόφαση της διάλυσης του «ιβηρικού» στρατεύματος ως μέτρο «εξαργυρισμού» (εξαγοράς) της στρατιωτικής υπηρεσίας στην περιοχή. Κατά τους ανωτέρω ιστοριογράφους υποτίθεται ότι το συγκεκριμένο μέτρο τέθηκε σε εφαρμογή από τον Μονομάχο για την εξασφάλιση χρηματικών πόρων για την ανέγερση της μονής του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων[34]. Σύμφωνα με την Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου ωστόσο επρόκειτο για «ενσυνείδητο μέτρο» που εφαρμόσθηκε στην νέα στρατιωτική-διοικητική περιφέρεια Ανίου και Ιβηρίας και θα πρέπει να ερμηνευθεί ως προσπάθεια ενίσχυσης της άμυνας των συγκεκριμένων απομακρυσμένων περιοχών με μόνιμες και επαγγελματικές δυνάμεις. Η ίδια ερευνήτρια τοποθετεί χρονολογικά τις σχετικές μαρτυρίες των πηγών μετά το 1049 και πριν από το 1052[35].

Η Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου εξετάζει το συγκεκριμένο θέμα σε ένα κεφάλαιο της μελέτης της που αναφέρεται στην κατάργηση του *θεματικού* στρατού και της *στρατείας*[36]. Η συγγραφέας δεν προβαίνει σε κάποιον διαχωρισμό των αναφερομένων των ιστοριογράφων της εποχής, όπως η Γρηγορίου-Ιωαννίδου· αναφέρει απλώς ότι οι Βυζαντινοί συγγραφείς έβλεπαν τα συγκεκριμένα γεγονότα υπό διαφορετική οπτική γωνία[37]. Η βασική της συνεισφορά στην έρευνα του θέματος έγκειται στο ότι χρησιμοποιεί τις σχετικές μαρτυρίες του Ματθαίου Εδέσσης[38] και κυρίως ενός πανηγυρικού *Λόγου* του Μιχαήλ Ψελλού προς τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, ο οποίος αναφέρεται στους «*περί την Μεγάλην Αρμενίαν φόρους εισπραττομένους*»[39]. Οι συγκεκριμένες αναφορές είναι βέβαια σχετικά περιορισμένης αξίας, σε σύγκριση με τις πλουσιότερες αναφορές των υπόλοιπων Βυζαντινών ιστοριογράφων της εποχής, αλλά χρησιμοποιούνται από την Χονδρίδου για τον χρονικό προσδιορισμό των μέτρων (εξαγορά της θητείας) πριν από τον Μάρτιο του 1052 και ίσως πριν από τον Μάρτιο του 1051[40].

34. Για σχετικές παραπομπές στα έργα των συγκεκριμένων ιστοριογράφων βλ. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 117, 124.

35. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 118-119.

36. Το συγκεκριμένο υποκεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Η διάλυση του ιβηρικού στρατού». Βλ. σχετικά Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 275-279.

37. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 279.

38. Σύμφωνα με την Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 277, η επεξεργασία των πληροφοριών του Ματθαίου Εδέσσης τοποθετεί ουσιαστικά την διάλυση των ιβηρικών στρατευμάτων μετά τον Μάρτιο του 1049 και μέχρι τον Μάρτιο του 1050 ή λίγο αργότερα.

39. Μιχαήλ Ψελλός, *Λόγος προς τον βασιλέα κύριν Κωνσταντίνον Μονομάχον*, έκδ. G.T. Dennis, *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, Stutgardiae et Lipsiae 1994, σ. 85.126-86.127. Ο G.T. Dennis, σ. 80, πιθανολογεί ότι ο *Λόγος* εκφωνήθηκε κάπου ανάμεσα στο 1048-1050. Κατά την Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 57, ο Μιχαήλ Ψελλός δεν αναφέρεται καθόλου στα συγκεκριμένα μέτρα του Μονομάχου. Ο Ψελλός δεν κάνει πράγματι καμία σχετική νύξη στην ευρύτερη «Χρονογραφία» του.

Κλείνοντας την συγκεκριμένη παρουσίαση θα πρέπει να αναφέρουμε ότι το βιβλίο της Σταυρούλας Δ. Χονδρίδου αποτελεί προφανώς καρπό πολύχρονης και πολύμοχθης έρευνας και, παρά τις όποιες κατανοητές ελλείψεις του, παρέχει πλέον στον οποιοδήποτε ενδιαφερόμενο ένα βασικό έργο αναφοράς για τον Κωνσταντίνο Μονομάχο και την εποχή του. Η έκδοσή του έρχεται να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην υπάρχουσα βιβλιογραφία και δημιουργεί τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις για περαιτέρω έρευνα αυτής της σημαντικής, για την μετέπειτα πορεία του Βυζαντίου, ιστορικής περιόδου.

Γεώργιος Α. Λεβενιώτης

*

40. Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 276-277.

Sergei Karpov, *Srednevekovji Pont (=Ο μεσαιωνικός Πόντος)*, Lewiston-Queenston-Lampeter: The Edwin Mellen Press, 2001, σ. 461.

Στο πλαίσιο της επιστημονικής σειράς "Rossiiskie issledovanija po mirovoi istorii i kulture" (=Ρωσσικές μελέτες για την παγκόσμια ιστορία και πολιτισμό), αρ. 15, κυκλοφόρησε η σημαντική αυτή επανέκδοση 17 μελετών του συγγραφέα (στη ρωσσική γλώσσα) με βιβλιογραφικές και άλλες προσθήκες. Ο Σέργιος Κάρποφ (Stavropol, 1948), απόγονος πανεπιστημιακών γονέων, είναι τακτικός καθηγητής Μεσαιωνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Λομονόσοφ της Μόσχας από το 1988, με ιδιαίτερα σημαντικές έρευνες στα κρατικά αρχεία και τις βιβλιοθήκες της Ιταλίας. Θεωρείται ένας από τους πλέον καταξιωμένους διεθνώς Ρώσσους βυζαντινολόγους, με τομείς ειδίκευσης τις σχέσεις της Αυτοκρατορίας των Μεγαλοκομνηνών της Τραπεζούντας με τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη (ιδιαίτερα τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες της Βενετίας και της Γένοβας), καθώς και το ιταλικό εμπόριο στις νότιες ακτές του Εύξεινου Πόντου (Μαύρης Θάλασσας) κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς αιώνες (13ο, 14ο και 15ο).

Από την πλούσια εργογραφία του που πλησιάζει τους 200 τίτλους (βλ. ευρεία επιλογή στους Α. Σαββίδη-Στ.Λαμπάκη, *Γενική βιβλιογραφία περί του βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας*, Αθήνα, Δόμος, 1992, σ. 14, 121-122 και τα συμπληρώματα στο *Αρχείον Πόντου/ ΑΠ* 45 [1994], σ. 83-84, 47 [1996-97], σ. 347, 48 [1998-99], σ. 239 και 49 [2002], σ. 150), σημειώνουμε τη διδακτορική του διατριβή περί των επαφών της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας με τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη κατά τους 13ο-15ο αιώνες (ρωσσικά, Μόσχα 1981, πρβλ. βιβλιοκρισία του A. Kazhdan, *Byzantinische Zeitschrift* 76 [1983], σ. 365-366, αγγλικά), που επανεκδόθηκε αναθεωρημένη, επικεντρωνόμενη στις πολιτικές, διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις της Αυτοκρατορίας με τις Βενετία, Γένουα και Ρώμη το 1204-1461, σε ιταλική μετάφραση (Ρώμη 1986, πρβλ. βιβλιοκρισία Ο. Λαμψίδης, *ΑΠ* 41 [1987], σ. 419-424 και παρουσίαση Α. Σαββίδης, *Βυζαντινός Δόμος* 2 [1988], σ. 278 –ετοιμάζεται και ελληνική έκδοση του έργου από τις εκδόσεις Ηρόδοτος, στην Αθήνα), καθώς και τη διατριβή του επί υφηγεσία για τα προβλήματα εμπορίου των ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών στις νότιες ακτές της Μαύρης Θάλασσας κατά τους 13ο-15ο αιώνες (ρωσσικά, Παν/μιο Μόσχας 1990, πρβλ. παρουσίαση Α. Σαββίδης, *Βυζαντιακά* 12 [1992], σ. 388-389).

Η παρούσα συλλογή περιλαμβάνει τις εξής μελέτες-κεφάλαια: 1) Επισκόπηση ιστορίας του Πόντου από την αρχαιότητα ως την ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας (σ. 5-83), 2) Η ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, 1204-1215 (σ. 85-125), 3) Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και το Βυζάντιο (σ. 127-178), 4) Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και τα ρωσσικά πριγκιπάτα (σ. 179-194), 5) Ο πολιτισμός στην Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας (σ. 195-251), 6) Το ιταλικό εμπόριο στην Τραπεζούντα και η επίδρασή του στην οικονομική εξέλιξη της υστεροβυζαντινής πόλης (σ. 253-262), 7) Φορολογία του ιταλικού εμπορίου και το μέγεθος κυκλοφορίας των αγαθών στις πόλεις της νότιας και νοτιοανατολικής Μαύρης Θάλασσας, 14ος-15ος αι. (σ. 263-273), 8) Περί των εμπορικών προνομίων των πολιτών των ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών στην Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας (σ. 275-288), 9) Η σύγκρουση Βενετίας-Τραπεζούντας το 1374-1376 και μια άγνωστη συνθήκη ειρήνης του 1376 (σ. 289-302), 10) Ο Γκουιράρντο ντι Σαν Ντονάτο, ένας Γενουάτης νοτάριος στην Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας (σ. 303-308), 11) Μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Η κρίση του 14ου αι., μια καμπή υποβαθμισμένη; (σ. 309-326), 12) Η περιοχή της Μαύρης Θάλασσας κατά το 15ο αι. με βάση τα έγγραφα Diversorum, Filze των Μυστικών Αρχείων της Γένουας (σ. 327-341), 13) Περί των απαρχών της Τάνας (σ. 343-362), 14) Από την Τάνα στο Ουργκέντζ. Οι δύσκολες αυτές οδοί του μεσαίωνα (σ. 363-371), 15) Η πολιτική κατάσταση και η εθνική σύνθεση του πληθυσμού των εμπορικών σταθμών της ιταλικής Μαύρης Θάλασσας στους 14ο-15ο αι. (σ. 373-380), 16) Νέα στοιχεία για την ορθόδοξη ενορία του Αζόφ στους 14ο-14ο αι. (σ. 381-396) και 17) Έγγραφα για την ιστορία της βενετικής Τάνας στο 2ο μισό του 14ου αι. (σ. 397-426). Επιτάσσεται αγγλική περίληψη των περιεχομένων του τόμου, που αποτελεί πραγματική συμβολή αφού συγκεντρώνονται εδώ πολύτιμα στοιχεία τα οποία έπρεπε ο ερευνητής να αναζητήσει στις αρχικές εκδόσεις είτε στο γνωστό ρωσσικό περιοδικό *Vizantijskij Vremennik*, είτε σε άλλους δυσεύρετους ρωσσικούς σύμμεικτους τόμους. Τονίζουμε δε ότι η βιβλιογραφική επάρκεια του γλωσσομαθέστατου συγγραφέα προσδίδει πρόσθετο κύρος στα συμπεράσματά του. Τέλος, αποτελεί γεγονός συμβολικό της άρσης των γλωσσικών εμποδίων στο σημερινό κόσμο, το ότι το βιβλίο αυτό (γραμμένο αποκλειστικά στη ρωσσική γλώσσα) εκδόθηκε με τόπους έκδοσης τρεις πόλεις στις Η.Π.Α., τον Καναδά και την Ουαλία!

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

Στέλιος Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό δοκίμιο* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Μονογραφίες, 5), Αθήνα 2004, σ. 259.

Μεθοδική και καλογραμμένη μονογραφία για τον «μεγαλύτερο Βυζαντινό πολυίστορα του 13ου αι.» κατά τον Κάρολο Κρουμπάχερ (Ιστορία βυζαντινής *λογοτεχνίας*, Α΄, ανατύπ. Αθήνα, Γρηγοριάδης, 1974, σ. 584), που εδώ και πολλές δεκαετίες έλειπε από τη βυζαντινολογική βιβλιογραφία. Πράγματι, ο Παχυμέρης (Νίκαια Βιθυνίας 1242 – Κωνσταντινούπολη c. 1310), που μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 εγκαταστάθηκε στη βυζαντινή πρωτεύουσα, όπου μαθήτευσε κοντά σε κορυφαίες πνευματικές προσωπικότητες της εποχής (Νικηφόρο Βλεμμύδη και Γεώργιο Ακροπολίτη), γενόμενος σταδιακά μια από τις σημαντικότερες μορφές στις κρατικές και πνευματικές υποθέσεις της αναβιωμένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας των Παλαιολόγων, αποτελεί μια από τις βασικότερες ιστοριογραφικές πηγές της υστεροβυζαντινής περιόδου. Το γνωστότερο έργο του, με τίτλο «*Συγγραφικαί ιστορίαι*», είναι πηγή αναντικατάστατη για την εποχή από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (1261, με ορισμένες αναδρομές στα τελευταία χρόνια της δυναστείας των Λασκαριδών της Νίκαιας από το 1255) ως το έτος 1308, αποτελώντας παράλληλα μνημείο απαράμιλλο για τη μελέτη της προσωπογραφίας της εποχής των βασιλειών των δύο πρώτων Παλαιολόγων ηγεμόνων, Μιχαήλ Η΄(1259/ 61-1282) και Ανδρόνικου Β΄(1282-1328), καθώς και πρωταρχική πηγή για το μεγάλο εκκλησιαστικό πρόβλημα της εποχής, εκείνο της ένωσης των Εκκλησιών κατά την εποχή της συνόδου της Λυών (1274) –πρόβλημα στο οποίο ο ίδιος ο Παχυμέρης κράτησε ενθενωτική στάση.

Ο Παχυμέρης δεν είχε ως σήμερα τη δική του συνθετική μονογραφία όπως άλλοι σύγχρονοι και μεταγενέστεροί του υστεροβυζαντινοί λόγιοι (Νικηφόρος Χούμνος, Θεόδωρος Μετοχίτης, Θωμάς Μάγιστρος, Γεώργιος/ Γρηγόριος Β΄Κύπριος, Νικηφόρος Γρηγοράς, Νικόλαος Καβάσιλας κ.ά.), αν και το ιστοριογραφικό του κυρίως έργο, συνθεμένο (όπως τόσα άλλα της βυζαντινής γραμματείας) κατά τα πρότυπα της αρχαιοελληνικής ιστοριογραφίας, αποτελεί την εκτενέστερη και λεπτομερέστερη αφήγηση για το δεύτερο μισό του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα και έχει γίνει κατά την τελευταία εικοσιπενταετία αντικείμενο ειδικών επιστημονικών συμβολών του πρόσφατου εκδότη του, Albert Failler, στο περιοδικό *Revue des etudes byzantines* (βλ. εδώ σ. 237-238 για τις

σχετικές μνείες). Ο συγγραφέας της παρούσας μονογραφίας, ερευνητής βυζαντινής ιστορίας στο Ινστιτούτο (πρώην Κέντρο) Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στην Αθήνα (από το 1985), είναι ένας από τους εγκριτέστερους γνώστες των «*Συγγραφικών ιστοριών*» του Παχυμέρη (σε 13 βιβλία), τις οποίες έχει αποδελτιώσει στο πλαίσιο του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» του Ι.Β.Ε/ Ε.Ι.Ε. μέσα στα τελευταία χρόνια με βάση την πρόσφατη έκδοση (με γαλλική μετάφραση και σχόλια του Failler), που ολοκληρώθηκε σε 4 τόμους στο Παρίσι την περίοδο 1984-1999, με έναν 5ο τόμο γενικού ευρετηρίου (2000), στη γνωστή σειρά *Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB)*. Ο ίδιος ο Λαμπάκης έχει συνεισφέρει το 1987 και το 2000 δύο αξιόλογες ειδικές συμβολές σχετικές με το ιστοριογραφικό έργο του Παχυμέρη (εδώ στη σ. 234), καθώς και καλογραμμένο λήμμα για τον ιστοριογράφο στη *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία»* (τόμ. 43, Αθήνα 1987, σ. 200) –με την ευκαιρία αυτή, πρέπει να τονιστεί ότι σε γενικές γραμμές τα περί Παχυμέρη λήμματα σε γενικότερα εγκυκλοπαιδικά-λεξικογραφικά έργα δεν είναι αντάξια της σημασίας και του έργου του, πλην ορισμένων εξαιρέσεων (π.χ. το παλαιότερο του Στ. Κουρούση, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία/ ΘΗΕ* 19 [Αθήνα 1967], στήλες 238-239 και το νεότερο της Alice-Mary Talbot, *Oxford dictionary of Byzantium/ODB* [Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991], σ. 1550).

Η εξαιρετική αυτή νέα μονογραφία εκτείνεται σε επτά κύρια κεφάλαια (Το ιστορικό των ερευνών περί του Παχυμέρη/ Τα βιογραφικά-σύνθεση των δεδομένων/ Το ιστοριογραφικό έργο/ Τα ρητορικά κείμενα/ Τα φιλοσοφικά και τα θεολογικά κείμενα/ Τα έμμετρα κείμενα/ Η Τετράβιβλος ή Σύνταγμα των τεσσάρων μαθημάτων), που αναλύουν ενδελεχώς, με επαρκή κάλυψη της διεθνούς βιβλιογραφίας (βλ. εδώ στις σ. 233-243), ποικίλες πτυχές του πολυδιάστατου έργου του πολυμαθούς αυτού υστεροβυζαντινού λογίου, που αναμφίβολα συγκαταλέγεται στους κορυφαίους όλων των βυζαντινών περιόδων. Ιδιαίτερα χρήσιμα είναι τα τμήματα όπου γίνεται λόγος για τη φιλολογική παράδοση των χειρογράφων των διαφόρων έργων του, ενώ πολύ καλή εντύπωση στον αναγνώστη της μονογραφίας δημιουργούν οι ζυγισμένες υποσημειώσεις της (επεξηγηματικές και παραπεμπτικές).

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

*

Anthony Luttrell, *The town of Rhodes, 1306-1356,* Ρόδος, έκδ. Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης, 2003, σ. 304.

Ένας εκ των κρυφαίων διεθνώς ερευνητών της ιστορίας των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου (1309/10-1522/23), γνωστών στους Μουσουλμάνους ως «Ισμπιταρίγυα» (βλ. R.S. Humphreys, "Dawiyya and Isbitariyya", *Encyclopaedia of Islam,* 2η έκδ., συμπληρ. τεύχ. 3-4 [1981], α. 204-206) είναι ο επιφανής Βρεταννός σταυροφορολόγος Άντονυ Λάτρελλ, που έχει συγκεντρώσει δεκάδες σημαντικών σχετικών του συμβολών στο πλαίσιο τεσσάρων τόμων συλλογής ανατυπώσεων, με τους τίτλους *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West,* 1291-1440 (Λονδίνο 1978), *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades,* 1291-1440 (Λονδίνο 1982), *The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean world* (Aldershot 1992) και *The Hospitaller state of Rhodes and its eastern provinces, 1306-1462* (Aldeshot 1999), έχοντας επίσης, μεταξύ άλλων, συμβάλει με ειδικό κεφάλαιο περί των στρατιωτικών ταγμάτων την περίοδο 1312-1798 στη συλλογική *Oxford illustrated History of the Crusades,* που επιμελήθηκε το 1995 ο καθηγητής Jonathan Riley-Smith (ανατύπ. 1997, σ. 326-364). Στις μελέτες αυτές ο συγγραφέας έχει αναδείξει πληθώρα πολύτιμων στοιχείων από τα αρχεία των Ιωαννιτών στη Μάλτα, έχοντας καθιερωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία (μαζί με τον Έλληνα πανεπιστημιακό καθηγητή του Α.Π.Θ. Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή) ως ο πλέον ειδικός μελετητής των πηγών και της ιστορίας των ιδιότυπων εκείνων «Ιπποτών του Νοσοκομείου».

Ο παρών τόμος υπό παρουσίαση (που ετοιμάζεται προσεχώς και σε ελληνική έκδοση) αποτελεί την πιο πρόσφατη συνθετική προσπάθεια του Λάτρελλ, με ενδελεχή παρουσίαση της ιστορίας της πόλης της Ρόδου κατά την πρώτη πεντηκονταετία της Ιπποτοκρατίας, βάσει αλλεπάλληλων ερευνών που ξεκίνησαν το 1958. Εδώ υιοθετείται ως εναρκτήριο χρονικό σημείο του έργου το έτος 1306, όταν άρχισε η ιπποτική πολιορκία της Ρόδου, που ολοκληρώθηκε όμως το 1309/10, όταν επίσημα ξεκινά η ιπποτική κυριαρχία της, που καταλύθηκε οριστικά από τους Οθωμανούς το 1522/ 23 (γενικά για την ιπποτική περίοδο στη Ρόδο βλ. τα συνοπτικά λήμματα "Johanniter" των J. Riley-Smith και G. Binding, *Lexikon des Mittelalters* V.3 [1990], στήλ. 613-616, "Hospitallers" της Alice-Mary Talbot, *Oxford dictionary of Byzantium,* Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 951-952, «Ιωαννίται ιππόται» του Δ. Κασαπίδη, στον Ν. Νικολούδη, *Λεξικόν βυζαντινής* Πελοποννήσου, Αθήνα 1998, σ. 166-169 και "Hospitaller Knights of St. John" του P. Lock, *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition* 1, Λονδίνο-Σικάγο 2000, σ. 778-779, καθώς και το ειδικό κεφάλαιο «Η Ρόδος και οι Ιωαννίτες Ιππότες» στην πολύ πρόσφατη εκλαϊκευτική μονογραφία του Δ. Μπελέζου, *Η Λατινοκρατία στην Ελλάδα,* σειρά «Παγκόσμια Ιστορία», αρ. 4, Αθήνα, Περισκόπιο, 2004, σ. 101-119).

Τα έξι κύρια τμήματα του έργου (Προβλήματα και πηγές/ Ιστορική επισκόπηση/ Χρονολογικός πίνακας/ Επιλεγμένα κείμενα/ Έγγραφα των μαγίστρων των ετών 1347, 1248, 1351, 1358/ Τοπογραφικές και άλλες ύλες) αποτελούν πρωτότυπη συμβολή που συνδυάζει μελέτη ιστοριογραφικών πηγών με αρχαιολογικά, επιγραφικά, νομισματικά και άλλα τεκμήρια. Ιδιαίτερα ενισχύουν την έκδοση οι 52 επιλεγμένοι πίνακες (εικόνες-σχεδιαγράμματα) και οι 863 πλούσια τεκμηριωμένες υποσημειώσεις, έλλειψη όμως για την έκδοση αυτή αποτελεί η απουσία μιας συνολικής βιβλιογραφίας στο τέλος, όπου θα μπορούσε να αποτυπωθεί η συμβολή των ειδικών ερευνητών για την Ιπποτοκρατία της Ρόδου κατά τα τελευταία χρόνια, που έχουμε σημαντικές νέες συνθέσεις. Μεταξύ άλλων, του Nicholas Vatin (*L' Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, l' Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sieges de Rhodes,* 1480-1522, Λουβαίν-Παρίσι 1994– πρβλ. βιβλιοκρισία J. Riley-Smith, *Bulletin/ School of Oriental and African Studies* 61.1 [1998], σ. 147-148), του Ζαχαρία Τσιρπανλή (*Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών, Α΄ 1421-1453,* Ρόδος 1995- πρβλ. βιβλιοπαρουσίαση Α. Σαββίδης, Βυζαντινός Δόμος 8-9 [Αθήνα 1995-97, έκδ. 1998], σ. 260-261 και *Στη Ρόδο του 16ου-17ου αιώνα. Από τους Ιωαννίτες Ιππότες στους Οθωμανούς Τούρκους,* Ρόδος 2002– πρβλ. παρουσίαση Ν. Νικολούδης, *Ιστορικά Θέματα* 18 [Μάιος 2003], σ. 126-128), της Helen Nicholson (*The Knights Hospitaller,* Woodbridge, Suffolk 2001– βιβλιοκρισία A. Savvides, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 2.2 [Ρόδος 2002], σ. 83-86, αγγλικά) και του Jürgen Sarnowsky (*Macht und Herrschaft im Johanniterorden des 15. Jahrhunderts: Verfassung und Verwaltung der Johanniter auf Rhodos,* 1421-1522, Μύνστερ 2001- βιβλιοκρισία του A. Forey, *English Historical Review* 117, τεύχ. 473 [Σεπτ. 2002], σ. 971-972 και αναλυτική παρουσίαση της Αλεξάνδρας Στεφανίδου, *Βυζαντινός Δόμος* 14 [2004]). Αντίστοιχα, πριν από μια δεκαετία κυκλοφόρησε και ειδική μονογραφία για τη συνέχεια της ιστορίας των Ιωαννιτών στη Μάλτα κατά την περίοδο 1530-1798, περίοδο με την οποία συνδέεται η διατήρηση και οργάνωση των σπουδαίων αρχείων των Ιπποτών, από τα οποία μαθαίνουμε όλες εκείνες τις πολύτιμες πληροφορίες και για την προηγούμενη, ροδιακή τους περίοδο (Η.

Sire, *The Knights of Malta*, New Haven-Λονδίνο 1994– βιβλιοκρισία του J. Boulton, *Speculum* 71.4 [1996], σ. 1022-1024).

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

*

Κάρολος Ντηλ (Charles Diehl), *Πορτραίτα Βυζαντινών – Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, μετάφρ. Α. Εμμανουήλ, Αθήνα, Ωκεανίδα, 2003, σ. 381+404.

Έργο ιδιαίτερα εγκωμιασμένο στη διεθνή βιβλιογραφία, οι «*Βυζαντινές μορφές*» του Ντηλ (το 2004 συμπληρώθηκαν εξήντα χρόνια από το θάνατό του) παρουσιάζονται, εκατό περίπου χρόνια μετά την αρχική τους γαλλική έκδοση, σε νέα ελληνική μετάφραση, μετά από εκείνη που πραγματοποίησε το 1969 η Στέλλα Βουρδουμπά (Αθήνα, εκδ. Μπεργαδής), που μάλιστα επανεκδόθηκε το 1995 (Αθήνα, εκδ. Δελφοί) (πρβλ. βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη, *Βυζαντιακά* 17 [1997], σ. 550). Η ιδιαιτερότητα της νέας ελληνικής μετάφρασης έγκειται στο ότι εδώ το έργο εκδίδεται σε δύο ξεχωριστούς τόμους με νέους τίτλους, χωρίς μάλιστα να καταφαίνεται σε κάποιο προλογικό ή επιλογικό σημείωμα ότι πρόκειται για τις "*Figures byzantines*". Ο εν γένει τρόπος παρουσίασης του έργου (στο πλαίσιο της σειράς «κυκεών», αρ. 12, την οποία διευθύνει ο λογοτέχνης Τάκης Θεοδωρόπουλος), δείχνει εναργώς ότι το κλασικό αυτό έργο του Ντηλ αντιμετωπίζεται μάλλον ως έργο λογοτεχνίας, παρά ιστοριογραφίας. Απουσιάζει, για παράδειγμα, μια επιμελημένη εισαγωγή με βιο-εργογραφικά στοιχεία για τον Ντηλ και το έργο του (πρβλ. Α. Σαββίδης, «Σαρλ Ντηλ, ο γλαφυρός συγγραφέας των βυζαντινών μορφών», *Ιστορικά Θέματα*, 2004), καθώς και κάποιες επεξηγηματικές ή παραπεμπτικές σημειώσεις ως προς αρκετά σημεία του κειμένου, για τα οποία η βυζαντινολογική βιβλιογραφία των τελευταίων δεκαετιών (ιδιαίτερα οι βυζαντινολογικές προσωπογραφικές μελέτες) έχει συμβάλει σημαντικά. Δεν υπάρχει επίσης έστω και κάποια ενδεικτική βιβλιογραφική ενημέρωση της νέας αυτής ελληνικής έκδοσης.

Ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει τα κεφάλαια Α΄ - ΙΒ΄ (Η ζωή μιας Βυζαντινής αυτοκράτειρας/ Αθηναΐς/ Θεοδώρα/ Η αυτοκράτειρα Ειρήνη/ Μια Βυζαντινή αστή τον 8ο αι./ Η όλβιος Θεοδώρα/ Οι μυθιστορηματικές περιπέτειες του Βασίλειου του Μακεδόνα/ Οι τέσσερις γάμοι του αυτοκράτορα Λέοντα του Σοφού/ Θεοφανώ/ Ζωή η Πορφυρογέννητη/ Μια αστική οικογένεια στο Βυζάντιο τον 11ο αι./ Άννα Δαλασσηνή –μια οικογένεια της βυζαντινής αριστοκρατίας τον 11ο αι.) και ο δεύτερος τόμος τα κεφάλαια Α΄-ΙΑ΄ (δηλ. τα κεφάλαια ΙΓ΄-ΚΓ΄ της πρωτότυπης έκδοσης) (Το Βυζάντιο και η Δύση στην εποχή των Σταυροφοριών/ Άννα Κομνηνή/ Η αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκα/ Οι μυθιστορηματικές περιπέτειες του Ανδρόνικου Κομνηνού/ Ένας αυλικός ποιητής στον αιώνα των Κομνηνών/ Πριγκίπισσες της Δύσης στην Αυλή των Κομνηνών/ Η Κωνσταντία του Χοχενστάουφεν, αυτοκράτειρα της Νίκαιας/ Πριγκίπισσες της Δύσης στην Αυλή των Παλαιολόγων/ Το μυθιστόρημα του Διγενή Ακρίτα/ Δύο βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα). Η έκδοση είναι εξαιρετικά καλαίσθητη (χαρακτηριστικό γνώρισμα των εκδόσεων «Ωκεανίδα»), ο αναγνώστης του έργου όμως δεν μπορεί να αποφύγει να αναρωτηθεί τι χρειαζόταν μια νέα ελληνική μετάφραση ενός έργου γνωστού και πολυδιαβασμένου ήδη από άλλη ελληνική μετάφραση, την ίδια στιγμή που άλλα πολύ σημαντικά έργα της διεθνούς βυζαντινολογίας παραμένουν σχετικά άγνωστα στον μη γλωσσομαθή Έλληνα φιλίστορα αναγνώστη.

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

*

Piers Paul Read, *Οι Ναΐτες Ιππότες*, μετάφραση Γ. Κουσουνέλος, Αθήνα, Ενάλιος, 2003, σ. 551.

Σημαντικό κεφάλαιο της μεσαιωνικής δυτικής ιστορίας αποτελούν τα μοναχικά στρατιωτικά τάγματα που συνδέονται άμεσα με την εποχή των πρώτων Σταυροφοριών, από τα τέλη του 11ου/ αρχές του 12ου αι. (βλ. λήμμα "Ritterorden" του R. Hiestand, *Lexikon des Mittelalters/ LM* VII.4 [1994], στήλ. 878-879).

Με επιμέλεια της Ελένης Κεκροπούλου κυκλοφόρησε πρόσφατα η ελληνική μετάφραση της μονογραφίας περί Ναΐτών του P.P. Read, ιστορικού-καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, που πρωτοεκδόθηκε στα αγγλικά το 1999. Ως ιστορικό θέμα οι Ναΐτες (λατινικά Templares/ Templarii), στρατιωτικοί-μοναχοί του ιεροσολυμιτικού Ναού του Σολομώντος (βλ. J. Emgemann, "Tempel v. Jerusalem", *LM* VIII.3 [1996], στήλ. 532-533), γνωστοί στους Μουσουλμάνους συγγραφείς ως «Νταουίγυα» (βλ. R.S. Humphreys, "Dawiyya and Isbitariyya",

Encyclopaedia of Islam, 2η έκδ., συμπληρ. τεύχ. 3-4 [1981], σ. 204-206) δεν είναι εντελώς άγνωστοι στον Έλληνα φιλίστορα αναγνώστη, αφού μάλιστα μνημονεύονται και ως τιμαριούχοι «φεούδων» στον ελλαδικό χώρο της πρώιμης Λατινοκρατίας (βλ. σχετικά Δ. Κασαπίδης, «Ναΐται ιππόται», στον Ν. Νικολούδη, *Λεξικόν βυζαντινής Πελοποννήσου*, Αθήνα 1998, σ. 302-305 με τη βιβλιογραφία). Πρόσφατα μάλιστα καταγράφεται και εκλαϊκευτικό άρθρο για την εν γένει ιστορία του Τάγματος από την ίδρυσή του την περίοδο μεταξύ 1099 και 1119 ως την οριστική του εξουδετέρωση από τον δυναμικό Γάλλο βασιλιά Φίλιππο τον Ωραίο με τη συνέργεια του πάπα Κλήμη Ε΄ την περίοδο μεταξύ 1304-1307 και 1312 (Δ. Μπελέζος, «Το Τάγμα των Ναΐτών. Ιππότες μοναχοί στην υπηρεσία των Σταυροφοριών», *Στρατιωτική Ιστορία* 82 [Ιούν. 2003], σ. 54-63) –γεγονός που επιβεβαιώνει το σχετικό ενδιαφέρον του ελληνικού αναγνωστικού κοινού σχετικά με τα στρατιωτικο-μοναχικά τάγματα του ύστερου μεσαίωνα.

Αυτό όμως που έλειπε από την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία ήταν μια σχετική συνθετική μονογραφία περί Ναΐτών, όπως η εδώ παρουσιαζόμενη. Παρά το γεγονός ότι υπάγεται στη σειρά «Ιστορικό μυθιστόρημα» των αθηναϊκών εκδόσεων Ενάλιος, στην ουσία πρόκειται περί επιστημονικής μονογραφίας, όπου καταβάλλεται μεθοδική προσπάθεια να διαχωριστεί η ιστοριογραφική τεκμηρίωση από το χώρο της φαντασίας που προβλήθηκε ιδιαίτερα διαμέσου της λογοτεχνίας (βλ. πρόσφατα και τη συνοπτική αφήγηση της ιστορίας των Ναΐτών και των Τευτόνων ιπποτών από τον Alan Forey στη συλλογική *Oxford illustrated History of the Crusades*, που επιμελήθηκε ο Jonathan Riley-Smith το 1995 [ανατύπ. 1997, σ. 184-216], πρβλ. το ευσύνοπτο λήμμα "Templer" του A. Demurger, *LM* VIII.3 [1996], στήλ. 534-537 με τη βιβλιογρ.).

Το βιβλίο, βασισμένο στις πρωτότυπες πηγές αλλά και στα πορίσματα των ερευνών αρκετών σύγχρονων μελετητών του Ναΐτικού Τάγματος (μεταξύ άλλων, των Malcolm Barber, Alan Forey, Stephen Howarth, Keith Laidler, Michel Lamy, Marin Melville, Helen Nicholson, Peter Partner, J. Upton-Ward) χωρίζεται σε τρία κύρια μέρη (Ο Ναός/ Οι ιππότες του Ναού/ Η πτώση των Ναΐτών), που με τη σειρά τους χωρίζονται σε 17 συνολικά κεφάλαια. Επιτάσσονται επιλογικό κεφάλαιο, ένα παράρτημα για τις νεότερες Σταυροφορίες, πίνακα των μεγάλων μαγίστρων του Ναού (σ. 520), βιβλιογραφία πηγών-βοηθημάτων (σ. 521-525, με ορισμένες τυπογραφικές ανακολουθίες στη σειρά των βιβλιογραφικών λημμάτων), το τμήμα των σημειώσεων-παραπομπών (σ. 527-542, όπου προφανώς για λόγους τυπογραφικής ευκολίας μεταφράζονται όλοι οι τίτλοι των ξενογλώσσων δημοσιευμάτων στα ελληνικά) και το γενικό ευρετήριο. Επτά

καλοσχεδιασμένοι χάρτες διευκολύνουν σημαντικά την ανάγνωση. Κρατάμε από τον πρόλογο τα λεγόμενα του συγγραφέα, που δίνουν ανάγλυφα την ταυτότητα των Ναΐτών: «Οι ιππότες του Ναού ήταν μια πολυεθνική δύναμη που είχε εμπλακεί στην υπεράσπιση του χριστιανικού ιδεώδους ως μιας παγκόσμιας τάξης πραγμάτων. Και η κληρονομιά που άφησαν σηματοδοτεί το οριακό σημείο όπου η επιδίωξη του κοινού καλού μέσα στον κόσμο της χριστιανοσύνης υποσκελίστηκε από τα συμφέροντα των εθνικών κρατών, μια διαδικασία που η παγκόσμια κοινότητα προσπαθεί τώρα να αντιστρέψει» (σ. 15-16).

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

*

Steven Runciman, *Οι Σικελικοί Εσπερινοί. Η ιστορία του μεσογειακού κόσμου στα τέλη του 13ου αιώνα*, μετάφραση Άννη Αργυροπούλου-Χίλτεμαν, Αθήνα, Γκοβόστης, χ.χ. [2003], σ. 307.

Οι «Σικελικοί Εσπερινοί» της 30ής Μαρτίου του 1282 μ.Χ., που αποτέλεσαν θέμα όπερας του μεγάλου Ιταλού μουσουργού Τζιουζέππε Βέρντι, το 1855, συνδέονται εμμέσως –πλην σαφώς– με την υστεροβυζαντινή ιστορία κατά τις πρώτες δεκαετίες της τελευταίας αυτοκρατορικής δυναστείας των Παλαιολόγων. Η μεγάλη απειλή για το Βυζάντιο που διαγραφόταν με την ευρεία σύμπηξη συμμαχιών που επιχείρησε (με τη σύμφωνη γνώμη του αντιβυζαντινού πάπα Μαρτίνου Δ΄) ο μεγάλος εχθρός της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, Κάρολος Α΄ ο Ανδηγαβός (1266-1285), ματαιώθηκε την τελευταία ώρα με την έντονη διπλωματική δραστηριότητα που ανέπτυξε ο ιδρυτής και αρχηγέτης της Παλαιολόγειας δυναστείας, Μιχαήλ Η΄, που προσεταιρίστηκε τους αντιπάλους του Ανδηγαβού και προκάλεσε την ανατροπή της ανδηγαβικής (γαλλικής) κυριαρχίας στη Σικελία, με τη γνωστή εξόντωση των γαλλικών φρουρών στο Παλέρμο και σε άλλες σικελικές πόλεις από τους δυσαρεστημένους από τη γαλλική φορολογία Σικελούς. Με τον τρόπο αυτόν ματαιώθηκε η ανάληψη μεγάλης δυτικής εκστρατείας κατά του Βυζαντίου, που πιθανόν να είχε καρποφορήσει και να ανέβαζε τον φιλόδοξο Κάρολο Α΄ στο θρόνο των καισάρων της Ανατολής (βλ. συνοπτικά για τα γεγονότα τα λήμματα "Sicilian Vespers" της Alice-Mary Talbot, *Oxford dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 1891 και "Sizilianische Vesper", *Lexikon des Mittelalters* VII.9 [1995], στήλ. 1948-1950). Για τα γεγονό-

τα που οδήγησαν στους «Σικελικούς Εσπερινούς» σημαντική επίσης είναι η γλαφυρή αφήγηση του επίσης πρόσφατα χαμένου Ντόναλντ Νίκολ [D. Nicol, 1923-2003], *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453*, μετάφρ. Στ. Κομνηνός, Αθήνα, Παπαδήμας, 1996 [ανατύπ. 2001], σ. 116-121 (για την έκδοση αυτή βλ. παρουσίαση του Α. Σαββίδη, *Βυζαντιακά* 17 [1997], σ. 557-558), όπως επίσης εκείνη του ιδίου, *Βυζάντιο και Βενετία. Μελέτη των διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων*, μετάφρ. Χριστίνα-Αντωνία Μουτσοπούλου, πρόλογος Ν. Νικολούδης, Αθήνα, Παπαδήμας, 2004, σ. 264-267 (για την πρωτότυπη αγγλική έκδοση της μονογραφίας αυτής του Νίκολ βλ. βιβλιοπαρουσίαση του Α. Σαββίδη, *Βυζαντιακά* 12 [1992], σ. 390-391).

Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία οι «Σικελικοί Εσπερινοί» ήταν γνωστοί ως την πρόσφατη ελληνική έκδοση της ειδικής μονογραφίας που παρουσιάζεται εδώ, κυρίως μέσα από την πραγμάτευση ειδικών κεφαλαίων σε γενικότερα εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας (το 1982, με τη συμπλήρωση 700 ετών από το γεγονός, κυκλοφόρησε στο εκλαϊκευτικό περιοδικό Ιστορία Εικονογραφημένη του Παπύρου, τεύχ. 168, σ. 64-73 το μεταφρασμένο άρθρο του Giuseppe Barigazzi, «Ποιος οργάνωσε τον Σικελικό Εσπερινό»). Τη μεγάλη αυτή επιχείρηση τοποθέτησε στον πυρήνα της θεματολογίας του ο πρόσφατα χαμένος Σερ Στήβεν Ράνσιμαν (1903-2000), αναλύοντας την περίπλοκη ιστορία των συμμαχιών, της ασταθούς διπλωματίας και των κατακλυσμιαίων εξελίξεων στην ιστορία της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα. Το παρόν βιβλίο αποτελεί ελληνική μετάφραση της γλαφυρής του μονογραφίας "*The Sicilian Vespers*", που κυκλοφόρησε από τις πανεπιστημιακές εκδόσεις του Καίμπριτζ, το 1958 (ανατύπ. 1982). Έκτοτε, το λαμπρό αυτό έργο θεωρείται θεμελιακό έργο για τα προαναφερόμενα γεγονότα και μόνο το 1984 κυκλοφόρησε υπό τη μορφή μονογραφίας ένα άλλο έργο για τους Σικελικούς Εσπερινούς, το οποίο όμως επικεντρώθηκε στην ενδελεχή παρουσίαση και σχολιασμό των σχετικών πρωτοτύπων κειμένων (Antonino Franchi, *I Vespri Siciliani e le relazioni tra Roma e Bisanzio*, Παλέρμο 1984 – πρβλ. βιβλιοκρισία του J. Barker, *Speculum* 61.3 [1986], σ. 651-653).

Η σημασία της ελληνικής έκδοσης των «*Σικελικών Εσπερινών*» τονίστηκε πρόσφατα στον αθηναϊκό ημερήσιο τύπο (άρθρο του Τάκη Θεοδωρόπουλου, «Ιστορία με γεύση από αίμα», *ΤΑ ΝΕΑ* 29-30 Νοεμβρ. 2003, όπου εσφαλμένα αναφέρεται ότι απομένει να μεταφραστεί στα ελληνικά και η τρίτομη σύνθεσή του για την ιστορία των Σταυροφοριών –κάτι που έχει ήδη γίνει μεταξύ 1977 και 1979 από τον Ν. Παπαρρόδου και τις εκδόσεις του Γενικού Επιτελείου

Στρατού/ Γ.Ε.Σ.). Πάντως, μια τεχνική ατέλεια που συναντάται και σε άλλες ελληνικές μεταφράσεις ξενόγλωσσων ιστορικών έργων συνεχίζεται εδώ, αφού στη βιβλιογραφία πηγών-βοηθημάτων (σ. 363-370) έχουμε απλή φωτοανατύπωση των αντίστοιχων σελίδων της αγγλικής πρωτότυπης έκδοσης (ανατύπ. 1982, σ. 331-338), όπου ορισμένα σχόλια και παρατηρήσεις παραμένουν στα αγγλικά! Επίσης, την απουσία κάποιας βιβλιογραφικής επιμέλειας αποδεικνύει η παράθεση ταυτόσημου του μικρού βιβλιογραφικού παραρτήματος στο τέλος των σημειώσεων (σ. 361 από τη σ. 330 της αγγλικής έκδοσης), χωρίς να προστίθεται κάποιος από τους νεότερους τίτλους (κυρίως η προαναφερόμενη μονογραφία του Franchi).

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

*

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (2004)

Η επιλογή του υλικού (στο οποίο περιλήφθηκαν και τα δημοσιεύματα του Ιανουαρίου/Φεβρουαρίου 2005) και η παρουσίασή του γίνεται με βάση τις ίδιες αρχές που εφαρμόστηκαν και στις επισκοπήσεις των προηγούμενων ετών.

Α΄. Τιμητικοί, συλλογικοί κ.λπ. τόμοι

Δεν είχε γίνει αμέσως γνωστό – γι' αυτό παρουσιάζεται η έκδοση με καθυστέρηση – ότι ο τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου (βλ. επισκόπηση έτους 2000 σ. 516) κυκλοφορήθηκε και σε αγγλική γλώσσα: «*Orthodoxy and Oecumene*. Gratitude volume in honour of Ecumenical Patriarch Bartholomaios I» (Athens, Harmos Publications 2001, ιθ΄+563 σελ. [ISBN 960-527-000-0]). Ιδού ο τίτλος της μοναδικής συμβολής που ενδιαφέρει την παρούσα επισκόπηση: SPYROS TROIANOS, «Encyclical Epistle of the Patriarch Athanasios I to the newly Consecrated Bishops» (383-396).

"Roman Law as Formative of Modern Legal Systems" είναι ο τίτλος του τόμου προς τιμήν του γνωστού Πολωνού ρωμαϊστή Wieslaw Litewski. Δυστυχώς το έργο κυκλοφορήθηκε στην Κρακοβία με χρονολογία 2003 (Jagiellonian University Press, [ISBN 83-233-1780-1 και 83-233-1781-X]) λίγες εβδομάδες μετά τον θάνατο του τιμωμένου. Η μοναδική ελληνική συμβολή είναι του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Le célibat épiscopal dans la "civitas augescens"» (τ. Β΄ σ. 185-195). Αναλύονται οι ιουστινιάνειες διατάξεις που οδήγησαν στην καθιέρωση της αγαμίας των επισκόπων.

Στη σειρά Études Balkaniques (Cahiers Pierre Belon) ο τόμος 10 (2003, κυκλ. 2004) έχει ως τίτλο «Le Droit romano-byzantin dans le Sud-Est européen» (Paris, De Boccard, 197 σελ. [ISBN 2-910860-10-8]). Εκτός από την εισαγωγή του ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑ (σ. 9-25), που είχε τη γενική επιμέλεια του τόμου, την επισκόπηση ενδιαφέρουν οι ακόλουθες ελληνικές συμβολές: EVANGELOS KARABELIAS, «La torture judiciaire dans le droit romano-byzantin» (σ. 47-63). Ο σ. αναλύει τη βυζαντινή νομοθεσία και νομολογία σε σχέση με την εμβάσανο ανάκριση, που συνδεόταν αναπόσπαστα με την κατάθεση μαρτύρων ορισμένων κατηγοριών. – EFI BASDRA, «L'institution de l'arbitrage dans le droit de l'ère post-byzantine – Le cas de l'île de Paxi» (σ. 65-91). Η σ. εξετάζει το νομικό πλαίσιο της εξωδικαστικής, δια διαιτησίας, επιλύσεως ιδιωτικών διαφορών, όπως αυτό διαμορφώνεται τόσο στα βυζαντινά νομικά κείμενα όσο και στα μεταβυζαντινά νομικά και νομοκανονικά συμπιλήματα. Τέλος, εντοπίζει την έρευνά

της στην πρακτική των Παξών, με βάση την έκδοση των νοταριακών εγγράφων του νησιού που είχε πραγματοποιήσει το 1958 ο Γεώργιος Πετρόπουλος. – ELEFTHERIA PAPAGIANNI, «*Constitutum debiti alieni* au XVIIe siècle. Une sentence du patriarche Kallinikos II» (σ. 93-105). Η σ. σχολιάζει απόφαση του πατριαρχικού δικαστηρίου με αντικείμενο την αναδοχή αλλοτρίου χρέους. – CONSTANTINOS G. PITSAKIS, «Les mariages mixtes dans la tradition juridique de l'Eglise grecque : de l'intransigeance canonique aux pratiques modernes» (σ. 107-145). Ο σ. προβαίνει σε σφαιρική παρουσίαση του προβλήματος των μεικτών γάμων τόσο ιστορικώς όσο και από πλευράς ισχύοντος δικαίου. – SPYROS N. TROIANOS, «L'attitude de la science et de la pratique envers le Droit byzantin dans la Grèce du XIXe siècle» (σ. 147-171). Παρουσιάζεται το ιστορικό της εισαγωγής, συμπεριλαμβανομένων και των αντιδράσεων, και της εφαρμογής του βυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Στα «Σύμμεικτα Γεωργίου Κουμάντου» (Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004, XVI+1122 σελ. [ISBN 960-15-1071-0]) περισσότερες μελέτες αφορούν στην ιστορία του Δικαίου, αλλά μία μόνο στο βυζαντινό δίκαιο: ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «... *της εκ των τοιούτων σπερμάτων μετέχειν αισχύνης*» (σ. 1043-1059). Αναλύεται η διάταξη 1.3.44(45) του ιουστινιάνειου Κώδικα με αντικείμενο τις συνέπειες για τη σύζυγο και τα τέκνα, αν κληρικός συνάψει γάμο μετά τη χειροτονία, και ερμηνεύεται σε συνδυασμό με τις Νεαρές 12, 74 και 89 του ίδιου αυτοκράτορα.

Η «Festschrift Rudolf Welser zum 65. Geburtstag» (Wien, Manzsche Verlags und Universitätsbuchhandlung, 2004, XVI+1288 σελ. [ISBN 3-214-14932-6]) περιέχει μία ελληνική συμβολή που αναφέρεται έμμεσα στο βυζαντινό δίκαιο: SPYROS N. TROIANOS, «Auf der Suche nach einem Zivilgesetzbuch – Das Abenteuer des Zivilrechts in Griechenland des 19. Jahrhunderts» (1095-1109). Εκτίθενται οι αποφάσεις των τοπικών και των Εθνικών Συνελεύσεων που κατέληξαν στο γνωστό Διάταγμα της 23ης Φεβρουαρίου 1835 για την καθιέρωση ως αστικού δικαίου στην Ελλάδα «των πολιτικών νόμων των βυζαντινών αυτοκρατόρων των περιεχομένων εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου».

«*Διακονία και Λόγος*» είναι ο τίτλος «Χαριστήριου τόμου προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Χριστοδούλου» (Αθήνα, Εκδόσεις Αρμός, νθ´+617 σελ. [ISBN 960-527-304-7]). Από τις πολυάριθμες συμβολές την επισκόπηση ενδιαφέρουν οι ακόλουθες: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΜΠΟΥΜΗΣ, «Η Αγία Γραφή και οι ιεροί κανόνες για το θέμα των συζυγικών σχέσεων και της τεκνογονίας. Ευλογία ή (και) εντολή της τεκνογονίας» (σ. 477-491, με αγ-

γλική περίληψη). Με παράθεση των ερμηνευτικών σχολίων των βυζαντινών και των μεταβυζαντινών κανονολόγων αναλύονται οι κανόνες του Μ. Αθανασίου (επιστολή προς Αμμούν) και 87 του Μ. Βασιλείου. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α ΠΟΥΛΗΣ, «Η κανονική σκέψη του Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης» (σ. 463-476, με αγγλική περίληψη). Επισημαίνονται οι θέσεις του γνωστού για τις επιδόσεις του στο κανονικό δίκαιο ιεράρχου αυτού του 15ου αιώνα ως προς την ερμηνεία των κυρωτικών κανόνων της Εκκλησίας και την επιμέτρηση των σχετικών ποινών. ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Επίσκοπος και μοναχοί» (σ. 441-461, με γερμανική περίληψη). Ενδιαφέρον για την επισκόπηση έχει το μέρος εκείνο του άρθρου, όπου ο σ. πραγματεύεται τις σχέσεις επιχωρίου επισκόπου και μοναχών σύμφωνα με την πολιτειακή και την κανονική νομοθεσία.

Ως «Τιμητικόν αφιέρωμα εις τον καθηγητήν Αθανάσιον Δ. Κομίνην» εκδόθηκε ο τόμος ΝΑ´ της *Επετηρίδος της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* (2003, κυκλ. 2004) ιθ´+646 σελ. Στην ιστορία του βυζαντινού δικαίου αναφέρονται οι ακόλουθες ελληνικές συμβολές: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Η κεντρική διοίκηση της Ρωμανίας τον ιβ´ αι. και η διαμόρφωση της Κομνηνής αριστοκρατίας με την ίδρυση της δυναστείας» (σ. 221-246). Η σ. πραγματεύεται το θέμα, όπως πάντοτε κάνει, σε συνάρτηση προς τους δικαϊκούς θεσμούς. – ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις αναφερόμενες στην προστασία της βιαίως αφαιρεθείσης νομής ακινήτου κατά το δίκαιο των Βυζαντινών» (σ. 310-314, με γαλλική περίληψη). Ερμηνευτική παράθεση του τίτλου 18 του 60ού βιβλίου των *Βασιλικών* «περί βίας δημοσίας και ιδιωτικής». – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Ο Εβραίος και η θήκη του» (σ. 365-368, με γαλλική περίληψη). Κατά την ερμηνεία που προτείνει ο σ., πρόκειται για τις «θήκες», μέσα στις οποίες φυλάσσονται τα ειλητάρια του *Νόμου*, δηλαδή της Πεντατεύχου.

Στον «Τόμο προς τιμήν Παναγιώτου Α. Καργάδου» (Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004) δημοσιεύθηκε η συμβολή του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Dušan και Αρμενόπουλος: Από το βυζαντινό δίκαιο στους Αστικούς Κώδικες. Η ελληνική και η σερβική πορεία – παράλληλες και αποκλίνουσες» (σ. 709-751). Με εξαιρετικά πλήρη, όπως πάντοτε βιβλιογραφική τεκμηρίωση, παρουσιάζει ο σ. τη σύνθεση του κώδικος του Στεφάνου Dušan, τον ιδεολογικό συσχετισμό των συλλογών του Βλάσταρη και του Αρμενόπουλου και τον βαθμό επιδράσεώς τους στη σερβική κωδικοποίηση, τέλος δε τις κωδικοποιητικές προσπάθειες στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο υπό την σκιά του βυζαντινορρωμαϊκού δικαίου.

Β΄. Πρακτικά συνεδρίων ή συμποσίων και κύκλων διαλέξεων

Το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών οργάνωσε στις 24-25.11.2000 συμπόσιο στην Αθήνα με θέμα «Αφύπνιση των αισθήσεων και προσωπικές προτιμήσεις από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα». Τα πρακτικά δημοσιεύτηκαν με επιμέλεια της ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ στη σειρά Διεθνή Συμπόσια (αριθμ. 13) υπό τον τίτλο «Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές» (Αθήνα 2004, 339 σελ. [ISBN 960-371-026-1]). Από τα περιεχόμενα άμεση σχέση με τη θεματική της επισκοπήσεως έχει η ανακοίνωση του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Latinitas graeca» (σ. 167-176): Με αφετηρία την υποχρέωση που η Νεαρά του Κωνσταντίνου Μονομάχου επιβάλλει στον Νομοφύλακα, να γνωρίζει δηλαδή τόσο ελληνικά όσο και λατινικά, ερευνάται η πραγματική λατινομάθεια στο ανατολικό ρωμαϊκό κράτος κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, πέρα από τις εντυπώσεις που προκαλούνται από περιγραφές διαφόρων εκδηλώσεων «του συρμού». Έμμεση, αντιθέτως, σχέση έχει η ανακοίνωση της ΜΑΡΙΑΣ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, «Εμπόριο, κοινωνία και αισθήσεις (11ος-12ος αιώνας)» (σ. 257-268), επειδή είναι γνωστή η σχέση εμπορίου και δικαίου και, ειδικά για την ερευνώμενη περίοδο, απεικονίζονται οι περιγραφόμενες συνθήκες σε δικαϊκές ρυθμίσεις.

Στις 19-23.11.2001 οργανώθηκε στο Βατικανό συμπόσιο με την ευκαιρία της συμπληρώσεως δέκα χρόνων από την εισαγωγή του Κώδικα των Ανατολικών Εκκλησιών. Τα πρακτικά υπό τον τίτλο «Ius Ecclesiarum – Vehiculum caritatis» (Libreria editrice Vaticana, 2004, 992 σελ. [ISBN 88-209-7633-1]) περιέχουν μία μόνον ελληνική εισήγηση που εμπίπτει στην επισκόπηση: SPYROS N. TROIANOS, «"Akribeia" und "Oikonomia" in den heiligen Kanones» (σ. 187-198). Με αφετηρία τις ρωμαϊκές νομικές πηγές, τονίζεται η διαφορά της επιεικείας από την «οικονομία», η οποία δεν επιτρέπεται να μετατραπεί – όπως συχνά γίνεται – σε πανάκεια γα την αντιμετώπιση της δυσλειτουργίας των θεσμών.

Το «Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης Ανδρέας Λεντάκης» οργάνωσε στις 19-21 Σεπτεμβρίου 2003 στους Δελφούς Διεθνές συμπόσιο με θέμα «Ο έρωτας στην αρχαία Ελλάδα». Τα πρακτικά δημοσιεύτηκαν ένα χρόνο αργότερα (Αθήνα 2004, 247 σελ. [χωρίς ISBN]). Παρά τον τίτλο του το συμπόσιο περιέλαβε και την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Έτσι, στο βυζαντινό δίκαιο αφορούν δύο ανακοινώσεις του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η μορφολογία των ερωτικών σχέσεων στα χρόνια του Χριστιανισμού» (σ. 85-92) και «Η ομοφυλοφιλία στη Ρώμη και στο πρώιμο Βυζάντιο» (σ. 160-165).

Από 3-6 Νοεμβρίου 2002 συνήλθε στο Προκόπιο της Ευβοίας το Δ΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο με θέμα «Ο Γάμος στην Ορθόδοξη Εκκλησία». Τα πρακτικά εκδόθηκαν από τον Κλάδο Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στη σειρά «Ποιμαντική Βιβλιοθήκη» (αριθμ. 9) (Αθήνα 2004, 254 σελ. [ISBN 960-86870-7-1]). Από τις ανακοινώσεις τρεις αναφέρονται στο βυζαντινό κανονικό δίκαιο: Αρχιμ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Ο Γάμος στην κανονική παράδοση της Ορθοδόξου Εκκλησίας» (σ. 85-93). – ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η τέλεση του Γάμου εξ επόψεως πολιτειακού δικαίου» (σ. 67-84). – ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΦΙΛΙΑΣ, «Η Ακολουθία εις Δίγαμον» (σ. 149-178).

Στα Πρακτικά του Ζ΄ Πανιόνιου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002) που εξέδωσε η Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, από τον τόμο Α΄, Πρώτο τμήμα, όπου περιέχονται «Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας» (Αθήνα, 2004), επισημαίνω δύο ανακοινώσεις: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Η Ανατολική Εκκλησία της βενετοκρατούμενης Επτανήσου: Σε αναζήτηση μίας ανέφικτης κανονικότητας» (σ. 481-512, με αγγλική περίληψη). Πρόκειται για επισήμανση των προσπαθειών να ευρεθεί ένα βιώσιμο καθεστώς συνυπάρξεως των δύο Εκκλησιών, της επίσημης Λατινικής και της κατά fictio iuris (canonici) «ενωμένης» μαζί της Ορθόδοξης. – ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, «Διαμόρφωση νομικής ορολογίας στις αγροτικές σχέσεις. Η περίπτωση της Κέρκυρας (16ος-19ος αι.)» (σ. 379-393, με αγγλική περίληψη). Ο σ. πραγματεύεται το θέμα με βάση δύο χειρόγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος που περιέχουν ad hoc γλωσσικά βοηθήματα και το πλούσιο νοταριακό αρχείο της Κέρκυρας. Σε παράρτημα εκδίδει από τον κώδικα ΕΒΕ 2160 ένα *Κοντράτο της σολιατοποιήσεως ενφυτευτικής*.

«Η Θεία Ευχαριστία» ήταν το θέμα του ετήσιου Ιερατικού Συνεδρίου της Ι. Μητροπόλεως Δράμας κατά το έτος 2003. Οι εισηγήσεις και τα πορίσματα συγκεντρώθηκαν σε έναν τόμο 413 σελίδων (Δράμα 2003). Περιορίζομαι στη μνεία νέας εκδόσεως κανονικού κειμένου με βάση τον κώδικα Ζαγοράς 23: «Του Αγίου Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Περί της Ιεράς Λειτουργίας», με εισαγωγή - κείμενο - μετάφραση και σχόλια του ΙΩΑΝΝΟΥ Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ (σ. 249-373). Ακολουθεί (σ. 375-401) ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, Βιβλιογραφία περί του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας.

«Μεσαιωνική Ήπειρος» ήταν το θέμα συμποσίου που οργάνωσε το Διατμηματικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα μεσαιωνικών σπουδών της Φιλοσοφικής

Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Στα Πρακτικά [Σειρά Συμποσίων, 1.] Ιωάννινα, 2001 (κυκλ. 2003), 374 σελ. [ISBN 960-233-106-2], επισημαίνω τις εξής μελέτες: ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, «Το αξίωμα του 'Δεσπότη' και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου» (σ. 73-98, με αγγλικά περίληψη). Η σ. ερευνά τη χρήση του τίτλου στο Βυζάντιο και στα διάδοχα κράτη και παραθέτει πολλές διπλωματικές παρατηρήσεις επί των λεγομένων «δεσποτικών» εγγράφων. – ΗΛΙΑ ΓΙΑΡΕΝΗ, «Πτυχές της ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νικαίας και Ηπείρου. Ο ρόλος του χρίσματος» (σ. 99-122, με αγγλική περίληψη). Ο σ. εξετάζει τη χρίση ως μία νέα φάση στην όλη διαδικασία αναδείξεως του βυζαντινού αυτοκράτορος και εντάσσει το συγκεκριμένο θέμα μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της εντάσεως των σχέσεων Νικαίας και Ηπείρου. – ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ, «Ο Ιωάννης Απόκαυκος και η σχέση του με την επισκοπή Ιωαννίνων κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του» (σ. 123-150, με γαλλική περίληψη). Ο σ. εντοπίζει την έρευνά του σε δύο κυρίως σημεία: τον ακριβή χρόνο (κατά τον σ., μετά τον Μάιο 1232) και τον τόπο θανάτου του Αποκαύκου. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Κωνσταντίνος Καβάσιλας μητροπολίτης Δυρραχίου, αρχιεπίσκοπος Αχρίδος: Προσωπογραφικά προβλήματα» (σ. 151-230, με γαλλική περίληψη). Ο σ. συγκεντρώνει με τη γνωστή συστηματικότητά του όλες τις πληροφορίες γύρω από ένα πρόσωπο συχνά αναφερόμενο στη φιλολογία του κανονικού δικαίου, όχι όμως ιδιαίτερα γνωστό στις λεπτομέρειες. Τείνει να δεχθεί ότι τα υπό το όνομα Κ. Κ. μνημονευόμενα πρόσωπα ταυτίζονται εν μέρει, με αναγκαία συνέπεια το «τρισεπίσκοπον» του συγκεκριμένου ιεράρχη (Στρούμιτζα-Δυρράχιο-Αχρίδα).

«Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης» είναι ο τίτλος τόμου, στον οποίο συγκεντρώθηκαν πέντε διαλέξεις που πραγματοποιήθηκαν τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο 2004 από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών στο πλαίσιο των ειδικών μορφωτικών εκδηλώσεων «Επιστήμης κοινωνία» (Αθήνα, Ε.Ι.Ε., 187 σελ. [ISBN 960-7998-24-3]). Από τις διαλέξεις αυτές μία μόνο έχει νομικό περιεχόμενο: ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η γλώσσα χωρίζει ή ενώνει το Βυζάντιο και την Ευρώπη;» (σ. 155-187). Ο σ. συμπεραίνει ότι η νομική γλώσσα, κι αν δεν ενώνει κατά κυριολεξία, πάντως δεν χωρίζει – ούτε και χώρισε ποτέ στο παρελθόν – το Βυζάντιο από την Ευρώπη.

Στα Πρακτικά (Spoletto, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo, 2004) της συναντήσεως με τίτλο «Cristianità d'Occidente e cristianità d'Oriente (secoli VI-XI)» που πραγματοποιήθηκε στο Spoletto στις 24-30.4.2003 δημοσιεύτηκε η εισήγηση του CONSTANTINOS G. PITSAKIS, «Droit romain et droit canonique oriental» (σ. 1435-1469). Ο σ. εκθέτει τα κύρια σημεία αλληλεπιδράσεως των δύο δικαιοταξιών.

Στα Πρακτικά του Β΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Ρέθυμνο, 10-12.5.2002) που είχε ως θέμα «Η Ελλάδα των Νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα» (Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 2004) εντοπίζω τη μελέτη του ΓΙΩΡΓΟΥ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗ, «Ζητήματα ναυτικού και εμπορικού δικαίου στη Νάξο κατά το 17ο αιώνα» (τ. Β΄ σ. 385-399). Ο σ. ερευνά θέματα πλοιοκτησίας και ναυλοσυμφώνων, κάνει δε και μία σκιαγράφηση της εμπορικής ναυτιλίας της Νάξου. Σε παράρτημα εκδίδει δύο έγγραφα πωλήσεως πλοίου (των ετών 1668-1669) και έναν πίνακα πλοιάρχων και πλοιοκτητών.

Γ΄. Περιοδικές εκδόσεις

Στο πλούσιο περιεχόμενο του τ. 37 (2003) της *Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* ανήκουν οι ακόλουθες μελέτες: ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «'Ειρηνάρχες' της Μ. Ασίας. Παρατηρήσεις επί των αρμοδιοτήτων και ενεργειών τους σε υποθέσεις ληστείας (D. 48.3.6, Marc. De jud. Publ.)» (σ. 9-27). Η δραστηριότητα των αρχόντων αυτών μαρτυρείται και κατά την ιουστινιάνεια εποχή. – ΔΗΜΗΤΡΑΣ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, «Η προσωπική περιουσία της Αυγούστας: Παρατηρήσεις επί των διατάξεων για την αυτοκρατορική περιουσία στον Θεοδοσιανό κώδικα και στην ιουστινιάνεια νομοθεσία» (σ. 47-89). Τα επιμέρους ζητήματα που ερευνώνται είναι η νομική αντιμετώπιση και οι διάφορες κατηγορίες των περιουσιακών στοιχείων της Αυγούστας, ο μηχανισμός της διαχειρίσεώς τους και οι άμεσοι και έμμεσοι τρόποι της επαυξήσεώς τους. – EVANGELOS KARABELIAS, «Les sujets et les factions de l'empire d'Orient et leur rôle constitutionnel pendant l'Antiquité Tardive» (σ. 91-112). Ο σ. εξετάζει βασικά στοιχεία του βυζαντινού πολιτεύματος και τον ρόλο των δήμων κατά την ανάδειξη και απομάκρυνση από την εξουσία του ηγεμόνα. – MACHI PAÏZI-APOSTOLOPOULOU, «Du charisticariat et des droits patriarcaux à l'exarchie patriarcale, Survivances et transformations des institutions byzantines» (σ. 113-120). Η σ. πραγματεύεται τον θεσμό της πατριαρχικής «εξαρχίας» κατά τους τελευταίους αιώνες πριν από την Άλωση και στη διάρκεια της τουρκοκρατίας μέχρι την κατάργησή του με τους «Εθνικούς Κανονισμούς». – ΗΛΙΑ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, «Συλλογές εθιμικών κανόνων δικαίου στις Κυκλάδες (τέλη 17ου-αρχές 19ου αι.)» (σ. 121-131). Παρουσιάζονται οι συλλογές της Σύρου, της

Σαντορίνης, της Φολεγάνδρου, της Νάξου και της Μυκόνου και επισημαίνονται τα χαρακτηριστικά τους. – DIMITRIS G. APOSTOLOPOULOS, «Vivre sous deux ordres juridiques : l'expérience des chrétiens de l'empire ottoman» (σ. 133-140). Ο σ. αναζητεί την πολιτική βάση και εκθέτει τους κανόνες λειτουργίας της συνυπάρξεως των δύο εννόμων τάξεων, της οθωμανικής και της βυζαντινής. Τον τόμο κλείνουν τα κείμενα τριών σεμιναριακών διαλέξεων. Οι δύο πρώτες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου Ιστορίας Δικαίου του Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών (ακαδ. έτος 2002-2003): ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, «'κωδικοποιήσεις' στο χώρο της Εκκλησίας» (σ. 143-168). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Οι Κωδικοποιήσεις στα χρόνια των Μακεδόνων αυτοκρατόρων» (σ. 169-194). – Το τρίτο κείμενο αποδίδει διαλέξεις που έγιναν στο Institutum utriusque iuris του Βατικανού: EVANGELOS KARABELIAS, «Le droit ecclésiastique byzantin dans ses rapports avec le droit impérial (du IVe au XIIe siècle)» (σ. 195-267).

Στον τ. 24 (2003) της Επιστ. Επετηρίδας Δ.Σ.Θ. *Αρμενόπουλος* στο βυζαντινό δίκαιο αφορούν οι ακόλουθες μελέτες: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Η τέλεση του μυστηρίου του βαπτίσματος σε ναό Ιεράς Μονής από νομοκανονικής απόψεως» (σ. 365-370). Με επίκληση κανόνων των συνόδων Λαοδικείας, Πενθέκτης, Β΄ Νικαίας και Πρωτοδευτέρας επισημαίνει ο σ. την αντικανονικοτητα του βαπτίσματος σε μοναστηριακό ναό. – ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Μερική ακυρότητα δικαιοπραξίας στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο» (σ. 145-154). Με βάση και τις ιουστινιάνειες πηγές. – ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ Α. ΤΣΑΓΚΑΡΗ, «Νομοκάνονον 'πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον'. Η παρουσίαση ενός μεταβυζαντινού εξομολογηταρίου» (σ. 95-121). Πρόκειται για νομοκανονική συλλογή με πλούσια χειρόγραφη παράδοση που, σύμφωνα με σημείωση σε έναν από τους κώδικες, πρέπει να συντάχθηκε το έτος 1614. Η σ. παρουσιάζει πρόσφατη έκδοση του νομοκάνονα (βλ. την επισκόπηση του 2003 σ. 373 επ.), ασχολείται με την ταυτότητα του νομοκάνονα, επισημαίνει τις πηγές του συμπιλήματος (όχι πάντοτε κατά τις τελευταίες εκδόσεις) και παραθέτει ορισμένες παρατηρήσεις επί του κειμένου.

Ο τ. 23 (2003) των *Βυζαντιακών* περιέχει τις ακόλουθες μελέτες σχετικά με την ιστορία του Δικαίου: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ Δ. ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, «Η συμβολή και οι ενασχολήσεις των μαιών από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο» (σ. 13-24). Ευκαιριακά γίνεται χρήση και νομικών πηγών. – ΑΝΔΡΕΑ Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑ, «Παρατηρήσεις για τον πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως» (σ. 35-55). Κατά τον σ. πρόκειται για νέο αξίωμα που απαντά τον 11ο αιώνα. Ενδιαφέρον ζήτημα εί-

ναι, κατόπιν αυτού, οι δικονομικές του αρμοδιότητες. – ΗΛΙΑ ΑΘ. ΓΑΡΕΝΗ, «Η 'δυναστεία των Λασκάρεων': Απόπειρες και ακυρώσεις. Ζητήματα εξουσίας και διαδοχής» (σ. 211-228). Η μελέτη άπτεται του δημόσιου δικαίου, γιατί ο σ. προσπαθεί να διαγνώσει κάποιες υποτυπώδεις αρχές «δικαίου διαδοχής».

Ο τ. 34 (2002, κυκλ. 2004) της *Κληρονομίας* περιέχει δύο μελέτες που εμπίπτουν στα χρονικά όρια της επισκοπήσεως: ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ (Μητρ. Σουηδίας), «Το 'Παράρτημα' της ερμηνείας Αλεξίου του Αριστηνού» (σ. 175-187). Ο σ. ταυτίζει τα 37 κείμενα κανονικού δικαίου, τα οποία συνθέτουν την οιονεί συλλογή, που δηλώνεται στον τίτλο της μελέτης. – ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΤΣΑΓΚΑΡΗ, «Η δυναμική των σχέσεων Πολιτείας-Εκκλησίας στο Βυζάντιο. (Οι σημαντικότεροι σταθμοί στη διαμόρφωση της σχέσης Νόμων και Ιερών Κανόνων)» (σ. 345-365).

Το τεύχος 51 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2004) του περιοδικού *Άρδην* είναι αφιερωμένο στην επέτειο 1204-2004. Στο Δίκαιο αφορούν δύο δημοσιεύματα: ΒΑΓΓΕΛΗ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑ, «Οι φραγκικές κατακτήσεις στην ελληνόφωνη Ανατολή και οι βυζαντινοί θεσμοί (13ος-14ος αι.)» (σ. 60-62). – ΣΠΥΡΟΥ ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η θεοκρισία μετά το 1204» (σ. 63-65).

Στις ανωτέρω πρέπει να προστεθούν και οι επόμενες:

EVANGELOS KARABELIAS, «Droits de l'Antiquité. Monde byzantin», *Revue historique de droit français et étranger* 82 (2004) 457-529. Πληρέστατη παρουσίαση, με εκτενή κάποτε βιβλιογραφικά σημειώματα, δημοσιευμάτων του βυζαντινού δικαίου.

ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ (Μητρ. Σουηδίας), «Ο 'κατάλογος' των συγγραμμάτων Νικοδήμου του Αγιορείτου του ιερομονάχου Κυρίλλου Καστανοφύλλη», *Δελτίο της καθ' ημάς Ανατολής* 1 (2004) 67-81. Μερικά έργα (εκτός του *Πηδαλίου*) άπτονται του κανονικού δικαίου.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΟΥΜΗ, «Η διαδικασία της εκλογής των επισκόπων», *Θεολογία* 75 (2004) 105-130. Σημαντικό είναι το μέρος της μελέτης, όπου εκτίθεται η «ιστορικοκανονική εξέλιξη της διαδικασίας».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Δ. Σ. ΠΑΪΔΑ, «*Εις αυτό το και αγγέλοις αιδέσιμον φονίως εισελαύνουσιν ιλαστήριον*. Παραβιάσεις των διατάξεων περί ασύλου στις ιστοριογραφικές πηγές του ενδέκατου αιώνα», *Σύμμεικτα* του Ινστιτούτου Βυζ. Ερευνών του Ε.Ι.Ε. 16 (2003-2004) 47-62. Παράθεση και νομική αξιολόγηση των περιπτώσεων παραβιάσεως ασύλου που περιέχουν τα έργα των Σκυλίτζη, Ατταλειάτη και Ψελλού.

ΘΑΝΑΣΗ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Οι μεταμορφώσεις του 108ου κανόνα

της Συνόδου της Καρθαγένης και οι περιπέτειες της ελεύθερης αποδοχής του Χριστιανισμού», *Ειρμός* (έκδ. Αποστολικής Διακονίας) 1 (2004) 181-226. Ο σ. επιχειρεί ερμηνεία του κανόνα υπό το φως των ιστορικών συνθηκών (Δονατιστικό ζήτημα), που οδήγησαν στη θέσπισή του και καταλήγει σε συμπεράσματα αποκλίνοντα από τις παραδοσιακές θέσεις (ερμηνευτές του 12ου αιώνα και *Πηδάλιο*).

ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Η διάθεση του επίδικου αντικειμένου στη ρωμαϊκή δίκη», Επιστ. Επετηρίδα Δ.Σ.Θ. *Αρμενόπουλος* 22 (2001) 53-62. Η σ. λαμβάνει υπόψη και το ιουστινιάνειο δίκαιο.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Τα ζώα στο βυζαντινό δίκαιο, κοσμικό και κανονικό», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 75 (2004) 77-90. Στη μελέτη ερευνώνται τα εξής ειδικότερα θέματα: Ι. Ζώα και δεισιδαιμονία. II. Ποινική και αστική ευθύνη σε σχέση με τα ζώα. III. Τα ζώα στις δημοσιονομικές πηγές. IV. Αν υπήρξε προστασία των ζώων στο Βυζάντιο. V. Η έμμεση εμπλοκή των ζώων στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Κανονικές αποκρίσεις και πραγματείες της βυζαντινής περιόδου», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 75 (2004) 91-92. Συμπλήρωμα δημοσιεύματος στο ίδιο περιοδικό 73 (2001/2) 81-98 (πρβλ. επισκόπηση έτους 2001 σ. 354).

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Περί παραυλακιστών και άλλων κακοποιών», *Παρνασσός* 45 (2003) 611-616. Βιβλιοκριτική μελέτη σχετικά με την εκδοτική κακοποίηση νομοκανονικής συλλογής (βλ. την επισκόπηση του έτους 2003 σ. 373 επ.).

SPYROS N. TROIANOS, «Bibliographie des kanonischen Rechts der Ostkirche (2001-2003)», *Folia canonica* 6 (2003) 311-324.

Στα «*Ιστορικά*», που ως ένθετο συνοδεύουν κάθε Πέμπτη την εφημερίδα «*Ελευθεροτυπία*», γενικό θέμα του τεύχους 233 (22.4.2004) ήταν «*Κράτος και Εκκλησία*». Την επισκόπηση ενδιαφέρουν όλα τα άρθρα του τεύχους, επειδή η έρευνα εντοπίζεται στη βυζαντινή εποχή: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Πολιτεία και Εκκλησία στο πρώιμο Βυζάντιο» (σ. 6-12). – ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, «Διορισμός εκκλησιαστικών αξιωματούχων» (σ. 14-21). – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Βυζαντινό κράτος και μισθοδοσία του εφημεριακού κλήρου» (σ. 22-29). – ΜΑΡΙΑΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Αυτοκρατορικά ήδικτα και πατριαρχικά δόγματα» (σ. 32-37). – ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΒΛΥΣΙΔΟΥ, «Ο Νικόλαος Α΄ Μυστικός και η αυτοκρατορική εξουσία» (σ. 38-43). – ΣΤΕΛΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ, «Το σχίσμα των Αρσενιατών» (σ. 44-48). Στο τεύχος 260 (11.11.2004) θέμα ήταν οι «*Εξεγέρσεις στο Βυζάντιο*». Ενδιαφέρον παρουσιάζει, από άποψη δημόσιου δικαίου, όλο το περιεχόμενο του τεύχους: ΜΑΡΙΑΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Από το Έβδομο στη Χρυσόπολη» (σ. 6-10). – ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΒΛΥΣΙΔΟΥ, «Η αγροτική εξέγερση του 9ου αιώνα» (σ. 12-17). – ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Η εξέγερση του 1042 και το τέλος του Μιχαήλ Ε΄» (σ. 26-31). – ΣΤΕΛΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ, «Η αποστασία του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού» (σ. 40-43). – ΠΑΝΟΥ ΤΣΑΠΟΓΑ, «Το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη» (σ. 44-49). Από το τεύχος 265 (16.12.2004), που τιτλοφορήθηκε «*Οι περιθωριακοί*», ενδιαφέρουν την επισκόπηση τα ακόλουθα άρθρα: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Μάγοι, μάντεις και ψευδοπροφήτες» (σ. 6-12). – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Οι ομοφυλόφιλοι στο Βυζάντιο» (σ. 14-19). Και στα δύο άρθρα εκτίθεται η στάση της βυζαντινής έννομης τάξης απέναντι στα παραπάνω πρόσωπα. – ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΓΕΡΟΥΚΗ, «Η μάγισσα, ο Εβραίος, ο βρικόλακας» (σ. 25-29). Η σ. συνάγει συμπεράσματα με βάση έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου της Κέρκυρας. Το τεύχος 273 (17.2.2005) αφιερώθηκε στον «*Λέοντα τον Σοφό*». Στο δίκαιο αναφέρονται τα ακόλουθα άρθρα: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Το νομοθετικό έργο του Λέοντος» (σ. 6-12),– ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Μέθοδοι πολιτικής» (σ. 20-26). – ΜΑΡΙΑΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Το Βυζάντιο στη Δύση» (σ. 30-37). Το άρθρο έχει ως αντικείμενο την εξωτερική πολιτική του Λέοντος. – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Νομική σκέψη και κοινωνική συνείδηση» (σ. 44-49). Θέμα του τεύχους 274 (24.2.2005) ήταν ο «*Αφορισμός*». Επισημαίνουμε τα εξής άρθρα: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Αφορισμός: Ποινή ή ασφαλιστική δικλίδα;» (σ. 6-10). – ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΓΕΡΟΥΚΗ, «Ο φόβος του αφορισμού» (σ. 12-15). – ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, «Πατριαρχικοί και αρχιερατικοί αφορισμοί» (σ. 16-21). – ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΓΕΡΟΥΚΗ, «Οι αφορεσμοί των Κορφών» (σ. 22-29), Συμπεράσματα με βάση το «πρωτοπαπαδικό αρχείο» της Κέρκυρας από την περίοδο της ενετοκρατίας. – ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΔΙΑΜΑΝΤΗ, «Αφορισμοί στους τελευταίους αιώνες» (σ. 32-35). Πρόκειται για την πρακτική στη διάρκεια της τουρκοκρατίας.

Δ΄. Αυτοτελή δημοσιεύματα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Κ. ΜΑΓΚΑΦΑ, *Εισαγωγή στις «βοηθητικές» επιστήμες της ιστορίας*. [Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Μελετών. Τμήμα Βιβλιοθήκης και Ιστορικού Αρχείου]. Α΄ επιστημονικό σεμινάριο ιστορίας, Ιωάννινα 2004. 43 σελ.

[ISBN 960-7617-02-9]. Περιλαμβάνεται στην επισκόπηση, μολονότι δεν αφορά ευθέως το Δίκαιο, επειδή η επιγραφική και η παπυρολογία συνδέονται στενά με την Ιστορία του Δικαίου. Στις σελ. 39-43 παρατίθεται ενδεικτική βιβλιογραφία για τους επιμέρους επιστημονικούς κλάδους.

ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ (ΚΕΛΛΥ) Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Εικονομαχία και Δίκαιο. Νομική θεώρηση των αγιολογικών κειμένων.* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 14.] Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2004, XVI+182 σελ. [ISBN 960-15-1243-8]. Η σ., ερευνώντας το σύνολο των αγιολογικών πηγών της εικονομαχικής περιόδου, προσπαθεί να επισημάνει μέσα από την αναμφίβολη ιδιομορφία των πηγών αυτών τα ανεπίδεκτα αμφισβητήσεως στοιχεία δικαίου, ουσιαστικού και δικονομικού.

ΝΙΚΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑ, *Το δίκαιο των ιερών χώρων Πάτμου και Μετεώρων*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2004. 290 σελ. [ISBN 960-15-1294-2]. Εκτός από την ιστορική επισκόπηση, ιδιαίτερη για κάθε έναν από τους δύο τόπους, ενδιαφέρον για την επισκόπηση παρουσιάζει και η έκδοση σε παράρτημα (σ. 251 επ.) δύο ανέκδοτων πατριαρχικών εγγράφων, ενός του Ραφαήλ Β΄ (1605) και ενός του Παϊσίου Β΄ (1645).

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΠΟΥΛΗ, *Εκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο.* Δοκιμές πολλαπλής ανάγνωσης. Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα 2004, 306 σελ. [ISBN 960-301-856-2]. Το βιβλίο αυτό περιλαμβάνεται στην παρούσα επισκόπηση λόγω των συχνών αναφορών ιερών κανόνων και της ερμηνευτικής τους προσεγγίσεως.

ΜΑΡΚΟΥ ΡΕΝΙΕΡΗ, Ιστορικαί μελέται. *Ο Έλλην πάπας Αλέξανδρος Ε΄. Το Βυζάντιον και η εν Βασιλεία Σύνοδος.* Γενική επιμέλεια ΡΩΞΑΝΗ Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ και ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις 2004, πγ΄+207 σελ. [ISBN 960-8352-37-1]. Πρόκειται για ανατύπωση της πρώτης εκδόσεως (Αθήνα 1881), της οποίας προτάσσονται μακρά εισαγωγικά σημειώματα των δύο επιμελητών. Από τα δύο ανεξάρτητα μεταξύ τους μελετήματα το δίκαιο ενδιαφέρει έμμεσα το δεύτερο, το σχετικό με τη Σύνοδο της Βασιλείας. Ας σημειωθεί εδώ, ότι ο Ρενιέρης συνδέεται πολύ στενά με το βυζαντινό δίκαιο, γιατί το 1838 εκπόνησε μαζί με τον Γεώργιο Ράλλη μετάφραση του εγχειριδίου του ρωμαϊκού δικαίου του Ferdinand Mackeldey, στην οποία πρόσθεσαν παραπομπές σε χωρία των Βασιλικών.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΣΙΝΑΚΟΥ, *Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος-6ος αι.).* [Βιβλιοθήκη ιστορικών μελετών, 3.] Θεσσαλονίκη, University Studio Press 2003, 193 σελ. [ISBN 960-12-1178-0]. Το μέρος Β΄ του

έργου που φέρει τον τίτλο «Επεμβάσεις στο περιβάλλον στην Κωνσταντινούπολη και την επαρχία» στηρίζεται εν πολλοίς και σε νομικές πηγές.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού.* Αθήνα, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος 2004, η΄+179 σελ. [ISBN 960-315-539-X]. Πρόκειται για φωτοτυπική ανατύπωση της προ πολλού εξαντλημένης πρώτης εκδόσεως (Αθήνα 1964) με βιβλιογραφικές προσθήκες που καλύπτουν το δικονομικό δίκαιο και πέρα από τον 6ο αιώνα.

SPYROS N. TROIANOS, *Historia et Ius*, τ. Α΄-Β΄. Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2004 (XI+502 και XI+978 σελ., 4 πίνακες [ISBN 960-15-1324-8]. Συγκέντρωση 70 ξενόγλωσσων δημοσιευμάτων, που ο σ. συνέταξε μόνος ή σε συνεργασία με άλλους Έλληνες ή αλλοδαπούς ερευνητές. Ο τ. Α΄ περιέχει ανατύπωση (επειδή πρόκειται σε πολλές περιπτώσεις για κριτική έκδοση κειμένου) μελετών των ετών 1969-1988. Ο τ. Β΄ περιέχει νέα εκτύπωση με βιβλιογραφικές προσθήκες – κάποτε και με νέα επεξεργασία – μελετών που δημοσιεύτηκαν μεταξύ 1989 και 2004. Περιέχει επίσης ο τόμος αυτός και πέντε αδημοσίευτες μελέτες: α) Akribeia und Oikonomia in den heiligen Kanones. β) Das Gottesurteil im Prozeßrecht der byzantinischen Kirche. γ) Rechtsunterricht und Honorar der Professoren in byzantinischer Zeit. δ) A la recherche d'un Code Civil: La révolution grecque (1821) et le droit romain. ε) Saints Notarii : Status and Iconography.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού.* Προλεγόμενα, απόδοση στη νεοελληνική και σημειώσεις. Αθήνα, Ηρόδοτος 2005. 205 σελ. [ISBN 960-8256-54-2]. Στο βιβλίο περιέχονται και δύο αδημοσίευτες μελέτες του σ.: α) «Το διαζύγιο λόγω ψυχικής νόσου στο βυζαντινό δίκαιο. Οι Νεαρές 111 και 112 Λέοντος του Σοφού». β) «Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός, ο συνετός νομοθέτης». Πρόκειται περισσότερο για δοκιμαστική έκδοση ενόψει της μέλλουσας να εκτυπωθεί μέσα στο 2005 νέας εκδόσεως με – επιπλέον – το αυθεντικό κείμενο των Νεαρών και πλήρες ευρετήριο λέξεων.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι Κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821).* Αθήνα, Ηρόδοτος 2005, 410 σελ. [ISBN 960-8256-46-1]. Η μελέτη είναι σημαντική για τα πρώτα στάδια της διαμορφώσεως του θεσμού της τοπικής αυτοδιοικήσεως στην Ελλάδα.

ΕΙΡΗΝΗΣ Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ-ΓΛΑΡΟΥ, *Το εκκλησιαστικό έγκλημα της εισαγωγής κτήνους σε ιερό ναό.* Αθήνα 2002 (κυκλ. 2004), 300 σελ. [ISBN 960-630-217-2]. Πρόκειται για υποδειγματική, από πλευράς εκκλησιαστικού ποινι-

κού δικαίου, ερμηνευτική ανάλυση του κανόνα 88 της Πενθέκτης (εν Τρούλλω) Συνόδου.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας. 324-1204.* Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία. Αθήνα, 2004. 518 σελ. [ISBN 960-91706-1-7]. Η σ. συγκεντρώνει σε έναν τόμο, συμπληρωμένα με όσες απόψεις έχουν στο μεταξύ διατυπωθεί και με όλη τη νεότερη βιβλιογραφία, τα οικεία κεφάλαια από τους τρεις τόμους της *Βυζαντινής Ιστορίας της*. Στο τέλος έχουν προστεθεί πίνακες ονομάτων και πραγμάτων καθώς και συγγραφέων και εκδοτών. Το Δίκαιο δεν αναφέρεται μεν ιδιαιτέρως στον υπότιτλο, αλλά, όπως είναι φυσικό, καταλαμβάνει σημαντικό μέρος του εξαιρετικά χρήσιμου αυτού βιβλίου.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ελληνικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον*, Αθήνα [2]1965 (ανατ. Αθήνα 2005), 331 σελ. [ISBN 960-91706-2-5]. Φωτοτυπική ανατύπωση του εξαιρετικά χρήσιμου (και για τον ιστορικό του Δικαίου) βοηθήματος που είχε προ πολλού εξαντληθεί. Προτάσσεται πρόλογος του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ.

Δ. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Διεθνές Συνέδριο Αφιερωμένο στον Πλήθωνα και την εποχή του
με τη συμπλήρωση 550 ετών από το θάνατό του

Μυστράς 26-29 Ιουνίου 2002

Στις 26 Ιουνίου 2002 συμπληρώθηκαν 550 χρόνια από το θάνατο του γνωστού Βυζαντινού φιλοσόφου Γεωργίου Γεμιστού – Πλήθωνα. Με την ευκαιρία της επετείου αυτής η «Διεθνής Επιστημονική Εταιρεία Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών» αποφάσισε σε συνεργασία με το « Κοινωφελές Ίδρυμα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Μυστρά. Δέησις Παράσχου και Αριστέας Σπέντζα» να οργανώσει διεθνές συνέδριο με θέμα την προσωπικότητα και το έργο του Πλήθωνα.

Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε από τις 26 ως 29 Ιουνίου 2002 στο Μυστρά, στο χώρο όπου έδρασε και δίδαξε ο Βυζαντινός φιλόσοφος Πλήθων. Το βάρος της οργάνωσης επωμίστηκαν ο αντιπρόεδρος της «Διεθνούς Επιστημονικής Εταιρείας Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών» κ. Λ. Γ. Μπενάκης, ο Γενικός Γραμματέας της κ. Χ. Π. Μπαλόγλου και ο ταμίας της κ. Κ. Μπεκιάρης, οι οποίοι συνέβαλαν καθοριστικά στην επιτυχία του.

Οι εισηγητές του συνεδρίου προέρχονταν από όλους τους χώρους της επιστημονικής έρευνας. Συμμετείχαν με εισηγήσεις θεολόγοι, φιλόσοφοι, φιλόλογοι, ιστορικοί, πολιτικοί επιστήμονες, νομικοί, παιδαγωγοί, οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι αλλά και διακεκριμένοι ερευνητές θετικών επιστημών, όπως οι καθηγητές Anne Thion και Raymond Mercier. Η συμμετοχή στο συνέδριο με προσωπική παρουσία ή με εμπεριστατωμένες ανακοινώσεις ερευνητών από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα κατέδειξε το ενδιαφέρον πού εξακολουθεί να προκαλεί στον επιστημονικό κόσμο το έργο του Βυζαντινού φιλοσόφου Πλήθωνα. Είναι φανερό ότι οι κριτικές εκδόσεις και μεταφράσεις του πληθωνικού έργου σε περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες συμβάλλουν σημαντικά στην προώθηση της έρευνας του έργου και στην κατανόηση των φιλοσοφικών νοημάτων του Βυζαντινού διανοητή.

Η ποικιλομορφία της θεματικής των ανακοινώσεων, που παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών του συνεδρίου, επέτρεψε την πολύπλευρη παρουσίαση και ανάλυση του έργου του Γεωργίου Γεμιστού –Πλήθωνα. Η πολυφωνία των απόψεων, που υποστηρίχτηκαν από τους εισηγητές, καταγράφεται στα θετικά στοιχεία του συνεδρίου. Ενίσχυσε το ενδιαφέρον των συνέδρων και

έδωσε αφορμή για περαιτέρω διερεύνηση θεμάτων που σχετίζονται με τη ζωή και το πολύπλευρο έργο του Πλήθωνα. Οι απόψεις των συνέδρων, όπως εκφράστηκαν στις εισηγήσεις τους, αποτυπώθηκαν σε έναν καλαίσθητο τόμο, που εκδόθηκε από τη Διεθνή Εταιρεία Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών, Αθήνα – Μυστράς 2003 με την επιμέλεια των κ.κ. Λ. Γ. Μπενάκη – Χ. Π. Μπαλόγλου.

Στην εναρκτήρια ομιλία του συνεδρίου τονίστηκε από τον *Λ. Γ. Μπενάκη* η επίδραση του έργου του Πλήθωνα στη νεοελληνική σκέψη σε διάφορους τομείς του επιστητού: ιστορική έρευνα, φιλοσοφία, οικονομία, ψυχολογία και λογοτεχνία. Κορυφαίο γεγονός στην πορεία αυτή αποτελεί η ίδρυση της «Ελευθέρας Σχολής Φιλοσοφίας ο Πλήθων» το 1975 από τον σοφό δάσκαλο Ι. Θεοδωρακόπουλο.

Η θεματική των εισηγήσεων, που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο, κινήθηκε στα παρακάτω πεδία:

I. Η επίδραση του πληθωνικού έργου στην πνευματική παραγωγή του νεότερου και σύγχρονου κόσμου και ειδικότερα στη νεοελληνική λογοτεχνία, καθώς οι αναφορές στο Βυζαντινό φιλόσοφο, που εντοπίζονται σε έργα Νεοελλήνων λογοτεχνών αποτέλεσαν ιδιαίτερο θέμα του συνεδρίου.

Υποστηρίχθηκε ότι οι θέσεις του Πλήθωνα για την οικονομία ανιχνεύονται στη βάση μεταγενέστερων οικονομικών θεωριών, που παρουσιάστηκαν τον 17ο και 18ο αι. (*A. D. Karayannis*).

Παρατηρήθηκε ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για σοβαρή επίδραση του Πλήθωνα στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Τούτο αποδόθηκε αφενός μεν στο γεγονός ότι το είδος των θεμάτων που προσείλκυσαν το ενδιαφέρον του Πλήθωνα δεν απασχόλησε συστηματικά και εμπεριστατωμένα τους λογοτέχνες παρά τις αναφορές τους στον Βυζαντινό φιλόσοφο και αφετέρου στο γεγονός ότι το πρωτότυπο έργο του Βυζαντινού φιλοσόφου ήταν δυσπρόσιτο στον μέσο αναγνώστη εξαιτίας του αττικίζοντος βυζαντινού ιδιώματος, στο οποίο έγραψε. Επισημάνθηκε η χρησιμότητα των μεταφράσεων του πληθωνικού έργου στη νεοελληνική γλώσσα και μνημονεύτηκαν οι λογοτέχνες, στο έργο των οποίων υπάρχουν αναφορές στον Πλήθωνα (*Σ. Δημητρακόπουλος*). Αναλύθηκαν οι αναφορές στον Πλήθωνα στο έργο του ποιητή Κ. Παλαμά, Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου και υπογραμμίστηκε ότι η αναφορά του ποιητή στο πληθωνικό έργο δεν

είναι άμοιρη των ιστορικών συνθηκών της εποχής κατά την οποία ο ποιητής συνέθεσε το έργο του (*Θ. Πυλαρινός*). Παρουσιάστηκαν οι αναφορές του Νεοέλληνα συγγραφέα Ν. Καζαντζάκη στον Πλήθωνα. Ο Νεοέλληνας συγγραφέας κρίνεται ως ομοϊδεάτης του Πλήθωνα στο θέμα της αλλαγής της θρησκείας και σημειώθηκε ότι το ιδεολογικό υπόβαθρο του συγγραφικού έργου του Ν. Καζαντζάκη έχει τις ρίζες του στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, στους ανατολικούς λαούς και στους σύγχρονους του συγγραφέα Ευρωπαίους διανοητές (*Κ. Ι. Ρηγόπουλος*).

Τέλος με λυρικό τρόπο παρουσιάστηκαν οι οραματισμοί και οι αγωνίες του Πλήθωνα για το μέλλον του Ελληνισμού, καθώς και η σύγκρουση του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος με τη βυζαντινή χριστιανοκεντρική κληρονομιά στην ελληνική ψυχή και σκέψη (*Π. Α. Μαρούδας*).

II. Η επίδραση της φιλοσοφικής και θεολογικής σκέψης του αρχαίου κόσμου συνολικά στο έργο του Πλήθωνα απασχόλησε επίσης τους ερευνητές.

Παρουσιάστηκε η επίδραση του πλατωνικού έργου αλλά και των απόψεων άλλων Ελλήνων φιλοσόφων της όψιμης αρχαιότητας στη διαμόρφωση των απόψεων του Πλήθωνα. Οι φιλοσοφικές ιδέες του Πλήθωνα απηχούν το φιλοσοφικό εκλεκτικισμό της όψιμης αρχαιότητας. Θεολογικές του απόψεις φαίνεται να προέρχονται από το συγκρητισμό των ορφικών, πυθαγορείων και πλατωνικών δοξασιών (*Α. Βασιλικοπούλου*). Η ερμηνεία της φιλοσοφικής βάσης της πολιτικής σκέψης του Πλήθωνα οδήγησε στη διατύπωση της άποψης ότι ο Βυζαντινός φιλόσοφος υποστηρίζει την ύπαρξη συγγένειας στα βασικά δόγματα των γνησίων αρχαιοτάτων σοφών, επομένως από τη σοφία του Πέρση νομοθέτη Ζωροάστρη ως τον Πυθαγόρα, τον Πλάτωνα και τους πλατωνικούς φιλοσόφους. Ο Πλήθων προσδοκεί την πολιτική επαναδιοργάνωση της οικουμένης με βάση τα φιλοσοφικά δόγματα των αρχαίων σοφών, τα οποία κάθε γένος (έθνος) θα εκφράσει με τις δικές του ιδιαιτερότητες (*Br. Tambruy-Krasker*). Οι επιδράσεις που δέχτηκε ο Πλήθων από την ειδωλολατρία των αρχαίων Ελλήνων με τη σύγχρονη επίδραση του μονοθεϊστικού θρησκευτικού μοντέλου της χριστιανικής θρησκείας και του Ισλάμ οδήγησαν το φιλόσοφο στη διαμόρφωση μιας «νέο-ειδωλολατρικής» θεολογικής θέσης. Με τη συστηματική ανάλυση των κυρίων αξόνων των απόψεων του Πλήθωνα, τη «θεολογία» και «ανθρωπολογία» του Βυζαντινού φιλοσόφου, ερμηνεύονται οι υπαρξιακές του αναζητήσεις (*W. Blum*). Επισημάνθηκε η επιθυμία του Πλήθωνα να συνδεθεί κάνοντας έναν χρονικό διασκελισμό με την κλασική Ελλάδα του Πλάτωνα και αναδείχτηκε μια

ακόμη πλευρά της φιλοσοφικής σκέψης του φιλοσόφου, οι παιδευτικές του απόψεις, που πηγάζουν από τις ανθρωπολογικές του θέσεις (*Β. Α. Κύρκος*).

III. Η επιβίωση στο έργο του φιλοσόφου διαχρονικών αξιών του αρχαίου πνεύματος αλλά και επιστημονικών κατακτήσεων του αρχαίου κόσμου αποτέλεσε έναν ακόμη τομέα, στον οποίο κινήθηκε η θεματική των εισηγήσεων.

Τονίστηκε η πολιτισμική συνέχεια από το αρχαίο ελληνικό παρελθόν ως το βυζαντινό κόσμο στο επίπεδο της μυθολογίας και της θρησκείας, της πολιτικής θεωρίας και πράξης αλλά και στο μεταφυσικό πεδίο με βάση τις αναφορές που εντοπίζονται στο έργο του Πλήθωνα, στη μορφή του «παντοκράτορα Δία» (*Γ. Ζωγραφίδης*). Επισημάνθηκαν κοινά σημεία στις «επαναστατικές» θέσεις του Ρωμαίου αυτοκράτορα Φλάβιου Κλαύδιου Ιουλιανού και στις «ριζοσπαστικές» απόψεις του Βυζαντινού φιλοσόφου: προϋπόθεση για την κατάκτηση της ευτυχίας από τον άνθρωπο αλλά και από την πολιτεία συνολικά είναι η κυριαρχία της αρετής, της ελευθερίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και του νόμου και τούτο σημαίνει ότι στον κόσμο θα βασιλεύουν ο Θεός και ο Νους (*Κ. Κατσαρός – Α. Χ. Μήτσιου*). Υποστηρίχτηκε ότι οι θέσεις του Πλήθωνα για την ανασυγκρότηση του Δεσποτάτου του Μορέως θέτουν προ οφθαλμών μια πολιτεία της οποίας τα χαρακτηριστικά αποτελούν τυπικά γνωρίσματα της Λακωνικής πολιτείας, εξαιρουμένης πάντως της υπερβολικής τάσης εκγύμνασης των ανδρών. Στο έργο του Πλήθωνα υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές στο σύστημα διακυβέρνησης της Αρχαίας Σπάρτης στο πολιτικό αλλά και οικονομικό επίπεδο και φαίνεται να εμπνέονται από τους νόμους του αρχαίου νομοθέτη Λυκούργου (*Ch. P. Baloglou*). Οι επιστημονικές κατακτήσεις του αρχαίου ελληνικού πνεύματος επιβιώνουν στο πληθωνικό έργο. Το εγχειρίδιο Αστρονομίας του Πλήθωνα βασίζεται σε επιστημονικές θεωρίες, που διατυπώθηκαν από το αρχαίο ελληνικό πνεύμα αλλά αντλεί στοιχεία και από ισλαμικά αστρονομικά εγχειρίδια, καθώς και περσικές και εβραϊκές πηγές (*R. Mercier*).

IV. Η διερεύνηση της σχέσης του Πλήθωνα με το Ισλάμ προσείλκυσε επίσης το ενδιαφέρον των ερευνητών.

Επισημάνθηκε ότι στο έργο του Βυζαντινού φιλοσόφου εντοπίζονται στοιχεία που αποκαλύπτουν ότι ο Πλήθων είχε μελετήσει έργα φιλοσόφων που πραγματεύονταν τον ισλαμικό πολιτισμό. Ορίζονται τόποι στο έργο του Πλήθωνα, όπου διαπιστώνονται παραλληλισμοί ανάμεσα στις θέσεις της ισλαμικής διδασκαλίας και τις θεολογικές απόψεις του Βυζαντινού φιλοσόφου αλλά και

επικριτικές θέσεις του για τους Άραβες σχολιαστές του Αριστοτέλη. Συμπεραίνεται ότι η αραβο-ισλαμική – ανατολική κουλτούρα, που διαδόθηκε στον κόσμο της Μεσογείου, άσκησε επίδραση στο έργο του Πλήθωνα, που την προσέγγισε διαμέσου των Αράβων σχολιαστών του Αριστοτέλη (*A. Akasoy*). Υποστηρίχτηκε εκ νέου η παλαιότερη θέση, που είχε διατυπωθεί στην έρευνα, για την παρουσία του Πλήθωνα στην Αδριανούπολη, όπου συνδέθηκε και επηρεάστηκε από τον Ιουδαίο δάσκαλο Ελισσαίο. Η αναχώρηση του Πλήθωνα από την Αδριανούπολη συνδέθηκε με την εμπλοκή του δασκάλου του Ελισσαίου στη «φιλελεύθερη κίνηση μουσουλμάνων». Η κίνηση αυτή στρεφόταν κατά της τουρκικής τάξης πραγμάτων στη Θράκη στα τέλη του 14ου αι. Οι βασικές αρχές της ήταν η κοινοκτημοσύνη και η συναδέλφωση των λαών, ιδίως Χριστιανών – Τούρκων (*Ν. Ι. Κουφός*).

V. Ικανός ήταν ο αριθμός των εισηγήσεων που η θεματική τους αφορούσε την κριτική ανάλυση των φιλοσοφικών απόψεων του Πλήθωνα και των θέσεών του σε κοινωνικά θέματα, καθώς και την παρουσίαση των πολιτικών του προτάσεων.

Παρουσιάστηκε η ιδέα της παγκόσμιας αρμονίας στο πληθωνικό έργο. Η ισορροπία ύλης και μη ύλης συντελεί στη δημιουργία της παγκόσμιας αρμονίας με κέντρο την ανθρώπινη ύπαρξη (*J. Matula*). Επιζητήθηκε ο προσδιορισμός των θρησκευτικών πεποιθήσεων του Πλήθωνα με μια διεισδυτική τομή στη σύγχρονη ελληνική σκέψη. Συγχρόνως ορθόδοξος και ειδωλολάτρης είναι η απάντηση που δίδεται στην αναζήτηση του θρησκευτικού προφίλ του Βυζαντινού φιλοσόφου (*A. Stathi-Schoorel*). Διερευνήθηκε η διαδικασία, με την οποία τέθηκαν οι βάσεις της δημιουργίας του μύθου γύρω από τη μορφή του Πλήθωνα και της ακτινοβολίας της διδασκαλίας του, στην ουσία της οποίας εμπεριέχεται η προσδοκία της "renovatio" του αρχαίου παγανισμού (*M. Bertozzi*). Παρουσιάστηκε το έργο του Πλήθωνα στην Αστρονομία με κριτική ανάλυση και ένταξη του έργου στο γνωστικό πλαίσιο του 14ου και 15ου αι. (*A.Tihon*). Με βάση την πραγματεία του Πλήθωνα, «Περί Ειμαρμένης», όπου γίνεται φανερή η αντίληψη του φιλοσόφου για την ιστορική νομοτέλεια, που καθορίζεται από το «θείον», εξετάσθηκε η επίδραση του πληθωνικού έργου στον ιστορικό Λαόνικο Χαλκοκονδύλη (*J. Harris*). Παρουσιάστηκαν οι θέσεις του Πλήθωνα για τον κλήρο και το μοναχισμό, όπως προκύπτουν από τα υπομνήματα του φιλοσόφου προς τους Παλαιολόγους (*Δ. Κατσαφάνας*). Προσδιορίστηκαν οι ιδεολογικές συγκρούσεις μεταξύ της φιλελεύθερης ελληνικής σκέψης και της συντηρη-

τικής χριστιανικής ορθοδοξίας. Η αντιπαλότητα του Πλήθωνα με τους σύγχρόνους του θεολόγους, ιδίως τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γεώργιο Σχολάριο (Γεννάδιο), όπως προκύπτει με βάση τη δράση του πατριάρχη Γενναδίου κατά του Ιουβεναλίου, μαθητή του Βυζαντινού φιλοσόφου (π. *Δ. Ι. Κωνσταντέλος*). Ξεκινώντας από μια εμπεριστατωμένη παρουσίαση της πολιτικής και κοινωνικής κρίσης που απειλούσε τον Ελληνισμό από το τέλος του 14ου αι. παρουσιάστηκαν οι οραματισμοί του Πλήθωνα για αναγέννηση. Ο φιλόσοφος με τολμηρές προτάσεις, που βασίζονταν στις αξίες της ηθικής και της αρετής, για τα οικονομικά, κοινωνικά και δημοσιονομικά προβλήματα επεδίωκε ένα νέο ξεκίνημα του Ελληνισμού. Αφετηρία αποτελούσε η διάσωση της Πελοποννήσου. Η αποκατάσταση της «κακοπολιτείας» και η παντοειδής ενίσχυση της άμυνας της Πελοποννήσου, που αποτελούν τις βασικές προτάσεις του φιλοσόφου για την αντιμετώπιση των δεινών, τον τοποθετούν σε θέση «σκαπανέως» της μεταγενέστερης οικονομικής, κοινωνικής και δημοσιονομικής επιστήμης (*Σ. Π. Σπέντζας*). Η διαχρονικότητα του φαινομένου της διαφθοράς στην κοινωνία και πολιτεία αποκαλύπτεται στο έργο του Πλήθωνα με τις επισημάνσεις του για την «κακοπολιτεία» και τις αρνητικές συνέπειές της στην οργάνωση της άμυνας κατά της τουρκικής επέλασης (*Π. Λ. Παπαγαρυφάλλου*). Παρουσιάστηκε η κοινωνικοπολιτική πρόταση του Πλήθωνα για την αντιμετώπιση της πτωτικής πορείας του Βυζαντίου παράλληλα με την παρουσίαση καίριων ιστορικών γεγονότων, που από το 13ο αι. οδήγησαν στη σταδιακή κατάρρευση του Βυζαντινού κράτους (*Γ. Δ. Μάρδας*). Αναδείχτηκαν οι θέσεις του Πλήθωνα στο θέμα της τεχνολογικής ανάπτυξης: ο φιλόσοφος αναγνώριζε τη συμβολή της Τεχνολογίας στην ανάπτυξη και πρόοδο της Πελοποννήσου (*Α. Διονυσόπουλος*).

Η παρουσίαση των εισηγήσεων προκάλεσε το ενδιαφέρον των συνέδρων αλλά και των παρατηρητών των εργασιών του συνεδρίου. Με επιτυχία σκιαγραφήθηκε η προσωπικότητα του Γεωργίου Γεμιστού (Πλήθωνα), ήρθαν σε φως ποικίλες πλευρές του φιλοσοφικού του έργου και έγινε φανερή η επίδρασή του στην επιστημονική σκέψη.

Το επιστημονικό ενδιαφέρον του συνεδρίου και η άψογη οργάνωσή του παρακινούν στη διατύπωση της ευχής να επαναληφθεί και στο μέλλον η επιτυχής αυτή διοργάνωση.

Πολύμνια Κατσώνη
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης